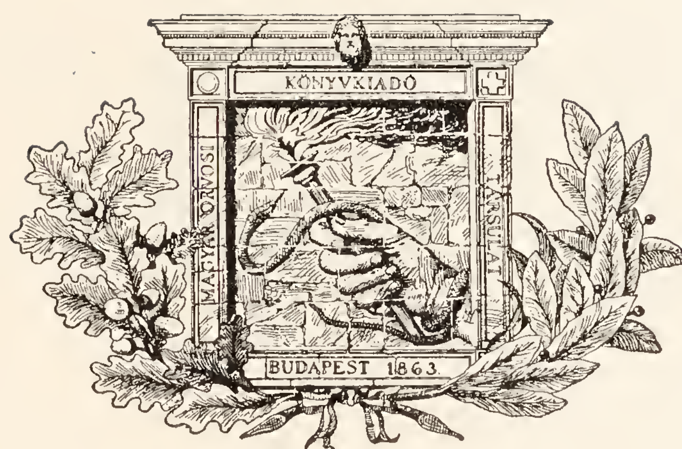

22101382428

KÖNYVKIADÓ
MAGYAR ORVOSI
TÁRSULAT
BUDAPEST 1863.

A MAGYAR
ORVOSI KÖNYVKIADÓ TÁRSULAT
KÖNYVTÁRA

CXXI. KÖTET. 1929.

Dr. MAGYARY-KOSSA GYULA

MAGYAR ORVOSI EMLÉKEK

BUDAPEST,
1929

MAGYAR ORVOSI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK A MAGYAR ORVOSTÖRTÉNELEM KÖRÉBŐL

ÍRTA

DR MAGYARY-KOSSA GYULA

A PÁZMÁNY PÉTER TUD. EGYETEM C. RK. TANÁRA

I. KÖTET

87 KÉPPEL

BUDAPEST

A MAGYAR ORVOSI KÖNYVKIADÓ TÁRSULAT MEGBÍZÁSÁBÓL KIADTA

AZ EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS (RÉNYI KÁROLY)

1929

PALLAS RT. NYOMDÁJA BUDAPEST, V., HONVÉD-UTCA 10.
FELELŐS VEZETŐ : TIRINGER KÁROLY MŰSZAKI IGAZGATÓ

Előszó.

... Es ist ein gross Ergötzen,
Sich in den Geist der Zeiten zu
versetzen. *Goethe.*

Negyedéves medikus koromban kezdtem érdeklődni a magyar orvosok multja iránt s azóta, rövidebb-hosszabb megszakításokkal, szótalan munkával gyüjtögetem a rájuk vonatkozó adatokat. Átnéztem, jóformán lapról-lapra, majdnem az egész hatalmas magyar történelmi irodalmat, de sokat kutattam hozzáférhető levéltárainkban is; volt olyan év, hogy csak az Országos Levéltárban nyolc hónapot töltöttem, nap-nap után dolgozva, kutatva. *Kutatás* volt a célom, nem pedig másolás. Bizonysága ennek a sok jegyzet és utalás, mely e könyvben — a folyamatosság hátrányára, de a pontosság érdekében — található. Magyar orvostörténelmi adataim száma ma már sok ezerre rúg s ha kétszer annyi életem volna, akkor se tudnám azokat feldolgozni. Ez adatok túlnyomó része az 1750 előtti időkre vonatkozik.

Mikor én ezeket az adatokat gyüjtögetni kezdtem, akkor még a régi magyar orvosokról édeskeveset tudtunk, — jóformán semmit. Biografiák bőven akadtak *Weszprémi* nagyszerű munkájában, újabb hatósági (jóformán csupa helytartótanácsi) rendeletek *Linzbauernek* bámulatos szorgalommal készült hét kötetes gyüjteményében: de ezek arról, hogy milyen volt a mi régi orvosaink mindennapi élete, gyakorlata, egyetemi pályafutása, a magyar társadalomban való elhelyezkedése, milyen volt az egész *milieu:* nem nyujtottak kellő felvilágosítást. *Demkó* munkája, mely különben sem sokkal több, mint Weszprémi és Linzbauer kivonatolása * egy kevés Haeserrel felhígítva, még akkor csak előkészületben volt. Közben Magyarország külső és belső ellenségei szorgalmasan emlegették azt a bizonyos *magyar ugart,* mely csak azóta kezd egyetmást produkálni, mióta ők is megtermékenyítik, annak előtte pedig nem termett rajta se fű, se fa, csak királydinnye és koldustetű. Ezek a gonosz célzatú ráfogások hatalmasan ösztönöztek arra, hogy szerény erőmmel tovább kutassam a régi magyar orvosok kultúrtörténetébe vágó emlékeket, annál inkább, mert meg voltam győződve, hogy ezek a rágalmak csakis azért élhetnek tovább, mert mi magyarok sohasem törődtünk valami sokat a multunkkal s régi kulturánk sok-sok emléke ma is ott hever, feldolgozatlanul, a levél-

* Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy Demkó könyvének, mint minden úttörő munkának, ne volnának meg a maga érdemei, kivált ha azt is méltányló figyelembe vesszük, hogy nemorvos írta. Mindenesetre jellemző, hogy a magyar orvosi rend történetét, meddő pályázathirdetések után, egy nemorvosnak kellett megírni!

tárak iratkötegeiben, a nem publikált magánlevelek sokaságában, művészettörténeti reliquiákban stb.

Munkám közben az egész orvosi rendet átfogó szempontok mellett csak másodsorban érdekelt az *egyes ember* és az ő munkája, ámbár (mint a szíves olvasó látni fogja) ezt sem hanyagoltam el, ha célommal egyezett. Adataim túlnyomó tömege se Weszprémi, se Linzbauer munkájában nincs meg. Nem az volt a célom, hogy e két alapvető orvostörténelmi forrásunkat „kicédulázzam“ s az így rendbeszedett adatokat különféle címszók alatt feldolgozzam; hanem, hogy minél több olyan új adatot nyujtsak, mely W. és L. kiegészítésére szolgálhat. E munka közben csakhamar rá kellett jönnöm, hogy a magyar orvostörténelem e két alapvető munkásának könyve aránylag nagyon is fogyatékos: százakra megy azon magyarországi orvosok száma, kikről Weszprémi nem tud (bár lehet, hogy egyrészükről tudott, de már nem volt módjában közzétenni adatait), s még hiányosabbnak mondható Linzbauer hatalmas gyüjteménye: a *Codex sanitario-medicinalis Hungariae,* melynek első kötete (helyesebben az első kötet első fele) 700 évet ölel fel (körülbelül 1700-ig terjed), a többi hat kötet pedig mindössze 130—140 év történeti emlékeit nyujtja. A magam könyvét nagy általánosságban úgy tekinthetem, mint kiegészítést Linzbauer első kötetének első feléhez, mert túlnyomó részben 1700 előtti adatokat tartalmaz, eltekintve néhány kiváló újabbkori emberünk (b. Wesselényi Miklós, Kisfaludy Károly, Deák Ferenc, Madách Imre, Tompa Mihály) nosographiájától, mely kétségkívül nemcsak az orvost, hanem az irodalomtörténészt is érdekelni fogja.

Az első kötetben foglalt értekezések igen különböző időkben, az 1899—1928 közti években jelentek meg különböző orvosi, természettudományi, nyelvészeti, irodalomtörténeti folyóiratokban, csak a magyarországi prostitutio multjáról szóló értekezés és néhány kisebb cikk lát itt először napvilágot. A második kötetben hosszabb sora lesz a még nem publikált cikkeknek. A forrásutalást mindenütt lelkiismeretesen, pontosan megadtam, hogy a későbbi kutató munkáját megkönnyítsem; ettől legföljebb az „Apróbb adatok“-nál tekintettem el, minthogy ezek már eredetileg is olyan helyeken jelentek meg, hol a néha nagyszámú forrás-idézést (szerkesztői kívánságra is) mellőznöm kellett. A második kötet végéhez pontos név- és tárgymutatót fogok csatolni, hogy a munka kezelését megkönnyítsem. Itt-ott bizonyára ismétlések is előfordulnak, bár igyekeztem azokat lehetőleg kiküszöbölni. Ez azonban nem volt mindig lehetséges, mert az egyik értekezés témája itt-ott sokszor belevág egy másikéba, továbbá az sem felejtendő, hogy (mint említettem) ez értekezések hosszú időközökben, harminc évi intervallumban jelentek meg s a számtalan apró adat tömkelegében nem mindig emlékezhettem arra, hogy már más alkalommal feldolgoztam-e ezt vagy amazt?

Hátra volna még, hogy hálám kifejezésével mindazoknak köszönetet mondjak, kik évek hosszú során át kutató munkámban adatok nyujtásával, jó tanáccsal segítségemre voltak. Csakhogy olyan hosszú az én jóakaróim sora, hogy sajnálatomra le kell mondanom arról, hogy itt is helyet szorítsak annak a terjedelmes baráti lajstromnak, melyet a hála és a köszönő elismerés diktálna. A szövegben úgyis mindenütt megemlítettem őket, bármilyen adat birtokába jutottam az ő révükön. A legnagyobb köszönet azonban *Nékám Lajos* professzort, a minden szép iránt fogékony bel esprit-t, a hazai orvostörténelem megértő hívét, régi jeles munkását és

nekem jóindulatú barátomat illeti, ki mint a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat vezető embere lehetővé tette, hogy orvostörténelmi értekezéseim, jókora része életem munkájának, e gyüjteményes sorozatban, méltó kiállításban megjelenhettek.

És végül egy kérelem az olvasóhoz: legyen elnézéssel munkám hézagossága és esetleges botlásai iránt. Magam is jól ismerem ezeket a hiányokat; tudom, hogy itt-ott balkezes munkát végeztem; de úgy hiszem, vigasztalhatom magam egy mindenek fölött álló reménységgel, a Scaevolák mottójával: *longus post me ordo idem petentium decus.* Minden jel arra mutat, hogy nálam ifjabb s tehetségesebb, kutatásra termett erők révén új lendülettel indul meg az oly sokáig parlagon heverő, elhanyagolt, meg nem értett, sőt néha lenézett Magyar Orvostörténelem!

Budapest, 1929 augusztus havában.

M. K. Gy.

TARTALOMJEGYZÉK

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Vindob.	=	Acta facultatis medicae universitatis Vindobonensis
Akad.	=	M. Tud. Akadémia kézirattára
Demkó	=	A magyar orvosi rend története
Haeser	=	Lehrbuch der Geschichte der Medizin
Linzb.	=	Linzbauer: Codex sanitario-medicinalis Hungariae
Monum.	=	Monumenta Hungariae Historica
N. M.	=	Nemzeti Múzeum
Ny. Sz.	=	Nyelvtörténeti Szótár
O. L.	=	Országos Levéltár
Quellen	=	Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó
Szamosk.	=	Szamosközi történelmi maradványai
Száz.	=	Századok
T. M.	=	Teleki Mihály levelezése
T. T.	=	Történelmi Tár
Vámossy	=	Vámossy István: Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban
W. és *Weszpr.*	=	Weszprémi: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.

Orvosi szakoktatás és egyetemi élet a régi Magyarországon.[1]

Tisztelt Hallgatóság!

Az a halhatatlan olasz, ki éppen most hatszáz éve hunyta le szemeit Ravennában, azt mondja egy helyen, hogy nincs annál nagyobb fájdalom, nincs annál kínzóbb lelki gyötrelem, mint mikor az ember a szerencsétlenség napjaiban visszagondol a boldogabb időkre.[2] Ha ez így van, képzelhető-e emésztőbb emberi fájdalom annál, mely mindnyájunk lelkét betölti ezekben a végzetes napokban, mikor széttépett hazánk romjain keseregve visszagondolunk arra, hogy Magyarország egykor boldogabb, szebb, nagyobb, hatalmasabb volt? . . . És én ebben a szomorú órában, mely más időkben a tanulni vágyásnak, a továbbhaladásnak, a felfrissült energiáknak kezdő és serkentő órája volt, mégis a multba óhajtok visszanézni, letűnt, jobb idők emlékeivel akarok foglalkozni: mert úgy érzem, hogy nekünk, megalázott és kifosztott magyaroknak, legnagyobb erősségünk a multunkban van. Ezer éves multunkban, melynek örömét és bánatát, dicső emlékeit, véres küzdelmeit és nagy tragédiáit, hőskölteményeit és elégiáit semmiféle földi hatalom el nem veheti tőlünk. Amilyen szomorúnak, kilátástalannak, sőt megsemmisítőnek látszik az a *status praesens,* melyben ma vagyunk, olyan lélekemelő és reményt nyujtó az időknek az a tengere, melyet a maroknyi magyarság megúszott anélkül, hogy elmerült volna benne. Ez a mult, ez a *tempo felice,* lesz az, mely további küzdelmeinkhez erőt és kitartást fog adni és úgy, mint akárhányszor, most is a történelem lesz az a refugium, melyből nemcsak okulást, hanem reményt és vigasztalást is fogunk meríteni. Mert minden időkben úgy volt az, hogy a történelem nemcsak *magistra* volt, hanem *spes et solatium* is!

Mindezeknek a meggondolása szolgáljon mentségemül, hogy a jelen alkalommal nem tulajdonképpeni szakfoglalkozásom köréből választottam a tanévnyitó beszéd tárgyát, hanem történeti, még pedig orvostörténeti témát kerestem, bár jól tudom, hogy éppen ez a terület az, mely iránt minálunk az orvosi szempontból kiműveltek (de szükségszerűleg mindig csak materiális irányban foglalkozók) kevés fogékonysággal bírnak — nagy kárára kultúrtörténetünknek, mely egyik leghatalmasabb fegyverünk lesz abban a szellemi küzdelemben, mely minden téren várakozik reánk.

[1] Tanévnyitó beszéd (1921.).

[2] Nessun maggior dolore
Che ricordarsi del tempo felice
Nella miseria . . .
Dante. (Inferno, V. 121.)

Midőn a régi magyar főiskolai életről és első sorban a hazai orvosi szakoktatás multjáról óhajtanék egyet-mást elmondani, először is azt kell megemlítenem bevezetésül, hogy régebben nálunk leginkább a szegénysorsú polgárok fiai szánták magukat az orvosi tanulmányokra[3] s ezeknek főiskolai életük folyamán súlyos anyagi gondokkal kellett megküzdeniök. Ezek a gondok még keservesebbek voltak, mint manapság, mert a régi főiskolai hallgatónak nemcsak a tanulmányok nehézségeivel kellett küzdenie, gazdag mecenást szereznie, idegenek gyermekeit tanítania, hanem ezen fölül sokszor megalázó szolgamunkát is végzett, roppant utakat gyalog, lóháton vagy legjobb esetben szekéren tett meg, hazájától távol, idegen népek kenyerén (rendszerint kegyelemkenyerén) tengődve. Olykor tíz esztendőbe és többe került, míg önállóságra vergődhetett. Jó volt-e ez így, vagy nem, erre a kérdésre könnyen megtaláljuk a feleletet; de hogy ennek a hányatásnak haszna is volt, az kétségtelen. Minden küzdelemnek megvan a maga jellemképző értéke, és az a főiskolai tanuló, ki az életnek legszebb éveiben *sudavit et alsit:* kiforrott jellemű férfiként hagyta el az egyetemet és fogott hozzá az élethez, melynek nemes és nem-nemes vonatkozásait már akkor megismerte, mikor vagyonos társa még a szülői gondoskodás kényelmét érezte. Ez a gondoskodás pedig, *quoad vitam,* nem szokott mindig a legjobb útravaló lenni.

Hajdanában az egyetemi s elsősorban az orvosi tanulmányok még sokkal költségesebbek voltak, mint manapság; különösen pedig a magyar ifjaknak. Először azért, mert csak 1770-ben alapították a nagyszombati egyetemen az első igazi orvosi kart, (melynek 1787-ben az állatorvosi intézet is szerves része lett),[4] ez idő előtt tehát a magyar ifjúság csakis a külföldi egyetemeken szerezhette meg a szükséges orvosi műveltséget. Lehetséges ugyan (bár kellőleg bizonyítva nincs), hogy már a Nagy Lajos alapította pécsi egyetemen és a később keletkezett budai és pozsonyi egyetemen is tanítottak orvosi tárgyakat (az előbbin *Clostein Simon* (1416.), az utóbbin pedig *Péter mester* tanította állítólag az orvostant), kétségtelen azonban, hogy ez az orvosi oktatás még ha megvolt is, olyan szegényes méretű lehetett, hogy már az akkori tudományos igényeknek sem felelt meg, szemben a külföldi nagy egyetemekkel.[5] Még inkább elmondhatjuk

[3] A vagyonos nemes ember még a mult század elején is inkább papnak, hivatalnoknak vagy ügyvédnek adta a fiát. Bene Ferenc, a pesti egyetem kiváló tanára, mikor 1794-ben, saját elhatározásából, az orvosi karra beiratkozott, e lépése következtében egy hatalmas pártfogójának a kegyét vesztette el, mert ez, saját szavai szerint, „meg nem foghatta, mikép választhat egy magyar nemes ember oly alacsony pályát?“ Sőt még a tulajdon édesapja is avval a neheztelő kérdéssel fogadta, mikor hazaérkezett: igaz-e fiam, hogy hóhérlegény lett belőled? *(Kovács-Sebestény E.:* Emlékbeszéd Bene Ferenc fölött, 1858. 4. old.).

[4] Abban az időben nagy súlyt helyeztek arra, hogy az orvosoknak *állatorvosi* tudásuk is legyen, ezért is az állatorvostan hallgatását úgy az orvos-, mint a sebésznövendékeknek kötelezővé tették; továbbá az 1789 május hó 19-én 18.963. sz. a. kelt helytartótanácsi rendelet azt is kimondja, hogy fizikátusok vagy más orvossebészi állások betöltésekor előnyben részesítendők azok a folyamodók, kiknek a pesti egyetem állatorvostan-tanárától kiállított tanulmányi bizonyítványuk is van.

[5] *Sugár* Fábiusz (Orvosi Napló 1861-re, 7. lap) nem tartja bebizonyítottnak, hogy a budai főiskolában már ekkor tanították az orvostudományt és hogy Clostein volt ennek a tanára. Ez a vélemény u. i. csak a budai egyetem konstanzi követeinek a névsorán alapszik; ámde e névsorban Clostein csupán mint *orvos* van fölemlítve, nem pedig mint tanár, mely cím a többi követnél világosan ott áll; így azt olvassuk az illető helyen, hogy „Lamberthus, bropst czu ofen, lerer götlicher rechten; Symon Clostein, meyster in der erczney“. Ezenkívül azt is felhozza Sugár, hogy semmiféle új egyetemen, még a legkiválóbbakon sem, tanították *azonnal* az

ezt a III. Béla királyunk által már a 12. században, párisi mintára szervezett és egyetemi rangra emelt veszprémi főiskoláról[6] és némely káptalani iskoláról, például az esztergomiról, mely némely forrás (Toldy Ferenc stb.) szerint már a 11. században fennállott és külön orvosi osztállyal (?) is bírt.[7] Hiszen még a középkori német egyetemekről is tudjuk, hogy az orvosi tudományokat igen mostohán kezelték; az orvosi előadások gyakran szüneteltek, mert vagy tanár nem volt, vagy tanuló.

Annyi bizonyos, hogy még hazánk legszerencsétlenebb korszakaiban is megnyilatkoztt a törekvés a főiskolák és egyetemek alapítására. Mikor a Nagy Lajos alapította pécsi egyetem a török uralom következtében 1543-ban megszünt, Oláh Miklós esztergomi érsek, ezen való kesergésében, máris arra gondol, hogy Nagyszombatban főiskolát alapítson (ami csak jóval később sikerült Pázmány Péternek). Ugyanekkor Kolozsvárott alakul meg egy Apollatium-nak nevezett főiskola s kétségtelen, hogy Erdély első fejedelme, János Zsigmond, is egyetemre gondolt, mikor Gyulafehérvárott (1557.) főiskolát állíttatott.[8] Udvari orvosát, *Blandrata* Györgyöt, 1567-ben egyenesen azzal az utasítással küldte külföldre, hogy különböző egyetemek berendezését és szervezetét tanulmányozza, még pedig azért, mert, mint *Celi* baseli egyetemi tanárnak 1567. június 21. megírta, akadémiát (egyetemet) kíván fölállítani, biztosabb alapokra óhajtván fektetni a hazai tudományosságot. Utóbb a bolognai egyetemen tanuló *Gyulai Pált* is azzal hívta meg a gyulafehérvári főiskola élére, hogy ezentúl fölöslegessé akarja tenni a külföldi iskolák látogatását. Időközben, úgy látszik, nem Gyulafehérvárott, hanem attól délre, Szász-Sebesen kívánta felépíteni az egyetemet, remélvén, hogy ott, mint sokkal csöndesebb helyen, tanárok és tanítványok teljes nyugalommal élhetnek a tudománynak. Hogy pedig még az ellenség se egykönnyen zavarhassa ki őket békés foglalkozásukból, az 1571. januárius 1—14. tartott vásárhelyi országgyűlésen Szász-Sebesnek várfalakkal való körülkeríttetését is kimondatta. János Zsigmondnak, a renaissance e barátjának, 1571 márc. 14-én történt halálával ugyan a szász-sebesi akadémia terve örökre megakadt, de nem szünt meg egy külön erdélyi egyetem alapításának vágya. Báthory István és B. Zsigmond

orvosi tudományokat s így valószínűleg a budain sem. Végül semmiféle történeti adat sem bizonyítja világosan és határozottan, hogy Budán már Zsigmond idejében előadatott volna az orvostudomány, csak Mátyás király korában akadunk ennek kétségtelen nyomaira. De — Ballagi Aladár szerint — a Mátyás korabeli budai egyetem jelentősége is elenyészően csekély volt, a „negyvenezer hallgató“ pedig tisztára mese. A *pozsonyi* egyetemről csak annyit tudunk, hogy Mátyás 1467-ben (bolognai mintára) alapította s pár év mulva megszünt; *Péter* mesternek csak a nevét ismerjük, semmi más adat; mellette *Regiomontanus* (königsbergi Müller János) volt a csillagászat tanára ottan. (*Fraknói:* Vitéz János élete, 226. s köv. l.)

[6] V. ö. *Ábel Jenő:* Egyetemeink a középkorban. Budapest, 1881. 4—6. [Ez a veszprémi főiskola mindenesetre igen gazdagon dotált intézmény lehetett, mert az 1276. évi tűzvész alkalmával csak ékszerekben 50.000 ezüst girányi — több mint hat millió békebeli korona — kárt okozott ottan s Pál mester ki jogot tanított, egymaga közel 400.000 korona árú ékszerét vesztette el. Továbbá több mint négyezer gira értékű, egy egész szobát betöltő, könyv is ott veszett, mint ez IV. László két okmányából is kiderül.]

[7] Ezen káptalani iskolán 1325-ben egy János nevű honti főesperes volt az orvosi tudományok, *artium in medicinis* tanára (*Linzb.* I. 127.). Hogy ez iskolának a 14. században is lett volna külön orvosi szakosztálya, hiteles adatokkal nem igazolható; (v. ö. *Békefi R.:* A káptalani iskolák története Magyarországon, 93.).

[8] Erről és a következőkről l. részletesebben *Márki* Sándor nagyérdekű dolgozatát: „Az egyetem eszméje Erdélyben“. (A kolozsvári tudom. egyetem emlékkönyvében, 1903. 7. oldal.)

is a lelkén viselte a főiskola ügyét, melyet a jezsuita atyák segítségével óhajtottak megvalósítani, de a vallási villongásoknak abban a zavaros korszakában ez nem sikerült nekik. Bethlen Gábor is mindent elkövetett, hogy a gyulafehérvári kollégiumot egyetemmé fejlessze, de kora halála meggátolta ebben. Mikor pedig a tatárokkal egyesült oláhok, 1658-ban, teljesen feldúlták Gyulafehérvárát s elpusztították az ottani főiskolát is, Apáczai Cs. János külön emlékirattal fordult Barcsay Ákos fejedelemhez: „a magyar nemzetben immár elvégtére egy-egy akadémia fölállításának módja és formája felől“. Mária Terézia 1775-ben a rektorválasztás jogával ruházta fel az erdélyi Báthory-főiskolát, melyen ugyanekkor a jogi és orvosi kar is felállíttatott, de a bonctan, sebészet és szülészet tanítása

1. A kolozsvári orvos-sebészi tanintézet tanári kara az 1856—59. közti időben. Balról jobbra: dr. Szabó József (igazgató, a szülészet és belgyógyászat tanára), Lenhossék József (bonctan), dr. Joó István (természettan, vegytan, növénytan), Jendrássik Jenő (élettan), Nagel Emil (sebészet), Zahn Ferenc (állatgyógyászat; minthogy öt év alatt nem tudta megtanulni a magyar nyelvet, 1861 elején lemondott és Bécsben lett tanársegéd), Gspann Károly (chirurgus, tanársegéd; kari jegyző). (Pataki Jenő dr. gyűjteményéből.)

egyelőre csak egyetlen tanárra, *Laffer* Józsefre hárult; 1776-ban az élettani és kórtani tanszék felállítása is megigértetett ugyan, de ez csak 1790-ben történt meg, mikor egyuttal a szemészeti tanszék is hajlékot kapott ottan. Ez a csökevényes orvosi kar, melynek 13—20 hallgatója volt, az *institutum medico-chirurgicum* (orvos-sebészi tanintézet) címet kapta, melyet 1849 után is megtartott, mikor a főiskolával való kapcsolata teljesen megszünt s önállóságra jutva, bizonyos fokú virágzásra tett szert. Az intézetnek tizenöt tanszéke volt, melyek élén olykor kiváló emberek (Lenhossék József, Jendrássik Jenő, Margó Tivadar, Balogh Kálmán s a későbbi kolozsvári egyetem tanárai közül többen) állottak. Negyvenegy év (1831—1872.) alatt 423 polgári sebész nyert itten képesítést.

Mindezen instituciók távolról sem elégítették ki Magyarország szellemi szükségleteit s a magyar medikusnak, ha a kor színvonalán álló képesítésre akart szert tenni, vagy Bécsbe, vagy a távolabbi külföldre kellett mennie.[9] Sajnos, hogy túltengett a vallási elfogultság, úgyhogy az ottani egyetemen még a 18. század második felében sem avatták doktorrá a protestánsokat; sőt a nagyszombati egyetemen is így akarták ezt csinálni.[10] Ez volt másik oka annak, hogy a hazai protestáns ifjúság miért járta a külföldi egyetemeket, nevezetesen a luteránusok Németországot, a kálvinisták pedig Hollandiát, Angliát, Skóciát. Csak mikor *van Swietennek* sikerült az irányadó osztrák körök előítéletét kellő mértékben korlátozni, akkor változtak meg e részben a viszonyok.

[9] Már III. Béla királyunkról fel van jegyezve, hogy (talán francia nejének vagy francia papjainak ösztönzésére) négy magyar ifjút küldött ki a párisi egyetemre. Valószínű, hogy ezek egyike volt az a *Petrus Hungarus*, aki később kalocsai érsek és a király házi orvosa lett. Fennmaradt továbbá a párisi egyetem rektorának, Stephanus Tornacensisnek (1192.) III. Bélához intézett két levele, melyekben értesíti, hogy egy Bethlen nevű fiatal magyar egyetemi hallgató hunyt el odakint s illő tisztességgel eltemették a monostor templomában; az ifjú szülei pedig otthonról drága kincseket küldöttek a monostornak s többek közt „egy fehér lovat is, az elhunyt kedves paripáját, hogy követ hordjon a monostor épületeihez“. (Franciaországban s úgy látszik nálunk is az volt a szokás, hogy a *gazdátlanul maradt* mént kegyes célokra átengedték az egyháznak. A halálra ítélt Toldi lovával is ez történt; v. ö. Solymossy Sándor: Irodalomtört. Közlemények, 1924. (XXXIV.) 81.)

[10] Hogy mily ridegséggel kezelték a protestáns tanulókat a bécsi egyetemen még a 18. század hatvanas éveiben is, arra jellemző Halmágyi Naplóinak következő helye (251. old.): „Tanult Bécsben medicinát Zágoni Gábor, kinek tudományáról a professzorok igen szép testimoniumokat adtak, egyik nevezetesen azt írta, hogy ő alatta egy se tett jobb progresszusokat. Az archiater báró von Svitten nagyon szerette. Mivel Bécsben gradust protestansnak nem adtak, Hollandiában doktoráltatta magát és mind ott, mind egyébütt experiált, Bécsbe is visszajövén praktikált“. — Ugróczy Mihály soproni származású luteránus orvosszigorló 1772-ben azzal a panasszal fordul a királynéhoz, hogy a nagyszombati orvosi egyetem kara, mint hogy nem katolikus, nem akarja doktorrá avatni. Ugróczy, arra való hivatkozással, hogy ilyen módon a nem katolikus magyarokat egyenesen rákényszerítik, hogy külföldi egyetemekre menjenek s a nemzeti vagyonnak jórészét ott költsék el, továbbá, hogy még a páduai egyetemen is felavatják a protestánsokat, kéri a királynét, hogy szüntesse meg ezt a visszásságot; amit ez meg is tesz. (Lásd: *Linzbauer*, II. 627.) Hogy évszázadok folyamán mennyi nemzeti vagyon került, külföldi tanulóink révén, idegen országokba, azt eléggé bizonyítja Carbo Lajos ferrarai egyetemi tanár Mátyás királyról szóló munkájának (Párbeszéd a fönséges fejedelem s Magyarország királya, Mátyás, dicső tulajdonságai s viselt dolgairól) egy helye, ahol az van mondva, hogy „a magyar nemzetnek igen sokkal tartozik a mi Ferrariánk, mely mintegy negyven év óta a legnemesebb magyar ifjakat a széptudományokban képezi szakadatlanul s nem is köszönünk több díszt egy más nemzetnek sem, és *nem került több fényes arany kezünkre máshonnan, mint az istenáldotta Magyarországból“. (Kazinczy Gábor:* Mátyás király, kortársai tanusága szerint. Pest, 1863. 81.) A magyar aranyakból azonban más olasz egyetemeknek is bőven jutott. Így Mátyás király uralkodása idejéből 66 olyan magyar ifjút ismerünk (név szerint is), ki a páduai egyetemet látogatta; a nagy király halála évétől a mohácsi vészig (1490—1526.) újabb 160 páduai magyar tanulót mutat ki *Veress Endre.* (Matricula et acta Hungarorum in univers. Ital. studentium, I. pag. V.) Ezen egyetemnek, Veress szerint, három magyar orvostanára is volt, épúgy, mint a bolognai egyetemnek is (1461—1472. közt), kik közül *János* az orvosi tudományokat adta elő. — *Rupp* szerint 1773-ban történt először, hogy nálunk héber vallású egyén az orvosi szigorlatokra bocsáttatott (a budai és a balatonfüredi víz és fürdő lelkes ismertetője és népszerűsítője, Oesterreicher József Manes); e szabadalom azonban már a következő évben visszavonatott. Minthogy Oesterreicher csak 1756-ban született, Rupp kétségkívül téved itt az évszámban; annál inkább, mert Szinnyei szerint is a nevezett O. csak a türelmi pátens (1781.) megjelenése után tehetett szigorlatot s csak 1782-ben avatták doktorrá.

Az Ausztriából való kizárásnak mindenesetre meg volt az az előnye, hogy a magyar ifjúság a távolabbi külföld egyetemeiről modern eszmék egészséges hangulatával és szabadabb, türelmesebb nézetekkel tért vissza; de viszont, önálló nemzeti művelődésünk kifejlődése szempontjából megvolt a maga nagy hátránya is. Sokat beszélünk például arról, hogy kultúránk mennyit köszönhet Németországnak. Ezt nem is fogja tagadni az elfogulatlan ember. Csakhogy az éremnek két oldala van: arról is joggal beszélhetünk, hogy mennyit *vesztettünk* a Németországgal való kultúrális kapcsolatunk miatt?

Meg vagyok győződve róla, hogy a német kultúra hatásának — annyi évszázad után! — sokkal több áldását élvezhettük volna, ha azt a kultúrát azok, akik hozták, eleitől fogva olyan formába öltöztették volna, mely a mi gondolkozásunk módjának is megfelelt volna. Ez azonban legtöbbször nem történt meg, s hogy miért nem, annak nagyon természetes oka van: mert akik hozták, azok maguk is többnyire német emberek, német tanárok stb. voltak.

Nemcsak a népek jellemében, hanem azok szellemi termelésében is meg vannak a karaszterisztikus vonások. Amilyen különbségek vannak a magyar és a német ember érzelmi világában, olyanok vannak gondolkodásuk módjában is, A német zene nem különbözik jobban a magyar zenétől, mint a német ember gondolkodásmódja a magyarétól. A legnagyobb német zeneköltő, *Wagner* zenéjét maguk a németek úgy jellemezték, hogy az csengő aritmetika *(eine klingende Aritmetik)* s ez az aritmetika az, aminek nyomát hiába keresnők a francia, olasz vagy magyar muzsikában. A tudományban s általában szellemi téren a német ember a részletek minuciózus kidolgozására, aprólékosságra s igen gyakran a szőrszálhasogatásra is hajlandó. Nehogy elfogultsággal vádoljanak, mindjárt megjegyzem, hogy ezt nekem nem is volna szükséges elmondanom, mert elmondotta már a legkiválóbb német lélekbúvárok egyike, *Nietzsche*. *„Neigung zur Mikrologie“*, — ez jellemzi a németeket minden tudományos terrénumon, ellentétben a franciák- és angolokkal. Senkisem írta le jobban a német, angol és francia tudomány közti különbséget, mint gróf *Dessewffy József,* ez a művelt magyar, ezelőtt száz esztendővel. Oly igaz az ő jellemzése még ma is, hogy meg nem állhatom néhány mondatát idézni: — „Német uraimék szerfelett systematikusak, a helyes izlés nem bélyege literaturájuknak, a tudományokban mindent egy principiumra akarnak visszavinni, synthetikusak inkább mint analytikusok, felette mind abstractusok, *mind kicsinykedők (minutieux),* mindent ki akarnak meríteni és mivel ez lehetetlen, azért gyakran haszontalanul unalmasok, szószaporítók, s mégsem orátorok s ritkán adják elő a tudományokat testestől s lelkestől, hanem gyakran vér, hús s inak nélkül való skeletomokban. Karakterje literaturájoknak die Trockenheit, die metaphysische Poesie, und ihre Metaphysik spielt in das Unerreichbare, Unbegreifliche, Verwirrte, Unfassbare, Unanwendbare, und vor lauter Höhe in das Nichts oder auf's wenigste in das Leere hinein, Kategorien, Constructionen der Natur etc. *Grandes misères!* . . . Mindezeknek csak az a következése, hogy sok nagy embert szült minden nemeiben a literaturának a kérdésben levő három nemzet; de hogy csak mégis mindent együvé véve a franciáké és az anglusoké az elsőség, *legalább quoad qualitatem, etiamsi non quoad quantitatem.* Bővebb talán a német literatura, mivel a tudósság mesteremberséggé, élet neméve lett Németországban, a theoriabeli nevelés sehol

sincs jobb lábon, mint ott; úgy űzik ott a tudományokat, mint szabó a varrást; meglehet, hogy többet tudnak a németek, de nem tudják többnyire olyan világosan, olyan könnyen, olyan kellő renddel, olyan practice s oly ízléssel kiadni a tudományt, mint a franciák, sem oly hathatósan, mint az anglusok; borzasabban, fonnyadtabban mind beszélnek, mind írnak nagyobbaránt . . . Tudom én jól, hogy a németek, qui ont pour l'ordinaire fort peu de netteté dans l'esprit, igen keveset hajtanak a világosságra az írásban, azt mondván: *das ist flache Begreiflichkeit*, de nem jobb-e ez a lapos érthetőség, ez a tisztultság és ez a határszabás az ideákban s képzetekben, mint az ürességgel puffadó tövises homály és érthetetlenség?"

És hogy például a világossághoz és egyszerűséghez szokott angol elme ép oly nehezen fogadja be, a maguk eredeti formájában, a német gondolkodás termékeit, mint ahogy Kazinczy jeles barátja, arra nézve hadd említsem még a legelső angol genie-k egyikének, *Darwin*-nak példáját, mely 50—60 évvel későbbi keletű ugyan, mint a Dessewffyé, de lényegében avval teljesen egyező. Darwin fia *(Francis Darwin)* az atyjáról írt életrajzában azt mondja, hogy a nagy természettudós „különösen azért haragudott a németekre, mert meg volt győződve, hogy ha akarnának, tudnának világosan is írni és gyakran dicsérte F. Hildebrandot, ki *oly világosan ír németül, mintha franciául írna.*

Mindenki aki életében francia, angol és német tudományos munkákat olvasott, tapasztalhatta, hogy *Darwin* objektív volt ítéletében, mikor a német tudomány nehézkes formáját emlegette. Ez a *forma* pedig, igazában véve, nagyon fontos valami, ha arról van szó, hogy a tudomány igazságai más fajok szellemi életébe is behatoljanak, mert olyanféle az, mint a zenei hangnál a *timbre*, a hang színezete, melynek hiányában a legtisztább hang is elveszti kellemes, mondhatnám rokonszenves jellegét.

A magyar fülnek és gondolkodásnak megfelelő *timbre*-t hanyagolták el és hanyagolják el még ma is azok, kik a német tudományosságot a maga eredeti mivoltában, eredeti színében (kivált pedig *terjengősségében)* terjesztik Magyarországon.

Mindez azonban, amit elmondottam, nem volt a legnagyobb baj. A terjengősség ugyan a tudományos közlés terén is igen kellemetlen tulajdonság, mert itt is áll az, hogy *le secret d'ennuyer est celui de tout dire;* viszont azonban a németek mikrológiája éppen az orvosi és természettudományi kutatás terén józan határok között — nagyon fontos és megbecsülendő érték. A nagyobb baj ott volt, hogy orvosi hasonlattal élve, a német kultúra hatása alatt nemcsak erőt adó *transfusio* volt hazánk szellemi ereibe, hanem *venaesectio* is, még pedig ránk nézve, a különben is vérefogyott, elgyöngült nemzetre nézve nagyon is ártékony érvágás. Az a francia tudós *(Réclus O.)*, aki a magyarokról azt írja, hogy: *on se prend à regretter que ce peuple aimable, honnête, sérieux, ait tellement reculé devant une race plus forte,* jobban megérezte az igazságot, mint azok, akik egész multunkat elfelejtve, *csakis magunkban* keresik elmaradásuk okait. Németország a maga fejlettebb kultúrájával már a 16. században ugyanazt a vonzó hatást gyakorolta hazánkra, amelyet mindenütt észlelhetünk, ahol egy lakosai száma, vagyonossága és kultúrális fejlettsége miatt fölényes nép szomszédságába a sors keze egy kisebbet, gyöngébbet helyez. Valóságos *„tömeghatás"* ez, melynek ereje a népek psychologiájában éppúgy érvényesül, mint a chemiai átalakulások folyamatában. Nem

nehéz belátni, hogy ez a tömeghatás milyen hatalmas akadálya annak, hogy a kisebb népek önálló nemzeti kultúrára tegyenek szert.

Ez a „tömeghatás“ volt az egyik oka annak is, hogy a magyar tudományosság oly sokáig nem tudott erőre kapni. Ha a mult idők történetébe tekintünk, akkor azt látjuk, hogy éppen abban a korban, mikor a németekkel való kulturális érintkezésünk legbensőbb volt, éppen akkor nemcsak hazánkban működtek nagy számban a német tanárok, hanem fordítva: Németországban és Ausztriában is egész serege a magyar tanároknak nyert alkalmazást s ezeknek jórésze végkép el is veszett aztán a német tengerben.[11] Csak hogy néhány példát említsek: *Magyar László*, a bécsi egyetem bölcsészet-tanára (Nagy Lajos idejében); Melanchthon egyik tanítója Württembergben *Johannes Hungarus; Valentinus Pannonius* a 16. század végén az orvosi tudományokat tanította a königsbergi egyetemen, melynek négy ízben rektora is volt; *Frankovits Mátyás* (1557—1562.) a jénai egyetem tanára; *Szántó* (Arator) *István, Pázmány Péter, Forró György* és *Nagy János* (a 16. sz. végén és a 17. sz. elején) a gráci egyetem tanárai voltak; ugyanitt tanított 1560 körül *Fabinus Lukács* poprádi fi; *Benedikti Lőrinc* és *Jeszenszki* (Jessenius) *János* (a 17. sz. elején) a prágai egyetem tanárai; *Sartorius György* (1595) Prerauban tanított; *Stöckl Lénárd* (bártfai), Melanchthon barátja, szintén nyolc évig tanított Németországban; *Kassai Mihály* a wittembergi egyetem tanára és az ottani gyönyörű magyar könyvtár alapítója (mely ma Hallében tengődik); *Aurifaber János* (1553) és *Erdősi János* (1544) Bécsben, *Fabricius András* (1570) Morvaországban, *F. György* (1577) Csehországban, *Henisch György* (1576—1618) bártfai születésű híres orvos és nyelvész, az egyetemi orvoskar dékánja Bazelben, *Kirmeser Kristóf* (1573—80) Neissban, *Preysz Bálint* (1588) Königsbergben, *Salczer Ambrus*

2. Henisch György, bázeli tanár (1576—1618.). Haid [Augsburg] metszete.

[11] Találóbb volna, ha úgy mondanám: *el is veszett, el is könyveltetett.* Elég, ha Semmelweis-t említem, kit a bécsi egyetemről a szó szoros értelmében kiüldöztek s akinek döntő érveit és adatait (a gyermekágyi láz oktanáról) *Spaeth* bécsi tanár még 1863-ban is gonosz gúnnyal a „csikós-ostor pattogásához“ *(der grause Knall der Csikospeitsche)* hasonlította, de akiről negyven évvel később már duplán aláhúzva írogatják, hogy „igaz ugyan, hogy magyarnak vallotta magát, de ez mitsem változtat azon tényen, hogy *német* szülők gyermeke, a *németség* sarja volt“ és arról a másik *tényről*, hogy Semmelweis a zürichi egyetemnek igen hizelgő hangú meghívását igen rövid úton visszautasította, azt mondják, hogy: „Ja, nun fühlte er sich in Pesth wirklich zu Hause, fühlte sich als Sohn der ungarischen Nation *und grollte seinem eigenen Volke!*“ *(Schürer v. Waldheim:* Semmelweis. Sein Leben u. Wirken. Bécs, 1905; 171. 124.) A legsajnálatosabb az egész dologban az, hogy ez a céltudatos *elkönyvelés* azután lassankint átszármazik az egész külföldi literatúrába is. Igy péld. *Singer* Károlynak épen most (1928) megjelent könyvében (A short history of medicine, p. 243.) olvasom a mi nagy hazánkfiáról a következő badarságot: „This (t. i. Lister előfutárja) was the unfortunate and almost insane (!) *Viennese genius*, Ignaz Semmelweis.“

(1540—68) és *Stuff László* (1558—67 közt az orvosi karnak több ízben dékánja, csakúgy mint a 16. század elején *Kopin* (Capinius) *Márton)* Bécsben, *Scalich Pál* (1550) ugyanott, *Christophorus Pannonius* (Melanchthon barátja, 1541—90) Goldbergben, Frankfurtban és Königsbergben tanított; idősb *Joel Ferenc* (1508—1579), a greifswaldi egyetem orvostanára és rektora;[12] *Stübner Ambrus* (1560) Danzigban volt tanár (s nem is jött haza többé); *Wolfhard Adorján* (1512) és *Pioppi Dénes* (1565) a bécsi egyetem tanárai; *Peremártoni Mihály* (1506—08) ugyanezen egyetem rektora; *Moller Dániel Vilmos és Agnethler Mihály* (mindketten orvosok) az altdorfi egyetem, illetve a helmstädti főiskola tanárai; *Segner András,* a jeles orvos és fizikus (a Segner-kerék feltalálója) a göttingai és hallei, *Bél Károly András* a lipcsei egyetem rendes tanára volt.

3. Segner János András (1704—1777), hallei tanár (egy darabig Debrecen fizikusa). Füger festménye után.

Említsem-e a régi időkből azok neveit, kiket az olasz kultúra vonzása miatt kellett elveszítenünk: így *Paulus Hungarust,* a bolognai egyetem tanárát, *Giovanni d'Ungheriát* (1461), *Dionisio d'Ungheriát* (1471) és *Gregorio d'Ungheriát* (1472), kik mind ugyanazon egyetem r. tanárai voltak; vagy *Hortel Jánost* (1592), a páduai egyetem segédtanárát?

Említsem-e *Szilágyi* (Silvanus) György middlesexi orvost és tanárt[13] a 17., *Uri Jánost,* a jeles orientálistát, az oxfordi Bodley-könyvtár tudós könyvtárosát, a 18. századból? vagy *Hofsteter János Ádámot*

[12] *Joel* (nem *Joël!)* Ferencről, kit Szinnyei (Magyar Irók) és Győry könyvészeti munkája nem ösmer, a hazai irodalomban található néhány adat helyesbítésére és kiegészítésére megjegyzem, hogy Nagyszőllősön *(Solochium),* Szombathely közelében, született. 1526-ban Bécs közelében egy gyógyszerésznél segédkezett, innen Lipcsébe és Wittenbergbe ment orvostudományokat tanulni; majd berlini, stralsundi és greifswaldi gyakorló orvos lett. 1559-ben a greifswaldi egyetem tanára, 1568-ban és 1577-ben rektora. Irói termékenysége („Universae medicinae compendium", 6 részben, tomi, több kiadásban) mellett tudományos érdeméül tekinthető, hogy világosan leírta a rühatkát (v. ö. *Nékám:* A magyar bőrgyógyászat emlékeiből. 1908, 37; *Haeser* II. 111. stb.), ellenben sajnálatos árnyékot vet emlékére a boszorkányok kérdésében való babonás elfogultsága, kikre éppúgy, mint Paracelsusra és követőire ridegen kimondta a *comburantur*-t. Azt hiszem, hogy ennek a fennen hirdetett meggyőződésnek nem csekély része volt abban, hogy a kis porosz egyetemi városban 1584-ben (két hónap alatt) nem kevesebb, mint tizennyolc egyént égettek meg boszorkányokul. *[Joel* működéséről bővebben lásd; *Kobert:* Einiges aus dem 2. Jahrh. d. Bestehens d. mediz. Fakultät zu Rostock, (1907.) 14. és köv. old.]

[13] Fekete Lajos és utána Szinnyei hibásan *Erdélyinek* nevezi.

(1667—1720.), a dán király udvari orvosát? vagy az újabb időből *Endlicher Istvánt*, a zseniális botanikust és „tiszteletbeli orvos-doktort“, *Adámi Pál* orvost és egyetemi tanárt, *Hayek* orvostanárt, *TölténYi Szaniszlót*, a Josephinum orvostanárát, *Hyrtlt* a nagy anatomust, *Rosast* a szemészet tanárát; *Lippichet*, a belgyógyászat; *Kaposit*, a bőrbetegségek; *Benediktet*, az idegbajok; *Politzert*, a fülgyógyászat; *Sigmundot*, a bőr- és bujakórtan; *Störköt*, a gégészet; *Strickert*, a kórtan; *Zuckerkandlt*, a bonctan; *Kassowitzot*, a gyermekgyógyászat; *Schenket*, az embryológia tanárát; *Petzval Józsefet*, a kíváló matematikust és természettudóst; *Erdélyi Mihályt*, az állatorvosi iskola jeles professzorát, kiket mind Bécs hódított el tőlünk?

Hosszú sorát ejthetném még ennek a kulturális *venaesectiónak*, melynek árama évszázadokon át a külföldre irányult. Szükre szabott terem nem engedi, hogy bővebben foglalkozzam ezzel s még kevésbbé engedi, hogy azt az igazán fájdalmas *point douloureuxt* is érintsem, mely elárulná, hogy felsorolt tudós embereink közül hánynak kellett *csupán azért* hazát és tűzhelyet cserélniök, mert a vallási türelmetlenség hajszája elüldözte őket? Térjünk tehát vissza tárgyunkra.

4. Idősb Joel Ferenc, greifswaldi tanár (1508—1579.). Kobert munkájából.

Kétségtelen, hogy a magyar protestáns ifjúságot az a fontos körülmény is vonzotta és utalta a külföldre, hogy a legtöbb német, angol, svájci egyetemen *jótékony alapítványok* voltak a magyar tanulók számára, melyek jelentékenyen megkönnyítették a külföldi tartózkodás anyagi gondjait. Így a luteránus és református magyar tanulóknak (egyaránt) nyújtott segélyt a tübingai egyetem, hol 1568 óta 12 magyar tanuló s később ezenkívül még két magyar és két erdélyi nyert ingyen ellátást; Wittembergában magyar könyvtár volt s a legidősebb tanuló, mint könyvtárnok, szállást kapott, a hazatérők pedig 30 forint segélyben részesültek; Greifswaldban XII. Károly svéd király négy magyar tanulóra tett alapítványt; Göttingában a Burgstaler-alapítvány (1500 forint) volt egy magyar tanuló számára; Jenában és Vittembergában minden magyar tanulót, ki évi 18 forintot fizetett, fölvettek a konviktusba; Göttingában, Lipcsében és Erlangenben évenkint három tanlónak ingyen koszt járt; szintúgy Helmstaedtben is; Gröningában minden magyar tanuló ingyen ebédet és vacsorát kapott; Upsalában is volt alapítvány a magyar tanulóknak. Csak református hallgatók számára: Cambridgeban és Oxfordban teljes ellátás három református tanulónak;[14] Utrechtben két ottani nő alapítványából évenként 2400 forintot osztottak ki a magyar tanulóknak;

[14] Érdekes, hogy Angliával való ilynemű kultúrális kapcsolatunk már majdnem nyolcszáz évre nyúlik vissza, mert forrásaim szerint Oroszlánszívű Richárd angol király már 1195-ben és 1196-ban fél márka segítséget *(allowance)* engedélyezett *Nicholas de Hungaria* nevű magyar tanulónak. Úgy tudom, hogy ez a magyarországi Miklós az első tanuló, kinek neve az oxfordi egyetem történetében fennmaradt s utána száz évig más név nem is fordul elő.

Franekerában évenként 1168 forintot adtak a magyar hallgatóknak; Harderwijkben és Deventerben 2 magyar tnulónak szabad koszt; Zürichben 3 magyar tanulónak évenként 102 forint, útiköltségre pedig 36 forint; Bernben négy magyar tanulónak 144 forint, továbbá a megérkezéskor 94 forint, az elutazáskor 30 forint. Genfben két magyar tanulónak havonként 15 forint, megérkezéskor egész öltözet, elutazásra 5 arany; Baselben két magyar tanulónak szabad koszt és szállás az Erasmus-féle collegiumban; Heidelbergában egy magyar tanulónak teljes ellátás a „Collegium sapientiae"-ben; Herbornban minden ott levő magyar tanuló 50 tallért kapott; Brémában minden magyar tanulónak igyen koszt és szállás; Frankfurtban az Odera mellett 40 magyar tanuló nyert teljes ellátást; Hanauban kettő; Berlinben szintén stb.

Szándékosan soroltam fel ezen adatokat, melyeket még hosszú lajtsrommal toldhatnék meg; csak azért, hogy ezen kevéssé ismert feljegyzésekből[15] is meglássék, hogy az Ausztriától távolabb eső külföld és pedig nemcsak a német, hanem az angol, a hollandi és a svájci is, milyen nemes önzetlenséggel és bőkezűséggel szolgálta a csirájában levő magyar kultúra ügyét.[16]

Ezen önzetlenséggel szemben, mely örök hálánkra érdemes, szomorú ellentétben van a *bécsi egyetem példája.* Erre is ki kell terjeszkednem; mert vannak olyan dolgok, melyeket örök emlékezetben kell tartanunk. Oportet esse memorem.

Ne gondoljuk, hogy a *bécsi egyetemet* csak az újabb időben látogatták oly tömegesen a magyar orvosnövendékek és egyéb főiskolai tanulók. Schrauf Károly nagyszabású munkájából[17] kiderül, hogy a magyar ifjak már a 14—15. században nagy tömegben látogatták az osztrákok első egyetemét. Az 1365—1460 közti időszakban az összes tanulóknak 21 százalékát tették a magyarok, sőt volt olyan év is, melyben hazánkból több hallgató iratkozott be a bécsi egyetemre, mint Ausztriából. Például az 1449. év első felében 103 magyarországi tanuló volt beírva az egyetem anyakönyvébe, míg az osztrákok száma csak 74-re rúgott. A mondott időközben 19.780 tanuló látogatta a bécsi egyetemet s e számból 4151 a „nacio Ungarorum" csoportjába tartozik. Ezen utóbbiak közül 2929 valódi magyarországi szár-

[15] Bővebben lásd: *P. Szathmáry K.:* A Bethlen-főtanoda története, 105.— A protestáns fiatalság külföldre özönlésének egyik döntő oka volt az is, hogy itthoni iskoláik és vagyonuk egy részét lefoglalta az államhatalom, ezért is a vagyonos prot. polgárok inkább a külföldi egyetemeken tettek alapítványokat.

[16] Ezen a helyen külön is meg kell említenem a hollandusok nemeslelkűségét, melynek mostani gyászos helyzetünkben is annyi gyönyörű példáját láttuk. Somody István sárbogárdi ref. prédikátornak birtokomban levő kézíratos utazási naplójában azt olvasom, hogy mikor ő teológus korában (1789—1790) Hollandiában járt, a leidai teológusok kollégiumában szállott meg. Ez a kollégium négyszögletes épület volt, melynek „egyik végibe a *Regens Professzor* lakik háza népével edjütt, a többi három oldalaiba pedig theológus deákok mintegy negyvenen és négy erdélyi magyar theológusok ugyanannyi lengyelekkel. Az épület udvara hársfákkal van beültetve, minden szobába egy-egy deák lakik. Ételt adnak a deákoknak első septembertől fogva utolsó júniusig ingyen: jó kenyeret s vajat früstökre, ebédre két ételt, vacsorára is annyit, sert egész nap, amennyi kell. Egyéb szükségekről pedig tészen egy közönséges szolga, (de már ez vizet is pénzért ád!) ez mosat, ágyat vettet stb. Júliusba septemberig megszűnik a koszt és akkorra személy szerint minden magyarnak és lengyelnek 21—21 forintot adnak". — A hollandi egyetemek tanárai is sok jót tettek a magyar tanulókkal. olykor még az egyetemi tanfolyam elvégzése után is; elég ha *Gyöngyösi Pál* esetét említem, ki Boerhaave ajánlatára (ezer tallér fizetéssel) Erzsébet orosz cárnő udvari orvosa lett.

[17] *Schrauf K.:* Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. (Bpest, 1892.)

mazású volt, ami az egész létszámnak 14·8 százalékát teszi s így elég fényes világot vet a magyar középkor műveltségi állapotára. Annál inkább, mert az egyházi méltóságok és a világi nemesek oly nagy tömegét találjuk a magyar hallgatók közt, mint egy más náció közt sem.

A későbbi korszakokban mind nagyobb számmal keresik fel tanuló ifjaink a bécsi egyetemet és ismeretes, hogy bár 1770 óta önálló orvosi kara volt a hazai egyetemnek,[18] az utolsó száz évben a magyar orvosnövendékeknek hagyományos szokása volt, hogy a bécsi egyetemen végezték tanulmányaikat és ha Pesten kezdték is meg azokat, a 4.—5. évet, ha csak vagyoni viszonyaik nem gátolták, Bécsben abszolválták s szigorlataikat is ott tették le.

A bécsi orvosegyetem hallgatóinak majdnem fele rendszerint magyar volt. A rendelkezésemre álló újabbkori statisztikából az derül ki, hogy az 1866-tól 1886-ig terjedő 20 év alatt 25.626 osztrák és 21.013 magyar látogatta a bécsi orvosi kar előadásait;[19] egyes években pedig, mint például 1874, 1876, 1877, 1878, 1879 és 1880-ban a magyarok többségben voltak az osztrákok felett! A magyarországi hallgatók szaporodását végre maguk az osztrákok is megelégelték, s *nem mi, hanem ők* voltak az elsők, kik a magyar kormánynak célszerű javaslatot tettek — ránk nézve nem nagyon hizelgő indokolás kiséretében! — az iránt, hogy miként lehetne a magyar hallgatóknak Bécsbe özönlését feltartóztatni.[20]

Már más alkalommal is kifejtettem, hogy mi volt az oka ennek a szomorú jelenségnek, mely jóformán 100 évig gátolta a magyar orvosi tudomány kifejlődését? Talán az, hogy itt Budapesten nem akadtak olyan tanárok, akiktől tanulni lehetett volna? Korántsem, hiszen közülök nem egynek (pld. Lenhossék Mihálynak, Plencknek, Balassának stb.) értésére adták, hogy szívesen látnák őket Bécsben. Az igazi ok abban a gonosz célzattal kieszelt rendeletben lappangott, mely különös módon éppen a magyar egyetemi orvosi kar alapítása évében jelenik meg s mely *a Magyarországon felavatott orvosdoktortól megvonja azt a jogot, hogy Bécsben és az örökös tartományokban gyakorlatot folytasson, ellenben a*

[18] Érdemes megemlíteni, hogy míg az egyetem újjáalakításának első évében, 1770/71-ben, a hittani karon 150 hallgató iratkozott be az ágazatos hittan hallgatására s a bölcsészeti karon az első évesek száma 170 volt, addig az orvosi karon mindössze csak *heten* hallgatták az orvosi tudományokat, kivéve a bonctant és sebészetet, melyre huszonketten iratkoztak be, többnyire nagyszombati borbélyok, azok segédei és inasai, sőt a *hóhér fia is,* aki atyjának szomorú mesterségét *in praxi* is gyakorolta; (emiatt a többi hallgatók fel is zúdultak s az orvosi kar indítványára a hóhér fia az előadások látogatásától eltiltatott, ha atyja az ő megbélyegző mesterségének gyakorlatával fel nem hagy). *Rupp* szerint hét évvel később, 1777-ben még kevesebb (mindössze *hat)* volt az orvostanhallgatók száma.

[19] Ezzel szemben az 1770/71—1866/67. közti időszakban, tehát 97 tanév alatt, a budapesti egyetemen csak 13.808 orvostanhallgató volt beírva.

[20] V. ö. *Billroth* javaslatát (Aphorismen zum Lehren und Lernen der medizin. Wissenschaften, Wien, 1886. 27.): Die ungarische Regierung könnte diesen centrifugalen, antinationalen Strom (der Ungarn) leicht zurückstauen, wenn sie z. B. nur denjenigen Besitzern wiener Diplome das Recht der Praxis verliehe, welche wenigstens drei Jahre auf einer ungarischen Universität ihren Studien obgelegen sind, oder nur denjenigen die Praxis gestattete, welche ihre Rigorosen an einer ungarischen Universität abgelegt haben. Da nun nichts dergleichen geschehen ist, so sollte meiner Meinung nach unsere Regierung die Initative ergreifen und nur diejenigen bei uns zu den Rigorosan zulassen, welche ein Maturitätszeugniss von einem österreichischen *(cisleitanischen)* Gymnasium aufweisen. Diese Maasregel wäre gewiss dadurch gerechtfertigt, dass *die Ansprüche an den ungarischen Gymnasien weit geringer sind, als bei uns, und somit zu Gunsten der Ungarn eine ungleiche Basis für die Aufnahme an unserer Universität geschaffen ist.*

bécsi egyetemen felavatottnak jogot ad az egész monarchia területén való gyakorlatra.[21] Abban a percben, melyben a bécsi hatalmak megengedték, hogy a nagyszombati egyetemen az orvosi kar megnyíljon: arról is gondoskodtak, hogy ez a rendkívül szegényes orvosi fakultás a hatalmas bécsi egyetemnek soha vetélytársa ne lehessen. Szóval megcsinálták a tudományos különvámterületet, de természetesen *(more consueto!)* úgy, hogy ők importálhatnak, ellenben mi nem exportálhatunk.

S ez a jogtalan elnyomás csak báró Eötvös József minisztersége alatt szűnik meg!

Ez azonban csak az egyik oka volt ama szomorú jelenségnek. Hozzájárult még az is, hogy a bécsi egyetemet pazarul dotálták a birodalom pénztárából; kórodákkal, múzeumokkal és az akkori igényeknek legjobban megfelelő egyéb taneszközökkel látták el, míg *a saját gazdag vagyonnal bíró magyar egyetem II. József óta úgyszólván csak alamizsnát kapott* s még a legszükségesebb dolgokkal is csak szégyenletes mértékben volt ellátva. Hogy példát is említsek; a pesti egyetem orvosi kara már a harmincas években kérte és sürgette, hogy a magyar egyetemen (úgy, mint Bécsben) műtőintézet állíttassék fel, szakértő sebészek képzése végett. Hiába volt a sürgetés! Csak annyit értek el, hogy *Bécsben,* az ottani sebészi műtőintézetben két ösztöndíjat létesítettek magyar ifjak számára. A pesti egyetemnek még egy negyedszázadig kellett várakoznia, míg műtőintézetet kapott. Úgy, hogy a tanulóknak Bécsbe vándorlása ilyen viszonyok közt egészen jól érthető és természetes volt, aminthogy ezek után érthetővé válik az a szomorú jelenség is, hogy 1867. előtti orvosi irodalmunkban alig találunk egypár olyan munkát, mely önálló laboratóriumi vagy klinikai vizsgálatok eredménye, hanem csak elméleti rekapitulációkat és összeollózott irodalmi böngészetet. A viszonyok mostohasága következtében egyetemünk tanárai csak annyit tehettek, hogy a saját szakmájukban minél bőségesebb elméleti erudiciót szerezzenek és ezt (esetleg) néhány jól vagy kevésbbé jól használható kézikönyvben feldolgozzák.[22]

5. Gyöngyösi Pál, Erzsébet cárnő udvari orvosa.

[21] Megjegyzendő, hogy a bécsi egyetemnek ilynemű kiváltságos helyzetét már 200 évvel előbb megalapozta Miksa császár (és magyar király), mikor 1576-ban elrendelte, hogy „az ő országaiban“ csak azoknak van joguk orvosi gyakorlatot folytatni, kik a bécsi egyetemen avattattak doktorokká, vagy pedig (ha külföldi oklevelük volt), itten próbavizsgát tettek s az egyetemi kar minden doktorának, nemkülönben a *pedellusnak* két *magyar* forintot lefizettek s azonkívül még egy *„illő díszlakomát“* is szolgáltattak.

[22] Elismeréssel kell itt megemlítenem *Bene Ferenc*-nek öt kötetes latinnyelvű belgyógyászatát, melyet az olasz és orosz egyetemeken is előszeretettel használtak.

A hitvány fizetés következtében az elméleti tárgyak előadói is rá voltak utalva a mindennapi gyakorlatra, már amennyiben maradt rá idejük a sokféle s néha egészen heterogén természetű tárgyak előadása közben.[23]

Az ötvenes években, mint *Poór Imre* írja,[24] a gazdag uradalmakkal és jus gladii-val bíró pesti egyetemnek annyi pénze s annyi joga sem volt, hogy a belorvostani kórodán felszaporodott hagymázas betegeknek újabb fehérneműt vásárolhasson s mikor *Sauer* tanár a budai cs. kir. helytartósághoz fordult, választ sem adtak folyamodványára. Mikor pedig *Sauer* a körülmények kényszere alatt a sajátjából vásárolta meg a fehérneműt s a számlát utólag terjesztette fel: még szigorú feddést is kapott a helytartóságtól! Ez eset tanulságain okulva, *Sauer* rektorsága idején az egyetemi tanács azon kérelemmel fordult a helytartótanácshoz, hogy az egyetemnek jogosan megillető befolyást engedjenek birtokai és alapítványai kezelésében. Ezt egyszerűen megtagadták s mikor az egyetem azt kérte, hogy javaslatát a király elé terjesszék: erre nem is válaszoltak!

5. Sauer Ignác.

Ugyanezen időszakban az egyetemi bonctani intézet összes évi kiadásaira csak *30 forint* volt utalványozva, úgyhogy a kiadások nagy részét a bonctan tanára, *Csausz*, a saját erszényéből fedezte, tanársága utolsó napjáig.[25] *Schordann*, az élettan tanára, a saját értékes könyveit és mikroskópjait bocsátja hallgatói rendelkezésére, hogy szegény intézetének hiányait némileg pótolhassa; az előadótermet több más tanártársával kénytelen megosztani s ezenkívül csak egy kis szobácska állott rendelkezésére, asszisztense és szolgája pedig egyáltalán nem volt; „tanszék"-ének összes évi dotációja 120 forint. Abban a korban, mikor egyes mindennel megelégedők büszkélkedve hirdették, hogy hazánk tudományos egyeteme, az oxfordit kivéve, a legvagyonosabb egész Európában![26]

A magyar tudomány örök dicsőségének, *Semmelweisnak* a klinikáján hasonlók, vagy még rosszabbak voltak a viszonyok, mint Sauer intézetében. Megborzadunk, ha az egykorú leírásokat olvassuk arról, hogy milyen viszonyok közt kellett működnie az antiszeptikus sebkezelés atyjának. Hiába fordult panaszaival a helytartótanácshoz, ez sokalta a fehérneműek és ágylepedők mosatására fordított összegeket s 1856-ban minuendo licitációval a legolcsóbb ajánlatot tevő vállalkozónak adta ki mosásra a fehérneműeket. Mit törődött azzal a helytartótanács, hogy ez az

[23] *Jendrássik Jenővel* még jóval később (a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézeten való tanárkodása korában, 1857—1860) is megtörtént, hogy az élettanon kívül a kórtant, gyógyszertant, leíró bonctant, törvényszéki orvostant és a — *tetszhaláltant* is elő kellett adnia.

[24] *Poór* Imre: Sauer Ignác emléke, 6., 7. és 28. old.

[25] *Lenhossék J.:* Emlékbeszéd Csausz Márton felett, (1864), 21.

[26] *Jendrássik Jenő:* Emlékbeszéd Schordann Zsigmond fölött, (1862), 18—19.

7. A Kunewalder-féle „terményház“, a régi állatorvosi tanintézet épülete a pesti Országuton (a mai Muzeum-körúton), melynek helyén később a régi műegyetem épült (ma: az egyetem bölcsészeti kara). Az 1858/9. után következő években itt volt Balassa klinikája (az első emeleten, 27 ággyal) és egy helyisége a hullagyakorlatok, egy másik (a földszinten) a klinikai boncolások számára. Kovács József is itt tanított 1875-ig. A 2. emeleten volt Semmelweis és utóda (Diescher) klinikája, 28 ággyal, 1879-ig. A ház középső részének földszintjén volt az élettani intézet (két évig Czermak, aztán Jendrássik vezetése alatt). Itt volt még az állattani intézet, melynek élén 1858—61-ig Brühl Károly (később bécsi tanár), majd Margó Tivadar állott. Az épület többi részét az állatorvosi tanintézet helyiségei foglalták el.

eljárás tizenhat gyermekágyas asszony halálát okozta s hogy *Semmelweis* klinikáján azonnal 3%-kal emelkedett a halálozási arány! Sőt még akkor is, mikor a keményfejű professzor természetben, *ad oculos et nares* demonstrálta a fokozódó halálozás igazi okát, mindenféle egyéb kifogásokkal megtagadták sürgető kérését s méltatlan rendreutasításban részesítették azt az embert, ki folyamodványában a lángész öntudatával és világos látásával azt írja, hogy a betegei érdekében tett fáradozásai nemcsak az ő kórodájának, hanem az egész emberiség jólétének a kérdése.[27] A pesti egyetemnek ezen mostoha és szűkmarkú kezelése természetesen magára az egyetemi életre és az oktatás színvonalára is fölötte káros hatással volt s ez a sajnos körülmény még inkább fokozta azt a vonzóerőt, melyet a bécsi főiskola a magyar tanuló ifjúságra gyakorolt.

*

A régi egyetemek nagy része rendesen csak hosszú fejlődés folyamán érte el a modern értelemben vett tudomány-egyetem színvonalát. A nagyszombati egyetem sem volt a mai értelemben vett *universitas scientiarum*, hanem csak két fakultással bíró, egyházi jellegű szerény főiskola: „érseki egyetem", ahogy a budapesti egyetem hivatott történetírója, *Pauler Tivadar*, mondja. Nem volt *universitas scientiarum*, hanem csupán vallás-egyetem: *universitas religiosa*, ahogy maga a nagyemlékű alapító is nevezi, melynek főfeladata az volt, hogy kellőleg képzett lelkészeket neveljen („ut idonei sacerdotes educarentur, *universitatem religiosam* erexi" — jelenti Pázmány VIII. Orbán pápának; l. *Hanuy:* Epist. collectae Petri Card. Pázmány, II. 581.). Hogy ez az „universitas religiosa" minél biztosabban felvirágozzék, Pázmány azzal a legmelegebb hangú kéréssel fordul úgy a bécsi egyetem consistoriumához, mint III. Ferdinánd királyhoz, hogy az új főiskolát *kebelezzék be a bécsi egyetembe*, mely tettükért úgy ő, mint a magyar nemzet örökké hálás leszen. Hogy a nagy-

[27] Álljon itt egy pesti levélíró leírása (Wiener Mediz. Wochenschrift, 1857. 543.) „Die Klinik befindet sich im zweiten Stockwerke (des in der Neuen Weltgasse gelegenem Fakultätsgebäudes) und zwar in dessen hinterst gelegenem Theile . . . Diese unzweckmässige Entfernung der Klinik vom Eingangstore des Hauses ist um so nachtheiliger bei einer Gebäranstalt, in welche wegen Raumbeschränkung nur solche Frauen aufgenommen werden, bei welchen der Geburtsakt bereits begonnen hat oder imminent ist, nicht aber wie in Wien, in den letzten beiden Schwangerschaftsmonaten. Die Fenster der Klinik gehen nach der einen Seite auf den Leichenhof hinaus, indes die anderen sich gerade über dem Seziersaale befinden. Die Klinik besteht aus 5 Zimmern; davon drei mit einem Fenster, eines mit 2 und endlich ein Eckzimmer mit 3 Fenstern. Von den einfenstrigen ist eines so klein, dass er nur das Bett der Wärterin enthalten kann. Es bleiben somit eigentlich nur 4 Räumchen für die Wöchnerinnen. Das Kreisszimmer hat nur 1 Fenster und 3 Betten, daran stosst ein zweites mit einem Fenster. Man denke sich nun ein fleissig besuchtes Klinikum, besucht in diesem Semester von 93 Hebammen und 27 Medizinern oder Chirurgen; man denke sich ein Thermometer von 26° R. im Schatten — und wer eine genug lebendige Fantasie hat, denke sich endlich unter solchen Umständen die Mühen des operierenden Professors oder die zehnfache Qual der Operierten. — Es lag wirklich ein bedauerungswürdiges Geschöpf auf dem Querbette. Lehrer, Assistent und ein dichter Knäuel von Studierenden und Hebammen umstanden dasselbe; bis in das dritte Zimmer hinein war Kopf an Kopf dicht gedrängt und doch eigentlich nur um schreien zu hören, da vom Sehen keine Rede war; eine Hitze, die eher geeignet ist, jemand aus der Welt als in dieselbe zu locken; dem Professor perlte der Schweiss von der Stirne, als die Wendung vollendet war, und eben im Begriffe, das erste Zangenblatt einzuführen, kommt er einer förmlichen Ohnmacht so nahe, dass er genötigt ist, dass seiner Hand entsinkende Instrument seinem Assistenten zu übergeben und sich schleunigst aus der irrespirablen Luft der Klinik zu flüchten."

szombati érseki főiskola és a mai értelemben vett *universitas scientiarum* típusa közt milyen nagy különbség volt, eléggé bizonyítja az a tény, hogy a nagyszombati egyetem rektorait nem is a meglevő két fakultás vagy a tanári testület választotta, hanem egyszerűen a jezsuita rend generálisa állította az egyetem élére, a testület minden hozzájárulása nélkül és méltóságukat is csak addig viselhették, míg a jezsuita rend főnökétől más rendeltetést nem nyertek, úgyhogy néha ugyanazon tanév folyama alatt két egymást felváltó rector magnificusa is volt a nagyszombati egyetemnek. Ezen főiskolának önálló testületi szervezete nem volt, mert úgy a rektori tisztet, mint az egyes tanszékeket kizárólag csakis a Jézus-társaság tagjai foglalhatták el és ebből érthető az is, hogy az egyetem újjáalakításáig, százharmincöt éven át (1635-től 1770-ig) a jezsuitarend harminchárom tagja viselte az egyetem rektori méltóságát s hogy ezen méltóság a jogtudományi kar megalakulása után is a szerzet kezében maradt. Az *universitas religiosa*-jelleget még jobban kidomborította az a tény, hogy ezen érseki főiskola rektorának esküt kellett tennie a Boldogságos Szűz szeplőtelen fogantatására és védelmére s ezen esküt évenként meg kellett újítania. A nagyszombati főiskola típusa, igazgatása, szervezete és csonkasága mindezeknél fogva lényegesen elütött úgy a mai, mint már az akkori egyetemekétől is és kétségkívül ez volt az oka annak, hogy a pápa, minthogy a jogi és az orvosi kar is hiányzott, vonakodott a nagyszombati főiskolát az egytemek kiváltságaival felruházni.

8. Semmelweis. (1857.)

Ami az első magyar orvosi kart illeti, ez mindössze hét évig (1770—1777.) működött Nagyszombatban; az 1777/78. tanévet már az ország fővárosában, Budán, kezdték meg.[28] A tanulósereg bánatos verssel búcsúzik

[28] Megjegyzendő, hogy Nógrádmegye jeles főorvosa, *Perliczy* János Dániel, már 1742-ben tervezetet dolgozott ki egy orvosi egyetemnek *az ország fővárosában* (Budán vagy Pesten) való alapítása érdekében (egész terjedelmében közölve *Linzbauer*, II. 270.), s ezen igen körültekintő és gondosan kidolgozott tervezetet később (1751.) nemcsak a helytartótanácsnak, hanem az előbbkelő magyar uraknak, arisztokratáknak is megküldötte.

el a „kis Rómától“, mely most már igazán szegényes kisvárossá lesz, elvesztve az egyetemet, 135 éven át legfőbb díszét és hírnevének első forrását:

Ergo vale parva Roma,
    Magnae Romae aemula;
Derelinquo desolata
    Tecta tua comptula.
Jam jubemur ire Budam
    Terra mari urbem notam:
Eris posthac, nisi fallor,
Oppidorum famula.[29]

Országos örömmel ünnepelték az univerzitásnak ezt az elszakadását Nagyszombattól. Mindenki megértette a Budára helyezésnek nemzeti jelentőségét és magára a fővárosra háromló előnyöket. *Révai Miklós* egy sapphói ódában énekli meg a nevezetes eseményt: újra felderül majd Budának régi fénye, a tudományok visszatérnek az elhanyagolt királytalan országos centrumba és „nyelvünk drága kincse“ újra fölcsendűl majd az évszázadok hosszú során át tisztára német jellegű városkában!

Ó! tehát könyves szemedet törüljed,
Már öröm és jókedv mosolyogjon ázott
Képeden, kedves magyarom! Budádnak
    Fénye felépül.

Hogy az orvosi szakoktatás módja és szelleme milyen volt a nagyszombati egyetemen és később, a mult század első tizedeiben, arról nem kívánok bővebben szólani e helyen, de talán nem egészen fölösleges, ha a későbbi kutatók könnyebbségére megemlítem, hogy a m. tud. Akadémia kézirattárában[30] és egyéb helyeken elég olyan levéltári anyagot őríznek, melyből ez irányben kellő felvilágosítást nyerhetünk. Annyit megemlíthetek itten, hogy a nagyszombati egyetem első orvostanárainak kötött marsruta, *megszabott utasítások szerint kellett előadniok:* a kormány elrendelte, hogy a növénytant Linné szerint, a bonctant Winslow és Albini szerint, az élettant és kórtant Boerhaave, a gyógyszertant Krantz munkája alapján kell tanítani s csak a sebészet és szülészet tanárának Plencknek, engedték meg, hogy tárgyait saját kézirata szerint adja elő. (Később már több más tanárnak is engedélyt adtak arra, hogy a saját kéziratuk alapján tanítsanak, de ezt felülbírálás végett szintén be kellett mutatniok a felettes hatóságnál.) Ilyenformán a nagyszombati egyetem csak afféle magasabbrendű betanító intézet volt, melyben az orvosi tanítás szabadsága és a tanárok tudományos meggyőződése hatósági gúzsba volt kötve. Ha még hozzávesszük, hogy abban a jelentéktelen kis vidéki városban

[29] *Grynaeus:* Phoenix Pannonius (Pest, 1859.), 52.

[30] M. tud. akadémia kézirattára: Orvostan, 4-rét, 7. szám. (*Schoretics Mihály* nagyszombati előadásai kórtanból, 1772—73.) Ugyanitt a vegytani és ásványtani előadások, továbbá gyógyszerismei előadások 1813—14-ből. — Orvostan, 4-rét, 8. szám. (J. *Schuster:* Historia physiologiae, 1797., továbbá „De arte obstetricia“, 1798-ból.) — Orvostan, 4-rét, 10. szám. (*Winterl:* Compendium pharmaciae; kézirat 1785-ből.) — Orvostan, 4-rét, 13. szám. *Schuster:* Prolegomena materiae medicae. Év nélkül. — Orvostan, 8-rét, 1. szám. (*Rácz József Alajos* egyetemi tanársegéd négykötetes kézirata 1819—21-ből: Conspectus aegrorum in clinico chirurgico Reg. Sc. Universitatis Hungaricae. Sok érdekes kórtörténet. *Eckstein Ferenc* egyetemi tanár előadásai, illetőleg bemutatásai után.) — Orvostan, 4-rét, 3. szám. (*Schordann* latinnyelvű előadásai az élettanból, 1823.) Ezenkívül az egyetemi könyvtárban is számos más tanártól (Plenck, Trnka, Petrovits, Fabini, Bene stb.) vannak kéziratok, előadási jegyzetek és más effélék; nemkülönben a budapesti orvosi kar könyvtárában XXXV. f. 84, („Különféle kéziratok“ Schordanntól).

INDEX ACADEMICORVM STVDENTIVM

Magnatum, Comitum, & Baronum, Anno 1636 inscribi coeptorum,

Rdo Pre Georgii Dobronoki, Magnifico Academiae & Collegii Sub Rectore, P. Thoma Jazberini, Philosophiae, et P. Stephano Keresztes, Ling. Decanis.

Nicolaus Pazmany de Panasz L B
Comes Emericus Erdödi de Moniorokerek
Comes Nicolaus Palffi de Erdeöd
Comes Ferdinandus Palffy de Erdeöd
Emericus Priny de Peren L Baro
Franciscus Forgach de Ghimes L. B.
Valentinus Czobor de Czobor Szt Mihaly
Adamus Bethe de Hethes L. B.
Joannes Esterhazi de Galantha L B
Thomas Ezterhasi de Galantha L B
Casparus Ezterhasi de Galantha
Ladislaus Karoli de Nagy Karoly L B
Nicolaus Karoly de Nagy Karoly L B

9. A nagyszombati egyetem első hallgatói, 1636-ban. (Az egyetem első albumából.)

10. A nagyszombati egyetem.

(sőt még később Budán és Pesten is) a szó legszerényebb értelmében vett kórházi anyag sem állott rendelkezésre, hogy pl. a vegytani intézet még a negyvenes években is alig vetekedhetett egy kisvárosi jóravaló gyógyszertár laboratóriumával *(Rupp)*, akkor könnyű belátni, hogy abban az időben megfelelő demonstratív előadásokról, vagy éppen buvárkodásról és kísérletező hajlam kifejlesztéséről szó sem lehetett. És ugyan, hogy is lehetett volna, mikor minden egyébtől eltekintve, az egyetemi tanárok fizetése is olyan nyomorúságos volt, hogy kényszerülve voltak minden figyelmüket és energiájukat magángyakorlatuk fejlesztésére fordítani. Megtörtént, hogy az orvosi kar dékánja, Szening János (megh. 1806) annyi pénzt sem hagyott maga után, amiből eltemethették volna; a sebészet tanára, Eckstein, a maga zsebéből temettette el.[31] Hogy az orvosi kar egy másik tagjának, *Hoffner Józsefnek*, még 1827-ben is milyen lakást és fizetést juttattak, arról már más helyen (Dekadenciában van-e a magyar tudományosság? c. értekezésem (1905) 85. l.), bővebben szóltam.

Az 1806. évi Ratio Educationis újra elrendeli, hogy a tanárok bizonyos szerzők munkái szerint kötelesek előadni tárgyaikat. Továbbá, hogy a tanár előadásaiban maradjon a tárgya mellett, ne csapjon át más rokon tantárgy körébe, tudományos viták hosszas fejtegetésébe ne bocsátkozzék, mert *nem az a feladata, hogy tudósokat, hanem hogy derék és erkölcsös polgárokat neveljen az államnak*. Ugyanezen R. E. rosszalással említi, hogy némelyik tanár a hallgatóit az előadás alatti írásra kényszeríti. A tanulóknak megengedtetik, hogy tanáraikhoz eljárva, tőlük az előadottakról felvilágosítást kérjenek. Félév végén a tanárok jobb tanulóikat vendégek jelenlétében *nyilvános tudományos vitatkozásokra bocsáthatják*. A gyógyszerészeti tanfolyamra csak oly tanulók bocsáthatók, kik latinul tudnak, mert az előadások nyelve is ez. A tanársegédekre nézve már 1791-ben elrendelték, hogy három éven túl állásukban meg nem hagyhatók. 1805-ben az orvosi tanfolyamot öt évre tejesztették ki.

A mult század harmincas és negyvenes éveiben tartott előadások színvonaláról, az akkori orvosnövendékek fegyelmezettségéről s a tanárok és hallgatók közti viszonyról meglehetős tiszta képet nyerhetünk, ha *Doleschall Gábor*, később miskolci gyakorló orvosnak érdekes följegyzését[32] olvassuk, mely ha sokszor túloz is a maga íróniás és keservyés

[31] Erről a dologról a következőket írja Horváth István az ő egykorú naplójában: „Biztatott Engel *(a jeles történész)*, hogy magamat tanítói *(t. i. egyetemi tanári)* hivatalra adnám. Én kapnék a tisztességen, ha úgy nem köllene valaha járnom, mint a napokban járt a meghalálozott *Szening János* úr, a bontzolás mesterségének tanítója. Ez a szelid szívű tudós ifjúságától fogva a tudományok körül fáradozott. Elejinten 400 ft füzetésből táplálta feleségét s gyermekeit, mint segédtanító, utóbb, mint rendszerint való tanító 600 ftot húzott. Tsak taval nyert 1000 ftokat füzetésül. Már az előbbi somma pénzből élni sem lehetett volna, ha mellette az orvosi praxist nem gyakorolta volna a fáradhatatlan polgár: az egy esztendei füzetésből tőke pénzt nem lehetett szerezni. Mi lett a következés? El sem temethették volna önön pénzéből, ha egy felesége után gazdag tanítótársa, *Eckstein Ferenc* úr, a költséget barátságból ki nem füzette volna. És mit fognak művelni szerencsétlen egy pár férhöz mehető gyönyörű leányai, egy kisebb neveletlen leánya, az édesanyja? Nyernek-e valami zsoldot? E' tsak a fölsőség akaratától függ. Meghalálozott 42. esztendős korában, 11-dik február, eltemettük 13-ik február napján. Szívem szakad tsaknem, valahányszor erre a buzgó hazafira gondolok, ki bánatból jutott végórájához. Meghalálozott, a mult 1805-ik október hónapban példa nélkül való dolgos felesége: ez a keserűség emésztette a szerentsétlen férjet és atyát. Nyugodjanak hamvai tsöndben a drága polgárnak, *ki taníthat minden ifjút, ha tőle tanulni kívánkozik a tanítói hivatalra vágyódó!*"

[32] Életem, eszményeim s 42 éves orvosi gyakorlatom. Miskolc, 1882. 36.

hangulatában, de azért, ismerve írójának józanságát és becsületességét, kétségtelenül az igazság magját tartalmazza.

„A pesti egyetem gazdagon volt dotálva, — írja *Doleschall* — minthogy azonban jövedelmei az én időmben (t. i. a harmincas évek végén) más célokra, nevezetesen a bécsi és prágai egyetemek fenntartására fordíttattak, szomorú állapotban volt. Rosszul fizetett tanárai kedv nélkül tanítottak; egynéhányan közülök tüdővészben szenvedvén, megtűrettek, hogy újak kinevezése által a nyugdíjazási költségek ne szaporodjanak. Kínos érzés fogott el, midőn tantárgyaikat fuldokolva adták elő. A tantermek szűkek, sötétek voltak, a gyűjtemények silányak. A bécsi s más egyetemek gyűjteményeiből kidobott tárgyakat a pesti egyetemnek drágán adták el; a tanítás merőben elméleti volt, tudományos kísérletek nélkül.

Egyetemi pályám alatt felette elkeserített a tanárok nagy részének hanyagsága s azon rettenetes kínzás, mellyel tanítványaikat bántalmazták. Ki a tantárgyat jól eldarálta, mestere szavára esküdött, az kitüntetésre számíthatott. Jaj volt annak, ki tanáraival összeütközésbe jött s ez velem gyakran megtörtént.

A bonctanár, *Csausz Márton,* rideg férfi volt. A tanterembe egykor nagy robajjal rontottunk s őt is magunkkal vontuk; mire a tanszékből így szólott hozzánk: *Dominationes Vestrae sunt pecora campi!* Erre egy mellettem álló kálvinista így replikált: *Coki!* A tanár azt gondolta, hogy e szó tőlem eredett s egész éven át üldözött.[33]

A fűvészet tanára, *Sadler József,* magyarfaló, nagy tudományú, rossz előadású ember volt. A levelek alakjait, a virágzási idomokat, a virágbokréták ábráit karcolva festé a táblára, ahelyett, hogy mindezeket természetben vagy helyes ábrákban adta volna elő. Egy kiránduláskor az együttnemzőkről — syngenesiae — magyarázott, mondván, hogy ezeknél minden egyes anyaszál öt hímszámtól környeztetik; mire én azt mondtam, hogy ez az embereknél is előfordul. A tanár ártatlan élcem által sértve érezvén magát, minthogy neki is polygamikus kedvese volt, rám förmedt: „Te neked úgy is nagy rovásod van nálam, tudd meg, ha a fűvésztant úgy nem fogod tudni, mint én, sekunda vár rád!“ A vizsgán tajtékozó szájjal tett kérdéseket, melyekre én helyesen felelvén, megmenekültem s az ajtó kijáratánál győzelmi helyzetben megállottam. Az utánam következő szorgalmasan járt a leckékre, de semmit sem tudott. *Sadler* rám mutatva mondá: „Nézz oda, az valamennyitek közül leggyérebben járt az előadásokra, mégis úgy felelt, mintha *Decandolle* volna; te pedig mindig itt voltál, mégis szamár vagy.“

Az élettan tanára, *Schordann Zsigmond,* logikus, de rásztkóros[34] ember volt, hozzá bejutni lehetetlenséghez tartozott, mivel azt hivén, hogy őt megakarják ölni, ajtaja mindig zárva volt. Nagy orvosi gyakorlata lévén, a tanórákra aléltan, kifáradva s mindig haragosan jött. Az aranyér a vizsgák szakában legjobban bántotta; izgatottságának legbiztosabb

[33] Ezzel szemben *Lenhossék* (i. h. 15. old.) következőleg jellemzi *Csauszt:* „Mint előljáró tanítványai irányában nyájas ugyan, de egyszersmind szigorú vala. Ezen szigorúságánál fogva tanítványai tartottak ugyan tőle, de egész tanári működése alatt nem fordult elő eset, hogy emiatt ellene panasz történt volna; mert szigorú igazságos volt, származásbéli, vagy valláskülönbséget e tekintetben nem ismert. Csak egyszer tett kivételt, midőn Rembold Lipót, volt bécsi cs. kir. egyetemi bölcsészettanárt, ki az akkori viszonyokkal össze nem egyeztethető szabadelvűsége miatt tanszékét elvesztette és 1830/31-ben ezen egyetemnél orvosi tanfolyamát alatta kezdette, maga mellé ültette és mindenképen kitüntette.“

[34] Rásztkóros = hypochondriacus.

jeléül szolgált, ha kopasz homlokát gyér haja, melyet hátulról előre simítva viselt, nem födte. Kérdéseire röviden, egy pár szóval kellett megfelelni, még pedig úgy, hogy a felelő a gondolatát is eltalálja. Így ha azt kérdezte: „Hol jelenik meg a természetben a tagosított hang?" azt kellett mondani: „A békáknál." Ha azt kérdé, melyek azok a viszerek, melyek üteres vért visznek? a felelet ez volt: „A tüdő és nádralepény viszerei." Tizenöt évtől kézről-kézre járt egy kétíves írás, mely azon kérdéseket tartalmazta, melyeket ő a vizsgán használt. Ez irathoz nehezen lehetett jutni, mert csak egynéhány kézen forgott. Ki ezen iratot jól bemagolta, az a vizsgán átment, ellenesetben, ha a 40 íves tankönyvet szóról-szóra tudta is, szekundába esett. Az előttem felelők már igen felbosszantották a tanárt. Az egyik mindig ezen szóval kezdte feleletét: „Denique." A tanár dühös lett, mondá: — No nézzék az urak, még nem is felelt s már szökni akar. — Ezután két zsidó fiú ült le és mélyen hallgatott, de midőn vagy 8 bérkocsi az ablak alatt elrobogott, a nagy zsibajban elkezdtek kerepelni. A tanár hirtelen felugrott, szemeit az égre emelvén, kiáltozott: — Én, Istenem, öreg napjaimra azt érdemeltem, hogy engem ily bolonddá akartok tenni! Fél óra alatt nem felelnek s most a zsibajban kajdácsolni kezdenek; ez hallatlan szemtelenség! Kiment.

11. Schuster János pesti egyetemi tanár. (Rajzolta Erminy, kőre nyomta Schmid János.)

A vegytan tanára, *Schuster János*, hivatásának, mint tüdővészes, eleget nem tehetett.[35] Adomák elbeszélésével töltötte el az órákat. A pap és gazdaasszonya közti pert két lecke alatt beszélte el. *Berzelius* elleni küzdelme majdnem egy hétig tartott. Kísérleteket sohasem adott elő; egyedül egyszer mutatta meg a horganyvirág készítését. Magyarul igen rosszul beszélt, mégis magyar akart lenni s midőn az akadémia tagjának megválasztotta, szófaragó lőn.[36] Az általa alkotott vegytani szótár iszonyú vad munka: Nitras argenti szerinte így mondatott magyarul: *Fojtósavas ezüstag*. Az oxigént *savítónak*, a hidrogént *gyuló-nak*, az azotot *fojtónak*, a karboniumot *szénő-nek* nevezte. A jó ember szeretett tréfálni s

[35] *Schuster* tanár 1838-ban halt meg, tehát abban az időben, melyben Doleschall ismerte, valóban súlyos beteg lehetett. Életének előbbi szakaszában (*Rupp* szerint) „szellemének polymathiai hevénél fogva, a természet-, nyelv- és történelmi tudományok összes birodalmát ölelvén fel, tudatában az ismereteknek bámulandó kincsét halmozta fel és *csodálatot gerjesztő hatást gyakorlott hallgatóira; de inkább elméleti tudósokat, mint vizsgáló vegyészeket nevelt*". Annyi bizonyos, hogy teljes odaadással élt tanári hivatásának. Mikor tüdőbaja miatt nyugalombavonulásra akarták bírni, avval felelt: „Docendo volo mori." (Preisz Hugó rektori beszéde, 1927. 37. l.)

[36] Erről részletesebben később (a Bugátról szóló cikkben). Amit *Schuster* adomázásairól stb. mond D., abban nincsen túlzás, mert mikor utódját, *Sangaletti*-t kinevezték, *Bugát* hosszabb cikket írt az Orvosi Tárban (1841. 6. szám), melyben lelkére köti az új tanárnak, hogy előadásain ne hordjon össze tücsköt-bogarat („ez volt bold. Schusterunk legnagyobb hibája"), továbbá, hogy magyarul és *magyarán* tanítson, tanulja meg jól a mi „egyetlenegy nemzeti nyelvünket", különben is már 1809-ben elrendelték, hogy a vegytant s általában gyógyszerésztudományokat magyarul adják elő a tanárok, sajnos, eredménytelenül, mert „e tudományok mai napig még mindig latin nyelven adatnak elő, nota bene olly

ha valakire ráijeszthetett, nem adta világért. A vizsga után hozzámentem a bizonyítványért s ő így szólt hozzám: Es thut mir Leid, Sie haben hier zwei Stück zweite Klasse. Látván, hogy elhalványodom, mint a Galathea szobra, megcsipkedte arcomat s mondá: Na na, fürchten Sie sich nicht; Sie haben zwei Eminenzen.

A szülészet és szemészet tanárai kitünő emberek voltak s mindketten a pathologia humoralis követői. *Birly Ede* az asszonyokat Mózes tisztátalan állatai közé sorolta, mondván, hogy amennyire kedvesek, tiszták kívülről, épen annyira piszkosak belülről; minden orvos úgy tekintse őket, mint Augias istállóját, melyet alig lehet kitisztítani. Gyógyításuknál a hashajtók mindig kéznél legyenek, nem valami drágák, mint a bécsi hashajtóvíz *(Aqua laxativa Viennensis)*, melyet ő sohasem használ, miáltal a szegény magyar egyetemnek sok ezreket megtakarított, hanem az ő házi pora, mely keménymagporból és keserűsóból állt.

A sebészeti szertár — acologia — tanára, *Veleczky*, fölötte rövidlátó lévén, a szertárból koppantót emelt fel, melyet a szolga véletlenül a többi sebészeti eszközök között felejtett s kérdé tőlem: — Micsoda eszköz ez? — Én válaszoltam, hogy az koppantó. — Lássa az úr, amilyen a felelet, olyan a kalkulus — és szekundát írt be. Társaim felkelvén, felvilágosították a tanárt, hogy a kérdezett tárgy csakugyan koppantó; mire ő több más tárgyról kérdezvén, helyes feleleteim után a szekundát kitörölte.

Fabini, a szemészet tanára, a catechetikus tanmódot követte. A tankönyvből minden sort ő mondott el a felelőnek, csak a két végszót kellett belemondani.

Böhm, az orvosrendőrségi tan tanára, leckéit merő pletykákkal fűszerezte. Mindig nagy karneolos gyűrűjére nézett, ezt kellett dicsérnünk, magasztalnunk. Az aszalt szilváról két óráig is elbeszélt; de hogyan kell a mérgek felfedezésénél eljárni, azt csak futólag említette; gyakorlatilag semmit sem mutatott, sőt arra sem tanított, mint kelljen helyes látleletet kiállítani. A papoknak nagy bolondja volt. Egy vitatkozás alkalmával mint oppugnans előhoztam, hogy a régi orvosok a torokfájást szent Balázs-gyertyával, a veszettséget Hubert kulcsával, az eskórt cedulkák hordásával, melyekre „Caspar, Melchior, Baltazár“ nevek valának írva, gyógyították s hogy ezeknek elárusítása a zárdáknak nagy hasznot haj-

embereknek, kik talán minden mást jobban tudnak, mint deákul“; ideje volna ennek a régi rendeletnek érvényt szerezni, amire „tekintetes *Reizinger* és *Sadler* urak szintén hajlandóknak lenni nyilatkoztak“. Az érdekes kis cikk többek közt azt is megemlíti, hogy akkoriban milyen szegényes viszonyok közt („két nyomorult, piszkos, szennyes, förtelmes szobában“) tanították a vegytant, pedig ezen tudomány „inkább a gazdag emberek tudománya“, melyet a nagy dynasták is melegen pártolnak. (Ugy látszik, még mindig kísértettek az alkimista-vágyak és az aranycsinálás hátsó gondolata!) *Toldy Ferenc* (Irodalmi beszédei, II. 437.) következőleg emlékezik meg a régi vegytani intézet nyomorúságairól: „Egyetemünk régi, úgynevezett kémiai laboratóriuma egy konyhából állt, melyhez egy szertárnak használt előszoba vezetett s mely más oldalról egy, *legfeljebb harminc* ülőhelyet magába foglaló tanszobába nyílt. Ez így volt félszázadig, Winterl és Schuster tanárok alatt, emennek haláláig. Utódja Sangaletti Ede, a vegytanárnak ezzel szomszédos *ötszobányi lakását a laboratóriumhoz csatolta* s ezt *saját költségén* fölszerelte, mely fölszerelést, közbevetőleg legyen mondva, nagy későn, csak az 1848-iki közoktatási miniszter váltotta meg. Ez állapot is egész harminc éven át tartott: homályos barlangok sora volt, elégtelen, alkalmatlan, egészségtelen. A megnagyobbított tanszoba a Than tanár alatt lassanként háromszázra szaporodott hallgatók közül csak kilencvenet fogadhatott be.“ Ilyen intézetet kapott a nagyemlékű Than Károly, midőn 1862-ben tanszékét elfoglalta!

tott. Böhm felszökött helyéből s mintha tréfás, de való részletezésem által a pápa hármas koronája veszélyeztetnék, hatalmas vétójával a szót tőlem elvette s a középkori babonákat elsorolni nem engedte.

Végül még *Bene Ferencről*, a belorvostan tanáráról emlékszik meg Doleschall, magasztalva nagy tudományát és rendkívüli jóságát hallgatói iránt, kiknek valóságos atyjuk volt. Ezt egyéb források (pl. *Kovács-Sebestény Endrének* Benéről mondott emlékbeszéde) is megerősítik.[37]

12. Bene Ferenc.

Doleschall följegyzéseinél jóval előbbről, 1817-ből is vannak adataink arra nézve, hogy milyen volt akkoriban az oktatás módja és szelleme a pesti egyetemen. Ifjabb *Incze Mihálynak*, pesti orvosnövendéknek, atyjához intézett leveleiből kiderül, hogy a pesti tanárok akkor főleg saját kézirataik szerint tanítottak s ezt a hallgatóknak lediktálták. A tanulókat hetenként kikérdezték s félévenként megexaminálták. Stáhly, Lenhossék és Schuster németül feleltették őket. Reisinger mindenkinek egy-egy ásványt adott a kezébe, melyet le kellett írniok, Eckstein a sebészi műtétek módját előbb lediktálta, azután hullán is demonstrálta. Műtét különben nem sok volt, csak hétfőn és kedden 10—11 óra közt, a gyakorlati órán.

[37] *Kovács-Sebestény* ebben az emlékbeszédben többek közt a következő jellemző esetet említi Benéről: „A viszonyt, melyben tanítványaihoz állott, legyen szabad egy iskolai jelenettel jellemeznem. A hagymáz (1835—37) uralkodó járvány volt s a szűk kórodának lakóit többnyire fiatal tanulótársaink, mindnyájan súlyos betegek, képezték. Az öldöklő kórnak, uralkodása tetőpontján, többen estek szomorú áldozatául. Egy rajongóbb lelkű, de nem tehetség nélküli iskolatársunkra is ily beteg jutott felügyelés végett. Ez, az előzményekkel elégedetlen s az előbbi években beszívott Hartmann-féle elveket keblében táplálva, a szerencsétlenül lefolyt eseteket elősorolta s az alkalmazott gyógymód sikeretlenségét fölhozván: azt javasolta, hogy a betegség legyőzésére a leghatályosabb izgatószerek egész serege alkalmaztassék. Bennünk, körülállókban az előadó minden szavánál a méltatlan és szerénytelen eljárás miatt fokonkint növekedett az ingerültség, míg a bölcs tanító nyugodt, szelid arccal s könnyes szemekkel hallgatta végig az előadást. Midőn megszólalt, örömsugárzó arccal mondá a következőket: Szeretett barátom! Nagy örömet szereztél nekem, mert látom, gondolkozni tanultál s mert eszembe juttatod saját ifjú koromat, azon kort, melyben elég erősnek hisszük magunkat minden akadály és nehézség leküzdésére, de gyakran, míg ezen küzdésben erőnket edzük, fájdalom, igen érzékenyen csalódunk. Ez történt jelenleg veled is s míg dicsérendő az igyekezet, rosszalandó a mód, melyet ajánlasz. Tanuld meg a természet törvényeit tisztelni, mert azokat erőszakkal legyőzni soha nem fogod. Ezután sokratesi bölcsességgel és nyugodsággal fejtegeté a kérdéses köresetet, indokolá a használt gyógymódot és azt folytatni is rendelé — és a beteg élete megmentetett, a rajongó pedig később is pártolásával dicsekedett. Ily szellemben nevelt Bene kórodai iskolájában harminc hosszú évek során több ezer gyakorlóorvost a hazának!“

Benét Incze is nagyon dicséri. Szép előadásai voltak; mindennap 7—8-ig prakszist tart, 8—9-ig diktálja a betegségekről való tudományt, de kissé nagyon is gyorsan úgy, hogy a hallgatók egészen kifáradnak az írásban. Délután 4-kor ismét fölmennek a klinikára, kikérdezik a betegeket s ha kell, gyógyszert rendelnek. De azonkívül a maga házában is állított fel egy *institutum seu clinicum ambulatoriumot*. Ezekre mindennap 2—4 óra közt felváltva két-két hallgató jár el. Bene az odarendelt betegeket kikérdezi előttük, egyikkel praescribáltat, a másik a jegyzőkönyvet írja. Vasárnap délután azután mind elmennek hozzá s felolvassák egész heti munkájukat. Végre mindenkinek egy fontos orvosi munkát ad, melyet egy hét alatt el kell olvasnia s belőle kivonatot készítve, megmutatnia. A városban levő betegeihez is elküldözgette őket, hogy a városi gyakorlathoz hozzászokjanak.

Egyik-másik tárgyból korrepeticiókat vettek a hallgatók, maguktól a tanároktól. Ugyanis Incze atyjának egyik levelében az olvasható, hogy „a prof. Schusterrel való korrepeticzióidat nemcsak hogy helybenhagyom, de szükségesnek is látom; ilyenkor 2—3 aranyat fel nem kell venni, azt mindig megérdemli a professzor a fáradságért".

Efféle korrepeticiók tartását később a szorgalmasabb orvosnövendékeknek is megengedték. *Doleschall* említi, hogy egyszer, mikor pénz dolgában nagyon megszorult, az orvosi egyetem fekete táblájára hirdetést tűzött ki, hogy a természetrajzi tárgyakból és vegytanból magánleckéket akar adni; mire a gyógyszerészhallgatók úgy özönlöttek hozzá, mint a raj; hamarosan megdagadt az erszénye és nem kellett többé *demikáton* tengődnie.[38] De középiskolai tanulókat is szívesen vállaltak a szegényebb orvosnövendékek, kivált ha az akkor divatos *hanzli*-játékon elvesztették a pénzüket. A jobb kondiciókat akkoriban a piaristák direktora osztogatta ki, kinek szállását év elején százakra menő szegény egyetemi hallgató ostromolta. Doleschall is csak nagy nehezen és csak protekcióval juthatott ilyen módon két kondicióhoz, melyektől havonként tizenegy pengő forintot húzott s ez a harmincas években tekintélyes összeg volt, mert Pesten öt forintért jó szobát, tizenhat (váltó) forintért pedig tisztességes ebédet lehetett kapni.[39]

Az első éves medikusnak az is nagy gondot okozott, hogy embercsontokat kellett szereznie az osteologia tanulásához. A szegényebb hallgatók némelyike kalandos úton-módon tett szert ezekre a csontokra. Doleschall jóízű humorral írja le, hogyan jutott birtokába az első csontváz:

„Hogy orvosi pályámat sikerrel folytathassam, egyedül az emberi csontok beszerzése hiányzott. Barátommal elmentünk a hóhérhoz s kértük, engedné meg, hogy az akasztófa udvarán csontokat kereshessünk. A sírokat felbontani nem szabad — mondá, csontok sincsenek az udvarkában, nagyon sajnálom, hogy nem segíthetek, de ha már kijöttek, üljenek le. Máli tölts az uraknak, ott a sódar is, egyenek. Hóhérnál lakmározni iszonyú dolog, minthogy azonban Máli igen szép volt, nem sokáig szabadkoztunk. Ezután a budai temetőbe mentünk csontokat keresni. Barátom

[38] Tótos étel, melyet két garas ára juhtúróból, vöröshagymából és kenyérszeletekből, sós vízben forralással készítettek.

[39] Régebben még olcsóbb volt a magyar medikus élete. Egykorú feljegyzések szerint Budán, 1776-ban, az egyetemi hallgatók havi 8—10 forintért lakást, teljes ellátást és világítást kaptak a polgároknál; vendéglőkben 4—5 tál ételért 12 krajcárt, 3—4 tálért 8 krajcárt, 3 ételért 3 krajcárt adtak kenyérrel, de ital nélkül.

már jó adag kutyacsontokat talált az árokban, melyeket intésem ellen, nagy örömmel kendőjébe gyüjtött; s ime észrevesszük, hogy egy nyilt sír szélén tökéletes csontváz fekszik. Bicskáinkkal elkezdtünk kaszabolni, mit a sírt ásó katona meglátván, fenyegetve ellenállt; de a fényes két huszas lecsillapítá; mi pedig a csontokat hátunkra vetve, a város felé vittük. Nagy gondot adott az, hogy a koponyát külön részeire felosztani nem tudtuk; üregét kukoricával és vízzel töltöttem meg, remélvén, hogy a megdagadt mag feszítő ereje által a koponya egyes részeire szétváland. Reggel a vizet hordó cselédek a koponyát a kút előtti medencében találván, az egész ház népe összeszaladt s rám rontott, alig engedtek annyi időt, hogy málhámat elvitethessem; a lakók egy része felmondta a bérletet. A háztulajdonos keresetet indíthatott volna ellenem, s minthogy a koponyán még a bőnyék is rajta voltak, úgy lehet, hogy én mint sírbontó az iskolából is kizáratom."

Hogy abban az időben az anatómiát tanulók a hóhérhoz fordultak vagy a temetőkből lopták az emberi hullát; ez, ha nem is menthető, de érthető, mert száz év előtt még a bonctan tanárának is jóformán csak elméleti ismeretei voltak a saját szakmájából. *Lenhossék* (i. h.) írja, hogy 1815-ben a pesti orvosnövendék csupán száraz leírásokat kapott az egyes anatómiai rendszerekről s évenként csak néhány készítményt mutattak be, melyeket csak a prosektortól ismert s *mély titokban tartott* műfogásokkal állítottak elő. A hulla melletti kiképzés alkalma teljesen hiányzott, mert évenként 2—3 hullánál több nem jött a boncterembe s a hallgatóknak ezekhez sem volt szabad hozzá nyulniok, hanem csak arra szolgáltak, hogy a zsigerek fekvését nagyjában bemutassák. Így volt ez akkoriban a bécsi egyetemen is. Még a negyvenes években is olyanok voltak az állapotok, hogy a bonctan tanára *(Csausz)* mindennapi gyakorlatáról szaladt be az intézetébe, mikor az előadás ideje közeledett, megmagyaráztatta magának a tanársegédtől készített preparátumot, azután Hempel anatómiája nyomán megtartotta az előadást, pálcikával s gyakran keztyűs kézzel demonstrálva a készítmény részeit, amint azt a régi hollandi képeken is láthatjuk.[40] Mondanom sem kell, hogy Nagyszombatban még kezdetlegesebbek voltak a viszonyok; maga a város kicsinységénél fogva sem láthatta el az egyetemet kellő számú hullával, ezért is Pozsony és Nyitra vármegyének (1771) meghagyták, hogy a kivégzettek hullái az egyetem camera anatomicája számára Nagyszombatba szállítsák, úgy azonban, hogy a szállítás költségeit az egyetem pénztára fedezi. Mindazáltal egy. a királynőhöz intézett (1773 május 14-én kelt) panaszos feliratból kitűnik, hogy ez a két vármegye sem szállított elegendő hullát, mert a bonctan és a sebészet tanárának állítása szerint egy álló esztendeig egyetlen hullát sem kaphattak. Erre aztán azt felelték Bécsből, hogy mivel Nagyszombatban előreláthatólag sohasem lesz kellő számú hulla kapható, ennélfogva legjobb lesz, ha a tanárok az állatokon való boncolást veszik segítségül: *nam sic docuit antiquitas, sic docent boni in arte!*[41]

[40] *Mihalkovics:* Emlékbeszéd Lenhossék József fölött, 6. — A 18. század elején még a leydeni egyetemen is csak egyetlen hullát boncoltak egy tanévben.

[41] *Linzbauer:* II. 581. 637. — A háziállatok boncolása a külföldi egyetemeken, még a legelsőkön is, nagyban divatozott. *Rayger Károly* (1641—1707), a jeles pozsonyi orvos, ki gyakorlata közben is nagy előszeretettel végezte a kórboncolást, hosszasan írja le azt a boncolást, melyet a párisi egyetemen egy kutya hulláján végzett. (V. ö. Der röm.-kaiserlichen Academie... Abhandlungen V. Theil, 375.) — Balsaráti Vitus páduai boncolásairól *(„inter amicos")* lásd Szikszai Fabricius B.-nak Oratio Funebris-ében, 1576., fol. D3.

Mindebből megérthetjük, hogy a bonctanhoz értő orvos nálunk a 19. század elején még ritkaságszámba ment; de ezzel nem is igen törődtek, mert kint az életben a hullák felbontása úgyis a borbélyok feladata volt s azonkívül a közhangulat sem igen kedvezett a bonctani tanulmányoknak: az emberi testet — *legalább a halál után* — noli me tangerenek tekintették s azt a fiatal orvost, ki az akadémiákról hazatérve ilyenféle studiumokba fogott, szentségtörőnek mondták s megbotránkoztak rajta. Egy 17. századbeli gúnyvers azt írja egy ilyen tanulni és a hullán okulni vágyó fiatal doktorról (Enyedi Sámuelről, megh. 1671):

Samuel Enyedi mi közöttünk exlex,
Indoctus medicus, optimus carnifex,
Nám ő is olyan lett, mint a zavaros fex,
Az vérontók között minállunk egyik grex.
Angliábul hozott orvosdoctorságot,
Magyar nemzet közzé merő hóhérságot,
Mondják, *oda fel* is sok embert felboncolt,
Mint nállunk is immár ahhoz hozzáfogott.[42]

Ami a pesti egyetemi hallgatók *fegyelmezettségét* illeti, ez abban az időben, melyről szó van, éppen nem mondható kifogástalannak. Az orvostanhallgatók könnyebben kezelhetők voltak ugyan, mint a jogászok, de azért néha őket is megdorgálta az egyetemi hatóság, mely olykor az ártatlanabb természetű mulatságokat is rossz szemmel nézte. Így például számos rendeletet adtak ki, melyben eltiltják az egyetemi hallgatóknak a színházak látogatását, pedig akkor még nem tartozott hozzá a színműírás esztétikájához az a „modernség“, mely egy elnyűtt idegzetű közönség tetszését mindenféle útszéli perverzitások mixed-pickles-ével nyeri meg. Jámbor Kotzebue-darabok járták!

Sokszor megrójja az egyetemi tanács a jogászokat és orvostanhallgatókat azért, hogy az istentiszteleteket elhanyagolják. Továbbá, hogy az egyetemi hallgatók a szánkázást nagy zajjal gyakorolják (1777.), hogy a budakeszi erdőkbe tett kirándulásaik alkalmával tüzet raknak és kárt okoznak (1779.), farsangkor az utcán, csapszékekben és kávéházakban tivornyáznak és játszanak (1780.), s megfenyegeti őket, hogy szükség esetén a budai várparancsnok katonai segítségét is kész igénybe venni. Ilyen nagyobb zavargás, melyben a katonai közbelépés is szükséges volt, 1780 telén fordult elő. Később a nyilvános táncmulatságok és a színházak látogatását (a szülők társaságában) megengedték, de kötelezték a hatóságot, hogy külön biztosokkal kellő felügyeletet gyakoroljanak. Ugyanezen időben a kardok viselését újból megtiltották, szintúgy az utcán való dohányzást és a tanuló ifjúság távozását a farsangi és húsvéti szünet alatt. 1785-ben azt rendeli a császár, hogy az ösztöndíjas egyetemi hallgatóknak tiltsák meg a kávéházak és korcsmák látogatását; az egyetemi tanács pedig azt javasolja, hogy a színházak látogatását csak jóviseletű, szorgalmas ifjaknak engedhesse meg a dékán, de sohasem iskolanapokon és csakis a színház előkelőbb helyén, az úgynevezett *„nobelparterre“-en.*

Az egyetem pedellusa és kurátorai (felügyelői) szorgalmasan látogatták a kocsmákat, kávéházakat és a városnak nem kis számú gyanus vagy rossz hírű helyeit s hogy az ellenőrzés sikeresebb legyen, a hallgatók kötelesek voltak lakásukat a dékánnál bejelenteni. A redutbeli és az úgynevezett nemesbálokon csak éjfélig volt szabad tartózkodniok és csakis

[42] Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1870, 594.

akkor, ha másnap nem volt előadás. Az ez ellen vétők büntetése elég szigorú volt; többek közt három napi elzárás az egyetemi börtönbe, sőt esetleg végleges kizárás is.

II. József halála után még jobban szigorították a fegyelmi szabályzatot. Újra megtiltották a nyilvános helyeken való dohányzást és a kávéházak, táncmulatságok, nemkülönben az „állatheccek" *(amphitheatrum, vulgo Hetz)* látogatását.[43]

Az ifjúságnak télen esti 9-kor, nyáron 10 órakor otthon kellett lennie. A kávéházak és a hazárdjátékok sokat rontottak az ifjúság szellemén, mert a főváros már a 18. század végén is a kávéházak városa volt. Különösen fényes volt a Kemnitzer kávéház a Dunaparton, két hatalmas billiárdteremmel, három társalkodó-teremmel, hol ebédet is lehetett kapni. Ezen a helyen a város minden rétege találkozott, a puderoskabátos fodrász éppen úgy, mint a likőröző mágnások. Az egyetemi hallgatóságnak nem lehet nagy bűnéül felróni, hogy ezekben a fényes és kevésbbé fényes helyiségekben a hazárdjátékoknak áldozott, mert a kártyázás már akkor is hatalmas szenvedélye volt a főváros lakosságának. Mária Teréziának egyik tiltó rendeletéből tudjuk, hogy a hatósági személyek még a városi ülések alatt is ütötték a *vingt-et-un-t*, vagyis a huszonegyet. De azonkívül a fáráó, ferbli, quindici, moline (malom), trente-et-quarante, landsknecht, durák, biribis, drumadam, a viganójáték, a lutri, az olla fortuna (szerencsekerék), a mariandli is vígan járta. Az exotikus nevek e sorozata is eléggé tanusítja, hogy mennyire kedveltek voltak a régi Pesten a szerencsejátékok.

Egy ízben az orvosi kar folyamodott, hogy hallgatóinak engedjék meg a táncmulatságok és színházak látogatását, mert azok érettebb korúak, részben nősök, részben pedig oly tartományokból valók, hol meg van engedve az efféle; az esti 9 órán túl való kimaradás engedélyezése már azért is kívánatos volna, mert az orvosnövendékek a kórházakban vannak elfoglalva. A helytartótanács azonban hajthatatlan maradt (1792.), sőt később a nyilvános táncmulatságok és színházak látogatását a jog- és orvostanhallgatóknak feltétlenül megtiltotta (1802.). A legmagasabb hatóság e ridegségét nem szabad mai szemmel nézve elítélni. Mélyebb oka is volt annak. Abban az időben a mi ifjúságunk valósággal lángolt a sok nehézséggel küzdő magyar színészetért. A színész-ujoncok és kezdő drámaírók gyakran az egyetemi hallgatók sorából került ki, ami persze a tulajdonképeni tanulmányok rovására ment. *Dugonics András,* ki maga is drámaíró volt, nem egyszer mondotta előadása után: „Fiaim, nektek ugyan teátrumba menni tilos, de már ma csak elmehettek, mert igen szép darabot játszanak a magyarok", s ilyenkor ő maga is ott volt a páholyában. A szegényebb egyetemi hallgató, ha nem volt pénze s mégis nagyon vágyódott a *teátrumba,* szerepet másolt, színművet fordított vagy épen statisztáskodott. Akkoriban a magyar színtársulat személyzete rendesen nem ment többre 15—18-nál s ezek közül is az év folytán egy-kettő odébb állott, így egy-egy nagyobb előadás alkalmával, nemcsak statisztákra, hanem segédszínészekre *(delektans aktorokra)* is szükség volt. A rondellában és a Hacker-teremben 12 krajcárt fizettek a statisztáknak egy estére, a segéd-

[43] Ez a *Hetztheater* a mai Vörösmarty-tér helyén volt. Nagy, kerek épület, a mai cirkuszok formájára, három sor páhollyal egymás felett. A játékokat egy heccmester vezette, ki felbőszített bikával ingerkedett, mészároskutyák közreműködésével; de ezenkívül farkasok, medvék, sőt néha tigrisek is szerepeltek a műsoron.

színészeknek pedig 10—12 forintot egy hónapra, ami már nem volt megvetendő összeg egy szegény medikusnak. Ilyen módon színészkedett egyetemi hallgató korában irodalmunk egyik dicsősége, Katona József is.[44]

1806-ban megtiltják az egyetem udvarán való labdázást, nem különben az egyetemi templom előtt és a kórusa alatt való álldogálást. Sőt mikor (1797) az úrnapi körmenet alatt több orvosnövendék lenyírott *rövid hajjal* jelent meg, az egyetemi magistratus megparancsolta a dékánoknak, hogy az ifjúságot ezen szokás elhagyására kényszerítsék, mert a helytartótanács ezt meg nem engedhető újításnak tartja.

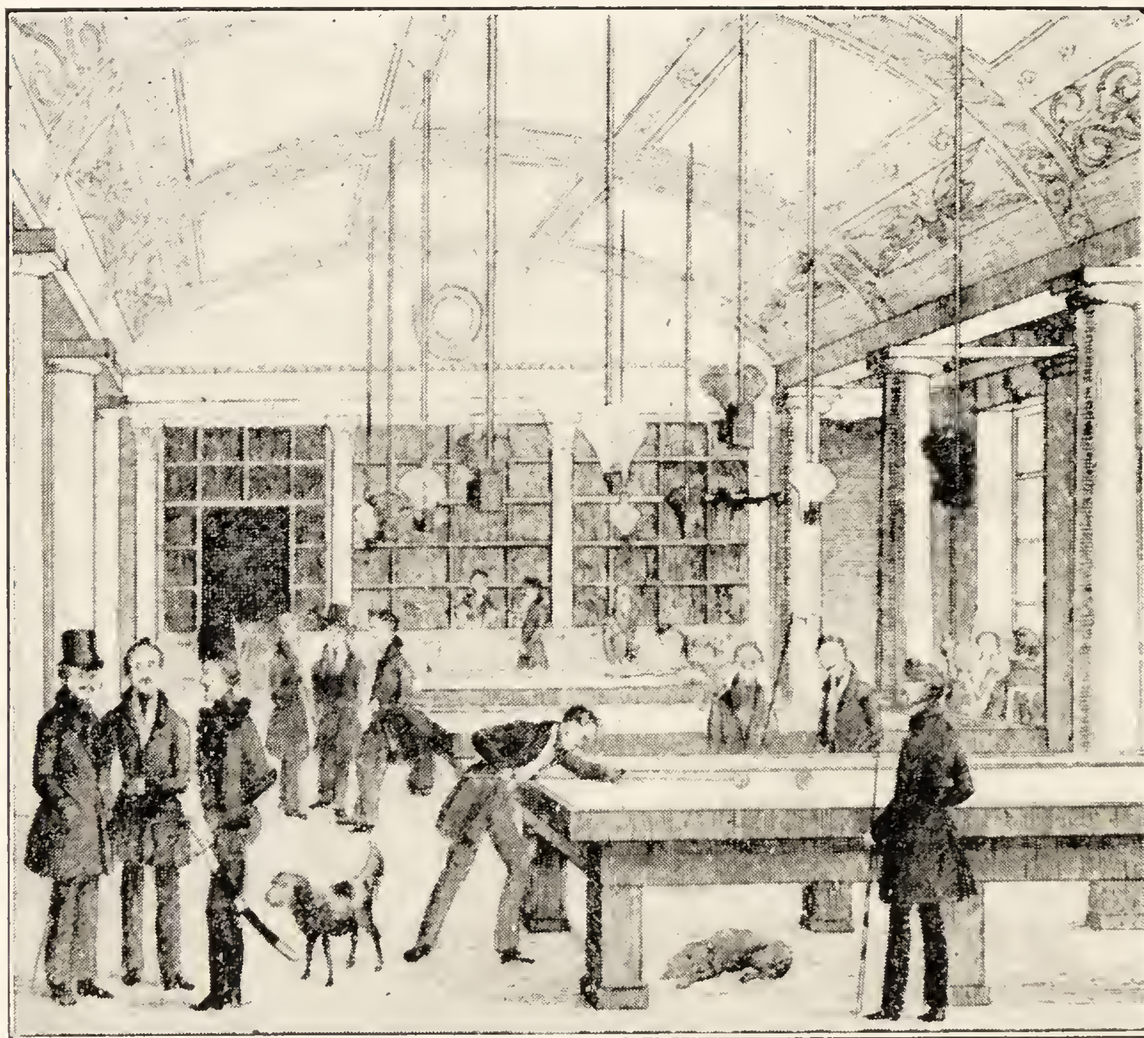
A hangos torkú, lábaival dobogó hallgató már a régi egyetemen is ismeretes alak volt, mit abból következtethetünk, hogy 1799-ben oly értelmű rendelet jelenik meg, hogy akik az előadások alatt nyugtalankodnak, ordítoznak, lábaikkal dübörögnek *(clamorosi, pedibus strepentes, alios infestantes)* megintessenek, esetleg kizárassanak.

A régi Pesten mindig bizonyos ellenséges feszültség volt az egyetemi hallgatóság és a katonák, illetőleg a tisztikar között s ez az ellenséges viszony különösen a bálokon mutatkozott a legélesebben. 1806-ban például megesett, hogy a Hétválasztóban tartott táncmulatság alkalmával a 32. ezredbeli tisztek egy álarcos orvosnövendéket *brevi manu* kidobtak a táncteremből, mi azután nagy háborúságra adott okot, úgy hogy végre is a vármegye, a város, az egyetem és a katonaság vegyes bizottsága intézte el a sérelmet.

Az álarcosbálok általában a leggyakoribb oka és alkalma volt az efféle összeütközéseknek, mert a régi Pesten igen kedveltek voltak s másrészt ezeken a mulatságokon tombolt legféktelenebbül a vigadni vágyók jókedve. A 18. század második felében már oly mérveket öltött a pesti maskaradüh, hogy „érdemes és tekéntetes személleket sem átallottak maskarafigurába bémutatni“, s végre is Mária Terézia elrendelte, hogy papokat, apácákat s a rendnek őreit maskaraformában kifigurázni nem szabad, az utóbbiakat annál kevésbbé, mert az ilyen bálokat a zsebmetsző polgártársak is (kiket *Lopándi uraknak* nevezett el a néphumor) mindenkor megtisztelték jelenlétükkel s a „drága, iszontató áru arany brászlétokat, nyakravalókat, nemkülönben láncon lógó nájmódis aranyórákat“ rövid úton eltüntették. Még a 19. század elején is nyolc-tíz helyen tartották az akkori főváros farsangi mulatságait, ezek közt legismertebb volt a *Hét Választó Hercegeknek fő redutti szállája,* azután következett a *Hakkér apró redutt*-ja, a *Fekete* vagy *Kormos redutt,* „ahol sokan táskájokat s lelkeket is béfeketítik“,[45] a *Nagypipa,* a *Két törökök,* a *Fiakkerek szállája,* a *Favágók szállája* stb. Egyik legelőkelőbb pesti kávéház belsejét, a harmincas évek elején, a mellékelt kép tünteti fel. Mindezeket, az elsőtől az utolsó *spelunca mortis*-ig (ahogy Herman Ottó az apró füstös kávéházakat találóan nevezte), látogatta az egyetemi ifjúság aszerint, hogy mennyi aprópénze volt a tarsolyában. Leginkább persze az előkelő *Hét Kurfürst*-beli mulatságokat, ahol Peleskei Nótárius szerint, *a dámák nyakai, fejek és kezek brilliánttal valának tele.* Gróf Hoffmansegg (1793.) leírásából tudjuk, hogy az itt tartott farsangi mulatságokon gyakran 6—700 ember is részt vett s a fiatalság eleinte kardosan, sarkantyúval jelent meg úgy,

[44] *Gyulai Pál:* Katona József és Bánk bánja (1907.), 35. s köv. l.
[45] V. ö. *Gaal György:* A tudós palóc. (Pest, 1803.)

hogy tánc közben sokszor a hölgyek ruháit is szétszaggatták a nagy tolongásban. Egy alkalommal olyan botrány történt, hogy a bált azonnal be kellett szüntetni. Egy jurátus u. i. kirántotta kardját s mindenkit leszúrással fenyegetett, ki háborgatni merészeli. A közönség nagy rémülettel szétszaladt, mert a vagdalkozó jogász mellé állottak társai is. A legtöbb ilyen összetűzésnek az volt az oka, hogy abban a korban a budai és pesti német polgárság leginkább a *voltzeris*-t, a polkát és más hasonló „forgó bolondságokat“ járta, míg az előkelőbbek s a jurátusok inkább a négyest és a magyar táncokat pártolták. Ha egy „szállában“ az egyetemi hallgatók megjelentek, első dolguk az volt, hogy a német táncot és muzsikát leintették s a terem közepére állva, kivont karddal, sarkantyúpengés ritmusa mellett gyujtottak rá a tüzes magyar táncokra,

13. A redoute-kávéház belseje a mult század elején.

amiben sokszor még az öregek is segítettek nekik, mert *Gaal György* (i. h.) azt írja, hogy „A Magyar Szálában (a későbbi Magyar Király szálló a Dorottya-utcában) is voltam, ahol egy öreg, talán 65 esztendős Tekéntetes Úr a magyar tántzba úgy produkálta magát, hogy a Magyar Kis Asszonyok számosan hozzája tódultak“.

Az egyetemi hallgatók a fegyelmezetlenségre való hajlandóságot rendszerint már a vidéki középiskolákból hozták magukkal. Hogy itteni életük milyen volt, arról — sajnos — nincs kellő számú adatunk, mert a magyar diákság történetének megírása még mindig hiába várat magára; csak néhány szórványos feljegyzésből következtethetünk. Tudjuk például, hogy a szegedi diákok sok szép és nemes tettük mellett (segédkezésük tűzveszélyek s a Tisza áradásai alkalmával, a város szénatermésének hirtelen felgyűjtése 1747-ben stb.) féktelen kihágásokban, iparoslegényekkel való verekedésekben, zsidóheccekben stb. is részesek voltak, azokat gyakran maguk kezdték és a rendőri karhatalmat sem respektálták, sőt néha

még a város rendőrbiztosát is hatalmasul elverték (1840.)[46] A pesti egyetem vidéki hallgatói tudomásom szerint csak egy ízben, az 1831. évi kolerajárvány kitörése alkalmával, okoztak nagyobbszerű — bár teljesen érthető és menthető — zavart, melyet már zendülésnek is nevezhetünk. Ez évben u. i. július 14-én, hogy a rettentő járvány terjedésének elejét vegyék, a hatóságok Pest városát körülzárták s még a budai részekkel való közlekedést is megszüntették. A hazatérésben gátolt vidéki ifjúság erőszakhoz nyúlt, mit az alsóbbrendű néposztály is támogatott, úgy hogy katonai segítséget kellett igénybe venni. Ståhly Ignác egyetemi tanár csak nagynehezen tudta életét a felbőszült néptömeg haragjától megoltalmazni s a fölfegyverzett és végsőre elszánt ifjúság végre is csak az orvoskari dékán azon igéretével volt lecsendesíthető, hogy rövid idő mulva hazabocsáttatnak; ami meg is történt.

Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy a régi magyar főiskolai ifjúság fegyelmezetlensége jórészt természetes okokkal menthető és korántsem volt oly visszataszítóan szélsőséges, mint az, amit a külföldi egyetemeken tapasztalunk. Nem akarok itt bővebben is foglalkozni evvel, hiszen eléggé ismert dolog, hogy például a német egyetemi ifjúság milyen féktelenül élt vissza kiváltságos helyzetével. Nagyon is hosszú lajstromot kellene egybeállítanom, ha a német diákok fegyelmi vétségeit, sőt bűneit, óhajtanám itt, csak félig-meddig kimerítően, felsorolni. Jellemzésül elég, ha megemlítem, hogy a 18. században megtörtént, hogy Jénában, melyről azt mondja a régi német diákvers, hogy *„dort weiss man frei und burschikos zu leben“* — egy ilyen *bursikóz*-nevelésű és finomságú hallgató, mikor az egyetem rektora kihirdette előtte a tanács ítéletét, hogy valami sulyosabb természetű deliktum miatt távoznia kell az egyetemről: az ítélet felolvasása után hatalmasan arculvágta a szegény magnifikuszt, aztán a kapu előtt álló kocsijába ugrott és egykettőre áthajtott a szomszédos német államocskába, ahol már semmiféle büntetéstől sem kellett félnie; és ugyanitt történt meg, hogy az egyetem féktelen polgárai a nekik ellenszenves városi *filisztereket* fülüknél fogva kivonszolták a város főterére, ott letérdeltették s arra kényszerítették őket, hogy a vegyes minő-

[46] *Reizner:* Szeged története, III. 319. — Néhány más adat: Gyöngyös város tanácsa 1769-ben elrendeli, hogy „deákok, ha zenebonát indítanak, bár nemesek is, fogattassanak meg“ *(Sebők László:* Gyöngyös és vidéke története, 228). Miskolc városának 1708-ban kelt iskolai törvényei elrendelik, hogy azok a diákok, kik az iskolát részeges kurjantgatásaikkal latrok barlangjává, kocsmává és bordélyházzá aljasítják, az intézetből kizárassanak. Szintúgy eltiltják a tanuló ifjúságot a katonai fegyverek, különösen pedig a pisztolyok használatától *(Szendrei:* Miskolc város története, III. 455., 457.). A székelyudvarhelyi gimnázium 1714. évi szabályai megtiltják, hogy a deákok mentéjöket félvállra vetve hordják s alatta *baltát* rejtegessenek, vagy az iskolában fegyvereket tartsanak *(Szathmáry K.:* A nagyenyedi Bethlen-főtanoda története, 118.). Dés város deákjai a várostól kapott búzát eladják s az árát megisszák, 1685-ben *(Lukinich:* Dés város közélete a 18. század elején, 24.). A pesti diákok, különösen pedig a piarista gimnázium tanulói s a város németérzelmű polgárai közt igen gyakoriak voltak a súrlódások és verekedések, melyek néha évekig tartó perekké fajultak, vagy pedig kicsapással és az egész ifjúság jelenlétében kiosztott 12—14 bottal végződtek (v. ö. *Peisner:* Budapest a 18. században, 61—62.). A debreceni diákok (1648-ban) áskálódnak Szokolay István nevű tanárjuk ellen s midőn a tanács vizsgálatot akar indítani ellenük, bezárják a kollégium kapuit s a város embereinek fegyveresen is ellentállnak, vérengzésre kerül a dolog, az egyik tanuló fülét, a másiknak kezét levágják, az esetnek híre terjed az egész országban s a felsőbbéves hallgatók közül 110-en otthagyják az intézetet (M. Protestáns Egyh. és Iskolai Figyelmező: 1870. évf. 280.) stb.

ségű piaci gyülekezet előtt hangos szóval megkövessék őket és éltessék az *akadémiai szabadságot.*

*

A már elmondottakon kívül egyéb körülmények is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar tanulóság abban a korszakban sem fordult nagy szeretettel az egyetlen hazai főiskola felé, mikor ez már teljesen kialakult és így az ifjúságnak módjában volt itthon végezni a magasabb tanulmányokat. Érzelmi okok is közreműködtek ebben. Ugyanis ahelyett, hogy az egyetemi tanszékek betöltésére megfelelő magyar szakembereket neveltek volna, az intéző hatóság jobbnak látta, hogy *osztrák és német származású és érzelmű egyénekkel rakja meg a magyar főiskolát;* sőt az alsóbb fokozatú iskolákban is igen sok helyütt így volt ez. Pedig, mint arra fönnebb rámutattam, a külföldi előkelő iskolákon a jeles képzettségű magyar tanároknak egész serege működött. A mi vérünkből valót menni hagytuk, az idegent meg importáltuk. Ezek a német tanítók pedig nem mindig csak a kultúrát hozták, hanem sokszor a türelmetlenséget, a nacionális gyűlölködést, a hálátlanságot is. Már 1555-ben panaszkodik egy egykorú a kassai német tanítóra, azt írván róla: „Oskolánk pusztán áll, mert egy német mestert hozának, mely német mester kiveré az magyar deákokat belőle; most egy inast állottak belé. Gyermekeinket széjjel kelle bujdostatnunk; nincsen ki tanító".[47] Ugyanaz a panaszos hang szólal meg 250 év mulva *Révai Miklós*-nak az ő pártfogójához, *Somogyi*-hoz intézett levelében, miután már három évig volt a magyar nyelv és irodalom tanára a budapesti egyetemen: „Valamint elejéntén, úgy szeretem most is hivatalomat s gyönyörködöm benne; noha már kezdetben láttam, azóta is hovatovább mindinkább tapasztaltam annak szinte megvetésig való alacsonyságát. Mert a magyar iskola mindenütt igen rosszul áll... de legrosszabbul az universitásnál". Ugyanitt azt mondja, hogy a mindenféle nemzetből összeszedett egyetemi tanárok a magyar nyelvet megvetik, lenézik és valósággal ellenségei a hazának *(in ipsa universitate professores plerosque de varia gente collatos esse linguae patriae osores, esse hostes patriae).*

Tudvalevő, hogy a nagyszombati egyetem tanárai, kettő kivételével, idegenek voltak nemcsak nyelv, hanem érzelem dolgában is. Az első magyar ember, kit a már Pestre áthelyezett orvosi kar tagjává kineveztek, *Rácz Sámuel* volt. Tisztelettel kell megemlékeznünk reá, mert egész tehetségét s minden idejét arra fordította, hogy magyar tankönyveket írjon s jó német munkákat ültessen át hazai nyelven:

Mondj reá áldást Haza bőven! s írd fel
E nehány szókat temető kövére:
„A ki *mert* köztünk magyarul beszélni,
E' vala *Első!*"

— írja róla Váradi Balassi Pál orvosnövendék, tanítványa.[48] Ő volt az, ki már 1790-ben hirdette, hogy az egyetemnek nem Budán, hanem Pesten van a helye s hogy azon magyarul kell tanítani. Erre azonban még hetven évig (1860-ig) kellett várni a jó magyaroknak!...

S hogy Révai aligha túlzott, arra az egyetem későbbi életéből is idézhetek támogató adatot. Az ötvenes évek elején *Tognio Lajos egyetemi*

[47] Régi magyar nyelvemlékek, II. 101.
[48] *Pataki Jenő:* Régi orvosaink a magyar nyelv és nemzeti kultúra szolgálatában. (Különnyomat az Erdélyi Orvosi Lap 1922. jan. 1. számából.)

orvoskari tanár javaslatára „Gleichberichtigung der Nationalitäten“ jelszóval a német nyelvet tették meg hivatalos nyelvvé a magyar tudományos egyetem orvosi karán. Az egész orvoskari tanártestületből csupán *Sauer* professzor volt az, ki a javaslat ellen szavazott s aki e tette miatt azonnal rajongó chauvinistának lőn kikiáltva bizonyos körök részéről. Könnyen elképzelhetjük ezek után, hogy milyen laza, sőt ellenséges természetű volt az az erkölcsi kapcsolat, mely a magyar tanulót tanárához fűzte, ahhoz a tanárhoz, kire ráillett az a szomorú jellemzés, hogy *hostis patriae.* Történelmi adatot is említhetek azon gyűlölet megvilágítására, mellyel a magyar fiatalság a Kollonich-uralom idején a nagyszombati egyetemre importált mindenféle cseh, morva, sziléziai és osztrák tanárok iránt viseltetett. Mikor a kuruc hadak vezére, Bercsényi Miklós, 1704 elején bevonult Nagyszombatba, az egyetemi hallgatóságnak első hozzáintézett kérelme az volt, hogy a magyargyűlölő idegen tanárokat, *kik még a magyar köntös viselését is megtiltották,* kergesse ki az országból. Amit Bercsényi meg is cselekedett, az egyetem további vezetését kizárólag magyar tanárokra bízván.[49]

14. Rácz Sámuel.

*

Ha tovább kutatjuk azokat az okokat, melyek a magyar tanulóknak külföldre özönlésében közreműködtek, akkor nem szabad azt sem elfelednünk, hogy kivált a régebbi időkben, nevezetesen a 16—17. században, a törökök garázdálkodása, az örökös háborúskodás a középiskolai tanulást is megnehezítette idehaza. *Vay Ádám* írja az ő „szomorú rabságában írott verseiben“, hogy a magyar ifjúságnak a folytonos háború miatt seholsem lehetett tanulnia és ő maga is csak nagy nehézségek leküzdése után juthatott el Eperjesre, ahol tanulmányaiban kiképezhette magát. Később aztán annyira megszokták a külföldön való iskolázást, hogy nem is ment jóravaló orvosszámba, ki egy csomó évet

[49] *Thaly Kálmán:* Irodalom- és míveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi korból. Bpest, 1889. 40. old. — *Tognio* jellemzésére álljon itt még a következő adat: Balassát egy, a forradalom alatt írt leveléért, melyben Kossuthnak két osztrák tisztet ajánlott honvédekül, 1850-ben hat hónapi fogságra ítélték. *Felmentését Tognio megakadályozta,* de több száz pesti polgár kérvényére három hónap mulva mégis szabadon bocsátották, bár az év végéig felfüggesztették a tanárságtól. *(Hajnal István:* Emlékbeszéd Balassa János felett, 1869. 8. old.) Lásd továbbá az Arányi Lajos naplóiról szóló értekezést is.

nem töltött a külföldön, lehetőleg minél több egyetemen és minél tovább. Huszti Szabó Istvánról (1671—1704.), Debrecen városának főorvosáról olvassuk, hogy mikor Kolozsvárt a hittani tanulmányokat elvégezte, Frankfurtba ment a fizika és az orvosi tanulmányok hallgatására, innen Franequerába a bonctanban való önmívelésre, a következő évben Leidába, hol az élettant tanulta, innen Londonba, hol a vegytanban tökéletesítette magát, azután az oxfordi egyetemre megy, a következő évben Lipcsében végez sebészi tanulmányokat s végül a hallei egyetemen avatják doktorrá.

A külföldi akadémiákról nemcsak a tudományt, hanem a jó modort és a csiszolt társadalmi szokásokat is magával hozta a magyar fiatalság, s akire azt mondták, hogy *ex academia venis:* ez azt is jelentette, hogy „udvarképes vagy!“ A nehezen megszerzett oklevéllel mintegy a nemesi rendbe lépett a fiatal ember, kit, mint diplomás orvost, nemcsak a páciensek, hanem a hatóságok is úgy szólítottak meg, hogy „*Excellentia Vestra!*“ A komoly és tisztességtudó magyar ifjakat a külföld is megbecsülte, szeretettel fogadta és más nációk elé helyezte.[50]

A 18. század második felében már az sem elégítette ki a magyar közönséget, ha valaki csak a bécsi egyetemet látogatta tanulmányai alatt. Még kevésbbé tehetős szülők is, áldozatokat nem kímélve, azon igyekeztek, hogy a medikus fiuk bizonyos időt német, angol stb. egyetemen töltsön. Mikor *Incze Mihály,* később kolozsvári gyakorló orvos és az ottani orvos-sebészeti tanintézet tanára, Pesten elvégezte az orvosi tanfolyamot és haza szeretett volna menni, az apja, ki kolozsvári református pap volt, azt írja neki (1785. július 24.), hogy bár igen óhajtanák látni, „de azért ne praecipitálja magát a hazajövetellel. Most is többnyire azt contravertálják dr. Szöőtsben (kolozsvári városi orvos, később országos főorvos), hogy bár jó doktor és szorgalmas is betegei körül, csak az kár, hogy nem volt feljebb Bécsnél, francia vagy más országokban“. Egy másik levelében ugyancsak azt írja: „Igazán sokszor szánom dr. Szöőtsöt, hogy akinek elejétől kezdve szép esze volt, pénze is lett volna a gazdag apjától, miért nem ment a többi tudós nemzethez is experiálni“.

Ennek a dr. Ircze Mihálynak hasonnevű fia szintén az orvosi pályát választotta és mikor tanulmányait befejezte, ugyanazt a jó tanácsot kapta az apjától, mint amit ez a magáétól, annak idejében. „Addig haza ne jöjj, míg Bécsen túl nevezetes külországokat nem látsz, mert az adja meg a polituráit. Addig csak félszemed van és meg fogod látni, hogy a külországokról való visszajöveteledkor milyen más szemmel nézel minden dolgot. Pestről egyenesen hazajönni gyalázatos volna“. Még azt is rossz néven vette az akkori közvélemény, ha a fiatal medikus, bár csak pár napi vakációra, a szünetek idején hazarándult. Ugyanis 1819. júliusában azt írja a fiának dr. Incze: „Tegnap délután édes anyádnál köszönteni sokan lévén s többek közt a protomedikusné is, feleségem kérdi, hogy fia nem vágyik-e haza? Félig-meddig vágyik, felelé, de azt írja, hogy mégis sokért le nem

[50] *Kis* János írja az ő Emlékezéseiben (138. l.), a 18. sz. végén, mikor már a német egyetemi ifjúság duhaj szelleme is szűnőben volt: „Jénában minden szombaton délest, mikor különben sem tartattak leckék, kisétáltunk valamelyik szomszéd helységbe s ott egy-két pohár ser mellett lelkesedéssel zengtünk a legjobb német költőkből vett dalokat s estve visszamenet Schiller zsiványinak ezen esmeretes sorait harsogtattuk a légbe: „Ein freyes Leben führen wir“ stb. Mindazáltal nem emlékezem, hogy jókedvünk csak egyszer is patvarkodássá vagy illetlenséggé fajult volna el. Általában a magyarok mint Göttingában, úgy itt is mind szorgalmukra, mind tisztességes erkölcseikre nézve megkülönböztették magokat s ezért *a közvéleményben is egyebeknek eleikbe tétettek.*“

jönne; inkább tanul ahelyett. Az ura is, folytatta beszédét, meg nem engedné. A *Barra Imre* (később Kolozsvár főorvosa), hazajövetele is mennyi pletykára adott alkalmat; mikor hazajött, apja nem volt honn és ő künn járt; megérkezvén apja, három napnál tovább nem engedte itthon maradását; akkor sem volt szabad senkihez mennie; kocsira ültette és visszaküldte. A tegnapi köszöntők között egy sem találkozott, ki a lejövetelt helybenhagyta volna. Még egyik azt mondta: A biz olyan, mint mikor valaki nem várná, hogy a tojást kiköltsék, hanem félidőben feltörné, hogy meglássa: milyen a csirke?" Efféléket hallva, nem merte fiának megengedni, hogy hazajöjjön; hogy mégis bizonyos családi ügyeket elintézhessenek, nagy titokban Nagyváradon adtak egymásnak találkát.[51]

*

Az első hazai egyetem teljes kialakulása előtt, mikor a tanuló ifjúságnak még nem volt alkalma arra, hogy az orvosi tanulmányokat itthon végezhesse, gyakran megtörtént, hogy az orvosi pályára készülő diák *valami ismertebb gyakorló orvos mellé szegődött,*[52] ki őt az orvosi tudomány elemeibe bevezette, sőt teljesen ki is képezte, úgy hogy a fiatal medikus nem egyszer az orvosi studiumok széleskörű ismeretével indult el a külföldi egyetemekre, inkább csak azért, hogy a diplomát is megszerezze és ilyenformán a gyakorlatra kétségbevonhatlan jogot nyerjen. Majdnem minden 17. századbeli előkelőbb magyar orvosnak voltak ilyen magántanítványai. Így például Vizaknai Bereczk Györgyöt a híres orvos és nyelvész, Páriz Pápai Ferenc vezette *be az orvosi tudományok elejébe,* s Árkosi Thegző Benedek, Dimjén Pál, Görgei Pál, Tolnai István, Köleséri Sámuel, Windisch is foglalkoztak ilyen magánoktatással. Itt említhetem meg azokat a magyar orvosokat is, kik a 16. és 17. században előkelőbb középiskoláinkon tanárokul működtek s az orvosi pályára készülő tanulókat már a gimnázium legfelső osztályaiban bevezették az orvosi ismeretek rudimentumaiba; így pl. Balsaráti Vitus János sárospataki tanár és Kyr Pál Brassóban, ki az ifjúság használatára 1551-ben egy *Sanitatis studium* című könyvecskét is adott ki, mely higienikus aforizmusokat tartalmazott. Nagyobb könyvet írt magántanítványai számára *Diószegi* István, Debrecenben.[53]

A legnevezetesebb *orvosi magániskolák* a Felvidéken, Késmárkon és Besztercebányán voltak. Előbbi helyen Fischer Dániel, az utóbbin pedig a jeles Moller Károly Ottó (hosszú időn át Rákóczi Ferenc tábori orvosa) oktatta a maga növendékeit. Gömöri Dávid, mielőtt a jenai egyetemre ment, előbb Fischer Dániel mellett tanulta két évig az orvosi gyakorlatot, úgyhogy mikor 1731-ben, 23 éves korában Jenába ment, akkor már *semi-medicus* volt, s csakugyan két év mulva meg is szerezte az orvosi diplomát. Mollerről tudjuk, hogy nemcsak oktatta a maga tanítványait, hanem a külföldi útra stipendiummal is ellátta őket s mikor az akadémiát elvégezték, itthon vagy a külföldön előkelő állásokat szerzett

[51] *Pataki Jenő:* Adatok a magyar ifjak orvos-nevelésének történetéhez. (Kolozsvár, 1903.) 13. old.

[52] Külföldön jártukban is így volt ez. *Paracelsus* említi, hogy számos tanítványa közt volt két magyar is, kik „jól sikerültek" *(von Pannonia seien zween wohlgerathen.)*

[53] „Succincta morbos curandi methodus, suis auditoribus *in domesticis scholis* dictata". (1726.) Kézirat a debreceni reform. kollégiumban. — *Vámossy* (57. l.), nem tudom milyen alapon, azt mondja, hogy Moller Károly Ottó munkája.

nekik. Bél Mátyás, Hermann András, Knogler, Institoris, Simonides, Severini, Hajnótzi, Perlitzi, Madai Dávid Sámuel mind az ő iskolájából kerültek ki. Ha elgondoljuk, hogy milyen hatalmas és kiterjedt gyakorlata volt Mollernek, elképzelhetjük, hogy mily sokat tanulhattak ettől a *Hippokrates Hungaricus-tól* (ahogy Weszprémi nevezi) az ő körüle sereglő tanítványok. Minthogy pedig Mollernek patikája is volt Besztercebányán, tanítványai közül némelyek (például Torkos Jusztusz János) mellesleg a *vegytant és a gyógyszerészetet is megtanulták*, mielőtt külföldre mentek. Hajdanában sokkal nagyobb gondot fordítottak arra, hogy a leendő orvos a gyógyszerészeti gyakorlatban is jártas legyen, mint manapság, a specialitások korszakában, és ezért gyakran olvassuk, hogy a régi magyar orvosnövendék előbb gyógyszerésszé képezte ki magát. mielőtt az orvosi tanulmányokat megkezdte. Így például Khien Ferdinándról van följegyezve, hogy mielőtt a vittembergai egyetemre ment, Weber J. eperjesi gyógyszertárában gyakornokoskodott (1663.). szintúgy Stockinger Mihály Gottfried soproni orvos is gyógyszerészeti tanulmányokat végzett előbb. A hányatott életű Madács Péter szintén képzett gyógyszerész volt s tudjuk róla, hogy mikor 1754-ben Boroszlóba került és pénz dolgában megszorult, az ottani gyógyszertárban való segédkezéssel kereste meg a kenyerét. Nyilvánvaló, hogy a régi magyar orvosnövendék, még mielőtt az egyetemre jutott, máris jórészét ismerte a farmakologiának és a gyógyszerészi technikának s ennek később, mikor tanulmányait befejezte, kint az életben anyagi szempontból is nagy hasznát látta, mert a városi orvosi (fizikusi) állások adományozásakor mindig előnyben részesítették az olyan folyamodót, ki kézi gyógyszertárat is hozott magával. Ezért találkozunk oly gyakran a 17. század előtti iratokban avval a kifejezéssel, hogy *physicus et apothecarius*, vagy német városainkban azzal a másikkal, hogy *Arzt-Apotheker*, miről még szó lesz.

15. Moller Károly Ottó.

A kiválóbb orvosok különben nemcsak a leendő medikusokat vezették be a gyógyító gyakorlat elemeibe, hanem olykor tudnivágyó *előkelő nőket* is kiképeztek. A régi időben, mikor oly nagy ritkaság volt magyar földön a jó orvos, a nőkre háramlott elsősorban a családban előforduló testi bajok kezelése, legalább is addig, amíg az orvos, néha az ország másik végéből megérkezett. Ebből érthető, hogy például a vallásos érzeletű és kegyes életű gróf Bethlen Kata (Teleki Józsefné) valóságos orvosi tanfolyamot vett a 18. század első felében az akkori híres erdélyi orvosoktól: Kölesérítől, Simoniustól és Borosnyaitól. Kivált a szemészetben

oly ügyességre tett szert, hogy miként Bod Péter énekli róla, még a hályogot is a szemről könnyen „eloszlatta", mert ebben a művészetben „egy jó okulista" tanítgatta, ki nem volt más, mint Simoni Márton. Nincs ugyan feljegyezve róla, hogy szemoperációkat végzett volna, sőt valószínű, hogy az okulista ügyessége csak abban állott, hogy a hibás szemet alkalmas „kenők"-kel ápolgatta, már amint azt a régi jó időkben tették. Azt is elmondja Bod Péter, hogy sok „szép orvoskönyvei" is valának ennek a derék, de boldogtalan életű mágnásasszonynak, azonkívül „tudta sok jó fűnek hasznos erejét is" és az ország minden részéből sereglettek hozzá a betegek:

Sokszor a betegek sereggel állottak,
Kik hozzája mentek, megorvosoltattak,
Messze földről néha odahozattattak,
Könnyebbülést vévén, rá áldást mondottak.

Különösen előnyére vált *Köleséri Sámuel* tanítása († 1732), ki már a szülei házban bizalmasa s első házasságánál násznagya is volt. *Köleséririől* azt írja Bod Péter, hogy a két hazában „nem volt mássa az orvoslás mesterségében, aki oly jól a nyavalyák okait észrevehette s oly fundamentomosan orvosolhatta volna". A botanikára Borosnyai Márton, Erdély flórájának alapos ismerője tanította; de azonkívül más erdélyi orvosokkal (Buzinkaival, Baligával, Schuller nagyszebeni orvossal stb.) is folytonos érintkezésben állott.[54] Könyvtárában, mint említettük, sok orvosi könyv is volt s ezek jegyzékét újabban[55] közzé is tették.

Úgy, hogy Bethlen Katának méltán adhatjuk meg az *első magyar medika* nevét, ki, ha századokkal előbb születik, talán még a híres-nevezetes salernoi orvosi iskola professzorságát is megszerzi,[56] ha ugyan valamelyik akkori *Bischoff* protestálása meg nem akadályozza ebben.[57]

*

A külföldi akadémiákra készülő szegény medikusnak első gondja természetesen az volt, hogy valami *bőkezű mecénást* szerezzen magának. Ez sok esetben sikerült is, mert részint a városok, részint a protestáns hitközségek és a gazdag magyar urak vágyva-vágytak arra, hogy megbízható, képzett orvosra tegyenek szert. Mikor a főurak fiaikat külföldi egyetemre küldötték, rendszerint egy szegény fiút is adtak melléjük, teológust vagy orvosnövendéket. A magyar orvostörténet igen sok olyan mágnás nevét jegyezte fel, kinek anyagi támogatásával végezték egye-

[54] *Hegyaljai Kiss Géza:* Árva Bethlen Kata. 1923, 111—116.

[55] V. ö. Magyar Könyvszemle XX. (1912), 70.

[56] Ma már tudjuk, hogy a salernoi iskolán nők is tanultak és tanítottak. Igy többek közt *Sichelgaita*, Gaimar salernoi herceg leánya, ki méregtani tanulmányokat végzett ottan s ezeket később a férjén és a fián gyakorlatilag is kipróbálta, továbbá egy *Franciska* nevű női sebész és *Constanza Calenda*, ki azonban csak *la sua bellezza* réven jutott be ebbe a magas orvosi iskolába s igen valószínű, hogy ennek az ajánlólevélnek a többi *mulieres Salernitanae* akadémiai pályafutásán is elsőrangú szerepe volt!

[57] *Bischoff*, a müncheni anatomus, nagy ellensége volt a nők orvosi kiképzésének. Egy helyen azt mondja: „Sie (t. i. a nők) besitzen die Befähigungen zu dieser naturwissenschaftlichen Vertiefung der medizinischen Studien nicht, und es ist unvernünftig zu glauben, dass sie sich in unserer Zeit diese Befähigung erwerben könnten, nachdem alle vorausgegangenen Zeiten die Nichtbefähigung der weiblichen Natur zu wissenschaftlichen Studien und Arbeiten ebenso sicher erwiesen haben, als ihre hohe Befähigung zur Lösung anderer Aufgaben der Menschenwelt, wozu nur sie, die Frauen, geeignet sind".

temi pályájukat a hazai orvosok. Hogy csak néhánynak a nevét említsem: gróf Kemény János taníttatta Bentziget, özv. Jaksics Péterné és Perényi Gábor Balsaráti Vitust, gróf Vass Dániel Szentpéteri Jónást, Rákóczi György Csanaki Mátét, gróf Teleki Pál Pataki Sámuelt, gróf Teleki József és Sándor Ajtai Andrást stb. Alig volt tehetősebb főúr, kinek egy-két pártfogoltja (alumnusa) ne tanult volna a külföldi főiskolákon. Még Teleki Mihály is, kit Cserei igen fösvény emberül jellemez, mindig tartott egy pár ifjút a külföldi akadémiákon. Általában azt mondhatjuk, hogy különösen az erdélyi főurak tettek ki magukért áldozatkészség dolgában; Rhédei Ferenc például egymaga húsznál jóval több ifjút taníttatott külföldön. A nagyvagyonú főmecénás mellett azonban többnyire számos kispénzű jóakaró, rokon és ismerős is adott a maga módja szerint egy-két forint útravalót; így például, mikor Pataki Sámuel (1720-ban) a külföldi akadémiákra indult, Teleki Pál gróf száz aranya mellett naplójában feljegyezve találjuk a nemzetes Szénás Ferenc uram egy rénus forintját és nemzetes Laki József uram 70 dénárját is.[58] Rendszerint írásos utasításokkal is ellátták a nagy útra készülő fiatalokat, különösen arra nézve, hogy hogyan viselkedjenek a külföldiekkel szemben? Szívükre kötötték, hogy a magyar név becsületét megőrizzék, itthoni fogyatkozásainkat külföldiek előtt ne emlegessék, gúny tárgyává ne tegyék s inkább diplomatikusan hallgassanak el bizonyos dolgokat, melyek árnyékot vethetnének reánk. „Ha meg is kellene vallani mindent", — írja Nadányi Mihály a fiainak — „oly emberek előtt tegyétek ezt, akik szánakoznak inkább sorsunkon, mintsem megköpjenek bennünket!"[59]

Az orvosi tanulmányait megkezdő fiatal embernek rendszerint kötelező nyilatkozatot (reverzálist) kellett adni arról, hogy az egyetem elvégzése után mecénása (az illető főúr vagy város) szolgálatába fog állni. *Fejérvári István*,[60] mielőtt a külföldi akadémiákra indul, a következő kötelezvényt állítja ki:

„Én Fejérvári István adom tudtára mindeneknek, azkiknek illik: quod in anno praesenti 1681, die vero 17. mensis julii az méltóságos úrnak, tekintetes és nemzetes Teleki Mihály uramnak őkegyelminek költségével s jóakarattyábul fölküldetvén az belgiumi akadémiákban az medicinának tanulására; kötölözöm arra magamat, hogy az őkegyelme parancsolattya szerint, az medicinát szorgalmasan űzöm, *egyéb tanulásra magamat nem adom*, három esztendő mulva hazajövök, ott fenn semmi praetextus alatt nem maradok; itthon is penig illendő fizetésért őkegyelmét, feleségét, gyermekeit szolgálom; őkegyelmek kedve ellen s hírek nélkül magamat senkihez nem kötölözöm. Mindezekrül az míg az urat őkegyelmét és szerelmes feleségit s gyermekeit keresztényi hitemmel assecurálom, subscriptiommal, pecsétemmel megerősítvén ezen levelemet, Maros Vásárhely, anno et die supra notatis" stb.[61]

[58] *Pataki* Jenő: Pataki Sámuel naplója. (Erdélyi Orvosi Lap, 1922, 15. szám.)

[59] *Császár* Károly: Medgyesi Pál élete és működése, (1911), 17.

[60] Később jónevű erdélyi orvos, ki 1684-ben Leidában fejezte be az orvosi tanfolyamot s a skorbutról szóló értekezését is Teleki Mihálynak ajánlja. (Weszprémi, IV. 149.)

[61] V. ö. *Pataki Jenő:* Orvostörténeti adatok (Erdélyi Orvos Lap, 1921. márc. 1.) — Hasonló hangzású az a reverzális, melyet 1688-ban Telekinek egy másik alumnusa, Füsi Lőrinc theológus, állít ki s melyben kötelezi magát, hogy Telekit ezután is hűségesen fogja szolgálni; ha valamely egyházban megválasztanák, az új állást csak T. beleegyezésével fogja elfoglalni, s ha azt elfoglalta is, azonnal otthagyja, ha jóltevője úgy kívánná, hogy továbbra is kizárólag neki szolgáljon.

Levéltárainkban sok olyan levelet őriznek, melyben a külföldet járó pártfogolt hálától áradozó kifejezésekkel ad számot jótevőjének a tanulmányokban való haladásáról, rendszerint persze újabb segítséget kérve. Ezek a levelek sok tekintetben érdekesek, mert az ifjak külföldi életéről, szűkös anyagi viszonyairól, küzdelmeiről is felvilágosítanak. „Az mely pénzt Nagyságod tavaly küldött“, írja *Csanaki* a pártogójához, Rákóczi Györgyhöz (kinek később udvari orvosa lett) Leidából, 1624 március 26-án,[62] „még ez óráig sem jutott kezemhez. Ha egy régi tanuló barátom, ki mostan ez tartományban pap, emberségesen mástul kölcsön nem szerzett volna pénzt, nem tudom hova lettem volna ezkédig. Nagy uzsorát kell pedig arra is adnom, elannyira, hogy az kétszázból talán tíz tallérom meg nem marad az régi és ez esztendei adósságnak megfizetésétül. Ruhám bizony igen rossz vagyon, elannyira, hogy emberek eleibe sem gyakran merek menni, hanem, mikor az szükség kívánja; ételem is vékony“.[63]

16. Egy magyar orvosnövendék a 17. századból. (Kovács-Tatai György, 1665 körül.)

Ha még a hatalmas Rákóczi alumnusai is ilyen nyomorúságban tengődtek néha, elgondolhatjuk, hogy milyen keserves sorsa volt a többi szegény tanulónak[64] s esetleg az élete párjának is (mert nem egyszer megesett, hogy a feleségüket is magukkal vitték). Ne felejtsük azonban, hogy a 16—17. században a leggazdagabb magyar főurak is gyakran keveredtek súlyos pénzzavarba, mert a törökkel való háborúskodás nagyon megcsökkentette a földbirtok jövedelmezőségét. Így érthetjük meg, hogy olyan gazdag főúr is, mint például Révay Ferenc nádori helytartó, csak nagyon fogyatékosan láthatta el Olaszországban tanuló fiait, úgyannyira, hogy ezek ruhája állandóan kopott, sőt rongyos volt. Mikor egyszer (1548) a pádovai kormányzóhoz mentek tisztelgésre, kénytelenek voltak azt az elnyűtt, foltos ruhájokat húzni fel, melyet még kilenc év előtt a bártfai szabó készített; az olasz tisztviselők valósággal

Ha pedig fogadalmát nem tartaná meg, akkor a neveltetésére fordított ezer forintot köteles visszafizetni. (*Homonnai B.:* Veér Judit életrajza. 1914. 60. old. — Itt egy másik orvosnövendékről is van szó, kit T. M. 600 forinttal külföldi egyetemekre küld s végrendeletében még száz aranyat hagy neki.)

[62] Eredetije az Orsz. Levéltárban.

[63] A lőcsei városi levéltárban is van (az index szerint) egy hasonló beszámoló és köszönő levél Schwab Krisztián Joachim orvosnövendéktől, ki a város költségén külföldön tanult.

[64] Bornemissza Péterről a Dunamellék első reform. püspökéről (1535—1585.) írja Bod Péter, hogy 8 forinttal a zsebében indult el a külső akadémiákra; nyolc évig tartózkodott Olasz-, Francia- és Németországban és mikor mint kész hittudós hazaérkezett, akkor is csak 8 frt volt az egész vagyona!

megszánták őket s nevelőjük is panaszoson írja, hogy nagyon szégyenkezett miattuk és könyörögve kéri az apjukat, hogy öltöztesse már őket tisztességes habitusba. Pedig egészen bizonyos, hogy Révay, mikor a fiai útra keltek, bőségesen ellátta őket ruhafélével, csakhogy ezek az évekig tartó utazás, hányódás közben tönkrementek.[65] Forgách Mihály, a vitéz és gazdag Simonnak fia, szintén keservesen panaszolja Padovában (1591) levelében, hogy idegen emberek kölcsönpénzéből tengeti életét, magyar barátjai cserbenhagyták.[66] Mikor azután a főiskolákra készülő fiatalember a mecénásai révén elegendő pénzre tett szert, érzékeny búcsút vett itthon maradó társaitól:

Valete itaque chari fratres,
Cras jam ad alias tendo partes:
Vado, sed repleor magno luctu,
Dum privor placido vestro vultu.[67]

és elindult a nagy útra, a „*bujdosásra*“ vagy *peregrinációra*, ahogy hajdanában a tanulók külföldi tartózkodását nevezték. Minthogy a külső akadémiákra menő ifjak legnagyobb része teljesen vagyontalan volt: elgondolhatjuk, hogy a régi magyar orvosok életében a peregrináció korántsem hagyott vissza oly kellemes emlékeket, mint a mai, egyetemet végzett fiatalemberek külföldi tanulmányútja. Páriz Pápai Ferenc, mikor Boroszlóba ér, ezt írja a naplójába:[68] „Ó Isten, mely nehéz és költséges az egyedül való *bujdosás!*“ 1674. újév napján, baseli tartózkodása idején, meg így sóhajt fel: „Ez esztendőre virradván, hálát adék az Úrnak, hogy az elmult esztendőbeli *bujdosásomat* állandó egészséggel, békességgel, dolgomban jó előmenetellel megáldotta, elénekelvén a 118. zsoltárt.“ A következő év első napján szintén nem mulasztja el ezt a hálaadást, ismét a Mindenhatóhoz fordul köszönő szavával, ki őt a „fennforgó háborúk között“ keserves bujdosásában megsegítette és kéri őtet: „Vígy haza békével édes hazámban, hogy kezem s elmém munkája által neved dícsértessék, sok nyomorultak erőt vegyenek és én, édes atyámfiaival együtt, a szentek gyülekezetiben neked, kit egyedül illet az tisztesség, mondhassak új éneket. Amen.“ Egy másik régi orvosunk, Vizaknai Bereczk (Briccius) György, kinek naplója szintén fennmaradt,[69] mikor 1693 augusztusában Besztercéről „kimozdul“, hogy „idegen országokba bujdosson“, szintén nagy nehéz fohászkodással kezdi az útrakelést. „Uram Jézus Krisztus“, írja naplójában, „légy énnekem ezen utaimban kalauzom, légy vezérlő és

[65] Hogy előkelő embereink milyen fejedelmi bőkezűséggel ellátták ruhaneművel külföldi akadémiákra induló fiaikat, eléggé meglátszik abból a ruhajegyzékből, mely a tanulmányútjára készülő Bethlen Péter ruhatárának s útikészletének részletes felsorolását tartalmazza. (Századok, 1912. 475.) A *csauszmenté*től, *cselebi-süveg*től, egy bokor veres csizmától, madarászó puskáktól, lábtörlő kendőktől az aranyos-ezüstös mosdómedencéig sok mindenféle drágalátos holmiról olvashatunk ebben a jegyzékben, melyből szinte kiérezzük a nagy útra induló fiút féltő anyai szeretet gondosságát.

[66] „Quicquid consumpsimus, aes alienum est. Idque adhuc bene cecidit, quod reperimus, qui nobis pecuniam crederent; nam, quam societatem ego fidelissimam putabam, prima fuit, quae desereret. Ignotos et qui nunquam me viderant, Deus obtulit, quorum humanitate et beneficentia uteremur.“ (*Veress András:* Matricula et acta Hungarorum in universit. Italiae studentium. I, 239.) — Ugyane za Forgách M. hosszú értekezést írt a külföldön való peregrináció előnyeiről: *Oratio de peregrinatione et ejus laudibus* (Vitteb., 1587.) címmel.

[67] Régi naenia. (*Grynaeus:* Phoenix Pannonius, 1859. 77. old.)

[68] Lásd: Irodalomtört. Közlem. II., 394.

[69] Történeti Emlékek, II., 84.

igazgató utitársom, hogy elvégezvén azt az utat, hálaadó dícséretet mondhassak Felségednek. Amen."

Ha az akkori viszonyokat ismerjük, nem csodálkozhatunk ezen a sóhajtozáson.

Az utazás hajdanában nem tartozott a mulatságos vállalkozások közé. A magyarországi utak többnyire nagyon rossz állapotban voltak s ha valaki sok holmit vitt magával, akkor ökrösszekérre szorult, ezzel pedig Nagyváradtól Pestig kilenc napig tartott az utazás.[70] Ezért is, ha csak tehették, *more patrio*, vagyis *lóháton* utaztak, még a gyöngéd nemhez tartozók is. A közbiztonság állapotát (a 17. században) legjobban jellemzi, hogy még az Isten szolgái is pisztolyokkal felfegyverkezve indultak útra. A szállók, vagyis kocsmák gyalázatosak voltak, nemcsak nálunk, hanem Németországban is; még a német vendéglőkben is legtöbbször csak szalmán háltak az utasok. De azért Magyarországon még elég tűrhető volt a „bujdosás", mert a régi magyar urak igen vendégszeretők voltak és szívesen fogadták, minden tőlük telhetővel bőven ellátták a szegény vándorló diákot. *Simplicissimusnak* ezen korbeli leírásában azt olvassuk, hogy például a liptómegyei szegényebb sorsú falusi nemesek is mondhatni szertelenül előzékenyek és gondosak voltak, kivált idegenek és bujdosó tanulók iránt. Ő vándorló mendikánsként bejárta az egész vármegyét, anélkül, hogy egyetlen fillért is kellett volna költenie. Páriz Pápai is, miután megírja, hogy útrakelésekor milyen nagy tisztességgel kisérték ki Enyed városából az ott tanuló diákok és más ismerősök,[71] többször említi naplójában az afféléket, hogy „régi barátom, az miriszlai prédikátor adott egy tallért". „Dadai János uram őkegyelme egy tallért", „érkeztem Rettegre, ahol t. Alvinczy István uram adott utamra tíz tallért" stb. De ez mind csak gyönge segítség volt és elégtelen vigasztalás a hosszú időre idegen nemzet körébe vetődő ifjúnak. Megérthetjük Bereczknek mindjárt útja elején a gondviseléshez intézett sóhajtását: *„Quem sequimur? quove ire jubes? ubi ponere sedes?*

A tudomány bujdosó adeptusának arra is vigyáznia kellett, hogy az országot keresztül-kasul kalandozó török vagy német katonák kezébe ne essék. Az utóbbi sem volt sokkal kellemesebb, mint az első, mert a német, ha valahol egy ilyen vándorló diákot elcsíphetett, menten besorozta katonának. Legalább a Montecuccoli seregében ez volt a gyakorlat.[72] Sőt ez a veszedelem háborús időkben a külföldön is elérhette a szegény medikust; így Madács Péter, a hétéves háború idején, a katonafogdosás elől kénytelen volt Sziléziából Halléba menekülni.

A szegénység és az utak rosszasága arra is rákényszerítette a bujdosó diákot, hogy az apostolok lovait minél gyakrabban vegye igénybe. A gyaloglástól nem is irtóztak úgy a régi emberek, mint a maiak. Hiszen még a 19. század első felében is, mikor már elég kényelmes közlekedőeszköz állott az utazók rendelkezésére, nem egyszer olvassuk, hogy a szegény diák nyakába vette a világot s gyalogszerrel indulván, meg se állott

[70] *Vaichl Joachim* nagyváradi szenátor, kit a város 1748-ban Bécsbe küldött, ezt írja a naplójában: „A mint már exponáltatott, Váradról felindulván (Pestig), kilenced napig ökörszekeren menvén, költöttem magam s kocsisom életére, italomra s ház-, vagyis szállásbért 3 rénes forint 18 krt."

[71] Sok helyen hivatalos városi emberek, tanácstagok stb. kísérik el jó darabon az akadémiákra induló fiatalembert. Igy pl. Debrecenben (1682.) a városi tanács István diákot küldi ki kebeléből, hogy két ottani tanulót, mikor a bujdosásra elindulnak, egészen Somlyóig kísérje. *(Tört. Tár.* 1910. 361.)

[72] *Buchholtz Jakab:* Historischer Geschlechtsbericht. Bpest. 1904. 89.

Bécsig. Így például Tamássy Károly gyógyszerész 1825-ben gyalog ment Debrecenből Bécsbe. Gruby doktor, a kiskéri szegény zsidó fiú (később Heine, az ifjabb Dumas és más francia hírességek orvosa), szintén gyalog ment Nagyváradról Pestre. Andrád Sámuel, az első magyar humorista, mikor a bécsi egyetemen elvégezte az orvosi kurzust, ismeretei gyarapítása végett Gyarmathy Sámuel barátjával együtt (a 18. század végén) gyalog járta be Németországot „egész Holsatiáig" (Holsteinig).[73] Egykorú német leírások szerint a 17—18. században, az egyetemi tanév megnyitásakor és zárásakor, az országutakon csak úgy hemzsegtek a vándor tanulók, kik kezükben a hatalmas fütykössel, hátukon a zsákba kötött ruhával és elemózsiával igyekeztek haza, vagy az alma mater kebelére. Sokhelyütt azonban a gyalogolás nem is volt feltétlenül szükséges: különös alkotású ekhós-kocsik szállították hazafelé a diákok seregeit.[74]

A nyelv nemtudása alig okozott nagyobb bajt, mert a régi magyar diák már 15—16 éves korában egy *igazi* világnyelven — latinul — beszélt, melynek birtokában mindenütt otthon érezhette magát és fennakadás nélkül bejárhatta az egész világot, „Brundusiumtól Palesztináig", ahogy a gr. Széchenyi Ferenc kéziratában (1778) fennmaradt régi diákversezet mondja:

Est ubique domi,
    Ubique acceptus,
A quocunque cive
    Libenter receptus,
Brundusii, Romae,
    Aut in Palaestina;
Transit totum mundum
    Lingua haec latina.

Ma már szinte érthetetlen, hogy mekkora utakat jártak be csak úgy gyalogosan ezek a régi medikusok. *Páriz Pápai* például március 11-én indult el Nagyenyedről és teljes három hónapjába került, míg Lipcsébe ért (május 27-én); júliusban már Drezdában van, ott vizsgát is tesz; októberben Strassburgba indul, útközben mindenütt meglátogatja a különböző német városokban tanuló „magyar atyafiakat" és ezek viszont őtet; az egész utat, vagyis ötven mérföldet, az apostolok lován, gyalog tette meg társaival, mert ment ugyan velük egy taliga is, de ez nem őket, hanem az „egyet-másukat" vitte. Néha az is megtörtént, hogy a mezőn kellett hálniok.

Bereczk György útja kényelmesebben kezdődött. Lovat vett 50 forintért Besztercén, meg is áldotta mielőtt útjára indult, mondván, hogy „az Isten szentelje meg kezem között és adja, hogy az idegen nemzet között is bátorságosan járhassak véle". De bizony ennek a fohászkodás-

[73] Figyelő (Abafi), XIV. 70.

[74] *Egressy* Gábor még látott ilyen német „akadémikus-kocsit", sőt 1843-ban ilyenen utazott Bécstől Linzig. Azt írja róla, hogy „ez a sajátszerű német kocsi olyan, mint a félig fölpattant békateknő. Rendkívül hosszú, lapos és magas nyoszolya, gyékény fedéllel, mely annyira szűk nyílású, hogy alig lehet alábújni. E nyoszolyákba friss szalmából ágyat vetnek s a fejek alá szalmával tömött vánkosokat helyeznek kilenc utazó számára, kik három sorban, tehát hármasával feküsznek egymás mellett, a fuvaros látván el őket még pokróctakarókkal is. Helyet béreltem ez ambulans vaczokban. Linzig négy pengőforinttal; s miután e repülő ágyra létrán felmásztam: elfoglalám fekhelyemet egy ifjú festő mellett, ki magát egy nagy olajfestvényű rámás képpel takarta be. Egy nap és két éjjel így, *fekve*, utaztam. Az utak mindenütt jók lévén, rázást nem éreztem. Mióta kilenc napig utazám Pestről Debrecenbe, azóta úti nyomort, mitől irtóznom lehetne, nem ismerek." *Egressy* G. Gábor emléke. Pest, 1867, 57. oldal.

nak nem volt sok foganatja, mert már a következő napon azt írja, hogy a keménynyakú, zabolázhatatalan ló miatt folytonos élet-halálveszedelem környékezi. Nagynehezen mégis elérte a határt és itt első dolga volt megvenni a „német gunyát", amely nagy pénzébe, 55 magyar forintjába került. Hogy milyen gaudiummal történt ez a német bőrbe való átvedlés, azt érdekesen írja meg egy másik erdélyi magyar tanulónak, Halmágyi Istvánnak (1752) a naplója;[75] aki a fiatal Teleki grófokkal ment a német egyetemekre. Mikor Bécsből tovább indultak, bajuszát leberetváltatta, parókát tett a fejére és német köntösbe öltözött. „Alig ismerém meg magam is magamat", írja, „annyira megváltozám. Az urak is csodálkoztak mutatiomon" és a kis Zsigó úrfi, kinek nevelője volt, sehogysem akart ráismerni; később is csak félve, „elszontyolodva" tekintgetett reá.

Bizony rosszul eshetett a magyar fiúnak a szokatlan új ruhába való öltözködés, de meg kellett tennie, mert magyaros ruházatát nagyon megbámulták és sok helyütt valószínűleg ki is gúnyolták volna Németországban. Egykorúak feljegyzéseiből tudjuk, hogy a jó németek és kivált az osztrákok nem egyszer csúfot űztek a szép magyar ruhából. „Már az idegen nemzet ruhánkat is csuff gyanánt tartja", írja Radics András Teleki Mihálynak 1668-ban, „fársángol benne, az minthogy utolsó fársángban Lopkovitz herceg magyar ruhát csináltatván magának, zöld bársony dolmányt és szűrös mentét s úgy bolondoskodott".[76]

A fennmaradt diáknaplók igen érdekes olvasmányok, már azért is, mert a szűkkörű magyar világból a fejlettebb életű külföldre vetődött, kistapasztalatú ifjú pompás naivságával vannak megírva. Bereczk pl. öt napon át járja Hamburg városát, melynek roppantságán nem győz eleget álmélkodni. Azután Hollandiába indul, de minthogy a tengeren nem kaptak kedvező szelet, majdnem két hétig igen keveset haladtak előre. Unalmában részint magyar, részint deák rigmusokban szidja a nem magyarnak való tengeri utazást:

Aki a föld színén kenyeret kereshet,
Bolond, ha föld alá ás azért mély vermet.
Igy, ki a szárazon céljára elmehet,
Kétséges tengerre nem tudom mért siet?

Egyik este „meghányván a vasmacskát, midőn ülnék az hajó orrában, láték egy fekete kutyát, ki kétszer a tengerből kiüté magát és engem megszemlélvén, aláereszkedék". Mikor végre Leidába érkezett, beiratkozott az „anatomicum collegium"-ba, melyet „Bidló uram"[77] nagy foganatosan kezdett meg. De azért a „komédia-játszásokat" is élénk figyelemmel kíséri s különösen megbámul egy tudós lovat (mely úgy látszik, egyenes őse volt annak a jeles állatnak, mely vagy tíz év előtt oly behatóan foglalkoztatta Németország tudós és nemtudós köreit), mert „nagy magameghajtásával a környülálló seregnek complementomot tött; az órát a lábával megjelentette; a rossz pénzt a jótól megismerte; az kártyában amennyi szem volt, annyiszor ütötte a földhöz a lábát". De hosszasan megírja a táncoló kutyát, az ötlábú eleven juhot is s egy másikat, kinek két szája volt, az egyikkel evett, a másikkal ivott stb., úgy, hogy ez a leírás érdekesen világítja meg az akkori leidai vásári életet is. A tanul-

[75] Monum. Hungar. Hist.; Írók, 38. köt. 459.

[76] Teleki Mihály levelezése. IV. 272.

[77] *Bidloo Gottfried,* a kiváló anatómus (1649—1713.) és III. Vilmos angol király udvari orvosa, ki az *Anatomia humani corporis* című (sok kiadást ért) remek bonctani atlaszt szerkesztette.

mányairól és az egyetemről, sajnos, kevesebbet ír, inkább csak a nevezetes műtétek leírására szorítkozik; így azt mondja többek között, hogy a „nagyhírű Cyprianus egész Belgiumnak hozzáfoghatatlan chirurgusa[78] egy belső hályogtól egészen megvakíttatott asszonyt megszabadíta; ki is szemünk láttára azon szempillantásban látni kezde“. Más alkalommal ugyanez a sebész „egy nagy calculussal régen nyomorgó nyolcz esztendős

17. Páriz (Pápai) Ferenc (1649—1716.) szótárának 1767. évi kiadásából.

gyermeket az halálnak torkából szabadíta meg. Kinek a szeméremtestén elsőben béduga egy vaspennát, annakutána megmetszvén az alfele és szeméremteste közt való választ, egy fogóval az hólyagából kivona egy nagy követ, melynek szélessége volt olyan, mint egy embernek két hüvelyke“.

[78] *Cyprian Ábrahám*, egyidőben a franekerai (Friesland, Hollandia) egyetem sebésztanára.

Páriz Pápai naplója is tele van hasonló naiv részletekkel. Kivált a drezdai nagy múzeumok gazdagságáról nem győz eleget írni. A választófejedelem gyűjteményében levő öreg orgonát nemcsak csudálta, hanem „verte is emlékezetre". Hát még a sok elefántcsontból való kehely! Fapoharat se láttam annyit életemben! Egy szép mesterséges órán meg az egész szent család ki vagyon faragva; Krisztus egy tekenőben, mellette Mária; József rengeti, Mária danoldogál s az ökrök jászolhoz kötve esznek és szedelgetnek az jászolból nagy mesterséggel.

Legjobban mégis a *boncolások* ragadták meg a fiatal orvosnövendék figyelmét. Páriz Pápai mindig pontosan feljegyzi, mikor boncolás volt a baseli egyetemen. Nem épen gyakran esett, mert akkoriban még előítélet és hatósági rendszabályok korlátozták a hullabontást. Páriz Pápai naplója az 1673. évben mindössze négy boncolást említ, melyeket mind Glaser tanár végzett, aki nemcsak az anatómiát, hanem a növénytant és a vegytant is tanította. A feldolgozott hullák részint a városi kórházban elhalt betegeké, részint kivégzett bűnösöké voltak. Így egy gyermekgyilkos asszonyé, akit lefejeztek s azután a boncolásra átengedtek. Minthogy a hullák gyéren akadtak, ezért is alaposan ki kellett azokat használni és Páriz Pápai két ízben is említi, hogy egy-egy hullán nyolc napig történt a demonstráció, a reggeli órákban, míg délután ugyanezeken a hullákon sebészi operációkat végeztek. Ha nem volt hulla, akkor állatok boncolásával is megelégedtek; egyszer egy sündisznót bontottak fel a schaffhauseni városi kórházban Páriz és társai, máskor meg (Zürichben) egy vemhes juhot és annak foetusát. Boncolásokra néha egyik-másik laikus „magyar atyafit" is elvitték; így Baliga, Göttingában tanuló magyar orvosnövendék Halmágyit és a Teleki grófokat hívta meg egy boncolásra, melyet a „nagy" Haller végzett 1753-ban. Halmágyi erre vonatkozó leírása oly érdekes, hogy már azért is megérdemli a rövidített alakban való közlést, mert kitűnik belőle, hogy a bujakóros betegekkel akkoriban Németországban se bántak nagyon udvariasan. „Volt itten egy leány, ki francuban esvén, végre annyira utolérte, hogy extra commercium omnium hominum kénteleníttetett a város rékeszteni a vár kerítése mellett lévő egyik toronyban. Rendelt ugyan a magistratus medikust melléje, ki salivatióval sokáig kínozta, de minden orvoslás füstben menvén, magára hagyatott és ottan két esztendeig kínlódott. Ezen személy a mult napokban meghalván, anatómiára vitték és ma is az ereket demonstrálta Haller uram belőle. Nem vagyok képes leírni ennek fertelmes voltát; ajkát, ínyit a nyavalya kiette, orcáját egészen elváltoztatta, teste mindenütt csunya genyedségből és fertelmes matériából állott. Irtózatos volt reánézni. Mégis Haller uram és a deákok kezekkel vájkáltak a testben és dícsérte Haller uram, hogy mivel nem húsos és nem kövér, könnyű rajta az ínakat demonstrálni. Kár, hogy minden ifjú, ki igen a voluptásnak adta magát, efféle cadavert nem vizsgál, mert megtekinthetné ebből a buja életnek gyümölcsét, mely száz oratornál is jobban persuadeálná a szűz és istenes életre".[79] Néha különben az is megesett Göttingában, hogy a szegény emberek maguk vitték be hozzátartozóik hulláját az egyetemre, hogy jópénzért az anatómiának átengedjék. Halmágyi ott-tartózkodása alatt egyszer az a furcsa „kázus" esett, hogy „egy parasztember béhozván gyermegágyban megholt szűz (vagyis hajadon) leányát az anatómiára, oly conditióval akarta odaadni, ha az élő gyermekét is elveszik;

[79] Halmágyi Naplója (u. o. 560.).

akár feltránzsirozzák azt is, akár egyebet csináljanak vele; mely nagy nevetségre adott alkalmatosságot. Történt az academia erectiojakor, midőn a cadavereket keresték, hogy egy paraszt maga feleségének a piacra béhozván cadaverét, kérdezte: hol lakik az az ember, aki holt embereket szokott vásárolni?" Ennek is kedves felesége lehetett! — teszi hozzá szokott humorával a napló írója.[80]

De nemcsak a boncolással, hanem a *vivisectio* kezdetleges módjával is megismerkedhetett (egyik-másik külföldi egyetemen) a fiatal növendék. A már említett *Baliga Sámuel*, ki, úgy látszik, tehetséges ember volt,[81] a göttingai egyetemen Haller vezetésével végezte állatkísérleteit s ezekre néha Halmágyit és a Teleki grófokat is meghívta. Egyszer egy kutya „feltránzsirozására" invitálta meg őket, „melyet deszkára hanyatt fektetvén, mind a négy lábát erős spárgával bekötözték egy más medicinae studiosussal együtt, a száját is keményen egybekapcsolták, hogy sem nem kiálthatott, sem nem haraphatott. Azután a mellit nyúzván meg a bőritől, az anatómiának azon legális részét demonstrálta, mely szerint, ha a muskuluson vagy oldalcsontjai (bordái) között kisebb lyuk esik az aspera vena (= trachea) cavitásánál, azon seb nem lethale. Ejtvén ugyanis egy kis lyukacskát in musculo, jól néztük a tüdejét, cum respiratione mint nevekedett és remittált és semmi hiba respiratiójában nem volt. Nagyobb lyukat nyitván rajta, mintsem in vena aspera vagyon, kifujta rajta a tüdejét, de mivel a szíve és a tüdőjének fele balfelül még intacte volt, ugyancsak élt. Felnyitván pedig az egész mellyét s abban a szívét s a más tüdőjét is előhúzván s arteriáját megvágván, tovább ugyan

[80] A Halmágyi által mondottakat jobban meg fogjuk érteni, ha kivonatosan közlöm itten, amit *Baas* (Die geschichtl. Entwicklg. d. ärztl. Standes, 245.), a 17—18. századbeli német egyetemeken a bonctan tanításáról mond: „Die seltenen Sektionen gaben zu mehrtägigen öffentlichen Fest- und Schaugelegenheiten, zu denen auch Laien Zutritt hatten, Veranlassung, ja sie wurden sogar als Reklamemittel betrachtet, z. B. zu Heidelberg, dessen medizinische Fakultät im Februar 1655 die kurfürstliche Regierung um Überlassung der Leiche eines noch hinzurichtenden armen Sünders aus dem Grunde bat, weil die „neuliche anatomia publica corporis foeminini" (eines der interessantesten Universitätsschaustücke) „hiesiger Universität ein ziemlichen ruf gegeben". Von regelrechten Präparierübungen konnte noch keine Rede sein. Selbst in Bologna war einem Studenten während seiner ganzen Studienzeit nur die Teilnahme an drei Sektionen gestattet und dafür musste er noch extra zahlen. Es gab weiter „grosse Anatomien", deren eine in Strassburg einmal 16 Tage dauerte, wozu natürlich mehrere Leichen und auch Tierkadaver „verwertet" wurden. Als sensationell galt es, dass zu Jena Werner Rolfink i. J. 1629 zwei Sektionen und von 1631 ab sogar jeden Winter dergleichen veranstaltete, was allerdings nur durch Leichendiebstahl aus Gräber möglich gemacht ward, der so gebräuchlich war, *dass die Bauern der Umgebung die frischen Gräber bewachten.* Überhaupt lieferten damals Diebstahl und Kauf das notwendige Leichenmaterial, denn das von den Potentaten, die jetzt auch in Deutschland, wie ehemals in Alexandrien und im 16. Jahrhundert in Italien die Anatomie als eine curieuse Sache förderten, gelieferte war trotz aller blutigen Strafgesetze zu gering, zumal die Klerisei den Sektionen damals ebenso, wie heute den Leichenverbrennungen, entgegenarbeitete. Die Leichen wurden übrigens nachträglich ausser zur Skeletierung auch zur Gewinnung von Menschenfett benutzt, wozu sich naturgemäss in der Regel weibliche am besten eigneten, so dass einmal ein Pharmacopoeus von einer hingerichteten (freilich „an brüsten und hindern erstaunlich fetten") Kindesmörderin — solche wurden in Säcke genäht und darin ersäuft — nicht weniger als 40 Pfund gewann!"

[81] Orvosdoktori oklevelét is a göttingai egyetemen szerezte meg, 1753-ban. Rettegi György azt írja róla az emlékirataiban (Hazánk, II. évf. 227.), hogy „igen friss ember és jó medikus" volt, de már fiatalon (úgy látszik 1761-ben vagy 1762-ben) meghalt, Erdélyben.

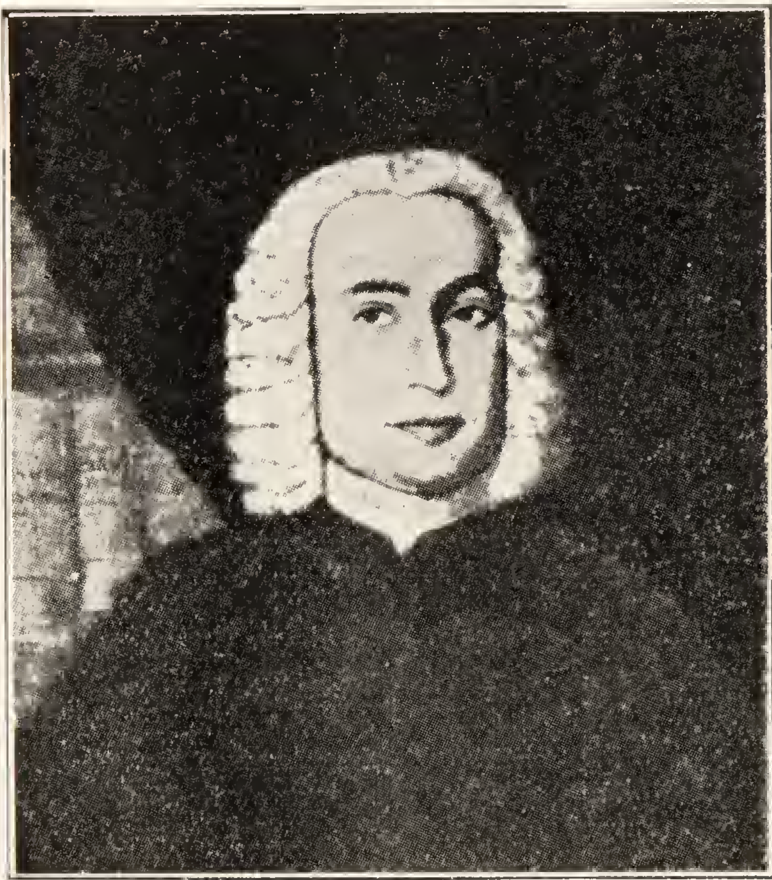
nem rugódozott, de a szíve azután is annyira vert, hogy absolute comprimálni nem lehetett. Ekkor láttam, mit tesz a halálozó ember vonaglása és annak a pulzusból való megismerése; mely sokáig remittál és mely inaequaliter ver akkor a pulzus". Megmutatta nekik a diaphragmát is, „amelyen való seb ugyan halálos, ha nem kuráltatik, de ha jól hozzálátnak, meggyógyul. Azon alól pedig a bele is kiomolhat a hasán levő nagy seben az embernek; de ha a belet meg nem sérti, karikacsapás meggyógyítani, sőt, ha a bél megsértődik is, csak hamar legyen, aki okosan beközse, nem incurabilis". *Baliga* az ő kísérleteinek eredményét Hallernek is meg akarta mutatni, de közben megbetegedett, a kutya pedig megbüdösödött. Egy másik alkalommal (szintén kutyán) azt demonstrálta nekik *Baliga*, hogy ha a venába levegő jut (csövön keresztül befúva), az állat görcsök közt elpusztul.

Csupán két régi magyar orvosnövendék naplójáról kell itt még röviden megemlékeznem: a *Pataki Sámueléről* és a *Hatvani Istvánéról*. Pataki később igen keresett erdélyi orvos lett, Hatvaniból pedig a ma is emlegetett legendaszerű alak, az Arany Jánostól is megénekelt mithikus debreceni orvos és professzor. *Pataki Sámuel* jó későn, 28 éves korában, indult el a külföldi akadémiákra. Naplójában, melyet egyenes leszármazottja, Pataki Jenő, tett közzé (i. h.), megírja, hogy 1720 szeptemberében indult el Kolozsvárról s csak karácsonyra ért Gedanumba (vagyis Danzigba). Innen, hosszabb időzés után, tengerre kelt s mindjárt a hajón való út kezdetén négy napig tartó vihar gyötörte meg, mely alatt a többi utassal együtt úgy feküdt a szűkös kis hajószobában, „mint sózott hal a hordóban". Az ő naplója is csak röviden érinti itt-ott a tulajdonképeni orvosi tanulmányokat (megemlíti pl. egy féléves csecsemő boncolását, a spiritusban bemutatott embriókat, továbbá a szívműködésnek, a belek mozgásának, a ductus thoracicusnak élő kutyán és házinyúlon való bemutatását), több benne az Erdélyországból messze földre szakadt öreg diák elcsudálkozása afféle ritka dolgokon, amilyeneket még a kincses városban sem láthatott: a danzingi fehér páván, egy négy ölnél hosszabb kemencén, a városháza tornyában levő 33 zenélő harangocskán, a drezdai állatkert fehér egerein, egy németországi gyermekgyilkos nőnek zsákbavarrásán és vízbe dobásán stb. Mindazáltal kétségtelen, hogy tehetséges ember volt, mert egy szigorlatára készülő hollandi diáknak a disszertációját is ő írta meg.

Hatvani Istvánnak (1718—1786), az ördöggel cimboráló magyar Faustnak útinaplója (mely szintén magyarul van írva) sajnos, nagyon rövid s kivált orvosi szempontból nem sokat mond,[82] de azért van benne néhány jellemző, érdekes részlet, melyet gyönyörűséggel lehet olvasni,

[82] *Milesz Béla* tett közzé belőle mutatványokat (Vasárnapi Ujság 1872, 234.). — Hogy Hathvani professzor, fizikai experimentumai révén, a magyar Faust hírébe került, abban legtöbb része van a tréfás kedvű és minden babonát kipellengérező *Kazinczy Sámuel* hajdúkerületi főorvosnak (v. ö. Vasárnapi Ujság u. o., 13—15. szám). Különben a róla szóló hagyományok legnagyobb része valóban a német Faust-mondákból származnak (v. ö. *Heinrich Gusztáv:* Ungarische Revue, 1886.). Hathvani maga alapos képzettségű, komoly orvos és tanár volt, ki csak a debreceni babonás vénasszonyok fecsegése révén jutott az ördöngösség hírébe, bizonyára azért, mert a kiváló fizikus meglepő kísérletei Debrecenben feltűnést keltettek és akkortájt ott még csodaszámba ment a „Fából csinált rezes nagy bálvány, Üvegtányérral, mint malomkő: S ha hozzá érsz, megüt a mennykő" (l. *Tóth Béla:* Magyar ritkaságok, 1907, 88, hol *Kazinczy Sámuel* pasquillusa is egészében közölve van; továbbá *Hankó Vilmos:* Régi magyar tudósok és feltalálók, 12—16.).

mert magyar humorral és magyar józanészszel van megírva. Így például mikor Straubingba (Bajorországba) érkezik: „ott a vendéglősnek van egy feszülete, mely egy külön szobában van és meg van rakva a meggyógyultak ajándékaival, melyek aranyból, ezüstből, rézből vagy kőből faragtatva vagy öntetve, különféle figurákat, mint láb, kéz, szem vagy szív stb. ábrázolnak. A vendégfogadós mondotta, hogy a feszület, mely embernyi magasságú, vérrel verejtékezik, de én megjegyeztem, hogy a veres festék firnajszos volt és a vérszivárgás csak akkor látható, ha szép idő van és rásüt a nap.“ Regensburgban a templomban szintén mutatnak neki egy feszületet, melynek szakálla nő; mire ő azt kérdezi, hogy mikor már nagyon megnőtt a szakáll, akkor „elnyírják-é vagy hová teszik?“ Erre azonban senki felelni nem tudott. 1746-ban, április 13-án indult el útjára Pozsonyból és 23-án érkezik Augsburgba, hol egy Magyarországból odaszakadt orgonista elvezeti egy olyan emberhez, ki neki az „electricitást megmutatta,“ mi őt, a későbbi kísérletező fizikust, nagyon érdekelte. 1748 május 16-án érkezik Utrechtbe, de előbb az a baj éri, hogy „Sanc Geverben az hajósok“ egy forintot „húznak rajta“, mert aki ottan „a Rhenuson *[Rajnán]* által megyen, ha a lakosok megtudják, hogy még többször ott nem vólt, a nyakvasban teszik, azután megkeresztelik, amint akarja, borral vagy vízzel. Hogy csúfot ne tegyenek belőlem, az hajósokkal megegyeztem, hogy ki ne adjanak.“ Másutt azt írja, hogy „minthogy Trajectumba *[Utrechtbe]* bort vagy égetett cseresnyevizet nem szabad behozni, két jó *felserdült* palack bingai rhénusi boromat az hajósok *feltrinkolászták* és egy fél palack égetett helvéciai *kirschenwasseremet* is nekik kelle hagynom.“ Naszályi János, debreceni „publicus professor“, a Hatvaniról tartott halotti beszédben (1786) azt mondja róla, hogy:

18. Hatvani István (1718—1786), a „magyar Faust“. A debreceni ref. kollégium képe után.

Volt a fizikában Kepler, Laibnitz, Newton,
Kikkel az egeken járt *csaknem* egy úton ...
Orvosi kezéről sok beteg szólhatna
S gyógyulása felől tudományt adhatna;
Szólhatna sok szegény, nemes, gróf és báró,
Ki már az halálnak völgyében volt járó ...

és ha a mai toll alá is húzza azt a gyanús *csaknem*-et: mégis sajnálhatjuk, hogy Hatvani nem ad számot részletesebben az ő külföldi tanulmányairól, mert annyi bizonyos, hogy ifjúkorában s később is igen szorgalmas, lelkiismeretes, komoly tudásra törekvő ember volt.

*

Mint említettem, az egyetemi tanulmányok és kiváltképen az orvosiak, régente még sokkal költségesebbek voltak, mint manapság. Már

csak azért is, mert annak az ifjúnak, aki a „bujdosásra“ (peregrinációra) adta magát, sok országot, nagy földet kellett bejárnia, pedig a régi világban a közlekedés sokkal drágább volt mint ma. Ebből érthető, hogy kint tanuló medikusaink igen gyakran irogatnak haza a mecénásaikhoz pénzmagért. Igy Páriz Pápai (1712.) mikor a fia Hallében tanul, kérő levéllel fordul gróf Teleki Sándorhoz, hogy segítse továbbra is, mert ámbár fiának sikerült mások ajánlásával bejutni a „regia mensára“, hol mindennap „gratis tisztességes ebédjek vagyon, bár vacsoráért fizetni kell keveset: egy hétre egy rhenensis forintot; amilyen alkalmatosságot másutt meg nem talál“, de mindamellett „igen költséges a medicina tanulása“. S így volt ez még sokkal később, a 18. század vége felé is, mert a már említett Andrád Sámuel feljegyzéseiből kitűnik, hogy neki 3000 forintjába kerültek az orvosi tanulmányok, ami akkoriban igen nagy pénz volt.[83]

Ez magyarázza meg, hogy a külföldön tanuló magyarok fennmaradt levelei és naplójegyzetei tele vannak szegénységük, nyomorúságuk keserves panaszaival. Hiszen már itthon is többnyire a vékonypénzű legények sorából kerültek ki; milyen lehetett az életük a nekik idegen és drága Hollandiában, Németországon és Angliában! Taksonyi Péter theológus (1602.) azt írja egyik panaszos levelében,[84] hogy napról-napra, óráról-órára várják a pénzbeli segítséget otthonról, de hiába; azok közül kik haza akarnak menni, csak ketten kapták meg a mult évről szóló stipendiumot, a többiek mind csak hitelből éldegélnek; a tél is itt van, nagy a hideg, úgy hogy még ha meg is kapnák a pénzt, most már nem indulhatnak hazafelé, hanem meg kell várniok a tavasz elejét. Természetes, hogy ily viszonyok közt sok szegény tanuló nagy adósságba verte magát és ezt az otthoni mecenások rendesen a diákpazarlás rovására írták. Igy a keresztúri zsinaton (1593.) azt határozták, hogy „eddig a magyar nemzetnek nagy becsülete volt külföldön... de mostanában rossz hírbe kezd jönni a magyar név, némely akadémikusok nagy pazarlásai miatt. Ennélfogva intetnek a wittembergai és heidelbergai polgárok és tanárok, hogy a magyar ifjaknak való kölcsönzéstől tartózkodjanak, mert nem fogják pénzüket visszakapni. A magyar ifjak is intetnek, hogy különösen az elszegényedett hazának nyomorult sorsára tekintve, a pazarlástól tartózkodjanak“.

Hát bizony az akkori medikusok közt is akadtak pazarló korhelyek; ilyen volt például Páriz Pápai András, a Ferenc fia. Hallében jártakor annyit dorbézolt, hogy végre az apai vagyon nagy részét is elverte és hitelezői nem is eresztették haza, amíg az összes holmiját el nem licitálták.[85] De a fennmaradt emlékek eléggé bizonyítják, hogy a nagyobbik részük nem ebből a fajtából való volt, hanem már akkor is megvolt bennük a komolyság és tisztességes törekvés, mely az orvosnövendéket mindenkor jellemezte. Sőt sokszor hozzájárult még a szegény magyar embernek szégyenlőssége és gyámoltalansága is. Szegény sorsában nem adta magát a kéregetésre. Csanaki Máté a 17. század elején egy kis munkát írt,[86] melyet a svájci városok polgármestereinek és tanácsosainak ajánlott; ebben hosszasan magyarázza, hogy azok, akik magyar nevet hazudva és koldusok módjára kéregetve bejárják a külföld nagyobb városait, nem

[83] Figyelő (Abafi): XIV. 70. és Irodalomtört. Közlemények IX. 311.
[84] *Dézsi Lajos:* Sz. Molnár Albert naplója. (138. old.)
[85] *Weszprémi:* IV. 231.
[86] Ungarus, h. e. de natura verorum Ungarorum, eorum item, qui se Ungaros mentientes per diversa regna mendicando vagantur.

magyarok, hanem többnyire tótok,[87] némely ritkább esetben pedig erdélyi szászok; a magyar fiú idegen földön is készebb szükséget látni, nyomorogni, hogysem kolduljon. Felszólalására az adott okot, hogy egy Rotari István nevű magyarországi tanuló szorultságában különböző álnevek alatt, kéregetve járta be Angliát, Svájcot és Hollandiát.[88] Kétségtelen, hogy a magyar név tisztességével és azzal a rokonszenvvel, mellyel a külföldiek viseltettek a becsületes és önérzetes magyar diákok iránt, sok más nációbeli tanuló visszaélt ilyen módon, mert Szepsi Csombor Márton is (1616—1618.) a következőket írja, mikor Londonba érkezik: „Az hol mindeneknek előtte a népnek *deáktalanságán* csodálkoztam,[89] mert három egész utcán kalmárok, szőcsök, szabók etc. között felmenvén sehul nem találtam egy embert, az ki velem deákul tudott volna beszélleni, hanem sokára találtam egy olaszra, kivel az mi kicsint tuttam olaszul vesztegettem, ki engem igazgatott az olaszok ordinárius gazdájokhoz, mondván, hogy mostan ott vagyon egy *magyar úrfi*, mely dolgon felette igen megörülvén, nagy szorgalmatosan felkeresém, de noha magyarnak mondotta magát, mindazonáltal egy szót sem tuda velem magyarul szóllani, *mivel hogy cseh fiú volt* és csak akarta magát híresíteni messze földről jöttségével s azért mondotta magát magyarnak".

A szűkös viszonyok közt élő medikusok és más egyetemi hallgatók akkor többnyire úgy segítettek a helyzetükön, mint manapság: órákat adtak, preceptorkodtak. Igy Moller Vilmos Dániel, pozsonyi fi, mikor Colmarban tanult, a városi bíró három fiának lett a preceptora. Más medikusok a tanárok gyakorlatában segédkeztek, olyanformán, mint a mai asszistensek és így jutottak némi mellékkeresethez.[90] Mondanom sem kell, hogy a szegény hallgatók még a szükséges tankönyveket sem vehették meg, hanem maguknak kellett azokat leírniok, keserves fáradsággal.[91]

Némelyek a medika mellett a hittan hallgatására is ráadták a fejüket, nem mindig a teológia iránti vonzalomból, hanem azért, mert néhol (így például Utrechtben) a városi tanács elég tekintélyes összeget (e városban 100 frtot) adott azon magyar tanulóknak, kik a hittant hallgatták.

Természetes, amennyire lehetett, egymást is segítették a külföldön szűkölködők, kivált mikor már hazafelé indultak és fogytán volt a pénzük. „Bajcsi Sámuel uram"-ról írja Bereczk (1695.) a többször említett naplóban, hogy „sok keserves bujdosási után Isten segedelméből indult ez so-

87 Azt hiszem, hogy az úgynevezett olejkárokra céloz, mert vannak róla adataim, hogy ezek a tót kuruzslók Genfben is megfordultak.

88 „Ezt a szokást még ma is sokan csalárdul gyakorolják", teszi hozzá sokkal későbbi időben *Bod Péter*.

89 *Bethlen Miklós* is említi, hogy még az angol egyetemi tanárok is alig tudnak latinul beszélni.

90 Mikor Halmágyi (1753.) Göttingában megbetegedett, Segner tanár a már említett Baligát bízta meg a kezeléssel, ez preskribált neki „Segner uramnak dispositioja szerint" és ő „reportálta naponként" a tanárnak, hogy hogyan van a beteg. (Halmágyi naplója, 555., 553. old.). Az itt említett Segner (János András) tanár, a fizikából ismert Segner-féle kerék feltalálója, egy darabig Debrecen főorvosa volt.

91 A m. tud. Akadémia levéltárában (Orvostud. 4-rét, 16 .szám) ma is megvannak *Hentzhidai Mátyásnak*, II. Rákóczi Ferenc későbbi udvari orvosának, kéziratos egyetemi tanulókönyvei leidai hallgató korából (Boerhaave előadásai stb.). Az egyik ilyen könyvet *(Collegium casuale* clariss. Dris Frid. Deckers) maga H. M. másolta le s a nagy munka végeztével hálálkodva sóhajt fel: „Gloria Deo! Per Matthiam Hentz-hidai Hungarum est descriptum. Ao 1705, Lugduni Batavorum." Minthogy Weszprémi és Szinnyei nem tudják halálozásának évét, megemlíthetem, hogy ez iratok tanúsága szerint H. M. 1715-ben halt meg.

vány földről (Hollandiából) édes hazánkba, kit Isten vezéreljen szent lelkével, őrizze minden gonoszoktól és édes atyja örömére vigye békével, kívánom. Adtam útjára 12 aranyakat 12 belga forintokkal együtt".

De nem egyszer a külföldi egyetemek hatóságai és a tanárok is segítették a megszorult magyarokat. Így a bécsi egyetem jegyzőkönyvei említik, hogy az ottani orvosi kar 1416-ban magyarországi Péternek, köpönyege megvételére, Isten nevében, egy forintot adott.[92] Mikor Páriz Pápainak elfogyott a pénze, a heidelbergi rector magnificus adott neki („kérésem nélkül", jegyzi meg naplójában) egy aranyat „viaticum"-ra, hogy Baselbe mehessen; ugyanekkor a városi könyvkereskedő egy szép „sidó bibliát", egy német orvosnövendék pedig német grammatikát ajándékozott neki. Schaffhauseni tartózkodása alatt, mikor már egészen kifogyott az erszénye és otthonról semmi segítség sem érkezett, egy ottani előkelő polgár három hónapig ingyen tartotta, a városi orvosok és lelkészek pedig talléronként rakták össze az útravalóját, hogy tovább mehessen bujdosásában. Az élelmes Madács Péter (1754), kiről már szólottam, németországi tanulmányai idején igazán sokféle módját az önsegélynek használta fel, hogy megélhessen; Boroszlóban hittant hallgatott, amellett a gyógyszertárban segédkezett, majd egy gimnáziumi tanár adott neki szállást és ekkor diákok tanításával és az iskolában végzett szolgamunkával keresett egy keveset, néha-néha a könyveit adogatta el; kieszközölte, hogy az egyetemi tanárokat ingyen hallgathassa, egy ízben a városi tanács is megsegítette húsz forinttal, sőt végezetül egy jótékony özvegyasszonyt is csípett magának, aki anyagi szorultságából kimentette, sőt örökösévé is akarta tenni, ha a hittani szakon megmarad.

A szegényebb egyetemi hallgatóknak nagy segítségére voltak még az úgynevezett *burzák*, a diákegyesületek és társházaik, milyenekkel több külföldi egyetemen találkozunk. Krakóban már 1492-ben burzát szerveztek a magyar tanulók, közös épületben egyesültek, anyakönyvet vezettek, saját költségükön élelmezték magukat. Ezt a burzát, melynek „Jeruzsálemi burza" volt a neve s a mai Braczka-utcában, az egyetem közelében volt a háza, nemcsak a magyar főpapok és főurak, hanem a lengyel királyok is segélyezték; így 1510-ben Zsigmond király tíz mázsa sót adott neki, azzal a kötelezéssel, hogy a magyar tanulók ünnepnapokon mise alatt a „Gaude Dei Genitrix" kezdetű zsoltárt énekelik el a király lelkiüdvéért. A magyar tanulóknak közös kápolnájuk is volt *(Capella Hungarorum)*. Ennek a krakói burzának, körülbelül ötven évi fennállása alatt, 783 magyar tagját jegyezték fel. A burza élén egy szenior állott, kit a tanulók maguk választottak és akit az intézet vezetésében négy tanácsos (consiliarius) támogatott.

Ne felejtsük, hogy a krakói egyetemnek a középkor vége felé igen nagy híre volt; a külföldiek valósággal elözönlötték; számuk a 15. században az összes hallgatóságnak mintegy 44%-át tette. Még finnek, angolok, olaszok és spanyolok is látogatták. Legtömegesebben azonban a magyarok, kiknek száma 16%-ra rugott; 1400-tól 1589-ig körülbelül 3600 magyar tanuló látogatta a krakói egyetemet.[93] Számuk különösen a 16. század legelején igen tekintélyes, de az 1520-as évektől kezdve rohamosan fogy,

[92] „Placuit etiam facultati, quod domino *Petro de Ungaria* pro subsidio ad unam tunicam deberet dari 1 flor. propter Deum et factum est." *Schrauf:* Acta facult. medic. Univ. Vindob. I. kötet, 31. l.

[93] Album studiosorum universitatis Cracoviensis (Krakó, 1887—1904). Továbbá: *Divéky Adorján:* Száz., 1909. 301.

részint a török időkkel járó zavaros viszonyok következtében, részint a reformáció térfoglalása miatt, melynek hatása alatt a magyar tanulók a német egyetemek felé fordultak. Érdekes, hogy a krakói egyetem főként a színmagyar vidékek (Debrecen, Cegléd, Eger, Pest, Pécs, Szeged, Szatmárnémeti, Vác stb.) tanulóit vonzotta magához, de a felvidékiek és az erdélyiek is tekintélyes számmal találhatók az 1433—1510 közti időszakban.

A krakói magyar burza lakóinak jegyzéke is fennmaradt, még pedig a *Regestrum bursae Ungarorum* című, az ottani Jagello-könyvtárban található kéziratban. Ebben hosszú sorát találjuk az olyan tősgyökeres magyar neveknek, mint Hunyadi, Bánffy, Szegedi, Kálmáncsehi, Szentpéteri, Erdődi, Szentgyörgyi, Veresmarthy stb. A jelenleg egyetemi könyvtárul szolgáló csúcsíves termekben hallgatták az egyetemi előadásokat Erdősi Szilveszter János, az első magyar grammatika (1539) szerzője, Dévai Biró Mátyás, az első magyar orthographia írója (1538), Telegdi Miklós pécsi püspök, Gálszécsi István, a reformátor, ki az első magyar énekeskönyvet is Krakóban adta ki 1536-ban, Székely István, a történész, ki szintén több munkáját adta ki ottan, s rajtuk kívül a 16. század sok kíváló magyarja. Közülök számosan egyetemi fokozatokat nyertek s baccalaureusokká lettek. De a komoly tanulmányokon kívül tellett idejök szórakozásokra is s eközben nem egyszer féktelen módon nyilatkozott meg bennük a heves magyar temperamentum. Egykorú források írják, hogy a német tanulókat sehogysem szívelték, úgyannyira, hogy még egy tető alatt sem akartak lakni velük s a civódások napirenden voltak köztük.[94] 1491-ben Váradi Mihály volt a magyar burza szeniora, ki ágrólszakadt szegény ember volt, úgy, hogy „semmiházi"-nak hívták, de néhány év alatt úgy megszedte magát, hogy már lovakat és kocsit is tartott. Ekkor aztán a széniorságnak is búcsút mondott. Az egyetemi tanács erre valami Sommerfeld nevű németnek adta bérbe a magyar burzát, azzal a kikötéssel, hogy nemcsak a magyarokat, hanem más nemzetbeli tanulókat is be kell fogadnia. Mindez nagy zúgolódást okozott a magyarok közt, kik egy szép napon kihurcolkodtak a burzából, Váradi Mihály vezetése alatt megrohanták a németek burzáját s ennek lakói közül néhányat megvertek. A dolog vége az lett, hogy a harcias mozgalom főrendezőjét, Váradi Mihályt, súlyos pénzbírság (20 forint) megfizetésére ítélték s egyúttal ünnepélyes fogadalmat kellett tennie, hogy ezentúl békésen fog viselkedni. Az összes nációk közül a lengyelekkel voltak a legjobb viszonyban a krakói magyar fiúk. Csak egyszer volt köztük komolyabb összetűzés, ekkor sem nemzeti gyűlölségből, hanem a magyaroknak azon hagyományos szokása miatt, hogy aprószentek napján (december 28-án) a fiatalabb hallgatókat, a *pennálisokat*, vagyis gólyákat, jól elverték, hogy ez a nap emlékezetes maradjon előttük. A magyar ifjak Krakóba is magukkal vitték e szokást s 1507-ben egy Piszkowici Albert nevű lengyel hallgatón is gyakorolták. Ennek panaszára a rektor maga elé citálta a magyarokat, kik azzal védekeztek, hogy ez régi szokás náluk. A rektor azonban barbárnak minősítette ezt a szokást s lelkükre kötötte, hogy a krakói szokásokhoz kell alkalmazkodniok, egyúttal a három főbűnösre két-két arany forint bírságot rótt ki, s minthogy a magyarok ezt a kitűzött határidőre nem fizették le, a főcinkost, Kisvárdai Mihályt, lecsukatta, a magyar burza

[94] V. ö. *Divéky Adorján* érdekes cikkével: „A krakói magyar diákok életéből" (Plasnik János munkájának ismertetése). Vasárnapi Ujság, 1906. 174.

széniora pedig parancsot kapott, hogy aprószentek napján minden évben be kell csukni a burza kapuját, hogy azon senki be ne mehessen ezen a baljóslatú napon.

Ezektől az apró kihágásoktól eltekintve, az összes feljegyzések kiemelik, hogy a krakói magyar ifjak jellemükkel és erélyükkel messze kimagaslanak a többi nemzetek tanulói közül. Sohasem panaszolják be társaikat és a vallatások alkalmával sem árulják el őket, sőt a rektor előtt is bátran kimondják, hogy nem szép dolog az árulkodás. E gavalléros viselkedés nagyon imponált az idegen nemzetbeli tanuló ifjúságnak.[95]

Vittembergában 1546-ban alakult meg a magyar burza, melynek 1555-ben alkotott szabályzata is fennmaradt. Ebben a társulat tagjai a vallásos, erényes életre, kihágások kerülésére stb. nyernek utasítást és bennünket különösen az a pontja érdekel, mely meghagyja, hogy a tanulók komoly, hosszú, magyar ruhát viseljenek; feltünő szabású, aranyzsinóros, drágaköves, tollakkal díszlő kalpagokat pedig ne használjanak. „Ha pedig valaki, megfeledkezve minden szeméremről, nem pirulna magyar öltözet helyett más nemzetbeliek ruháját felvenni", akkor elsőizben megintik s ha ez sem használ, kizárják. Itt is egy szénior vezette az intézetet, ki társai felett hatóságot gyakorolt, viszályaikat kiegyenlítette, gyűléseiket vezette, melyeken részint közös érdekeikről tanácskoztak, részint pedig tudományos kérdéseken vitatkoztak. A közös pénztárból a szegény vagy beteg tanulókat, továbbá a hazába visszautazókat segélyezték. Olykor a tanárok tiszteletére lakomákat rendeztek, de olyan közös mulatságaik is voltak, amelyeken csak a magyar ifjak vehettek részt. Otthonról sokszor érkeztek (főleg olyanoktól, kik szintén ezen az egyetemen végezték hajdanában tanulmányaikat) pénzküldemények, azzal az egyenes utasítással, hogy jóféle rajnai borra költessék *(„ut in Rhenano absumeretur")*, de erre nem is nagyon kellett biztatni a szegény burzásokat és a fennmaradt jegyzőkönyvek illető helyén meg is írták, hogy az utasításnak derekasan megfeleltek *(quo alacriter praestitum est)*. Mikor a burzának jól ment a sora, akkor különösen a tanárok tiszteletére rendezett lakomák igen fényesek lehettek, mert az 1562-ben adott ilyen ebédért 7½ tallért fizettek a vendég-

[95] A krakói burza életéből megemlíthető még, hogy az ott tanuló magyar fiúk szerették a jó bort s gyakori vendégei voltak Medyk János borméréséneк. Egy ízben néhányan hosszabb ideig adósak maradtak neki, mire ő összeírta a tartozók neveit s e jegyzéket különböző templomokra függesztette, a többi közt Szent Ferenc templomának falára is, hol a magyaroknak kápolnájuk volt. Miklós, a kápolna magyar elöljárója, ezt a megbélyegző hirdetményt leszakította és összetépte. Medyk bepanaszolta őt a rektornál, de elvesztette ügyét, mert a rektor úgy ítélt, hogy Medyknek csak a templom ajtajára volt joga ily jegyzéket fölszegezni, de nem a falra. A krakói élet, ha Szepsi Csombor Márton száz évvel később (1618.) szerzett tapasztalataiból következtetünk, nem lehetett valami lélekemelő a mi ifjainkra. Ő ugyanis egy helyen azt írja, hogy „az fertelmes élet nem hiszem, hogy Sodomába, Gomorrába nagyobb szabadságban volt volna, mint Krakóban. Mindenütt, valahová eltekint az ember, az sok fajtalanságot láttya, valahova megyen, ottan utánna a tisztátalan személyeknek serege. Az schola nem erkölcsnek gyakorló háza, hanem latroknak barlangja, mert valami gonosságot, dúlást, fosztást ők meggondolhatnak, annak bizony meg kell lenni; *álgyujok, tarackjok vagyon;* az mely gazdára megharagusznak, reája mennek és házát elrontyák, minden marhájában zsákmánt vetnek. Nincsen semmi bűnnek fegyelme, szabadságossan az piacon eggyik az másikat megöli, senki nem szólittya meg érette; estve, ha valamely háznál, ki ablakival az utszára szolgálna, gyertya tetszenék meg, egynéhányszor bélőnének az ablakon". Hogy a német egyetemeken is teljesen hasonlók voltak a viszonyok, erről lásd *Baas:* Grundriss der Geschichte der Medizin (447.).

lősnek, malagai borért, marcipánért és fűszerekért pedig 8 tallért. A következő évben rendezett vacsora költségei meg éppen 24 tallérra rúgtak és a lakoma számláján ez az érdekes tétel is előfordul: *pro experimento cibi ungarici tallerum unum*". Egyik-másik esetben az egyetem valamelyik tanára vállalkozott a lakoma rendezésére, megfelelő díjazással, sőt egy izben a szász fejedelem kancellárja is megjelent azon. Hogy mily hatalmas lehetett ez a vittembergai magyar burza, azt elképzelhetjük már abból is, hogy csak a 16. században több mint ezer magyar ifjú ebben a városban nyerte az egyetemi kiképzést. A magyar tanuló ebben a kis német városban valósággal közéleti tényező volt, s úgy látszik, hogy volt némi alapja annak a legénykedő önérzetnek, mely a régi debreceni diáknótából kihangzik:

Mikor Vittembergának kapuját döngetem,
A rektor magnifikus azt mondja énnekem:
Hej, domine spektábilis! Látszik, hogy kend magyar!
Úgy döngeti ezt a kaput, mint a jeges zivatar!

A *bécsi egyetemen* is már régen megalakult a magyar tanulók testülete, vagyis *nációja*, ahogy itten nevezték. Ezen az egyetemen az 1384-iki szervezés szerint ausztriai, rajnai, magyar és szász náció volt; a magyar nációba ekkor a csehek, lengyelek, morvák, szlávok és görögök is be voltak osztva.[96] A náció élén a *prokurátor* állott, akit mindegyik nemzet maga választott. Ez a náció tagjain fegyelmi jogot gyakorolt, büntetést szabhatott rájuk és a kirótt bírságot behajtotta. A magyar náció patrónusa Szent László volt. ennek a napját ünnepélyesen megülték, tiszteletére a domonkosok, majd később Szent István templomában nagymisét szolgáltattak, amelyet szentbeszéd követett; ezt a beszédet a náció egyik tagja tartotta. Az ünnepség után előadásra mentek s végül áldomást ittak. A náció a maga halottainak a temetéséről is gondoskodott, s érettük évenként misét mondatott. 1453-tól 1630-ig 3296 tanulót írtak be a magyar náció anyakönyvébe; ezek közül magyar 2449, vagyis 74 százalék.

A bécsi egyetemen medikát tanuló magyarokra vonatkozó adatokat *Schrauf Károly* fontos kutatásainak köszönhetjük. Az ő munkáiban[97] egész sora található azoknak a magyar orvosoknak, akikről se Weszprémi, se más hazai források nem tudnak. Így Bécsben tanult Zeckel (Székely?) Péter (1480), Kuttner Lénárd pozsonyi származású orvosnövendék (1481), Magister Jacobus de Cibinio (1455), Magister Valentinus de Corona (1494), Caspar de Leitschovia (1474), Ladislaus Országvilág de Pozsegavár (1475), Mathias Szekeres de Ilmatz (1490), Mag. Valentinus Pellificis de Corona, továbbá Joannes Adamus Eperiensis, Jo. Bagay de Antiquosolio, Paulus Chyrrer de Corona, Czibak Imre, Petr. Gaems de Pfarrkirchen, Horváth Márk, Jordán Tamás, Ottmann János, Peremárton vagy Premárton (Sartoris) Mihály, Sartoris Joh. de Pest, Mich. Pannonius, Joh. Stubenrauch, Ladisl. Stuff, Gregor. Weger, alias Kundtstockh de Buda stb.

Ne gondoljuk azonban, hogy ezek az ő egyetemi életüket csakis Bécsben végezték. Mint már említettem, régi időben bevett szokás volt, hogy egyik egyetemről a másikra vándoroltak és olyanok is akadtak, kiknek

[96] Ilyenformán volt ez a prágai egyetemen is, csakhogy itt (az egyetem alapítása idejében) a magyarok a *cseh* nációhoz voltak beosztva, melynek tagjai: a csehek, magyarok, morvák és tótok. Az itt közölt régi kép valószínűleg ezt a négy nemzetiséget tünteti fel, az őket oktató professzorral együtt. (Balról a második mindenesetre a magyar tanuló.)

[97] Acta facultatis medicae universitatis Vindobonensis (Bécs, 1894—1904).

tanulmányútja évtizedekre nyult. Zsámboky János (*Sambucus*) például 1545-ben iratkozott be a vittembergai egyetemre; 1550-ben Strassburgban találjuk; 1552-ben Párisban; 1555-ben Páduában; 1562-ben harmadizben látogatja meg Olaszországot s itt Genuában, Nápolyban és Ferrarában tölt hosszabb időt; csak 1564-ben telepszik le Bécsben.[98] Róla is el lehet mondani, amit a világot látott és nagyműveltségű Köleséríről írt Páriz Pápai: Magyarország ültette; Anglia, Belgium és Németország öntözgette:

Hunnia plantavit, Brito, Belga et Teuto rigavit.

Ez az egyetemjárás még a 18. század közepén is divatozott; például Weszprémi, a magyar orvostörténelem első nagyemlékű művelője, először Zürichben tanult másfél évig, azután a belga egyetemeket látogatta, innen Oxfordba és Cambridgebe ment, majd Londonban volt másfél évig, s az orvosi oklevelet Utrechtben szerezte meg; mielőtt azonban itthon a gyakorlatot megkezdhette volna, Pozsonyban a helytartótanács felhatalmazott orvosa (Perbegg) előtt újra szigorlatot kellett tennie s így habilitáltatnia a diplomáját. Úgy látszik, hogy régebbi időben a nádor is adhatott engedélyt a külföldi oklevéllel bíróknak, hogy Magyarországon gyakorolhassanak; legalább egy Trotelli Mária János nevű, Körmöcbányán letelepedett orvosdoktorról (1614) az van mondva, hogy „Ilustr. Dnus Palatinus ipsi concessit facultatem in toto Regno Hungariae medicam exercendi.[99]

19. A prágai egyetem tanulói Nagy Lajos idejében. (Balról a második a magyar.)

*

Még csak arról kell nehány szóval megemlékeznem, hogy milyen volt az orvosi tanulmányok befejezése hajdanában?

Páriz Pápai naplójegyzetei erről is kellő felvilágosítást adnak.

1674. év szeptember 6-án elment a baseli templomba, hogy Isten segítségét kérje a szigorlatokon való szerencsés átesésre; azután Bauhinnál, az akkori dékánnál jelentkezett s a szigorlatokért járó összeget (17 tallért és két arany forintot) lefizette. Egy hét mulva volt az első szigorlata az egye-

[98] Lásd: Adatok Zsámboky János életéhez c. közleményemet. (Irodalomtört. Közlemények, XVIII. 363. és ezen kötetben.)

[99] *Ernyey József:* A bányavárosok orvosai a 16—17. században. (Gyógyászat, 1905.) A külföldi egyetemeken való peregrinációról megjegyzem még, hogy 1592-ig a magyar protestáns ifjúság leginkább Vittembergát látogatta; ettől kezdve a reformátusok, onnan való kiűzetésük után, inkább Heidelbergába mentek s csak 1622 után (mikor Tilly seregei a heidelbergi egyetemet feldúlták) kezdték a kálvinisták a holland és angol egyetemeket járni. 1725-től fogva csak útlevéllel lehetett a protestáns ifjaknak külföldre menni s a kormány mindenképen megnehezítette az útlevelek adását. Ez vetette végét a külföldi akadémiák látogatásának. De azért (Molnár Aladár szerint) még 1742—61 között is csupán Magyarországról 700 ifjú ment a külföldi akadémiákra, Erdélyből pedig még több.

temi bizottság előtt, mely alkalommal két órán át feleltették az „universa mediciná"-ból. Egyszersmind egy elméleti és egy gyakorlati tételt tűztek ki, melyekről másnap fél órán át szabad előadást kellett tartania. Az előadás után következett a tulajdonképpeni szigorlat (examen rigorosum) és három hét mulva a „disputatio inauguralis", a tanárok, városi orvosok és az egyetemi hallgatóság jelenlétében. Csak két héttel ezután következett az ünnepélyes felavatás: korán reggel összegyűltek az egyetem rektora és egyéb előkelőségei, s a felavatandókkal együtt a nagy templomba mentek. Mindegyik jelöltnek egy-egy tanár volt a vezetője. A szertartás ünnepélyes egyházi szónoklattal kezdődött, melynek végén a pap és a hívők a doctorandusok üdvéért imádkoztak. Innen ugyanolyan rendben az egyetemre mentek vissza, hol a promoveálást végző tanár elmondotta a jelöltek életrajzát és személyi adataikat, azután egyenként felszólította őket, hogy a doktori beszédjüket mondják el, melynek befejeztével a jelölt barátai és némelyik tanára olvasta fel azokat az üdvözlő verseket, melyeket a jelölthöz intéztek. Majd az egyetem pedellusa a vice-cancellariushoz vezette le őket, ki előtt letették az orvosi esküt. (A vice-kancellár szép beszédet intézett hozzájuk s „medicinae licentiatus"-okká avatta őket.) Csak most következett a doktorrá avatás, melyre ismét a pedellus vezetésével mentek az akadémiára, zenekísérettel.

Mindez pedig nagy költséggel járt. Páriz fel is jegyzi, hogy mi minden kiadása volt. A pedellusnak négy tallért kellett fizetnie, a jegyzőnek szintén annyit, a zene vezetőjének egy tallért, a promotornak tízet, a szegény diákoknak fél tallért, a selyemtalárra egy tallért stb., de legtöbbe (húsz tallérba) a *convivium doctorale* került. Ez a convivium, vagy ahogy még nevezték: *disputációi vendégség*, rendszerint erősen megfogyasztotta a szegény fiatal doktor erszényét, mert nemcsak a külföldi ismerősök, hanem az alkalommal élő „magyar atyafiak" is megkívánták, hogy az valóban „prandium splendidum" legyen, minden földi jóval, ami szájnak és gyomornak kívánatos. Nagyon rossz néven vették, ha szegényes volt az áldomás. Mikor Bereczk elvégezte a tanulmányait, a disputációra mindösszе 11 forintot, a vendégségre pedig majdnem felét, 5 forintot költött. „Mégis egy becsületes fecsegő atyámfia megszólott, hogy mind ki nem adtam költségemet a lakodalomra; hála Istennek, hogy egészen meg nem mezitelenített égő torka a jóbarátomnak!" Pedig a disputáció vendégséggel még nem volt vége a hiábavaló költekezésnek, mert mikor a fiatal orvos hazafelé, vagy más egyetemi városba indult, még egy *conviviumot* kellett adnia, búcsúzásképpen. *Induló-pohárnak*, vagy deákosan *transitumnak* nevezték ezt a régiségben.[100] Ezzel szemben megvolt az a gyönge vigasztalása, hogy a doktori cím megszerzésével tanári funkciók végzésére is joga volt, s ezúton is juthatott némi mellékjövedelemhez. Bereczk György írja a naplójában, hogy mikor Frankfurtban időzött, „Albinus doktor[101] denunciálván két tanítványát közönséges (= a szokásos) solemnitással doktorságra, ültem én is professzorok közt, négy garas jövedelmem lévén innen".

Az orvosi disszertáció nyomatása is igen sokba került abban az időben, kivált a gazdagabb hallgatóknak, kik gyakran díszes formában, rajzolatos címlappal stb. állíttatták ki, sőt némelyik (pl. *Facetius Illés:* Diss.

[100] Igy találom egy 1557-ből való levélben. *(Orsz. Levéltár;* Nádasdy Tamáshoz intézett levelek közt.)

[101] Albinus Bernát. (A híres anatomus apja.)

inaug. de febre Hungarica; Lipsiae, 1668) még a diplomája másolatát is közölte benne.[102] De a szegényebbje se sajnálta rá a pénzt, mert örök emlék volt ez a gyakorlatára induló fiatal Hippokratesnek: külföldi és hazai barátai, tanárai és iskolatársai is írtak belé egy-két emléksort, rendszerint disztichonokat, de olykor hosszú magyar verseket is.[103] Néha ezek az üdvözlő versek elmés és tréfás hangulatúak. Így pl. Komáromy János értekezéséhez: „De vino Hungarico“, Zwinger bázeli tanár írt egy elmés latin epigrammát, melynek az a csattanója, hogy ő nem hiszi, hogy az értekező kolléga a saját gyakorlatából ismerné a magyar bor hatását, mert akkor nem volna ily kiváló judiciuma; ha pedig neki magának sincsen tapasztalata ebben a dologban, akkor ugyan hiába beszél nekünk a jó magyar bornak mineműségéről.[104] Természetes, hogy német versekben sem volt hiány. *Liebezeit* György sopronyi fi dissertációjában (1713) például a következő *madrigált* olvassuk:

Weil nun dein Fleiss sich hier belohnet schaut,
So rufet *Ungarn* schon:
Komm mein belehrter Sohn!
Komm, denn du sollst bei mir
In grössern Glücke leben:
Ich will sammt aller Ehre Dir
Noch eine schöne Tochter geben stb.

Némely külföldi egyetemen, különösen Vittembergában, nagy divatjuk volt az ú. n. *propemptikáknak (Carmina propemptica)* vagy baráti búcsúzóverseknek is, melyek rendszerint néhány oldalas apró nyomtatványok voltak, dícsérettel és baráti jókívánságokkal halmozva el a más egyetemre, vagy haza távozó most már diplomás és új életet kezdő bajtársat.[105]

Már föntebb említettem, hogy a külföldi tanulmányok befejezése után sokan nem jöttek mindjárt haza, hanem még néha 5—6 évig és tovább is orvosi gyakorlatot folytattak Németország, Olaszország nagyobb városaiban, sőt egyik-másik végleg ott telepedett meg. Ezen hosszú külföldi tartózkodás magyarázza meg, hogy a régi magyar orvos valóban nagy műveltségű, nagy nyelvismeretű és a szó szoros értelmében európai színvonalú ember volt, aki nemcsak itthon, hanem a külföldön is sok előkelő

[102] Két, a padovai egyetemtől kiállított orvosi diploma teljes szövegét közli *Veress* (Matricula et acta Hungarorum stb. 216., 276. old.). Az egyik, melynek igen fényes kiállítású eredetije ma is megvan Padovában, a szebeni *Schirmer Györgyé* 1579-ből, a másik a kolozsvári *Pétsi Andrásé* 1659-ből. Mint már említettem, a padovai egyetemet egyrészt azért látogatták oly sűrűn a magyar tanulók, mert ottan a nem-katholikusokat is doktorrá avatták, bár a felavatás szertartásában itt is lényeges különbséget tettek, mert a katholikusokat a székesegyházban avatták fel a püspöki helyettes és kíséretének jelenlétében, míg a nem-katholikusokat csak „in collegio Veneto“ vagy a palatinus előtt. Orvosnövendékeink a 19. század első felében pesti vagy bécsi tanulmányaikat igen gyakran ezen az egyetemen fejezték be, s 1837-ben feltűnik egy magyarországi zsidó orvosnövendék is. Azontúl pedig, s kivált 1849 után, a zsidók száma mindinkább növekszik Padovában, annak jeléül, hogy a szabadságharc utáni nehéz gazdasági viszonyokat kereskedő szüleik kevésbbé érezték s a súlyos politikai helyzet nyomását is könnyebben elviselték, mint az államfenntartó politikai magyar nemzet tagjai, kik őket még alighogy recipiálták *(Veress,* u. o. XIV.).

[103] Lásd *Keszler Mihály:* De morbis hyemalibus c. értekezésében (1744.) Szoboszlay A. J. hosszú versezetét.

[104] Lásd Weszprémynél, u. o. II. (1.) 115.

[105] Efféle búcsúztató versek példáit lásd Szabó-Hellebrant: Régi magyar könyvtár, III. (1.) No. 491., 502., 520., 521., 528., 565., 578., 594., 595. stb.

barátra tett szert. Külföldi ismerőseikkel hazatértük után is megszakítatlanul fenntartják a baráti jóviszonyt, amikor lehet, üdvözletet küldenek nekik, sőt itthon a hatalmas magyar mágnásoknál pártfogolják is őket. Így a Nádasdy Tamás nádor udvari orvosa, Kőrös (Fraxinus) Gáspár egyik levelében[106] melegen ajánlja a nádornak Fracantianus Antalnak, a páduai egyetem akkori leghíresebb tanárának kérelmét, kinek Gáspár doktor még olaszországi tartózkodása idejéből jóbarátja, sőt komája is volt. Egy másik alkalommal, mikor Tamás presbiter Itáliába utazik, lelkére köti, hogy olasz barátait szívesen üdvözölje nevében.

20. A budai egyetem orvosi karának pecsétje. A címerpajzs felső részében, a kereszt mellett Mária Terézia nevének kezdőbetűi, alsó részében a régi budai főiskola címere (kezében könyvet tartó kinyujtott kar, alatta a Duna folyam). A pajzs mellett balról hosszú ősz szakállas Aeskulap, a bottal és rácsavarodó kígyóval; jobbról a gyógyulás (c o n v a l e s c e n t i a) képzelt alakja: fehér tógába és palliumba öltözött férfi, fején fehér papi sapkával.

*

Kétségtelenül hiányos a kép, mit a fönntebbiekben a régi magyar orvosnövendék egyetemi pályafutásáról adtam; de hiszen ez érthető, mert kultúréletünk legtöbb történeti bizonyítéka még ott hever a hazai levéltárak iratcsomóiban. Vázlatomban nem is terjeszkedhettem ki minden adatra, amit jegyzeteimben a régi medikusról találok; de talán ez a hiányos jellemzés is elegendő arra, hogy némi fogalmunk legyen arról, milyen volt az egyetemi élet itthon és külföldön. Ebben a rövid jellemzésben különben csak a legszerencsésebb esetre, tudniillik arra voltam tekintettel, hogy a magyar tanuló sikeresen elvégezve a súlyos megpróbáltatásokkal járó orvosi tanfolyamot, becsülettel végzett nehéz munka után, tapasztalatokkal bőven megrakodva és vágyódó szívvel tért a régen elhagyott, szegénységgel megvert, hatalmas ellenségektől sanyargatott hazai földre: *patriae infelici fidelis.*

De hányan voltak, akik nem láthatták viszont az itthoni családi és baráti kört, hanem ott a nagy idegenben, névtelenül, nyomorúságban pusztultak el? Akiknek sírhalmára a szomorkodó külföldi „magyar atyafiak" ráírták a bánatos filozófiával teljes halotti verset, hogy íme: sem az ifjúság ereje, sem az orvosi tudományok oltárán való áldozás nem oltalmaz meg a halál kíméletlen erőszaka ellen:

Hic juvenis, fortis, medicus, jacet; ergo nec aetas,
Nec vis, nec medicus, vincere fata queunt.[107]

[106] Levele az Országos Levéltárban található.
[107] Kökösi István, Páduában tanult magyar medikus (1649) sírirata, ugyanott.

Az orvos helyzete a régi magyar társadalomban.

Bármennyi váddal illessük is a régi, arisztokratikus berendezésű magyar társadalmat: mégis bizonyos, hogy egységesebb és bensőségesebb volt, mint a mai. Abban a felületes nézéskor zárkózottnak látszó társadalomban több volt a megértés, a kölcsönös megbecsülés, az őszinteség és a testvéri érzület, mint a mai soi-disant demokráciában. Bátran mondhatjuk (s ezt mindjárt bizonyítani is fogjuk), hogy azokban a régenmúlt időkben jobban megbecsülték a tudományos pályán levő embert, ha a sajnálkozásnak bizonyos nemével tekintettek is rá. Ennek a csöndes lesajnálásnak is elég okszerű alapja volt: úgy vélték, hogy quoad vitam et valetudinem mégis csak okosabb dolog az Isten szabad ege alatti független foglalkozást keresni, mint egy egész életen át könyvek közé szorulva, betegekkel vesződve, hálátlan klienseknek bókolva, pergetni le egyik napot a másik után. Különösen ez az utolsó foglalkozás, a régtől fogva híres orvosi pukkedli, állott mindenkor merev ellentétben a magyar ember természetével. Még a 17. században hazánkat járó utazó Simplicissimus, igazi nevén Grimmelshausen János Jakab (pedig német volt és sokszor a rosszindulat tentájába mártotta a tollát, mikor rólunk írt), még ő is kiemeli, hogy a magyarok szokásaikban udvariasak ugyan, de az üres bókolást lelkükből útálják. Ez az ősi soron reánk maradt jellemvonás szólal meg (jóízű dunántúli dialektusában) *Babóchai József* zalamegyei főorvos előttem fekvő kiadatlan munkájában („Az hosszú és rövid életrül való tudósítás", 1796, 93. o.) is, mikor az orvosi hivatásról következőleg elmélkedik: „Nagy hivatal az orvosi hivatal; nem elég arra, hogy csak receptet írni tudgyan (!) valaki, hanem, hogy a természet titkaiba is jól bé lássan (!). Bezzeg, ez a munka, ez a dolog! Azért jól meg kell különböztetni a tudós orvost a *szines* orvostól. A tudós és igaz orvos a nyavalyát gondjára, a nyavalyást pedig lelki esméretére fel venni szokta. Ha a komédiás beszédekben, ha a kéz tsókulásokban, ha a térd hajulásokban és nem tudom más miben állna az orvosi tudomány, akkor a lelki esméretnek helye nem volna" stb.

A régi magyar társadalom bókolgatás és „*szineskedés*" nélkül is szívesen befogadta és megbecsülte orvosainkat. Közéletünk legelőkelőbbjei, hatalmas vagyonnal és befolyással bíró, országot vezető és császár udvarában forgolódó magyarok valósággal benső baráti viszonyban voltak a művelt medicinae doctorral. *Kőrös Gáspár dr.*, kitől sok érdekes, Nádasdy Tamás nádorhoz intézett levél maradt fenn[1] s kiről más helyen még részletesebben fogunk szólani, nem egyszer a palatinus hű fiának *(filius fidelis)*

[1] Orsz. levéltár; Nádasdy levéltár.

mondja magát, s amikor a beteg nagyurat a bécsi orvosprofesszorok megkörnyékezték, figyelmezteti, hogy *régi hűséges barátját* el ne hagyja az újak kedvéért,[2] sőt egyik levelében megfenyegeti, hogy ha nem válaszol, sose fog többé írni neki. Más alkalommal megkéri, hogy ha levelét Pozsonyban kezéhez kapja, szerezzen neki ottan jó lakást és tisztességes ellátást. Viszont a nádor „Excellentia vestra" és „frater nobis honorande" címmel szokta megtisztelni *Gáspár* doktort, ki különben a váradi püspököt is „régi barátja"-ként említi.

Számos más előkelőség egykorú írása is bizonyítja, hogy eleink mennyire megtisztelték és társaságukba fogadták az orvost. Így például Bocskay fejedelemnek *Caprioni* doktorhoz intézett leveleiben (1606) egymást érik az efféle kifejezések, hogy „Excellentissime et Magnifice Domine, amice mihi honorandissime", „salutem et sincerae affectionis amorem" stb. Nádasdy Tamást egy bécsi olasz orvos *(Antonio Manio)* is bizalmasan szólítja, komájának nevezi. Széchy Mária, a doktorkodó murányi Vénus, Wesselényi nádor felesége, szintén komám uramnak szólítja a tragikusvégű eperjesi orvost és gyógyszerészt, *Weber Jánost*, a feleségét pedig komám asszonyomnak (1669). Gróf Esterházy egyik gyermekének dr. *Slauig* (!) nevű orvos volt a keresztapja, felesége pedig a keresztanyja (1676). Gróf Károlyi Sándor és háziorvosa, Köleséri Sámuel, bizalmas barátságát nagyszámú fennmaradt bensőséges hangú levelük bizonyítja. Belchych János egyik levelében (1559) a „nagyságos" címmel tiszteli meg az orvost,[3] de ennél is sokkal imponálóbb volt a német városainkban használatos „edler, ehrenfester und hochgelehrter Herr Doctor".[4] Hogy királyaink és előkelőink udvarában az orvos gyakran „*aulae familiaris*" (belső ember) volt, arra szintén több példát tudnék idézni. Persze kevésbé hízelgő, tréfás-bizalmas titulusok is akadtak; így például gróf Teleki úgy szólítgatta Felfalusi Mihály doktort, kinek „discursussa többnyire *szemetes* volt" és a köntöse is „csak úgy fokkal s éllel" állott rajta, hogy „Lelkem doktor *lepcsesem!*"[5]

Az orvosi rend megbecsülésének egyik sokatmondó jele, hogy már a 16. és 17. században egész sora a kiválóbb magyar orvosoknak lett kitüntetve a *nemességgel*. Hogy csak néhányat említsek ezek közül: *Augustini ab Hortis, Spilenberger Sámuel, Debitz Boldizsár, Moller Károly, Lang J. Ambrus, Perliczy, Rayger Vilmos, Ruland J. Dávid, Gömöri Dávid, Zeber János Jakab, Zágrábi Dabi Mihály* sebész, *Seuler Lukács* stb. (Ezek nemesi diplomái közül heraldikai szempontból legérdekesebb a *Zeberé:* Hippokrates képe, kezében orvosságos üveggel és a kígyóval, továbbá a *Dabi Mihály* chirurgusé, aki címerül saját kérelmére *három emberfogat* kapott.)

[2] Feliciter vale et veterem amicum fidelem ne pro novis contempnas (1554. okt. 13.)

[3] „Nagyságos Propercius doctor megvette az patikába az kis úrnak való orvosságot." (Orsz. Levéltár.)

[4] Instruction, wessen sich der Edle, Ehrenveste und Hochgelehrte Herr Henricus Johannes Fridericus, Philos. et Medic. Doctor, derzeit hiesig bestelter Ordinarius Medicus, in seinen Ihme aufgetragnen Ambt und Dienst zu verhalten." (Sopron város levéltára.) — Hogy Pozsonyban mily nagy tekintélyük és tisztességük volt az orvosoknak, arról l. *Vámossy J.:* Adatok stb., 20—21. l. (Többek közt a város tanácsa 1590-ben díszlakomát ad s az Ungnad-ok és Lichtensteinok stb. társaságában ott ül az asztalnál dr. Pistalocius orvos is.)

[5] *Pataki Jenő:* Orvostörténeti morzsák (Erdélyi Orvosi Lap, 1922. 11. szám.) — A *lepcses* szó ma is járja a székelyeknél s annyit tesz, hogy „locsogó, trágár beszédű", továbbá „hanyagul öltözködő, lompos". (M. Tájszótár, I. 1324.)

A régi magyar nemesi rend és nemesi titulus sokban különbözött az újabb keletűtől. A nemesi címet régente úgy tekintették, mint *laurea virtutis*-t, mint az igazi kiválóságnak, jelességnek, maga vérén és vagyonán hozott áldozatnak jutalmát, királyi elismerését. Nem volt az puszta cím, hanem fölemelő kötelesség is: a hazának védelme. A háború veszedelmei elől való „bujkálás“ nemcsak ismeretlen, hanem a közfelfogás és a társadalom morális nyomása következtében szinte lehetetlen is volt. Ha mégis akadt volna ilyen gyáva fickó, az menten megkapta volna a maga dísznevét, például azt, hogy *„Zimmermann kutyája“*.[6]

A régi nemesi rend össze volt forrva a nemzet fogalmával s amint valaki nemessé lett, ipso facto a „szent korona tagjává“ *(membrum sacrae regni coronae)* is lett, a kiváltságon és nemesi szabadságon kívül súlyos kötelességvállalással is. A *„noblesse de Lyon“*, vagyis a talmi-nemesség[7] akkor még ismeretlen fogalom volt. Jól használható kortesek, hadseregszállítók, ügyes börzematadorok, mindenkor és mindenre felhasználható pártemeberek akkor még hiába sóvárogtak a nemesi ármális után. Még nem volt általános Juvenalis mondásának utálatos cinizmusa: „Hogy hol szedted, senki se keresi; az a fő, hogy megvan!“ (Unde habeas, quaerit nemo; sed oportet habere.) Mária Terézia koráig nem akad példája a wertheimszekrény-nemességnek. Csak az ő uralkodása idejében esik meg az a szószerint is *véres* igazságtalanság, hogy a zabern-i ütközetben súlyosan megsebesült Laudon (a későbbi tábornagy) egyszerű nemességet, afféle hitvány *„noblesse de tournistre“*-t kap, amilyenhez minden katonaember hozzájuthatott, aki a lege artis történő felfelé mászás közben nem hibázta el a létra fokát; míg Fries, a bankár, grófffá lesz.

Orvosaink nem hoztak szégyent a nemesi rendre, sőt inkább a humanus műveltség díszét és előkelőségét adták hozzá. Vagyonosságuknál fogva nemesi voltukhoz méltóan élhettek is, nem úgy, mint a szegény hétszilvafás, kinek csak „fakó szekér, kenderhám“ jutott. Nem kellett félniök, hogy az akkoriban járatos gúnyszóval illetik majd őket: azzal, hogy „nemes ember volna, de a fazekasok elhordották a fundusát“, vagy azzal a másikkal, hogy „nobilis est, sed *non valde*“, ahogy a jóízű öreg táblabíró, Szirmay Antal, feljegyzései szerint a 18. század második felében a vékonypénzű nemes embert csipkedték.

Régi kollégáink jómódjáról számtalan bizonyító adatunk van. Róluk csakugyan el lehetett mondani, hogy „Dat Galenus opes, fert Iustinianus honores“, csak az a szomorú, hogy ennek az ismert distichonnak a második fele („Pauper Aristoteles cogitur ire pedes“) szintén teljes realitásában ráillett a régi, sőt nem is régi, magyar viszonyokra: Aristoteles fiai, a szegény tanítók, rektorok, ludimagisterek bizony csak úgy koldusmódra, az apostolok lován, kullogtak Galenus és Justinianus fölkentjei után. De azért az orvosok közt is akadunk szegénysorban tengődőkre. 1506-ban például az egyik nagyszebeni orvos (Doctor *Felicius)* oly nagy nyomorúságban hal meg, hogy a városi tanács közköltségen kénytelen eltemettetni.[8]

[6] A 18. században járta ez a gúnynév, mely onnan vette eredetét, hogy valami Zimmermann nevű felvidéki úriembernek a kúriájára berontottak a farkasok, felkoncolták a juhait, sok hatalmas, jól táplált komondora pedig ijedtében beszaladt a ház pitvarába s onnan belülről, a kemence mögül ugattak kifelé a félelmes látógatókra.

[7] *Lyoni ezüst* volt a 18. században a hamis ezüst neve; így nevezték különösen az ezüsttel bevont rézdrótból készített paszomántot s egyéb fonadékokat.

[8] Archiv des Vereines f. siebenbürg. Landeskunde, N. F. XX. 7.

Vizaknai Bereczk (deákosan Briccius) *György* is panaszosan írja az ő rendkívül érdekes naplójában,[9] hogy „ezen esztendőben (1712), aprószentek napján, választattam Kolozsvár városának királybírájává; ugyanezen nap ispotály-mesternek is tétettem. Immár káptalan, doktor, királybíró, ispotály-mester, ecclesia kurátora lévén, semmi jövedelem nincs, *tituli sine vitulis!*“ *Gyarmathy Sámuel,* kit sokoldalúságánál és éles eszénél fogva bátran sorozhatunk az igazán zseniális magyarok közé,[10] 1784-ben (már mint diplomás orvos) a pesti és budai színháznál mint súgó kereste kenyerét. Ezek azonban csak ritka kivételek; szemben áll velük a vagyonos, sőt nagy vagyonú orvosok hosszú sora.[11]

Néhány példa: *Perectoldus* (Berchtold) olasz orvos 1332-ben az esztergomi olasz városrészben házat akar venni; ugyanő 1327-ben egy pozsonymegyei falunak az ura.[12] *Szilágyi Péter* doktor, a 16. század első felében, Forgách Zsigmonddal együtt az ugróci vár tulajdonosa.[13] *Martinus Gramelius* orvos, a 17. század elején, messze földön híres a gazdagságáról; 1610-ben az ugyancsak dúsgazdag Thurzó Szaniszlót 1000 forint kölcsönnel segíti ki pénzzavarából.[14] *Kőrös Gáspárnak,* Nádasdy Tamás háziorvosának, Pozsonyban szőlője volt; házat is akar venni, pénzét pedig kölcsön adja és panaszkodik a nádornak, hogy adósai nem akarnak fizetni.[15] A pozsonyi *Rayger* orvosdinasztia szintén igen gazdag volt; *Rayger Károlynak,* a tüdőúszó-próba feltalálójának örököseire 335 frt adót vetnek ki.[16] A gazdag pozsonyi orvosok közül felemlíthetem még *Spindler Pált* és *Silabiust,* kinek Bakay Benedek felesége még a „rubintos bokrétáját“ is zálogba adta.[17] A lőcsei *Spielenbergek* vagyonossága országszerte ismeretes volt.[18] A jeles soproni orvos, *Gensel Ádám,* a berlini akadémia tagja, halálakor 6000 forintot hagyományozott a németországi Societas

[9] Történelmi emlékek II. (Pest, 1860), 115. old.

[10] *Gabelentz* az összehasonlító nyelvészet apjának nevezi. *Gyarmathy* írta a magyar-finn nyelvrokonságot megalapító híres munkát: „Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata“ (1799). Ő volt az, ki először bocsátott fel Magyarországon léggömböt. Erről a nevezetes esetről azt írja az 1784.-i Magyar Hirmondó: „Doktor Gyarmathy Úr felbotsáta ezen hólnapnak (május) 11-dik napján egy repülő Golyóbist itt Posonban, a' Kardinális Primás ő Eminentiája, és sok értelmes Nézők jelen létibe. Ezen Golyóbisnak nehézsége vala 1000 árpa szem (= egy granum) nyomó; fért beléje 4000 cubicus ujnyi levegő.“ Azt is megtudjuk a leírásból, hogy a csudálatos golyóbis ötven ölnyi magasságra emelkedett föl a „levegő-égbe“.

[11] *Sobó Jenő* értekezésében (Selmecbánya sz. kir. város társadalma, ipara és keresk. a 16. században, 1910. 109.) olvasom, hogy Selmecbányán abban az időben nem egyszer orvosok is folyamodtak az igen jól fizető *borkimérési engedélyért,* (bár ez rendesen csak néhány hétre vagy hónapra szólt). Ez bizonyára csak a felvidéki, szegényebb viszonyok közt élő orvosainknál volt így.

[12] Weszprémi II. 171. és III. 461.

[13] Weszprémi IV, 119.

[14] Ugyanott, 6. old.

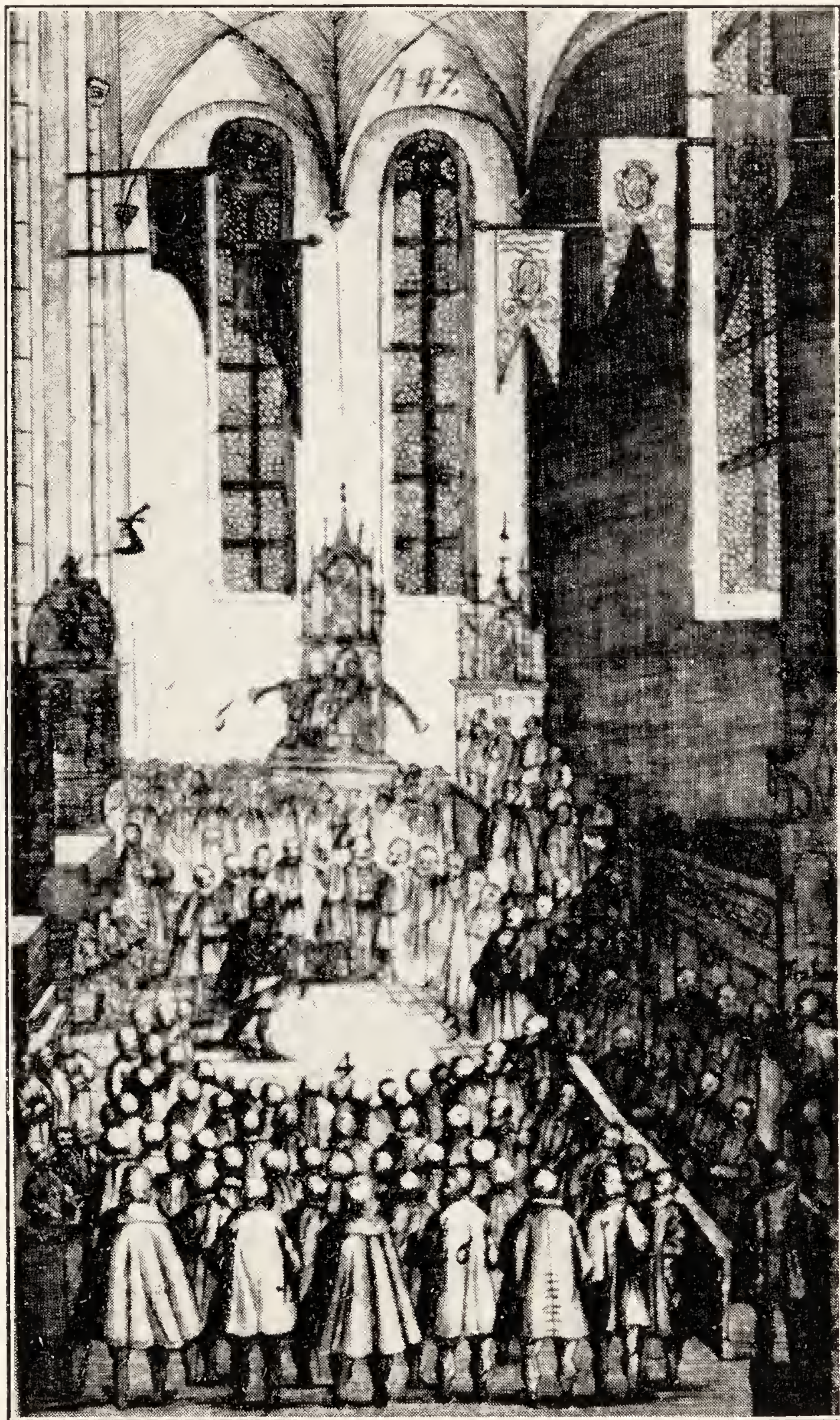
[15] 1556 május 3. és 1561 nov. 15-én kelt levele szerint. (Orsz. Levéltár, Nádasdy lev.)

[16] V. ö. *Szigeti H.* értekezése: Gyógyászat 1896, 304.

[17] *Szerémi:* Emlékek a Majthényi bárók és urak családi levéltárából. Budapest 1897, 211.

[18] *Spielenberg* (Spillenberger) *Dávid* 1693-ban 3000 frtot kölcsönöz Lőcse városának (Lőcsevárosi levéltár, VI. oszt., V. csomag, 166. szám); 1700-ban újabb 600 frtot (u. o. 183. sz.); 1706-ban a városi biztos megvádolja Spielenbergnét, hogy a leánya lakodalmát túlságos fényesen rendezte (u. o. XX. oszt., I, 25); 1715-ben a város elzálogosítja Ulozsa nevű birtokát *Spielenberger Dávid* özvegyének, Schuberth Zsuzsánnának, 4000 frtért (u. o., VI. oszt., B-szekrény, 220 a.); 1716-ban újabb 2000 frtot vesz kölcsön a város *Spielenberg Dávidnétól* (u. o. VI. oszt., IX, 274).

Naturae Curiosorumnak és míg élt, sokszor segítette soproni ismerőseit kisebb-nagyobb kölcsönökkel.[19] Pest városának 17. és 18. századbeli háztulajdonosai közt szép számmal akadnak orvosok, német és magyar sebészek („ungrischer Chyrurg").[20] *Wallaszkai János* pesti orvos (1767) szép könyvtárat és több mint százezer forintot hagy a fiskusra.[21] *Benkő Sámuel*, Borsodmegye főorvosa, a sajátjából 600 forint jutalmat tűz ki annak, aki a marhavész ellen sikeres gyógyszert fedez föl.[22] *Perbegg József Károly* pozsonyi orvos szintén több mint százezer forintot gyűjtött életében, ami akkor, a 18. században, természetesen sokkal tekintélyesebb összegnek felelt meg, mint manapság.[23]

21. Weber János doktort Eperjes első bírójává választják (1662.). Egykorú metszet.

Régi orvosaink vagyonosságát különben legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy sokan közülök *városbírók* voltak. (Tulajdonképen ősrégi hagyomány ez; Salernoban már a 12. században gyakran választottak városbíróvá, *judex Salerni*, orvosokat.) Erre a tisztségre csakis jómódban levő embereket választottak. A dúsgazdag orvos és gyógyszerész, *Weber János* (Kossuth Lajos egyik őse), Eperjes városának *judex primarius*-a volt s 1662-ben másodszor is megválasztották erre a tisztségre; mint a mellékelt igen ritka egykorú metszet bizonyítja, ez a választás a templomban, a legnagyobb ünnepséggel ment végbe. Körmöcbányán már 1528-ban mint főbíró, városi szenátor és *praefectus silvarum* szerepel *Hans Arzt* és egy

[19] Lásd: Sopron város levéltára, lad. II, fasc. I, num 13.

[20] Lásd őket névszerint is felsorolva: *Rómer Flóris:* A régi Pest (1873), 132. Továbbá *Várnai Sándor* értekezésében: Gyógyszerészeti Hetilap, 45. évf., 838.

[21] *Weszprémi:* I, 197.

[22] Lásd: *Magyary—Kossa*, Magyar állatorvosi könyvészet, 21.

[23] A pozsonyi orvosok vagyonosságáról lásd még *Vámossy* könyvében, 22. old.

másik, *András* nevű, orvos.[24] *Spielenberger Dávid* (1670) Lőcse városának volt a bírája, *Reull János* és *Moller Ottó* Besztercebányának. *Seuler Lukács* előbb brassói városkapitány *(stadthann)*, később (1733) városbíró.[25] Egy közelebbről nem ismert „Doctor *Andreas* medicus" már a 16. század legelején mint nagyszebeni királybíró említtetik,[26] Sopron városának bírája *(praetor)* 1701-ben dr. *Beck János Vilmos* volt,[27] ki rangban mindjárt a polgármester után következett. Nagyszebenben a 16. században rang szerint kilenc osztályba volt sorozva a polgárság: az első osztályban voltak a kormánytanácsosok és a prokonzulok, a másodikban a szolgabírák, szenátorok, a harmadikban a papok, a negyedikben a nemesek, patriciusok és a *városi orvos*. Lőcsén és Besztercebányán csak három osztály volt s a városi orvosok az első osztályba voltak sorozva. Német városainkban az orvosok társadalmi helyzetének megszabásánál mindenesetre hatása volt az 1500. évi németbirodalmi és az 1552. évi bécsi „Ordo politiae"-nek is, mely utóbbi a legelőkelőbb helyre teszi a városi orvosokat s még a láncok, gyűrűk és egyéb ékszerek viselését is megengedi nekik és feleségüknek, pedig ez az alsóbbrendűeknek szigorúan tiltva volt, nehogy „dardurch die Leüt wider Gott zu Hochfart vnnd anderm sünndtlichen nachtayl geraitzt und sonderlich die unvermüglichen... besonder gemaine Lanndtschafften an jrem vermügen höchlich erschöpfft werden und erarmen".[28] Ezzel a törvényes cifrálkodási szabadalommal régi orvosaink bőségesen éltek is; ünnepélyes alkalmakkor ékszereikkel díszítve, skarlátpiros kalapban és köpönyegben, karddal az oldalukon és a doktorpálcával kezükben jelentek meg.[29] Ha a híres-neves *keresérí Köleséri Sámuelnek* (1663—1732) gyüjteményemben levő, valószínűleg a 18. század elejéről való, képét megnézzük, bizony nem találjuk meg benne a debreceni tógátus és légátus utódját; símára beretvált arcával, puderes fodros parókájával és redőkbe csapott tógájával inkább valami XIV. Lajos korabeli grandseigneurre, Voltaire-re, vagy éppen Szavojai Jenőre emlékeztet. Pedig ő volt az az ízig-vérig magyar orvos, akiről gróf Károlyi Sándor felesége, Barkóczy Krisztina azt írta, hogy „én bizony ezer német doktorért sem adnám". Persze akkor, Rákóczi Ferenc szabadságharcának leverése után, kikezdett már bennünket a bécsi levegő, elhagyogattuk a szép magyar viseletet s az erdélyi bányák főfelügyelője, az erdélyi főkormányszék tanácsosa stb. szintén húzódozás nélkül öltötte magára a Roi Soleil udvaroncainak hivalkodó köntösét. E külsőségek dolgában a mi orvosaink egy része (kivált a német városokban) egészen a németországi (és ausztriai) divatnak hódolt és így rájuk is illett *Paracelsus* szatirája a négyszögű orvosi barettről, gyűrűről és a tulipiros talárról: „Warumb Rot? gefalt den Bawren wol, und das Har fein gestrelet und ein rotts Pareth drauff, Ring an die Finger... so mag der krank ein glauben an dich haben, o du mein Herr Doctor. Ist das Physica? ist das Jusjurandum Hippocratis?... das heisst *pro forma* gangen, pro Doctore".

Az elmondottakból látjuk, hogy orvosainknak vezető szerepük volt a városok belső életében és igazgatásában. Akkor még Justinianus és

[24] Lásd *Ernyey:* A bányavárosok orvosai a 16—17. században. (Gyógyászat, 1905.)
[25] Századok, 12. köt. 956.
[26] *Herbert* értekezésében 7. old.
[27] Sopron sz. kir. város monographiája (1890), I., 244.
[28] *Linzbauer* I, 162, 163.
[29] *Vámossy* i. h. 15.

Werbőczy adeptusai nem foglaltak le minden tért maguknak és a közigazgatás némely, bár csak korlátolt, területén a természettudományokkal megalapozott, szimpla emberi józanész is szóhoz juthatott. De nemcsak itt, hanem a *politikában* és a *diplomáciában* is. Műveltségüknél, tökéletes latinságuknál, emberismeretüknél és a társadalmi formákban való otthonosságuknál fogva különösen hasznavehetők voltak ezen a téren az orvosok. Említsem-e itt *Blandratát* és *Gyulai Pált*, kiknek oly nevezetes szerepük volt Erdély 16. századi történetében? vagy a tragikus végű *Jeszenszky Jánost*, kit a csehek több ízben is küldtek követül Bethlen Gáborhoz?[30] vagy *Hunyady Ferenc* erdélyi orvost, kiknek jelentős része volt a Báthory Zsigmond és Rudolf császár közt 1594-ben folyt alkudozásoknál?[31] Úgylátszik, hogy már sokkal régebbi fejedelmeink is kedvelték az orvos-diplomatákat és politikusokat. Nagy Lajos az udvari orvosát, *Radlicza Jánost*, Lengyelország főkancellárjává nevezte ki; *Colstein Simon* (némely forrás szerint), mint a budai egyetem képviselője vett részt a konstanci zsinaton; Mátyás király az udvarában tartózkodó olasz orvosokat, *Francesco Fontanát, Florio Roverellát, Francesco da Bressát*, gyakran bízza meg diplomáciai küldetésekkel, hasonlóképp Bethlen Gábor is az ő német származású udvari orvosát, *Scultetust* (= *Schultz*), ki később a fejedelem feleségével, Brandenburgi Katalinnal, állítólag bizalmas viszonyt kezdett s ezért Csáky István megölette.

22. Köleséri Sámuel.

Azt hiszem, nem végzek haszontalan munkát, ha még néhány adatot közlök itten, lehető rövidséggel, régi orvosaink politikai szerepléséről. *Tiborcz* mester, IV. Béla háziorvosa, fontos politikai küldetésben járt

[30] Lásd *Gindely*-nek „Okmánytár Bethlen Gábor uralkodása történetéhez" című munkájában.

[31] Hogy ez a „Ferentz doktor", a ki „doktor is, de egyébiránt jó politikus, tréfás és belső embernek *(aulae familiaris)* is nevezetes vólt", milyen bizalmas viszonyban volt magával a fejedelemmel, arról Kemény János életírásában olvasunk néhány érdekes adatot. Többek között, mikor Báthory Zsigmond a török (Szinán basa) ellen indult s ez a kirándulás úgylátszik nem igen tetszett a környezetében lévő doktornak, akkor ez annak a hírét terjesztette, hogy „olly orvosságot tudna, hogy semmiféle fegyver és lövő szerszám is meg nem sértené", s mikor a fejedelem faggatni kezdte, hogy hát mi legyen az a nevezetes orvosság, akkor azt felelte, hogy eressze vissza Brassóba, mert ott felejtette a hozzávalót a „tentás ládájában". Brassóba visszaszabadulván, azt írta Báthorynak, hogy megtalálta az orvosságot s annak az a receptája, hogy legjobb, ha az ember Brassóban marad, mert nincsen olyan lövő szerszámja Szinán basának, akármily öreg légyen is, melylyel Havasalföldéből meglőhetné. (Rumy: Monumenta Hungarica, II. 18, 19).

részint Rómában, részint Konrád német királynál.[32] Ugyancsak IV. Bélának egy másik udvari orvosa, *Bernold*, mint királyi képviselő szerepelt Pertlin comesnek birtokába való avatásakor.[33] *Ferenc* mester, Nagy Lajos udvari orvosa (1358), választott bíró minőségében fungál.[34] *Tamás* mester (1374) a Nagy Lajos leánya és Valois Lajos közt tervezett házasság alkalmából Párisba küldetik.[35] Zsigmond király orvosát, *Szirmai Antalt (Antonius Sirmensis)* követül küldi XII. Gergely pápához,[36] *Fülöp* orvost pedig II. Ulászló küldi követségbe a pápához,[37] ugyanő egy másik orvosát, dr. *Branche*-t, 1490-ben Velencébe küldi, hogy baráti viszonyt teremtsen a két állam közt és ha lehet, segélyt eszközöljön ki számára.[38] *András* nagyszebeni orvos és városi fizikus gyakran jár fontos politikai küldetésben a havasalföldi vajdánál és a királyi udvarban, a 16. század első tizedében.[39] *Jacobinus Bernát* kolozsvári orvos részt vesz Kovacsóczi Farkas krakkói küldetésében.[40] *Pietro da Cartagine,* spanyol származású orvos, Zápolyai szolgálatában állott mint diplomata.[41] 1535-ben *Hadrianus* orvos királyi küldetésben (2000 forint felvétele végett) jár a brassóiaknál.[42] *Tectander* József Izabella királyné titkára, levélírója és főorvosa (scribendarum secretiorum epistolarum magister et archiater). János Zsigmondra udvari orvosai politikai szempontból is nagy befolyással vannak s hogy ezt a befolyást megtartsák, mindenkit távol tartanak a fejedelemtől.[43] 1599-ben Brassó városa *Kerzius (Kerzer) Pál* doctort küldi Mihály oláh vajdához, hogy a város iránti jóindulatra bírja.[44] Forgách Imre, mikor nősülni akar, *Ekkard Kristóf* nevű udvari orvosát küldi Németországba, hogy Szidónia szász hercegnő kezét megkérje.[45] Az erdélyi fejedelem 1687-ben *Páriz Pápait* küldi követségbe a külföldi udvarokhoz,[46] Kolozsvár városa pedig dr. *Bereczket* Rákóczi fejedelemhez, Rabutinhoz stb.[47] *Hellenbach János Gottfried* dr. mint Rákóczi Ferenc kereskedelmi és pénzügyminisztere kíváló szolgálatokat tett a dicső emlékű fejedelemnek. Az 1760-as években hat orvos ült az erdélyi gubernium tanácsában! stb.

Látjuk tehát, hogy az orvosi pálya a régi Magyarországon a legjobban megbecsültek közé tartozott s ez magyarázza meg, hogy nálunk a legrégibb nemesi családok sarjai is, ha szegényebb sorra jutottak, gyakran választották az orvosi foglalkozást életpályául. *Weszprémi* nagybecsű munkájában az egyes orvosok életrajzában gyakran ott találjuk azt a megjegy-

[32] Hazai Okmánytár, VII, 64.
[33] *Wenzel:* Árpádkori új okmánytár, VII, 444.
[34] *Fejér:* Codex diplom., IX, 2, 693.
[35] Anjoukori Dipl. Eml., III, 84.
[36] *Weszprémi:* II/2, 1.
[37] *Soltész:* Az 1494—95. évi kir. számadáskönyvek mív. tört. vonatk., 64. old.
[38] Velencei levéltár. Delib. secret. Senat. I. Ro 34. — Ez a Fülöp nem más, mint *Valori Fülöp,* kit 1489-ben Marsilius Ficinus küldött maga helyett Mátyás udvarába. Ulászló 1495-ben küldte Rómába, a Beatrix-féle házasság dolgában. (*Engel:* Gesch. d. ungr. Reichs, I. 179.) 1514-ben a *Leó* nevű „heremita physicus"-t is a pápai udvarhoz küldi a király bizonyos ügyekben.
[39] *Herbert:* i. h.
[40] Monum Hung. Hist. (Irók), XXXI, 273.
[41] *Verancsics Antal* olasz sonettet írt hozzá. Lásd: Szalai L.: Adalékok a magyar nemzet történetéhez, 159.
[42] Quellen z. Gesch. d. Stadt Kronstadt. II, 354.
[43] *B. Szabó László:* Forgách Ferenc váradi püspök évkönyvei. 144. old.
[44] *Szinnyei:* Magyar írók élete. VI. 150.
[45] Turul, VII. 73. 77.
[46] Irodalomtört. Közlemények. II, 514.
[47] Tört. Emlékek. 98, 99, 101.

zést, hogy „parentibus honoratioribus“ vagy „ex antiqua et nobili prosapia natus“. Tekintélyük évszázadokon keresztül csorbítatlan volt. Magánemberek és hatóságok megbecsülték őket.[48] Ha valahol segítséget nyujtottak, tisztességgel megadták fáradozásuk jutalmát.

Az orvosokkal szemben való hálátlanság eredendő bűne az emberiségnek. Univerzális, közös emberi vonás, mely ellen talán legjobb gyógyszer a *Dupuytren* tanácsa: „Faîtes-vous payer pendant que le bistouri saigne“. Ugylátszik, hogy erre a sietségre nem igen volt szüksége régi orvosainknak, mert a garasoskodás nem magyar vonás. Nádasdy palatinus még Bécsből is figyelmezteti a feleségét, hogy ha a doktor eljárt a dolgában, becsülettel adják meg neki „tikját-ludját“ (persze, nem szószerint értve). Özvegy Losonczy Istvánné, Pekry Anna egyízben kölcsön kéri Nádasdy Tamásnétól az ő háziorvosát (valószínűleg dr. *Pistalotiust)* s mikor visszabocsátja, következőket írja[49] az özvegy nádornénak: „Hogy te Kegyelmed doktor uramat az én szerelmes leányomhoz ennyi földre elbocsáttá és neki ennyi ideig való szabatságot adott volt, te Kegyelmednek megszolgálom, mint én bizodalmas asszonyomnak. Mi es, *azmint illett ezféle rendbeli embert tartani,* nagy tisztességben és böcsületben tartottuk, és immáron ti Kegyelmetekhez hazabocsátjuk.“ A nagy honoráriumok nem voltak ritkák. Gróf Pálffy Pál (1641) száz aranyat fizet az orvosának egy sikeres kúra befejeztével;[50] Teleki Mihály hat lovat küld a doktorért és 50 aranyat *előre.* Hogy árpádházi királyainktól kisebb-nagyobb birtokot kaptak jutalmul, az egészen közönséges dolog volt.[51]

Minthogy többnyire jól ment a soruk, Hymen láncait sem vették csak úgy olcsó szerrel a nyakukba. Az orvos mindenkor az úgynevezett jó parthie-k közé tartozott Magyarországon. Feleségüket többnyire jómódú és előkelő családokból választották, a lakodalmat pedig nagy fénnyel ülték meg.[52] Persze, akadtak köztük olyan naivul meggondolatlan lelkek is, akik már külföldi diákéveik („bujdosásuk“) sanyarú periódusában beleszerettek valami ottani leányzóba s úgy jártak vele, mint az a kálvinista teológus, kiről azt mondja a régi anekdota, hogy mikor szépséges fiatal élete párját hazavitte s a hollandi tisztasághoz és jómódhoz szokott asszonyka, az ekhós szekérből kitekintve, megpillantotta a szomorú őszi csatakban úszó biharországi pátriát, ellenben nem tudta felfedezni a ravasz fondorlattal jóeleve beigért nagy palotákat, keserves csalódással felsóhajtott: „Pista, Pista, promisisti mihi magna palatia, et nunc sumus in... Ér-Semjén!“

*

A fentebbiekben vázlatos képét igyekeztem adni az orvos helyzetének a régi társadalomban. Mindenesetre olyan e kép, mely sokkal vígasztalóbb a mainál. Ne felejtsük azonban, hogy a régi világban az orvosok száma is hasonlíthatlanul kisebb volt, mint ma s így a képzett orvosok gyér volta is jelentékenyen hozzájárult ahhoz, hogy értékük emelkedjék s a társadalom jobban megbecsülje őket. Ez a megbecsülés sem volt kivétel nélküli; hiszen

[48] Hogy milyen tekintélyük volt a városi hatóságok előtt is, bizonyítja *Rayger Károly* esete (1692), ki egy ízben a pozsonyi városkapitányt is jól összeszidta, bolondnak stb. nevezte. (Lásd Gyógyászat, 1896, 304.)

[49] 1568. aug. 26. Terebesen kelt levelében (O. L.)

[50] *Jedlicska:* Eredeti részl. a gr. Pálffy-család okmánytárához, 295. old.

[51] *Gerhard* orvos nagy birtokot kap IV. Lászlótól; *János* orvos V. Istvántól; *Bertold* doctor egy falut Róbert Károlytól (1325); *Péter* nevű orvost a szőlőadó alól mentik fel (1303) stb.

[52] V. ö. Adatok Spilenberger Dávid életéhez c. értekezésemmel.

lépten-nyomon szemünkbe ötlik, hogy az emberi szellem legelső képviselői közt is szép számmal akadnak, akik félreismerhetlen gyönyörűséggel csúfondároskodnak mindennel, ami orvosi, s ha Homeros ismert mondása („iatros gar anér pollón antaxios allón") azt tartja, hogy az orvos többetérő legény mint sok más: ezzel szemben áll a Scarron szatirája („Les doctes assassins que nous appelons médecins") és a gonoszul szellemeskedő német bel-esprit, aki a hippokratikusok axiomáját („Ars longa, vita brevis") úgy találta lefordítani, hogy „Die lange Kunst, das Leben kurz zu machen". Az efféle csipkedések nálunk is gyakoriak voltak, hiszen már Nádasdy Tamás is (1556) azt mondotta a doktorokról, hogy „nihil nisi cacare facere sciunt" (de azért, mikor kornyadozni kezdett, öt-hat orvost is hívott a betegágyához!). Legérdekesebb e nemben a Faludi Ferenc szatirája,[53] ki egyik munkájában tréfásan írja le, hogy és miként tartanak „tanácstalan consilium"-ot a nagyképű orvosok a beteg ágya mellett, hogyan „spékelik meg" nagypompájú beszédjüket Willis-szel, Galenus-szal, Aristoteles-szel, hogyan dobálóznak a haldokló páciens mellett a görög és deák aforizmusokkal, míg végre, re bene gesta, a szegény „házi doctor"-t tanácstalanul magára hagyják, csak ez töri a fejét tovább az exitus szomorú perceiben. Mert hát a doktorok éppen olyanok, mint a bírák: „kiadják a *sententiát,* de nem szoktak jelen lenni az *executión*"!

[53] Faludi Ferenc minden munkái. 1853, I, 314.

Orvosi gyakorlat a régi Magyarországon.

Ha az orvosi gyakorlat természetét a régi Magyarországon meg akarjuk ismerni és meg akarjuk érteni, akkor először is tudnunk kell, hogy abban a korszakban, melyről itt leginkább szó lesz, t. i. a 16. és 17. században, aránylag nagyon kevés volt hazánkban az akadémiát végzett diplomás orvos. Ennek részben az volt az oka, hogy (mint azt már más helyen is említettem) az orvosi pályára leginkább a szegényebb sorban levő fiatalság adta magát, mely a hosszú és költséges külföldi stúdiumokat csak előkelő, gazdag emberek vagy egyes városok stipendiumával végezhette, ilyen mecénás pedig nem mindig akadt; másrészt pedig az, hogy az ország nagy területei török megszállás alatt voltak, mi a gondtalan, nyugodalmas orvosi gyakorlatra nem volt előnyös. Igaz, hogy például Pozsonyban ebben a korszakban is volt olyan idő, hogy egyszerre négy diplomás orvosdoktor és négy patika működött, ez azonban egyedül álló kivétel, mely megérthető, ha ennek a városnak a török hatástól egészen távoleső, védett helyzetét számbavesszük. A legtöbb magyar városnak csak egy orvosa volt: az, kit stipendiummal kitaníttattak s a maguk számára lefoglaltak; de még sokkal később is megtörtént, hogy egyes szegényebb vármegyék egész területén sem akadt diplomás orvos, sőt *Nadányi János,* a *Florus Hungaricus* szerzője, 1669-ben azt mondja, hogy „az mi *országunkban* (t. i. Erdélyben) orvosdoktorok s patikák nem igen vadnak." Máramaros megye hatóságai még száz évvel később, 1760-ban, a pestis idején, is arról panaszkodnak, hogy náluk az Úristenen kívül más orvos nem található („hic in Marmatia praeter Deum neminem habemus medicum!"). Talán ez indította rá a helytartó tanácsot, hogy végre 1768-ban kötelezze a vármegyéket képzett, rendes fizetésű orvosok tartására (ami ellen a megyék kézzel-lábbal tiltakoztak!). Ilyen járványok idején a hatóságok rendszerint valamelyik közelebb eső város jónevű orvosától kértek véleményt és utasítást az epidemia leküzdésére,[1] ezt rendszerint (de nem mindig) meg is kapták, ha jól megfizették. Mert bizony az ilyen, rendszerint igen terjedelmes és alapos véleménynek nagy ára volt, tekintve, hogy járványok alkalmával a rendelkezésre álló kevés orvost majd szétszedték a betegek. Hiszen fel van jegyezve, hogy még a mult századi első kolerajárvány idején is *Csausz* és *Schordann,* a pesti egyetemen a *bonctan,* illetőleg az *élettan* tanárai, naponkint több mint 80 látogatást tettek a betegeiknél.[2]

[1] Besztercebánya tanácsa az 1683. évi pestis alkalmával a híres lőcsei orvoshoz, *Spilenberger Dávid-hoz* fordult jótanácsért, melyért (előre) 6 darab aranyat is küldenek neki. (*Jurkovich F.:* Besztercebánya multjából, 86. oldal) stb.

[2] *Lenhossék J.:* Emlékbeszéd Csausz Márton felett. 9. oldal.

Az orvosok csekély száma miatt a 16. és 17. században csak a legelőkelőbb és leggazdagabb főurak engedhették meg maguknak azt a drága fényűzést, hogy *házi orvost* tartsanak s voltak idők, mikor magában a királyi udvarban is hiányzott az orvosi segítség; így például a Mátyás király halálát követő szomorú periodusban. A Nemzeti Múzeum levéltárában megtalálható Anna királynénak egy levele 1506-ból, melyben felszólítja a *körmöcbányai* városbírót, hogy az ottani olasz orvost *(Philippus Venetus)* azonnal küldjék Budára. II. Ulászló idejében több (jobbára szintén olasz) orvos akadt a királyi udvarban, de a szerencsétlen végű II. Lajos udvarában már csak egy orvos volt s mikor ez a beteg kalocsai érsek gyógyítására elutazott, egész Buda orvos nélkül maradt s a beteg velencei követ se orvost, se gyógyszert nem kaphatott.

Közbevetőleg meg kell jegyeznem, hogy az *olasz orvosokkal* végig az egész középkoron, sőt még azután, egész a 18. század közepéig, igen gyakran találkozunk Magyarországon. A sort Könyves Kálmán orvosa, *Draco* (talán az olasz *Dragone* nemzetségből?) nyitja meg, kiről még szó lesz. Ő utána hosszú sora az olaszoknak következik, kiknek egyrészét Weszprémi (IV. 1—15.) felsorolja; de bizonyos, hogy ez az elég tekintélyes lajstrom még sokkal hosszabbra fog nyúlni, ha majd levéltáraink adatai bőségesebben jutnak napvilágra. Saját feljegyzéseimből — Weszprémi kiegészítésére és pótlására — (időrendben) a következő adatokat jegyzem még ide a mi olasz orvosainkról, kiket *W.* némi elfogultsággal Magyarország piócáinak *(sanguisugae Hungariae)* nevez: Philippus, II. Endre olasz orvosa, ki a király harmadik feleségével, estei Beatrixszal jött Magyarországra s itt bizonyos politikai funkciókat[3] is végzett; *Gerhardus* (Latinus), „artis medicinae professor", IV. Béla, V. István és IV. László házi orvosa, kinek az utóbbi a tornovai és karalicsai jószágokat (Zágráb mellett) ajándékozta;[4] *Bertold,* Róbert Károly sebésze, kiről Weszprémi (II. 172.) megemlíti, hogy Esztergomban házat akart venni, de csakis az olaszok városrészében *(in civitate Latinorum sive Italorum, non alibi),* mi vagy azt jelenti, hogy ez a városrész volt a legjobb fekvésű és legelőkelőbb része Esztergomnak, vagy azt, hogy nem igen akart a magyarok közé keveredni, csakúgy, mint *Manardus* (l. alább);[5] *Jacobus de Placentia* (piacenzai) vagy *Jac. Longobardus,* pozsonyi prépost és physicus, Róbert Károly háziorvosa,[6] *Eugubiói András,* esztergomi kanonok és orvos (az 1330-as évek elején), továbbá *Cellinus,* Róbert Károly sebésze.[7] A 15 századból, mikor is kiválóbb orvosaink, főleg Mátyás király olasz feleségének befolyása következtében, majdnem mind olaszok voltak, felemlíthetjük a következőket: magister *Bartholomaeus Italus,* 1448/49-ben pozsonyi városi orvos;[8] *trevisói Tádé (Thaddaeus)* mester, Hunyadi János és IV. Jenő pápa orvosa;[9] *aquilejai Angelo* (1474) és a többi Mátyás-korabeli olaszok hosszú sora, kik közül itt még csak ezeket említem: urbinói *Dominicus de Propheta* (sebész, 1478.), *Fontana Ferenc, Roverella Florio, Franceschino* vagy *Francesco da Bressa* (Brescia)

[3] (L. erről *Száz.* 1893. 600.

[4] E jószágok további sorsáról és egyéb G.-ra vonatkozó adatokról l. *Száz.* 1893. 602. és *Ungarisches Revue* 1890, (Schwarz Ignác.)

[5] Bertoldról l. még Száz. 1893. 605. (Wertner.)

[6] *Vámossy,* 5. és *W.* II. 178, III. 217.

[7] *Buday Károly:* A m. mívelődés a 14. század első felében, (188, 189.)

[8] *Ortvay:* Pozsony város tört. II. (2.) 46. és *Vámossy,* 24.

[9] V. ö. *Fraknói:* Vitéz János élete 31. és *W.* IV.

sebész, *Canano Baptista, Milio* vagy *Julius Aemilius;*[10] *Egano da Floreno;* egy névtelen orvos és sebész, kiket Eleonóra olasz hercegnő küld Beatrixnak;[11] utóbbinak hű embere és pártfogoltja egy *Bentio Ágoston* nevű olasz orvos is: „lo eximio Maestro Augustino Bentio medico", kit a királyné Estei Hippolit esztergomi érsek jóindulatába ajánl, kérve őt, hogy bizonyos szabaddá vált javakba iktassa be, hála és jutalom fejében.[12] Részint Mátyás, részint utódja, II. Ulászló udvarában szolgáltak még a következők: *Milio, István* mester, dr. *Branche, Valori Fülöp,* udinei *Leonardo de Masseri,* ki 1503-ban érkezett Ulászló udvarába s a következő év elején a királyt gyógyította, mikor ezt szélütés érte; *Hieronymus Italus* udvari orvos (1510.); *Gazius Antal,* a vándorhumanista; *Manardus, Brissiai Lőrinc* (sebész, 1510.), *Fülöp* (1506.); a királynénak külön orvosai voltak, többnyire szintén olaszok, sőt gyermekágya mellett is *Armelino,* velencei bába, szorgoskodott.[13] A velencei orvosoknak, sebészeknek és bábáknak nagy hírük volt abban az időben s a mi nagyuraink igen sokszor fordultak oda, mikor udvari orvosra volt szükségük.

A 16. század olasz orvosai közül, kik nálunk működtek, álljanak itt a következők nevei: *Delphio Cézár,* ki 1542-ben Nádasdy Tamást kezelte Sárvárott;[14] *Joannes Donatus Adriaticus,* nagyszombati orvos 1576-ban;[15] *Pistalotius* (Pestalotius) Miklós, a 16. század 60-as 70-es éveinek egyik legkeresettebb orvosa, különösen a dunántúli arisztokraták körében;[16] *Piperellus (Peverella) Ezékiel* kassai fizikus 1597-ben s a következő években;[17] *Mezentius,* Báthori Zsigmond udvari orvosa 1598-ban.[18] Végül a 17—18. században: *Vexius* (Vexio) *Kristóf,* ki 1601-ben Selmecbánya tanácsával és a körmöcbányai főbíróval tárgyal a bányavárosokban való orvosi alkalmazásáról;[19] *Trotellius János Mária;*[20] *de Castelmaro János*

[10] Mindezekről l. *Berzeviczy:* Beatrix királyné, 397. stb. és *Száz.* 1883. 557. és köv. (Csánki Dezső a Mátyás udvarabeli olasz orvosokról.)

[11] Monum., (4. osztály), III. 297. és 303.

[12] *Berzeviczy:* Beatrix királyné életére vonatk. okiratok. (Monum., Diplomat., 39. kötet, 127.)

[13] Mindezekről l. *Fógel:* II. Ulászló udvara c. értekezését. — Kétségtelen, hogy az itt említett Hieronymus Italus-ra vonatkozik az a *Cazan János* budai fizikustól 1505. máj. 20-án Stekh Boldizsár selmecbányai notáriushoz intézett levél is, melyben egy „egregius ac peritus doctor *Jeronimus Italus*"-ról van szó. (Nemz. Múz. levéltára.)

[14] L. *Malatesta Frigyesnek* hozzá intézett levelét, Pozsony, 1542. november 26. (O. L.)

[15] „Anno dnj 1576 die 2. Martij facta est conventio cum dno Doctore *Ioanne Donato Adriatico* in flor. 50. et uno matone triticj." (Nagyszombati városi levéltár.)

[16] Némelyek *(Takáts Sándor)* azon gyanújoknak adnak kifejezést, hogy Pistalotius talán magyar volt. Erről szó sincsen. *Pestalozzi* volt a családi neve, (talán a híres paedagogus őse?) Más helyen részletesebben fogok szólani magyarországi működéséről.

[17] Úgylátszik, hogy ebben az időben valami pénzbeli követelése is volt Kassa városán s érdekében Basta közbenjárt Miksa főhercegnél. *Veress Endre:* Basta György levelezése és iratai. (Monum. I. oszt. Okmnytrk, 34. köt.) I. 212. További adatok róla: *Acta Vindob.* IV. (a tárgymutatóban), hol *Piperella, Biverellus* néven is szerepel; azt hiszem, hogy az a *„doctor Bibiellus"*, ki Báthori Zsigmond udvari orvosai közt említtetik (v. ö. Erdélyi Múzeum, XVIII. 117.), szintén ő volt. A nagyszebeniek 1607-ben egy *Piperello Cézár* nevű olaszországi orvost hívnak meg városi orvosnak, ki a meghívást el is fogadja és az állást elfoglalja.

[18] *Szamosközi.* IV. 77.

[19] Gyógyászat, 1905. (*Ernyey* cikkében.)

[20] 1613 körül folyamodik Körmöcbányára városi orvosnak. Thurzó György nádor is ajánlja. (Körmöcbányai levéltár, tom. II. 33. 1. 40.)

sebész, 1648;[21] *don Francesco Parisi,* 1710-ben Rákóczi Ferenc egyik orvosa;[22] *Boccino,* temesvári olasz orvos az 1720-as években.

Mint említettem, ez a hosszú és száraz lajstrom kétségkívül csak kis töredékét adja a hazánkban járt vagy itt megtelepedett olasz orvosoknak. Nem egy közülök végleg ittmaradt s törzsőse lett a Deméndy, Tallián, Olasz nevű családok nemzetségének, avval a sok más olasz gyógyszerésszel, kereskedővel, iparossal együtt, kik évszázadok folyamán keresztül-kasul járták Magyarország vagyonos városait, előkelőink udvarait. Hogy sokan itt ragadtak a jó magyar földön, azt már az az olasz szólás-mondás is bizonyítja, mely úgy hangzik, hogy *andar a Buda,* ami annyit jelent, hogy egy olyan helyre távozni, ahonnan soha többé vissza nem tér az ember.

Ha föntebb azt mondtam, hogy volt idő, mikor II. Lajos udvarában nem akadt több orvos egynél: ez természetesen egyedülálló kivétel, mert királyaink udvarában rendszerint elegendő számmal voltak kiváló orvosok, kiket szívesen bocsátottak segélyre szoruló híveik rendelkezésére. Így volt ez az előkelők udvarában alkalmazott orvosokkal is, kiknek igen gyakran a „kornyadozó“ (betegeskedő, aegrotans) rokonok és jóbarátok gondozására is vállalkozniok kellett, szintúgy a városi orvosokkal (fizikusokkal), kiket azonban előzetesen a városi hatóságtól kellett elkérni, mert a fizikusnak rendesen csak egy-két napra volt szabad eltávoznia a városból.[23] Ilyen kirándulásokra sokszor a városi gyógyszerészt is magával vitte az orvos, nemkülönben a kezeléshez szükséges orvosságokat. Olykor nem is a városi tanács vagy a polgármester, hanem maga a fizikus tagadta meg az előkelő beteg kérelmét, bármily fényes volt is az igért honorárium, mert ha meggondoljuk, hogy egy ízben *Drágfy Bertalan* erdélyi vajda a kassaiak orvosát, *Péter* doktort kéreti magához Brassóba, egy más alkalommal meg az erdélyi fejedelemné *(Apafiné)* hívja a lőcsei orvost: érthető, hogy ez nem vállalkozik a fárasztó útra, bár *Wesselényi* nádor a saját hintaján akarja bevinni Erdélybe.[24] Az orvoshiányra jellemző, hogy még jóval később is, mikor *Rákóczi Ferenc* Szegeden váltólázba esik, a bányavárosokból (hat-hét napi járóföldről) kénytelen orvost hozatni.[25]

Szegényebb betegek, kiknek kevesebb jutott a földi javakból, mint Rákóczinak, nem tehettek mást, mint hogy messze földről útnak indultak s maguk keresték fel a távol vidéken lakó orvost; néha megesett, hogy a testet-lelket elgyötrő utazás közben nyomorultan kellett elpusztulniok.[26]

[21] Levele Teuffel Kristóf lőcsei jegyzőhöz, 1648. május 14. (Lőcsevárosi lvltr. XII. 103/3.)

[22] *Száz.* 1888, 53. és Hadtörtén. Közlem. IX. 145.

[23] *Molnár István* értekezése a debreceni orvosokra vonatkozólag (Gyógyászat, 1884, 10. szám); továbbá a nagyszebeni polgármesteri számadáskönyvben 1529. év (35. oldal), 1545. év (51. oldal), 1550. (38. oldal), 1553. (46. oldal) stb.; soproni városi levéltár: Lad. XX. et U., fasc. I., num. 10. (1646-ból) stb.

[24] Történelmi Tár 1895, 758. *Teleki Mihály* levelezése, III. 585, 595.

[25] *Rákóczi F.* emlékiratai, V. kiadás, 100.

[26] Gr. *Rhédey László* (1661) Husztról viszi beteg feleségét Kézsmárkra, az ottani „igen híres tudós doktor“-hoz *(Paterson-Hain*-hoz), az asszony azonban Eperjes tájékán meghal. Az utazás 2000 forintnál többe került s ehhez még az a nagy baj is hozzájárult, hogy az eperjesi luteránusok nem akarták megengedni, hogy az asszonyt a ref. ritus szerint temessék. (M. Tört. Tár XVII., 145, 151, 154, 162.) Ugyanezen évben *Bánffy Dénes* Meggyesről (!) akarja *Paterson*-hoz vinni beteg feleségét (*Teleki Mihály* levelezése, I. 221). Némelykor a beteg és az orvos abban állapodott meg, hogy valahol fele-úton találkoznak, például az Érsekújvár környékén lakó

Az ilyen betegekre nézve valóságos áldás volt, hogy később akadtak egyes hírnevesebb orvosok, kik időnkint egész körutakat tettek az országban s jótanáccsal látták el a szenvedőket. Ezek közül csak *Moller Ottót*, a „Hippokrates Hungaricus"-t, említem itten, ki évenkint kétszer (tavaszszal és ősszel) végigjárta egész Felsőmagyarországot, Pestmegyét és a Tiszántúlt, gyógyítva és hatalmas vagyonát gyarapítva.[27] Ez azonban csak a 17. század vége felé volt lehetséges, mikor már a török hadak visszavonultak az ország területéről.

Emiatt a nagy orvoshiány miatt nem kell felette szégyenkeznünk; hiszen a sokkal műveltebb Németországban is nagyon kevés volt a diplomás orvos. Például Münchenben (a 17. század közepén) nem volt több ötnél; a vidéken meg alig egy-kettő.

A közvetlen orvosi segély megszerzésének nehézsége okozta, hogy ebben a korszakban egészen általánossá vált egy áldatlan, könnyelmű szokás, t. i. a levelezés útján, *látatlanból való gyógykezelés*, úgy mint azt még nemrégiben, vagy talán még ma is megteszik az apróhirdetések kuruzslói. Akkoriban a legelőkelőbb orvosok és a leggazdagabb páciensek is széltében éltek evvel a kétélű fegyverrel s még a murányi Vénusz, *Szécsi Mária* is 1653-ban, mikor már ő is csak afféle „kornyadozó" Vénusz volt, levélben kéri az eperjesi doktorokat, hogy valami olyan italt küldjenek neki, ami „meg ne vesztegesse a gyomrát", mert nem jól tűri a belső orvosságot, meg egy kis jóféle terjéket is egy *köpöczével* (ez volt a régi jó magyar szó a „tégely"-re), no meg a kedves urának, *Wesselényinek* is egy kis „szalszaparilás decoktom"-ot,[28] (amiből azonban nem szabad mindjárt luesre gondolni, mert hajdanában a sarsaparillát, mint izzasztót, mindenféle csúzos, meghüléses bajok ellen is szokták volt adni). A rendes szokás különben az volt, hogy az orvos nemcsak tanáccsal és kezelési utasítással látta el a látatlan beteget, hanem mindjárt a megfelelő gyógyszereket is elküldötte neki, biztosítva őt, hogy maga is jelen volt, mikor a gyógyszerész azokat készítette, hogy minden alkotórész, mit a recipére írt, benne van az elkészített gyógyszerekben, sőt, hogy ő maga végigkóstolta azokat s meggyőződött róla, hogy azok emberileg bevehetők s bízvást lehet velük élni.[29]

Arisztokratáink olykor a leghíresebb külföldi orvosokat, például *Boerhaave-t*,[30] vagy a királyi udvar orvosait is megkérték, hogy levélbeli véleményt és tanácsot adjanak. Ezek a tanácsok vagy utasítások *(pro memoriá-k)* néha igen terjedelmes orvosi disszertációk, melyek elég nagy számmal találhatók levéltárainkban, sőt egy részük nyomtatásban is megjelent; így például azok, melyeket II. Ulászló és II. Lajos híres olasz orvosa, *Manardus* (Manardi) adott különböző magyar uraknak,

beteg a pozsonyi orvossal Nagyszombatban. Hogy gr. Teleki Józsefné (Bethlen Kata) milyen furfangos úton-módon csalogatja magához és beteg rokonához *Schuller* János György nagyszebeni és a (meg nem nevezett) brassói orvost, arról lásd *Szádeczky:* Bethlen Kata írásai és lev. (1922.) 432, 353 és 428.

[27] Csak bányavállalatokba több mint 60.000 forintja volt befektetve, mi akkoriban óriási összeg volt.

[28] T. T. 1880, 605.

[29] Lásd: *Mednyánszky* levelét *Rákóczi Zsigmond* herceghez, 1649-ből (Tört. Tár, 1882, 105); *Ceyl János* dr. levelét *Rákóczi György-höz* 1622-ből (M. Tört. Tár. XIX. 54.); *Görgei Pál* levelét *Teleki Mihály*-hoz (T. M. levelezése, III., 424).

[30] Lásd *Boerhaave* sajátkezű írásos véleményét és recipéjét (szamártej ivása stb.) gróf Teleki Sándor feleségének tüdővésze alkalmából (1721, 1722.) Közzétette *Pataki Jenő* (Erdélyi Orvosi Lap, 1921. dec. 15, 24. szám.)

például az aranyérrel vesződő Frangepán Mátyásnak. Hosszú, érdekes írás ez, melyet csak az tesz kissé csömörletessé, hogy a hizelkedő olasz a bevezetésben nagyon is messzire (egészen a trójaiakig) vezeti vissza Frangepán családfáját s ősei közé sorolja Gergely pápát, Aquinói sz. Tamást stb. is. Manardus a váci püspökhöz is intézett egy hasonló *pro memoriá*-t a szem- és fogápolásról; ez is igen hosszú, sok recipe van benne s a végén akképen datálja, hogy *„ex aedibus nostris, Budae,* 1. augusti, 1514;" (talán egy házat ajándékozott neki Ulászló? vagy vett magának egyet?) *Thurzó Elekhez* (ad Alexium Turzum) intézett hosszú levelében a pestis elhárításáról és gyógyításáról beszél; egy *bácsi kanonoknak* pedig, ki fejfájásban, vérvizelésben és izületi bajokban szenved, hosszú diéta-rendelést tesz s különösen a zsíros magyar koszt kerülését ajánlja figyelmébe. Nem érdektelen egy másik levele sem, melyben elmondja, hogy van a Tiszában egy nagy hal, melyet a magyarok *acchiá*-nak (= harcsa) neveznek, ennek a beleiben nem egyszer aranygyűrűs emberi kezet is találtak már. (Erről a Manardus-féle *acchiá*-ról l. még: Magyar Nyelv, 1918, 61.) Még több levele is van ugyan itten,[31] melyeket Budáról, Győrből stb. keltezett, de ezek már nem hazai, hanem külföldi betegekhez vannak intézve. Könynyen elgondolható, hogy a híres ferrarainak szép jövedelme lehetett a magyar uraktól a budai királyi udvarban, bár hivatalos fizetése dolgában neki is meggyűlt a baja II. Ulászlóval, a magyar történelem koldusával.[32] Más tekintetben azonban elég rosszul érezhette magát, mert Caelius Calcagninushoz intézett levele végén a következőket írja: „Vale et me quasi veterno *(álomkór, lethargia)* obsitum *inter hosce Scythas,* aliquando similibus quaestionibus evigila" (Budáról, 1518 január). Végre is, néhány év mulva, itthagyta a bárdolatlan szittyákat, visszatért hazájába, hol 74 éves korában egy fiatal hölgyet vezetett az oltár elé: saját vesztére, mert a menyegzői éjszakán, vagy nemsokára utána, megütötte a guta. Erre vonatkozik a humanista poétának az az epigrammja, mely szerint igaza volt annak a haruspexnek, ki már *M.* gyermekkorában megjósolta, hogy egy *árok* fogja a jeles tudós vesztét okozni („In *fovea* te periturum qui dixit haruspex, Non est mentitus: conjugis illa fuit"); mire *Bayle* azt jegyzi meg, hogy még jobban lehetne az öreg doktort a méhecskékhez hasonlítani, kik Vergilius szerint a saját szúrásuk után elpusztulnak („animas in vulnere ponunt").

23. Manardus.

Jól esik olvasnunk, hogy már akkor is akadtak orvosaink közt olyanok, kik a levélbeli tanácsért hozzájuk forduló igen előkelő uraknak is megtagadták ezt, mondván, hogy ők csak akkor írnak recipét, ha a beteget is látják.[33] Ezzel szemben áll az a hét előkelő bécsi orvos (a császár orvosai és egyetemi tanárok), kik 1554-ben két egész napig tartó consiliumban tárgyalták Nádasdy Tamás betegségét, anélkül, hogy a nádort

[31] Medicinales epistolae (Argentorati, 1529.) 35, D; továbbá pag. 73, 117 stb. és az 1531. évi bolognai kiadásban (l. *Apponyi:* Hungarica, III. 129.)

[32] Erről és Manardi tudományos méltatásáról l. *Herczeg Árpád* cikkeit az Orvosi Hetilap 1927. évi folyamában.

[33] *Görgei Pál* eperjesi orvos Lónyai Annához, 1664. (T. M. III. 176.)

látták volna.[34] Pár évvel később azonban, mikor Nádasdy a fistulája gyógyítása végett maga is Bécsbe ment, bőven pótolták ezt a mulasztást, mert akkor meg egyszerre 14 doktor és négy *„sebgyógyétó"* gyűlt össze a „comes magnus" betegágya mellett, biztatva őt, hogy csak igya szorgalmasan a *„francusok vizét"* ami szintén sarsaparilla- vagy guajacfőzet lehetett. „Mintegy hóhérok, úgy voltanak körülem", írja a súlyos betegségében is kedélyes nádor a feleségének. Általában azt látjuk, hogy a Habsburgok szívesen bocsátották előkelő beteg híveik rendelkezésére az ő udvari orvosaikat. Így többek közt Horváth-Stansith Márk, a törökverő vitéz is, mikor 1561-ben nagybeteg lett, Bécsbe vitette magát és ott kezelték Miksa császár és a császárné orvosai, egyszerre öten is. A hatodik volt a *„füves"*, vagyis az ő saját külön házi kuruzslója, kiről otthon sokat tartott, de az udvari orvosokkal összehasonlítva, mégis csak felfedezi köztük a tudománybeli differenciát s azt írja levelében a szegény füvesről, hogy „a mint látom, nem a többi közibé való".[35]

Ezekről a *füvesekről* mellesleg megjegyzem, hogy a régi magyarok házi kezelésében nevezetes szerepük volt. *Füesek*-nek, vagy *füjesek*-nek is hívták őket s tökéletesen ugyanaz volt a foglalkozásuk, mint az ősrégi görög *rhizotomusok*-nak és a római *herbariusok*-nak; a betegek gyógyításához és a varázsláshoz használatos gyökereket és orvosi növényeket gyűjtögették. *Méliusz* Herbariumának címlapján is látható egy ilyen füves asszonynak a képe. *Takáts Sándor* helytelenül mondja egyik értekezésében, hogy a füvesek az orvosoknak külön speciese volt a régi magyaroknál. Ez a kifejezés ma is megtalálható népünk nyelvében s ugyanazt jelenti, mint a *„tudós asszony"*, vagyis javasasszonyt, varázslót, kuruzslót; sőt már *Decsi János* 1598-ban megjelent magyar közmondás-gyűjteményében is az van mondva, hogy *valakit magához füvezni* annyit jelentett, mint elbűvölni-bájolni, elvarázsolni, meghódítani. A füvesek tehát nem külön orvosok, hanem egyszerű kuruzslók és laikus medicasterek voltak, úgy nők, mint férfiak.

Hogy a gazdag betegek négyszáz év előtt is szívesen bízták magukat egyszerre több orvos gondjaiba és hogy már akkor is rendesen maga a háziorvos ajánlotta nehéz esetekben a *consilium* összehívását: erre számos példát lehetne idézni,[36] szintúgy arra is, hogy ezek az orvosi tanácskozások nem egyszer csúnya veszekedésbe fúltak. Ismeretes, hogy a *Bethlen Gábor* utolsó betegségén tanácskozó három orvos, kik között szerencsére egy magyar sem volt, hanem egy német, egy morva és egy spanyolzsidó, mily kíméletlenül egymás hajába kapott a tudós vita közben. Erre a nagyemlékű fejedelmünkre igazán szó szerint ráillik az a tréfás mondás, melyet egy régi magyar levélben olvastam, hogy „inter duos litigantes tertius — *moritur!*"

Általában feltűnő, hogy a hazánkba került külföldi orvosok, különösen pedig az olaszok, milyen féltékeny, irigy és inkollégialis viszonyban voltak egymással. Már Mátyás idejéből fel van jegyezve, hogy udvari or-

[34] Nádasdy-levéltár. (O. L. C. csomag, 1554 október 1.)

[35] Közlemények Szepes vm. multjából, 1918, 137.

[36] *Weszpr.* IV. 120 (hat orvos tanácskozik Verancsics betegségéről, 1558); *Apponyi:* Hungarica I. 124 (Frangepánt haemorrhoidalis bajában egyszerre négy budai orvos gyógyítja, 1516; v. ö. a föntebb Manardusról mondottakkal); Nádasdy levéltár (1554 március 8. *Gáspár* doktor ajánlja Nádasdynak, hogy még két bécsi orvost is hozzon magával a feleségéről való consiliumra, mert „hat szem többet lát, mint kettő"); T. T. 1878. 90. (súlyos sebesülteknél a sebészek kötelesek összegyűlni és tanácskozni) stb.

vosa, *Milio,* szándékosan elhanyagolta a nagy király kezelését, azon való bosszankodásában, hogy a király egy másik olasz orvost is fogadott udvarába. Báthory István lengyel királyt is két olasz orvos (*Buccella* Miklós és *Simonius* Simon) gyógyította utolsó betegségében s ezek a király halála után mérges, becsmérlő hangú vitairatokban vádolják egymást a király hibás kezelésével és halála siettetésével, azonkívül hitehagyással, csalással, mindenféle becstelenítő bűnökkel, Pozsgai Zsigmond hibás kezelésével. [Buccella epilepsiának minősíti Báthory betegségét, Simonius pedig súlyos asthmának; az utóbbi, Buccella távollétében, bort rendelt a királynak s ez okozta B. szerint elsősorban Báthory halálát: „Rex noster restitutus fuisset, nisi vinum bibisset!"][37] A magyar orvosok multjából nem tudok példát mondani az efféle mérges, de egyúttal tudományos. Hippokratesszel és Galenusszal bőven megspékelt vitára; annál gyakrabban előfordult ez a *praesente cadavere* való vádaskodás és kölcsönös leszólás a társadalmi állás és orvosi műveltség szempontjából is sokkal alsóbbrendű sebészek között.[38]

A most tárgyalt korszakban az orvosi gyakorlat lényegesen különbözött a maitól. Éppen a nagy orvoshiány következtében az akkori gyakorló orvosnak nagyon sok laikus konkurrense akadt. Nemcsak a már említett füvesekben, hanem a sokféle, másnevű *kuruzslóban* is. Ezeknek mindenesetre előnyösebb volt a helyzetük, mint az orvosoknak, mert az ú. n. szenvedő emberiségnek hagyományos jellemvonása, hogy sok mindent megbocsát a kuruzslónak, amit nem bocsát meg az *ars medica* hivatalos képviselőinek. A *jus impune occidendi* mindig a kuruzslók külön joga volt. Pedig nálunk már a 16. század végén kemény törvényt hoztak ellenük.[39]

Az akkori kuruzslók két osztályba sorozhatók. Az egyikbe tartoztak a városról-városra vándorló *kurittoló* vagy *kurittyoló* orvosok (*circumforanei),* vagyis a vásárokat látogató kuruzslók; [érdekes, hogy a *pharmacopoia circumforaneus* kifejezés már Cicerónál is előfordul;] a *kurittyoló* egészen megfelel a circumforaneusnak, mert a régi magyarban annyit jelentett, hogy vándorolni, barangolni, csavarogni.[40] Ilyenek

[37] Az egész vitát és a Báthory halálára vonatkozó irodalmat bőven ismerteti *Apponyi:* Hungarica I. 368, 363 (*Chiakor* epistolája); lásd továbbá *Szádeczky:* Nemzet, 1888. évf. (291. szám.) *Buccella* egyik írata (Confutatio responsi Simonii Lucensis stb.) azért is érdekes, mert több nagyhírű akkori erdélyi orvosról is megemlékezik, így *Pál* brassói orvosról és Dionysius *Avalus*-ról (spanyol?), kik mindketten az erdélyi fejedelem udvari orvosai, Petrus *Stupanus* sebészről stb. — A hányatott életű luccai *Simoniusról,* ki előzőleg lipcsei tanár és Rudolf császár orvosa is volt, részletesebben szól *Stübler:* Gesch. d. mediz. Fakultät d. Univers. Heidelberg, (1926. 56.)

[38] Vesd össze „Adatok a magyarországi sebészet történetéhez" című értekezésemmel (Orvosi Hetilap, 1917. évf.)

[39] Az 1595.-i medgyesi zsinat a bűbájosokra és jövendőmondó kuruzslókra vonatkozólag elrendeli, hogy „Quicunque se conferunt ad *magos* et *veridicos,* auxilium et levamen morbi alicujus ab ipsis petentes, debent privari usu coenae dominicae. *Si autem pastores id faciant.* amoveantur ab officio per mensem et a capitulo digna afficiantur poena". Miből kiderül, hogy még a papok is gyakran fordultak a táltosokhoz gyógyíttatásuk végett.

[40] Lehetségesnek tartom azonban, hogy a *kurittyolni* annyit is jelentett, hogy „kurjongatni, nagy hangon beszélni", mert népünk ma is használja némelyhol ebben az értelemben. E szerint a „kurittyoló orvos" kifejezés a német *marktschreier*-nek és a francia *charlatan*-nak is megfelel. (Utóbbi az olasz *ciarlatano*-ból; *ciarlare:* fecsegni, locsogni, szószátyárkodni.) Megjegyzem azonban, hogy újabban némelyek az olasz *ciarlatano-t* nem a *ciarlare-ból* származtatják, hanem a *cerretano* (Cerreto umbriai város lakosa) torzított alakjának tartják; (ebben az olasz városban igen sok ilyen kuruzsló lakott hajdanában). V. ö. *Corsini:* Medici ciarlatani e ciarlatani medici. (Bologna, 1922. 112.)

voltak a Felvidék hírhedt *olejkárjai* (olearii), vagyis a mindenféle illóolajokat, de különösen a Pinus cembrából lepárolt kárpáti balzsamot *(Balsamum Carpathicum)* árusító vándortótok, kik egész Európát, Svédországtól a török birodalomig s az Atlanti Óceántól az Uralhegységig végigjárták és a mai muzsikus cigányok módjára cifra huszáruniformist öltve, kalandozták be a külföldet, mindenütt kuruzsolva is. Csatangolásaik közben a kárpáti balzsamnak olyan hírt szereztek, hogy majdnem minden európai vezető állam nyelvébe átment a neve: a franciáknál mint „baume de Hongrie“, az angoloknál mint „Hungarian balsam“. *Weszprémi* és *Csaplovics* a magyar királyné vizének (Aqua reginae Hungariae), ennek a hajdan híres orvosságnak a gyártását és terjesztését is nekik tulajdonítja, bár, mint azt máshol kimutattam,[41] alaptalanul. 1786 előtt évenként körülbelül 3000 efféle olajos tót árasztotta el Európát, míg végre is mindenünnen kitiltották őket, ami nem ment könnyen, sőt sokszor csak egy kis *argumentum baculinum* alkalmazásával.[42]

24. Az olejkár. (Sterio akvarellje az 50-es évekből.)

A vándorkuruzslók közt elsőrangú hely illeti meg a sérvmetsző specialistákat: a *herniotomusokat* és *lithotomusokat.*

Tudvalevő, hogy régente az orvosdoktorok nem szívesen foglalkoztak a sebészet körébe vágó bajokkal. Nagyobb műtétet nem is igen végeztek; leginkább csak abban állt a szerepük, hogy a chirurgust ellenőrizték. Sőt a 18. század második felében, 1770-ben (a nagyszombati orvosi fakultás megalakulása évében!), törvénybe foglalták, hogy valamint a sebésznek és a gyógyszerésznek tilos a belső bajok kezelése, éppúgy az orvosdoktornak sem szabad olyan betegségek kezelését elvállalni, melyek a sebészet körébe tartoznak.[43] A sebészek képzettsége, ügyessége és orvosi tudása azonban az ország legtöbb helyén igen fogyatékos volt s így nem

[41] A Sudhoff-féle Festschrift-ben, 1913, 250. old. (Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, VI. köt.)

[42] L. erről bővebben a Magyar Gyógyszerész-Társaság Értesítőjében (1927. évf. 3. szám) megjelent értekezésemet.

[43] Prout chirurgis et pharmacopoeis internam corporum curam suscipere interdictum est, ita medico non licet chirurgiae subjecta mala mederi. (Normativum Sanitatis, I, 8. pont.)

csodálható, hogy a köznép a maga erejéből segített, úgy ahogy, a baján. Nem akarok ehelyütt régi sebészeink tudásának és társadalmi tekintélyének bővebb jellemzésébe bocsátkozni, csak egész röviden említek néhány példát, mely jellemző világot vet rájuk. 1779-ben a helytartó tanács kérdést intéz Lőcse városának tanácsához, hogy vajjon igaz-e az, hogy a város két sebésze (*Roth* és *Paleisz*) közül az utóbbi jóformán csak a hajnyíráshoz ért, s ha mégis érvágásra vállalkozik, akkor rendszerint egy inat és egy csontot is megvagdal? az első pedig piszkos, részeges ember, ki a feleségére bízta egész gyakorlatát, ez vág eret, ez köpölyöz, sebeket kezel és a várost végigjárja a sebészi és borbélyi mesterséghez való műszerekkel?[44] A pestmegyei sebészek 1766—67.-i összeírásában azt olvassuk, hogy Pécel orvosa „judaeus *Isacus Lebel*“ műkedvelő laikus volt, ki évek során át sebészkedett már s mikor hivatalos úton kérdőre vonták, sebészoklevelet ugyan nem tudott felmutatni, de annál több hangzatos elismerő bizonyítványt olyanoktól, kiket a legveszedelmesebb bajokban sikeresen gyógyított;[45] mindez azonban nem segített rajta, mert Pestre idézték, hogy Zach orvos előtt tegyen vizsgát, s minthogy ez nem sikerült, eltiltották a további gyakorlattól. Ugyanekkor Soroksáron két sebész működött s egyiknek sem volt oklevele; az egyik (*Kuminich József Fülöp*) azelőtt a Totleben-ezred hadnagya volt, s mikor kérdőre vonták, az oklevél helyett szintén csak az elismerő nyilatkozatok tömegével állott elő.

Ez magyarázza meg, hogy urak, parasztok szívesen fordultak avatatlan kuruzslókhoz, sőt gyakran a maguk módja szerint kezelték sebészi bajaikat. *Benkő Sámuel*, Borsodmegye jeles főorvosa említi (1794-ben), hogy a magyar földmívesek, kulcscsonttörés esetén, nem mennek a sebészhez, hanem szakértő vénasszonyokhoz, kik az akkoriban használatos bonyolult sebészműszerek gúnyára, rövid úton, lege artis, meggyógyítják őket.[46] Ugyancsak a 18. század második felében feljegyezték, hogy hazánk oláh népe ügyesen végezte a tonsillotomiát: a háton fekvő beteget lábaival a nap felé fordították, cigányoktól készített durva horgot akasztottak a mandolába és ezt éles késsel ügyesen, bár sokszor nagy vérzést okozva, kivágták. Erős vérzés esetén káposztalevet adtak, az operáció árát pedig 17 krajcárra szabták. (Kisebb csontok törésekor, különösen állatokon, a tiszántúli magyarság ma is alkalmazza a tengerikórókötést, *Liszt Nándor* szerint aképpen, hogy a csont vastagságának megfelelőleg egy-két vagy több tengerikóródarabot, 10—15 centiméter hosszút, vesznek, ezeket hosszukban behasítják és szétnyitják, azután még néhány hosszmetszést ejtenek a bélállományban is. Kisebb csontok már egy, vastagabbak kétháróm ilyen könyvszerűleg szétnyitott kóróval igen jól körülvehetők, végre az egészet zsineggel csavarják körül, illetőleg rögzítik. A kóró bele elég puha és rugalmas s jól helyettesíti a vattát, külső kemény héja pedig, szilárd hüvelyként, elég jól biztosítja a csontok adaptacióját.)

[44] Lőcse város levéltára, X. 139/2.

[45] Diversas fide dignas testimoniales ab iis, quos curavit, et ex periculosissimis morbis ad sanitatem reduxit, emanatas. (Pestmegyei levéltár, fasc. 13. 1767. 45. sz.) Az íratból az is kitűnik, hogy *Lébel* az érvágásért és a köpölyözésért 15 dénárt, nyirásért és borotválásért pedig 1 polturát szedett.

[46] In Hungaria apod agrestes frequentissima est fractura claviculae, neque ad chirurgos accursus; at ipsae vetulae ossa fracta brachium elevando et scapulam postrorsum trahendo, et absque pila axillae supposita, pulpa rad. consolidae majoris (a mai Symphytum officinale, orvosi nadálytő) stringunt, et sic absque ponderoso et complicato Desaultii, Duboisii, Brasdorii, Eversii, Bellii, Brunnghausenii apparatu, absque abreviatione artus, brevi sanant. (*Benkő:* Ephemerides, V. 14.)

Az igazi „nagy“ sebészetet, a legveszedelmesebb műtéteket azonban nem az ország népe, nem is a rendes városi sebészek, hanem leginkább a külföldről idelátogató s hazánkban szerte kóborló specialisták végezték. Ilyenek voltak a *herniotomusok*, a *lithotomusok* és az *oculisták*.

A sérvek kezelése sok gondot okozott hajdanában. Kisebbszerű herniákra megvolt ugyan a *kenő* és flastrom az előkelők *patikaládájában*, vagy ha ott nem volt, hát valami jó ismerős távoli vidékről is megküldötte annak a *receptáját*. Így mikor a kis Rákóczi Sámuelnek 1621-ben sérve keletkezett, Czeglédi uram küldött az anyjának, Lorántffy Zsuzsannának valami *kenetet sérésről*, mellyel mindennap kenegették.[47] Az is kétségtelen, hogy a herniotomiát a jelesebb magyar sebészek már a 16. században is végezték,[48] de komolyabb esetben mégis csak legszívesebben azokhoz a sérvmetsző-specialistákhoz fordultak, kik — úgylátszik — elég gyakran látogattak el hozzánk a Balkán-félszigetről és akik nemcsak sérvmetszéssel foglalkoztak, hanem másféle sebészi bajokat (nyúlajk, álképletek kiirtását, szemműtéteket) is vállaltak mellesleg; főfoglalkozásuk után mégis *herélő doktoroknak* vagy *görög herélő doktoroknak* nevezték őket.

Hogy ezek a kóborló sebészek nemcsak herniotomiával foglalkoztak, az többek közt egy 1751.-i halasi boszorkánypör vallomásaiból is kitűnik; ezen időben ugyanis Halason járt egy „görög herélő doktor“, ki egy asszonyt a lába bajából gyógyított ki.[49] *Bartholomaeides Lászlót*, a 18. századbeli jeles magyar tudóst, szintén egy görög herniotomus operálta meg gyermekkorában, hólyagkőbetegsége miatt, 1759-ben. Bartholomaeides életrajzának írója következőleg mondja el az orvostörténetünk szempontjából is érdekes esetet: „Ezen időben két *görög nemzetbeli testvérorvos*, a *hatóság engedelmével* az országban ide s tova utazott és sebészi műtéteket vitt véghez. Ezek Rimaszombatba jövén s ott Gerber Mihály polgártól hallván, hogy a klenóczi lelkésznek fia hólyagkőben szenved, Klenócz felé vevék útjokat s ott csakugyan megjelentek, a gyermeken a műtétet megkísérlendők. A beteg gyermek apja a műtétbe beleegyezni sokáig nem akart, míg végre a sok kérésnek, leginkább Kubinyi Dániel, a gyermek keresztapja kérésének engedve, beleegyezését adta, s a műtét a gyermeken 1759. év december 26-án nem minden veszély nélkül ugyan, de mégis szerencsésen véghezvitetett. Atyja a műtétnél jelen lenni nem merészelt, csak a kegyes anya és Frölich János ottani tanító nyujtottak az orvosoknak segédkezet. A seb, *mely a jobb lágyékon vágatott,* s melyen a kő kivétetett, néhány hét alatt begyógyult ugyan, de az utóbajok egész életfogytáig megmaradtak“.[50]

Ebből az adatból kiderül, hogy a görög herélő doktorok lithotomiát is végeztek, még pedig igen fogyatékos segédkezés mellett is. Azt is bizo-

[47] *Deák Farkas:* Magyar hölgyek levelei (223.)

[48] *Batthiányi Ferenc* azt írja (Újvárról, 1561. jún. 8.) Nádasdy Tamásnak: „Denique iuvenis ille Mathiszy, qui rupturam habuit, quem Mag(nificen)cia V(est)ra huc ad *Mag(ist)rum Christophorum* ad perscindendum miserat, ex ruptura illa iam est sanatus, Invaserunt eum autem multae aliae graves infirmitates, quae eum hic diutius retinuerunt, ita quod etiam ipse Mag(iste)r de vita sua dubitabat. Laborabat enim incredibili dolore capitis, praeterea etiam spasmo in gutture et mandibulis *(tetanus?)*, quibus infirmitatibus nec ipse Mag(iste)r Christophorus prodesse potuit, sed Dna consors mea praeparavit olea et unguenta quibus se unxit, quae sibi ut intelligo non modicum profuerunt stb. (Orsz. Levéltár).

[49] *Fekete Lajos:* A jászkúnok története. Debrecen, 1861. 163. l.

[50] *Bartholomaeides L.* életrajza *Lucze István*-tól. (A m. orvosok és term.-vizsgálók XII. nagygyűlésének munkálatai, 1868. 1. lap.) Bartholomaeides 71 éves korában halt meg.

nyítja ez az adat, hogy e kóborló művészek nemcsak Délmagyarországot járták, hanem a felvidékre is elvetődtek, ahol különben inkább a Németországból és Ausztriából hozzánk kerülő herniotomusok világa volt.

E vándorsebészekről, nemkülönben a szemoperálókról *(oculorum operatores)* és a foghúzókról *(dentifrangibuli)*, kik hajdanában végig járták vásárok idején az országot, szó van a Mária Terézia idejében (1755 aug 19.) keletkezett s a közegészségügy szabályozására vonatkozó tervezetben is, mely megszabja, hogy vásárok idején a sérvmetszők és társaik mekkora taxát fizessenek, azonkívül javasolja, hogy ha valamely városban megjelennek, a hatóságnál való jelentkezésre köteleztessenek, hogy belső bajok gyógyításától tiltassanak el s a hatóságok csak kivételesen adjanak nekik bizonyítványt végzett műtételeikről és ha adnak, jelentsék be ezt is a helytartó tanácsnak.[51] Egy 1756-ban kelt helytartótanácsi rendelet (l. ugyanott, 348. l.) meghagyja a hatóságoknak, hogy bizonyos lithotomusokat ne korlátozzanak és háborgassanak „in artis suae exercitio", mert a vizsgáló orvos kérdéseire elég jól megfeleltek, sikeres műtételeikről sok, hitelt érdemlő bizonyítványt mutattak, sőt az emberi testből kivett *köveket* is.

Az a két görög sérvmetsző, ki Bartholomaeidest megoperálta, alkalmasint ugyanaz a *Stankovics Kyrkov János* és *Stanko* alias *Stathi Miklós* volt, ki 1759-ben a hatóságok akadékoskodása miatt panaszos levéllel fordult a királynéhoz. E levelüket, nagy önérzettel, úgy kezdik, hogy tevére való súlya *(onus cameli)* volna annak a sok bizonyítványnak, melyet sikeres operatioikról és Isten ő szent felségétől nyert sebészi ügyességükről mellékelhetnének. Panaszolják, hogy különösen azokon a helyeken, hol sebész-céhek vannak, a helyi chirurgusok féltékenysége miatt mindenféle zaklatásnak vannak kitéve; pedig a szegény adózó nép nincsen abban a helyzetben, hogy a sebészek mindenféle drága recipéjét (kőbaj ellen) megcsináltassa, nagyon kevés is a gyógyszertár az országban; a sérves bajok ellen pedig ugyan keveset használ a sebészek mindenféle kötése. Térden állva kérik ő felségét, rendelje el, hogy a hatóságok tekintettel legyenek az ő (1756-ban nyert) szabadságlevelükre, vagy pedig legyen kegyes a királynő rájuk is kiterjeszteni azt a privilegiumot, melyet néhai *Nicsevik János* herniotomus kapott III. Károlytól; egyszersmind kérik, hogy nyúlajkat és húskinövéseket (álképletek?) is szabadjon operálniok, mert ezekhez úgy sem mernek késsel nyulni a hazai sebészek; továbbá, hogy a szabadalom családjuk tagjaira (segédjeikre) is kiterjesztessék. Aláírás: „graeci ritus Macedones, vulgo *Bruch- und Steinschneider*".[52]

Úgy látszik, hogy a görög herniotomusok magyarországi szereplése nem sokkal ezután megszűnt, mert 1778-ban Magyarországra is kiterjesztették annak az osztrák rendeletnek az érvényességét, mely szerint „alle Marktschreyer, Quacksalber, Afterärzte, *herumschweifende Operateurs* und *Zahnbrecher*, Theriac- und Arzneykrämer" eltiltandók a gyakorlattól.

Honnan kerültek hozzánk ezek a „herélő doktorok?" Erre nézve *Pouqueville* francia consul egyik munkájában[53] találunk felvilágosítást. E leírás szerint a Micsikeli-hegység keleti oldalán, az ú. n. Zagorjéban, tizenegy olyan falu, nevezetesen pedig Liaskovo és Calota, volt akkori-

[51] *Linzbauer*, II. 307.
[52] *Linzbauer:* u. o. 361. l.
[53] *Pouqueville:* Voyage dans la Grèce, Paris, 1820, I. 153.

ban, honnan a „jó orvosok" *(kaloiatri)* világgá mentek. Törökországban az ú. n. *kephaloniai doktorokkal* egyetemben mindenfelé lehetett találkozni velük; csakhogy míg ezek a kephaloniai orvosok tanult emberek voltak, addig a zagoriták családbeli elődjeiktől hagyomány útján öröklik a tudományukat. Pouqueville szerint minden anatomiai ismeret nélkül, de azért bámulatos ügyességgel operálják meg a kizárt vagy súlya miatt kényelmetlenné vált sérvet. Érdekes, hogy a sérvtömlőt maguknak tartják meg s azt felfújva, póznára akasztva, mint valami trophaeumot és bolti címert magukkal viszik mindenfelé s minél több ilyen hírverő jelvény van birtokukban, annál jobban virágzik a keresetük. Pouqueville olyanokat is ismert köztük, kik hályogot operáltak (depressioval) és a kőmetszést is igen ügyesen, de a virilitás rovására végezték; ha más nem volt, akkor borotváltak is.

Ezek a herniotomusok ma is megvannak még Görögországban s *Manghinas* tanár azt írja róluk, hogy a *ki nem zárt* herniákat a sérvcsatorna megnyitásával operálják, mely azután sarjadékkal telődik meg s ilyen módon gyakran radikális gyógyulás is következik be. *Rigler Lőrinc* is említi,[54] hogy Macedoniában, Epiruszban, Thessaloniában stb. még az ő idejében is gyakoriak voltak a lithotomusok *(tascsi)*, továbbá a sérvmetszők *(kasikcsi)*. *Gyorgyevity Vladán* szerint ezek (1829 előtt) gyakran ellátogattak Szerbiába is, hol úgy látszik „iskolát" is hagytak maguk után, mert még 1883-ban is nagy híre volt egy szerb herniotomusnak, ki nemcsak kizárt sérveket operált sikeresen (eredménytelen taxis után), hanem szabad herniákon is végzett műtételeket. Ugyanő említ egy népies szemészt is, ki 40 év folyamán a hályogreclinatióknak nagy számát végezte, legjobb eredménnyel.[55]

25. Könyves Kálmán castráltatja és megvakíttatja Álmost és fiát, Bélát. (A Képes Krónikából.)

A herniotomusoknak a magyar történelem feljegyzéseiben is akad nyomuk. Kálmán királyról olvassuk, hogy 1099-ben meghagyta „orvosának", kit a forrás *magicus minister*-nek nevez, hogy fivérét Álmost s ennek kis fiát Bélát (a későbbi Vak Bélát) előbb herélje ki, azután szeme világától fossza meg. Az „orvos" Álmoson végre is hajtotta a parancsot, míg a kis gyermeket csak megvakította, de nem herélte ki, hanem ehelyett egy kutyakölyöknek a heréjét mutatta be a királynak. Hogy ki volt ez a *magicus minister*, arra nincs további adatunk. Nem merném állítani, hogy ez is valami Balkánról ideszármazott herniotomus volt; sőt valószínűbbnek tartom, hogy olasz ember lehetett, tekintve, hogy a király első feleségével, sziciliai Buzillával, sok olasz (többek közt udvari orvosa, *Draco*, is) került

[54] *L. Riegler:* Die Türkei und deren Bewohner. Wien, 1852, I. köt. 354.
[55] *Gyorgyevity V.:* Die Entwicklung d. öffentl. Gesundheitspflege im serb. Königreiche. (1883.) 10. és köv. l.

hazánkba.[56] A görög eredetű déli olaszokról pedig tudjuk, hogy már a hippokrateszi időktől fogva nagyban foglalkoztak a herniotomiával, a kőmetszéssel és szemoperálással. Sokat közülök fejedelmi udvarokban is alkalmaztak s még a 18. században is voltak hivatalos állású olasz lithotomusok és okulisták Grácban, Innsbruckban és Olaszország különböző városaiban.[57]

A felvidék és a szászföld herniotomusai és lithotomusai inkább nyugatról, a német nyelvű tartományokból származtak el hozzánk. Nagyszebeni források[58] említik például *Schartl Péter* ottani sérv- és kőmetszőt *(steinschneider)*, ki nemcsak operált, hanem tanítványokat is elfogadott és *magister* volt a címe. 1549-ben Danzigban tartózkodott s az ottani tanácstól negyszerű bizonyítványt hozott az ő sebészi ügyességéről, melyet igen előkelő urak *(hohe Potentate)* is igénybe vettek. Irataiból kiderül, hogy 1543—1549 közt bejárta a következő városokat: Münster, Herford. Halberstadt, Gröningen, Herzogenbusch, Dordrecht, Brüssel, Rotterdam, végül Brünnbe és Bécsbe került, s itt az alsóausztriai régens (báró Herberstein) bizonyítványt adott neki, hogy őt drága olajokkal és kenőcsökkel kenegette s ilyen módon, anélkül hogy fájdalmat okozott volna, hetven darab kisebb-nagyobb követ távoztatott el tőle. Ezután Nagyszebenben városi sebészi állást nyert (55 frt fizetéssel és szabad lakással) s e városban több beteget (többek közt egy papot és két kis fiút) sikeresen kigyógyított a luesből, mi eléggé bizonyítja, hogy mennyire el volt nálunk akkoriban terjedve ez a betegség.[59] A német herniotomusoknak egyebütt is nyoma akad hazánkban. Bártfán már 1436-ban volt egy *„medicus testi-*

[56] *Wertner Mór:* Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek. Századok, 1893. 600.

[57] *Haeser:* Geschichte, I. 786. és *Fossel* cikke (Janus, 1901, 638.) Utóbbi a 12. században (tehát nem sokkal Könyves Kálmán uralkodása után) akad az olasz herniotomusok nyomára s azt mondja, hogy különösen híresek voltak a Norcia- és Preci-beli családok (Perugia tartományból, Umbriában), kik nemzedékről-nemzedékre örökölték sebészi ügyességüket *(„nursini“)*, nemkülönben a Nápoly környékéről valók, kik éppúgy, mint a magyarországiak, ki is herélték a beteget, mert ezt okvetlenül szükségesnek tartották a műtét sikeréhez. Az egyikről följegyezték, hogy mindig mellette volt a kutyája, ki operáció közben mohón bekapta a neki dobott herét. — A különös *magicus minister* kifejezésről megjegyzem, hogy *Pethő* az ő krónikájában hóhérnak fordítja, továbbá azt mondja, hogy „(a hóhér) nem herélé meg a gyermeket, hanem egy (kutya-)kölket heréle-meg helette és annak a két golyóbissát vivé meg a királynak és azt mutatá-bé neki“. *Pethő* itt majdnem szószerint *Heltai* Magyar Krónikájának szövegét vette át, hol az van mondva: „de a hengér (= henker, hóhér) meg keserülé a szép gyermeket és egy kölket heréle helyébe, és annak a monyát hozá Kálmán királnak“. A Jordánszky-kodex is hóhérnak fordítja a *minister*-t, („az byro aggyon teghedet az hohernek“ = judex tradat te ministro). Semmiesetre sem állhat meg *Demkó* azon föltevése, hogy a *mag. minister* a király háziorvosa volt, mert az eredeti szövegben az áll, hogy „magicus minister, quem sibi Colomannus *delegerat*“, tehát erre az alkalomra külön kiválasztotta. De az orvosoknak különben sem volt szabad abban az időben sebészi műtétekkel foglalkozniok. Megjegyzem még, hogy a *magicus* szó a középkorban méregkeverőt is jelentett, a *minister* pedig általában szolgát, famulust. (V. ö. *Forcellini:* Lexicon totius latinitatis, IV. 14.) Annyi bizonyos, hogy a kasztrálás a hóhérnak hivatalos feladatai közé tartozott (l. alább).

[58] Nagyszebeni Nationalarchiv Nr. 572, 573, 574/1549, továbbá 588/1550, 609/1551 és 629/1552 és *Herbert* cikkében. A magyarországi német herniotomusokról, lithotomusokról és okulistákról lásd még a *Baas* 70. születése napjára 1908-ban kiadott Festschrift-ben közzétett értekezésemet.

[59] Megjegyzendő, hogy régente a lues kezelése a sebészek feladata volt. (L. *Haeser* II. 146.)

culorum", ki 2 forint adót fizetett.[60] Nádasdy Tamás nádor 1554-ben két forint honoráriumot adott „az *németnek*, az ki az embereket heréli".[61] Ezek a felvidéki német sebészek rendesen hályogoperálással is foglalkoztak s ezért többnyire úgy nevezik magukat, hogy „*Stein- und Bruchartz, Oculist*". Hajdanában nagy becsülete volt ezeknek a külföldi vándorszemészeknek, kik közül egyik-másik, például Daviel (1696—1762) és Jung-Stilling (1740—1817) a szemészeti műtéttanban is halhatatlanná tette a nevét. „A tanulatlan sebészeknek és borbélyoknak köszönhető a sebészet és a gyakorlati szemészet újraalapítása" — mondja Hirschberg. *Paré* és *Franco*, a zseniális hályog és sérvműtő, is ezek sorából került ki és ilyen vándorló sebész-okulista volt *Toggenburg*, Mátyás király orvosa is, kiről később még szó lesz. Nálunk különösen hálás volt az okulisták működési tere, mert a mi népünk hosszú évszazadokon át inkább csak kuruzsló módszereket, ráolvasásokat, imádságot, mindenféle furcsa kenőcsöket, vizeket stb. használt a szembajok ellen. Sokszor a papok és apácák is felcsaptak okulistáknak. Egy 1514-ből származó hazai pálosrendi missale egyik lapján, a „Benedictio infirmancium oculorum" cím mellett ezen egykorú bejegyzés (rubrica) olvasható: „Lege super infirmum et da ei de semine *Bodog azzon theye* novem grana comedere."[62] Tehát a pap nemcsak a benedikciót mondotta el, hanem mindjárt gyógyszert is adott a betegnek. De sokkal régebben (1455-ben) is megtörtént, hogy Bánffy László egri püspök egyik rokonát elküldi a hazánkat járó Kapisztránhoz, hogy ráimádkozzon, benedikciót mondjon ennek hályogos szemeire.[63] 1729-ben egy pesti klarisszaapácáról (Paulovics Ágnesről) írják, hogy kitünő szemorvos, ki „a hállyogos és merő éppen [talán merőképpen?] megvakult gyermekeknek oly derék orvossa, hogy messze földekrűl is idejárnak hozzá gyógyításért, melyben való nagy tudományán a derék orvosok is csodálkoznak".[64] Kétségtelen, hogy ennek a „nagytudományú" apácának gyógyító eljárása szintén főleg egyházi szertartásokban, áldásokban, a szemgyógyító szentekhez való fohászkodásban stb. állott, s csak másodsorban gyógyszerek alkalmazásában. Ilyen szembajok elleni benedikciók *(benedictio oculorum)* nagy számmal maradtak fenn. Formulájuk rendszerint ilyenformán kezdődött: „Domine Jesu Christe, sana oculos hominis istius per virtutem sanctae crucis tue, sicut sanasti oculos sancti tui Thobiae" . . . stb. Az imádság elmondása után a pap a földre köpött, nyálát (Jézus módjára) elkeverte a porral és a beteg szemére, illetőleg szemehéjára kente, vagy kereszt alakjában érintette vele. („Et expuens in terram facias lutum et linias super oculos ei dicens: Lutum fecit Dominus ex sputo et linivit oculos meos et vidi et lavi et vidi et credidi Deo", — mondja a befejező utasítás.) Ennek az ősrégi szertartásnak egy része máig is fennmaradt abban a népies szokásban, hogy akinek a szemébe esik valami, annak ki kell köpnie. Leggyakrabban (és per-

[60] *Fejérpataky:* Magyarországi városok régi számadáskönyvei, 437.

[61] Kétségtelen, hogy a nádornak herniája volt, mert egy 1556-ban kelt levelében, melyet feleségéhez intézett, szokott kedélyességével úgy írja alá magát, hogy: „az te tökös palatinusod". (Lásd: *Károlyi-Szalay,* N. T. nádor családi levelezése, 16. l.) Egyéb adatok is megerősítik ezt: (l. *Horváth Mihály:* gr. Nádasdy Tamás élete, 113.)

[62] Magyar könyvszemle, VIII. 137. Ezen „boldogasszonyteje" állítólag a régi *Corduus lacteus* volt.

[63] T. T. 1901. 181.

[64] Kathol. Szemle, 1894. 184. *(Takáts S.)*

sze legtöbb eredménnyel is) akkor alkalmazták ezeket a benedikciókat, mikor valami idegen test hullott a szembe.

Egyik-másik előkelő asszonyság is valóságos szemorvosi prakszist folytatott. Így Lorántffy Zsuzsánna vagy a kegyes életű *Bethlen Kata*, gróf Teleki József felesége, ki fiatal korában rendszeres oktatást nyert a doktorkodásról, még pedig három híres erdélyi orvostól (Köleséri, Simonius és Borosnyai) s kinek koporsója felett énekelte Bod Péter:

Kivált szem fájdalmát böltsen orvoslotta,
Hályogot a szemről könnyen el oszlatta,
E' hasznos tudományt nekj tanitotta
Más Doktorok között *edgy jó Oculista.*

Ezek a vándorló okulisták, kiket már *Bartisch* („Augendienst", 1586) gúnyosan „leichtfertige und lose Gesellen" jelzőkkel emleget, sokszor nagyon is heroikus kúrákat alkalmaztak és, faute de mieux, szembajok ellen is szívesen adták a megszokott hashajtó panaceákat. A szemével bajlódó gróf *Bethlen Miklóson* (1670 körül) olyan szörnyű purgálást vitt véghez „egy híres és bizonyos tudós doktor", hogy (mint ő maga mondja magáról) „majd három holnapig férfiságomat nem érzettem, és soha azután mai napig az ujjam hegyei, úgy mint azelőtt, meg nem töltek. A szemem ugyan nem folyt osztán akkor, de nem adom senkinek tanácsul, szemfájásban, hogy úgy curáltassa magát — a feneke bajával!"[65] Ennél azonban sokkal nagyobb bajok is történtek. 1469-ben Rozgonyi Rajnáld írja a bártfaiaknak, hogy az az okulista, kit hozzáküldtek, merész vagdalkozásával *(per suas scissuras)* teljesen megvakította a varannói plébánost;[66] 1558-ban Ádám deák írja Nádasdynak, hogy valami semmiházi *(nebulo)* járt ott (Sopronban és vidékén), ki sokak szemét tönkretette s azután, mikor a betegek pénzét zsebrevágta, megugrott.[67] Ki tudná ma már megmondani, hány hasonló szélhámos pusztította az emberek szemevilágát a régi Magyarországon?

S a közönség mégis kapva-kapott ezeken a külföldi (többnyire német) okulistákon, kik az operáló késhez is hozzá mertek nyúlni. Bizonyítja ezt ghimesi *Forgách Simonnak*, a híres vitéznek, egy 1572 augusztus 17-én Léváról a körmöcbányai városbíróhoz intézett levele, melyet ezen érdekes multú város levéltárában[68] találtam. „Es ist uns glaubwürdig anzaigt worden" — írja *Forgách* — „das Neulicher Zeit in Eur Statt *ain ersamer Augen Arzt* ankhomen war, welcher vielen Leutten, so feel über die Augen gehabt, soll geholffen haben, dieweil wir aber auch aines solchen Arcztes sehr bedirfftig sein, Ist an Euch hiemit unser vleissig freundlich bitt, Ir wollet unnss bei Zaiger diss unserm Dienst, allen bericht zu thuen" stb. Azután elmondja, hogy a feleségének van valami szembaja s ha az orvost hozzábocsátják, becsületesen meg fogja fizetni („aller seiner gehabten müe erbarlich bezalt werden").

Valószínű, hogy ezen okulista ugyanaz a frankensteini (sziléziai város a boroszlói kerületben) *Schwabe Kristóf* volt, kinek sikeres hólyag- és sérvműtéteiről maga a körmöcbányai tanács két évvel később 1574-ben a következő, igen érdekes bizonyítványt állította ki:[69]

[65] Gróf Bethlen M. Önéletírása, I. 209.
[66] *Iványi B.:* Bártfa sz. kir. város levéltára (1910), 270.
[67] *O. L.* (Nádasdyhoz intézett levelek, A. I. csomag.)
[68] Tom. I., fons 33, fasc. 1. 8. szám.
[69] Körmöcbányai levéltár: 1574. 33. 1. 10. szám.

„Wir Richter und Rath der khun. Freien Bergstadt Crembnitz, Bekhennen und thuen Khundt mit disem unsern Brieff für Jedermehnigklich, das für uns in versambletem Rath khommen und erschienen sind, Erstlich, der Ersam Fursichtig und weis Herr Clement Bauer, unser Aidtsbrueder vnd Rathsverwandter, vnd hat für vns freiwillig bethont vnd ausgesagt, das der Erbar Kunstreiche vnd wolerfahrne *Christoff Schwabe* von Franckstein, in Schlesien, der hochloeblichen freien Khunst *Stain vnd bruch Schneider, Oculist, Wund vnd Leibartzt,* Zaiger disz brieffs, seiner Hausfrauen, Katherina, des Alters im sechzigisten Jar, *den Stahr,* welchen Sie an Iren augen eine Zeitlang gehabt, vnd dadurch an Irem gesichte verhindert worden, den Sibenden Tag Julij, das ist Mittwoch vor Margarethae, dises Vier vnd Sibenzigisten Jares, in beisein vnd Gegenwurtt der Ehrnuesten Ersamen vnd Weisen Herrn, Valter Leiner, Ro. Kay.... von Wardein, Peter Foith Rathsgeschwornen vnd Obristen Scheutmeister bey der Kayserlichen muntz vnd Lienharten Schneiders, vnsers mittwohners, khunstlich, glücklich vnd wol gestochen, vnd Sie dermassen curirt, das Sie nunmehr nicht allein des Tages schein Wieder mit freuden anschauen, Sonder auch die Personen vnd ander einzehlich Ding deutlich vnterscheiden, vnd one leittung der Hende iren weg fortgehen, vnd Irer Haushaltung selbst abwartten khan. Zum Andern, der Erbar Heinrich Krupert unser vntersass im Windischendorff ein Muelarbeiter, welcher bethont, das gedachter Christoff Schwabe, von seinem Sohn, auch Heinrich genant, des Alters anderthalb Jahr, einen *erschrecklichen waidt bruch vnd schaden* an der lincken seitten, den es von iugent auff gehabt, daran auch Vater und Mutter gros Hertzenleid geseln, Montags nach Johannis Baptistae dieses Vier vnd Siebenzigisten Jars, in beisein der Erbarn vnd Fursichtigen Menner: Steffan Hanusch, Steffan Bartl, vnd George Weinzirls, unserer mittwohner, item Mathessen Schmid, vnd Andressen Mitke, vnseres vntersassen, im Windischendorff, meisterlich vnd kuenstlich aus dem leibe geschnitten, auch solches Kneblein wiederumb dermassen verheilet, das es frisch vnd gesundt herumber gehen khan, vnd kheinen schmertzen in seinem leib mer fühlet, darumben baide angeregte Partteien zuvorderst Gott dem Allmechtigen, als der seine göttliche Hülff verlihen, nachmaln vorangeregten Leibarzt Christoffen Schwabe, der seinen vleis in der Cur nicht gespahr, vnd *seine Khunst, die im von Gott verlichen worden,* an Irem Geweib und jungen Söhnlein beweisen, zum höchsten Danck gesagt, Ime auch dafür gebürliche bezahlung gethan.... Ist derwegen an iedermehnigklich, denen diser unser Brieff furkhombt vnd gelesen wirt, vnser dienstlich freuntlich bitten, die wollen vielgemelten Christoffen Schwabe hierinnen volkhumlichen glauben geben, Ime gunst, furderung vnd allen genaigten Willen erzaigen, und seiner Khunst vnd geschickligkeit, auch diese unser Khuntsschafft und furbitt fruchtbarlich geniessen lassen“ stb.

A körmöcbányai levéltárban (tom. II. 33. l. 81.) még egy hasonló bizonyítvány van, melyet egyik körmöci (illetőleg Hey-beli) polgár adott *Hans Schneider* („von *Cameny*“, tehát valószínűleg Kamen poroszországi városból való) okulistának, abból az alkalomból, hogy a felesége hályogos szemét megoperálta. Az érdekes bizonyítvány, mely 1640-ből való, következőleg hangzik:

„Ich Steffan Schauorschey, der Herschafft Crembniz Vnttherthan ausz dem Miete Hey, Bekenne hiemit, das Mir der Ehrnueste vnd fürnembe

Herr *Hannsz Schneider,* seiner Khunst Ein Occulist, Leub vnd Wund Arzt, auf mein frl. Verlangen Vnd bitten meinem Weib, Welches ganzer funff Jahr Starr Plind gewesen, Ir das linkhe Auckh wiederumben zurecht gebracht Vnd *das Fell* an demselbigen geschnittn, also das sie nun mehr an besagtem linkchen Auckh (Gott sey Lob.) wiederumben ganz guet vnd woll sehen thuet, vnd weille Ich vmb Verhindernus willen selbiges mein Weib nicht selbste vor herr Stadtrichter habe fürstellen khönnen, also habe Ich auf begehren obgedachten herrn Artz dieses Zeugnusz schrifftliche in Bey sein vnd gegenwarth des Caspari Tändl, fleischhacker alhier, Ihme Erthaillen wöllen" stb.[70]

A hazánkba szakadt külföldi okulisták közt megemlíthetem még *Dauchbergk János* dán szemgyógyítót, kinek sikeres működéséről a selmecbányai tanács 1563-ban bizonyítványt állít ki,[71] továbbá *Guttmann Éberhardot* (1615.), kinek úgy látszik előkelő helyzete volt a brassói társaságban.[72]

Mindezeknél sokkal veszedelmesebb, mert nagyobb nyilvánossággal dolgozó, volt az a jóval később (1753) Budán felbukkanó kóbor szemész, *Kern Tóbiás,* „ihro Römisch-Kays. Königl. Mayestäts oculist und operateur", ki nagy hangon hirdeti magát az akkori ujságokban és külön megjelent reklámlapokon. Sziléziai ember, ki sorra járja a monarchia városait, de egyszersmind nagy önérzettel hangsúlyozza hirdetéseiben, hogy ő nem olyan közönséges fajta szemész, aki egyik vásárról a másikra hordja a művészetét: „ein solcher ist er nicht, dann wer seiner benöthiget, muss ihne expresse beruffen lassen". Minthogy nehány előkelő magyar úr Bécsből ide hivatta, szívesen bocsátja a közönség rendelkezésére *seine von Gott verlyhene Scienz und Wissenschafft. Kern* uram a Vízivárosban, a Fekete Elefánt-hoz címzett vendéglő tulajdonosa házában szállott meg és hirdetésében, miután nevezetesebb bécsi kúráit elmondja, végül a keresztyéni szeretet nevében arra kéri az olvasót, hogy a reklámos céduláját, ha elolvasta, adja tovább a szomszédjának. Hirdetéséből különben nyilvánvalóan kiderül, hogy ő nem annyira operatör, mint inkább arkánumokkal kuruzsló szélhámos volt, ki szemészeti tudományának főbb pontjait következőleg ismerteti: „So Curirt er:

1-lich Alle *Curable augenmängel,* wie selbe ihmer mögn Benambset werden, sofern die *Pupilla* oder aug Apfel ohnverlezt ist, und Curirt solche auf ein besondere Manier, welches ihm, ohne sonderen ruhm, wenig dergleichen nachthuen werden; anbey *störket* er das *Blödde* und *dunkle Gesicht* mit kostbarer Medicin bey alten Persohnen, welche sich ihre augen totaliter destruiret, durch vill Studiren, nachtlesen, und schreiben, oder rauch, wind, und feuer.

[70] Ugyanez a *Schneider* Liebmann Mátyás serfőző özvegyének is visszaadta a szemevilágát. (Körmöcbányai lvltr. Protocoll. curiale, 1636. pag. 367.) Hetven évvel (1702) később egy *Schott* nevű német okulistát hívtak meg a körmöcbányai polgárok; de már ennek a működése ellen nagyon felhorkantak a város fürdősei és borbélyai, mert nemcsak szemet operált, hanem fogat is húzott, purgált, izzasztott, fontanellát alkalmazott. Kérik a tanácsot, hogy tiltsa el őt ezektől a funkcióktól, melyekre nincs jogosultsága. (U. o. 1702 szept. 15., pag. 179.) [*Ernyey József* adata.]

[71] *Demkó,* 285. — Ugyanebben az évben özvegy Bodó Ferencné, Harmaty Katalin, „megnyomorodott szegény világtalan üzvegy asszonyállat" kéri Nádasdy Tamásnét, engedje meg, hogy az *ő rác* foglyával, ki „az Uristen után már sok szegény megnyomorultaknak segitett", gyógyíttathassa magát. Ugyanezt kéri Bodóné számára (1562. febr.) Szluny Anna, ki azonban nem rácról, hanem törökről beszél. *[Országos Levéltár.]*

[72] *Quellen:* V. 538.

2-tens Hilfft er denen jenigen, welche mit *innerlichen Staar, Fellen, Suffusionen* oder *Catharacten* behafftet sind, als nemlich den *Blauen* und *Weissen Staar,* in zwey oder 3 Vatterunserlang, ohne einigen schmerzen das die Menschen widerum zeith ihres Lebens das völlige gesicht erhalten.

3-tens Vertreibt er auch den gefährlichen, *schwarz- grüngelben ansezenden Staar,* das sie zu ihrer zeitigung nicht gelangen und worin solches überhand nehmen, dass sie ihrer zeitigung nicht gelangen, wann solches überhand nehmen, den jenigen Menschen auf keine mögliche weiss zu helffen seyn.

4-tens Allerhand *Arthen,* und *Beschwärnussen* deren *augen,* als *hizige, rothe, Rinnende, flisende,* und *schwärende* aus dem Fundament, und so sich auf dem augen, *fleisch- Brand-* und *Berlfelle* aufgesezt, oder auf gewachsen, heylet und verdreibet er dergleichen in kurzer Zeith ohne einige Makel und fehler."

Valóban csodálatos, hogy a helytartótanács ennek a szédelgőnek, azzal a feltétellel, hogy belső bajok gyógyításától óvakodni fog, megengedte a gyakorlatot![73]

Körülbelül ebben az időben (1767) Soroksáron is volt egy okulista, állandó városi sebész minőségében; neve: *Granner Gáspár.* Valószínű, hogy ez a herniotomiához is értett, mert az van mondva róla, hogy „in Germania, Civitate Electorali Najspurgh (!) per Seb. Jos. Scholer chyrurgum oculistam et *rupturarum scissorem,* ac Jo. Melch. Camer, aeque oculistam chyrurgum examinatus et approbatus est."[74]

Jóval később (1791) jelenik meg Pesten az első szemész-specialista, *ki egyszersmind orvosdoktor is volt. Réz József Imre,* gyöngyösi származású orvos ez, kinek a Magyar Kurirban (1791 február 8.) megjelent hirdetését annál kevésbbé mellőzhetem e helyütt, mert valószínűleg ez a legelső magyar nyelvű specialista-reklám, mely ujságban jelent meg (azóta jócskán megszaporodott a számuk!). Réz dr. következőleg ajánlgatja az ő okulista-ügyességét:

„Réz József r. valóságos Magyar, Heves Vármegyéből, Gyöngyös városában született; a' ki ifjuságától fogva magát az Orvosi tudományokban gyakorlotta, különösen pedig a' Szemnek mindenféle nyavallyáiban, mellyeket rész-szerint külső és belső szerekkel, rész-szerint *gyenge* Operátiók által gyógyítani szokott; melly Nemes Mesterségeknek már több esztendők előtt nem tsak a' Pesti Királlyi Universitásnál, hanem külsőországi Akadémiákon is számos próbáit mutatta: erre nézve adja tudtára a' Közönségnek, hogy ha valaki akárminemű Szem-nyavallyában, úgymint külső, vagy belső Hályogba szenvedne, tehát minden bizodalommal nálla magát jelentheti. Ő' peniglen, mindeneknek kész szolgálatát ajánlja, sőt a' szegényeket *Istenért orvosolja.* Többnyire lehet nálla kapni bizonyos áron azon hires Angliai Balzsamot és ugyan ollyan Szem vizet; a' mellyek által őszült öregségig a látások tisztasága minden hiba nélkül meg-maradhat. Lakása a' jövő Pünkösdig lészen Pesten az Hatvani Kapun kivül harmadik házban."

*

Az ide-oda vándorló, nagy földet bejáró herniotomusokkal, lithotomusokkal és okulistákkal szembenállott az állandó lakhellyel bíró, megtelepedett kuruzslók népes osztálya, mely lukrativ szempontból még na-

[73] *Linzbauer* II. 283.
[74] Pestmegyei levéltár, u. o.

gyobb ártalmára volt az orvosi gyakorlatnak. Ilyenek voltak a materialisták, drogisták, gyógyszerészek, fürdősök, a papi rendhez tartozók, a „*veszett doktorok*“ (a veszettség specialistái), a bábák és segédjeik a „*compók*“, a patkoló kovácsok, a nagyszámú zsidó kuruzslók, az anabaptisták, a „*disznóverők*“ (miskárolók), s végül a — hóhér.

Mindezen kuruzsló felekezetek közt nevezetesebb szerepük volt az *anabaptistáknak*, (új keresztényeknek, vagy visszakeresztelkedőknek, ahogy Pázmány Péter nevezi őket).

Sokat hányatott felekezet volt ez, mely Svájcból, Németalföldről és Németországból való kiüzetése után, 1525 táján tünik fel az osztrák tartományokban, nevezetesen pedig Morvaországban. Hozzánk, ahol *anabaptisták, habánok* és *új-keresztények* nevén voltak ismeretesek, 1546 óta kezdtek átvándorolni Ausztriából; nagyobb tömegben azonban a 17. század első felében jöttek s a nyugati és északi vármegyékben, különösen pedig Kosztolna, Csejte és Vittenc környékén telepedtek le. 1621-ben, mikor Bethlen Gábor hadai ezen a vidéken jártak, 183 anabaptista család ment innen Erdélybe, később pedig (1645-ben), Rákóczi György fejedelem hivására Sárospatakon telepedett le több habán család.[75] Az 1622—28 közötti években is sok anabaptista jött át hozzánk Morvából, velük együtt cseh exulansok, huszita-utódok is, kikkel gyakran össze is tévesztik őket; pedig a habánok németnyelvű anabaptisták, a cseh menekültek pedig evangélikusok voltak. Az utóbbiak rövid idő mulva teljesen beolvadtak a tótságba, míg az anabaptisták több mint 200 évet éltek, önálló felekezetként, Magyarországon, egészen 1763-ig, mikor katholizálniok kellett. Megjegyzendő, hogy a hazai okiratokban még más neveken is szerepelnek az anabaptisták; így Bethlen Gábor, mikor 1622-ben Alvincen (Erdélyben) letelepíti őket, kiváltság-levelében morva testvérek, „fratres Moravici“ néven említi az anabaptistákat;[76] más okiratokban pedig „clancularii“ és „menonitae“ a nevük. Meglehetősen lenézett felekezet volt, melyet (az ariánusokkal egyetemben) mint *sordidissima secta-t* emlegetnek forrásaink.[77]

Az anabaptisták nemcsak ügyes iparosok voltak, hanem előszeretettel foglalkoztak a doktorkodással is. Csehországban több helyen fürdőket tartottak fenn, melyeket az előkelők szívesen látogattak.[78] Morvaországban egyidőben annyira megszaporodtak, hogy hetvenezerre rugott a számuk és sokan foglalkoztak közülök orvoslással is. Ezek a medicasterek sok esetben meggazdagodtak és kivetkőzve a hagyományos felekezeti egyszerűségből, drága szőnyegekkel, butorokkal rendezték be lakásaikat és egészen rabjai lettek a könnyelmű fényűzésnek.[79]

Számos olyan adatunk van, mely azt bizonyítja, hogy az anabaptista orvosok, borbélyok és sebészek hozzánk is átszármaztak. Annál könnyebben történhetett ez, mert a török háborúk idején (már a 16. században) a hazánkban megforduló német hadaknál sok anabaptista sebész volt alkalmazva. A német hadi sebészekről nem sok jót mondanak az egykoru orvosi írók. *Langius* (1542) szerint többen pusztultak el a sebé-

[75] Lásd erről bővebben: *Ernyey József:* A habán majolika és az exulans cseh testvérek Magyarországon. (A m. n. múzeum néprajzi osztályának Ertesítőjében, VII. 307.)

[76] T. T. 1892. 368.

[77] Quellen z. Gesch. d. Stadt Brassó. (V. 309.)

[78] *Áldásy Antal* közlése.

[79] Leurs appartements étoient ornez de tapisseries, souvent rehaussées d'or, et le reste de leurs meubles étoit magnifique. *F. Catrou:* Histoire des Anabaptistes (Páris, 1706). 302.

szek tudatlansága, mint az ellenség kardja által.[80] *Coberus* söpredéknek nevezi e tábori sebészeket, kik nem az emberek gyógyítására, hanem irtására jöttek Magyarországba, s ezen züllött emberek *(perditi homines)* és tábori kuruzslók *(medicastri castrenses)* közt is utolsó helyre az anabaptista sebészeket és fürdősöket teszi. Hogy a magyar hadak sebészei sem lehettek különbek abban az időben, az könnyen elképzelhető. Mindazáltal, ha megengedjük is, hogy az anabaptista „orvosok" nagyobb része csak afféle *medicaster* volt, még sincs elég okunk tagadni, hogy voltak köztük ügyes empirikusok is. Másképp nem tudnánk megérteni azt, hogy pl. az 1607-iki császári követséget anabaptista orvos kísérte Konstantinápolyba, szintúgy azt sem, hogy a 17. század első felében az előkelő magyar urak, sőt a nemzeti fejedelmek is, előszeretettel alkalmazták a habán sebészeket, kik ezen a réven vagyonra, sőt politikai befolyásra tettek szert.[81] Mikor 1610-ben a bányavárosok orvost kerestek, báró *Balassa Zsigmond* egy anabaptistát, *Han Györgyöt,* ajánlja nekik. 1610 febr. 26-án Kékkő várában kelt érdekes levelében, mely a körmöcbányai levéltárban található, elmondja, hogy mivel a körülmények mostohasága miatt Magyarországon nagyon kevés az orvos, azon a vidéken meg éppen nincs, ennélfogva legjobb volna, ha a hét bányaváros tanácsa anabaptista orvost vagy sebészt fogadna meg, kiknek ügyességét és szorgalmát nemcsak ő, hanem az ország előkelői közül mások is jól ismerik. Úgylátszik, hogy ezen anabaptista orvos egészen 1622-ben bekövetkezett erőszakos haláláig Körmöcbányán működött; legalább ez derül ki gróf Nádasdy Pálnak Szklabina várában 1622. évi július hó 18-án kelt leveléből, melyben arra kéri a körmöcbányai városi tanácsot, hogy a zendülés alkalmával elpusztult anabaptista orvos ingóságait adják át az ő házi orvosának, ki szintén anabaptista és *„artis medicae professor"* volt.[83]

Ugyanezen időben a Majthényiek szolgálatában is volt egy anabaptista sebész, amint ez *Majthényi László* szerémi püspöknek 1624 ápr. 13-án, Keseleőkő várában kelt és bátyjához intézett leveléből kitünik, melyben megköszöni neki, hogy beteg állapotában az „új keresztény borbélyt" elküldötte hozzá.[84] A levélből nem tünik ki egész világosan, csak nagy valószínűséggel, hogy ezt a sebészt *Purchrad-nak* (Burchard?) hívták.

Még később, 1646—47-ben, a Rákócziak udvarában akadunk egy anabaptista sebészre. Mikor a kis (I.) Rákóczi Ferencnek „inai megmarjultak", három orvos is kezelte; egy német, egy váradi és egy „új keresztyén borbély". A kórisme azonban nem volt helyes, mert nem „marjulás" volt az, hanem kulcscsont-törés; legalább (egy hónapi kezelés után!) a német orvos kijelenti, hogy „az gyermeknek az keze tört meg az *fiókcsontban*" (így nevezték a régi magyar nyelvben a claviculát). Nagyon érthető, hogy

[80] L. *Győry:* Száz. 1900, 543.

[81] V. ö. *Thurzó Ilona* levelét (Tört. Tár., 1900. évf. 503), 1625-ből; *Czobor Erzsébet* levelét (u. o. 509), 1626-ból; gróf *Esterházy Pál* nádor 1645-ben azt írja, hogy „Megnehezedvén atyám uram, egy *uj-körösztény doktor* valami *aurum potabilét* adott be neki, sőt a császár doktora is Bécsből alájött, kit doktor Puchonak hittak, de mindezek is nem használhattanak". *(Merényi-Bubics:* gróf Esterházy Pál nádor [Magyar tört. életrajzok] 72. oldal.) *Zwickelberger János* szobotisti anabaptista sebész, *Ráday Ferenc* bizalmas embere, negyven hitsorsosát kiszabadítja *Bocskay* hajdúinak fogságából, 1605-ben. (Kathol. Szemle, VII. [1893], 813.)

[83] A levél eredetijét l. *Ernyey József* érdekes dolgozatában: A bányavárosok orvosai a 16—17. században. (Gyógyászat: 1905.)

[84] T. T., 1897. 92.

az apja (ifj. Rákóczi György) most már az újabb diagnosisban is kételkedik és a három felcserhez még egy negyediket is kér az anyjától, Lorántffy Zsuzsánnától, „ha volna odafent valami alkalmas borbély“.[85] Sárospatakon is volt ez időben a Rákócziaknak egy anabaptista orvosuk s az öreg Rákóczi György, mikor egyik kedvelt híve hagymázban fekszik, külön meghagyja a fiának, hogy „az új keresztyén borbélylyal is hozzá láttass!“ [86]

Mindezek a felsorolt habán sebészek kétségkívül csak afféle empirikus tudású borbélyok voltak, amilyenek nemcsak nálunk, hanem a külföldön is bőven akadtak a mult századokban. Egészen más megítélés alá esik az az anabaptista orvos, aki *Báthori István* lengyel király udvari orvosa volt s aki hozzánk is gyakran ellátogatott a főurak, például a Forgách grófok és hozzátartozóik gyógykezelésére. Ez a már föntebb is említett *Bucella* (vagy helyesebben *Buccella) Miklós*,[87] páduai származású olasz doctor medicinae et chirurgiae, ki csak később szegődött az anabaptisták felekezetéhez. Hogy a maga idejében híres orvos volt, az kitünik *Bocatius* kassai tanítónak és híres latin poétának dícsérő verséből is, ki úgy szól hozzá, hogy „tempore nostro non habet tibi parem medicum Sarmatis ora“. Ez a *Bucella*, mint sok más régi orvos (tempora mutantur!), politikai téren is nevezetes szerepet játszott, mert az erdélyi fejedelem tudtával, Báthori Endrével és Gyulafi Lestárral szövetkezve, a lengyel királyi trónt igyekezett megszerezni Báthori Zsigmond részére. Nem csoda, hogy az utóbbi nagy kegyben tartotta, „apjaként tisztelte“,[88] sőt, hogy a nemzeti érzését is legyezgesse, olasz kifejezéseket is kevert a hozzá intézett leveleibe, mint erről Buccella nagy hálálkodva emlékezik.[89]

Az anabaptistáknak „in arte medica“ való serénykedése nem tartott sokáig. Amint a 17. század második felében az orvosi oktatás fejlődni, az okleveles, egyetemi képesítésű orvosok száma szaporodni kezdett s a török uralom megszüntével hazánkban is bekövetkezett a nyugodalmasabb fejlődés korszaka: a habán doktorok csillaga is letünt. Orvosi működésüknek a kegyelemdöfést III. Ferdinándnak 1644 május 8-án kelt rendelete adta meg. Ebben ki mondva, hogy a gyógyszerésznek nem szabad elkészíteni az olyan recipét, mely „von denen Juden, *Wiedertauffern*, Theriac- und Wurtzel-Kramern, Zähnbrechern, Marckschreyern, Winckel-Aertzten, Landfahrern, Weibern und dergleichen Personen“ származik.[90] E rendelet hangja is elárulja, hogy akkoriban a hozzáértők milyen alantas színvonalunak ítélték az anabaptisták orvosi szerepét. Az anabaptisták azonban még ezután is próbálkoztak itt-ott az országban kisebb sebészi beavatkozásokkal (köpölyözéssel stb.) szolgálni a közönségnek; így Nagyszombatban, hol (1656. és 1698-ban) külön királyi rendelettel kellett megvédel-

[85] A két Rákóczi György fejedelem levelezése. 1875. (363, 365.)

[86] U. o. 380.

[87] Nevét így is írta: Nicolaus à Buc(c)ellis, vagy de Bucellis. (Monum. Irók, 31. k., 71. és 89. l.) *Weszprémi* is megemlékezik róla. *Báthori* udvarában való fizetéséről és egyéb járandóságairól lásd *Veress Endre:* Fontes stb., III. (a névmutatóban.) Egyizben Gyulafi húszezer forintot igér Buccellának, ha a lengyel uraknál kieszközli, hogy Báthori Endre püspökséget kapjon.

[88] Quem [medicum] Princeps noster [Báthory Zsigmond fejedelem] patris loco coluit, — írja Gyulafi Lestár. (Monum., i. h. 71.)

[89] Quod Serenitas Vestra dignata sit propria manu lingua Italica aliquot verba ad me scribere, plurimas illi ago gratias, plurimumque letatus sum. (U. o. 89. l.)

[90] *Linzb.* I. 252.

mezni a városi fürdős köpölyözési jogát az anabaptista fürdősökkel és scarificatorokkal szemben.[91] Ezek azonban már csak afféle gyönge próbálkozások voltak; a vége mégis csak az lett, hogy — a *sutor* megtért a *crepidá*-hoz.

Régi kuruzslóink közt a *hóhér* is külön fejezetet érdemel, mert igen sokáig vezető szerepe volt azok világában. A mi népünk, csakúgy mint más nemzetek köznépe is, elejétől fogva kíváló gyógyító képességet kötött a hóhér személyéhez. Ősi soron leszármazó habonás hit ez, a kezdetleges népek kultusztherapiájának maradványa, mely szerint a véres áldozatokkal foglalkozó egyének rejtélyes gyógyító erővel bírnak. A német hóhérnak, a „Meister Hans"-nak és a „Meister Peter"-nek éppúgy megvolt és megvan a maga misztikus orvosi képessége, mint a magyar „mester"-nek, ahogy még ma is nevezi népünk némely vidéken (a Kunságban, a Székelyföldön stb.) a hóhért.[92] Úgy látszik, hogy ez a mester (magister) cím, a sebészeknek és hóhérnak közös címe, abból az időből származik, mikor még a hóhérság nem tartozott a becstelen foglalkozások közé.[93] A régibb középkorban t. i. a hóhér még nem volt megbélyegzett ember, sőt rang tekintetében egyenlő volt a törvényszéki bírákkal. Akkor még a lenyakazást nem tekintették megszégyenítő foglalkozásnak, mert ennél az ítélet végrehajtójának nem kellett *kezével érintenie* a bűnöst; csak az akasztás, kerékbetörés, felnégyelés, égetés, kínzás tette bélyegzett emberré az ilyen ítéletek végrehajtóját; ezeket a megbecstelenítő ítéleteket azonban nem maga a hóhér, hanem alantasai, a poroszlók, hajtották végre, kik már a megvetettek *(infámisok)* rendjébe tartoztak. Csak később, mikor a hóhér átvette a kutyákat fogdosó és hullákat, dögöket eltávolító *sintér* szerepét, akkor jutott a becstelen, megvetett emberek sorába. Ez a megvetés némelyhol (a külföldön) oly nagy volt, hogy még azt is becstelennek nyilvánították, ki a vízbefúláshoz közel elfogadta a hóhér segítségét. Ekkor (a 16—17. században) kezdte a különben is legmegvetettebb néposztály, a *cigányság,* átvenni a hóhér funkcióit.[94]

A hóhérnak bőséges alkalma nyílt bizonyos irányokban belekontárkodni az orvosi funkciókba. Ugyanis azok a szerencsétlenek, kik a hóhér kezére jutottak és valami módon megkínoztattak, maguk is becstelenekké váltak, kiknek a tortura utáni gyógyítását orvosoknak nem volt szabad vállalniok; ezt maga a hóhér végezte, ki ilyen módon különösen a csonttörések és ficamodások sebészi kezelésében tett szert bizonyos gyakorlatra. Erre hivatkozva a pozsonyi hóhér már 1582-ben kéri az ottani városi tanácsot, hogy engedjék meg neki a sebészi gyakorlatot és vegyék fel a sebészek céhébe,[95] sőt mikor a nagyszombati egyetemen megkezdődött a rendszeres orvosi tanítás, az ottani hóhér fia, ki maga is gyakorolta az apja mesterségét, szorgalmasan látogatta a bonctani és sebészeti előadáso-

[91] *Linzb.* II. 45, 46.

[92] A kunság nyelvét jól ismerő Petőfi is azt írja a versében (Hunyadi László): „Estében negyedszer sújt hozzá a *mester* és fejét levágja".

[93] Egy 1388-iki okirat szerint „Petrus filius nachrichter", tehát a hóhér fia, Pozsony városának tanácsosa volt. *(Ortvay:* Pozsony története, II. 2. 47.)

[94] V. ö. *Zeiler Márton:* Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn. (Lipcse, 1664. 262.) — *Hain Gáspár* lőcsei krónikájában (III. 473.) olvassuk, hogy mikor ottan 1680-ban az öreg (volt) városi hóhért, kit már évek előtt a *nádor* fölmentett az infamia alól, a kath. nagytemplomba temették a papok: ez oly nagy felháborodást okozott a *becsületes* polgárok között, hogy elhatározták, többé nem temetkeznek abba a templomba.

[95] *Vámossy:* Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban, 87.

kat, mígnem az egyetem felírt a helytartótanácshoz, hogy tiltsák el ettől, mert a hallgatóság irtózik tőle.[96]

Hóhéraink a herniotomiával is szívesen foglalkoztak, a kasztrálás pedig hivatalos feladataik közé tartozott, melynek szabott ára volt. Baranyamegye 1721. évi statutumai szerint lefejezésért és akasztásért 6 forint, kiherélésért 3 forint, a sokkal körülményesebb megégetésért 10 forint, s a legkomplikáltabb kerékbetörésért 12 forint járt a hóhérnak.[97] Később már nem elégedtek meg tisztán sebészi funkciókkal, hanem a belgyógyászat tágas mezejére is átcsaptak. Kivált az epilepsia gyógyítása terén volt nagy hírük, mert nálunk is sok híve volt annak az ősrégi babonának, hogy a friss ember- és állatvér ivása gyógyító hatású a nehéz betegségben, de más testi bajokban is. Az ú. n. *transplantációs hit*-nek a maradványa ez, mely már a görögöknél és rómaiaknál is megvolt, s mely később a legkiválóbb antik orvosírók meggyőződésébe is átment, sőt a 16. és 17. században lábrakapott „medicina magnetica" és „m. sympathica" elméletének eredő forrása is ez az egész földkerekségén elterjedt népies felfogás volt. Ezen felfogás szerint az erő és az egészség erős és egészséges emberekről gyöngékre és betegekre átvihető, transzplantálható. Ez a magyarázata a Pliniusból ismert adatnak, hogy mikor a római arénában a gladiátor elesett, a nézőközönség betegei (nemcsak epilepsiások, hanem más elgyöngültek, tüdővészesek stb. is) a porondra siettek és a még erősen vérző sebekből felszürcsölték a vért, vagy pedig csészékben, belémártott ruhadarabokban fogták fel azt és hazavitték. Ugyanez a jelenet még 1859-ben is megismétlődött Németországban (Göttingában), egy méregkeverő nő lefejezése alkalmával.[98]

Az egészségnek és a betegségnek a transzplantálása azonban nem csupán a vérrel történhetik, hanem bizonyos tárgyakkal is, melyek az egészséges vagy beteg ember testével érintkeztek és innen ered az akasztott ember kötelének gyógyító hatásában való hit, mely már a rómaiak korában megvolt s a mi népünknél ma is általános.

A hóhér bizonyos gyógyszerek elkészítéséhez is értett, mert adataink vannak arra nézve, hogy a keze alá kerülő bűnösöket a megkínzás (kerékbetörés stb.) előtt jópénzért narkotizálta. Rendesen ópiumot,

[96] *Linzb.*, II. 581.

[97] *Vajna Károly:* Hazai régi büntetések. Budapest, 1907. II. 220.

[98] *Hovorka* és *Kronfeld:* Vergleichende Volksmedicin, I. 86. Későbbi időkben az embervér antiepileptikus gyógyító erejét az állatok vérére is átvitték; ezért írja *Komlóssy Tamás* Nádasdynak (1558 dec. 15.; *O. L.*), hogy „Nagyságod az mi nemő orvosságokat küldött, meg kentük mind az olajjal, és mind penig *az gilicének az vérét* meg adtuk innya ... még sem szólhat és immár annál is nehezebben vagyon mint előbb volt, mert thonnapi (!) napon felüté az nehézség és sokáig erősen törte". Az epilepsiának embervérrel való transzplantációs gyógyításának egyik módját találom még egy 17. századbeli kéziratban is, mely így hangzik: „A nehéz nyavalyát sympatiaval gyógyíttatni: Amelly még a nyavalást soha sem látta, hogy a nyavalya törte volna, azon ember vegyen egy gombos tüt, szurja által a füle gombját mind a két felől. Ha vér jön ki belőle, vegye az ujjára és törülje a szájára, hogy a patiens had nyalja le, s azon gombos tüt mindgyárt szurja a földbe az ágy alá, ahol a patiens szokott fekünni, és ezen eselekedetekkel is sokan meg gyógyultak". (Érdekes itt a gombostűnek a földbe szúrása vagyis a betegség transzplantálása a földbe; ez a népies felfogás szintén ősrégi eredetű s már a római orvosok munkáiban megtalálható.) A transzplantációról szóló másik 17. századbeli kéziratot *Weszprémi* (III. 135) említ, mint *lepidus tractatus*-t, mely egy 1679. évi debreceni kalendáriumhoz volt fűzve s ezt a címet viselte: „Rövid tanítás, miképpen némely betegségeket, vagy állatokban, vagy fákban, vagy füvekben *be olthatni*, hogy a beteg meg gyógyuljon."

mandragorát, hyoscyamuskivonatot használtak erre a célra. A hóhérnak, mint orvosi funkcionáriusnak, különösen tág tere nyílt a *pestisjárványok* idején, mikor a betegek óriási számát a hivatalos orvosok *(pestilentiarii)* nem voltak képesek ellátni, nem is szívesen kezelték őket és néha bizony meg is szöktek a veszedelmes ragály elől. Ez nem is volt olyan szégyenletes dolog, mint ma gondolnánk, hiszen maga *Sydenham*, a világhírű angol orvos is megcselekedte; sőt az orvosok gyakran már szerződésük alkalmával kikötötték, hogy járvány esetén szabadságukban áll otthagyni a várost. Igy esett meg, hogy az 1713.-i pestis alkalmával Pozsonyban az egész orvosi szolgálat egyetlen felcser vállaira nehezedett. Az orvosok szökését különben nemcsak a járványok veszedelmessége magyarázza, hanem az a bizalmatlanság és ellenséges indulat is, mellyel a nép a pestisorvosokat fogadta. Ennek természetes okai is voltak, mert az orvosok vizsgálata és véleménye alapján rendelték el a vesztegzárat, mely a népet mindig súlyos intézkedésekkel zaklatta. Amint a kontumációt kimondották, az élelmiszerek ára megdrágult, úgy hogy igen sok helyen éhinség következett be, a közlekedést betiltották, a kereskedés, ipar jóformán megszűnt, a nép földjét sem mívelhette, sőt még az érett termés begyűjtését és a szüretelést sem engedték meg. Hozzájárult ehhez az is, hogy a nép azt tartotta, hogy maguk az orvosok terjesztik a pestist. A köznépnek ez a babonája majdnem minden pestisjárvány idején, úgy nálunk, mint a külföldön, lehet mondani általános volt. Az 1739.-i budai pestis alkalmával a nép festett akasztófát függesztett *Meiszner* sebész lakása elé, azzal a felírással, hogy „Ez csinálja a pestist és a karbunkulust! már régen megérdemelte volna az akasztófát!“ Végre is agyonverték egy lázadás alkalmával. Szeged környékén is oly ellenséges indulattal volt a nép a pestisorvos iránt, hogy a hatóság öt huszárt adott melléje kiséretül és védelmül, mikor egy közeli szálláson egészségügyi vizsgálatot akart tartani (1738). Debrecenben a pestis betegek inkább a saját körmeikkel szaggatták fel a tályogjaikat, csakhogy ne kelljen a gyűlölt és gyanuval fogadott orvos kezére jutniok.[99] Ily körülmények közt érthető, hogy pestisjárványok alkalmával az orvosok feladatait gyakran borbélyok, gyepmesterek, hóhérok és egyéb kuruzslók végezték.[100]

Ezek után nem csodálkozhatunk azon sem, hogy egyik-másik magyarországi hóhérnak tekintélyes „orvosi“ gyakorlata és messze földre terjedő híre volt és megérthetjük, hogy a hazai történelemnek oly kimagasló alakja is, mint *Bethlen Gábor,* ez a vezető lángész politikusaink és hadvezéreink között, mikor már se a német, se a morva, se a zsidó nem tudott segíteni a baján, a halálra szánt ember terminális vergődésében még egy kísérletet tesz: elhozatja fejedelmi ágya mellé a lőcsei hóhért, „ki doktoros ember is volt“ és ki a fejedelem vízkóros lábait megvagdosta, hogy a „rossz nedvesség kiszivárkozzék“; de — „hijában lőn“, ahogy *Kemény János* mondja az emlékirataiban. Hiszen még *Deák Fe-*

[99] Lásd részletesebben „A pestisorvos“ c. értekezésben.

[100] Debrecen városa *Frey János Gáspár* hóhért a pestis alkalmával (1739) végzett sikeres orvoslásaiért Károly király kiváltság-levele alapján, a tisztes polgárok sorába iktatja. Pedig száz évvel előbb (1638) a debreceniek még annyira utálták a hóhért, hogy reverzálisba foglalták azt az igéretét, hogy „ennek utánna az piacon semmiféle eledelhez nem nyul“; 1639-ben pedig új reverzálist vettek tőle, melyben a hóhér kijelenti, hogy „Én Lengyel János, debreceni perdó, az piaczon sem kenyérhez, sem a mészárszékben húshoz, sem akarmi eledelhez nem nyúlok“. *(Vajna,* i. m. II. 216.)

renccel is megtörtént gyermekkorában, hogy mikor a nyaka megrándult, a dunántúli sebészkedő hóhérhoz fordultak vele, ki segített is rajta, de a kezelés után, a nagyjövőjű gyermek arcát megveregetve, azt a jótanácsot adta neki: nehogy még egyszer a keze alá kerüljön „nyakigazítás“ végett, mert az esetleg sokkal kellemetlenebb lesz![101]

Szomorú emlékek ezek, de némi *solamen miserum*-ot meríthetünk abból, hogy a sokkal fejlettebb kultúrviszonyok közt élő Poroszországban 1744-ben megengedték az ügyesebb hóhéroknak a sebészi gyakorlatot, sőt I. Frigyes porosz király udvarában élt egy hóhér (Koblentz nevű), kinek „Leib- und Hofmedikus“ volt a neve.[102]

Az eddig elmondottakkal még mindig nincs kimerítve az empirikus gyógyítók és kuruzslók hosszú sora, kik az orvosok csekély száma miatt az orvosi gyakorlat jórészét a maguk számára foglalták le. Még csak most következnek a *papok*, a *zsidók* (kikről más helyen majd részletesebben szólók) és a *nők*, kiknek mondhatni domináló szerepük volt ezen a téren. Ennek a szerepnek a magyarázata szintén az ősi korba vezethető vissza, mert majdnem minden nép mythológiájában megtaláljuk annak a népies felfogásnak a nyomát, hogy a papok, a samánok és a nők isteni forrásból nyerték gyógyító tudományukat. Messzire vezetne, ha arról szólnék most, hogy az orvosi gyakorlat terén mily hatalmas szerepük volt nálunk a papságnak; itt csupán a női empirikusokról szeretnék rövidesen megemlékezni.

Ez a kifejezés: „*tudós asszony*“ vagy „*tudományos* vagy *tudákos asszony*“ a magyar népnyelvben annyit jelentett, hogy kuruzsló, javasasszony, varázsló, boszorkány és szószerint megfelel a németek mythológiájából előfoduló „*weise Weiber*“-nek és „*kluge Frau*“-nak, nemkülönben a délszlávok *bahoricá*jának, kiktől esetleg elsődkézből is vehettük, bár meg kell jegyeznem, hogy a *tudós* a vogulban is varázslót, bűbájost jelent[102*] s Róheim az uralaltáji samánizmus maradványának tekinti, mint a *táltos* synonymját, mely megfelel a primitiv orvosi ismeretek kannibalisztikus-orális fejlődési fokozatának.[102**] A magyar „tudomány“ szó tehát eredetileg nem „scientia“-t, hanem „ars magica“-t, a felsőbb hatalmaktól szerzett gyógyítóképességet és bűbájosságot jelent.[103] A rómaiak *saga mulier*-je (bűbájosa) is, azt hiszem, egyazon forrásból ered a *sagax*-szal és a *sagacitas*-szal. A klasszikusokból tudjuk, hogy ezeknek a *sagák*-nak, a *medicák* mellett, milyen jelentős szerepük volt a római kuruzslók

[101] A régi magyar hóhérok orvosi gyakorlatára vonatkozólag megemlíthetem még *Rennestorffer Lőrinc* 1675-ben kelt végrendeletének következő szakaszát: „Loci huius (t. i. Pozsony) carnifici, *qui me etiam medicamentis sustentavit,* lego unum par pistoletarum cum duplicatis fistulis“. (*Szerémi:* Emlékek a Majthényi bárók és urak családi levéltárából, 274. oldal.)

[102] *Deichert:* Gesch. d. Medizinalwesens im Gebiet des ehem. Königr. Hannover (154. oldal). Mikor a porosz sebészek azzal a kéréssel fordultak a királyhoz, hogy a hóhérokat tiltsa el a sebészi gyakorlattól, Nagy Frigyes megtagadta ezt a kérelmüket, azzal az indokolással, hogy valószínűleg nem a hóhérokban, hanem a sebészekben van a baj! — Még furcsábbak voltak a viszonyok Dániában, hol négyszáz éven át sebészkedtek a hóhérok s még a 19. században is mélyen belenyult ez a működésük IV. Keresztély fiának, a trónörökösnek, beteg lábát is egy holsteini hóhér kezelte. (Janus, II. 1897, 309.)

[102*] V. ö. a M. Nyelv. c. folyóirat 1922. évf. (210. l.) közzétett cikkemmel.

[102**] *Róheim Géza:* M. Nyelvőr 1926. 70.

[103] A Kolozsvárt 1565-ben elégetett *Boczi Klára* nevű bába is, saját vallomása szerint, egy váradi *tudományos embertől* tanulta el a boszorkánymesterséget. (Erdélyi Múzeum, 1901, 190.)

világában, különösen pedig az *aquae amatrices* készítésében és árusításában. A magyar tudós asszony egyik fajtája volt a *néző asszony*, vagy röviden *néző, nézős, nézőke* (v. ö. francia *voyeur*). Azért nevezték (és nevezik) így, mert nemcsak gyógyító ereje volt, hanem ha akarta, meg is verte szemmel azt, akire ránézett, tehát a *rontás* is hatalmában állott. A néző asszonyt jóformán a földkerekség minden népe ismeri. A régi görögöknél az *ophthalmos ponéros*, a németeknél a *böser Blick* vagy *schlimmes Auge*, az angoloknál az *evil eye*, az olaszoknál az *occhio cattivo* mind ideváq és amint manapság a magyar asszonyok, mikor a kis gyermekek szépségét, egészségét, szemrevalóságát dicsérik, hozzáteszik sietve, „hogy meg ne szóljam“ vagy hogy „jó órában legyen mondva“, „igézet ne fogja“ stb. és ahogy a németek használják azt a pesti dialektusban is meggyökerezett és valószínűleg örökéletű „unberufen“-t vagy „unbeschrieen“-t: épp úgy mondották már a görög asszonyok is a csecsemő nézésekor azt, hogy προςκυνέω τὴν νέμεσιν és a rómaiak azt, hogy *absit invidia verbo!* Megjegyzem még, hogy a *nézőnek* jövendőmondó *(phitonissa)* jelentése is volt; Pázmány Péter is ilyen értelemben használja.[104]

A *tudós asszonyok* orvosi működésének (előttem ismert) legrégibb nyoma abban az 1547-ből való, Batthyány Ferencnétől Nádasdy Tamáshoz intézett levélben van, melyben az áll, hogy „az gróf a Salme *[Salm Miklós?]* uram anyja az is sokat járt *[jártas]* tudós *[thwdos]*“, aki meg tudná gyógyítani Nádasdy beteg feleségét.[105] Egy későbbi adatot Reöty Orbánnak Rimay Jánoshoz intézett levelében találunk, melyben Reöty leírja a felesége betegségét (ischiadicus-bénulás?) s többek közt ezt is mondja: „Aféle tudós emberek elmélkednek úgy felőle, hogy valami gonosz *tétemény* vagy *kötés* volna rajta. Ott az Kegyelmetek falujában Sztregován dicsérnek egy *tudós asszonyi állatot;* Kegyelmedet édes komám uram felette igen kérném, hivassa magához és levelem megadó jámbor szolgámmal együtt küldje be mingyárást“.[106]

A tudós asszony sokféle speciese közül kiemelem a *kenőasszonyokat* vagy *kentefitélőket* (masszálókat), a *hagymázmérőket*, a *kötőket* és a *kantaireseket.*

A *hagymázmérők* furcsa szektájáról a Ny. Sz.-ban (I. 1247.) találunk egy régi adatot: „Nem az Istenhez folyamodnak, hanem a varáslóhoz, rostahányóhoz, *hagymázmérők*-höz“. Egy 1693.-i debreceni boszorkánypörben kétszer is említik, hogy az egyik vádlott *hagymázt mért* és csömört kent *(Komáromy Andor:* Magyarországi boszorkányperek levéltára, 151). Hogy miben állott ez a hagymázmérés, az sejthető abból, hogy Nyitramegye némely vidékén a magyarok még ma is *mérik* a beteget, vagyis madzagot vesznek s azt a beteg fejétől a lábáig s az egyik középső ujjától a másikig kifeszítik, miközben a beteg kiterjeszti a karjait s ekkor következik a ráolvasás (Ethnographia, 1909. 315.). Ha a két hosszúság egyforma vagy csak kissé tér el egymástól, akkor a beteg *helyes méretű*, vagyis még lehet rajta segíteni; ha ellenben nagy a különbség, akkor nincs többé remény. A betegségnek ilyen módon való mérése rendkívül elterjedt és őseredetű babona, mely a svédeknél épp úgy megtalál-

[104] L. Figyelő (Abafi) XXII. 249. — A *néző* már az 1435—37. évekből való okiratokban is előfordul, még pedig a proskribált *(levelesített)* gonosztevők sorában. (L. erről Jakubovics Emil érdekes cikkét a M. Nyelv 1923. évfolyamának 96. oldalán.)

[105] Levéltári Közlemények, 1928, 93.

[106] *Ipolyi Arnold:* Rimay János államiratai és levelezése (297) és *Arányi E.:* Fertőző betegségek Magyarországon 1600—1650. (5. old.)

ható, mint a délszlávoknál, s a legkülönfélébb betegségek alkalmával használatos (phthisis, fejfájás stb.). [Megjegyzem, hogy a *hagymáz* szót nem kell szükségkép a typhusra vonatkoztatni, mert a régi magyarok nyelvében mindenféle erős fejfájással, lázzal, deliriumokkal kapcsolatos betegséget jelentett az.] Pázmány Péter is említi egy helyen a *cérnával mérőket* (Abafi-féle Figyelő, XXII. 249.). A kath. egyházi szertartásokban pedig hosszú évszázadokon át szokásos volt a beteg testrészeknek vagy a betegek egész testének megmérése, nemcsak hossz-, hanem súlymértékkel *(mensuratio)* is. Az olasz ritualiákban (talán a magyarokban is?) több olyan előírás *(officium ad ponderandum hominem)* olvasható, mely részletesen tárgyalja ezt a sajátságos szertartást; (v. ö. *Franz:* Die kirchlichen Benediktionen, II. 457—467.) Rendszerint úgy jártak el, hogy a pap megmérte a beteg hosszát (vagy a beteg testrészt) egy fonállal, azután e hosszúságnak megfelelő áldozati gyertyát rendeltek meg, melynek bele a méréshez használt fonál volt. Nehéz szülések alkalmával a hasnak a kerületét mérték le s az elkészített votiv-gyertyát a szülőnők védőszentjének, Szt. Margitnak, ajánlották fel, jelképeül annak, hogy a beteg mintegy a saját testét vagy beteg testrészét ajánlja fel Istennek.

A *kötők* a bűbájosok egyik fajtája, kik csomókra kötött madzagokkal *megkötik*, vagyis megbüvölik az embert (v. ö. latin *fascino)*. Tarcal város törvénykönyve (1606-ból) kimondja, hogy „valaki bíbájosokkal, kötőkkel, varázslókkal orvosoltatja magát, mint ördögnek tagját kiátkozzák és ha holtok történik is, nekiek sem nem harangoztatnak, sem az deákok utánna nem mennek, sem pedig az temetőkertben temetni nem hagyják, hanem az akasztófa alá lófarkon vontatják ki az testét“.[107] A *kantairesek* neve az elavult *kanta*-szóval függ össze, mely a székelyek nyelvjárásában kuruzslót jelent s Hunfalvy szerint a finn *kant* (igézni) és a vogul *känt* szóval közel rokonságban van.

Ezek mellett különösen a *bábáknak* volt évszázadok hosszú során át vezérszerepük a mi női kuruzslóink között. Ez érthető is, mert végig az egész középkoron az orvosi gyakorlatnak igen jelentékeny terrénumát, nevezetesen a szülészeteet, a nőgyógyászatot és a gyermekbetegségek gyógyítását egészen a maguk számára foglalták le. Annál könnyebben tehették ezt, mert az orvosok jóresze még a 16. században is méltósága és tekintélye sérelmének vélte a szülészettel való foglalkozást és még arra sem vállalkozott, hogy a holt magzatot extrahálja. 1522-ben egy hamburgi *(Veit* nevű) orvost megégetésre ítéltek, mert arra vetemedett, hogy bábaruhát vett magára és így próbált segíteni szülő nőkön.[108] Mikor *Nádasdy Tamás* felesége (1554-ben) megbetegszik és arról is kell dönteni, hogy nincs-e teherben, a nádor házi orvosa csak két előkelő udvarhölgy jelenlétében meri megejteni az egyszerű külső vizsgálatot s a legszükségesebb adatokra nézve sem mer kérdést intézni *Nádasdynéhoz.*[109] Nálunk még a mult század elején sem szívesen fogadták a szülőnők az orvost és

[107] Adalékok Zemplén vm. tört., IX. 146.

[108] *Baas:* Grundr. d. Gesch. d. Medizin, 371.

[109] „Ipse fideliter, diligenter et studiose rem Magnificae Dominae coram Magnca Dna Anna et Dna Ursula *Sennej* ita tractavi, ut nihil est relictum quod ad explorationem conceptionis attinet, *praeter ea, quae nullo modo fieri possunt Vobis absentibus*“. Másnap ugyanezek jelenlétében ismét megvizsgálja a nádor feleségét, és úgy találja, hogy „satis ad propositum omnes meae explorationes uno consensu responderunt, *de caeteris signis nolui absente Mag. V(estra) interrogare*“. *(Kőrös Gáspár* dr. levele *Nádasdy Tamáshoz*, Sárvár, 1554 március 6. Orsz. Levéltár).

egy akkori írónk arra a kérdésre, hogy „miért bábáskodnak a mi országunkban leginkább az asszonyemberek?“ azzal felel, hogy egyrészt a magyar asszonyok szemérme nem engedi, hogy a férfiak bábáskodjanak, másrészt pedig az együgyű köznép a bábákat, kivált pedig a nem hivatalos, vagyis az ú. n. *lógós bábákat tudákosok*-nak tartja, „mintha az Ur Isten nékiek valami különös tudományt adott volna a természet rendin kívül.“ A bábák nemcsak éltek, hanem vissza is éltek az ő kivételes helyzetükkel és a szülő asszonyokat, még ha orvoshoz akartak is fordulni, mindenképen lebeszélték erről, s a doktort a háta mögött ócsárolták, leszólták, megrágalmazták,[110] csakúgy, mint nem nagy magasságban felettük álló elvtársaik, a borbélysebészek.

Mindezen alsórendű kuruzslókkal azonban még nincsen kimerítve a női empirikusok népes világa. Abban a korban, melyről szó van, minden úri háztartásnak megvolt a maga orvosa a háziasszony személyében. A diplomás orvosok hiánya, a városok fejletlensége, a közlekedés hiányossága és az izolált élet szinte kikényszerítette, hogy az, aki a család belső életét vezeti, hirtelen szükség esetén segíteni tudjon az urán, a gyermekein és a cselédjein. Ez a kényszer vitte rá a vagyonosabb családok nőtagjait, hogy néha valóságos kurzusokat vettek a szomszédságukban élő hírnevesebb orvosoktól. *Bethlen Katát*, kiről más helyen már bővebben írtam, három orvos, köztük a nagyhírű *Köleséri*, vezette be a doktori tudományba s mint szemésznek messzire terjedő híre volt. *Lorántffy Zsuzsánna* is nagyban foglalatoskodott a szembajok és a csonttörések kezelésével. *Zrinyi Ilona (Tököliné), Vay Ádámné* (Zay Anna), II. Rákóczi Ferenc udvari főmarsalljának felesége,[111] *Vér Judit, Derssfy Potenczia, Wesselényi Anna (Csáky Istvánné), Thurzó Judit, Petrőczi Anna, Széchy Mária, Révay Kata Szidónia, Csóron Ilona, Czobor Erzsébet, Máriássy Kata, Poppel Éva (Zrinyi Miklós*, a költő, nevelőanyja, *Batthiányi Ferencné, Pálffy Istvánné, Károlyi Sándorné* stb. mind messzeföldön híres medikák voltak. Egyiknek-másiknak az udvarában külön *patikaház* is volt, ahol ők maguk is fizetett gyógyszerészeik készítették a szegények vagy ismerősök számára való orvosságokat. Azonkívül minden valamirevaló úri háznál a *patikaláda* is ott volt, megrakva a legszükségesebb gyógyszerekkel; ezt hosszabb utakra mindig magukkal vitték. A gazdag családok patikaládái rendszerint igen becsesek, arannyalezüsttel bevontak voltak[112] és hosszú sorát tartalmazták a legjáratosabb gyógyszereknek s a ma már teljesen obszolét csodaszereknek, hogy csak a *Bornemissza Anna* fejedelemasszony patikaládájában található klárisport, emberkoponyát, szarvas szívének a csontját, sárkányport, már-

[110] Nicht genug ist es, dass Apotheker und Chirurgi, *auch sogar Hebammen* denen herrn Medicis, auch Physicis Ordinariis den gebührenden Respect entziehen, sondern wol auch bald von diesen, bald von jenen, wie es ihnen beliebig, übel sprechen, sie suchen verhasst zu machen, und auf solche Art bey denen Leuten in eine unwiderrufliche Blame zu bringen stb. (*Degenhardt* és *Stockinger* orvosok panaszos beadványa Sopron város tanácsához, a 18. század első feléből, Sopron város levéltárában.)

[111] *Vay Ádámné* Matthiolus híres munkáját (vagy legalább egy részét) is magyarra fordította. Erről a kéziratról azt hiszi *Szinnyei*, hogy 1849-ben, mikor az oláhok Nagyenyedet fölégették, elpusztult. Ez nincsen így, mert az érdekes kéziratot a Nemzeti Múzeum 1910-ben megszerezte s most is ott található.

[112] *Pálffy Istvánné* úti patikaládját 1200 forintra becsülték, ami akkor (1621) igen nagy összeg volt. Szintúgy fennmaradt a híre *Thurzó Borbála* nagyértékű patikaládájának.

ciusi nyúlszemet, kígyószarvat és az Ábel vérét (sangius draconis-t) említsem.[113] Minden gondos, jóravaló háziasszonynak megvolt a maga kezével írott vagy elődjeitől öröklött orvosságos könyve, valóságos családi kincs, melyben a mindenféle betegségek elleni „kipróbált recepták" voltak följegyezve. Az ilyen orvosságos könyveket még a legközelebbi rokonoknak sem szívesen adták oda lemásolás végett,[114] egyrészt mert féltették őket, másrészt mert minden családnak megvoltak a saját „*secretum*"-jai és „*arcanum*"-jai, melyek mint familiáris nagy titkok nemzedékről-nemzedékre szállottak. Régi kéziratokban nem egyszer olvassuk, hogy például az *Illésházy*-családnak secretuma volt a lithiasis ellen, a *Pálffy*-családnak pestis ellen, a *Latinovits*-oknak anthrax ellen stb.

Kissé talán kelleténél is hosszasabban tárgyaltam a régi magyar világban szerte felburjánzó és virágzó kuruzslást, de szükséges volt ez annak az orvosi gyakorlatra káros circulus vitiosusnak a magyarázatához, hogy az orvosok csekély száma a kuruzsló empirikusok elszaporodásához, s viszont a kuruzslók számának növekedése a meglevő kevés orvos gyakorlatának anyagi és morális megrontásához vezetett, ha nem is mindenütt, de mindenesetre sok helyütt. A kuruzslókkal való konkurrencia, mint minden más verseny, amely méltatlan, mindenkor nehéz feladat volt az önérzetes orvosnak. A beteg ember psychéjére rendszerint nagy hatással van a reménykeltés és a misztikus jellegű kezelés, s a beteg ember lelkéből vett örök igazság az, amit *Goethe* mond, hogy „Laesst sich die Krankheit nicht kurieren, Muss man sie eben mit Hoffnung schmieren. Die Kranken sind wie Schwamm und Zunder; Ein *neuer Arzt* tut immer Wunder". Ezekkel a fegyverekkel mindig bőven éltek az elmult idők medicasterjei, de egyéb, és sokkal hatalmasabb fegyvereknek sem voltak híjján. A nagy urak protekcióját értem itten. Erre vonatkozólag most csak egy példát akarok említeni. Van a mi orvosi irodalmunkban egy nyelvészeti szempontból igen érdekes munka, melynek címe: „Házi orvos szótárocska"; szerzője, nedeliczi *Váli Mihály,* 1759-ben írta. Ez a *Váli* (vagy *Vályi) Mihály* orvosi értelemben teljesen tudatlan ember és hirhedt kuruzsló volt a maga idejében, ki, úgy látszik, a felvidéki olejkárokkal végigjárta egész Keleteurópát és Ázsia egy részét s útjából visszatérve azt kezdte hirdetni, hogy az epilepsiát tudja gyógyítani. Emiatt az exorcista papok nagyon megharagudtak rá, mert az epilepsia az ő reszortjukba tartozott. Már-már a milanói inquiziciós törvényszék elé került, mert azzal vádolták, hogy az ördöggel cimborál, de a *Szapáry, Károlyi* és *Erdődy* grófok megmentették, sőt az utóbbi udvari orvosává tette, később pedig az ő révén Zala vármegye fizikusává lett! Munkájáról csak később derült ki, hogy az nem más, mint *Méliusz* és *Beythe* Herbáriumának szószerinti másolata.[115] *Erdődy György* ország-

[113] *Radvánszky:* Magyar családélet és háztartás, I. 24, 265.

[114] „Az minémő könyvet te Ngod én tőlem kéretett, im te Ngodnak megkildettem. Könyörgek te Kegyelmednek, hogy te Kgyd iratná igen hamar le, mert tudja te Ngod, hogy az Kgyd szolgájának *Dersffy Istvánnak* két kecsin fia vagyon; ha valamelliknek mi nyavalája történik, avagy házam népének is, tudja te Ngod, hogy egyéb doktort nem keresek, hanem *csak ez könyvet veszem elő és minden doktorságot csak ebből késértek.* Bizony sok orvosságot belőle megpróbáltam, hogy Isten után mind nagynak s mind kecsinnek használtam vele". *(Aytzingerné Dersffy Potentia* levele *Nádasdy Tamáshoz,* 1555. Orsz. Levéltár.)

[115] V. ö. *Weszpr.* I. 109. és IV. 283. — Megjegyzem, hogy Váli egy nagyobb munkát *(„Házi különös orvosságok")* is írt, melynek az érvágásról *(phlebotomia)* szóló függeléke is volt. E munka Kresznerics Ferenc másolatában fennmaradt s a

bíró és aranygyapjas vitéz, annyira meg volt győződve *Váli Mihály* kivételes orvosi tudományáról, hogy még a királynak is beajánlotta, mert mint egyik levelében említi,[116] *Váli* uram egyik sikeres kúrájával az egész bécsi medica fakultáson „szégyent tett".[117]

A felsorolt laikus kuruzslókon kívül még a hazánkban megforduló katonaorvosok, illetőleg sebészek konkurrenciája is sok helyütt rontott a magyar orvosdoktorok gyakorlatán, legalább is oly városokban, hol nem volt nekik megtiltva a polgári betegek gyógyítása.[118] Érthető tehát, hogy orvosaink némely vidéken sanyarú viszonyok közt voltak s hogy vagyoni helyzetükön javítsanak, sokszor kénytelenek voltak mindenféle, az orvosi gyakorlattal alig összeegyeztethető mellékfoglalkozást is vállalni. Különösen protestáns orvosainkról igen gyakran olvassuk, hogy egyszersmind papok, tanárok, városbírák és gyógyszerészek voltak. *Bereczk György* erdélyi orvos írja bánatos hangon az ő naplójában, hogy „ezen esztendőben (1712), aprószentek napján, választtattam Kolozsvár városának királybírájává; ugyanezen nap ispotálymesternek is tétettem. Immár káptalan, doctor, királybíró, ispotálymester, eklézsia kurátora lévén, semmi jövedelem nincs. *Tituli sine vitulis!*"[119] A híres tudós *Monavius*, ki a hazai botanika és archaeologia terén is nagy érdemeket szerzett s később greifswaldi egyetemi tanár lett, körmöcbányai orvos korában az ottani iskola rektorságát is elvállalta, csak azt kötötte ki, hogy a kántori teendők alól mentsék fel és a temetésekre ne kelljen eljárnia.[120]

Ezek a szegényebb orvosok voltak azok, kik „pour corriger la fortune" mindenféle *secretumokat* kezdtek gyártani és betegeiknek jópénzért a nyakába varrni. A pénzszerzésnek ez a nem legszebb formája azonban csakhamar általánossá lett az orvosok közt s a 17. és 18. században már majdnem minden híres kollégánknak megvolt a maga jól fizető titkos

m. tud. akadémia levéltárában (Orvostudom. Ivrét, 6.) található. E kézirat végéhez Váli életére vonatkozó érdekes levelek másolatai vannak csatolva, melyeknek elsejéből (1759) kiderül, hogy Váli ezt a munkáját egy csornai szerzetessel lemásoltatta, ki többek közt azt írja neki (Válinak), hogy „a barbélyokat illető *érvágásokrul* írtt részét az Úr könyvének munkába, mint szerzetes és egyházi ember, nem vehetem. *Úgyis ölég szennyességeket köllött az első két részben moderálnom* és sokat ollyast, amelyeket a szemérmetes fülek hallani irtóznak, *más terminusokkal* magyaráznom". [Ez a szerzetes talán ugyanaz a *Juhász Máté*, kinek a nyomtatásban is megjelent a *„Házi különös orvosságok"* szerzőségét tulajdonítjuk? Könyvem már sajtó alatt lévén, nem jutottam hozzá, hogy ezt a kérdést tisztázzam.] — Az Akadémia iratai közt találjuk még egy másik hirhedt kuruzsló, *Medgyessi Gábor,* kétVálihoz intézett érdekes levelét is, ki *naturalis doctor*-nak és *médecin de toute l'universe* (sic!) nevezgeti magát. Az egyik levélben azt írja, hogy „az Universalis Theophrastica tingáló medicináknak nagyon elröjtött árcánumát sok iparkodásim és nyughatatlanságim után kitanulván, *magyar nyelvre fordítottam* és ime vele uram bátyámnak udvarlok". Ajánlja, hogy Váli is próbálja ki ezt az *universalis tincturát* (és a *vörös sulphurt is),* de tartsa a legnagyobb titokban és ha jól megy a dolog — a *haszonnak* egyharmadát juttassa neki! Par nobile fratrum!

116 Akadémia levéltára, u. o.

117 *Váli Mihály* később (1769) hg *Esterházy Miklós* udvari orvosa volt s a herceget párisi útjára is elkísérte (Akad. levéltára, u. o.), sőt hatalmas pártfogói még azt is kicsinálták, hogy a már hanyatló páduai egyetem (bár soha egyetemi kurzust nem végzett!) orvosdoktori oklevelet állított ki számára. E diploma másodlata az O. L. helytartótanácsi iratai közt található. (V. ö. *Ernyey:* Pótfüzetek a Term. tud. Közlönyhöz, 1921, 44.)

118 Budán 1691-ben megtiltják a katonai sebészeknek az orvosi gyakorlatot, szintúgy a polgárokra is ráparancsolnak, hogy ne merjenek ezektől gyógyszereket elfogadni. (Lásd Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1900. évf., 374.)

119 Történelmi emlékek, II. (Pest, 1860), 115. old.

120 *Ernyey J.:* Gyógyászat, 1905. évf.

gyógyszere. Ilyen volt *Rayger Vilmosnak*, a híres pozsonyi orvosnak, tojáshéjból, rákszemből és csigák héjából készített secretuma, a *Pulvis contra arenam et calculum renum*, melynek készítési módját az ő halála után még több mint száz évig titokban tartotta a Rayger-család s mely még a 18. század végén is kedvelt gyógyszere volt a német és olasz udvarnak; ilyen volt a morbus Hungaricus ellen használt s állítólag *Spindler Pál*, szintén pozsonyi orvostól származó messze földön ismert *Pulvis pannonicus ruber*, egy igazán fejedelmi orvosság, melynek alkotórészei közt korál, igazgyöngy, smaragd, rubin és szafir is akad; *Fischer Dániel*, késmárki orvos, valósággal elárasztotta a Felvidéket az ő secretumaival (Pulvis bezoardicus Kesmarkiensis, Essentia Carpathica, Elixir antivenereum stb.); *Cseh-Csuzy Jánosnak* három titkos szere is volt a köszvényes bajok ellen és mikor I. József király himlőbe esik (1711), *Stockhammer* dr. a maga készítette secretummal akarja gyógyítani.[121] III. Ferdinándnak azon rendelete, hogy az orvosok titkos gyógyszereket készíthetnek és betegeiknek adhatnak ugyan, de azokkal kereskedniök tilos, nem sokat változtatott ezeken a visszaéléseken. A gazdagodás vágya, a *sacra auri fames*, egyike azoknak az örökletes emberi szenvedélyeknek, melyeket egyszerű hatósági rendeletekkel nem sikerül számbavehetőleg korlátozni és a régi magyar orvosokról is gyakran olvassuk, hogy nem mindig elégedtek meg a vagyonosodásnak biztos, de lassú menetével, hanem, ha módjukban állt, a titkos gyógyszereken kívül a financiális törtetésnek egyéb útjait is próbára tették, hogy gyorsabb tempóban gazdagodjanak. Az egyik[122] papírgyárat alapít, ércbányákat nyit s ezen a réven rendkívüli vagyont hagy utódaira, a másik[123] vagyonának jórészét arra költi, hogy az *isatis tinctoriából* (festő csüllengből) indigót állít elő, a harmadik[124] szódagyártáshoz fog s erre a palicsi tó vizét használja fel, a negyedik[125] a szőnyi ikerpárt, ezt a híres pygopagust, olcsó pénzen megveszi a szülőktől, bejárja velük egész Európát, meggazdagszik s mikor már megelégelte az impresszárió tisztét, itthon tisztességes áron eladja őket az esztergomi érseknek, ki nemes bőkezűséggel gondoskodik a szegény ikrek további sorsáról. Végül nagyon sokszor olvassuk azt is, hogy orvosaink pénzt adnak ki jó kamatra.

Itt kell megemlékeznünk a *reklámorvosok* genusáról is. Mert ne gondoljuk, hogy abban a régi, kezdetleges világban hiányzott a reklám iránti érzék. Nagyon jól tudták ők, hogy a nyomtatott betűvel való hírverés milyen nagy hatással van még azokra is, kik azt hiszik, hogy immu-

[121] *Madai Sámuel* (1709—1780) titkos szereinek szintén fennmaradt a híre. De már a II. Ulászló udvarában élt *Manardusnak* is megvolt a maga secretuma lues ellen (a *Decoctum ebeni indici)*, mellyel többek közt a krakói püspököt is, ki az orvosok majdnem elpusztították az erélyes higanykúráikkal, sikeresen gyógyította (*Weszprémi*, i. m.). Szintúgy Nádasdy Tamás többször említett kedvenc orvosának, *Gáspár* doktornak, is volt titkos szere a pestis ellen, mert Draskovich György püspök egyik levelében (Prága, 1554 augusztus 24) azt írja a nádornak, hogy ebben a városban oly borzalmasan pusztít a pestis, hogy azalatt, míg ő kocsiján a szállására ment, három pestisben elhalt ember hulláját vitték el mellette s nagyon kéri *Gáspár* dr.-t, hogy abból az ő füvéből, mely oly hatásos a pestis ellen *(de illa sua herba, quae pesti inimica est)*, küldjön neki egy keveset. (Orsz. Levéltár.)

[122] *Spilenberger* (l. *Weszprémi*, I., 170, 172).

[123] *Pfeiffer Mihály* késmárki orvos (l. *Genersich:* Merkwürdigkeiten der kön. Freyst. Kesmark, II., 53).

[124] *Liebetraut Gottfried* (l. *Linzbauer:* Codex sanit.-medic. Hung. III., [1] 437).

[125] *Cseh-Csuzy János*. (Erről bővebben l. a Budapesti Orvosi Ujság 1918. évf. 3. számában közzétett értekezésemet.)

nisak vele szemben. Ismerve a papirosnak és a nyomdának akkori drágaságát, szinte csodálkoznunk kell azon, hogy nálunk már 1545-ben megjelenik a reklámorvos első képviselője egy kassai orvos *(Stein Kristóf)* személyében, ki jóformán minden földi baj ellen melegen ajánlja az ő juniperus-olaját, a második pedig egy sebész és okulista *(Hoffmann Illés)* az 1600-as évek elejéről.[126] Minthogy akkor még a mai értelemben vett újságok nem voltak, rendesen reklámcédulákat használtak erre a célra, melyekre nagyobb nyomaték kedvéért a kétfejű sast is rányomták, míg végre ezt (1787-ben) a helytartótanács meg nem tiltotta, mert az már mégsem járta, hogy a fogfájás, tyúkszem, egerek és poloskák ellen való arkánumokat is a császári sassal hitelesítsenek.[127] A magyarországi reklámorvosok vezéralakja különben *Buckisch Károly József* pozsonyi orvos, ki sympathikus metallotherapiás és magnetikus kúráival előkelő gyakorlatra tett szert a felföldi mágnások körében, de mint nagyhangú és tudományos mázzal bevont röpirataiban panaszolja, a többi orvosok mindenütt üldözőbe vették, Pozsonyban se sokáig volt maradása, átment Ausztriába, innen Csehországba, majd Lotharingiába, Elzászba, Franciaországba, mindenütt verve a dobot az *ars sympathetica*, a *spiritus magneticus* és a saját tarsolya érdekében. Reklámirataiban hangsúlyozza, hogy a betegnek nem szükséges hozzá fáradnia, elég, ha a vizeletét küldi hozzá, ő abból sok mindent kiderít, többek közt azt is, hogy a teherben lévő asszonynak fia lesz-e vagy leánya és az se nagy baj, ha az utóbbi eshetőség fenyeget, mert ő az *ars sympathetica* segítségével a leánynak induló foetusból is fiút csinál, *in majorem Dei gloriam*.[128]

Régi orvosi rendünknek ilyen méltatlan képviselőivel azonban csak igen kivételesen találkozunk. A mindennapi praktikusnak nem volt szüksége az effele eszközökre, mert a gyakorlat, általában véve, a legtöbb helyen jól jövedelmező és nyereséges volt. Az *orvosi honorárium* elég tekintélyes volt arra, hogy régi kollégáink társadalmi állásuknak megfelelően élhessenek, ami pedig az előkelő körök orvosait illeti, azt hiszem, hogy ezek sehol máshol nem találkoztak oly bőséges anyagi elismeréssel, mint nálunk. Már a középkorban egész sorát ismerjük azoknak az orvosoknak, kiknek királyaink dominiumokat, falvakat, szőlőket stb. adományoztak.[129] Az újkor elején, a mohácsi csatával, persze ennek is tökéle-

[126] L. Magyar Könyvszemle, 1878. évf., 293. old.

[127] *Linzbauer* i. m. III (1), 332.

[128] Mondanom sem kell, hogy az egykorú orvosok is jól látták *Buckisch* szélhámosságait. A nürnbergi orvosi ujság (Commercium litterarium, 1744. évf., 1. és 2. sz.), mely hosszan tárgyalja *Buckisch* munkáit, a nagyhangú szólamok végire gúnyosan hozzáteszi: *Hem quantus Apollo! (aut si mavis, Thraso)*. Itt *Buckischnak* egy olyan munkája is említve van, melyet *Szinnyei* nem ismer és amelynek barbár latinságát a német orvosi hetilap erősen megrójja. Kétségtelennek vélem, hogy *Buckisch* nem volt magyar, hanem német vagy osztrák ember, ki csak üzleti érdekek révén vetődött Pozsonyba. Ezt a várost, merész füllentése szerint, éppúgy megmentette az 1739.-i pestis veszedelmétől, mint 27 évvel azelőtt Franciaországot.

[129] IV. László király 1274-ben udvari orvosának, *Gellértnek (Gerardus)* adományozza a zágrábi várhoz tartozó Tornava földet és Karalicha falut *(Wenzel:* Árpádkori új okmánytár, XII., 113); *János* orvos V. Istvántól kap birtokot; *Bertold*, Robert Károly házi sebésze szőlőt kap a királytól *(Wertner:* Századok. 1893, 605); *Deméndi Lászlót* több faluval, többek közt a trencsénmegyei Pravotával, ajándékozza meg Zsigmond király, mert „circa curam nostri corporis *in arte sua physica* studuit et adhuc anhelat intrepide complacere" *(Weszprémi*, III, 67); stb. Az utóbb említett *Deméndiről* meg megjegyezhetem, hogy nagy hatással volt Nagy Lajos leányának, Máriának, testi és lelki nevelésére is. Lajos király özvegye végrendeletének egyik végrehajtójául is őt nevezte ki. *(Márki Sándor:* Mária, Magyarország királynéja, 13. old.)

tesen vége szakad, mert a Habsburgok udvarában 400 éven át híre sem volt a magyar orvosnak; de Erdélyben, a nemzeti fejedelmek körében élő orvosnak továbbra is része volt a fényes dotációkban. Így azt olvassuk, hogy Báthori István három jelentékeny kolozsmegyei birtokot (Tiburc, Kajántó és Bogártelke) adományoz háziorvosának, *Blandratának*, Bocskay István egy hegyaljai szőlőt *Macsi Andrásnak*, az ő archiaterjének[130] és így tovább. Régebbi királyaink, kivált pedig az Anjou-házból származottak, gyakran adományoztak udvari orvosaiknak kanonoki és püspöki javadalmakat és magas egyházi állásokat, akkor ugyanis a papi rendhez nem tartozó laikusok is (kivételesen) teljes egyházi jurisdictionalis hatalmat és dotációt élvezhettek, mindaddig, míg a konstanzi zsinat (1418) ki nem mondta, hogy kanonokság csak olyan orvosoknak adományozható, kik tanulmányaik elvégzése után még bizonyos ideig teológiát is hallgattak. A 16. (és még inkább a 17.) századbeli *orvosi honoráriumok* megítélésekor figyelembe kell vennünk, hogy ez volt az az időszak, mikor nálunk éppúgy mint Európa más országaiban a naturálgazdálkodásról a pénzgazdálkodásra tértek át s evvel velejárt a váltópénz hiánya. A készpénzjövedelem nem állott arányban azokkal a kiadásokkal, melyeket készpénzben kellett fizetni. Leggazdagabb mágnásaink is kénytelenek voltak arany- és ezüsttárgyaikat Bécsbe vinni s az ottani gazdag tőzsétereknél zálogba tenni. Az adósságok törlesztése is csak a legritkább esetben történt készpénzzel, hanem kiváltképen borral, búzával s más nyerstermékkel avagy ingatlanokkal. Főurainkat az óriási földbirtok sem menté meg az eladósodástól, mely némelyiknél, mint gróf Wesselényi Ferenc nádornál, kinek pedig hárommilliónyi ingatlana volt (ami legalább is hatvanmillió koronának felel meg, a békebeli koronát értve), egészen a tönkrejutásig fokozódott.[131] A készpénz hiánya s fekvő birtoknak a folytonos politikai zavarok következtében való csekély jövedelmezősége magyarázza meg, hogy még leggazdagabb mágnásaink (például Révay Ferenc nádori helytartó) gyermekei is külföldi iskoláztatásuk („bujdosásuk“) idején folytonosan kínos anyagi zavarokkal küzdenek, rongyos ruhákban járnak és egyetemi társaik szánakozását vonják magukra.[132] Ez teszi érthetővé, hogy abban a korban orvosainkat is lehetőleg nem pénzzel, hanem naturaliákkal (borral, gabonával, sörrel, sóval, posztóval) fizették, a gazdagok természetesen ezenkívül pénzzel, arany- és ezüstneműekkel (ékszerekkel, kelyhekkel stb) is. Ha azt olvassuk, hogy nálunk a mohácsi vész idején egy vidéki város fizikusának évi fizetése 150 forint, évi lakáspénze pedig 10 forint volt: ezen nem szabad megütköznünk, mert akkoriban egy száz dénáros forintért 130—150 font húst lehetett kapni.[133] A 16. század közepétől kezdve az orvosi honoráriumra nézve II. Ferdinándnak 1552-ben kibocsátott rendőri szabályzata *(Ordo politiae)* volt irányadó, melynek értelmében jobbmódú betegek egy látogatásért

[130] *Weszprémi*, I. 21 és IV, 372. Rákóczi György és Zsigmond 1612-ben egy zemplénmegyei telket ajándékoz *Marcy András* kassai orvosnak, ki néhány éven át híven és hasznosan szolgálta „sok rendbéli nehéz betegségiben“ Rákóczi Lajost (Tört. Tár. 1893, 580). Hasonlóképpen II. Apafi fejedelem *Huszti Istvánnak*, ki nejét kigyógyította, adományoz egy mármarosszigeti telket. Bethlen Gábor 100 aranyat és egy nagy ezüstkelyhet hagyományoz Czeglédi Jánosnak stb.

[131] V. ö. *Acsádi:* Magyarország Budavár visszafoglalása korában, 143—144.

[132] *Frankl:* Révay Ferenc fiainak hazai és külföldi iskoláztatása, 33.

[133] Ezen adatok *Joh. Maria Italus* (1525—1526) és *Pauschner Mátyás* nagyszebeni orvosokra vonatkoznak. (Lásd *Herbert* értekezését az Arch. d. Vereins f. Siebenbürger Landeskunde, N. F. XX, 5.)

20 krajcárt, kevésbbé tehetősek 10 krajcárt voltak kötelesek fizetni az orvosnak. Hogy ha a környékre hívták, akkor a fuvaron és ellátáson kívül mérföldenként 20 krajcár járt neki s ha egész napra ment, ezért egy (60 krajcáros) rénes forintot kapott. Ha tehát az orvos naponta tíz látogatást tett s minden látogatást 15 krajcárral számítunk, akkor (*Demkó* megállapítása szerint) egy év alatt körülbelül 547 forintot szerezhetett, vagyis körülbelül 11.000 (békebeli) koronát. Ehhez hozzászámítva a külön díjazásokat (pestis alkalmával stb.), a gazdagok honoráriumjait és a várostól esetleg húzott rendes évi fizetést és a mindenféle naturaliákat, azt mondhatjuk, hogy a 16. és 17. századbeli orvosaink minden tekintetben jól el voltak látva földi javakkal.[134]

Annál inkább mondhatjuk ezt, mert abban a korban az orvosok félig-meddig *gyógyszerészek* is voltak, igen gyakran maguk készítették el a betegnek rendelt orvosságokat s ez lényegesen növelte jövedelmüket. Nem egyszer olvassuk, hogy a leendő doktor, mielőtt külföldi egyetemi tanulmányait megkezdi, előbb itthon gyakornokoskodik valamely városi gyógyszertárban s orvosnövendék korában már szószerinti értelemben is a kisujjában volt a gyógyszerészi technika és a gyógyszertani ismeretek jóresze. Német városainkban többször találkozunk azzal a kifejezéssel, hogy *„Arzt-Aptiker“;* így például Körmöcbányán 1528—40 közt működik egy *Hans* nevű orvos-gyógyszerész. Lőcse város gyógyszertárát 1596-ban *Aranda Ágoston* orvos veszi kezelésbe.[135] Egy *Miklós* nevű orvos-gyógyszerészről már a budai jogkönyv megemlékezik, szintúgy 1303-ban is szó van egy *Péter* nevű budai *physicus et apothecariusról.* I. Lipót, a pozsonyi városi tanács ellenére, gyógyszertárnyitási engedélyt ad *Rauchenfeldt György János* nagyszombati fizikusnak, később udvari orvosnak, azzal a megokolással, hogy a bécsi pestisjárvány idején hasznos szolgálatokat tett.[136] *Moller Károly Ottó* és *Erzl Ignác* besztercebányai orvosok egyúttal az ottani patika tulajdonosai stb. Városi orvosi állások adományozásakor mindig előnyben részesítették az olyan folyamodókat, kik kézi gyógyszertárukat is magukkal hozták. Hogy a magánorvosok is, kivált jól fizető, előkelő betegeik számára, kik az *expeditio elegantissimától* sem ijedtek

[134] Néhány más példa: Bártfa kórházi orvosa 1436-ban 3 arany forintot (nagy összeg!) kap egy évre; *András* nagyszebeni orvos évi fizetése 1503-ban 20 forint, 1506-ban 75 forint; Ulászló idejében *Julius* udvari orvosnak (Milio) egy ízben 300 forintot, máskor egy vég posztót utalnak ki; *Laurentius* lőcsei doktornak 1535-ben évi 12 forint járt a várostól, a szegény barátoktól pedig évi 10 forint; *Chrysaeus Bertalan,* Selmecbánya orvosa 1568—1585 közt, évi négy arany forint fizetést kap, olyan nagy össeget, minőt ebben a korban a város első tisztviselője is alig kapott (v. ö. *Sobó Jenő:* Selmecbánya, 93); *Kőrös Gáspár* dr. 1556-ban Erdődy Péter és Ádám deák gyógyításáért két hordó bort kap; Nádasdy Tamás feleségétől pedig (1557) egy aranyos kelyhet, melynek értéke legalább kilenc forint azért, hogy kocsin kis fiának megtekintésére indul; *Dénes* gyulai borbély (1561) a foglyok gyógyításáért két köböl búzát kap; *Sámboki János* értesíti a nagyszombati tanácsot, hogy szerez nekik orvost, ha a város és a káptalan évi 100—100 forint fizetést biztosít neki (1581); Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem udvari orvosának, *Squarcialupusnak,* évi fizetése eleinte 400 forint, később 500. Mindezen összegek mai értéke könnyen kiszámítható, ha Acsádi számítását vesszük alapul, mely szerint egy magyar forint 1522—30 közt 30 koronának, 1530—46 közt 24, 1546—1600 közt 20 koronának felel meg (mindig a háború előtti koronát értve). V. ö. *Harkó Gyula:* A pénz története Magyarországon (1912), 59—60. — 17. és 18. századbeli honoráriumok részletesebb tárgyalásáról ez alkalommal le kell mondanom.

[135] Lőcse város levéltára, XII. osztály, I. csomag, 36. szám.

[136] *Koritsánszky* O. adata (Gyógyszerészeti Hetilap, 1907, 227).

meg, igen gyakran maguk készítették el a gyógyszereket, arra számos példát lehetne idéznem; elég, ha itt csupán egy, a viszonyokat legjobban jellemző adatot hozok fel: azt, mikor 1615-ben *Tarnowsky Miklós*, a körmöcbányai orvos *(Vogler János* dr.) *őexcellenciáját* kéreti magához, ez azonban nem megy, „mert a gyógyszerek készítésével nagyon el van foglalva".[137] Látjuk tehát, hogy III. Ferdinándnak az a rendelete, mely szerint az orvosoknak nem szabad gyógyszertárt tartaniok és szereket készítniök, mert az orvosi gyakorlat egész embert kíván, csak afféle papirosrendelet volt, mellyel a gyakorlati élet nem sokat törődött és nem is törődhetett, tekintettel a gyógyszertárak csekély számára és a gyógyszerhiányra. Hiszen a debreceni városi tanács még 1814-ben is ráparancsol a városi tiszti orvosra, hogy a maga-készítette orvosságokat ne árúsítsa a betegeinek.[138]

Szegény betegek kezelését ingyen kellett vállalniok a városi orvosoknak. Udvari emberek, apródok gyógyítási költségeit rendszerint a király fedezte, szintúgy a nagyobb csatákban, ostromok alkalmával megsebesült vitézek orvosi költségeit is. Ez néha igen tekintélyes összegre rúgott. Városaink gyakran nagyon is szűkmarkúak voltak az orvosokkal szemben és ha csak lehetett, a minimumra szorították a közegészségügyet illető kiadásokat. Az igen gazdag hét bányaváros 1566-ban egyetlen orvost tart és azt közösen fizeti,[139] sőt még az 1600-as évek elején is csak egy közös orvosa van a három főbányavárosnak (Körmöcbányának, Selmecnek és Besztercebányának), kinek évenkint 150 tallért fizettek. Ugyanez a három város 1666-ban *Fabricius Konstantin* dr.-t választja meg fizikusnak *(medicus ordinariusnak)*, csakhamar azonban módosítják ezt az elhatározásukat és csupán egy évre fogadják meg *Fabriciust*. Ez felháborodásában goromba hangú levelet intéz a városok tanácsához, melyben többek közt azt mondja, hogy „Habe anitzo theilss auss Ihrem an diese Stadt (Selmecbányát érti) abgefertigten Schreiben, theils für wenig wochen zu Neusohl vernehmen müssen, dass Sie mich nur auff ein Jahr angenommen, welches mir denn sehr laecherlich fürkommen, und hatte nicht vermeinet, das Meine HochgeEhrte Herren, alss Weise, Verstaendige und Belehrte Leute, so schlechter Dinges einen Medicum solten consideriret haben, in dem Sie wol wissen, dass man keine Ampts Persohn, worunter die Medici auch gehören, auff ein Jahr dinget oder mietet, *wie man die Haussboten, Knecht und Maegde pfleget zu dingen, dass wenn Sie Ihnen nicht mehr gefallen, wieder nach Ihrem belieben fortschicken können.* Ein solches kan von einem Medico nicht praesummirt werden, denn es würde ja kein Medicus ohne nachtheil Seiner Ehr so naerrisch sein, und sich an eine gewisse Zeit binden lassen".[140] Városaink általában rendkívül elővigyázattal és körültekintéssel jártak el, mikor új városi orvos alkalmazásáról volt szó. Néha évekbe telt, míg az alkalmas embert végre megtalálták,[141] s a szerződésben rendszerint kikötötték, hogy feddhetlen életet fog

[137] Körmöcbányai városi levéltár, anno 1615, tom. II., 33, 1, 55.
[138] *Rotschnek:* A debreceni gyógyszertárak története, 26.
[139] Körmöcbányai városi levéltár, anno 1566, tom. I., 33, 1, 7.

[140] U. o. anno 1667, 18. julij. (Tom. II. 33. 1. 94.) A levél hátán egykorú kézzel csak annyi van írva, hogy „A medico indocto libera nos Domine!" (első és utolsó sora a tanulatlan orvosokról szóló középkori versnek: „A medico indocto, A cibo bis cocto, A mala muliere Libera nos Domine!")

[141] Nagyszombat városának még a kitünő *Dudics András* sem kellett (1577). V. ö. Tört. Tár, 1878, 364.

folytatni, hogy betegeit nem fogja megzsarolni, sőt olykor még azt is, hogy a feleségével békességben fog élni.[142]

A város *medicus ordinarius* kötelességeiről az a szerződés világosít fel legjobban, melyet Sopron városa 1646-ban *Johannes Fridericus* doktorral kötött[143] s mely tipikusnak tekinthető az efféle szerződések átlagára. Ennek pontjai a következők: 1. a városi tanács iránt mindig kellő tisztelettel és engedelmességgel fog viseltetni s a polgármester tudta és engedelme nélkül nem távozik a városból; 2. a gyógyszertár állapotát minden évben legalább egyszer gondosan megvizsgálja s a romlott gyógyszereket, úgy a *simpliciákat*, mint a *compositákat* eltávolíttatja; a compositumok elkészítésekor mindig személyesen jelen lesz s meggyőződik róla, hogy a gyógyszerész csakugyan úgy készíti-e el azokat, ahogy az orvos rendelte; 3. szegényt, gazdagot mindenkor, még veszedelmes járványok idején is, szorgalmasan és méltányos díjért fog látogatni; 4. fizetése évenkint 100 tallér (30 garasos), szabad lakás, 15 mérő gabona, 10 akó bor, 10 öl fa; 5. ha nem akar tovább szolgálni, félévvel előbb fel kell mondania. A városi orvosoknak, csak úgy, mint a fejedelmek *udvari* orvosainak hivatalba lépésük alkalmával esküt kellett tenni és reverzálist adni.[144]

Ha a városokban új orvos akart letelepedni és gyakorlatot kezdeni, akkor előbb oklevelét kellett bemutatnia és két városi polgár ajánlatával polgárjogért folyamodnia. Legalább is az ország nyugati részeiben ez volt a szokás, tekintettel Miksa császár 1576.-i rendeletére, melynek értelmében orvosi gyakorlatot csak az kezdhet, kinek valamelyik egyetemtől kiállított hiteles orvosi oklevele van.

*

Az orvosi gyakorlat külső formájáról, vagy jobban mondva mechanizmusáról, óhajtanék még rövid jellemzést adni.

A régi magyar orvosok mindennapi gyakorlata nem mondható valami kellemesnek. Mindenekelőtt az akkori *utak rosszasága* és a *közlekedési eszközök hiányossága* okozta ezt. Magyarországon még a 17. század végén is oly kezdetlegesek voltak a kőutak, hogy alig emelkedtek a természetes ösvények fölé. Használhatóságuk a talaj minőségétől és az időjárástól függött. Emberi kéz nem igen járult javításukhoz, s a csinált út nevére ott sem igen tarthattak számot, ahol népes helyeket kapcsoltak össze. *Christovits* csanádi püspök egyik tréfás versében (a 18. század végén!) azt írja, hogy Makó városa a természeti szépségek dolgában méltó vetélytársa Velencének, mert Makó is, éppúgy mint az Adria királynője, tenger (de persze sártenger) közepéből emelkedik ki:

Aemula Venetiis est urbs celeberrima Makó,
Haec jacet in medio stercoris, illa maris.[145]

Még a felvidék nagy részében is így volt ez. Az utak javítása dolgában számtalan törvénycikket hoztak ugyan, melyek a megyék hanyag alispánjaira kemény büntetést róttak; de eredményük még sem volt.

[142] A bányavárosok szerződése *Trotella* orvossal, 1615. (Évi fizetése 100 magyar forint). Körmöcbányai városi levéltár.

[143] Soproni levéltár, Lad. XX. et U, fasc. I., num. 10.

[144] *Lang Ambrus* drnak, II. Rákóczi Ferenc udvari orvosának latin eskümintáját l. *T. T.* 1881, 172. (Többek közt az is benne van, hogy ismeretlen hatású gyógyszereket nem fog beadni a fejedelemnek.) — A Kanizsayak udvari orvosának reverzálisát lásd *O. L.*, Diplom. 26312; (a 16. sz. huszas éveiből.)

[145] *Reizner:* Makó története, 57.

Nem csuda, ha ebben az időben még a nők is gyakran jártak lovon; a férfiak pedig rendesen így, hivatalos küldetésben is. Mikor Apafi Mihály erdélyi fejedelem nővére lakodalmára meghívta a debreceni városi tanácsot, ez azt határozta, hogy „Kápolnási János s Gyárfás István uraimék menjenek paripán".[146]

Érthető tehát, hogy a 16—17. században, sőt még sokkal későbben is,[147] orvosaink *lovon ülve* bonyolították le gyakorlatuk jórészét. Ebben semmi meglepő nincsen, ha meggondoljuk, hogy az akkori magyarok, még az intelligencia elejéhez tartozók is, rendkívül edzettek, fáradságot és nélkülözést bírók voltak. *Soranzo Mihály* olasz követ 1557-ben azt írja, hogy „míg meg nem házasodnak, nem is szoktak ágyban hálni; az éjjeli nyugodalomhoz elég nekik egy lóca, egy szőnyeg vagy pokróc, mely alá legföllebb egy kis szalmát is tesznek s úgy alszanak, nemcsak az alsóbbrendű népek, hanem a főnemesek is". *Tököly Imre* folytonos utazásai közben, ha csak tehette, nem tért be éjszakára az útjába eső városokba, hanem (nyári időben) mindig kint hált, sátor alatt, a mezőn.[148] A hosszabb útra induló doktornak is így kellett tennie, mert a városokban tisztességes vendéglő alig akadt s éjjeli szállásnak polgári családoknál előre való lefoglalása sokszor igen körülményes volt. Annyi bizonyos, hogy a vendégszerető és gazdag régi Magyarországon az utazás sokkal olcsóbb volt, mint a mai nyomorúságban. Bethlen Miklós (a 17. század közepén) azt írja egy francia hölgynek, hogy Magyarországot és Erdélyt az ember *egy pénz nélkül* végig utazhatja s mindenütt, még a köznépnél is terített asztal vár reája, s *Apor Péter* is azt mondja, hogy 1687 előtt, *míg a német bé nem jött Erdélybe*, olyan emberséges ország vala ez, hogy egy pénz nélkül keresztül mehettél rajta, mégis mind magad, mind lovad jól élt volna; vendégfogadónak hire sem volt ottan, s Kolozsváratt (a középutcában) csudájára jártak az első erdélyi fogadó címertáblájának, melyre egy szakács volt ráföstve s csak hírből hallották, hogy Miriszlóban is van egy rongyos ház, melyről azt mondják, hogy „vendégfogadó", de hogy valaki odaszállt volna, azt ugyan sekise látta! Kocsin utazásra csak végső szükségben, ha családostul mentek, betegek szállításakor stb. szánták magukat. Hogy milyen bajokkal járt az ilyen utazás akkoriban, azt egy tréfás levelében megírja Szegedi Kőrös (Fraxinus) Gáspár, Nádasdy Tamás nádornak híres udvari orvosa, ki azzal volt megbízva, hogy a beteg nádornét egészségesebb helyre szállítsa s eközben megfeneklettek a Fertő tavában és az utak sarában. „Három napja már, hogy ezen az átkozott mocsáron (a Fertőn) át akarunk vergődni". írja 1554 március 19. kelt latin levelében, mely az orsz. levéltárban található. „óriási szél és folytonos eső közt. Minthogy a falusi házakban rettentő bűz van (domicilia plusquam hircum olentia), a Nagyságos Asszony kénytelen volt a kocsiban *(in koczy)* virrasztani, mi pedig a lovak farkára vigyázni, nehogy éjjel az egerek elrágják. Az utak büdös sárral vannak beborítva" stb. A jó doktor folytonosan azzal vigasztalta a nádornét, hogy a zsidók még sokkal többet szenvedtek, mikor a pusztában bujdostak és ez a solamen miserum meg is nyugtatta egy kissé.[149]

[146] Debrecen város jegyzőkönyvei, 1669 máj. 13.

[147] *Téry Ödön* megboldogult barátom említette, hogy *Schaller* dr. fehérvári orvos még a 60-as és 70-es években is mindig lovon járt a betegeihez.

[148] *Salamon Ferenc* Kisebb tört. dolgozatai, 339, 388.

[149] Ghimesi *Forgách Ferenc* is érdekesen megírta, hogy hogyan történt nálunk az utazás a 16. században. (Lásd Bártfai *Szabó* László értekezésében, 147—148.)

De nemcsak az utak rosszasága, hanem a szertecsatangoló törökök és útszéli lesipuskások miatt is ajánlatosabb volt a lovonjárás, mint a kocsin való utazás. Hogy némely vidéken mennyi veszedelemmel járt az orvosi gyakorlat a törökök közelsége miatt, az ugyancsak Kőrösnek egy másik leveléből derül ki. Ebben a levélben[150] azt írja a nádornak Pozsonyból, hogy őt és Paxy urat azon az éjjel, mikor Megyert és Keresztúrt elpusztították a törökök, majdnem foglyul ejtették; szerencsére nem vették észre, hogy ők ketten Paxynak egyik tanyáján rejtőzködnek. Ő maga másnap visszasietett Pozsonyba, de még most is remegve gondol az akkori éjjeli kalandra. Egy más alkalommal, mikor Balassa Zsigmond beteg feleségének gyógyítására hívják, azt írja vissza, hogy ő majd elkészíti és megküldi nekik a szükséges gyógyszereket, de maga bizony nem megy, mert olyan hosszú és veszedelmes utat nem mer megtenni. Egyszer meg, mikor a „püspök úr" (valószínűleg a veszprémi püspök) hivatja, azt írja Nádasdynak, hogy nem bánja, elmegy a püspököt gyógyítani, de csak akkor, ha ez előbb kezeslevelet (*literas assecuratorias*) küld neki és abban az esetben, ha a törökök valahol elfogják és fogságra vetik, a püspök egy hónap alatt saját költségén kiszabadítja a török rabságból." „Alioquin in Semig[151] castello me Reverendissimus Dnus Episcopus videbit nunquam!" Ha a püspök beleegyezik, akkor a kezeslevelét küldje meg a nádornak, kit nagyon kér, hogy elfogatása esetén egész tekintélyét vesse latba, hogy régi barátja életét és szabadságát visszaadja.[152]

A törökön kívül a rendkívül elszaporodott útonállók is állandóan veszélyeztették abban az időben a közbiztonságot. „Kard és puska nélkül még a szomszéd faluba se mehetni!" mondja egy 17. századbeli író, Flaemitzer. Zemplénmegye rendjei is azt írják 1637-ben, hogy „senki, akinek kővára s száz lovasa nincsen, házából ki nem léphet". Ungmegye 1678-ban hatvan gyalogost és negyven lovast kér, hogy megvédhesse magát a szegénylegények ellen.[153] Természetes, hogy ily viszonyok közt a 16. és 17. században az orvosi gyakorlat nem tartozott a legkellemesebb foglalkozások közé, s ebből azt is megértjük, hogy a nevesebb városi orvosok csak akkor vállalkoztak távolabb lakó beteg látogatására, ha ez hatalmas tiszteletdíjat fizetett és kellő számú fegyveres embert is adott melléjük. Úgy látszik, hogy ezt szó nélkül meg is adták a tehetősebb páciensek. Sopron város levéltárában (fasc. XIII. 886., 1630 aug. 10.) ma is megvan a veszprémi püspök levele, melyben a városi orvost, kit excellentissimusnak és amicus nobis observandissimusnak szólít, Sümeghre hívja gyógyítása végett. Azt írja benne a püspök, hogy megint kiújult az a baja, mely miatt az (ismeretlen nevű) orvos már egyszer Sopronban acidulával (savanyúvíz-kúrával) kezelte, azért is kocsit küld érte udvari főemberével és megfelelő számú katonával, hogy őt meglátogassa és „isten után" meggyógyítsa. Nagyon kéri, hogy hozza el a betegség ellen való antidotumjait; ő majd tisztességesen megfizeti és katonákkal kísérteti vissza.

Sokkal később, a 18. század közepén is, nagyon elszaporodtak némely vidéken a rablók. Kivált a pestisjárványok alkalmával volt ez így, mikor

[150] *Kőrös Gáspár* levele, 1557 szeptember 10. (*Orsz. Levéltár.*) *Sparr* generális is csak úgy hajlandó *Teleki Mihály*-nak rendelkezésére bocsátani az orvosát, ha *Teleki* lovat és megfelelő számú fegyveres kíséretet küld a doktornak. (*Gergely:* T. M. levelezése, IV. 280.)
[151] Igy; kétségtelenül tollhiba Simeg (Sümeg) helyett.
[152] Tentanda enim est omnis fortuna pro amici veteris vita.
[153] Acsádi, i. h. 323.

a vesztegzárak miatt a főbb közlekedési utakon is majdnem teljesen megszünt a forgalom. Így az 1738—42. közti pestis idején az ország számos helyén panaszkodnak a megyék, hogy a szegénylegényekkel úgyszólván folytonos harcban kell állaniok. Az országos levéltárban levő pestis-iratokban sok adat található erre vonatkozólag. Egyik 1738-ból való hivatalos iratban az olvasható, hogy „die ausgesetzte Medici und Chirurgi wegen zunehmenden Raubereyen von denen angesteckhten Örtern sicher nicht mehr ab- und zue reisen können". Ugyanez évben Temesvárról is írják, hogy a csatangoló szegénylegények három puskalövésnyire közeledtek a veszteglőházhoz, azzal a szándékkal, hogy kirabolják, s csak akkor fordultak vissza, mikor fegyverrel fogadták őket az őrök. Nógrád vármegyében (1740) a pestis alatt úgy elszaporodtak a rablók, hogy az alispán 60 puskás embert (sclopetarii) fogadott az üldözésükre. A békésmegyei alispán meg azt jelenti (1739 nov. 5.), hogy húsz rabló, mindegyikük öt puskával, betört Kétegyházára, négy házat kirabolt és mintegy ezer forintot elvitt; a község lakosai egészen Ottlaka helységig üldözték őket, de eredménytelenül.

Az elmondottakból megértjük, hogy a régi magyar orvosok miért bonyolították le lóháton a „vidéki" gyakorlatot. A hivatalos orvosokat maguk a hatóságok látták el jó lovakkal és útravaló elemózsiával. Így Brassó város jegyzőkönyveiben (1534 máj. 31.) azt olvassuk, hogy a városi sebésznek három lovat adtak, mikor Sárkányba indult, hogy a kincstárnok egyik emberének sebeit ellássa.[154] Az 1739—40. évi pestis idején is lóháton közlekedtek a szegedi orvosok és sebészek, s a paripát és a nyerget a város adta nekik.

Az orvosok természetesen igyekeztek minél jobb lovakat tartani, nemcsak azért, hogy a jó társaság lovas szórakozásaiban, vadászataiban stb. részt vehessenek, henem azért is, mert a szép ló azt is jelentette, hogy jól „megy" a prakszis. Az akkori magyar közönség különben se nézte jó szemmel a hibás, formátlan lovat. Ezért írja kissé gúnyosan a feleségének gróf Esterházy Miklós (1636), hogy „ma reggel akarván Hefflánba kimennem a fiam élésének látására, a mi doktorunkat találám elő *egy rossz lovon*". Ellenben a jó ló ajánlólevélként szerepelt. „Egy híres doktor vagyon Kapos nevű faluban, Gergei István-e vagy kicsoda", írja Bornemissza Anna (1664) a fiának, Teleki Mihálynak, „ugyan prédikátor abban az helyben. Nekem, fiam, az tetszenék, hogy az mit imide-amoda költesz, jobb volna olyra költeni, az kihez bizhatnék ember, hogy *Isten után* meg tudná gyógyítani. Azután pedig nem kellene szekér, mert maga is *igen jó paripákat tart* s azon is szokott járni, iffiu legény".[155]

Úgy látszik, hogy még a mult a század elején is gyakran lovagoltak a magyar orvosok; a katonasebészek mindenesetre. Kitünik ez Fazekas „Ludas Matyi"-jának abból a helyéből, ahol azt írja le, hogy miként cserélt ruhát Matyi a gazdájával, doktor Scorbuntiusszal, aki valamikor felcser volt egy külföldi seregnél:

„Elkéré ekkor doktor Scorbuntius urtól
Ócska parókáját, spádéját, *vén paripáját*,
Bőr bugyogóját és a tábori régi kabátját,

[154] *Quellen:* II. 354. Ugyanők 1536-ban a város orvosát gyógyszerekkel a vajdáné gyógyítására küldik s útravalóul bort, kenyeret, süteményt és egy szárított potykát adnak neki. (U. itt, 457.)

[155] Ez az orvos, kiről Telekiné itten emlékezik, Gőrgei Pál volt. Lásd *Weszpr.* I. kötet.

...Doktori módon
Kezdi viselni magát; illett rá tászli, paróka.
Koszperd[156] és bugyogó; ugy hogy Scorbuntius ur is
Megfogván a hasát, majmát majd holtra nevette."

Különben nemcsak nálunk, hanem a külföldön is általánosan el volt terjedve a „lovagolva praktizálás", mert hiszen az utak és a közbiztonság dolgában ott se voltak sokkal különben a viszonyok, mint nálunk. Ulrich württembergi gróf orvosa 1457-ben 171 márka rendes fizetésen kívül még hat akó bort és 30 malter zabot is kapott, az utóbbit a „praxislovak" etetésére. Franciaországban szintén lovagoltak az orvosok, de ha más nem volt, az öszvérrel is megelégedtek; sőt ez volt a gyakoribb eset. A francia orvos bizony egy csöppet se röstellte „szamárra kapni", ha arra került a sor; amit a magyar doktor, ősi soron lovagló nemzetség sarja, aligha cselekedett volna meg, mert egész bizonyosan veszett hire kerekedett volna ebből. A párizsi orvosegyetem udvarán 1505-ben két hatalmas, garádicsos követ helyeztek el, hogy a jövőmenő doktoroknak megkönnyítsék az öszvérről való le- és fölszállást. Egy akkori francia írásban az áll, hogy a jó doktornak négy dologgal kell bírnia, s ezek elseje a jó öszvér, de az ne legyen valami makrancos bolondoskodó állat, hanem jámborabb fajta, aki nem fordítja bele a sárba a gazdáját.[157] Doktor Guérin még 89 éves korában is lovon járta az utca sorát és sarát, a párizsi tanár, Guy Patin is mindig azon.

Nem is lehetett olyan kellemetlen az a „more patrio" való praktizálás! Egy üveg bor, egy darab szalonna az iszákba, s napmultáig a harmadik határt is megjárta a hajdani kolléga; még (salvo respectu!) a polus aboralis se bánta, mert hát akkoriban az is más anyagból volt gyúrva, mint a mai karosszékes, kanapés világban. A jó öreg Gvadányi el is mondja, hogy milyen kevés előkészületre volt szüksége a régi magyar orvosnak, mikor „vidéki" beteghöz hívták:

Nyergem zsufa-fakó lovamnak hátára
Feltettem, s kulacsom az első kápára;
Iszákom kötöttem a hermec szijára,
Ugy hogy ne okozzon túrt ez a hátára.
Mennyi költségem telt, erszényembe tettem,
Szalonnát is vinni el nem felejtettem.
Sót és vörös hagymát iszákba vetettem,
Szathmári jó borral kulacsom töltöttem.
Abrakos tanyisztrám egy szép fehér czipó
Megtöltötte: kefe és a lóvakaró,
Efféléket vinni magával igen jó,
Az útban jól esik egy kis provisió.

Lássuk már most, hogy milyen volt a régi magyar orvos *viszonya a beteghöz.*

Számos jelét látjuk annak, hogy ez a viszony a legbensőségesebb, legbizalmasabb volt. Elég, ha arra a szinte családias intimitásra utalok, mely *Nádasdy Tamást Kőrös Gáspárhoz, Bethlen Gábort* az udvari sebészéhez és Schultz *(Scultetus)* nevű udvari orvosához, *Báthori Zsigmondot Hunyadi Ferenchez, Wesselényi* nádor családját *Weber Jánoshoz, Károlyi Sándor* családját *Köleséri Sámuelhez* fűzte, kiről egy helyütt azt írja

[156] Koszperd vagy koczperd: rövid kard, gyikleső. Tászli vagy táczli: csipkés, himes manzsetta, amilyet a régiek viseltek.
[157] Une bonne mule, qui ne soit point fantasque et qui ne le renverse point dans la boue.

Károlyiné (Barkóczy Katalin), hogy ő bizony ezer német doktorért sem adná![158]

A magánérintkezésben sem voltak fukarok az orvosok iránti tiszteletadással és megbecsüléssel. Ma már kissé furcsán hangzik, pedig valóság, hogy a magyar orvos címe a 16. század elejétől (sőt valószínűleg már régebben is) egészen a 18. század második feléig az *excellenciás* titulus volt, ezt a címezést használták, mikor orvoshoz írtak vagy beszéltek. Hogy a sok közül csak néhány példát említsek. Egy levélben, mely a 16. század második feléből való, Schlick P. arra kéri nagy könyörögve *Hunyadi Ferencet*, a híres magyar orvost, hogy legyen olyan kegyes ő exellenciája, vizsgálja meg a fia karját, mi baja lehet, mert már négy év óta sinylődik vele. Bocsánatát kéri, hogy ismeretlen létére ő exellenciájához mer fordulni; de hát nincs más menedéke, úgy folyamodik hozzá, mint a reménység szent horgonyához.[159] Decsi János, a történetíró is exellenciásnak szólítja ezt az orvost hozzáintézett levelében, 1596-ban.[160] Izabella királyné, mikor az udvari orvosa 1559-ben Lengyelországba utazik, oltalomlevelet ad neki, melyben azt írja, hogy „Quoniam hic *Excellens* Ioannes Evangelista Doctor Physicus, in regnum Poloniae proficiscitur“ stb.[161] 1615-ben Tarnowsky Miklós kéri a Körmöcbányán tartózkodó Vogler János dr.-t, hogy legyen szíves ő exellenciája, menjen ki hozzá a legközelebbi vasárnap, a sebésszel együtt (kit a levél egyszerűen *„dominus Rupertus“*-nak nevez) Jezernicére, a beteg leányához.[162] A doktor azonban azt feleli, hogy annyira el van foglalva a gyógyszerek készítésével, hogy semmiképpen se tehet eleget a meghívásnak, hanem majd egy másik orvost fog küldeni maga helyett. 1664-ben az eperjesi városi tanács Schönlin doktornak bizonyítványt állít ki, melynek a borítékán egykorú írással az áll, hogy: „Testimoniales pro Excellentissimo Domino Io. *Phil. Schönlin*, phil. & med. Doctore“.[163] 1694-ben Thököly Imre, a szegény bujdosó kuruckirály, törökországi tartózkodása idején megköszöni a drinápolyi orvosnak a küldött gyógyszereket s egyszersmind arra kéri ő exellenciáját, hogy küldjön neki valami francia doktort, mert *az ő magyar sebészei oly ostobák*, hogy még az érvágást sem meri rájuk bízni![164]

De még a 18. századba is jócskán átnyult ez az excellenciás címezése az orvosoknak. Így egy 1710-ből való lőcsei okiratban azt olvassuk, hogy

[158] Jellemző azonban, hogy mikor az asszony vagy a gyermekek gyógyításáról van szó, akkor oly felvilágosodott emberek is, mint amilyen *Károlyi S.* volt, inkább fordulnak az öreg *tudós asszonyok*-hoz, kik az efféle bajok kezelésében egészen a 19. század elejéig elsőrangú szakértők voltak. Mikor a *Károlyi* kis fia, *Ferenc*, 1715-ben megbetegszik, azt az utasítást adja, hogy hivassák hozzá *Tolvay Gáborné* vagy *Balogh Györgyné* asszonyomat, ellenben „doctori orvosságokkal ne vesztegessék, mert az feleségemet is alig hogy meg nem ölték: hanem házi orvosságokkal gyógyítsák, úgymint *gyöngy kláris pornak* italával, *lencse vizével* etc.“ (*Éble:* Károlyi Ferenc gróf és kora, 119.)

[159] Quod ignotus Excellentiam Vestram, absterso pudore, requirere cogor... ad Excellentiam Vestram tamquam ad sacram anchoram confugio... habeo filium, quem ad Excellentiam Vestram misi... Excellentiam Vestram oro impense... spes omnis in Excellentia Vestra fixa est stb. (T. T. 1881.)

[160] Haec si ab Ecellentia Tua impetravero.. Haec libuit in sinus Excellentiae Tuae effundere... Valeat feliciter Excellentia Tua stb.

[161] *Weszprémi:* III. 8.

[162] Mallem ut Excellentia Sua dnus Vogler una cum dno Ruperto ad prime futurum diem Dominicum, huc ad me excurreret (Körmöcbányai vár. levéltár: 1615. tom. II. 33. I. 55.)

[163] Lőcsei vár. levéltár, XII. 92/16.

[164] Monum. Irók, XXIII. 123.

a pestisbetegek gyógyítására megfogadott sebész köteles a városi orvos ő excellenciájának engedelmeskedni s utasítása szerint látogatni a betegeket.[165] 1735-ben *Trangus Illés* „excellens medicinae doctor uram“ intéz kérvényt Miskolc város tanácsához az iránt, hogy ott a maga fundusán *patikát erigálhasson* és ebben a patikában mindenféle nádmézzel (cukorral) készült reggeli üdítő italokat és *rozsolist is* árulhasson,[166] amit a város tanácsa — hosszabb fejtörés után — meg is enged. Még sokkal később, 1768-ban is, divatos volt ez a titulus; mert ez évben *Krajszel János Zsigmond* megyei fizikus özvegye, Kolbenhajer Mária segélyért folyamodik a lőcsei tanácshoz s ebben az iratban az előbbi fizikus *(Placzinger Mihály)* mint „Excellentissimus Dominus“ van említve.[167]

Az ország német nyelvű lakossága szintén nem sajnálta ezt a fényes címet a doktoroktól. A Kézsmárkon 1559-ben elhunyt *Preining* nevű orvos végrendeletét a város iródiákja következőleg iktatja be: Des ehrsamen und weisen Herrn Doctor Heinrichs seiner Excellenz Gottseliger Gedächtniss Testament.[168] A körmöcbányai városi levéltárban (Tom. II, 33. 1. 21.) szintén van egy 1601-ből származó irat, illetőleg fogalmazványmásolat, mely *Burckhard János* városi orvos halála után készült s melynek értelmében a hét bányaváros közösen meghív valami orvost, kinek neve nincs kitéve az iratban, csupán a címzése, mely mindig: *„Ehren-Vester und Excellentz“*. Egy 1614-ből való bártfai levél is „seine Excellens“-nek mondja a doktort. Hasonló szép, bár némileg eltérő formájú címmel tiszteli meg a városi orvost az az utasítás, melyet 1646-ban a soproni vár. tanács adott ki: „Instruction, wessen sich der *Edle, Ehrenveste und Hochgelehrte* Herr *Heinricus Johannes Fridericus*, Philos. et Medic. Doktor, derzeit hiesig bestelter Ordinarius Medicus, in seinen Ihme aufgetragen Ambt und Dienst zu verhalten.[169]

Természetes, hogy ez a régi exellenciás cím nem födi teljesen a mai miniszteri, titkos tanácsosi stb. „kegyelmes úr“-at. De hogy mindenkor a legelőkelőbb emberek és közhivatalnokok címe volt, az kétségtelenül megállapítható. Hogy csak néhány bizonyságot említsek: Bercsényi Miklós (1709) exellenciádnak szólítja Golowkin orosz főkancellárt; egy másik levelében Jahnus tábornokot nevezi így; Apafi erdélyi fejedelem (1670) egy főúrnak és Spark generálisnak adja a címet, majd egy másik alkalommal (1685, 1687) a nagyvezérnek; így szólítják ez időben az erdélyi rendek Caraffa tábornokot, szintúgy valamivel később Tököly Imre a portai angol követet; Cob tábornok (1664) a nádort, más helyt pedig De Souches generálist tiszteli így, sőt úgy látom, hogy a középkorban a magyar királyok is exellenciások voltak; legalább a 13. században így szólítja meg a Zala vármegye közönsége és a székesfehérvári káptalan IV. Bélát és IV. Lászlót.[170]

Hogy mikor kezdődött ez az érdekes szokás, mely az orvosoknak a kegyelmes (vagy tán helyesebben kíváló, kitünő) címet osztogatta: erre vonatkozólag nincsenek még döntő adataim kultúrtörténetünk multjából.

165 Lőcsei vár. levéltár. XX. 26/5.
166 *Szendrei I.:* Miskolc város tört., II. 650
167 U. o. XII. 188/17.
168 Vámossy István: Adatok stb. 21.
169 Soproni városi lvltr. Lad. XX. et U. fasc. I.
170 Arch. Rák. III. 325. és 51., Erd. Orszgy. Eml. XV. 144., 146; Alvinczy P. okmnyt. III. 41., 165; Tököly I. Napl. V. 488; Teleki M. level. III. 70., 117; *Kubinyi:* Magyar tört. emlékek, I. 58; Hazai Okmtr. VI. 163, 190, 290, 297. Különben a régi francia királyoknak is ez volt a címe.

A legrégibb erre vonatkozó adat, melyet ismerek, 1539-ből való és egy *Wernher György* eperjesi orvoshoz intézett levélben fordul elő.[171] Weszprémi az ehhez fűzött megjegyzésben azt mondja, hogy abban az időben az „Excellenciád“ címezést csak az orvosoknak adták. Okom van kételkedni W. ezen állításában. Legalább későbbi és külföldi adatok azt bizonyítják, hogy az excellenciás titulust nemcsak orvosoknak, hanem más tudománynyal foglalkozóknak is megadták. Még a józan Hollandiában és Németországban is, honnan a sok okos dolgon kívül jó csomó bolondság is került hozzánk. Mencken 1716-ban érdekes könyvet írt a tudósok nyegleségeiről (De charlataneria eruditorum. Amstelod.) s ebben (15., 16. lapon) csipős gúnnyal ostorozza az akkori tanárok és tudósok „címkórságát“. Mostanában — úgymond — excellentissimus-nak szólítgatják azokat is, a kiknek a tudománya annyit sem ér, mint egy iskolás fiúé. A ki pedig nem fogadja el az excellenciás címezést, arra azt mondják, hogy megbolondult. Így járt Boullaud, aki lengyelországi útjában tiltakozni próbált a folytonos excellenciázás ellen. Sose haragudjék, mondották neki: ezt a címet mindenki megkapja Lengyelországban (en Pologne on le donne à tout le monde)! Érdekes latin verset is közöl ugyanott, melyet egy tanárember írt bizalmasan egy másikhoz, jóízűen gúnyolva benne a tudósok excellenciáskodó mániáját. Vígan osztogatják ezt a fényes titulust a szegény szurkoló *studensek:* at mendax sine rebus est imago, csak tartalom nélküli, hazug látszat az efféle dicsőség! Végül még külön is nekimegy a cimhajhászó, de amellett nagypipájú-kevésdohányú doktoroknak, kiknek a tudománya legjobban ebbe a versbe szedhető össze:

Si vis sanari de morbo nescio quali,
Accipias herbam, sed quam vel nescio qualem,
Ponas nescio quo, sanabere nescio quando.

Bizonyos tehát, hogy az orvosok excellenciás címe külföldről került hozzánk, éppúgy, mint a mindjárt említendő *magnificus* (nagyságos) cím is, mellyel szintén gyakran találkozunk a 16. századi magyar levelekben. A középkori magyar orvosok címe (egészen a 15. század végéig) többnyire csak a *magister* vagy *magister in physica* volt; de ez a látszólag szerény titulus is a legelőkelőbbek közé tartozott akkoriban. IV. Béla udvari orvosa *Bernaldus mester* nevén van említve; egy másik orvosa *Tiborcz mester*, kinek (hűsége jutalmául) három fundust adományoz. Mikor IV. László 1275-ben valami súlyos lázas bajba esik és udvari orvosa, *Gellért mester*[172] távol van, négy másik orvost hivatnak hozzá, mégpedig *Tivadar* ferencrendi szerzetest, *Garcianus mestert* (Moys mester orvosát), *János mestert* (Joachim mester orvosát) és *Bertalan mestert.* 1339-ben *Pál mester*, pataki plébános és a király fizikusa egyik szőllejét János testvérének ajándékozza.[173] Mátyás király egyik orvosa *Magister Sebastianus*,[174] két másiknak neve: *Magister Julius* (Milio?) és *Magister Stephanus.*[175] Ebben az időben a szegedi hospitium orvosai is *magisterek* voltak. E címet a gyógyszerészeknek is megadták néha; így egy 1335-ből való okirat „discretus vir et

[171] Egregiae Vestre Excellentiae humiles 24. parochialium Ecclesiarum Rectores. (*Weszprémi* I. 200.)

[172] Ezen Gellértről l. részletesebben „*Békefi Remig:* Orvosok, betegségek és gyógyítás az Árpádok korában (1912), 3.

[173] *Zichy okmánytár:* I. 564.

[174] L. róla részletesebben: *Weszpr.* II. 62.

[175] Ezekről l. *Óváry:* A m. tud. akad. oklevél-másolatai (1890.) 164, 173.

honestus *Magister* Mannus dispensator" néven említi a gyógyszerészt; (lehet, hogy orvosi képesítése volt). Később, a céhek korában, a sebészeket is megillette a *mester* cím; így egy 1528-ból való brassói okirat is „*maister*"-nek mondja a gyógyító sebészt, egy másik helyen pedig azt olvassuk benne, hogy „*Gabriel mester*, dem barbierer" egy forintot adtak; ennek a mester címnek azonban természetesen egészen más értéke volt, mint a középkorinak.[176]

Régi orvosainknak még egyéb címeik is voltak, melyek valószinűleg aszerint változtak, hogy volt-e az illetőnek papi rangja, vagy egyéb hasonló képesítése. Így pl. Mátyás király mindig *magnificus-nak* címezi az ő híres udvari orvosát és gyakori követét, *Fontana Ferencet*. Ugyanígy szólították az orvost még későbbi időben is az előkelők; pl. Verancsics (1573) dr. *Menabena Apolloniust magnifica tua dominatio-nak* címezi, ugyanúgy, mint gróf Salmis Gyulát egy másik helyen. Ugyanő *Zsámboky (Sambucus) János* doktort állandóan úgy szólítja, hogy *magnifice domine et frater charissime*. Mindenesetre nagyon megtisztelő cím egy olyan előkelő ember részéről! Ugyancsak Zsámbokyt, a kiváló orvost és világhírű polyhistort, *egregius-nak* nevezi egy 1557-iki okiratában I. Ferdinánd király, melyben elrendeli, hogy a magyar kamara egész életén át 50 magyari forintot fizessen neki évdíjul; ellenben a kamara tanácsának ez ügyben kelt irata már *Excellens Dominusnak* mondja Zsámbokyt.[177]

A 18. század végén, talán a nagy francia forradalom dicső, de éppen nem hosszú életű jelszavainak hatása miatt, megszünt a doktorok excellenciázása is: elkövetkezett az *égalité*, vagyis a tekintetes urak világa. 1815-ben a derék *Cseh Szombati József* doktort, pedig ő országos főorvos is volt, már csak *spectabilis dominusként* parentálja el a halálát sirató versezet.[178] Ne gondoljuk azonban, hogy a spectabilisnak rosszabbul ment a sora, mint az excellentissimus-nak; sőt úgy látszik, ez a szegény excellenciás nem egyszer érezte keserűséggel, hogy ha ád is Galenus *opes-t*, de nem mindig ad mellé kellő quantum *honores-t*. Ezt látom legalább a jó *Winner*[179] *Ferenc* doktor esetéből, aki 16. század végén, vagy a következőnek elején (dátuma hiányzik), nagy méltatlankodással panaszolja a nagyszombati városi tanácsnak, hogy míg őneki, aki pedig *personalis medicus*-a az esztergomi érseknek, pénzért sem adnak tisztességes lakást a városban, addig a városi hóhérnak pompás ingyen-lakást juttatnak. Ha a város bírája és tanácsa annyi jót tesz a hóhérral, akkor tán a szegény doktor is megérdemelne egy kis jóindulatot?

No de ezek csak kivételek voltak s mindent összevéve, bátran elmondhatjuk, hogy abban a régi, arisztokratikusnak mondott magyar világban sokkal több becsülete, tisztessége, tekintélye volt az orvosnak (hogy az *opes*-ről ne is beszéljünk), mint a mai soi-disant egyenlőség világában.

Az orvosi rend társadalmi megbecsülését mindenesetre nagyon előmozdította a már említett 1552. évi *Ordo politiae*, mely a városi orvosokat rang dolgában a legelőkelőbb helyre teszi s az ékszerek viselését is meg-

[176] *Wenzel* VII. 444; Hazai Okmtár VII. 64; *Reizner:* Szeged tört. III. 187; M. Tört. Tár IV. 179; Quell. z. Gesch. d. Stadt Brassó II. 113, 117.

[177] *Fraknói:* Mátyás kir. levelei, II., kül. helyeken. *Verancsics* munk. XI. 217., 218., IX. 222. stb.

[178] Néhai orvos doktor, tekintetes nemes és nemzetes Cs. Sz. J. úr sírhalma. 1815. Címkép.

[179] Vagy Wiener? Az aláírás nem jól olvasható. A nagyszombati városi levéltár iratai közt.

engedi nekik és feleségüknek, pedig ez az alsóbbrendűeknek szigorúan tiltva van. Orvosaink ünnepélyes alkalmakkor bíborvörös talárban és kalapban, ékszereikkel díszítve, karddal az oldalukon vagy a díszes, gombosvégű doktorpálcával *(baculus nodosus)* kezükben jelentek meg. Minél többet tartott róluk a város közönsége s minél többre taksálták önmagukat, annál fényesebb volt ilyenkor a díszruhájuk. Mikor az 1739. évi pestis alkalmával a budavárosi tanács elrendelte, hogy a járványorvosok a ruhájukon és pedig elől a mellkason, arasznyi széles és hosszú, vörös és kék posztóból való keresztet viseljenek, továbbá jó nagy, messziről is meglátható, felső végükön keresztben végződő botokat hordjanak a kezükben, az orvosok minden erővel tiltakoztak ez ellen, azt mondván, hogy a nép kineveti őket. Végre is erőszakkal kellett őket az előírt *signum* viselésére kényszeríteni. Pestisjárványok alkalmával a hatóságok általában, még az orvosokkal szemben sem ismerték a tréfát. Ugyanezen évi pestis alkalmával megtörtént, hogy *Nicoletti* budai orvos néhány pestisbeteget nem jelentett be, továbbá az utcán egészséges emberekkel beszédbe ereszkedett: ezért kétheti szobafogságra és 24 arany fizetésére ítélték. Egy másik budai orvos ugyanekkor kiment a hetivásárra és ott, esküje ellenére, állítólag másokkal szóba állott, ezért a városi hatóság elrendelte, hogy ha csakugyan igaznak bizonyulna a dolog, *verjék vasra* a doktor úr ő excellenciáját, büntetésből helyezzék át a pestises betegek kórházába, ahol további rendelkezésig, *állandóan megbilincselve,* lássa el a betegeket.[180]

Messzire vezetne, ha a régi magyar orvosok gyakorlatát minden irányban jellemezni akarnám. Csupán egyről szeretnék még megemlékezni: arról a *pietisztikus hangulatról,* mely régi orvosaink egész működésén végighúzódik.

A régiek hite szerint a testi bajok és az egészség, a gyógyulás és a halál Istentől van. Nem speciális magyar néphit ez, hanem általános naiv meggyőződés, melyet a kezdetleges népek vallásos felfogásában is megtalálunk, olyan egyetemességgel, mint ahogy az anyának a neve, a *mater*, már a történelem előtti időktől fogva megvan minden árja nyelvben. A *betegség mint büntetés* már a biblia több helyén is előfordul, így például János evangéliumában (IX. 2.), ahol a Krisztus elé lépő vakembert látva, azt kérdik a tanítványok, hogy „Mester, mit vétett ez, vagy ennek a szülei, hogy vakon született?“ Minthogy pedig a beteg ember nem tudott magán segíteni s az orvos is csak hiányos mértékben, ezért mondották a régi magyarok, hogy a beteg ember *Isten markában vagyon,* mert csak ő segíthet rajta. Ez az érdekes kifejezés gyakran előfordul azokban a régi levelekben, melyeket betegségben sinylődők írtak az orvosukhoz vagy ismerőseikhez. Egy 1563-ban kelt levelében Bagody Márta arról panaszkodik Nádasdy Tamásnénak, hogy a nénje beteg, „vagyon csak az *Istennek markában*“; egészen „eldagadozott“, az urinája megállott, semmiképen el nem indulhat; azt hiszi, hogy „az kő“ bántja. 1565-ben Szele Jakab írja ugyanannak, hogy a felesége „az sok külömb külömbféle nyavalya után“ halálán van; „higyje el Kegyelmed, hogy csak az *Uristen markában* vagyon“. 1558-ban Komlóssy Tamás írja Nádasdy Tamásnak, hogy valami rokonát „felüté az nehésség és erősen törte... és immár csak az Uristennek vagyon kezében.[181]

Népies mitológiánkban is sokszor találjuk annak nyomát, hogy a régi magyarok hitében igen nagy szerepet játszottak az egészséget adó és

[180] Orsz. levéltár: „Pestilentialia.“

[181] Mindhárom levél az O. L.-ban, a Nádasdyakhoz intézett levelek közt.

azt megrontó felsőbb hatalmak. Kétségtelen, hogy ezek részben pogánykori eredetűek. *Nagyboldogasszony* volt az ős vallási meggyőződés szerint a teherben levők pártfogója s hozzá folyamodtak a magtalan nők is segítségért. Ő volt az életet adó istenasszony, a vajúdók segítője, kit ezért *Szülő Boldogasszony*-nak is nevez némely vidéken a nép. A Boldogasszonnyal szemben már századok óta ártalmas szellemnek tartják a *Szépasszonyt*, ki a gyermekágyas nők megrontására törekszik s kit némely folkloristák a régi magyar Venusnak, a szerelem istenasszonyának tartanak, mit az is támogatni látszik, hogy a genitalis bajokban sínylődőkről Szeged vidékén azt mondják, hogy a „Szépasszony ágyát fekszi".[182]

Hogy ősi mitológiánkban milyen nagy szerepet játszottak az egészség-fenntartó és egészségrontó istenségek, jó és rossz szellemek, akiket aztán később a keresztény szentekkel personifikáltak: arról sokat lehetne még mondanom, de legyen elég, ha most csak a népies botanikai nevekre utalok, melyek közt nagy számmal szerepelnek az ilyenek, mint: Boldogasszony ága (sabina); Boldogasszony haja (aranka); B. asszony csipkéje (málna, szeder); B. mentája, B. palástja (alchemilla); B. tenyere (tanacetum); B. rózsája (sempervivum tectorum); B. tövise (carduus); B. teje (ugyanaz); B. cipőkéje (cypripedium); Istenfa (üröm); szent Antal, szent Iván füve (galium); szent György virága (gyöngyvirág és kankalin); szent Ilona-asszony füve (zsálya stb.); sz. Jakab füve (erigeron); sz. János füve (fekete üröm); sz. László füve (gentiana cruciata); Mária Magdolna füve, szent Simon füve és még sok más.

A nép hitéből aztán a közfelfogásba is teljesen átszivárgott az a meggyőződés, hogy az egészség az istenség jutalma, a betegség pedig a büntetése. Különösen a járványos, pusztító bajokat mindig, már bibliai korszakok óta úgy tekintették, mint az Isten büntető kezének megnyilatkozását. Ezért is járványok idején különös szigorral büntették az istenkáromló, céda, tivornyázó, templomkerülő népet. Hazánk orvostörténeti emlékei között sok ilyen értelmű adatot találunk. 1633-ban, a pestis idején, elrendelte a debreceni városi tanács, hogy „a citera, mindenféle zene, istentelen danolás és tánc megszüntettessék". 1741-ben, ugyancsak a pestis dúlása idején, hasonló rendelést tesz a sárospataki tanács: „Felséges Istenünktől bűneinkért méltán megérdemlett sok és külömb-külömb látogatási és csapási közt nem hogy Istenhez, rossza a népnek, megtért volna, de naprul-napra némellyik gonoszságában úgy és olly nagyon elmerült, hogy edgy-edgy-némellyike alig várják vasárnapot, és nem a végre, hogy azon nap a munkátul megszünvén, annak valamelly részetskéjét Istennek felszentelnék, hanem hogy hova elébb és hamarabb az hasokat megtöltvén és eszeket kortsmákon megiván, egész napot dobzódásban, korhelységben töltsenek . . . Mindezeknek megzaboláztatása kedvéért" szorosan megparancsolják a magistratusi személyeknek, hogy „az eféle korhelyeket, korcsmás istenteleneket jóra hozni példás büntetésekkel el ne mulasszák" és hogy a hegyeken kóborló inasokat a kerülők „azonnal fogják és kalodázzák, mert nem illik vasárnap és egyéb jeles ünnepi napokon Istenszolgálat előtt hegyekben járni". A kocsmai záróórát ők nagyon röviden és hatásosan oldották meg: elrendelték, hogy „kortsmákon estveli tiz óra után senkinek se legyen szabad dorbézolni, annálinkább muzsikát tartani, húsz páltza büntetés alatt".[183] Ez ugyan nem volt valami liberális

[182] Ethnographia: IV. 236.
[183] Adalékok Zemplén vm. tört. VI. 92.

megoldás, de „egy csöpp“ a zsarnokságból rendszerint eredményesebb volt a köznép moralitásának és tisztességérzetének fejlesztésében, mint bizonyos nagyhangú jelszavak.

Ugyanezen emlékezetes pestis idején a szegedi magistratus is elrendelte, hogy a káromkodók és egyéb bűnösöknek a szokottnál szigorúbb büntetésben legyen részük; sőt, hogy az Isten haragját még biztosabban elhárítsák, megparancsolták egy Harmos Anna nevezetű asszonyállatnak, ki talán az egyetlen kálvinista volt a jó szögediek közt, hogy vagy azonnal távozzon a városból, vagy térjen át a katholikus vallásra, nehogy tovább is botránkoztassa jelenlétével az égi hatalmakat.[184]

Az a pietizmus, mely a pestis-járványoknak mondhatnám természetes mellékvonásaként fejlődött ki az egész ország területén, az orvosokra is átragadt; ők maguk is, sokszor talán csak okos alkalmazkodásból a megriadt közönség hangulatához, de tán azért is, mert jól tudták, hogy a népnek csak hasznára van, ha ilyen fertőzetes időben józanul és istenes módra él: ők is hirdetik a „prophylaxis theologicá“-t, az istenhöz való megtérés szükségét. „Weilen die Pest eine besondere Züchtigung und Straffe Gottes ist“, mondja a 18. század leghíresebb magyar orvosa, a „*Hippocrates Hungaricus*“ (ahogy Weszprémi nevezi), *Moller Károly Ottó*, kinek minden szavát órákulumnak vették abban az időben, „so musz man zuförderst in wahrer Busse und Glauben sich mit dem Herrn seinen Gott versöhnen, seinen Zorn mit Sünden nicht reitzen, und also seinen Vertrauen auf Gottes Allmaechtigen Schutz und vetterliche Vorsehung setzen“... „Einbildung ist aerger, als Pestilenz; dargegen aber ein andaechtiges Gebet, und Ergebung in Gottes Willen wohl das beste Mittel ist“. *Gömöri Dániel*, a győri orvos, is melegen ajánlja a „prophylaxis theologicát“, „midőn az Istentül reánk ütött haragját szivbéli fohászkodásainkkal meg-engesztellyük“. Folklorisztikus szempontból is érdekes, hogy ugyanő egy helyen azt írja, hogy a pestis pusztításait a haragvó úristennek „repülő nyílai“ okozzák, mely felfogást egy másik régi orvosunk, *Madai Dávid Sámuel*, írásában is megtalálom, mert egy helyen azt mondja, hogy „áldassék az életnek Fejedelme, hogy az ő súlyos látogatásai között irgalmasságot is hagy tapasztalnunk, és oly orvosságokat is mutat, mellyek által az ő halálos *nyilai*val megsebhetett emberek ismét meggyógyíttathatnak“.[185]

Régi orvosaink vallásossága, mint az minden egyéb erős meggyőződéssel is oly gyakran megesik, néha-néha túlzásba is csapongott. *Csapó József*, a jeles botanikus-orvos, például, mikor a Csába-ire-fűről (pimpinella saxifraga) beszél, hangsúlyozza, hogy vétek azt „istenszakállafűnek“ nevezni, (ezzel a szóval jelölte t. i. a *profanum vulgus* azt a növényt). De másrészt szinte megható, mikor a régi levelekben olvassuk, hogy milyen szerénységgel nyilatkoznak ezek az emberek a legsikeresebb kúráikról is, milyen önzetlenül hárítják el maguktól a gyógyítás érdemét, azt mondván, hogy mindez nem az ő munkájuk, hanem az isten jóindulatának és atyai szeretetének a megnyilatkozása. Ők csak „*Isten után*“ gyógyítottak. Ez a szép kifejezés igen gyakran előfordul a régi doktorok és az ő segítségüket kérő betegek írásaiban. A veszprémi püspök 1630-ban levelet küld a soproni városi orvos „ő excellentiájának“, melyben kérve-

[184] *Reizner:* Szeged tört. III. 173, 177.
[185] *Moller:* Consilium medicum stb. 4. és a bevezetésben. *Madai:* Szüks. oktatás stb. (Halle 1739) 5. *Gömöri:* A pestisről való orvosi tanátslás (Győr, 1739.) 23.

kéri, hogy legyen szíves ellátogatni hozzá és *Isten után* segíteni rajta.[186] 1555-ben Dersffy Potentia visszakéri Nádasdi Tamástól az odakölcsönzött orvosságos könyvét, melyről azt írja, hogy „bizony sok orvosságot belőle megpróbáltam, hogy *Isten után* mind nagynak s mind kecsinnek használtam vele". 1569-ben *Sámboky* (Sambucus) *János* dr. írja Nyilas Istvánnak, hogy „ha Posonban nehány napot űzhettem, megvizitálom kegyelmedet, *Isten akaratjából*". (A nagyszombati levéltárban található levelében.) 1666-ban Bornemissza Anna írja Teleki Mihálynak, hogy „*Tolnai uramat* (az orvost) majd három hétig itt tartám s *isten után* használt.[187] Mikor pedig Telekiné megbetegszik, egy „orvosasszony"-t ajánl neki, aki *isten után* talán őkegyelmének is használna. De nemcsak az emberorvosok, hanem a lódoktorok is *isten után* gyógyítottak a régi időkben, mert Péter kovács, Nádasdy Tamás „szegény jobbágya", azt írja az urának 1552-ben, hogy „amely fű lova Nagyságodnak itt maradt vala, nagy szolgalmatosságval (!) bántam vele; *istennek utána* azért megjógyult minden nyavaliájából". (Orsz. Levéltár, i. h.)

A régi magyarok, még a 17. században is, azt tartották, hogy a jóravaló orvos a tudományát és ügyességét Istentől nyerte. Mintha sejtelmük lett volna arról, hogy a nagy orvosok tulajdonképen virtuózok, kiknek genialitása éppúgy külön adománya az úristennek, mint egy jeles festőé vagy zenészé. Azért írja gr. Nádasdy Ferenc (1602. dec. 12.) egyik levelében,[188] melyben egy ismeretlen nevű orvost ajánl Sopron városa tanácsának, aki „azminemü tudománynyal *Istenünk megajándékozta*", azzal szeretne a város lakóinak szolgálni, s köztük letelepedni. „Isten ád erőt az orvosságnak", írja Teleki Mihálynak is az egyik ismerőse (1667), és ugyancsak neki egy más alkalommal (1668) azt kívánja a felesége, hogy „az Uristen gyógyítsa meg kegyelmedet, mert csak ő felsége az igazi jó orvos". Ez a felfogás, hogy a gyógyítás tudománya Istentől van, azután maguknak az orvosoknak a hitébe is átment; ezért írja (1556) *Szegedi Kőrös Gáspár* Nádasdy Tamásnak, hogy „az úristen a legnehezebb bajokat is meggyógyítja; az orvos csak az ő eszköze. Bizony jól mondta Nagyságodnak az én Sárkány komám, hogy én eddigelé soha senkit se gyógyítottam meg, sőt ezután sem, mert csak az Isten képes a betegséget eltávoztatni; én csak azért állok itt, hogy orvosságokat nyujtsak, de azok hatása az Istentől függ." (Deus enim aegritudines magnas curat, medicus minister Dei est. Recte itaque a meo chariss. compatre Sarkano dictum fuit, a me neminem fuisse unquam sanatum, neque deinceps unquam quisque secundae valetudini reddetur a me medico, quum solus Deus morbos auferat; tamen ipse adsto, remedia porrigo, dies et noctes ministerio fungor, Deo effectum committo. *Országos levéltár.)* Régi orvosainknak ezen vallásos hangulatát látva, azt is könnyű megértenünk, hogy egyik-másik közülök nagy szenvedéllyel űzte a térítgetést is. *Pestalotius,* vagy *Pistalotius)* a 16. század második felében élt híres orvosunk (kiről se Weszprémi, se más orvostörténeti forrásaink nem beszélnek, s kiről talán még alkalmam lesz bővebben is megemlékezni), volt az, ki gyógyításai közben a Batthiányi-családot a protestáns hitre térítette.

Nagyon érdekes megfigyelni, hogy a 16. században élt szélhámos kuruzslók is mennyire törik magukat, hogy a közönség előtt vallásos

[186] Soproni városi levéltár, fasc. XIII. 886.
[187] T. M. III. 579. stb.
[188] Soproni városi levéltár. Missiles.

színbe burkolódzanak s gyógyító tudományukat szintén az Isten jóvoltából eredőnek tüntessék föl. Szigeti *Frankovith Gergely* például fennmaradt írásában (Hasznos és fölötte sziksíges könyv stb. Monyorókerék, 1588.) lépten-nyomon azzal kérkedik, hogy az ő tudománya és több hasznos orvosi „találmánya" az „úristen ajándéka által" vagyon, ő is csak olyan „isten által való doktor" mint a többi, s a betegeknek természetét és „állapattyát" ő is isten által ösmerte meg.

De hát melyik emberi intézmény volt az, melyiknek a területén több szédelgő és szemeforgató akadt, mint a vallásos hit nagy birodalmában? A hippokratikusok mondották, hogy ők a természet szolgái,[189] a 16. század magyar orvosa pedig azt mondja, hogy ő a gyógyító istenség szolgája *(minister Dei)*, éppúgy, mint ugyanebben a korszakban a nagy francia sebész, *Paré Ambrus*, azt választja jeligének: *Je le pansay et Dieu le guarist*", (én bekötöztem, isten meggyógyította), és ezt a jelszót katedrája fölé is nagy betükkel odairatja. Mikor a régi magyar orvosok leveleit olvassuk, szinte meghat bennünket, hogy ezek az emberek milyen szerénységgel nyilatkoznak legsikeresebb kúráikról is, milyen lemondással és önzetlenséggel hárítják el maguktól a gyógyítás érdemét, azt mondván, hogy mindez nem az ő munkájuk, mert ők csak *Isten után* (post Deum) gyógyítanak.

Oly gyakran találkozunk írásaikban evvel az érdekes kifejezéssel, hogy kezdünk kételkedni annak a régi közmondásnak az igazságában, mely úgy szólt, hogy „*Ubi tres medici, duo athei*".

Mi, a 20. század modern, sőt néha ultramodern gyermekei, kik napról-napra minden oldalról csak materialista életnézeteket veszünk fel magunkba és akik szinte logikusnak találjuk, hogy a természet és az anyag ismerete alapjaiban rendíti meg a vallást, talán meg is mosolyogjuk régi kollegáink mesterkéletlen pietizmusát; de bármilyen szemmel nézzük is azt, mégsem zárkózhatunk el attól a valószínűségtől, hogy azok a régi emberek körülményeikkel elégedettebbek, lemondásokra képesebbek és kevesebbre vágyók voltak, mint mi, vagyis más szóval jobban megközelítették az élet első célját: a boldogságot.

[189] ἰατρός ἐστιν ὑπηρέτης τῆς φύσεως. (Hippokr., De humoribus. Ed Kühn, XVI. 35.)

A pestisorvos.

Manapság, mikor a hírterjesztésnek százféle eszköze röpíti világgá az ujságok újabb és legújabb értesüléseit: negyvennyolc óra alatt hírét vesszük, ha a földgolyó másik felén valami veszedelmes járvány üti fel a fejét. Bőséges idő van a védekezésre. Régen ez nem így volt; egyrészt, mert nagyon nehézkesen mozogtak a hírhordás szárnyai, másrészt meg azért is, mert nemcsak a hatóságok, hanem maga a nép is, még sokkal inkább mint ma, minden módon titkolta a járvány megjelenését. Ennek aztán az volt a természetes következése, hogy az ország határa közelében levő városok, mikor a *pestis* közelségének gyanúja származott, kémeket küldöttek a szomszéd tartományokba, hogy a dolog mibenlétéről meggyőződést szerezzenek. Így például a circumspektus nagyszebeni szászok gyakran küldtek ki ilyen *pestiskémeket* Oláhországba, hogy megtudják, nincs-e már ott a veszedelmes betegség, mely annyiszor fenyegette Erdélyt abból a tartományból. A sopronvárosi tanács is (1679 júniusában) Pozsonyba küldi egyik bizalmas emberét, hogy megtudakolja, de maga is meggyőződjék róla, hogy nincs-e már ott a Bécsből fenyegető járvány? A pozsonyi tanács tiltakozik a gyanusítás ellen és azt írja vissza, hogy csak a nyári időben rendesen megjelenő „allerhandt hützige Fieber undt Petetsche, meistens unter den gemeinen Leythen in Schwung gehe“, pedig akkor már javában pusztított köztük a járvány, mely rövid idő alatt jóval több mint tizenkétezer pozsonyi polgárt vitt a sírba. Sőt mellékelik a pozsonyi városi borbély bizonyítványát is, mely szerint a városban legfölebb négy ember hal meg naponkint, néha egy sem.[1] Néha maga a helytartótanács is utasította a határszéli megyéket, hogy a szomszéd tartományokba pestiskémeket küldjenek. Így például 1739-ben Sárosmegye hatóságát utasította, hogy a szomszédos lengyelországi területen kémkedjenek arra nézve, hogy ott van-e pestis? Gróf Szirmay Tamás jelenti is,[2] hogy alkalmas embereket küldött a szomszédba kutatás végett.

Erre a kémkedő rendszerre valóban szükség is volt, mert ahol a pestis megjelent, ott a népnek, sőt olykor a hatóságnak is első dolga nem a védekezés, a közegészségügyi intézkedések, vagy *nem csak* azok voltak, hanem a járvány megjelenésének lehető titkolása is. Mert amint egyszer a járvány megjelenését valahol megállapították és az nyilvánossá lett, a felsőbb hatóságok, vagy a közelben levő városok, megyék

[1] Soproni városi levéltár, fasc. XV. 1035.
[2] 1739 jan. 1. Tarcán kelt jelentésében. Az 1738—42-diki pestisre vonatkozó adatok mind az országos levéltárban található egykorú pestisiratokból vannak véve. Minthogy e levéltár adatait lépten-nyomon idéznem kellene, helykimélés végett kénytelen vagyok ezt mellőzni.

kimondották a zárlatot, s ennek a következése majdnem mindig nagy drágaság, inség, a kereskedés és ipar tökéletes pangása volt. A kontumácia csapásait természetesen elsősorban a szegény köznép érezte meg, azért maga a nép is tőle telhetőleg titkolta a betegség első eseteit. Kajdács tolnamegyei községben például már 1739 január havában megjelent a fekete halál, s nap-nap után szedte áldozatait; a nép azonban titokban, éjjelente elásta a halottakat, a községi elöljárók és a pap tudtával, úgy hogy a megye alispánja csak július havában szerzett tudomást arról, hogy ott van a pestis, s a nép ekkor is kijelentette, hogy inkább az akasztófát választja, semhogy a betegek elkülönítésébe beleegyezzék, aki pedig ezt megpróbálja, azt agyonverik. Baranyamegye alispánja, Horváth Dániel (1740 márc. 22.) szintén azt jelenti a helytartótanácsnak, hogy az ő kerületében se hatalmasodott volna el annyira a járvány, ha a nép, a zárlattól való félelmében, el nem tagadta volna a betegség eseteit. Budán már 1738 november 24-ike előtt dühöngött a járvány, de maga a városi hatóság titkolta, s mikor a Nikolics-féle házakban rövid idő alatt tizenöten haltak meg, s a sebészek erről jelentést tettek, a polgármeser, a bíró és egyéb tanácsbeli urak rájuk támadtak, leszidták és keményen megfenyegették őket, úgy hogy írásos jelentést nem is mertek beküldeni a hatóságnak.

Mikor végre annyira elhatalmasodott a járvány, hogy lehetetlen volt tovább is titkolni, akkor aztán megalakult az ú. n. egészségügyi bizottság *(commissio sanitatis).* Ez rendesen az illető város előkelő polgáraiból, hatósági személyekből stb. állott, kik közt természetesen az orvosoknak vezető szerepük volt. Budán például a már említett járvány alkalmával a következők voltak a commissio sanitatis tagjai: Nothhelffer ezredes és vicekommandáns, Pleyern József a jezsuiták rektora, dr. Nicoletti Antal törzsorvos *(stabalis medicus),* Röcklin Mihály katonasebész *(stabalis chyrurgus),* Cetto Jakab és Ecker Mihály budai szenátorok s végül Horányi Gábor. Ezen bizottságnak számos alárendelt közege volt a városban; így négy „tisztasági felügyelő“ *(mundationis commissarius),* három *medicus expositus* és tíz *chyrurgus expositus* („kitétetett orvos“ és sebész, ahogy hivatalos magyarsággal nevezték őket); ezek voltak a tulajdonképpeni pestis orvosok *(pestilentiarii)* és pestis sebészek (pest-barbierer, *chyrurgus contagionis),* akik a lazarétumhoz és a kontumácia-házhoz voltak kirendelve s ezért nevezték őket expositus-oknak. Budán azonkívül még öt esküdt ügyelt föl a fertőzött házakra és hét *„sacerdos expositus“* is működött (egy a Várban, három a Vizivárosban, egy-egy a Rácvárosban, Ujlakon és az Országút nevű városrészben).

Ezzel azonban még koránt sincs vége az egészségügyi viszonyok ellenőrzésével megbízott személyzet tagjai sorának. Hátra vannak még az alsóbbrendű közegek. Így a járványszolgák (németül siechknecht, lat. *vespillones*), kiknek ismét külön felügyelőjük, főnökük (*vespillonum observator,* vesp. commissarius, v. decurio) volt; a tisztogatók és füstölők *(visitatores,* németül beschauer, reiniger); a veszteglőház felügyelője (*commissarius contumaciae*); a temetők vagy halotthordók, németesen trágerok (*portitores* vagy *tragerones,* kiket egy 1739-i nagyszombati jelentés *trogerii* néven nevez); az istrázsák (hajduk), kik a lineán, vagyis az elzárt terület határvonalán őrködtek s nem mindig csak gyaloghajduk, hanem olykor lovas szolgák, vagy amint Debrecenben nevezték: *patalérozók* („patroulírozók“) voltak.

Végül némely helyen, nevezetesen ahol a zsidóság nagyobb tömegekben lakott, így a Felvidéken, még egy furcsán hangzó nevű hivatalos személy is volt: a *judaeorum visitator*. Ennek a névnek a megértésére tudnunk kell, hogy a zsidóság a nagy pestis-járványok korában még majdnem kizárólag faluról falura vándorló, cserekereskedéssel foglalkozó s a tisztasággal már foglalkozásánál fogva se valami kifogástalan lábon álló népréteg volt. Ezért is az egykorú források, még a 18. században is, majdnem unisono hangsúlyozzák az alsórendű zsidóság veszedelmességét a pestis széthurcolása dolgában. Az 1738-iki középponti pestisbizottság, az erdélyi járvány terjedéséről elmélkedve,[3] azt mondja, hogy „alvorhin geweste Pesten haben in vorigen Zeiten unter Walachen und Juden angefangen", s így történt ez szerintök az akkori járvány alkalmával Temesvárott és az egész Bánátban is. Hasonlóan hangzik Dobay Zsigmond, sárosmegyei alispán, jelentése is az udvari kancelláriához (1739 jún. 11.), melyben azt mondja, hogy ő különös figyelmet fordít a szerte kóborló görögökre, rácokra, zsidókra, koldusokra, cigányokra és a sáfrányos tótokra *(crocarii)*, de egészségügyi szempontból kiváltképen a három első kóbornépre kell vigyázni, „nam hi non moventur dilectione proximi, nec sunt multum solliciti de animarum salute, ast unice privati lucri cupidi, velut per diversas Regni partes divagantes, facillime inficere possunt", s a határos Lengyelországba is ezek vitték be a fertőzés ragályát. Ezért a helytartótanács (1739) el is rendelte, hogy zsidókat, cigányokat, „aut alios ejusmodi vagabundos", a hatóságok ne eresszenek át a temesi és aradi helyekről más vármegyékbe. A tót lakosságú megyékben az úgynevezett olejkárok és csipkés tótok is széjjelhurcolták a bajt, s ezért Zólyommegye univerzitása (1739 júl. 7.) elrendeli, hogy a megyének azon lakosai, kiket tótul *kapsiarii, cipkarii* et *platenici* néven neveznek s kik most valahol a külföldön tartózkodnak, bármikor jönnek is vissza s bármilyen passzuslevelük van is, fogják 42 napi veszteglésre.

Vágújhelyen egy Creitz János nevű sebész volt a „judaeorum visitator", aki mint jelentésében mondja, házról házra sorba vizsgálta a vágújhelyi zsidókat, hogy nincs-e valami gyanus testi bajuk (1739). Ugyanezen évben 76 galgóci zsidót tizenhárom hétig tartottak a Szoros hegye alatti vesztegzárban, ez idő leteltével egyenkint megvizsgáltatta őket a megyei hatóság s hogy milyen túlzó lelkiismeretességgel történt ez a vizsgálat, arról a judaeorum visitator-nak alábbi hivatalos jelentése ad számot:[3]

„Ich endes unter schriebener bekhene hiemit... das die gesambte Judten, so schon vor 12 Wochen von Freystattl (Galgóc) herausz gegangen, undt ihre Contemaz (!) in den Gebierg gehalten, visitirt werden solte, weliches auch also den 25-ten August geschehen, und einen nach dem Andern, *völlig nakent, so wohl Mann alsz Weibs Personnen*, und auch Kinter, auff das genaueszte betrachtet habe... bey weliche ich dato nicht das geringste von einner Contagion oder Pest gefunden; es seindt wohl einige darunter, so die s. v.[4] Kreze oder Auszlag (!) haben, welches bey denen Judten ohne deme gemein ist; habe darausz judicirt, weillen sie die Baeder undt Schropfen gewohnt seindt, und soliches nicht abwartten kenen. So viell kan ich mit gutten Gewiszen atestiren stb. Fornosek, d. 25. Aug. 1739.

Sebastian Ant. Koberer,
examinirt Felt Chyrurg."

*

A pestis-bizottságokban természetesen elsőrendű szerep jutott a pestis-orvosnak. Ne gondoljuk azonban, hogy ez mindig egyetemet vég-

[3] Az Orsz. Levéltár iratai közt.
[4] A. m. *salva venia* (a magyar „megkövetem").

zett, diplomás medicinae doctor volt; mert régente (még a 18. század közepén is!) oly ritka volt az okleveles orvosdoktor Magyarországon, hogy a helyét igen gyakran a sebészek (akkori kifejezés szerint borbélyok) töltötték be. A képzett orvosok hiánya okozta, hogy a pestisjárványok idejében sokszor a legelőkelőbbek is kuruzslókhoz fordultak óvószerekért. Így Zrinyi Ilona, a nagylelkű fejedelemasszony, mikor 1679 nyarán a pestis erősen tizedelte az országot, bízott emberét, Lajos pátert egy hordó finom tokaji borral kiküldte Lengyelországba, a varici csodatevő hírében álló plébánoshoz orvosságért. Lajos pap, mikor odajutott, azt írja vissza asszonyának, hogy „a páter, valamint eddig, egy misét sem mond, kiben Nagyságodat, az úrfiat (t. i. Rákóczi Ferencet) és a kisasszonyt ő nagyságokat kiváltképpen Istennek ne rekommendálná, úgy ezután is szüntelen Istent imád Nagyságtokért. Ím valami orvosságokat is írt maga kezével és küldött Nagyságtoknak.“[5]

Az 1710-iki nagy pestis alkalmával, mely elsősorban volt oka az akkori szabadságharc szomorú végének, Rákóczi hadseregében oly kevés volt az orvos, hogy a fejedelem a maga háziorvosát küldözgette a híveihez; sőt egy időben magának se volt doktora. „Az pestis engem is megkörnyékezett“, írja Bercsényihez, „mind az városon, mind az falukon halnak; mihent valakinek az feje fáj, csak *odaszánjuk* (lemondanak róla), mert nincs doktorunk“. Pedig, hogy milyen borzalmas erejű volt az akkori járvány géniusza, azt eléggé bizonyítja egy másik levelének jóformán kétségbeesett hangja: „Az pestis kegyetlenségéről, az mely (itt) az pusztán is irtóztat, nincs mit írjak, sem mit tanácsoljak, hanem: *Deus misereatur nostri!*“[6] Még a 18. század közepén sem voltak sokkal vígasztalóbbak a viszonyok. Hiteles adatunk van arról, hogy az 1760-iki pestis idején egész vármegyék voltak, amelyek területén egyetlen orvos vagy sebész sem találkozott. „Az Úristenen kívül nincs más orvosunk“, írják a helytartótanácsnak a máramarosi hatóságok.

Az orvosok hiánya okozta, hogy pestises időkben az előkelők messze földön lakó orvosokat is fölkerestek tanácsért; így Rákóczi György, a későbbi fejedelem, *Ceyl János* doktorhoz fordul az 1622. évi pestis alkalmával. Az Ecseden lakó orvos mindenféle jótanácsot küld a Sárospatakon tartózkodó Rákóczinak, többek közt azt írván, hogy „asszonyom ő nagysága regula gyanánt eszében tartsa, hogy mostan eledele fűképen ecetes legyen, sült legyen, és savanyú legyen, az minemű az egreses . . . Az gyümölcstül igen kell magát oltalmazni, és ha valami dögös *(fertőzött)* helyen menne (Nagyságod), egy kicsiny spongyiát vagy ruhát mártsanak ecetbe és azt szagolja; ha száját, orrát, orcáját megkenik is vele gyengén, igen jó lészen.“ Orvosságokat is küld neki és hangsúlyozza, hogy mint a lelkiismeretes doktorhoz illik, ő azokat mind sorra meg is kóstolta és a maga számára semmit el nem vett belőlük. Nagyon ajánlja neki az *Aqua theriacalis*-t, mely „nem semmi orvosság“, továbbá a terjéket, mellyel ő maga is szokott élni ebben a dögös időben, még pedig úgy, hogy lef kvés előtt egy babnyit megeszik belőle, „azután jól betakartatom magama s igen-igen megizzadok utána, melyet Isten után én igen szeretek“. Jó szívvel ajánlja még a *Rotulae laetificantes Haleni*-t, meg azt is, hogy „ha narancsot vagy száraz limoniát találhatna Nagyságod, olasz módon a sültre facsarni vagy együtt vele enni, igen igen jó volna“.[7]

[5] *Thaly K.:* II. Rákóczi F. fejedelem ifjúsága. (23. o.)
[6] Archiv. Rákóczian. III. 119., 132., 509.
[7] Magyar Történ. Tár, II. folyam, VII. 54.

Különben a gazdagabb városok sem elégedtek meg azzal, hogy állandó pestisorvost fogadtak, hanem azonkívül még egyik-másik országos hírű orvostól is tanácsot kértek a járvány dolgában. Így például Körmöcbánya tanácsa az 1710. évi nagy pestis alkalmával a „magyar Hippokratest“, *Moller Károly Ottó* besztercebányai orvost kérte meg, hogy illő honoráriumért véleményt mondjon. Moller hosszú véleménye és a pestisorvoshoz, *Kochlatsch*-hoz intézett utasítása ma is megvan a körmöcbányai levéltárban (fons 43., 1., 11.). Ebben sok mindenféle praeservativumot és különlegességet ajánl a pestis ellen; többek közt az Acetum bezoardicumot, az Essentia alexipharmaca praeservanst, Electuarium bezoardicumot, Pulvis bezoardicus rubert, Pulv. praeservans alexiteriust, Elixirium proprietatist (melynek a recipéjét nem adja, mert azt mondja, hogy úgyis mindenki ösmeri); Pillulae aloeticae-t *(Pestpillen)*, Bals. contra pestem *(Gifftbalsam)* és a Trochisci sublinguales-t *(Praeservirende Zelth)*, „das man öffters des Tags, absonderlich wan man aus- und mit leithen umbgehen muess, aines in Mundt nimbt undt zergehen laesset“, de a nyálat nem mindig nyeli le az ember, hanem inkább kiköpi; kivált akkor, ha éppen beszél valakivel. Kétségkívül azért, mert az ő idejében még úgy tekintették a pestist, mint miazmás fertőzetet, melyet az emberek kigőzölgése, lehellete stb. terjeszt tovább.

Erdélyben is hasonlóan cselekedett (1709) Rabutin generális, Cserei Mihály tanusága szerint. Ez a mindenható katona egyszerűen összehivatta a szebeni doktorokat s megparancsolta nekik, hogy a *„nagy himlő“* ellen, amint akkoriban a pestist nevezték, orvosságokat „írjanak ki“ s ezeket aztán szétküldözték az egész országban. A doktorok azt tanácsolták, hogy „minden reggel a házakat fenyőtövissel füstöljék, a házak falait minden héten fehérítsék, éhomra senki házából ki ne menjen. Kivált a fenyőmagot (vagyis a borókát), égett bort (vagyis pálinkát), vagy a nyers boritalt, fenyőmagos ételt, mézet, diót, fokhagymát, mándolát, a dohányszívást igen javallják“. Steinville hadparancsnok is minden reggel olyan pálinkával itatta a katonáit, melybe fenyőmagot és rutaleveleket áztattak; „nem is döglöttenek meg“, vagyis nem fertőződtek meg a pestissel, írja Cserei.

A magyarországi orvoshiányból magyarázható az is, hogy az itteni pestisek alkalmával a kormány gyakran Bécsből küldött (különösen katonaorvosokat) a járványos vidékekre. Igy az 1710-iki pestiskor *dr. Benzát* Pozsonyba, 1708-ban *Ausfeldt Kristóf* híres katonaorvost Szegedre stb.

Ilyen körülmények közt nem csodálható, hogy a pestilenciárius feladatát gyakran sebészek végezték. A nép nagyobb bizalommal is volt ezek, mint az orvosdoktorok iránt; egyrészt azért, mert a felcserek rendesen maguk is a nép fiai voltak, jobban tudtak a néppel bánni és veszedelmes járványok alkalmával is hűségesen végezték megszabott szolgálatukat. Ellenben az orvosok igen sokszor idegenből jött emberek voltak, kik járványok idején nem egyszer megszöktek. Ez nem is volt olyan megalázó dolog, mint hinnénk, hiszen maga Sydenham is megcselekedte, sőt az orvosok gyakran már szerződésük alkalmával kikötötték, hogy járvány esetén távozhatnak a városból.[8] Igy esett, hogy az 1713-iki járvány alkalmával Pozsonyban az egész szolgálat egyetlen felcser vállaira nehezedett s minthogy a város további sebészeket nem kaphatott, kénytelen volt egy

[8] *Haeser:* Lehrb. der Gesch. d. Medicin. II. 146. és *Vámossy:* 20. és 184.

Oettl Oenophorus nevű svájci „orvost“ fogadni. Pedig az ottani sebészeket avval is csalogatták, hogy megigérték nekik, hogy a járvány elmultával két üzlet nyitására adnak nekik engedélyt.

Az orvosok szökését különben nemcsak a járványok veszedelmessége magyarázza, hanem az a bizalmatlanság és rosszindulat is, mellyel a nép a pestisorvost fogadta. Mikor dr. *Knogler Mártont* (1739. júl.) Árvamegye egyik helységébe küldötték, hogy ott a judlium (szolgabíró) és a sebész kíséretében néhány pestisre gyanús egyént vizsgáljon meg, a pestis borzalmai és a népesség fenyegető magatartása olyan hatással voltak rájuk, hogy mindnyájokat páni félelem *(Pannicus terror)* fogta el, s úgy a szolgabíró, mint a felcser nem is írták alá a hivatalos jelentést,[9] hanem a bőrüket féltve első sorban, megugrottak.

Azt lehet mondani, hogy a nép mindenütt ilyen ellenséges indulattal fogadta a szegény pestisorvost. 1738. július 3-án például a szegedi pestilentiarius, *dr.May* (vagy *Meyr)* azt jelenti fölöttes hatóságának, hogy mikor pár nap előtt az ottani halottvivő vagy *tráger* egy hullát akart elszállítani a szegedi Városból, két haragos magyar legény „in grószter Furie“ útját állotta s az egyik egy fütykössel, a másik hosszú póznával hadonászva, azt mondták neki, hogy ha még egyszer mer mutatkozni azon a tájon, akkor a felcserrel egyetemben agyonverik. „Das Volk ist sehr schwierig“, írja a megrémült német (osztrák) doktor és kéri, hogy bocsássák el a szolgálatból, mert a katonai hatóság megigérte ugyan, hogy karhatalmat bocsát a rendelkezésére, de még így sem biztos az élete. „Er wolte lieber unter denen wilden Thieren in Österreich, als darunten unter denen wilden Menschen leben“. A szegedi legények annyira ráijesztettek szegényre, hogy nem is várta be a helytartótanács fölmentését, hanem július 17-én kelt újabb beadványában azt írja, hogy az emberek folytonosan agyonlövéssel fenyegetik, napról-napra életveszély környékezi, ezért hát ő nem vár tovább, hanem ott hagyja Szeged városát és (hogy *lege artis* történjék a megugrása), elégeti a ruháit és további rendelkezésig valami közeli mezőn vagy erdőben kontumáciára veti magát, hogy hol, azt maga se tudja még. A későbbi iratokból azonban kiderül, hogy eszében sem volt a kontumácia; rövid úton megszökött a városból és Pest felé vette az útját. A hatóság mindenfelé köröztette s elrendelte, hogy ahol elcsípik, arrestálják. Hosszú üldözés után Esztergom közelében el is fogták és börtönbe vetették; a testi büntetést elengedték ugyan, de másrészt azonnal visszaszállították Temesvárra, hol szintén nagyban pusztított a pestis és az ottani lazarétumba, tehát a legveszedelmesebb helyre, osztották be szolgálattételre.

A hatóságok általában rendkívüli szigorral bántak el az olyan orvosokkal és sebészekkel, akik elvállalták a pestilenciárius tisztét, de azután szabadulni igyekeztek tőle. Így az 1739. évi pestis alkalmával megesett, hogy az expositus sebész nem akart Nagyszombatba menni, mire a helytartótanács elrendelte, hogy ha máskép nem lehetne rábírni az odamenetelre, akkor bilincsekbe verve szállítsák a rendeltetése helyére.[10] Igen szigorúan büntették azokat a pestilentiariusokat is, kik feladataikat hanyagul vagy könnyelműen végezték. Az ugyanazon évi pestis alkalmával megtörtént, hogy *Nicoletti* budai orvos a Haszlinger ezredesnél levő pestisbetegeket nem jelentette be, továbbá az utcán egészséges egyénekkel

[9] Eredetije az Orsz. Levéltárban.
[10] *Linzbauer*, II. 155.

állott szóba; ezért két heti szobafogságra és 24 arany fizetésére ítélték. Egy másik budai orvos, *dr. Schuster*, az egyik sebész feleségével kiment a hetivásárra és ott, esküje ellenére, másokkal is összeállott beszélgetni. Ezért a pestis-bizottság elrendelte, hogy ha csakugyan igaznak bizonyulna a dolog, verjék vasra és a Rácvárosból helyezzék át büntetésül a lövőházba *(in jaculatoria domo)* és a Bösenbacher-féle telken levő lazarétumokba, ahol további rendelkezésig, *állandóan megbilincselve*, lássa el a betegeket. Ugyancsak az 1739. júl. 14. tartott ülésében azt határozza a pestisbizottság, hogy *Tratter* sebészt, ki a lazarétumbeli betegek kötözését két napon át elmulasztotta és *dr. Schwester* felszólításának nem engedelmeskedett, ha ez a hanyag és engedetlen viselkedése ismétlődnék, vasra fogja veretni.

*

A köznép, mint említettem, majdnem mindenütt az országban gyanakodással és rosszindulattal fogadta a pestisorvost és segédszemélyzetét. Ennek azonban meg voltak a természetes okai is. Az orvosok vizsgálata és véleménye alapján rendelték el a vesztegzárat, mely a népet mindig súlyos intézkedésekkel zaklatta. Amint a kontumáciát kimondották, az élelmiszerek ára megdrágult, úgy hogy igen sok helyen nagy éhinség következett be. A kereskedés, ipar jóformán megszünt, a közlekedést betiltották, a nép a földjét sem mívelhette, sőt még az érett termés begyűjtését és a szüretelést sem engedték meg; hogy ez milyen kárt okozott a népnek, azt könnyű elképzelni. Máshol a pestisben elhaltak temetésének, helyesebben elföldelésének brutális módja, az egyházi szertartások teljes eltiltása haragította fel az embereket. Mindez közreműködött abban, hogy a pestises vidékek legtöbbjén forrongott, sőt nyilt lázadásban tört ki a nép elégedetlen hangulata. Igy 1739. szept. 23-án a békésmegyei alispán azt jelenti az udvari kancelláriának, hogy nyilt lázadásban van a nép; a nótáriust meg akarják verni; a betegeket nem engedik a pestiskórházba vinni és a hatósági tilalom ellenére, minden halottat 300—400 ember kíséri ki a temetőbe. Végre is kénytelen volt a hatóság szept. 18-ikán a megyének fegyveres embereivel és katonasággal körülkeríteni Békés városát, s néhány embert more patrio megbotoztatván, a főfelbujtót börtönre vetették. Még nagyobb volt a nép forrongása Kecskeméten, honnan a városi tanács a következőket írja a pestmegyei alispánhoz, Mágocsy Mihályhoz: „A contumációban lévő Krebner Gáspár[11] nevű chyrurgusnak a bécsi Sanitatis Consiliumtól jött parancsolattya, melynek tenorában adatik elejében: transferállya magát a városban és itten a visitátiot mind elevenek, mind holtak körül végben vigye, és a rendelt sequestrátiot is elkövesse. Mely parancsolatot mai napon velünk communicálván, éppen *(egészen)* megrémültünk, mert csak az elmult Szent György napján is, midőn a parancsolatokhoz képest az ágyaknak és lepleknek megégetésére embereinket kiküldöttük volna, olly tumultus lett a nép között, alég várták embereink, hogy onnénd eljöhessenek. Nemkülönben a cemeteriumnak excisiojakor[12] mind férfiak, mind az asszonyi állatok is seregestül mentek a convent elejében; Isten tudgya, mint jártak volna a barátok, ha kivül kaphatták volna! Másként is az utcákon szíllyel nagy zúgolódással

[11] *Grebner János Gáspár* volt az igazi neve, mert az egyik okmányon is így írja magát; a titulusát pedig úgy, hogy „Kayserlicher Contumaz Chyrurgius“(!)

[12] Úgy látszik, hogy a pestisben elhaltak számára egy félreeső területet hasítottak ki a temetőből s emiatt zúgolódott a nép.

csak azt mondották: eők készebbek meghalni, hogysem a cselédgyekkel (t. i. a családjukbeliekkel) aképpen engedgyenek bánni. A nép feles lévén a városban, tartunk attul, nemcsak a borbélyt, hanem magunkat is megfosztnák életünktől; melynek eltávoztatására alázatosan kérjük a tekintetes Urat, méltóztassék oly módot föltalálni, mely szerént az előbbenyi illyen üdőben a minemü praxisban voltunk, most is abban maradhassunk. A mezei szolgák is a jövő héten beszármaznak, akik másként is merő vad emberek, s mikor illyen üdőben nem voltunk is minémü alkalmatlanságokat vittek végben, hosszas volna papirosra tenni; valamely rossz ember felinditya őket, azok miatt is veszedelmünk történhetik".

Ugyanekkor a kecskeméti *commissarius sanitatis*, Muraközy Sámuel is „reszkető kézzel" ír az alispánhoz, hogy a nép nagyon lázong a temetések rideg módja és a temető miatt. „Az utzákon széllyel hintegetik, hogy ők készebbek meghalni, hogy sem a rendelések szerént megengedgyék cselédgyekkel bánni. Máris tumultusok történtek, s bizony úgy elrémültem, ha lehetne kocsimra ülnék s északa is kimennék a városból, csak tudnék hová. Én az Isten szent fiáért is alázatosan kérem a tekintetes Urat, méltóztassék oly módot föltalálni, mely szerént lehessen békességünk a városban, s consequenter ha Istennek eő szent fölségének úgy tetszik, ez árnyékvilágból való csendes kimulásunk. A contumáciában lévő borbély sem mer megindulni a visitatioban, tartván a *tabányi casustól*, hogy eő rajta is megtörténik aképpen, mint ottan."

A *tabáni casus*, melyre a levél írója céloz, s melynek története szintén megtalálható az országos levéltár egykorú iratai közt, még 1739 márciusában esett meg. Ezen a napon ugyanis egy Zuannek Mihály nevű budai polgár pestisben megbetegedett s még aznap a lazarétumba is szállították. Késő este a járványszolgák, Urban nevű káplárjuk vezetésével visszamentek Z. lakására, hogy ruháit megégetés végett elvigyék. A beteg felesége azonban segítségért kezdett kiabálni, azt állítván, hogy a szolgák mindenétől ki akarják fosztani, mire mintegy ötven személyből álló tömeg csoportosult a ház körül és három férfi az ajtón be akart hatolni, hogy meglássák: mit akarnak a trágerek elvinni. Urban káplár azonban rájuk lőtt s az egyik embert az arcán megsebezte; ugyancsak ő egy Feyerabend nevű egyént is megvágott a kardjával, továbbá két szúrást is ejtett rajta, minek következtében nemsokára meg is halt az illető. A nép magatartása mind fenyegetőbb lett, s a halottvivők, kik a káplárral voltak, életüket féltve, hátul kiszöktek a házból. A zendülés csakhamar szétterjedt az egész városrészben, s este felé a katolikus bíró az esküdtekkel s a szerbek bírájával együtt a lakásuk ablakából csillapították a népet. Egyszerre azonban úgy a katolikus, mint a szerb templom tornyából vészjelet adott valaki s a nép puskával, vasvillával, botokkal fölfegyverkezve, mindenfelől összeszaladt, betörtek *Meiszner Ferenc* pestis-sebész lakására s a szegény pestilentiariust jól megverték, úgyhogy mikor a bíró odasietett, akkor már bekötött és megdagadt fejjel találta. Az utóbbi kérte a népet, hogy ne bántsák, hanem eresszék szabadon; de nemcsak hogy nem hallgattak rá, hanem még őt is, a kisbíróval együtt, megverték. A tömeg azután a Sárosfürdőhöz ment, hol a többi pestisorvosok és a két expositus lelkész lakása volt; az utóbbiak a ház padlásán elbújtak, a két doktor pedig a földekre menekült; ellenben a járványszolgák közül hármat elfogtak s ott helyben agyonütötték őket, szintúgy Meiszner szakácsnéját is, a sebészt pedig újra erősen megverték és egy nagy nehéz követ is rátettek.

Meisznerre és a többi orvosokra azért haragudott a nép, mert azt tartotta, hogy ezek terjesztik a pestist. A népnek ez a babonája majdnem minden pestisjárvány idején, úgy nálunk, mint a külföldön, lehet mondani, általános volt. Különösen Meisznert gyanúsították, s már a járvány kezdetén festett akasztófát függesztettek ki a lakása elé, azzal a fölírással, hogy „ez csinálja a pestist és a karbunkulust, s már régen megérdemelte volna az akasztófát!“ A tanács részéről kiküldött két szenátor (Schulcz János Lőrinc és Hörger Antal) pedig nem hogy felvilágosították volna a népet, hanem még megerősítették babonás és rosszindulatú gyanakodásában.

Meiszner pestilentiarius nemsokára meg is halt a sebeiben. Végrendelete, melyet halálos ágyán szerkesztett, megvan az orsz. levéltárban. „Erstlichen empfehle Gott dem allmaechtigen und seiner Barmherzigen Mutter meine arme Seel“, így kezdi utolsó rendelkezését, melyben megmaradt kis vagyonáról, 235 rénes forintról intézkedik kenetes hangon. Többek közt két forintot hagy viaszgyertyára az ú. n. kéményseprő-kápolnának, hol évenkint tizenkét misét is tartsanak a lelki üdvösségeért; hat aranyat a városi szegényeknek; három misét elhalt ápolónéja, hármat megboldogult szolgája, Johannes és tizenkettőt a volt gazdasszonya lelki üdveért. A végrendeletből az is kitűnik, hogy németországi ember volt, mert egyik rokonát bambergi tanácsosként említi.

A halotthordó *trágerok* embertelen viselkedése az ország legtöbb helyén felszította a nép ellenszenvét. Brassóban az 1756-iki pestis alkalmával azt rendelte a tanács, hogy mindenki köteles betegét kórházba szállítás végett átadni a járványszolgáknak; a nép azonban ellenszegült, házába zárkózott s az ápolókat megkövezte. Nem csoda, mert ez utóbbiak, szekér vagy más megfelelő eszköz hiányában, ráncigálva cipelték végig a város utcáin a fél-halott betegeket. Végre is csak az jutott kórházba, akit az ápolóknak sikerült orozva elcipelniök.[13]

A halotthordóknak és járványszolgáknak embertelen bánása szinte hagyományos dolog volt. Már Verancsics is azt írja az 1541. évi budai pestis idején szerepelt trágerokról (kiket ő *„taligások“-nak* nevez), hogy „megtiltsák az terekek, hogy senkit Budában ne temetninek, hanem kihordanák. Mikoron megveradott, az taligások házankint jártanak, úgy hánták a sok hót testet, csak az Ur Isten tudja megmondani, mint az ebeket; az hót desznót, az hót embert mind együtt hortták az taligán ki mezőre“.[14]

A trágerok (vagy *„testtemetők“*) kíméletlenségéről Cserei Mihály is megemlékezik az ő históriájában.[15] A Rákóczi-szabadságharc idejében dúló erdélyi pestisről többek közt azt írja, hogy „a generál (Rabutin) minden helyekre, ahol még pestis nincsen, strázsákot rendele, hogy megvizsgálják, ki honnan jő s hová megyen, s nagy bajjal tud most akárki csak a szomszéd faluig is menni; amellett pátenst bocsáta ki, hogy a pestises helyekről senki a falu vagy város határán kívül ne járjon, mert meg van parancsolva, az olyan embereket minden kedvezés nélkül megöljék, és ha a strázsák meg nem ölnék, a strázsákot magokat a generál megöleti; és hogy minden városokon, falukon kívül a mezőre házakot csináljanak, és ha valaki megbetegszik, akár úr akár szegény legény le-

[13] *Filep Gy.*: Az 1755—56-iki pestis története. (Orv. Hetilap, 1900.)
[14] Monum. Írók, III. 83.
[15] Újabb Nemz. Könyvtár (1852), I. évf. 430.

gyen, kivigyék mingyárt azokban a házakban, s oda pedig ne legyen szabad senkinek menni, hanem az ennivalót tegyék le közhelyen, a betegek hordják el magoknak; s ha meghalnak is, se apjának, anyjának, gyermekinek oda ne legyen szabad menni a holttestet csókolni vagy siratni, harangozni, prédikállani, kisérni, hanem a mezőn ássanak nagy vermeket s arra rendeljenek minden városokon, falukon két három embert, azok vigyék ki éczaka a holttesteket, s minden coeremonia nélkül temessék el. Ha pedig otthon a maga házánál valaki meg talál halni, a házat minden benne levő egyetmásokkal együtt a földig égessék, s a ház cselédit az erdőkre csapják ki, s negyven napig ott legyenek. A mint már sok helyeken meg is történt ez a halálnál nehezebb s terhesebb parancsolatnak véghez vitele, melyet csak hallani is rettenetes irtóztató dolog, s épen elfonnyasztott már csak arról való gondolat is, s nem tudunk mit csinálni. Mert ha itt maradunk a városban (Segesvárott), s az Isten szent fiáért őrizzen, a pestisben valamelyikünk meg talál halni, bepecsétlik a házakot az életben maradtakra, s ott kell éhel is meghalni; ha kimenyünk falukra, kivált majd ha az idő tavaszodik, a pestis nélkül is megölnek a tolvajok. Sőt Segesvárott történt is ilyen dolog: a testtemető szászok majd nyolcvan embert megöltenek, kivált a kiknél valamit érzettenek, ha beteg nem volt is megfojtották, koporsóban tették s eltemették. Egy leányt is már a koporsóban betették vala, a száját ruhával bedugván, s a bátyja szintén akkor ment vala a háztól a más házhoz, a mig vissza megyen, hát már viszik a hugát koporsóban; a polgármesterre felmegyen, hirt ád. utánok küldenek, felszakasztják a koporsót, s hát még a leány életben vagyon; azokat a gyilkosokat megfogják, s megvallják mennyi embert temettenek már el úgy elevenen, őket is úgy öleté meg a polgármester. Az Isten oltalmazzon bennünköt is, mert már nem tudunk mit mívelni, hanem a kegyes Josafáttal együtt szemeinket csak az égre forditjuk".

Az ország másik végéből, Pozsonyból, hasonló panaszok hallatszanak a halotthordók visszataszító viselkedése dolgában. Az 1679-iki pestis alkalmával ehelyütt is részint gyalog kísérték a betegeket a lazarétumba, részint kocsin, taligán, kétfogatú szekéren vitték be, de sokszor oly gyalázatosan, hogy a szerencsétlenek feje-lába lelógott, míg végre a tanács, megunva ezt a pecérszerű bánásmódot, egy zöld takaróval fedett kétfogatú taligát vett a betegek számára, melyen a szállítás nem hatott oly borzalmasan a járókelő kedélyére. A halottakat eleinte szintén kárén, koporsó nélkül vitték ki a temetőbe és dobták közös sírgödörbe; de később már tisztességesen, sőt fényes temetéseket is rendeztek különösen a katolikusok, akik szorongásukban még az evangélikusok szokásos zsolozsmáját („Nun lasst uns den Leib begraben") is elénekelték ilyenkor, bár ezt a papok megtiltották.[16]

A „taligások" legtöbb helyen a legalsóbb népsöpredékből kerültek ki, s ezért érthető, hogy más tekintetben, lopás-rablás stb. dolgában is sok panasz esett róluk. Graffius János beszéli német emlékezésében,[17] hogy mikor (1660.) Nagyszebenben szünni kezdett a „*hagymás-betegség*" (die *Hagymásch*, oder ungarische Krankheit), ahogy akkor a kiütéses tifuszt nevezték,[18] egyszerre csak megjelent a pestis, minden borzalmával. Két hónap alatt nemcsak a város lakóinak nagy része, hanem a taligások is mind

[16] *Vámossy*, 151., 153.

[17] *Kemény J.:* Deutsche Fundgruben, II. 230.

[18] De a pestisre is használták ezt a szót; lásd a régi magyar betegségnevekről szóló közleményemet. (Orv. Hetil., 1907. 34. szám.)

elpusztultak, úgy hogy végre is a polgárok szánták rá magukat a halotthordásra és sírásásra. Később már annyira felhalmozódtak a hullák, hogy 3—4 napig is temetetlenül hevertek; a környékről pedig beözönlött a magát taligásnak színlelő nép, mely a temetések körül való segédkezésben sokat segített, de a kihalt házakban sokat is lopott. „Es sind viele ungesungen und ungeleutet hinausgetragen, und nur schlecht begraben worden", panaszolja a krónikás.

A városi hatóság legtöbb helyütt kénytelen volt szemet hunyni a taligások viselkedésén és örültek, ha kaphattak embert erre a szomorú foglalkozásra. Az is megesett, hogy erőszakkal fogdosták össze a halotthordókat, mint péld. Kézsmárkon 1645-ben. Ezt a járványt katonák hurcolták be a Szepességre s már júniusban csupán Lőcsén 2214 ember halt meg. Kézsmárkra csak szeptemberben érkezett s a lakók a Rókushegyre, Lengyelországba és egyebüvé menekültek előle. Mindazáltal rövid idő alatt itt is 572-en haltak meg, kik közül csak 212-őt temettek el a szokásos egyházi szertartással, ezzel a szomorú énekkel kérlelve a haragvó istenséget:

O Jesu Christe, Schutz und Heil
Der Armen und Elenden,
Nimmt doch die Bogen und die Pfeil
Aus deines Vaters Haenden stb.

A járvány idejére négy halotthordót, két inspektort s egy-egy lazarétumbeli és pestisfürdőst alkalmaztak a kézsmárkiak; a járvány azonban csakhamar annyira elhatalmasodott, hogy erőszakkal kellett 24 embert fogni a hullák eltemetésére. A pestis oly borzasztó erővel pusztított, hogy októberben már a következő megható siralommal panaszkodik a város bírája, Trompler János: „O du liebe Stadt Kesmark, wie jammerlich siehest du aus, dass Gott erbarme! Wo ist deine schöne Bürgerschaft hingekommen? Wo ist deine schöne Jugend? Wo sind die Jünglinge und Jungfrauen, welche sonst Partheyen-weis auf deinen Stadtgraeben spatziren gingen? Wo die Versammlung bei der Schlossstellung? O Gott, für welche Zeiten hast du uns aufbewahrt?"...[19]

Pozsonyban is (1713) nagyon kevés ember jelentkezett a járványszolgai állásra, bár a városi tanács igen előzékenyen bánt velük. Egy ízben péld. bepanaszolták a taligásokat, hogy a pestisben elhalt evangélikus polgárokat „lutherkutya" s más efféle szidalommal illették, de a tanács nem merte megbüntetni őket, hanem csak enyhe megintésben részesültek.[20] Sok helyen meg adóelengedést és más kedvezményeket osztogattak nekik; így Vácott (1743) Kraupner Jakab trágert fölmentették az adófizetéstől, egy másik, a járvány alatt elhalt, halottvivő özvegyének pedig az „Aranyhordó"-hoz címzett kocsma jogát engedték át; egy harmadiknak özvegyét hét évi adóhátraléka fizetésétől mentették föl.[21]

*

A pestisorvosok iránti ellenszenv másik, már érintett, oka az volt, hogy a nép körében, úgy, mint a külföldön, meggyökeresedett az a csodálatos előítélet, hogy a veszedelmes járvány mérgét maguk az orvosok, továbbá az urak, no meg természetesen a — zsidók hintegetik szét a nép

[19] *Weber:* Zipser Geschichts- u. Zeitbilder, 315. s köv.
[20] *Vámossy,* 194.
[21] *Karcsú:* Vác város története, I. 89.

közt. Ezért a lakosság már eleve gyanakodással fogadta a megjelenő pestilenciariust, nem engedelmeskedett neki, a felajánlott gyógyszert visszautasította és mint láttuk, sokszor az orvos életére is tört.

Ezért írja Békés vármegye közönsége az udvari kancelláriának (1739 ápr. 29.), hogy a Gyulára kirendelt orvost és a sebészeket tegyék el máshová, mert Békés vármegyében az emberek *nincsenek hozzászokva a gyógyszerek bevételéhez,* jobb lesz hát, ha a doktorokat olyan helyre küldik, ahol a nép orvosságot is szokott néha bevenni. Némelyhol a pestises betegek még a tályogjaikat is inkább a maguk kezével szabdalták fel, semhogy az orvos vagy a sebész segítségéhez fordultak volna. *Bentzig Mátyás dr.*, a debreceni „medicus pestilentialis" azt írja (1739 aug. 11.) a városi tanácsnak, hogy egy odavaló szabómesternek a 19 éves fia pestisbe esvén, bubókat kapott az ágyékában, melyekre a sebész *Empl. attractivumot*[22] tett, másnap azonban a beteg lehúzta a flastromot és a baloldali bubót, mely még egészen kemény és éretlen volt, késsel fölvágta; mindössze néhány csepp vér ömlött belőle, de a negyedik napon a bubó elkülönült a környezetétől s ekkor a fiú apja szabóollóval kivágta a „gyökerét" és a kivágott mirigyet elásta. A páciens hamarosan meg is gyógyult. Hasonló esetet jelentenek Temesvárról is (1738), ahol egy zsidó pálinkaégető operálta „ki" a megduzzadt mirigyeit.

„Az itteni nép éppenséggel nem akarja a gyógyszereket bevenni", mondja jelentésében (1738) a szegedi komendáns; inkább a maguk háziszereihöz fordulnak, mint az orvosokhoz, ezért is az utóbbiak inkább terhére, mint hasznára vannak az államkincstárnak. Hasonló panaszt küld gróf Berényi Tamás, ki 1743-ban a tiszáninneni kerület egészségügyi felügyelője volt: „Chirurgus contagionis *Deval* panaszkodik, hogy az ő orvosságaival senki sem akar élni, mert a nép azt mondja, hogy aki az ő orvosságait beveszi, az biztosan meghal." A következő évben Kecskemétről is azt jelenti Muraközy Sámuel, hogy az odavalók nem fogadják el a gyógyszereket, mert „meghallották, hogy akiknek Szegeden grasszáló pestiskor a borbélyok italt adtak, azok nagyobb részről azután csakhamar e világból kimultak; ehhez accedált itt való Posta Mester úr deákjának oly formán lett meghalása, a ki minek utánna a lazaretumban, mint infectus, vitetett volna, addig is míglen a borbély italt nem adott néki, szépen beszéllett; de mihelyt azt béadta, azután egy óráig sem élt; mellyekre nézve, irtózván tőlük a község, a tts Tanács éppen reá nem veheti őket, hogy házaikhoz admittálják a borbélyokat." *Spazierer* Antal „bürgerlicher Wundtarzt und Baader" viszont Budáról jelenti *dr. Nicoletti* pestisorvosnak (1739 ápr. 29.), hogy a városban újra kezdődik a járvány s immár tíz új betegre akadt, kik „in dem Bobonem, in denen schwarzen Petteschen, und in Carfunckel" sinylődnek, s eddig nem merte ezt megjelenteni a fölöttes hatóságának, mert félt a nép bosszújától; de most már mégis megteszi, kérve a nagytekintetű egészségügyi bizottságot, hogy oltalmazzák meg őt, nehogy ismét úgy legyen, mint a pestis első megjelenése alkalmával; (lásd föntebb a tabáni lázadás leírását). „Damit ich nicht wiederumen mit mein Weib und Kindtern in das vorriche Elendt, durch falsche Leidt und falschen Zungen, durch die Bürgerschafft geraten möchte, alsz hatte ich die Pest auff das Neue auf gebracht."

[22] Ebben a flastromban (*cujus vires non possum satis laudare!* írja róla *Bentzig*), rendesen *resina pini* vagy terpentin volt a főalkotórész.

Némelyhol, mint például Szegeden, oly ellenszenvvel fogadta a nép a pestisorvost, hogy az egészségügyi bizottság öt huszárt adott kíséretül és védelmül a pestilentiariusnak, mikor egy közeli szálláson egészségügyi vizsgálatot akart tartani (1738). A nép haragja azonban továbbra is engesztelhetetlen maradt s ha másként nem lehetett, alattomos módon is megnyilatkozott; így Temesvárott (1738) a rácok felgyújtották a pestiskórház szomszédságában levő házakat, csakhogy megszabaduljanak ettől a gyülölt épülettől.

Nem csuda különben, hogy a járványkórházaktól irtózott a nép, mert azok a legtöbb helyen igen fogyatékosan voltak fölszerelve és a betegek, sőt orvosok, ellátása tekintetében is sok kivánnivalót hagytak. *Leschier*, szegedi pestis-sebész írja (1738 nov. 17.) az egészségügyi orsz. bizottságnak, hogy ne csudálkozzék azon, hogy Szegeden oly sok orvos és sebész pusztul el a járvány alatt, mikor oly szánalmas ellátásban van részük, s hozzá még olyan sötét lakásban kell meghúzódniok, hogy nappal is állandóan világítaniok kell. Ugyanekkor a temesvári pestiskórházban sem voltak kielégítőbbek az állapotok, miről *dr. Steinberger*, odarendelt pestilenciariusnak július havában kelt jelentéséből győződhetünk meg. Mikor ő (jún. 10-én) átvette a temesvári lazarétum vezetését, a betegek ágy és ágybeli nélkül, a puszta téglapadlón hevertek, saját ruháikba burkolózva, ahogy lehetett. Megesett, hogy a betegek 2—3 napon át se kaptak egy kanál levest vagy egy szelet fehér kenyeret, „viel weniger einen guten Tropffen Wasser, (massen der Brunn unsauber und nicht gereiniget ist)“. *Az orvosok és sebészek a betegekkel egy szobába vannak lezárva*, úgyhogy friss levegőt sem kaphatnak, az udvarra se mehetnek ki, hogy legalább a ruhájokat kiszellőzzék és egy kissé felfrissüljenek. A páciensek eledele félig rothadt és tele van pondróval, ápolókat nem kaphatnak, mert rosszul fizetik, ezért is „mithin lauffeten die Inficierte in der febrilischen Furie bald halb, bald ganz nackend herum“. A mellé beosztott sebészek már mind pestissel fertőzöttek és úgy ezek, mint ő maga is, néha három napig se kap húst és kenyeret. Végül bejelenti, hogy ha a legörvidebb idő alatt nem segítenek e bajokon, ő kénytelen lesz megszökni. Ez különben az ápolók közt gyakran megtörtént, kik még a napi egy forintot is keveselték veszedelmes feladatuk jutalmául.

Máshol sem voltak kellemesebbek a lazarétumbéli viszonyok, s az oda bezárt orvosok, papok és ápolók, kik különben is nap-nap után szemben álltak a halállal, úgy vigasztalódtak, ahogy tudtak, azaz hogy — a hegy levével. Az ország több részéből maradtak fenn bizonyítékok arról, hogy bizony a kórházakban ittak, ha lehetett. Közölhetem például az alábbi kimutatást,[23] mely arról szól, hogy a pestis alatt (az 1739. év második felében) milyen gyógyszereket szállított *Zechner Antal*, az ottani „Fekete Medvé“-hez címzett patika *(pharmacopoea ad Nigrum Ursum)* tulajdonosa a lazarétumba; az egész összeg 592 frt 9 krajcárra rugott, ami bizony szép összeg volt abban az időben. A számlát csak kivonatosan közlöm, de ez is elegendő lesz arra, hogy meglássuk, milyen szorgalmatosan itták a kórházba zárt lelkiatyák, doktorok és trágerok a rozsolist és egyéb jókat, melyek közt a vágott dohány,[24] sőt a tetűzsír is szerepel; az utóbbi persze nem orvos uramék ő excellenciája, hanem a taligások diszkrét használatára.

[23] Nagyszombati városi levéltárból.

[24] Úgylátszik tehát, hogy akkor még nálunk, úgy mint a külföldön, patikákban is árulták a dohányt és tubákot, sok egyébbel együtt, miről majd alkalomadtán bővebben is megemlékezem.

Az érdekes gyógyszerszámla, melyben az akkor használatos pestis-prezervativumok is felsorován, következőleg hangzik:

Június 9.	Pro occlusis sub turri: Suffitus pestilentialis	36
Június 17.	Pro patre exposito *(a papnak)* 20 pulveres praeservativi	1.—
Június 17.	Pro patre exposito Essentia praeservativa	49
Június 18.	Pro patre exposito Baccae juniperi	24
Június 23.	Pro patre exposito *Rosolium*	39
Június 24.	Pro duobus commissariis *Rosolium*	6
Június 27.	Pro Dno. Dekan commissario *Rosolium*	3
Július 1.	Pro Tragerone 10 pulveres praeservativi	30
Július 3.	Pro patre exposito Acetum pestilentiale	39
Július 8.	Pro Tragerone oleum pro inunctione	5
Július 12.	Pro Balneatore *Rosolium*	1.42
Július 12.	Pro Balneatore Essentia praeservativa	4.49
Július 12.	Pro Trageronibus Radix Angelicae	6
Július 13.	Pro Dno Perzy (sebész?) Theriaca	58
Július 14.	Pro Dno Perzy Spir. vini camphor	55
Július 16.	Pro Trageronibus Spir. Anthos	7
Július 20.	Pro Trageronibus 20 pulveres praeservativi	1.—
Július 23.	Pro Dno Perszy *Tabaca scissa*	24
Aug. 12.	Pro Trageron. oleum pro inunctione	30
Aug. 12.	Pro Trageron. *Ungu. pediculorum*	13
Aug. 20.	Pro chyrurgo Setele *Caffe*	45
Dec. 18.	Pro Francisco *domorum purgatore* Spir. v. camph.	10

Szeged városának szintén igen nagy költségébe került az 1738—39.-i járvány. Csak gyógyszerekre költöttek 950 frtot, de azonkívül a lazarétumban elfogyasztott bor is igen tekintélyes összegű volt. Itt és a veszteglő állomás mellett felállított „*traktéros*“-nál óriás mennyiségű ital fogyott.[25]

A régi magyarok, éppúgy mint a külföldi nemzetségek, abban az időben hozzá voltak szokva az állandó boritalhoz. Ennek részben higienikus oka is volt, mert a legtöbb helyen rossz, sőt ihatatlan volt a víz; azért is nagyobb járványok és általában beteges állapotuk idején egészen felhagytak a vízivással, vagy végső esetben forralt vizet ittak, mely szokás elterjedtségéről sok százados adataim vannak. Talán a régi hagyományból származott át napjainkra, hogy mikor a kolera első esetei megjelennek valahol a nemes hazában, mindjárt kiadják a „remedium cardinale“, a borivás, jelszavát. De más testi bajok alkalmával is ez volt a terápiának legfontosabb fegyvere; bizonyíték rá a peleskei nótárius, aki mikor a hurut és hideglelés leverte a lábáról, azt mondja, hogy

„A doktor gyógyított spanyiol chinával,
Nem állított helyre mégis sok porával;
De jól lettem élvén én *magyar kúrával:*
Szőllőmnek tizenöt esztendős borával.

Nincsen a magyarnak jobb *málvázsiája,*[26]
Nincs jobb balzsamomja, jobb magnézsiája,
Mint ha tele pince az ő patikája,
Másé legyen Perü szaszaparillája.

Legény vagyok újra: a kállai kettőt
Immár eljárhatom vagy guggó tótlejtőt“ stb.

Egyik-másik pestiskórházban is vígan járta a „magyar kúra“, például Selmecbányán, hol az 1710-iki járvány idején a lazarétumban működő

[25] *Reizner:* Szeged tört. III., 174., 179.
[26] *Málvázsia* (olaszul *malvaggia*): a jóféle déleurópai (s különösen a görög) édes borok neve.

orvosok, sebészek, ápolók, halotthordók, sírásók éjjel-nappal részegek voltak s mivel a fizetésüket sem kapták meg rendesen, irtózatos botrányokat csaptak. Egy napon, feldühödött részeg állapotukban a kórház összes ablakait, kályháit s minden egyebet, ami törhető volt, összetörtek. Más alkalommal a részeg felcserek és a többi alkalmazottak nemcsak, hogy összeverekedtek, hanem Palenik sírásó felesége azt az átkot is kiabálta, hogy addig ne legyen vége a pestisnek, míg a hivatalos kiküldöttek meg nem döglenek („nicht crepiren"). A tanács azonnal intézkedett, hogy a két német felcser, Seidl és Geyer, elbocsáttassanak; Paleniknét pedig a pellengérre kötötték, megvesszőzték és az átkot ünnepélyesen vissza kellett vonnia: „dass der Allerhöchste durch dergleiche bosheiten nicht mehr erzürnet, undt zur laengerer Straff beweget werde".[27]

A régi felcserek közt általában nem voltak ritkák a részeges, izgágą természetű emberek s ez a körülmény okozta részben, hogy a doktorokkal nem mindig állottak jóbarátságban. Így a nagyszombati tanács (1739 okt. 21.) azt jelenti az udvari kancelláriának, hogy az expositus sebész, Setele, folytonosan veszekszik a városi orvossal és mindazokkal, kik a pestis elfojtásával vannak megbízva, *ex temulentia vini.* A betegeknek lépten-nyomon azt tanácsolja, hogy a fizikus orvosságait ne vegyék be, sőt az orvost az utcán gyalázó szókkal megtámadván, párbajra hívta; pisztolyait is állandóan magánál hordja. A sebészt kérdőre vonta a fölöttes hatóság, de hogy egyéb baja lett-e, arról nem szólnak az egykorú iratok.

Pozsonyban (1710) a pestissebésznek esküt kellett tennie arra, hogy mindig józan és mértékletes lesz. Itten egészségügyi felvigyázóknak *(visitatores ordinarii)* is nevezték őket, s havi fizetésüket 24 forint és napi egy pint bor volt; csakhamar azonban annyira szaporodott a dolguk, hogy a városi tanács méltányosságból 30 frtra emelte föl a fizetésüket.[28]

Lőcsén (1679) Dumbar András, „feldschaerer von der Löbl. Graff Gavalionischen Compagnie", volt a pestissebész *(pestilentz balbierer),* kinek következő volt a járandósága: minden héten két birodalmi tallér, naponkint 6 dénár ára kenyér, két font hús, 3 pint sör, világítás és fa szükség szerint, minden nap két font só, havonkint 2 font bors, egy font gyömbér, hetenkint egy font vaj, havonkint egy köböl búzaliszt és feleannyi árpakása, szabad lakás és minden pénteken, szombaton egy itce bor. A szegényeket ingyen, a vagyonosabbakat mérsékelt áron volt köteles gyógyítani.[29]

A sebészek és orvosok fizetése dolgában az 1738—42.-i pestis idejében (országos levéltári okmányok alapján) még a következő adatokat sorolhatom fel: Temesvárott az egyik kirendelt sebész *(Weber)* havi fizetése 25 frt, a másiké *(König Józsefé)* pedig 20 frt volt; Tolnamegyében *Eltz György* sebész évi fizetése 300 frt (az alispán panaszosan említi, hogy olcsóbbat nem kaphatott a megyében!); Kecskeméten (1739) *Grebner* sebész havi 50 frtért szegődött be a járvány idejére, de kikötötte, hogy a fizetését mindig *előre fizesse* a város; *Schuster József* orvosdoktor, tekintettel arra, hogy a gyógyszerészethez is ért és sokáig gyakorolt Rómában is, havi 75 frt fizetésben részesül (1738). Az ezen évi budai pestis idejéből különben fenn-

[27] *Richter E.:* Kuruc idők, 239., 249.

[28] *Vámossy,* i. h. 182., 183. — A Mária Terézia idejében a pestisorvosok és sebészek részére előírt hivatalos eskü szövegét 1756-ból és 1770-ből lása: *Linzbauer* II. 530. és 565.

[29] Lőcsevárosi levéltár, XX. 22/5.

maradt egy részletes kimutatás, mely az alkalmazandó egészségügyi személyzet járandóságait következőleg tünteti fel:

„*Connotation deren jenigen Persohnen, so zur Zeit einer Contagion* (welche Gott allergnaedigst verhüette), *alhier nöthig seyn.*

1. Auf 10 auszgesezte Catholische Geistliche die Unterhaltung;
2. 1 Altglaubischen;
3. 1 Feldscherer in dem Lazaret;
4. 1 Feldscherer in Taban;
5. 1 Feldscherer in der Wasserstatt;
6. 1 Feldscherer in der Neustifft;
7. 1 Feldscherer in der Vöstung; jeden monatlich 50 fl.; macht 250 fl.; ein jeden Feldscherer die Kost à parte mit 25 fl., thuet 125 fl.;
8. Doctor monatlich 100 fl.; die Kost à parte 25 fl.;
9. 6 Siech-Knecht, jeden monatlich 12 fl., thuet 72 fl.;
10. Ein Corporal, monatlich 14 fl.;
11. Lazaret-Vatter 12 fl.;
12. 1 Köchin 4 fl.;
13. 3 Wäscherin à 6 fl., thuet 18 fl.; ohne der Kost und Kranckhen Wartterin;
14. Zuschrader (!) 2 à 6 fl., thuet 12 fl.;
15. 5 Commissarien, jeden 8 fl., thuet 40 fl.;
16. 2 Störer, jeden 20 fl., thuet 40 fl.;
17. 4 Bueben vor die Geistlichen, monatlich jeden 1 fl., thuet 4 fl.;
18. Hebam ohne der Kost 6 fl.

Hasonló kimutatás maradt Kolozsvárról is, hol az 1720. évi pestis alkalmával a kórházbeli borbély fizetése 8 frt és négy véka búza volt; a trágerok (vagy ahogy ottan nevezték: „temettető emberek“) mindegyike 26 r. forintot és 12 véka búzát kapott havonkint, de akinek halottja volt, az maga is fizetett nekik minden halott után egy frtot; a pestisfelügyelő *(dr. Vizaknai György)* fizetése 20 frt; végül minden városnegyedben 15 betegvizsgálót is alkalmaztak, kik mindegyikének havi 2 frt járt.[30] A város összes kiadása ezen pestis idején 3249 frtra rúgott, s ez összeg megtérítését a járvány megszünte után hiába sürgette a tanács a kir. kormányszéknél.

Általában igen gyakran olvassuk, hogy a pestisorvosok nem kapták meg a fizetésüket, vagy csak hosszas szorgalmazás után. Egy *Wieller Fülöp* nevű sebésznek (1745) nyolc vármegye maradt adósa a járvány után, úgy hogy végre is a helytartótanácsnak köllött figyelmeztetni a megyéket kötelezettségük kiegyelítésére.[31]

Hogy mennyire méltányosság nélkül való volt ez a szűkmarkúság éppen az orvosokkal szemben, nem szükséges külön hangsúlyoznom. Hiszen csak Pozsony városában (1712—13) nyolc hónap alatt hat sebész, két ápolónő, több pap esett a járvány áldozatául; Baján egy év alatt (1739) két orvos és négy sebész stb.

*

Hogy mik voltak a pestisorvosok feladatai, arról sok írott emlékünk maradt. Győr városában például, mikor az 1620. évi pestis közeledésének hirét vették, először is elrendelték, hogy a „szijártók, vargák, timárok, szűcsök, szappanfőzők, gyertyacsinálók és minden egyéb hasonló lugzó mesterek, kiknek nehéz büdös illatjokkal az levegőég megvesztegetődik“, az ő „lugossokat“ haladék nélkül vigyék ki a városból és ottan gyakorolják a mesterségüket. A borbélyok közül pedig egy mester választassék, „ki az választott német mesterrel együtt az betegeket látogassa és

[30] *Jakab Elek:* Kolozsvár tört. III. 163.
[31] *Linzbauer:* II. 219.

nézze, ha afféle dögleletes betegségben fekszik-e avagy nem? és ha mellyet affélét találnak, azt mingyárt az város on kivül bizonyos helyre kivitessék, holott feküdjék és gyógyittassék, hogy egyebek tüle itt benn meg ne dögöljenek (vagyis: *fertőződjenek*), az házát penig mingyárt bepecsételjék". Ha valahol megbetegszik valamelyik családbeli és a gazda eltitkolná, akkor a szomszédjai jelentsék meg az esetet; az ilyen gazdát, szintúgy azt is, ki *a házra vetett pecsétet* le merné szakasztani, szigorúan büntetik. Végül azt is meghagyják, hogy a nyári forróság idején minden ház előtt edényekben vizet tartsanak, hogy abban az esetben, ha „gyulladás esnék az várasban", kéznél legyen a segitség.[32]

A pestises házakra tett jeleket természetesen szívesen eltüntette a lakosság. Ez történt többek közt Pozsonyban, hol fehér kereszttel jelölték a fertőzött lakásokat (1713); Debrecenben cédulákkal.

26. Járványszolga az 1720. évi marseille-i pestis idejéből, kezében füstölő szerszámmal. (Nohl után.)

27. Olasz pestisorvos képe. (Bartolinus: „Historiae anatomicae" c. munkájából, 1661.)

A pestisorvosok, hogy magukat a járvány roppant ragályossága ellen oltalmazzák, Olasz- és Franciaországban bőrből készült, jól tisztítható köpönyegbe bújtak, de azonkívül a fejükre hosszú csőrben végződő álarcot, szemük elé nagy pápaszemet tettek, kezükre keztyűt húztak, úgy hogy a nép már messziről észrevehette és kikerülhette őket. Az álarc csőrszerű nyulványában mindenféle illatos fűvek voltak, hogy a pestisbetegek káros kigőzölgése és lélegzete (hitök szerint) meg ne ártson nekik. A 16—18. századból maradtak is olyan ábrázolatok, melyek a pestilentiariust az ő furcsa egyenruhájában tüntetik föl. Nem csuda, hogy a nép mindenütt kifigurázta őket.

Minálunk, úgy látszik, nem volt szokásban ez a szertelen, bár alapjában véve észszerű ruházkodás. Legalább a 18. század közepe előttről nem ismerek olyan történelmi adatot, mely ennek bizonyságául szolgálna. Csak az 1739. évi budai pestis idejéből maradt egy adat, mely szerint az

[32] *Szávay Gy.:* Győr monografiája, 184.

ottani pestis-bizottság elrendelte, hogy a járványorvosok, sebészek, a betegekkel foglalkozó papok és szolgák messziről felismerhető *jeleket* hordjanak a ruhájukon. A budavárosi tanács eleget is tett ennek a rendeletnek, amennyiben meghagyta, hogy a betegekkel érintkező említett személyek a ruhájukon, és pedig elől a mellkason, arasznyi széles és hosszú, vörös és kék posztóból való keresztet viseljenek; a vespillók (járványszolgák) azonkívül vastag fehér szövetből készült kabátot kaptak, még pedig olyat, amelyiknek nem volt zsebe, hogy a betegek lakásán zsebre ne vághassanak egyet-mást *(ne longiore manu uti et furto sibi prospicere queant);* azonkívül a jobb karukon *S*, a balon pedig *K* betű („Seuch-Knecht") volt odavarrva, kék posztóból. Mindezen egyéneknek továbbá jó nagy botokat is kellett hordaniok, melyek felső végén kereszt volt. Nem szívesen vették ugyan, sőt mindannyian tiltakoztak is ellene; az orvosok azt mondták, hogy a nép kineveti őket, szintúgy a sebészek és a papok is; a vespillók meg arra hivatkoztak, hogy a pálcát nem tarthatják a kezükben, mert sokszor van szükségük mind a két kezükre, mikor vizet, bútorokat stb. hordoznak. Végre mégis csak rákényszerítették őket az előírt „signum"-ok viselésére, mert augusztus 27-ről az áll a budai pestis-jegyzőkönyvben, hogy Hoffmann vizitátor jelentése szerint most már se a papok, se az orvosok nem húzódoznak a pálca hordásától.

28. Emlékérem az aradi pestis emlékezetére. (A Nemzeti Múzeum éremgyüjteményéből.)

A közönség különben az előírt signumok nélkül is jól ismerte a pestisorvost, és óvakodott attól, hogy vele érintkezzék. Az 1679. évi pestis alkalmával Andrássy Miklós, Gömörmegye főispánja, gyapjút akart szállíttatni Lőcse városába s megkérte az ottani orvost, Spilenberger Dávidot, hogy eszközölje ki az erre való engedelmet a lőcsei komendánsnál, Tily nevezetűnél. Ez azonban nemcsak hogy a maga közelébe nem engedte a doktort, hanem még azt is megtiltotta, hogy a szolgáival beszéljen. „Pedig, írja Spilenberger, én mindig *csak messziről* beszélek a betegekkel és úgy adom nekik a tanácsaimat is".[33] Az akkori felfogás szerint főleg a betegek lehellete és kigőzölgése terjeszti a pestist, s ezért a Kollonics-féle „Ordo pestis" 1692-ből,[34] mely a pestisorvosok teendőit részletesen meghatározza, lelkére köti az orvosnak, hogy a betegek lélegzetét ne szívja be és csak a nyitott ajtón át szólítsa meg a kórházban fekvő betegeket. A lazarétumnak minden ablaka alatt egy csengetyű lógott, s a beteg azt húzta meg, mikor valamire szüksége volt. A betegek eleségét se vitték be a szobákba, hanem a kórház udvarán helyezték el s innen vitte be az ápoló a betegszobába. A pestisgyanús egyéneket is csak „tisztes távolból" nézte a pestis-bizottság, mialatt az expozitus borbély sorra vizsgálta őket, mint ez Nagy István törökszentmiklósi sanitatis commissarius jelentéséből (1743 máj. 11. orsz. levéltár) kiderül. E helyen „a víz közzé" (valószínűleg valami tiszai szigetkére) szállították a pestisre gyanús embereket s mikor híre származott, hogy egyikök megbetegedett, „ennek megtekintésére magam is a vizen átgázoltam", írja a komiszárius, „és azon beteget, kihivattam; ki is maga

[33] *T. T.*, 1885. 376.
[34] Lásd *Linzbauer*, I. 342.

lábán *a szél ellenében* circa ad passus 300 előmben jüvén, az borbéllyal visitáltattam, aki a legkisebb támadást sem vehette észre rajta; melybül a borbély *lelke szerint* nem itél semmi infectiót".

Az említett Kollonics-féle rendelet különben nemcsak az orvosoknak, hanem a lazarétumban alkalmazott lelkipásztoroknak is ad jó tanácsokat a pestistől való maga-megóvás dolgában; azt ajánlja nekik, hogy reggelire foghagymalevest egyenek, dohányozzanak vagy *bagózzanak*, napközben foghagymát rágjanak; friss vajjal, rutával és ecettel kenjék be a szájukat, orrukat, füleiket (mert ennek a nyílásán is bemehet a ragály mérge!), narancsot, ángyélikát rágjanak s a híres *Diascordium Fracastorii*-val éljenek. A szegény „pater expositus"-nak valóban szüksége volt az orvosi jótanácsra, mert őt fenyegette legközelebbről az életveszély; hiszen tudjuk, hogy a 14. századbeli járványok idején csak magában Németországban s csak a franciskánusok közül több mint százezeren estek a pestis áldozatául.

Bár részletesebb adataink nincsenek, mégis kétségtelen, hogy a magyar papok, sebészek és orvosok közül is bőséggel szedte áldozatait a veszedelmes járvány, annál inkább, mert az utóbbiak egynémelyikéről irott emléke is fennmaradt annak, hogy valóságos halálmegvetéssel forgott betegei között. Csak hogy a már említett debreceni orvost, *Bentziget*, hozzam fel, kiről azt mondja Weszprémi, hogy „inter mille mortes pharmaca distribuendo versabatur intrepidus".

Ezek voltak a magyar orvostörténelem névtelen hősei, kik méltán megérdemlik, hogy emlékük örökké éljen az utódok kegyeletében.

Közegészségügy a régi magyaroknál.

Egykorú források a régi magyarokat rendkívül edzett, minden testi fáradságot zúgolódás nélkül tűrő, kemény szervezetű embereknek mondják, kik még komolyabb testi bajaikban sem szívesen fordultak orvoshoz és gyógyszerészhez. *Lubenau Reinhold* német gyógyszerész (a 16. század végén) egy esztendeig gyakornokoskodott a pozsonyi gyógyszertárakban, de ahogy a königsbergi városi könyvtárban megőrzött emlékirataiban panaszolja, egyik pozsonyi patikában sem tanulhatott valami sokat, mert „a magyarok éppúgy, mint a törökök, nem sokra becsülik a gyógyszereket s mindenféle betegségre a foghagyma az összes orvosságuk". A német szerző nem igen vádolható azzal, hogy túlságosan elvetette a sulykot, mert a régi magyar orvosok írásaiban is sokszor találkozhatunk hasonló panaszokkal: ezek is szemére vetik a magyar köznépnek, hogy hacsak teheti, elkerüli az orvost, a hagymát pedig csakugyan sok minden földi baj arcanumának tartották, kezdve a pestisen és a *morbus hungaricus*-on (kiütéses hagymázon) s végezve a *morbus csömör*-ön.[1]

Az orvosoktól való idegenkedés rendszerint együtt jár a misztikus gyógyításnak és a kuruzslásoknak térfoglalásával s minálunk is azt látjuk, hogy abban a korszakban, melyről itt szó lesz (a 16—18. században), a babonás therápia nemcsak a népesség alsó rétegeiben, hanem a magasabbakban is, az észszerű orvosi kezelés rovására, nagy mértékben el volt terjedve. A kuruzsló pap és arisztokrata alakja nagyon sokszor elébünk akad a magyar családi és közélet multjában. Már a 16. század elejének nyelvemlékei közt szemünkbe ötlik egy magyarnyelvű papi ráolvasás a

[1] A foghagyma és a vöröshagyma még *Páriz-Pápai* idejében is kedvelt specifikuma volt a pestisnek. Az előbbit *magyar terjék*-nek, az utóbbit pedig *magyar mithridatium*-nak nevezi P. P. s Pax Corporisában egy *foghagyma-elixirium*-nak a recipéjét is adja pestis ellen. *Jacobi* (Diss. inaug. de lue Pannonica, 1687, 33. l.) viszont a morbus hungaricus gyógyításáról beszélve említi, hogy az ő idejében is nagyon divatban volt a foghagymás kezelés, de nem ajánlja, mert az érzékenyebb betegek igen heves gyomorfájást és kólikát kapnak tőle. A 18. század elején a magyar köznép foghagymás ecettel gyógyította a csömört (*Milleter:* Diss. inaug. de morbo tsömör. Lugd. Batav. 1717, 10. l.). Egy 17. századbeli német író (*Zeiller*) is azt mondja, hogy a magyar nép éppúgy szereti a foghagymát, mint a spanyolok a retket, s egy magyar szerző, *Veszelszky* Antal még 1798-ban is azt írja, hogy „a zsidók, törökök és rátzok még mai napig is sok magyarokkal együtt annyira kedvelik, hogy egész testek a foghagymától gőzölögnek". Az első nagy kolerajárvány idején nagy szerepe volt a foghagymás gyógyításnak, sőt még a legutóbbi kolerás időkben is, egy nevesebb egyetemi tanárunk ajánlatára föleleveníttették a hagymakivonattal való kezelésmódot. A törökök és a balkáni népek igen régen használják a hagymát a pestis ellenszeréül, úgyhogy mindent összevéve közeleső az a föltevés, hogy a hagymát nemcsak mint fűszert, hanem mint a legkülönbözőbb fertőző bajok elleni panaceát is már ősrégi időben, még a keleten való tartózkodás korszakaiban kedvelte meg a magyar nép.

hideglelés ellen[2] s ugyancsak a hideglelés babonás gyógyítása szólal meg gróf Esterházy Ferenc (1670—1740) érdekes följegyzéseiben[3] és hiába írja a derék, tudós Kramer doktor, hogy a magyarságnak annyi bajt és veszteséget okozó váltóláz ellen legjobb, ha az ember reggel-este a perui kéreg (vagyis chinakéreg) szeszes kivonatát issza,[4] a nép, sőt igen sokszor az intelligencia és legmagasabbnak nevezett körök, főuraink és királyaink is, előszeretettel fordultak a misztikus formaságokkal dolgozó kuruzslók felé. Így aztán megérthetjük, hogy a malária (csakhogy erre az egy betegségre hivatkozzam), évszázadokon át megmaradt a speciális magyar betegség hírében (*„Hungaria febris infamis est“*, mondja rólunk *Tollius* a 17. században).[5] A Jagellók korában nálunk járó külföldi követek folyton panaszkodnak az őket gyötrő láz miatt. *Massaro* egyik levelében elmondja, hogy egy előkelő magyar főúrnál voltak vendégségben, ki mocsaraktól körülvett kastélyban lakott; a dögleletes levegő — *il pestifero aere* — anynyira megártott nekik, hogy a tizenkétnapi ottlétet négyen életükkel fizették meg; őt magát a láz egész télen át gyötörte. *Bon* követ is három hónapig gyötrődött a maláriával, mert az ország fővárosában, Budán, minthogy II. Ulászló orvosa éppen távol volt, sem orvost, sem orvosságot nem lehetett kapni. Szinte csodálkoznunk kell azon, hogy régi forrásaink 130 éves és még magasabb korú magyarokról is megemlékeznek.[6]

Még jogosultabb ezen csodálkozás akkor, ha meggondoljuk, hogy a török időkben, az úgyszólván állandósult tábori élet korszakában, a szinte megszakítatlan háborús zűrzavarban, a közegészségügy kívánalmainak még a leggondosabb jóakarat kifejtésével is mily hiányos mértékben lehetett eleget tenni. Gyakran olvassuk, hogy a magyar történelemnek ebben a szomorú periódusában nemcsak a hadviselő közrendű nép, hanem a legelőkelőbb nagyurak is megrühesedtek, megtetvesedtek (csakúgy, mint a most lezajlott világháború első éveiben). Nádasdy Tamás, a gazdag főúr és Magyarország nádora, azt írja a feleségének,[7] hogy igen gyötri a *senynyedék* (vagyis a rüh), komló vizében fürdik, azután pedig lóromgyökérből készített kenővel kenegeti magát, de azért nincs nyugta a nagy viszketéstől s kéri a feleségét, az ő „szerelmes Orsikáját“, hogy ha tudna valami jó receptát a rühösségről, írja meg neki, hadd próbálja meg azt is. Levelét is úgy írja alá, az ő tréfás módja szerint, hogy *„az te rühös palatinusod“*. Kemény János, később Erdélyország fejedelme, érdekesen írja le, hogyan tetvesedett meg a morvaországi táborozás közben s hogyan szabadult meg nagynehezen a *„szürke marhától“*.[8]

[2] „Contra febres. Krisztus országol, Krisztus parancsol, Krisztus győz. Oroszlán Juda nemzetéből szabadojcsad meg Simont mendennemő gonosztul és ez hidegleléstől“ stb. (A Peer-codexben, Nyelvemléktár II. 88.)

[3] Esterházy Ferenc a régi híres „abracadabrá“-s papírszeletet kötteti maláriás betegek hóna alá, mégpedig ha férfi, akkor a jobb hóna alá, ha pedig „nűstény“, akkor a bal hónaljába. „Ezzel sok száznak használtam hideglölís ellen“, teszi hozzá, bizonyságául annak, hogy igen „kiterjedt“ lehetett az orvosi gyakorlata (Századok, 1883. 365.) Arisztokrata kuruzslóinkról különben más helyen már részletesebben szólottam.

[4] Commercium Litterarium, 1740. 24.

[5] A malaria délmagyarországi pusztításait érdekesen írja le többek közt báró Born 1770-ben (L. Orvosi Hetilap, 1891. 627.)

[6] Kramer értekezésében (i. h. 21.)

[7] 1556. aug. 26. (Orsz. levéltár: Nádasdy lvltr.)

[8] *Rumy:* Monum. Hungarica, II. 50. Boldog Margit tetvességéről és tetvekkel való önsanyargatásáról l. *Siklóssy:* A m. középkor erkölcse, 55. — Szenczi Molnár Albert rühösségéről lásd Naplójában. (Dézsi L. kiadv., 107.) Az itt közölt levélből

Pedig az ezen korbeli magyarokról általában azt lehet mondani, hogy testük tisztántartására nagy súlyt fektettek. Még a középrendűek házában is mindig megtaláljuk a mosdómedencéket, korsókat és törülközőkendőket. Gazdag urainknál ezüstből való mosdómedencék is bőven akadnak; így péld. Thurzó Györgynek (1612.) huszonegy darab ékes mívű aranyos és aranyozatlan ezüst mosdómedencéje volt. A törülközőkendők használata nagyon el volt terjedve s gyakran olvassuk, hogy külön *orcatörlő keszkenőjük, fejtörlő keszkenőjük, kéztörülni való kendőjük* volt, ebéd után mosakodtak, szivacsot használtak s a szappanfőzés széltében divatozott; (hogy a magyar szappannak milyen jó híre volt, az is bizonyítja, hogy alföldi városaink gyakran szappant adtak a töröknek, részint adóba, részint ajándékul). Persze akkor is, csakúgy mint manapság akadtak olyanok, még főuraink közt is, kik víziszonyban szenvedtek; ilyen volt például Bethlen Miklós, ki maga bevallja életírásában, hogy a száját minden étkezés után kiöblítette ugyan, a kezét is gyakran mosta, de már a lábait csak minden két hétben mosatta meg, az arcát pedig úgyszólván sohasem érintette víz, legföljebb borotválkozáskor. Viszont megvolt a másik véglet: a piperés arszlánok serege, sőt ennek a fajtának már 300—400 évvel előbb is nyoma akad, mert már az akkori előkelő magyar urakról olvassuk, hogy gyöngyöt és gyémántot fontak a szakállukba. s Tamás főesperes megírta, hogy a Mohi pusztán táborozó ifjúság örökösen a haját rendezgette, bőrét ápolgatta, egyik karperecet a másik után csatolgatta fel és szünet nélkül *mosakodott.*[9] Mintha nem is sejtette volna, hogy neki is, hazájának is utolsó órája ütött!

29. Vencel királyt két fürdősleány mosdatja. A Vencel-bibliából, mely Erzsébet magyar királyné tulajdona volt. (Nékám Lajos értekezéséből.)

Számos adatunk van arról, hogy *mesterséges fürdők* használata, fürdőszobák és fürdőházak építése, történelmünk legrégibb korszakaiban is divatos volt eleinknél. A bőrmedencés magyar *fürdőkádról* már bíborban született Konstantin megemlékezik és II. Endre az ő leányának (a későbbi szt Erzsébetnek), mikor ez thüringiai Lajos felesége lett, egy ezüst fürdőkádat is adott a nagyértékű hozomány egyik darabjául.[10] Úgylátszik azonban, hogy elsősorban a bencésrendű papok, kik különben is betegápolással foglalkoztak, voltak azok, kik hazánkban a mesterséges fürdők használa-

kiderül, hogy abban az időben Németországban is igen gyakori volt a rühösség a jobbmódúak között is, Franciaországban hasonlóképen. (Persze nem szabad feledni, hogy régen a *scabies* szó sok mindenféle viszketéssel járó bőrbajt és syphilist is jelentett!) A tetvességre vonatkozólag fölemlíthetem még *Coberus* megjegyzését, ki egy helyen azt írja, hogy a magyarországi táborokban a tetvek annyira elszaporodtak, hogy folytonos ingváltoztatással sem lehetett ellenük védekezni; így volt az a legyekkel és a szúnyogokkal is (lásd: *Győry:* M. Orvosi Archivum, 1900. 329.). Ma már tudjuk, hogy ezek a kellemetlen élősdiek mily hatalmas terjesztői a legveszedelmesebb fertőző betegségeknek, régi kollegáink azonban nem sokat tudtak erről, sőt akadt olyan pozsonyi orvos is, ki gyógyító célból a scabies *beoltását* javasolta. (A Vossische Zeitung írja [1769, 100. számában]: „Bald wird es keine Krankheit mehr geben, die man nicht wird inoculiren wollen. Aus *Presburg* versichert man, dass ein dasiger Arzt *einen Milzsüchtigen* durch Einpfropfung der *Krätze* glücklich geheilet habe.“)

[9] *Márki S.:* Magyar középkor, 195.

[10] *Siklóssy:* i. h. 166, 167.

tát általánosabban megkedveltették és terjesztették;[11] ezt bizonyítja Szt Istvánnak 1015-iki adománylevele is, mely többek között a pécsváradi bencések hat fürdőszolgájáról („quos a stuba *stubarios vocare* possumus") is megemlékezik. Természetes, hogy ebben az időben a fürdők még igen kezdetlegesek voltak s legföljebb két szobából állottak *(stubae, stuffae, stuphae)*, melyekben a fürdés a nap bizonyos óráiban történt. Ezen idő kezdetét némely helyen a kürt, máshol a fürdőserpenyők hangja jelezte. A vizet kazánokban melegítették, vagy pedig, ahol meleg források voltak a közelben, ezeknek vizét csöveken vezették be a fürdőházba. A fürdőszolgák egyik feladata a bőrnek dörzsölése, frottálása volt, mit gyakran nyírfavagy tölgyfalombokból készített kötegekkel végeztek. A szolgaszemélyzet legtöbb helyen nőkből állott, kiknek élén egy férfifürdős volt.[12]

Egyes helységeknek városi rangra való emelésével többnyire a fürdőépítés és birtoklás joga is velejárt s az ebből származó jövedelem a városi pénztárba folyt. Győrött és Esztergomban már 1238-ban voltak fürdők[13], Podolin városa 1292-ben kapja meg a fürdőépítés jogát, Nagybánya 1376-ban; egy 1373-iki okirat pedig egy nagyváradi fürdőről tesz említést.[14] Sok helyütt az is szokásban volt, hogy a nagybetegek, haldoklók lelki üdvösségeért fürdőalapítványokat tettek *(engesztelő fürdők, lelki fürdők, vagy lélekfürdők, balnea animarum, Seelbäder)* s ezt oly engesztelő cselekedetnek tekintették, mint Szent István korában s azután a rabszolgák felszabadítását. A végrendelkezők rendszerint bizonyos összeget hagyományoztak arra a célra, hogy a városi szegények évenkint az ő haláluk évfordulóján (vagy néha csak egyszer haláluk után) megfürödhessenek s a fürdőben kenyér és sör is jusson nekik.[15] Pozsony város végrendeleteinek protokollumában 1248-tól kezdve 1529-ig majdnem minden bejegyzett végrendeletben előfordulnak az ilyen engesztelőfürdő-hagyományok: ezután mind ritkábbak lesznek s 1600 után, kétségkívül a protestantizmus terjedésének hatása alatt, végleg megszünnek.[16] Hogy régi koronázó városunkban milyen kedvelt és felkapott dolog volt a fürdőbejárás, legjobban bizonyítja az is, hogy mesterembereknek a munka elvégzése után borra

[11] V. ö. *Schwarz Ignác:* A fürdők történetéhez. (Századok, 1891. 279.)

[12] Csepregen (Sopronm.) még 1631-ben is így volt ez. Ez évben a csepregi városi tanács „állandó és örökös förödős"-nek fogadja meg Pirchner Egyed „böcsöletes mester embert", azzal a kikötéssel, hogy ha városi ember kádban fürdik egymaga, akkor 3 garast fizet, ha másodmagával fürdik egy kádban, akkor ezért ketten 4 garast fizetnek és „az vízhordónak is ketten egy-egy pénzt adnak"; aki pedig *„padon förödik"*, az két garast fizet s azonkívül a vízhordónak egy pénzt, de ennek fejében tartozik a vendégeit megköpölyözni. 1636-ban a csepregi bennszülött, ha *„padon ült"*, 8 dénárt fizetett „szolgáló vagy *fördős leány*-nyal egyött", ellenben a vidéki ember ugyanezért 10 dénárt fizetett s a *„mosó leány*-nak" is köteles volt egy denárt adni. *(Farkas Sándor:* Csepreg mezőváros története [1887.], 140.) A fürdős leányok tehát Csepregen (s valószínűleg máshol is) még a 16. század elején, csak úgy, mint a középkorban, megvoltak.

[13] Történelmi Tár 1911., 371.

[14] *Schwarz:* i. h. 286. — A gyulai plébániához 1518-ban egy fürdőház is tartozott s a gyulai várban is volt egy külön fürdőszoba. *(Karácsonyi:* Békés vm. története, I. 248.)

[15] *Artándi Balázs,* ki Grittit, Zápolyai János emberét, meg akarta buktatni s ezért halálra ítéltetett (1531), a siralomházban kelt végrendeletében bizonyos összeget hagyott a nagyváradi Szt. László-fürdőben gyógyulást kereső szegényeknek és nyomorékoknak.

[16] *Vámossy:* 63. A lelki fürdőkről részletesebben l. *Martin:* Deutsches Badewesen (1906). 188. és köv.

való helyett fürdőre való pénzt *(balneales)* adtak, sőt olykor a szellemi munkásoknak is. Így volt ez különben sok más helyen is.[17]

A *gőzfürdők* használata nálunk az egész középkorban igen el volt terjedve (Pozsonyban már 1309-ben megvolt) s valószínű, hogy ezek divatja hazánkban csak úgy, mint a tőlünk nyugatra eső államokban, a keresztes hadjáratok révén honosult meg; a keresztes vitézek tették népszerűvé a keleti hadjárataik alatt megismert arab és török fürdőket. Elterjedésüket valószínűleg az is előmozdította, hogy a középkor orvosai a bélpoklosság (lepra) gyógyítására, s e veszedelmes és ugyancsak a keresztes hadak idején hozzánk behurcolt betegség megelőzésére is, hatásos eljárásként ajánlották a gőzfürdőkkel való gyakori élést. *Galeotti* szerint még Mátyás király idejében is az volt a szokás, hogy a magyar urak a hozzájuk szálló vendégnek először is befűtötték a gőzfürdőt, úgy mint ahogy a finnek és ázsiai rokonaink némelyike ma is teszi és vannak, kik azt a most már nem jó értelmű kifejezést, hogy *„befűtöttek neki"* őseinknek erre az udvarias és hygienikus szempontból is okos szokására vezetik vissza. Mátyás királyról különben azt is följegyezték, hogy mikor 1476-ban 700 hajóval a törökök ellen indult, ezekre fürdőszobákat *(batstuben)* építtetett.[18]

A gőzfürdők és a közös fürdésre szánt (álló vizes) fürdőházak használatának alkonya nálunk a bujakór terjedésével esik egybe, mikor orvosi ajánlatra a közös medencékben való fürdőzést szigorú hatósági rendeletekkel is megtiltották, hogy a vérbaj és a pestis terjedését lehetőleg korlátozzák.[19]

A mesterséges fürdők mellett a *természetes fürdők* használata is hozzátartozott a régi magyarok testápolási programmjához. Az akkori felfogás szerint az emberi szervezetnek éppúgy szüksége van a tavasszal a megújhodásra, mint ahogy a természet is új életre kap téli álma után. Ezért volt hajdanában olyan nagy divatja a *tavaszi* vagy *májusi* (majális) *kúrának,* a tavaszi purgatiónak, vérbocsátásnak, hashajtók szedésének, friss főzelékek fogyasztásának.

Munkák gyakorlási, ide s tova mozgás,
Hasmenéssel együtt veríték, izzadás,
Gyakran megferedés, doctori purgálás,
Ezekkel lessz testnek tavasszal újulás,

mondja a salernoi *Regimen sanitatis* első magyar fordítója, Felvinczi György (1694).

[17] Igy péld. Bártfán 1432-ben: *Item notario balneales den. 24.* (*Fejérpataky:* Magyarországi városok régi számadáskönyvei, 303.) A városi fürdők rendszerint úgy voltak berendezve, hogy a szegényebb néposztály a tükörfürdőben végezte a fürdést, míg a vagyonosabbak kádakban füródtek. Pozsonyban a 14. és 15. században férfiak és nők együtt füródtek (úgy mint Németországban), de a 16. század elején már külön fürdőosztályok voltak a két nem számára, bár ezek az osztályok még 1517-ben is meglehetős kezdetlegesek voltak s a nők és férfiak helyiségeit is csak egyszerű deszkafal választotta el. A vizet kerékkel hajtották fel a vízmelegítő szobába, hol egy nagy rézüst állott; innen azután csöveken és csurgókon jutott el a fürdőhelyiségekbe. A *caldariusok* (kazánlegények) tűzveszedelmek alkalmával tűzoltókként is szerepeltek. (*Ortvay:* Pozsony város története, II. (3.) 119.)

[18] Speyeri krónika és *Martin:* i. h. 175. (*Nékám L.* után idézem.)

[19] V. ö. Ferdinánd főherceg rendeletével 1521-ből („Ein nutzliche ordnung und regiment wider die pestilentz"), továbbá az 1562-iki „Infections-ordnung"-gal. Az előbbi pestisjárványok alkalmával inkább az illatos, tehát némileg fertőtlenítő hatású füvekből [kamillából, fehér ürömből, mentából, rutából stb.] készített egyes fürdőket ajánlja s ezek a pestises időkben nálunk is közkedveltek voltak. („Hodie, Deo adjuvante, *balneis herbaceis* Magnifica Domina lotura est; precandus est Deus per Jesum Christum ut prosint et futura remedia, ut hactenus oblata profuere", írja Gáspár doktor Nádasdy Tamásnak, 1554 április 23. Országos Levéltár.)

A főzelékek és illatos orvosi füvek[20] fogyasztásának abban a régi világban, mikor a skorbutszerű betegségek s a télen át való folytonos szalonna- és húsevés következtében a gyomor- s bélbajok (*„morbus csömör!“*) oly gyakoriak voltak, valóban megvolt a maga különös javallata, bár, mint minden emberi dologgal, evvel is sokan visszaéltek, túlzásba hajtották, a sok érvágástól, hashajtótól még jobban legyöngültek s végeredményben az akkor sem nagyon olcsó doktor és patikus erszényét hizlalták.[21]

Mindez megmagyarázza, hogy már a 17. században nem egy olyan magyar ember (nem is orvos, hanem laikus) akad, aki elítéli a majális kúra divatját. Ilyen volt például Bethlen Miklós, ki azt írja,[22] hogy „első feleségem idejében a majalis purgacióval és érvágással én is minden szükség nélkül bolondoskodtam“, de mikor másodszor is megházasodott, akkor már sokkal okosabb lett, mert „mostani feleségem idejében majalis kúra, purgatio, érvágás, köpöly nem volt körülöttem, hanem csak egyszer, forró hidegben, vágattam eret s vettem purgatiot, azután *sós káposzta* volt a kúra!“[23]

A májusi kúrát a tehetősebbek rendszerint valamelyik közeleső fürdőhelyen végezték.[24] Ez a szokás mindenesetre nagy mértékben hozzájárult a régen oly élénk magyar fürdőélet kifejlesztéséhez. A mi eleink általában nagyon kedvelték a szabad természetben való tartózkodást. (Thököly Imréről följegyezték, hogy hosszas vándorlásai közben, bacsak tehette, nem szállott meg az útjába eső városokban, hanem a városon kívül, sátorban töltötte az éjszakát), s az a *„camping-out-life“*, vagyis az erdőn-mezőn nomád módra, sátorokban való nyaralás, melyet az amerikaiak újabban annyira fölkaptak, nálunk nem volt újság, sőt a régi magyar orvosok egyik kezelésmódja volt az akkoriban oly gyakori köszvény és más rögzött bajok (neurasthenia stb.) gyógyítására.[25] A köszvé-

[20] „Specialis majalis cura: Három bimbó rutát, három bimbó sállyát, három bimbó ürmöt, három bimbóját a rozmaringnak 24 óráig egy pohár jó fehér borban kell áztatni, s azzal élni. Igen egészséges, gyomrot tisztít és vért.“ *Orvosságok Könyve,* 17. oldal. (Kézirat a Természettud. Társulat könyvtárában.) Ezeken kívül a szagos müget *(Asperula odoratát)* is gyakran használták a májusi vértisztító italok *(maitrank)* készítéséhez.

[21] Ezért énekli bánatosan a régi német-latin fűzfapoéta *(v. Strele):* „Haec cura majalis Est mihi lethalis: Nam vires prosternit Dum Recipe cernit, Purgare, cacare, Me facit sudare, Globos, potiones Paro coctiones. Inspisso extracta: Me torquent haec acta, Nam dormio parum, Nec finis est harum; Pyxis vacuatur Et labor causatur. Sic cura majalis Est fructus lethalis. Hac ventres purgantur, Non tamen sanantur.“

[22] Önéletírásában, I. 109, 210.

[23] Érdekes, hogy a népünk higienikus felfogásába évszázadok során beszívárgott és meggyökeresedett hitet a májusi kúra tekintetében még ma is sok helyütt megtaláljuk. Nemcsak itt, a főváros öreg asszonyai közt, hanem a Tiszántúl is, hol a májusi kúra alkalmával borral leöntött cickóró, üröm, torma, petrezselyem levét isszák, a savanyú, sós ételektől s a zsíros húsféléktől pedig tartózkodnak. *(Liszt Nándor:* Népies gyógyító módok és babonák Hajdu vármegyében (1906.) 21.) Az Ausztriában és Németországban még ma is kedvelt népies *Maikurthee* nem egyéb, mint a minden patikában kapható hashajtó teakeverék *(Species laxantes St. Germain.)*

[24] 1704. áprilisában Bercsényi generális azt üzeni a selmecbányai tanácsnak, hogy a felesége, Forgách és Csáky grófnők társaságában, a májusi kúra („umb der May Cur“) a városba, illetőleg a közeli Vichnyére fog érkezni. *Richter Ede:* A kuruc idők, 1903. 21.)

[25] „A mi nemes Borsod vármegyéukben“, írja a vármegye főorvosa, *Benkő Sámuel,* 1791-ben, „a sok huzamos, de kivált köszvényes betegeinknek fundamento-

nyesek persze elsősorban a *hévvizeket* keresték föl, melyeket régen *bányák*nak vagy *feredő-bányák*nak is neveztek (a szalontavidéki és sárréti magyar a nagyváradi meleg forrásokat még ma is Püspökbányának és Félixbányának hívja). Ezek télen-nyáron nyitva voltak a vendégeknek. *Edward Brown* csodálkozva említi útleírásában,[26] hogy egy igen hideg márciusi napon, mikor Pöstyénben járt, az emberek egész szabadon fürödtek a Vág folyó meleg forrásaiban. Wesselényi nádor januárban is fölkereste a stubnyai hévvizet s udvari költője, Gyöngyösi István szintén télen (1664) írja meg ugyanitt a *Márssal társalkodó Murányi Vénusz*hoz való ajánlását.

Nem szándékozom itt részletesebben foglalkozni a magyar fürdők multjával; mások feladata volna ez.[27] Csak néhány olyan adatot említek jegyzeteimből, melyek fürdőink régi használatára és kedveltségére utalnak.

A *balfi* fürdőt már a rómaiak ismerték (Marcus Aurelius idejében); a hazai okiratok 1199-ben mint fürdőt említik; 1278-ban a Csák-nemzetség birtokában volt; 1325-ben Károly Róbert a fürdő egy részét Sopron városának adományozta. Orvosi értékét a magyar nyomdászat egyik régi terméke, *Scholtz Jeremiás* munkája, méltatja.[28] Az ősidőktől fogva a Batthiányak birtokában volt másik dunántúli fürdő: *Tarcsa* látogatottságáról egy 1621-ben megjelent könyvecske (*Mühlberger:* Scaturigo salutis) szolgáltatja a legelső adatot; ezidőtájban igen sok dunántúli mágnáscsalád látogatta ezt a szépmultú fürdőnket, pedig a hozzávezető utak oly gyalázatos állapotban voltak, hogy Esterházy Miklósnak (1627) három lova is megdöglött, míg odáig juthatott.[29] A tiszántúli fürdőtelepek közül *Nagyvárad* fürdőit már Janus Pannonius megénekelte az ő latin verseiben, (különösen e fürdők szemgyógyító hatását dicsérve) s Váradi Péter kalocsai érsek említi, hogy ő gyermekkorában, tehát a 15. század közepe táján, gyakran fürdött az ottani Szent László-fürdőben *(in balneo Sancti Ladislai).*[30] A 16—17. században előkelő embereink legkedveltebb szórakozó helyei közé tartozott ez a fürdő; Báthori Gábor erdélyi fejedelem is évek során át fölkereste és 1613-ban, mikor ellenségei Várad-Velencén megölték, szintén odautazóban volt. Ebben az időben már négy tükörfürdője volt,

mos meggyógyíttatásokra nincsen egészségesebb menekedő helyek, mint a magas Bük hegyben az üveg-fábrika körül, májustól fogva septemberig való mulatások és ottan tiszta levegővel, savóval, friss füvekkel, vizi tormával, gyenge állatok húsával való élések, sétálással, vadászattal, üvegöntésnek nézésével elmulatott és elfelejtett idejek. Méltán is dicsekedhetem azokkal a betegeimmel, kiket a patika meg nem orvosolhatván, ennek a hegy kerületinek kiessége kigyógyított."

[26] Durch Niederland, Teutschland, Hungarn etc. gethane gantz sonderbare Reisen. Nürnberg, 1711.

[27] „A magyar (történelmi) fürdőirodalom rendkívül gazdag s a magyar balneologiai egyesületnek valóban kötelessége volna a szétszórva heverő és rendkívül érdekes irodalmi kincset összegyűjteni, kiadni, s a magyar fürdők történelmét megiratni" — mondotta *Nékám Lajos* éppen most húsz éve!

[28] *Scholtz Jeremiás:* A sopronyi birodalomban lévő balffi feredő mértékletes állapotu természetinek, munkálódó erejének és használatosságának magyarázó megírása". (Csepreg, 1631.) *Szabó* (R. M. Könyvtár I. 266.) szerint egy példányban sem ismeretes.

[29] Történelmi Tár, 1900. 41. — Faludy Ferenc 1775-ben a tarcsai kutak feltaláltásának századik évfordulójára ünnepi verset írt („A tarcsai savanyó vizrül"). A föntebb közölt adatokból nyilvánvaló, hogy a tarcsai vizet és fürdőt már 1675-nél sokkal előbbi időkben is használták, ha talán nem is volt ott akkor még állandó kútépítmény.

[30] *Petri de Warda* epistolae. (*Wagner*-féle kiadás, 185.)

melyeknek oldala és feneke gerendákból épült s köröskörül szobácskák állottak, melyekből egyenesen a fürdőbe lehetett jutni. Egyik legrégibb adat szerint (1405) VII. Ince pápa mindazoknak, kik a *Püspökfürdő* kápolnájában imádkoztak, búcsút engedett s az erre vonatkozó okiratból kiderül, hogy akkor már szegények kórháza is állott a fürdőben. A Nagyvárad közelében levő *Félixfürdőt* szintén már a középkorban használták eleink s Szalárdi adata szerint „Szent Márton fürdőjének" nevezték. *Zeiler Márton,* a 17. század közepén, azt írja, hogy „pompás" hévvíz *(ein herrlich warm Bad)* volt itt, külön férfi és női fürdőkkel, de másrészt nem voltak orvosok és a törökök közelsége miatt nem is volt valami bátorságos az ottani fürdőzés.[31] A *budai* hévvizeknek, mint tudjuk, nagy multjuk van.[32] Már egy 13. századbeli zsidó író (*Izsák,* Mózes fia) emlegeti a budai és esztergomi meleg forrásokat.[33] Zsigmond király idejében (1433), Bertrandon de la Brocquière leírása szerint, több igen szép meleg fürdő állott a Duna partján, melyek közt a legdíszesebb valószínűleg a mai Rácfürdő helyén feküdt.[34] II. Ulászló és fivére, Zsigmond herceg (1498) a legelőkelőbb budai fürdőt, a Szent János-vitézek felhévízi szentháromságról nevezett kórházának meleg forrásait látogatta (a Császárfürdő helyén). Zsigmond herceg minden szombaton ellátogatott ide, udvari borbélya és néhány hű szolgája kiséretében. A fürdő nem lehetett valami jóillatú, mert a herceg mindig vitt magával szagosító és füstölő szereket, rózsacsokrot stb., azonkívül útközben a közeli boltba is betértek s néhány dénárért szögeket vettek, melyek a lepedők kifeszítésére szolgáltak, mert a herceg nem akarta, hogy kiváncsi szemek zavarják a fürdésben. Egy fürdőért elég sokat: egy forintot (kb. 12 békebeli koronát) fizetett.[35] A török uralom alatt összesen kilenc fürdője volt Budának. Ezek közül egyik fent a Várban, a kalocsai érsek házában, hová mesterségesen hajtották fel a vizet. Az akkori *Gellértfürdő* az idegenek és szegények fürdője volt, a törökök nem igen látogatták, mert a gyaurok „a francia betegség és még hétféle baj ellen" használták. A Gellérthegy alatti hévvizek Istvánfi idejében még oly melegek voltak, hogy bennük az egér és a patkány szőre levált s mégis tenyérnagyságú fehér halacskák úszkáltak bennük, melyek a Duna vizébe dobva azonnal megdöglöttek, annyira hozzánevelődtek a források meleg vizéhez.[36] A mai *Rudasfürdő,* (a „zöldoszlopos fürdő") az előkelők fürdője volt; egy renegát magyar, Szokoli Musztafa basa építtette s a törökök kiűzése után is jó állapotban maradt fenn. Nők és férfiak közösen fürödtek benne, mi a mult század negyve-

[31] *Zeiler Márton:* Newe Beschreibung das Königreichs Ungarn. (Lipcse, 1664.) 262.

[32] Ezekről részletesebben l. *Linzbauer*nek két alapvető értekezését: Conspectus thermarum Budensium (1832) és Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen (1837), továbbá *Nékám Lajos:* A magyar bőrgyógyászat emlékeiből (1908.) 4.; *Siklóssy László:* A középkor erkölcse (166), A régi Budapest erkölcse (89.) és Török fürdőzés Budavárában c. értekezését.

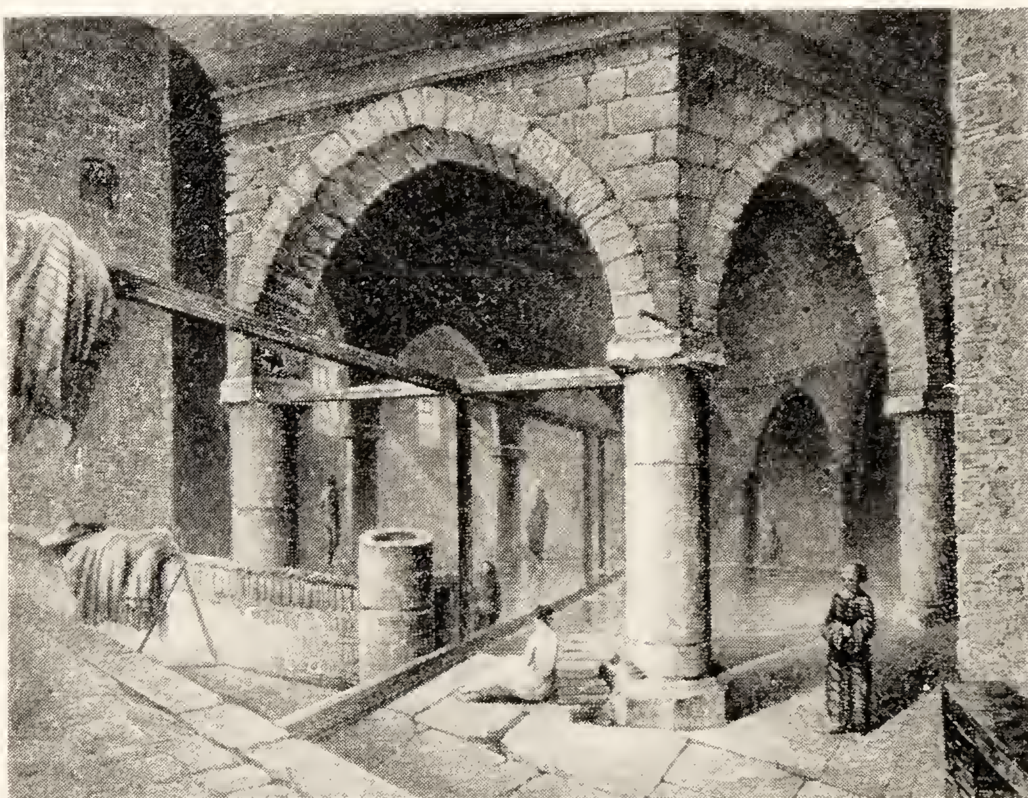
[33] *Hunfalvy:* Magyarorsz. ethnografiája, 522, (jegyzet). A régi budai fürdők szépségéről lásd még *Szamosközi,* II. 184. *(elegantibus aedificiis excultae thermae),* továbbá *Evlia Cselebi* (II. 56. 217.) és *Auer* naplóját, 1664, (Luknich kiadásában, 150.)

[34] *Marczinkó Ferenc:* Bertrandon de la Br. utazása Magyarországon (1909), 48.

[35] Rendszerint a herceg udvari bolondja is résztvett a tisztálkodásban, kit különben nem sokra becsülhettek, mert megtörtént, hogy a herceg kedvenc kutyájával, a „canis Byelyczek"-kel együtt fürösztötték meg. *(Divéky:* Száz. 1914, 564.)

[36] *Istvánfi:* Historia regni Hungariae, l. XIV. 142.

nes éveiből fennmaradt leírás szerint[37] nem volt nagy baj, mert senki se törődött a másikkal; nagyobb baj volt, hogy még az 1800-as évek elején is a sok érvágás, köpölyözés, piócázás egészen bevérezte a szép márvány padlózatát s ez utálatossá tette. A legkedveltebb budai fürdő a Baruthkane Ilidzse, a *lőpormalom fürdője* volt, melyet főleg a török nők látogattak, mert az volt a híre, hogy aki benne negyvenszer megfürdik, biztosan kap férjet. Az előkelőbb fürdőkben öltözködőcsarnokok voltak, hol (Evlia Cselebi szerint) szolgák segédkeztek az öltözködésnél: átvették a levetett ruhát s viszont lepedőt és kötényt adtak a fürdőzőknek; (a fürdés t. i. kötényben történt, úgy mint ma a gőzfürdőkben). Aki szőrteleníteni kívánta magát (a hónaljban, fantájon, sőt az anus körül), annak *psilothrumot* adtak.[38] Ebben az időben Pest városának két gőzfürdője (törökök fürdője, *hamamja)* is volt s 1573-ban Ungnad és Gerlach is látott Pesten vörös márványból épült szép fürdőt, melyet fűtöttek, hogy a fal-

30. A Rudasfürdő régi képe.

ból kiömlő víz jó meleg legyen. A mult század harmincas éveiben a mai Lukácsfürdő (helyesebben *Lukerbad* vagy *Bleicherbad)* még oly jelentéktelen volt, hogy a vizét inkább csak ruhamosásra használták. Az első dunai *uszodát* Pesten, tudomásom szerint, *Spatzierer* sebész alapította 1781-ben.[39]

[37] V. ö. *Siklóssy*, i. h.

[38] A *psilothrum* vagy *rhusma turcarum* nem volt más, mint auripigmentből és oltott mészből álló depilatorium, melyet már a régi görögök is használtak (innen a név: *psilóthron)* s ma is használnak a keleti népek s az orthodox zsidók, kiknek nem szabad borotvát használni, (ők *aurum*-nak nevezik). Különben sokkal jobban leszedi a szőrt, mint a borotva; tükörsíma lesz utána a bőr.

[39] Erről a következőt írja az Augspurgische Ordinari Postzeitung (1782. Nr. 155.): „Ein sehr einsichtsvoller und geübter Wundarzt, Herr *Spatzierer*, hat sich um die hiesige Stadt (t. i. Pesth) dadurch sehr verdient gemacht, dass er, besonders auf Anrathen des vortrefflichen Komitatsphysicus Dr. *Glos* schon im vorigen Jahre den ersten Versuch in Ungarn gewagt, an der Donau kalte Bäder zu errichten, und, da diese Anstalt guten Beyfall fand, sie gegenwärtig erneuert und erweitert hat. Es war also irrig, dass in der vorigen Brünner-Zeitung diese hiesige Einrichtung den Herrn Doktor *Ferro*, dem Stifter der Wiener kalten Bäder, zugeschrieben wurde. Es sind die hiesigen Bäder auch in manchen Stücken von den Ferroischen unterschieden; übrigens in allem einfach, bequem, reinlich und, was ihren Gebrauch am meisten befördert, sehr wohlfeil".

Felvidéki fürdőink közül *Pöstyént* már a 16. század közepén látogatták őseink.[40] Wernher György az ő 1551-ben megjelent munkájában (De admirandis Hungariae aquis) bővebben is ösmerteti. Akkor még a pöstyéni források a Vág balpartján voltak s a betegek fűzfaágakkal kibélelt gödrökben fürödtek. Nemsokára azonban már hevenyészett fürdőház is készült, melyet külföldi vendégek is sűrűn látogattak, mint arról kraftheimi *Crato* (1571.) és *Baccius* (1622.), V. Sixtus udvari orvosa, beszámol. 1642-ben *Trajanus Beneschovianus* „Saluberrimae Pistinenses Thermae“ címmel ódát énekel róla. 1730 körül teljesen eltüntek a pöstyéni források s állítólag *Torkos Jusztusz János* fedezte fel őket újra.[41] Ugyanő írta meg e fontos fürdőnek első orvosi monografiáját („Schediasma de thermis Pösthemiensibus.“). A *trencsénteplici* hévvizet kétségkívül már a római időkben használták a betegek. A legrégibb adat, mely róla, mint gyógyfürdőről szól, az 1488. évből való s az Illésházyak levéltárában található, kik 1594-től 1835-ig, tehát 241 évig voltak e fürdőnk tulajdonosai és sokat tettek felvirágoztatása érdekében.[42] Bél Mátyás följegyzéseiből tudjuk, hogy hajdanában *Besztercebánya* körül is híres hévvizek voltak, de ezek már az ő idejében elpusztultak.[43] A *lublói* fürdőről nem tudok sokat mondani, pedig már egy régi zipser poéta megénekelte, kissé tréfás rigmusban: „Das lublauer Bad ist für die Frauen das beste, was das Wasser nicht macht, das machen die löblichen Gäste!“ A *bártfai* fürdő emlékei a 15. századba követhetők vissza; annyi bizonyos, hogy már 1505-ben bérbe adta a város évi *három* forintért.[44] *Korytnicza* történetét egészen a 14. század elejéig képesek vagyunk visszavezetni.

31. Császárfürdő és a tornyos Császármalom (a mai Lukácsfürdő) a negyvenes években.

A nagy mult ellenére fürdőink berendezése és lakásviszonyai, kevés kivétellel, még a 18. században is fölötte kezdetlegesek voltak. Érthető és menthető tehát, hogy gazdag uraink, kik a határszéleken laktak, szívesebben keresték fel az osztrák fürdőket, melyekben kulturáltabb viszo-

[40] *Sárkány Antal* írja Nádasdy Tamásnak (1551. jún. 6. *O. L.)*: „Asszonyom jó egészségbe vagyon; azt mongya, hogy sem az pestyéni, sem az hamburki hévízbe nem megyen, mig kegyelmed meg nem jő.“ Mesterházi András pedig már 1546-ban (ugyancsak Nádasdyhoz intézett levelében *szent víznek* nevezi a pöstyéni forrást, olyan jó hatású a köszvény gyógyításában. (O. L.)

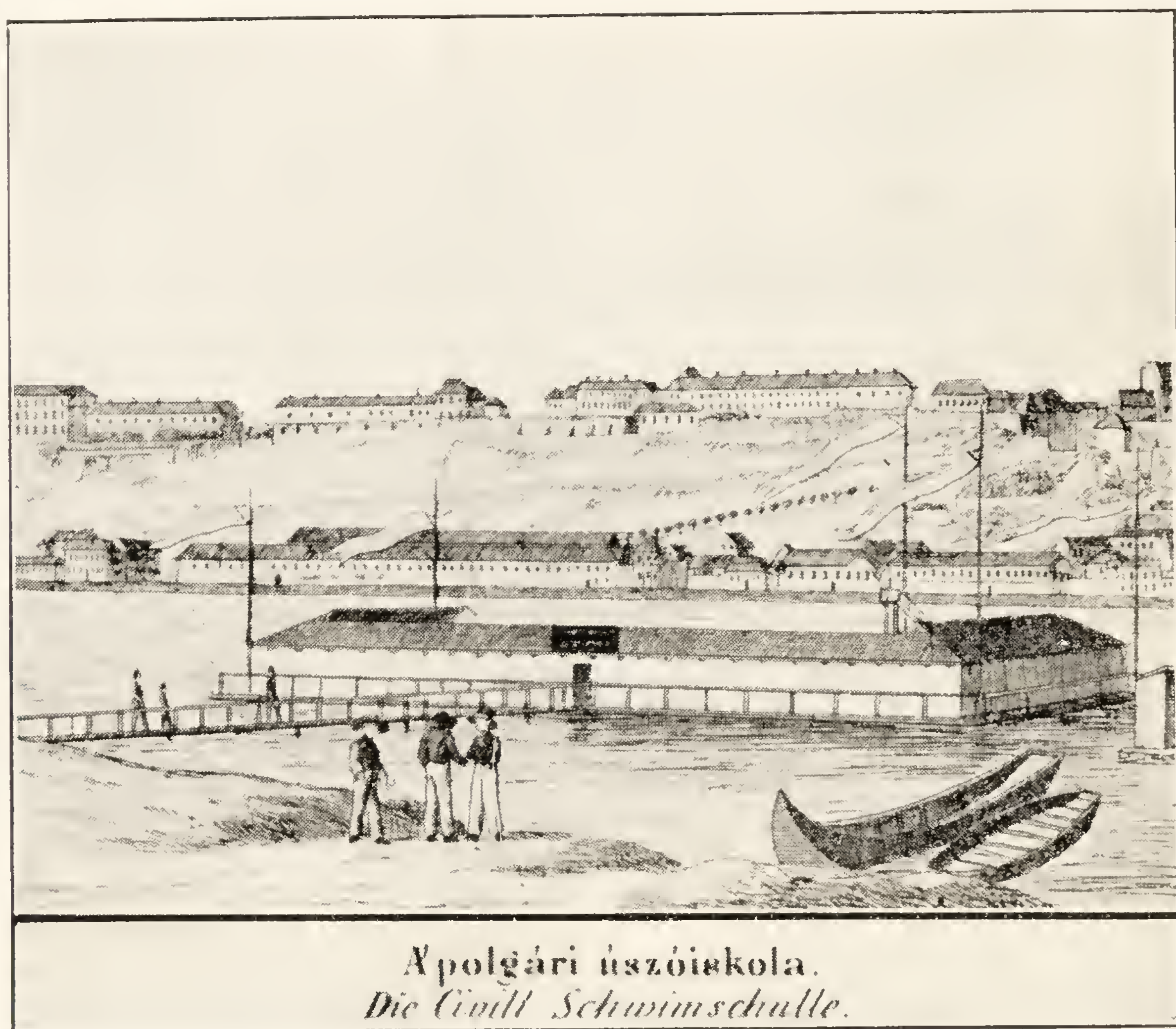
[41] V. ö. *Lichtenstein László:* Dr. I. I. Torkos, der Wiederentdecker der einst verschwundenen Pistyaner Heilquellen. (Wiener mediz. Wschr. 1924. 1192.)

[42] A *trencsénteplici* fürdő történetéről, a régebbi irodalom adataira való utalással, legjobban informál *Carl* (Alajos): Die Schwefelquellen in Töplitz nächst Trentschin (Pozsony, 1826.) című munkája.

[43] V. ö. Commercium Litterarium, 1739, 87. — A *vihnyei* és *szklenói* hévvízről Moller K. Ottó egyik értekezése (Descriptio stb.) ad felvilágosítást.

[44] *Csaplovics:* Das bartfelder Bad. (1817.) 3. — A fürdő érdekes képe *Kitaibel*-nél: Előtudósítás a bártfai ásványos vízről (Kassa, 1801.)

nyokat és több szórakozást találtak. Így tett többek közt Mátyás király is, mikor (1488 nyarán), azt hiszem a bécsi tanárok befolyására, feleségével, Beatrix-szal együtt Badenben fürdőzött: „Cum alegreza contento et consolatione“, ahogy a ferrarai hercegné írja egyik levelében.[45] De hogy is ne, mikor olyan előkelő füdőhelyen is, mint Trencsénteplic, még 1726-ban is alig volt egy-két, gerendából összetákolt faház, az is állandóan összedűléssel fenyegetett és át meg át járta a hideg északi szél, úgyhogy a betegek napról-napra ki voltak téve a meghűlés veszedelmének. A leggazdagabb főurak is csak sátorokban vagy nedves parasztházakban laktak ottan, a szegényebb nép pedig szőlővesszőből és gallyakból készített vityillókban. Az egész telep egy hadi tábor benyomását tette, melyben a koldusok és tolvajok seregei is folyton zaklatták a für-

32. Pesti Dunafürdő a mult század harmincas éveiben (gr. Vasquez Károly egykorú rajza).

dőzőket.[46] Borszéken is csak maguk csinálta kalibákban laktak 1767-ben, az ennivaló pedig főleg csak rákból és pisztrángból állott.[47] Herkulesfürdőn még a mult század harmincas éveiben is csak lombsátorokban és deszkakunyhókban laktak a szegényebb betegek s esténkint nagy máglyatüzek mellett sütkéreztek, úgyhogy ez a fürdőnek egyik nevezetes látványossága volt. Vendéglő a legtöbb helyen nem volt, ezért is a forrás körül táborozók gyakran a környéken lakó ismerősök vagy rokonok ven-

[45] *Berzeviczy:* Beatrix királyné életére vonatkozó okiratok. (Monum., Diplomat. XXXIX., 127.)

[46] *Hermann András:* De thermis Trenchiniensibus (1726.) 10., 11. lap.

[47] *Halmágyi István* naplója, 316, 410. — Halmágyi István azt is megemlíti, hogy a borszéki utazás sok pénzbe (neki 60 forintjába) került, hozzá még nagyon is legyöngült, mert annyi borszéki vízet ivott, hogy naponkint nyolcszor is volt széke. („Utoljára alig ülhettünk a fenekünkre, de alig is járhattunk, annyira csípte.“)

dégszeretetére voltak utalva. Még az aránylag elegáns Pöstyénben (a 19. század elején is) inkább a szomszédos falvakban vettek lakást az oda sereglő betegek. Erről a következőket írja a jó öreg Gvadányi az ő „Pösténvi Förödés“ című tréfás poémájában:

Vág partyán deszkákbúl áll hosszú épület,
Különös kamarák ebbe, 's jó készület,
Semmiben a' vendég itt meg nem szükülhet,
Végezvén fördését, nyoszolyán hevülhet.

Két köz fördők vannak ez előtt munkálva,
Áll az kerületek deszkákbul tsinálva,
Ezekbe bé-ülhet minden szegény, s'árva,
Heverhet fenekén a' fekete sárba.

Förödik itt Papság, fördik Katonaság,
Városok' lakosi, és számos Uraság,
Mossa rühét zsidó, szennyét a' czigányság,
Förödik Tóth, Németh, és Magyar Polgárság.

Egy hagyításnyira van itt Teplicz falva,
Ki tsak förödni jön, ebbe vagyon szálva.
Ebbül mégyen ki ki, a' vízig sétálva,
Egyedül czigányság campiroz el-válva.

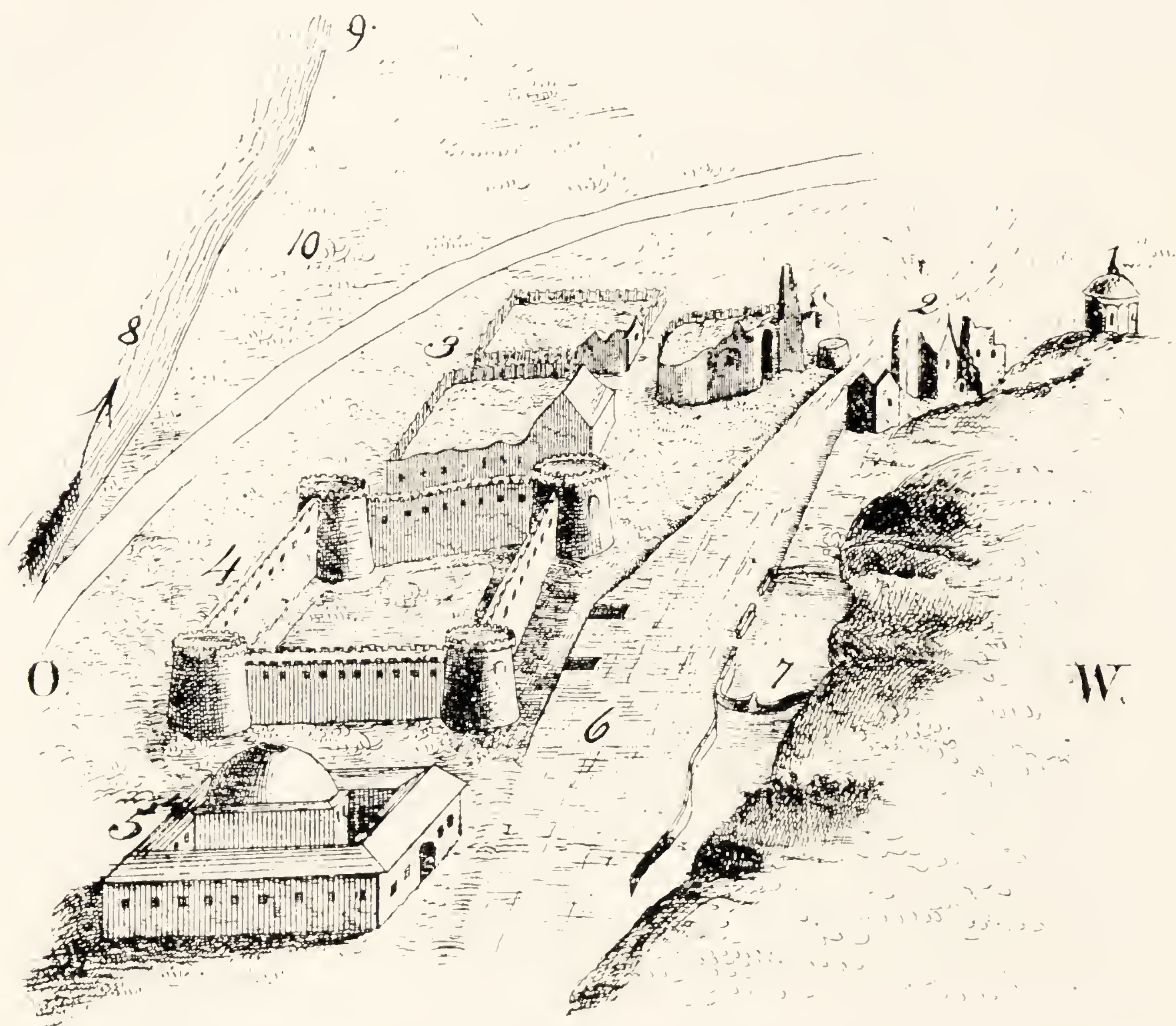
Állandó *fürdőorvosról* ebben a korban természetesen szó sem volt. A vagyonosabb betegek vagy magukkal vitték oda házi orvosukat, vagy pedig a fürdőhöz közel eső valamelyik városból hivattak orvost, ha rászorultak. Wesselényi Anna (1642) nagy örömmel írja fiának, Csáky Istvánnak Tarcsáról, hogy „Itt most a savanyú víznél jó doktorra találtunk; Győrött lakik; itt a savanyú víznél váltig próbáltatja az orvosságokat velünk.“ Mikor Rákóczi Ferenc brigadérosának és főudvarmesterének, Ottlyk Györgynek, a keze kificamodott, a trencsénteplici hévvízbe sietett, abban a reményben, hogy ott majd valami ügyes sebészre bízhatja a baját, de biz ott ilyennek híre sem volt; beteg kezét végre is egy paraszt-speciálistára bízta, ki azután alaposan megkínozta.[48] A 18. század elején aztán megjelenik az első magyar *vándor-fürdőorvos* alakja, Moller Károly Ottónak, a Rákóczi-korabeli arisztokraták kedvelt orvosának személyében, ki évenkint kétszer, május-júniusban és szeptember-októberben, bejárta a felvidék és Borsod-, Pest-, Biharmegye fürdőit s nagy tudásával segítségére volt a fürdők betegeinek.

A középkorban nálunk úgy, mint a külföldön, férfiak és nők együtt fürödtek. A 16. század elején már több helyen (péld. Pozsonyban) külön férfi- és nőosztályok is voltak ugyan, de ez inkább kivételszámba ment. Stubnyán még 1658-ban is közös medencében fürödtek a nők és férfiak, s a szemérmesebb vendégek kénytelenek voltak külön kádfürdőket használni.[49] *Brown* Edvárd is említi az ő útleírásában (1668—1673), hogy Szklenón sok férfi és nő fürdött együtt a nagy teremben, sőt a férfiak azt a tréfát is megtették, hogy egy nagy eleven kígyót bocsátottak a nők közé, nem kis rémületére a gyöngébb nemnek. *Tollius* (1700) a Nyitra mellett sétálva, nőkkel találkozott, kik sans gêne levetkőztek és megfürödtek

[48] Monum. Hung. Histor., Irók, 27. köt., 119. — Ezzel szemben a stubnyai fürdőnek már 1568-ban két állandó sebésze volt. (Körmöcbányai városi lvltr., 1568., 1573., tom. I. 33, 1. 9.)

[49] L. *Révai Kata Szidónia* levelét: Tört. Tár, 1889. 160.

az ő szemeláttára.[50] A törökök ezzel szemben nem engedték meg a nők és férfiak közös fürdését. Budán a Sárosfürdő volt a „Jungfernbad", a Rudas pedig a férfiaké. Buda visszafoglalása után azonban csakhamar újra felkapták a közös fürdés szokását s *Townson* még 1793-ban is némi megbotránkozással írja, hogy a budai fürdőkben mezitelen és majdnem-mezitelen fiatal emberek és leányok együtt füröduek, nagy hancurozás közt úgy csapkodva a vizet, mint a halak ívás idején. Zsidóknak nem volt szabad a közös fürdőket látogatni.[51] Nagyobb fürdőinkben külön osztályuk volt, melynek német városainkban *Judenkammerl* volt a neve. Ez a

33. A Császár- és Lukácsfürdő (a régi Felhéviz) környéke Buda visszafoglalása (1686) korában. F o n t a n a (Grundriss und Prospectio der Königl. Residenz Stadt Ofen stb. Bécs, 1687.) és L i n z b a u e r (Die Warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen-Pest, 1837.) után. — 1. Gülbaba moséja. 2. Derviskolostor romjai. 3. Fogház és istállók. 4. Császármalom, négy sarkán a kerek tornyokkal (a mai Lukácsfürdő, L u k e r b a d vagy B l e i c h e r b a d). 5. V e l i b é g kupolás fürdője (a mai Császárfürdő). 6. Út a halastó és a mai Lukácsfürdő közt. 7. A melegvízű halastó (melybe Kitaibel a mult század elején a nagyváradi N y m p h a e a t h e r m a l i s-t átültette). 8. Duna. 9. Dunai hajókikötő. 10. Körülbelül a mai irgalmasrend kórházának helye.

rendelkezés igen fájdalmasan érintette a jobbmódú és intelligensebb zsidóságot,[52] de *Csaplovics* még 1821-ben is lelkére köti a bártfaiaknak, hogy a szélrózsa minden irányából odasereglő lengyel és másfajta zsidókat ne bocsássák be a közös fürdőbe és az ivókúthoz. Ezt az ő jellegzetes, erőteljes nyelvén a következő körmondattal indokolja: „Die ganze

[50] *Tollius:* Epistolae itinerariae. Amstelod., 1700., 154, 190, 195. (*Nékám* i. m. után idézve).

[51] Sopronban már 1524-ben így rendeli a városi fürdőszabályzat.

[52] V. ö. *Linzbauer:* III. (1). 323. (A balatonfüredi hévvízre vonatkozó rendelet 1787-ből.)

Christenwelt tritt zu den Gesundheitswaessern nicht anders, als mit einer Art von Ehrfurcht und Anstand; der Israelit schleppt sich dahin in seinem langen zerfetzten, zerlumpten, seit Jahr und Tag nicht ausgeklopften, von allerhand Reptilien bewohnten Koscherpeltz; seine Kopfborsten theils zerzaust, theils durch Weichselzöpfe zusammengeleimt, sind voll Stroh und Federn; die Haende mit vorjaehrigen Schmutz und Mist belegt, und nach Umstaenden auch mit Scalsiositaet garniert; das Maul voll Geifer und ein solcher Kerl biegt sich über den Brunnen mit aller Hast, taucht mit dem Glase nicht selten auch seine Fauste ein, erwischt ein andersmal den kupfernen Löffel und schlürft das Wasser daraus; — wer hat nun noch Appetit nach einem solchen schmutzigen Bipes aus dem Brunnen zu schöpfen? Das Wasser wascht zwar alles weg, allein schon der Gedanke der Unsicherheit, dass man vielleicht dort sitzt, wo der Jude seinen leprösen Buckel kratzte, ist nichts weniger als appetitlich. Im Wirtshaus und im Himmelreich sind sich die Menschen alle gleich, sagt zwar eine altes Sprichwort, allein, wenn sich jemand auch das Wirtshaus gefallen laesst, so ist darin vom Bade keine Rede, und im Himmelreich — das wollen wir erst sehen."[53]

A hiányos lakásviszonyok folytán nem egyszer megtörtént, hogy hírnevesebb fürdőinket egy-egy hatalmaskodó főúr erőszakkal foglalta el a maga és kisérete számára, legalább is arra az időre, míg a főszaison tartott. Igy tett Révay Ferenc turóci főispán, ki fegyveres zsoldosaival rajtaütött a stubnyai fürdőn s erőszakkal lefoglalta azt, majd később Kéry János és Bakoss István zólyomi várnagy 1627-ben, sőt olykor még harciasabb szellemű mágnáshölgyeink sem respektálták azt az oltalomlevelet, melyet még Mátyás király adott a stubnyai fürdőnek, illetőleg Körmöcbánya városának, így pl. Nyáry grófnő, ki 1634-ben fegyveres szolgáival betörette a fürdőbeli „kőház" kapúját, szintúgy Rákóczi Pálné, ki 120 lovassal érkezett Stubnyára s minden előzetes bejelentés nélkül a fürdő összes helyiségeit lefoglalta. Ezzel szemben áll Esterházy Miklósnak és Wesselényi Ferencnek, a két hatalmas nádornak udvariassága, kik minden alkalommal külön kérték ki Körmöcbánya városának engedelmét, hogy a stubnyai fürdőt használhassák. Mindazáltal ebben sem volt sok köszönet, mert ezek a nagy urak rendszerint oly töméntelen kiserettel jelentek meg s oly sok gondot, bajt okoztak a fürdőnek, hogy egy ízben, Wesselényi és kiséretének eltávozása után a fürdő felügyelője Körmöcbányához intézett levelében így fohászkodik fel: „A nádor úr nem kíván ez évben visszatérni a fürdőbe; az Uristen tartsa meg ezt a jószándékát a jövőre is. Amen!"[54]

A fürdéssel s az ásványvizek ivásával igen gyakran visszaéltek fürdőző eleink. Bethlen Gábort közvetlenül halála előtt (1629), mikor már „az gyomráig ment fel az dagadás" (vagyis az *ascites),* Somborra küldik *forráslátni.*[55] Mikor Kemény János Sáros vára alatt szemben áll az osztrák császár (és magyar király) hadaival, az ellenséges tábor vezére, a palatinus, arra kéri, engedje meg, hogy emberei az ő (Kemény) birtokában levő savanyúvíz-forrásról vizet hozhassanak, mit Kemény meg is engedett, tudván, hogy „az palatinus oly igen szokott vala élni affélével, hogy az nélkül lenni egész nyavalyának tartja vala.[56] Pethő Gáspár

[53] *Csaplovics:* Topogr.-statist. Archiv d. Königr. Ungarn, 1. 22.
[54] *Szőts Pál:* Stubnya-fürdő. Bpest, 1892. 74. és köv.
[55] *T. T.* 1895, 309.
[56] Kemény János Önéletírása, (1856), 355.

(1622) napjában harminc meszely tarcsai vizet iszik, mindaddig, míg meg nem csömörlik tőle; Esterházy Miklós is addig issza, míg fejfájást nem kap, de azért nem hagyja abba akkor sem, mert a többi tapasztalt fürdővendég azt tanácsolja neki, hogy folytassa bátran, mert „csak most kezd a víz a főben is munkálkodni";[57] sőt még haza is visz belőle egy-két hordóval. A jó öreg *Nyulas* Ferenc doktor hosszan és érdekesen tárgyalja könyvében,[58] hogy milyen mértéktelenül itták a radnai borvizet az ő idejében. Volt egy ismerőse, ki minden 24 órában hat veder savanyúvizet ivott, „egyik tseberből itta, másikba mingyárt kihányta, és ezt egy jó darab ideig, míg meghólt, mind így folytatta; halálakor úgy elfogyott vólt testében, hogy tsontjait tsak a vékony aszszu bőr takarta bé, s hanyottan fektében láthatóképpen kiült hasából hátagerintce." Sok meggondolatlan ember „zsebébe dugván eszét, vízözönnel akarja megvenni az egészség várát!" Dessewffy József is említi a harmadik bártfai levelében, hogy ezt a fürdőt egy idősebb úriember látogatta, ki idejét és pénzét óhajtván kimélni, este beült a fürdőbe s csak másnap reggel ment ki belőle; a meleg vízben vacsorált, abban töltötte az egész éjszakát, hol bor, hol álom között. A már említett *Brown* Edvárd is szemére veti a stubnyaiaknak, hogy a fürdőben esznek, isznak és alusznak. A trencsén-teplici fürdőben még asztalok is voltak a víz fölött a bassinekben s azokon fogyasztották el reggelijöket a vendégek, azokon vetették a kockát, kártyáztak és kvaterkáztak; különösen zsidókról említik a régi följegyzések, hogy botrányosan hosszú ideig bentmaradtak a fürdőben, csakhogy az ezért fizetett ezüstpénz árát alaposan „lefürödjék". Különben az orvosok maguk sem kifogásolták, hogy aki jól bírja, 3—4 óra hosszáig is bennmaradjon a vízben.[59] Az az idő, mit a vízen kívül töltöttek a fürdőzők, vidám mulatozásban, kockavetésben,[60] táncban, a 18. század vége felé pedig *theátromnézésben* mult el. Már korán reggel muzsikaszó ébresztette fel a vendégsereget:

Madarak zengését musica követi,
Melynek majd éjfélig soha sincs szüneti;
Némelly a mint szemét álmából fölveti,
Már nyugott lábait tánchoz egyengeti;

írja *Fejér* Antal Balatonfüredről 1777-ben, hol még akkor csak három „szála" és a fürdőház állott (a mainál sokkal jutányosabb árszabással),[61]

[57] *T. T.* 1901, 489., 488., 484.

[58] *Nyulas F.:* A radnavidéki vasas borvizeknek orvosi erejéről stb. (Kolozsvár, 1800.) 3. darab, 114 s köv.

[59] *Vámossy Zoltán:* A fürdőügy fejlődése és a régi fürdőélet Magyarországon. Egészség, 1897. évf. 133. és Orvosi Hetilap 1897. 28. sz. — A fürdőben való evés-ivás szokása még a 18. század második felében is nagyon divatos lehetett nálunk, mert *Conrad* András soproni orvos is azt tanácsolja a betegeinek, hogy

Dumque salutifera fervens immergeris unda
Pertingant fauces nulla alimenta tua.

Különben Németországban teljesen hasonló divat járta, amint ezt a régi fürdőéletről ránk maradt német képek, metszetek, és az 1588-ból való német verszet: „Aussig Wasser, inne Wein, Lasst uns alle fröhlich sein" bizonyítja.

[60] Esterházy Miklós (1627) sürgeti a feleségét, hogy a kockajátékot és az ostáblát hamarosan küldje utána a tarcsai fürdőbe, mert nagyon csunya, sáros idő van, unatkoznak. (T. T., 1900. 37.)

[61] 1786-ban a balatonfüredi fővendéglőben következő árak voltak: egy hat fogásos ebéd 18 krajcár, egy nyolc fogásos 30 kr., a vacsora ára *(„ha sokan vacsorálnak"):* 12 kr., egy sült csirke salátával 15 kr., egy sült liba 30 kr., asztali bor 2—4 kr., a legnagyobb és legszebb (festett) szoba 30 kr., egy földszinti szoba 18 kr. stb.

úgyhogy jóelőre meg kellett rendelni a kvártélyt, mert különben könynyen megesett, hogy már nem jutott szállás, legföljebb a vendégszerető füredi polgároknál. Gróf *Fekete* János, ki 1792-ben fordult meg Balatonfüreden, szintén versben örökítette meg a füredi víg életet:

Délután a sok tánez, *theátrom*, menyecske
Mulatták az ifjat, vént egy pikétecske.

Mikor aztán a válás szomorú napja elérkezett, a tekintélyesebb vendégeket hangos trombitaszóval vagy cigányzenével búcsúztatták, csakúgy mint érkezéskor. Természetesen — nem ingyen!

*

34. Balatonfüredi csendélet a hatvanas évek elején. (Egykorú aquarell után.)

Az egyéni tisztálkodás módja és eszközei után lássuk most már hogy milyen volt ebben a korszakban (16—18. század) a *köztisztaság* állapota Magyarországon?

A dolog természetében rejlik, hogy ebben a tekintetben nagy különbségekre akadunk az egyes vidékek, a talaj minősége, az éghajlat stb. szerint. Az alföldi városokról nagyjában elmondhatjuk, hogy az esős évszakokban sártengerben úsztak. A német hadakkal hazánkba vetődött *Coberus* a magyarországi sár és piszok óceánjáról beszél, mely elől nincs

menekülése senki emberfiának.[62] A városi hatóságok sok helyütt elrendelték, hogy az utca a házak előtt megpádimentomoztassék s ahol szükséges, kövezett átjárók is készíttessenek, de a kivitellel nem mindenütt törődtek és sokszor a hozzávaló pénz is hiányzott. Igy Győrött esős időben feneketlen sár borította az utcákat. Szatmáron pedig a kamara tisztjei 1676-ban egyenesen bevádolták a városi tanácsot, hogy az utcák tisztaságával nem törődik; a sár miatt a lakásokból ki sem lehet mozdulni, mert hat ökör is elakad — még pedig üres szekérrel — az utcán. A felvidéki városokat e részben kevesebb mulasztás terheli, de ne felejtsük el, hogy azoknak nem kellett az alföld porával, homokjával küzködni, továbbá iparűzők voltak s így anyagi helyzetük is kedvezőbb volt, a városi jövedelmek elég bőségesen folytak s a tanács a legnagyobb pontossággal behajthatta őket, anélkül, hogy a sokféle adó a különben is tehetős német polgárságot nagyon megterhelte volna. De azért még oly előkelő, német lakosságú városban is, mint Pozsony, ahol a jámbor városi polgárok már igen régen, hűségesen fizették évenkint a *pflastergeld*-et, még ott is sokszor oly nagy sár borította az uccákat s oly hepe-hupás volt a kövezet, hogy a kocsiban utazók állandóan a felfordulás veszedelmének, a lovak lábtörésnek voltak kitéve.[63]

Ha még a koronázó városban, a 18. század első felében is, ilyenek voltak a viszonyok, képzelhető, hogy a török megszállás alatt levő területeken milyenek voltak az állapotok. A másfél százados török uralom volt a mi megsemmisítő csapásunk nemcsak politikai és művelődési, hanem közegészségügyi és népesedési tekintetben is. Valahányszor a Balkán látogatóba jött hozzánk — szerencsére nem sokszor — mindig vele jött a balkáni erkölcs és a piszok is. *Bocatius* említi, hogy 1605-ben a tiszta német lakosságú fővárosban, Budán is akkora volt a tisztátlanság és szenny, mint egy vérbeli török városban. A holttestek szabadon hevertek az utcákon; a vizet lóháton hordták a várba s ott drága pénzen árulták, mert a felső városban nem voltak kutak. „Pestet is inkább *pestis*nek kellene nevezni", teszi hozzá kiérezhető keserűséggel s hogy nem túloz, azt *Busbek* hasonló értelmű leírása is bizonyítja.

Pedig városaink már a 15. században is nagy súlyt fektettek a higienikus szempontokra s fennmaradt emlékeink a mellett szólnak, hogy ebben a korszakban nem állottak hátrább a németországi városoknál. Kassa statutumai elrendelik, hogy háza előtt mindenki, bírság terhe alatt, tisztítsa el a sarat s a kövezetet úgy kell rakni, hogy az esővíz lefolyhasson róla. Kassa városának effele rendelkezései később is gyakran ismétlődnek. 1668-ban az ottani „nemzetes fürmender és a nemes község" kéri „nemzetes bíró uramot és az nemes tanácsot", hogy mivel az uccákon sok sár és „egyéb féle ocsmányság vagyon, melyek tapló gyanánt vadnak, honnét külömb külömb féle nyavalyák és döghleletesség származik": ennélfogva utasítsa a háztulajdonosokat a sárnak és egyéb rútságnak eltakarítására. 1692-ben megismétlik ezt s különösen a mészárosoknak, kik „télben és kikeletre undok bűzzel döghleletességet szerez-

[62] Nemo, quicunque tandem sit et quoscunque tandem labores et molestias pertulerit, tantum sibi persuadeat, ut *ex Oceano sordium Pannonicarum* se salvum enataturum speret. (Observat. castrens. Ungar. 3. decad., 3., p. 18.)

[63] *Linzbauer:* II. 8. (1727-ből való adat.) *Pécs* városában még ötven évvel később is hasonló lehetett az uccák kövezete, mert 1780-ban elrendelik, hogy a *kőflastrom* (vagyis a mai „flaszter") „amennyire lehet" jó karban tartassék s a „héjában való gödrök megtöltessenek és elteríttessenek."

nek", parancsolják meg, hogy a városon kívül vágják le a marhát. Kolozsvárt 1585-ben elrendelik, hogy minden *tizedes*-nek gondja legyen rá, hogy az ő *tizedében* a régi kutakat kijavítsák, a szemetet és ganéjt az uccára ki ne hordják s erre a *kapitánok* [t. i. az úgynevezett *uccakapitányok*] erős büntetéssel gondot viseljenek. A háromszéki constitúciók (1717.) meghagyják, hogy ha „az falu közönséges élő vizit a festők rútítják vagy a mészárosok a folyó vízben mosnák a marhák beleit", akkor 40 dénár büntetést fizessenek. Fogarasban (1690.) egy, két és ismétlés esetén még több forint büntetéssel sujtották azokat, kik a városon, falun végig menő folyóvízben bőröket, állati beleket mostak, dögöt vagy embervérrel szennyezett ruhákat (borbélyok!) dobtak bele. A büntetés dolgában még irgalmatlanabb volt Mármarossziget, melynek tanácsa 1652-ben kimondja, hogy „látván azt is, mely rút és illetlen dolog az rusnya szemetet, ganét és vargák cserit az város utcájára hordani: végeztük azért, hogy akinek háza előtt afféle sordities vagyon, a publicatione praesentium quindenáig horgya el onnét, sub poena fl. 12. ...Ezután penig valaki szemetjét az utcára hordaná, toties quoties fl. 6 legyen az büntetése; hanem hordja kiki maga udvarára". Győrött (1692.) elrendelik, hogy ha valaki ganéjt vagy piszkos vizet stb. önt az utcára vagy a kutakba, azt a városi profósz *(profosius),* ha tetten éri, azonnal tartóztassa le s csak egy forint lefizetése után bocsássa szabadon, melynek fele a profószé, másik fele pedig az (esetleges) följelentő része legyen. Száz évvel később (1797-ben), mikor már az égalité-fraternité jelszava járta, Bereg vármegye még mindig szükségét látta, hogy huszonnégy botot utalványozzon ki a nem-nemesnek, ha szemetjét az uccára dobta. Végezetül még csak két 15. századbeli adatot szeretném itt megemlíteni, érdekesebb volta miatt: azt t. i., hogy Nagybánya utcáit 1472-ben kőből rakott járdákkal látták el s a város kövezeti adó fejében minden szekértől egy denárt szedett.[64] Bártfán 1432-ben többször fizettek 6—10 napszámost, kik az utcai szemetet összegyüjtötték s vásárok után a piacot kitisztították; 1436-ban a szemeteseknek (*schewfler, mistlader,* qui forum mundaverunt) 11 denárt fizettek a munkájukért; 1434-ben pedig Krakkói Mihállyal szerződik a város, kinek a ciszternák karbantartásáért ez évben 125 denárt fizetnek.[65] Azt lehet mondani, hogy a 15. században már valamennyi felvidéki városunkban volt *vízvezeték.*[66] Besztercebányán (1436.) Miklós *„rohrmeister"* egy malom bére fejében a városi ciszternákba bevezeti a vizet. Körmöcbánya 1446-ban vízműveinek készítésére 2673 kamarai és 2062 arany forintot ad ki. Eperjesen és Kassán szintén már a 14. század elején bevezetik a Hernád és Tarca folyók vizét. Ugyanezt teszik a kolozsváriak a Szamos vizével 1558-ban. Buda várába szekereken vitték fel a Duna vizét.[67]

[64] M. Történ. Tár, X. 239. — *Demkó:* 165.

[65] *Grossmann M.:* Bártfa város számadáskönyvei (1911), 44., 46.

[66] *Demkó:* A felsőmagyarországi városok életéről a 15—17. században. Budapest, (1890) 99.

[67] „Etliche schöne lange Plätz (Buda várában), so auf beedt Seitten mit lautter Kauffmansladen, so shön anzusehen besetzet, undt in der Mitten grosse Zistern, oder Wasserkasten von Marmelstein, kleinen Kappellen gleih gemacht, worin das Tonau-wasser zum offentlichen Gebrauch täglichen mit grossen Ludern von den Saum-Pferden getragen wirdt, stehen". *(Auer naplója,* ed. Lukinich, 148.) — A középkori Buda *wassertrager*-jeiről lásd: *Linzbauer* I. 54—55; (a budai jogkönyv rendelkezései.)

A *csatornázásra* úgylátszik már a város alapításakor vagy legalább is a városi élet legkezdetén gondoltak városaink polgárai.[68]

A legrégibb, előttem ismert adatok közül megemlítem még a Pozsony városában 1430—40. években életbe léptetett köztisztasági rendelkezéseket, melyek bizonyítják, hogy az utcákat s tereket rendszeresen söpörtették s erre a szemétgróf *(mistgraf)* ügyelt fel, kinek heti 600 denár volt a fizetése.[69] Városi fogat és két ló állott rendelkezésére, hogy a házak elé kirakott szemetet összeszedje és a külvárosokban lerakja. Az árnyékszékeket a városi gyepmester, a sárkirály *(kotkünig)* tartotta rendben, ki a gazdátlan kutyákat is összefogdosta, a döglött állatokat az utakról eltávolította s ezen tevékenységeért heti 45 bécsi dénárt kapott.[68*]

Az *árnyékszékekkel* sok baj volt hajdanában. *Schams* még 1820-ban is megbotránkozva említi a pesti Dunaparton, különösen vásárok alkalmával, felhalmozódó emberi és állati ganajtömeget, melyet a város díjtalanul ajánlott fel a kertészeknek, csakhogy olcsó szerrel szabaduljon tőle, de nem sok eredménnyel.[70] A középkorban rendesen a várárok volt az egész város közös hulladékrezervoárja, képzelhető, hogy micsoda bűzt terjesztett az, micsoda járványfészek volt! Az egyes házakon erkélyszerű nyílások szolgáltak az árok vagy patak fölé, onnan hullott le a bélsár és ment tovább (ha ugyan *ment*) városkörüli útjára. Még a tisztaságukról híres szász városokban is így volt ez.[71] Kivételek csak nagy ritkán akadnak; ezek közé tartozik a régi Buda, hol a budai jogkönyv idejében voltak megfelelő árnyékszékek *(sprachhaus, lewbel, schimpfhaus)* és elvezető csatornák, amelyeket a föld alatt vagy a fölött vezettek. A síkságon lakó magyar lakosság nyilván később ismerkedett meg az ülőkés árnyékszékek kényelmével. Erre nézve érdekes adattal szolgál a Magyar Oklevélszótár egyik 1429-ből való feljegyzése, illetőleg gúnyneve: „*Georgius Polczonzaro* dictus". A 15. század magyarjai nyilván nagyon megcsudálták György urat, ki úgylátszik saját úri kényelmére ülőkés árnyékszéket csináltatott magának; jót nevethettek rajta, mert hiszen az ősmagyar harcos, ha némi kényelmet akart szerezni magának, a földbe ütötte dárdáját és abba kapaszkodott. Később a ház mögött két karót vertek a földbe, — ez volt a *non plus utra*,[72] s ez mindenesetre sokkal jutányosabb kommoditás volt, mint az, melyről Kazinczy (1811-ben, öccsénél Nagyváradon jártában) tréfás büszkeséggel írja egyik barátjának: „Ich nahm Platz an dem 100 flor. gekosteten Leibstuhl!"

Föntebb a gazdátlan, kóbor kutyákról történt említés. Kivált alföldi városainkra valóságos istencsapása volt ezeknek a garázdálkodása, mely néhol szinte endémikus gyakoriságúvá tette a legborzasztóbb betegségek egyikét, a *veszettséget*. Az a sok babonás gyógyításmód, mit a nép használt ellene, nem ért többet, mint az ősi „kutyaharapást szőrivel".[73] Vácott 1770-ben annyira elszaporodtak a veszett ebek, hogy miat-

[68] A lőcsei és bártfai csatornázási viszonyokról l. *Demkó* és *Grossmann* id. munkáit.

[69] A budai jogkönyv (350. szakasz, 187. lapon) szintén említi a *mistgrof*-ot.

[68*] *Ortvay*, i. m. 198—200.

[70] *Siklóssy:* A régi Bpest erkölcse, 92.

[71] Például Nagyszebenben (egészen 1836-ig!) Lásd: *Sigerus:* Vom alten Hermannstadt (1923.) II, 84.

[72] V. ö. *Trócsányi Z.:* Magyar régiségek, I. 35.

[73] Ne gondoljuk, hogy ez az eljárás magyar specialitás. Az egész világon. Spanyolországtól Chináig, Oroszországtól Délafrikáig, el van terjedve, tehát nem lehet arról szó, hogy e babonás gyógyítás vándorolt, hanem a primitiv népek ősi

tuk az utcára lépni is veszedelemmel járt; ezért is Migazzi bíboros elrendelte, hogy a mészárosok csak két, a házas gazdák csak egy kutyát tarthatnak s ezeket is csak megkötve. Az olyan kutyatartót, ki ennek a rendeletnek nem tett eleget, 14 napi börtönre vetették s ha ez sem használt, kényszermunkára ítélték.[74] Más városainkban, megyéinkben is sok hasonló szigorú intézkedésre akadunk, derüre-borúra rendelkeztek a veszett ebek irtása felől, de mindez nem sokat lendített a veszettség elleni küzdelem ügyén, részben azért, mert ebbe a kutyadologba is belejátszott az ősi magyar átok: a *protekció*,[75] részben azért, mert azt hitték, hogy ha megszületett a „rendelet", akkor el van intézve a veszettség dolga is. A legnagyobb baj különben az volt, hogy régen a veszett ebek, a kornak babonás előítélete következtében, már apriori bizonyos fokú immunitást élveztek: az, aki az ilyen állatot agyonverte, megbecstelenítő (dehonesztáló) cselekedet bűnébe esett, mely rá nézve legtöbbször keserves következményekkel járt. Kassán 1641-ben egy kőmíves megölt egy kutyát s ezért a céhbeliek meg akarják fosztani a mestersége gyakorlásától; szegény Kőmíves Jakabnak nincs más menedéke, mint hogy avval védekezik: ő csak „történet szerint (történetesen, véletlenül) ölte meg a kutyácskát".[76] Hasonló eset történt 1712-ben Sopronban, hol egy Lakics István nevű csizmadiát fosztottak meg céhbeli jogaitól és nyilvánítottak becstelennek, mert egy veszett kutyát, mikor az rátámadott, agyonvert, úgyhogy végre is csak királyi kegyelem adta vissza a becsületét s a mestersége további űzésére való jogot.[77]

Járványok idején különös gondot fordítottak a városok köztisztasági viszonyaira. E részben elegendőnek vélem, ha Sopron városának 1523-ból és 1537-ből való jegyzőkönyveire utalok, melyekben mondhatni modern elvek szerint szabályozzák az utcatisztogatás ügyét.[78] Általában a járványok s első sorban az oly gyakran megismétlődő pestisjárványok idején tett hatósági intézkedések tanulmányozása a legjobban felvilágosít bennünket arról, hogy milyenek voltak a közegészségügy viszonyai a régi Magyarországon? Célszerű lesz tehát, ha e kis értekezés során néhány jellemző adattal világot vetek a *magyarországi pestisjárványok* történetére is.[79]

felfogása és eljárása volt minden időkben. V. ö. *Englert* és *Bolte* (Zschr. d. Vereins f. Volkskunde, 29. évf. (1919), 44.); *Marzell* (Mitteilgn z. Gesch. d. Medizin, 19. köt (1920), 99. és 20. köt. (1922), 285.)

[74] *Karcsú A.:* Vác város története (1880), II. 92.

[75] Pest városában 1842-ben elrendelték, hogy a befogott kutyák „a hóhér lakásán" 48 óráig életben tartatnak; ez idő alatt a tulajdonos 48 pengőkrajcár lefizetésével kiválthatja ebét. Azokban a városrészekben pedig, hol veszettségre gyanús kutya kóborolt, „az utcán találandó kutyák minden tekintet és kivétel nélkül befogatnak és rögtön megöletnek". *Pap Ignác* pesti állatorvos kiváncsi volt rá, hogy hogyan hajtják végre a nagyhangú rendeltet? A Hatvani-kaputól a báró Sándor-utcáig kísérte a „hóhérsuhancokat" kutyafogás közben s e rövid úton négyszer hallotta tőlük, hogy „Ne bántsd azt, hiszen tegnap váltották ki tőlünk!" (Sebészi Almanach, 1843, 180.)

[76] T. T., 1909, 315.

[77] Soproni városi levéltár. Lad. X. Fasc. 2., No 36. (1712). Arról, hogy szabad-e a veszett kutyát agyonverni, lásd még *Lindner:* Az Altenberger-féle kódex nagyszebeni kézirata (1885), 131—133.

[78] Sopron sz. kir. város monografiája (1890), 1., 4. és 16.

[79] Ez adatok legnagyobb része az 1739—43. évi pestisre vonatkozik s az Orsz. Levéltárban található „Acta pestilentialia"-ból van véve. Ha tehát a következőkben más forrásra nem utalok, akkor legtöbbször az Orsz. Levéltár pestisaktái értendők.

A régi magyarok nagyon jól tudták, hogy a járványos betegségek és a pestis ellen különösen, legbiztosabb óvószer az *elkülönítés*, az izolálás. Ezért is a járvány közeledésének hírére egészséges vagy nem fertőzött vidéken levő várakba, erdőkbe stb. menekültek. *Heltai* krónikája szerint így tett Mátyás király is az 1479. évi pestis idején, mikor feleségével együtt „erdőkben és kies vizek mellett bujdosódik vala“, szintúgy az utódja, II. Ulászló is, ki az 1508. évi budai pestis elől egész családjával Pozsonyba menekül, az 1510-iki mirigyhalál alkalmával pedig Heltai följegyzése szerint „kiméne az erdőkbe és mind oda vadásza; onnét méne Szegeddé, Szegedről Csanáddá, és a Dráván által menvén, Babocsára méne“, mindig tovább menekülve a fenyegető veszély elől. *Bujdosás*nak nevezték ezt régi íróink. Az 1710. évi pestis alkalmával gróf Károlyi Sándorné Olcsváról Egerbe menekül gyermekeivel, majd mikor itt is felüti fejét a ragály, tovább a Hernád és Tisza közt levő mezőségre, hol ekkor már számos felvidéki úri család tábort ütött s elég kedélyesen töltötték idejüket mindaddig, míg az esős évszak be nem köszöntött; ekkor bizony jobb szerettek volna a fákra mászni.[80] Némely pestisjárvány még a téli fagyok idején is oly erővel dühöngött, hogy a városok lakossága, legalább is a tehetősebb polgárok, kénytelenek voltak az erdőkbe menekülni előle.[81]

Az egyes ember lehető izolálása céljából a tömeges gyülekezés, a kocsmák, iskolák látogatása pestises időkben tiltva volt, sőt sok helyen még az istentiszteletet is a szabad ég alatt tartották.[82] Az orvosok a pestises betegek lakásába nem léptek be, hanem sokszor csak a házak udvarára s onnan, messziről kiabálva, kérdezték ki a beteget vagy hozzátartozóit; csak a hivatalos, külön erre a célra kirendelt pestisorvosnak *(pestilentiarius expositus)* volt joga és kötelessége közvetlenül megejteni a betegvizsgálatot. Még a vesztegházakban elkülönített betegeknek is csak egy árkon keresztül, hosszú póznán nyújtották át a papok az ostyát és a bort.[83] A gyanús házakat „kurta cédulá“-val, a fertőzötteket „hosszú cédulá“-val jelölték meg, mely utóbbira halálfej is volt rajzolva.[84] A köznép tudatlansága, babonás elfogultsága, végzethivése és nyomorult lakásviszonyai, a tanult orvosok nagy hiánya azonban a legjobb törekvés eredményét is kétségessé tette, sőt egyenesen meghiusította. *Szamosközi* abban a megdöbbentő leírásban, melyet az 1586-iki magyarországi pestisről ad, többek közt megemlíti, hogy az akkori nép nevetséggel és gúnnyal fogadta a legokosabb intőszót is, és minden figyelmeztetés ellenére összevissza fogdosta, tapogatta a betegek rendkívül fertőző természetű tályog-

[80] *Éble Gábor:* Károlyi Ferenc gróf és kora, 63—65.

[81] Eötvös József szatmármegyei alispán írja a kancelláriának Endrédről (1742 dec. 17.), hogy a vármegyében oly heves a járvány, hogy az összes hatósági személyek kénytelenek voltak az erdőkbe menekülni, mi különösen a gyermekes családokra nézve nagy veszedelmekkel járt. Szirmay András is azt írja a naplójában (1710): „Az pestis ez idén igen grassálván hazánkban, annak dögi miá Eperjesről gyermekimmel júniusban Topolljókára, onnan septemberbe Mislinára, és onnan decemberben Hrubóra recipiáltam magamat.“ (Adalékok Zemplén várm. történetéhez, VIII. 271.)

[82] Például az 1710. évi járvány alkalmával Szegeden. *(Reizner:* Szeged története, III. 171.)

[83] Békés vm. régészeti és tört. társ. évk., X. 44. (1738-ból.)

[84] Debrecenben, 1739. (Államorvos, 1885, 57.)

jait, kelevényeit.[85] Így volt ez még a 18. század közepén is, mint mindjárt látni fogjuk.

Hogy egyes városok, helységek miként igyekeztek megoltalmazni magukat a járvány közeledtekor, arról érdekes felvilágosítást a Nemzeti Múzeum levéltárának egy magyar nyelvű irata 1739-ből, mely Szöllős nyitramegyei községre vonatkozik.[86] Ebben először is, a kor vallásos hangulatának megfelelőleg, utasítások foglaltatnak arra nézve, hogy mindenki bensőséges imádsággal forduljon Magyarország patronájához és a pestis ellen óvó védőszentekhez: szent Sebestyénhez, szent Rókushoz, xaveri szent Ferenchez, szűz szent Rózáliához, azonkívül hajnali harangozáskor mindenki mondjon el három angyali üdvözletet, és ahhoz még öt Miatyánkot, öt üdvözletet „és egy Hiszekegyistent térdepölve“. Ezt napjában többször is, minden harangozáskor, meg kellett ismételnie a jámbor keresztény hívőnek, ha testi üdvösségének sikeres megóvására számot tartott. „Az korcsmákra való járás, főképpen muzsikával és tánccal, úgy más akármiféle játékokra való gyülekezet is, melyben az úr Isten könnyebben megbántódhatnék“, tilalmas volt. Az ünnepszegőknek és káromkodóknak, tobzódóknak és részegeskedőknek, egyéb „rosztévőknek és vétekkövetőknek“ 12 forint, vagy (ha fizetni nem tudott) kaloda és *csapás* volt a büntetése. Elrendelik továbbá, hogy az egész falut körül kell árkoltatni, kerítéssel vagy tövises gátakkal körülvenni. „Meg ne merészelje senki azt megkezdenyi, megsérteni vagy megbolygatni, hanem inkább kiki maga darabját igazítani és épségben tartani és vigyázni köteles lészen, hogy azon se szekér, se marha, se gyalog ember vagy gyermek által ne bújhasson“. Aki ezt megpróbálja, annak megint 12 frt, vagy kaloda és csapás lesz a járandósága. Ha valakinek valami fontos okból ki kell mennie a faluból, ezt csakis a falu két végén hagyott *strázsás kapukon* át teheti, melyek mindegyikénél éjjel nappal két-két „igaz, józan, gondos és hiteles“ fegyveres strázsa áll őrt, kiket minél gyakrabban figyelmeztetni kell arra, hogy „rájuk bizattatott és tőlük is függ, az úr Isten kegyes akaratja mellett, az egész helységben lakozó számos embereknek élete vagy halála, megtartása vagy veszedelme“. Azonkívül még kint a község határában, az országúton is állott két fiókstrázsa, az egyik a községen felül „az Akasztófa nevű fánál“, a másik pedig a vízen túl, ahol elágazik az út, s ezek már messziről rákiáltották a közeledő utasokra, hogy a faluba nem szabad betérniök, tehát másfelé menjenek. Akinek nem volt kielégítő *friss* passzszus-levele, azt, ha kell, fegyveres kézzel is kergessék vissza. Ha pedig az utas azt mondaná, hogy megfelelő passzusa van, akkor „a strázsa tegye ki, a kapu tetején által, a hosszúnyelű *csiptetőfát*, és kiáltsa, hogy azon passzust (az utas) hozza közelebb és tegye be a csiptetőbe, és onnét a kaputul, azon külső ember térjen megint vissza előbbeni állására, úgy mint egy hagyításnyira. Azomban [azonnal] a strázsa bevonván a passust, ugyanazon csiptetőfával a tüzelő füstön forgassa és *füstölje jól ki*, előbb

[85] Szamosközi István tört. maradványai I. 227. (Monum., Irók, 28. köt.) Az akkori orvoshiányról s evvel kapcsolatban a kuruzsló-uralomról a köv. jellemzést adja Szamosközi: „Medicorum siquidem ingens penuria. Vix unus et alter vel mediocri doctrina praeditus, in universo Ungariae regno reperitur, ad quem si non pro certa salute, saltem pro sola spe, confugi possit. Anus duntaxat Circes veneficia edoctae, vel fabri veterinariam medicinam professi, ac stolidi quique chirurgi, fomenta potionesque moribundis ministrant, quae enecent potius quam sanent“.

[86] V. ö. még a hegyaljai kontumácia-rendszabályokkal (szintén magyarul) 1740-ből: Abafi-féle Hazánk, IV. 718.

hogysem mint kezibe venné", s aztán az így fertőtlenített levelet megbírálás végett följebbvalóinak adja tovább. „Az füstöt penig ilyen nyavalyás üdőkben szokták javallani holmi csontokból, marhakörmökből, szarvakból, bőrhulladékokból,[87] sőt száraz marhaganéjból is csinálni, ahol fenyüfaágak nem találtatnak." Az olyan embert, ki (az elöljárók passzusával) kiment a községből, de nemcsak a megengedett helyre, hanem máshová is elcsatangolt, visszatértekor szigorúan megbüntették, sőt 42 napra kizárták a községből, mi annál keservesebb büntetés volt, mert az ilyent azután más faluba sem eresztették be. „Az marha legelésére éjszakákon kijáró ifjabb cseléddel, mindenkor egy gondosabb, hiteles gazdaember sor szerint járjon mind ki, mind be, akinek mindnyáján szavát fogadják, ő penig egész éjszakán, jó vigyázásban és rendben tartsa alattvalóit, hogy a határbul ki ne menjenek és idegenekkel vagy a szomszéd helységbeliekkel öszve ne akadjanak, közel se essenek, hanem inkább kerüljék, távoztassák őket, vagy ha máskép nem lehetne, el is kergessék megoktul... Ha valamely szőlősi lakos emberünk, az följebb írt rendet meg nem tartja, annyiszor 12 frt bírságlása, azonkívül penig, férfinak lánczon, asszonynak pedig kalodába lévő büntetése, gyermekeknek penig őket illető verettetése fog lenni, sőt ha félelmesebb dolog bizonyosodik valakire, az olyan a faluból is kirekesztetik és 42 napig be nem bocsáttatik."

Egyebütt is nagyjában hasonló elvek szerint történt a *falvak* izolálása. A *városoké* természetesen már sokkal körülményesebb volt és katonai erőt is kívánt. Pest városát például az 1739. évi pestis alkalmával következőleg zárták el: egy katonai őrség, mely egy tizedesből és öt huszárból állott, a Váci-úton, a Rákos-patak mellett, helyezkedett el; egy másik őrség (négy huszár és négy gyalogos) a cinkotai országúton, a rákosi vendéglő mellett,[88] úgyhogy a szomszédos keresztúri útra is vigyázhatott; a harmadik őrséget (öt huszárral) az Üllői-út végén állították fel, a negyediket pedig (két lovassal és három gyalogossal) a Duna mellett, a Soroksári-úton, a gubacsi határban. Mindezen őrségeknek egy *superintendens commissarius* parancsolt. A közeli Szentendrén, mikor 1739 őszén az első pestisesetek megjelentek, a fertőzött három ház lakóit és mindazokat, kik e házakban megfordultak, átvitték a szentendrei szigetre s 42 napig ott tartották őket. Ugyanekkor Budán már négy veszteglőház *(contumaciae domus)* állott, még pedig kettő a Rácvárosban, egy a Gellérthegy tetején és egy Újlakon; a Gellérthegy alatt, a Duna mellett, már 1738 őszén berendeztek egy pestiskórházat *(lazaretum*-ot) s mikor következő tavasszal a járvány erősbödött, a bécsi kapunál is felállítottak egy másikat, mikor pedig ez sem volt elég, a lövölde mellett *(in loco jaculatorio)* még egyet építettek, sőt ezenkívül a Gellérthegy alatt is egy másikat, a rácok és zsidók számára. A betegek ruháit, bútorait stb. a budai Dunaparton égették el; a *commissio sanitatis* azonban nem egyszer panaszkodik, hogy ez az elégetés nem történik kellő gonddal, hogy csak félig elégett bútordarabokat dobnak a Dunába, az ágyneműek tollát széjjelfújja a szél s a folyó vize magával viszi azt a délebbre eső községekbe. A budai szőlősgazdáknak meg volt engedve, hogy hetenkint kétszer kinézhessenek a szőlejükbe, de csak akkor, ha a város kapujában székelő városi irnoktól passzust kaptak, melyet, mikor dolguk végeztével visszajöttek, ismét átadtak

[87] Egészen észszerű rendelkezés, mert ma már tudjuk, hogy ezen állati hulladékok füstjében karbolszármazékoknak jelentékeny mennyisége foglaltatik.

[88] Penes diversorium Rákosiense. (O. L., Acta pestil., 1739 május 26. IX. csomag.)

az irnoknak. Ez az engedély azonban csak reggeltől délig tartott; aki délben nem érkezett vissza, azt többé nem eresztették be a városba. Munkásokat, kapásokat stb. semmi körülmények közt sem engedtek ki a városból. Mondanom sem kell, hogy a passzusadással akkor is sok visszaélés történt. „Miolta a pestis elkezdődött, mert passus nélkül a szomszéd faluig is nehezen mehet az ember, a német commendánsok jól járának, mert sok ezer forintokat gyűjtének magoknak a passusadásból. Ennek a szegény magyar nemzetnek nem eshetik olyan nyomorúsága, melyből mingyárt a német magának hasznot nem tud hajtani; az ország népe döglik[89] a pestisben, az ő erszénye pedig telik pénzzel", mondja *Cserei Mihály* az ő históriájában,[90] az 1711. évi pestis alkalmából.[91] Ezzel szemben sok helyt nagyon is irgalmatlanul bántak el a kontumácia-szabályokat nem respektálókkal, még ha orvosok voltak is.[92] Kétségtelen azonban, hogy ez a szigor nagyon is indokolt volt, mert sokhelyt maguk a hatósági személyek sem sokat törődtek a vesztegzár-rendeletekkel, magánügyeikben vígan utaztak jobbra-balra s ezzel a népnek is rossz példát adtak. Ez mindenesetre egyik oka volt annak, hogy a köznép gyakran nem mutatott kellő respektust az elkülönítésre vonatkozó hatósági rendeletek iránt, sőt nem egyszer agyonveréssel fenyegették a pestisorvosokat, kik e rendelekezéseket foganatosítani kívánták.[93]

Pedig az efféle ellenszegülést igen szigorúan büntették s kivált az országhatárok közelében azokat, kik a vesztegzár-szabályokat kijátszották, sokszor rövid úton akasztófára húzták,[94] vagy legalább is súlyos pénzbírsággal és börtönnel büntették. Egy ízben megtörtént, hogy négy debreceni polgár passzus nélkül, titokban kiszökött a már fertőzött városból; elfogták őket és a városi tanács a következő ítéletet hozta ügyükben: „Jóllehet ugyan mentségek, hogy oda jártokban mindenütt erdőn és mezőn

[89] Vagyis: fertőződik, járványos betegségben megbetegszik. (V. ö. *dögletet:* contagium, Mátyus Istvánnál; *dögletes hideglelés:* febris pestilentialis, Weber Amuletumjában stb.)

[90] 1852-iki kiadás, 477.

[91] Perczel József tolnamegyei alispán is arról panaszkodik, hogy a Duna mellé rendelt strázsák pénzért *(um 1—3 Siebenzehner, zuweilen auch ein Gulden)* áteresztik az embereket a folyó tulsó oldalára, sőt az asszonyok ezüst hajtűjét is erőszakkal elszedik ráadásul. A bűnös strázsát halálra ítélik. (Orsz. Lvltr, Acta pest., fasc. III.; 1738 nov. 21—24.)

[92] Dr. Persa (?) budai orvost, mikor egy ízben (1738) valami sürgős dolgában a már fertőzött Pestre ment át, visszatértekor nem engedték be Buda várába, hanem hat hétig a margitszigeti veszteglőben kellett vezekelnie könnyelműségeért. *(Schraud:* Gesch. d. Pest in Sirmien. 3. l.) Ugyanezen évben megtörtént, hogy gróf Teleki Ádám tábornok felesége, anélkül, hogy passzust váltott vagy a veszteglésen átesett volna, Erdélyből Ajnácskőre utazott, mely az ő birtoka volt. Erre a grófnőt kíséretével együtt arra ítélik, hogy *legalább is* hat hétig be kell zárni őket Ajnácskő várába, azonkívül 1000 frt pénzbírságot vetnek a grófnőre, mely összeg a szegénysorsú pestisbetegek segélyezésére fordíttatik. (Orsz. Lvltr; Acta pestil., 1738 okt. 16-iki protokollum.)

[93] Cathrini pestisorvos jelentése (1738 június 20.) az aradi viszonyokról (Orsz. Lvltr.). Az aradiakat végre is katonai erővel kényszerítették a járványszabályok tiszteletbentartására. Ez iratokból az is kitűnik, hogy a katonai és polgári hatóságokhoz már ebben az időben nyomtatott „Reinigungs-Ordnung"-ot küldött a központi járványbizottság Budáról. Hatósági személyeknek a kontumácia-rendeleteket semmibevevő viselkedéséről és önkénykedéséről lásd még *Linzbauer:* II. 336. (a mármarosi pestis alkalmából, 1756).

[94] „Es wurden an dem Ufer der Donau (Belgráddal szemben) mehrere *Schnell-Galgen* errichtet". (Orsz. Lvltr; az 1738 aug. 4-iki protokollumban.) Az oláh határon átszökő embereket is agyonlőtték vagy felakasztották. *(Linzbauer:* II. 37.)

utazván, semmi helységben nem voltak, sem pedig semmi emberrel nem társalkodtak, sőt még egy Háló János nevű diószegi emberrel is, akinek az inculpatusok marhái között a jankafalvai földön 18 söréje volt, távolyént beszéllettenek, és tőlök azon Háló János egy levelet is füstölve vett el, *hasított kóró szálon nyúlván hozzá* és sehol ahol átmentek pestis nem létezett: mindazonáltal ezen vakmerő cselekedetekért az inculpatusok, az eddig szenvedett 35 napi tömlötzön kívül, *in seorsivo homagio,* száz forintra convincáltatnak, mely convictiók fele a bezárt miserabilisek szükségére, fele pedig a most épült lazaretumra fordíttassék".[95]

A nép fegyelmetlenségének és szökéseinek egyik főoka különben az volt, hogy a határzárak következtében munkáját nem végezhette, szőlejének, földjeinek termését nem értékesíthette, sőt sok helyen még földjei megmunkálására sem távozhatott a faluból és városból, minek következtében, ha a kontumácia hosszabb ideig tartott, valóságos éhinség ütötte fel fejét. A veszteglőházakba zárt emberek igen gyakran panaszkodtak arról, hogy nincs mit enniök. Az Országos Levéltárban levő pestisiratokban sok jellemző adatot találunk erre nézve. Egy alkalommal (1739 nov. 9.) gróf Balassa Pál pestisbiztos jelenti a budai (központi) járványbizottságnak, hogy egy Matula András nevű kalapos kiszökött Nagyszombat városából az erdőkbe, ott felmászott egy magas fára s messziről lekiáltott a környékbeli emberekre, hogy adjanak neki kenyeret, mert különben éhen kell vesznie. Nagyszebenből, Déváról és Gyulafehérvárról is azt jelentik (1738 nov. 28-iki protoc.), hogy a szegény éhező nép, az élelmezés ellenállhatatlan kényszerétől hajtva, unos-untalan kiszökik a környező, pestissel fertőzött falvakba. Az 1740 márc. 16-iki protocollumban azt olvassuk, hogy egy Czucke (Czuka?) László nevű szegény ember élelemszerzés végett kiszökött Budáról s mi volt a remedium? — hét hétig tartó *Band und Eisen!*

Mindebből megérthetjük, hogy némelyhol a nép nyomorúsága és haragja valóságos fegyveres zendülésben, lázadásban tört ki. Csicseri Orosz Boldizsár, Zemplén vm. alispánja jelenti (1739 május 10.), hogy a pestissel inficiált Tállya városából négyszáz kapás ember fegyverrel, ásóval, kapával fölkészülve áttörte a húsz hajdúból álló őrséget, halálra kereste a pestisbiztost (aki megugrott) s azután élelemszerzés végett a környező falvakba széledtek el, szerte hurcolva a pestis fertőzetét. Még a felvidék szelíd tót lakossága is fegyveres lázadásra kapott néhol (csak úgy, mint az első nagy kolerajárvány idején) s természetes, hogy haragjuk először is az „urak" ellen fordult, hisz ők hozták a szigorú járványrendeleteket, miattuk volt éhezésük, minden nyomorúságuk, ők akarják kipusztítani a *misera plebs-et:* így mondták a demagógok, kik minden népmozgalom alkalmával garmadával szoktak kinőni a közelégületlenség talajából.[96]

[95] Orsz. Lvltr; Acta pestil., 1739 okt. 5.

[96] Erről a felvidéki lázadásról a következőket jelenti Berthóty Adám (Siroka, 1739 június 29.) Dobay Zsigmond sárosmegyei alispánnak: „Bizodalmas nagy jó uram, kegyes viceispány uram! Kivántam az úrnak alázatossan relatiot tennem, hogy mai napon nemes Szepes vármegyébül, signanter Ollysznava és Szlaczvina nevű hellységekbül, nemkülönben Olaszibul is, valami ötven szekérrel parasztok, Hrabhaj helységbe elérkeztenek, az mindis hrabhai istrására, nemkülömben egész lakósokra, fell támadván. ugy annyira, hogy ottan általam rendelt hajdút lakósokkal edgyütt öldözni akartanak. Az mindis erőszakosan passusson által szekerestül Sóbányára mentenek, nagy átokkal fenyegetésekkel fenyegetőzvén ellenem és ns. vármegye tiszti ellen, mondván: „Ha azon négy ökrömet, mindenemet is eladom,

Talán mondanom sem kell, hogy az ilyen nagy járványok alkalmával a *fertőtlenítésre* is nagy gondot fordítottak s ennek kíméletlensége szintén gyakori forrása volt a szegény nép lázadozásának. Hogyan történt akkoriban a hatósági fertőtlenítés? A legközönségesebb és legradikálisabb módja az elégetés volt, mely nemcsak a fertőzött vagy gyanus egyének ruháira és bútoraira, hanem egész lakóházakra is vonatkozott.[97] A szegényebb embereknek egyetlen valamirevaló ruhája forgott ilyenkor veszedelemben, érthető tehát, hogy ezek mindenféle fondorlatossággal, sőt néha erőszakos ellenszegüléssel is menteni igyekeztek, ami menthető volt. Így tett többek közt egy budai sebész (Steiner Miksa nevű), kit mikor a járványnak vége volt, a veszteglőházba csuktak s mielőtt onnan kibocsátották volna, a ruháit is el akarták égetni, de a harcias chirurgus nem adta; erőszakkal szedték le a ruháját s utasították, hogy annak megtérítéseért forduljon a városi tanácshoz.

A fertőtlenítés másik járatos módja az volt, hogy a lakott helyiségekben mindenféle illatos füvekből és külön elkészített illatszerekből füstöt fejlesztettek. A mi őseink túlságos mértékben bíztak az ilyen füstölések (fumigációk) fertőtlenítő erejében,[98] melyekről ma már tudjuk, hogy csak elleplezik a lakások rossz szagát, de a fertőző csirákat nem semmisítik meg, bár kétségtelen, hogy ilyen módon némi hidrogensuperoxid is fejlődik. Bethlen Gábor udvarában gyakran használták szobák kifüstölésére a pézsmát, a „spanyol füstölőt“, a „füstölni való franciskit“, a storaxbalzsamot *(lachrymae storacis)*, a *„profumus in granis“-t,* a jóféle ambrát. Ezek némelyikéért hihetetlen összegeket fizettek; így a valódi pézsma unciájáért Bethlen idejében 18 aranyat (dukátot) is megadtak. Úgylátszik, hogy a szobafüstölésre használt illatos szereknek használata keletről származott át hozzánk s főleg a török uralom korában terjedt el széltében a mi úri köreinkben. A törökök voltak ez illatszerek hivatásos szállítói.[99] A keleti népek ősidőktől fogva használják pestisjárványok alkalmával házaik füstölésére ezeket a parfumöket; nekik már régi tapasztalataik vagy legalább is sejtelmeik vannak arról, hogy a lakások repülő és ugráló parasitái, a pestis legveszedelmesebb terjesztői, nem kedvelik a jó illatokat. A 16. század viaszköpönyeges, bőrkeztyűs és csőrös álarccal fölszerelt pestisorvosai (*Doctor Schnabel,* kinek képét már a pestisorvosról szóló értekezésemben adtam) szintén illatos füvekkel töltötték meg az ő madárforma maszkjuk csőrét s úgy az orvosok, mint a laikusok, mielőtt pestises házba léptek vagy efféle beteggel szóba álltak, előbb jól meg-

kurucza leszek, megtanítom ide való földös urakat és ns. vármegye tiszteit... Kérem nagy jó viceispány uramot, méltóztassék engemet tudósítani, mitévű legyek, mivelhogy holnap éczakán azok a rosz emberek visszatérnek“ stb. (A lázadókat, mikor harmadnapra visszafelé jöttek, mind elfogták, a vezetőket lezárták, a többieket pedig [voltak vagy százan!], propter incutiendum aliis terrorem, instantaneo megbüntették, még pedig *per inflictionem baculorum,* a proportione delicti. (Orsz. Lvltr; Acta pestil,. fasc. IV.)

[97] A nógrádmegyei alispán jelenti (1740 okt. 11.), hogy azt a házat Miksiben, melyben pestiseset fordult elő, kiüríttette s azután az egész házat leégettette! (Orsz. Levéltár.)

[98] „Fornax domus sit calefacta et pulcherrimis odoribus aër domus alterata“ tanácsolja Gáspár doktor Nádasdy Tamásnak 1553-ban. (Orsz. Levéltár.)

[99] I. Rákóczi György azt írja (1642) Rácz István kapitihának Konstantinápolyba: „Az minemű füsttel szoktuk házainkat füstöltetni, az megkezdett szűkülni inasinknál; azért küldjön kegyelmed vagy húsz tallér árát... olyan füstölőt, az mineművel az vezér házát szokták füstölni“. *(Szilágyi Sándor:* Levelek és okiratok stb. 657.)

füstöltették magukat.[100] Nagyon érdekes azonban, hogy nálunk már a 17. század közepén akadtak felvilágosodott magyarok, kik az ilyenféle füstölések hiábavalóságáról meg voltak győződve.[101]

Pestises időkben nagyon kedvelt fertőtlenítő szer volt még a *fenyő* és a boróka *(juniperus)*, melynek ágaiból az utcákon s a házak udvarán nagy máglyákat raktak egybe s azokat meggyújtották. „Mivel a fenyőág füsti egészséges, nem köll azt elmulatni, hanem mennél többnek szerit teheti (hozasson a hegyekről) s minden estve s reggel, és ha szükséges kívánná ebédkor is, ollyan fenyőágat égettessen a kapu közt", rendeli Esterházy Miklós nádor az ő semptei várnagyának, 1640-ben. Képzelhető, hogy milyen volt a levegő az ilyen szűk határok közé szorított váracskában, mikor még a felvidék fővárosáról, Kassáról, is azt írja az egykorú levélíró az 1709. évi pestis alkalmával, hogy *„rettenetes bűz az sok füsttül"*.[102] Pedig Kassa városa levegőjének — s általában közegészségügyi viszonyainak — még normális időkben sem volt valami jó híre a régi magyaroknál. Raymann Ádám is azt mondja egyik értekezésében,[103] hogy Kassa levegője nagyon egészségtelen, nemcsak az igen piszkos, elhanyagolt uccák miatt, hanem azért is, mert a Kárpátok felől jövő szelet az ú. n. kassai hegy felfogja; ezért is *szerencsésnek mondhatja magát az, ki Bártfán meg nem nősült, Kassán meg nem betegedett, kit Szebenyben*[104] *meg nem vertek, Lőcsén be nem csuktak és Eperjesen föl nem akasztottak.* Kassa lakosai (főleg pedig a nők) rendszerint halványak, vérfogyottak, „kassai színűek" *(color Caschoviensis)*, s dicsérje az urat, ki Kassán legalább annyit ért el, hogy vörös orral távozhatik ebből az elátkozott városból (ahogy az egykorú vers is mondotta: *Felix quem rubeo mittit Caschovia naso).*[105] Különösen veszedelmes volt Kassa levegője és bora az ott megforduló idegenekre, kik a váltóláz és egyéb lázzal járó bajok ártalmának is ki voltak téve.[106]

Pestises időkben a fertőzött vidékekről vagy házakból származó *váltópénzt* is fertőtlenítették, még pedig úgy, hogy az átvétel előtt a kereskedők stb. ecetbe tették. Ennek azután az volt a következménye, hogy ily járványok alkalmával az ecetnek az ára az országban erősen felszökött.[107] A *levelek* fertőtlenítésére külön commissariusokat neveztek ki s részletes utasításokat adtak nekik arra nézve, hogy hogyan végezzék feladatukat.[108]

[100] „Én minek előtte szembe lettem velek, eléggé fistelém magamat." (Sárkány Antal levelében. 1552. Tört. Tár, 1910, 531.) — Röcklin János Mihály katonasebész és Zagler Márk polgári sebész 1739 július 11-én bizonyítványt adnak arról, hogy a budai császári főmagaziomban tartózkodó hivatalnokokat és szolgákat, *a szabad levegőn,* megvizsgálták: „wo zwischen uns und denen zu visitirenden die gehörige Raeucherung observiert". (Orsz. Levéltár; Acta pestilent.)

[101] V. ö. *Szepsi András:* Döghalál ellen való orvosság (1662), 68.

[102] Archivum Rákóczianum, VI., 448.

[103] Acta phys.-medic., IV., 53.

[104] *Zebeno* (Eperjes közelében).

[105] Kassa borának és sörének is igen rossz híre volt, de azért derekasan itták (v. ö. Ungarisch-dacianischer Simplicissimus, 119.)

[106] Verus quoque est rumor de Cassovia teste Mollero, Raygero, peregrinos paululum commorantes illic, febribus non solum intermittentibus, sed et continuis acutis, a quibus semel vel bis liberati dein immunes vivunt, causam prior aëri jugiter nebuloso et crasso adscribit cum crebro usu vinorum generosorum. *(Milleter:* Diss. med. inaug. de morbo tsömör. Lugd. Batav., 1717, 43.)

[107] V. ö. Orsz. Levéltár, Acta pestil., 1738 aug. 6-iki protokollum.

[108] „Instruction vor einen Brief-Raucherungs-Commissarium", az Országos Levéltár pestisiratai közt (1740 szept. 13-iki protokollumban).

A fertőtlenítés lényegében abból állott, hogy a leveleket szitára tették, ez alatt borókabogyók vagy fa és puskapor keverékének elégetésével nagy füstöt fejlesztettek s a szita erőteljes mozgatása közben a leveleket jól megfüstölték. A levelek borítékát előzetesen levették vagy pedig borítékjukkal együtt alkalmas villákkal átszurkáltak azokat, hogy a keletkezett lyukakon a füst a levél belsejébe is behatolhasson. (Az Orsz. Levéltár pestisaktái közt ma is nagy számmal találhatók ilyen megfüstölt és átlikgatott iratok.) Azután a felnyitott leveleket még forró ecet gőzei fölött is jól átfüstölték, újra lezárták őket s a fertőtlenítés megtörténtének bizonyságául a *sigillum sanitatis-szal* is lepecsételték.

Pestisjárványok alkalmával nagyon sok gondot és bajt okozott a halottaknak tisztességes, emberi módon való *eltemetése*. Ha meggondoljuk, hogy olyan kisebb városban is, mint Kecskemét, 1739 június 3-án 72, 4-én

35. Egy megfüstölt és átszurkált levél borítékja az 1739. évi pestis idejéből.

64, 5-én 80, 6-án 61 ember halt meg pestisben,[109] könnyen elképzelhetjük, hogy a halottak eltakarítása nem történhetett kellő körültekintéssel és megfelelő módon, már csak azért sem, mert a temetők vagy halotthordók *(portitores, inhumatores, tragerones* vagy *trogerii*, „trágerok") száma is aránytalanul csekély volt. Erre a szomorú hivatalra csak a legalsóbbrendű népsöpredék vállalkozott, ezek közül is csak azok, kik leszámoltak az életükkel. A hatóságok sokszor nagy jutalmakat, adóelengedést stb. igértek a halott- és beteghordásra jelentkezőknek s mégis néhol csak a halálraitélt fegyencek közül tudtak ilyeneket fogni, úgyhogy előzetesen megkegyelmeztek nekik.[110] Ezzel a nagy előzékenységgel sem tudták megakadályozni, hogy a trágerek, amint szerét ejthették, meg ne szökjenek. A halottvívők nagy hiányának az volt a következménye, hogy néhol, ha erősebb volt a

109 Muraközi Sámuel levele az alispánhoz. (O. L. u. o.)

110 „Die des Todtes schuldige Arrestanten so in dem Lazareth als Siech Knecht und Todtengraeber gebraucht, waeren durch die Wachten alle eschappiret". (Jelentés a temesvári pestis állásáról; O. L., Acta pestil., 1738 július 11-iki protokollum).

járvány, 4—5, sőt 10 napig is temetetlenül hevertek a hullák.[111] A nép majdnem mindenütt gyűlölettel fogadta a halottvívőket és a járványszolgákat *(vespillones)*, mert visszataszító kíméletlenséggel bántak a betegekkel és az elhaltak hulláival; gyakran ugyanazon a kocsin szállították ki a lazaretumba a közönséges és a pestises betegeket, sőt velük együtt a hullákat is.[112] De talán még jobban elkeserítette a lakosságot, hogy a pestisben elhaltakat hatósági karhatalommal s a hagyományos egyházi szertartások nélkül temették el, minek az volt a következménye, hogy a nép, hacsak tehette, eltitkolta hozzátartozóinak megbetegedését s ha ezek a járványban elpusztultak, otthon, a családi háznak udvarán, titokban elföldelte őket.[113] Debrecenben véres kimenetelű zendülésre vezetett a lázongó nép haragja: erőszakkal berontottak a pestises házakba, a halottakat kivitték s a maguk módja szerint temették el, a házakra ragasztott járványcédulákat pedig letépték.[114]

Az 1738—1742. évi pestisjárvány, melyről itt legtöbb szó esett, emberéletben igen nagy pusztulást okozott Magyarországon; magában Debrecen városában majdnem 9000 embert, Budán 6000-en felül s még oly kis városban is, mint Kisújszálláson, melynek létszáma alig rúgott ötezerre, 1200 embert ölt meg, az egész országban pedig, régi statisztikák szerint, melyek bizonyosan hiányosak, 310.000 volt az áldozatok száma. Ha meggondoljuk, hogy az alig húsz évvel előbb (1719-ben) pusztító pestis csak a székelyek közül több mint 100.000 embert, az 1709-től 1713-ig uralkodó járvány pedig több mint 300.000 emberéletet söpört el, vagyis többet, mint az akkori Rákóczi-féle szabadságharc, akkor némi fogalmat alkothatunk arról, hogy az évszázadok folyamán annyiszor megismétlődő mirígyhalál mily rendkívüli pusztítást vitt véghez hazánk népességében. Evvel a pusztulással

[111] Consul civitatis in allodio Sautermeisteriano in platea Scti Joannis habito unam mulierem circa initium maji in quintum diem insepultam reliquerit, nec idem cadaver prius sepeliri fecerit, *priusquam non possessor allodii* Sautermeister *eidem consuli 4 florenos deposuisset,* debuissetque adhuc sex deponere (Budán, 1739). Ugyanekkor a szt Rókus-utca egyik házában is négy napig hevert egy hulla temetetlenül, a Kramer-féle majorságban két halott öt napig, egy másik házban *(in domo Nigrae Aquilae ad Viam Regiam existente)* egy apa és gyermeke négy napig, a vízi városban *(in Civitate Aquatica)* két hajóban két egyén hullája tíz napig hevert. A budai hatósági közegeket ugyanitt azzal is megvádolják, hogy a hullákat nem hintették be oltott mésszel és a halottvívők *(portitores vulgo Trager)* a hullákat nem az erre a célra rendelt kocsin, hanem a rendes használatra való szentmihály-lován *(in sandapila)* szállították ki. Ugyane járvány alkalmával Lobkowitz herceg Hunyadmegyéből jelenti, hogy ott a pestis ellen semmi óvóintézkedést sem tesznek a hatóságok, a hullák a szabadban eltemetetlenül hevernek, ezeket aztán a kutyák szétmarcangolják s ilyen módon szertehurcolják a veszedelmet. A temesvári kerületben 1738-ban oly rettenetes módon pusztított a pestis, hogy némely 500—600 lelket számláló falu lakosságából alig maradt meg 4—5 ember, a mezőn és szántóföldeken szabadon hevertek a hullák, mert senki se merte őket eltemetni. (O. L.; 1738 nov. 21—24-iki protokollum.)

[112] Gr. Nesselrode jelentése Temesvárról, 1738 július 12.

[113] Így tett Ujfalusi András debreceni polgár (1739), ki két gyermekét temette el, lopva, kis házának udvarán *(in area domunculae suae)* s azután világgá bujdosott a várható büntetés elől.

[114] A debreceni tumultus részletes leírása megtalálható *Éble Gábor* munkájában (i. h. 470.). L. továbbá a pestisorvosokról szóló értekezésemben: Orvosi Hetilap (1910. évf., 46—48. szám). A köznép fegyelmetlenségének hasonló példáit külföldön is éppúgy megtaláljuk, mint nálunk. Elég, ha *Senfelder-nek* értekezésére utalok (Das niederösterr. Sanitätswesen und die Pest stb. Blätter d. Vereins f. Landeskunde, 1899, 48.), hol részletesen le van írva Bécs városának szomorú közegészségi állapota, az ottani orvosok lelkiismeretlensége, a lakosság közönyössége a sokféle „Infections-Ordnung“ iránt stb.

csak egy másik nagy járvány, a *himlő* okozta veszteségek mérhetők össze, mely Ramazzini statisztikája szerint évenkint félmilliónyi emberáldozatot kívánt Európában, nem kímélve se urat, se szolgát. Wernher tizenöt fejedelmi személyt sorol fel, kik himlőben pusztultak el; ezek közül megemlíthetem I. Józsefet (1701), Lajos francia trónörököst (1711), a svéd királynét (1741), XV. Lajost (1774), ki már azelőtt 46 évvel szerencsésen átesett egy könnyebb fertőzésen. Ötven év alatt a Habsburg-háznak tizenegy tagja halt meg himlőben. Mária Terézia arcán még későbbi éveiben is erősen meglátszottak a himlő nyomai, s ő volt az, ki minekutána röviddel előbb két gyermekét vesztette el a himlőragály következtében, 1768-ban a holland Ingenhouss-t hívta meg, hogy az akkori monarchiában meghonosítsa a himlőoltást, kiváló bécsi orvosok (köztük de Haen) ellenvéleményével sem törődve. Magában Berlinben az 1758—1770 közt meghalt 81.133 ember közül 6705 (tehát több mint 8%) volt a himlőben elhaltak száma; Londonban (1728—1757) hasonlóképpen 8%; Németország keleti és északi felében pedig három év alatt (1794—1796) majdnem 200.000 ember halt meg ebben az akkor még igen veszedelmes betegségben. Hogy hazánkban milyen volt a mortalitás aránya, arra nem tudnék hamarjában az egész országra érvényes adatokat idézni, legföljebb annyit említhetek itten, hogy az 1795-iki ugocsamegyei járvány alkalmával a fertőzött gyermekeknek ¾ része elpusztult, sőt még az 1861—62-ben Pesten uralkodó epidemia alatt is a kórházakban kezelt 316 beteg közül 190 (több mint 60%!) meghalt; de hogy a himlő milyen közönséges volt, arra nézve utalhatok *Neuhold* soproni orvos megjegyzésére:[115] „Az himlő oly közönséges betegség, hogy attól igen kevesen, sőt majd senki meg nem menekedik, akarmelly szorgalmatossággal őrizze magát", s ötven évvel előbb a jó öreg Páriz Pápai Ferenc is[116] hasonlókép nyilatkozik, azt mondván, hogy a „himlőzés közönséges nyavalya; úgyhogy ezer ember közül alig vagyon egy, ki valaha meg nem himlőzött vólna".[117] Egy másik erdélyi ember, *Halmágyi*, említi, hogy 1767-ben oly hatalmas járvány pusztított túl a Királyhágón, hogy például Brassóban és Háromszéken „ritka ház volt, honnan egy, kettő és három is meg nem hólt, 50—60 esztendős emberekbe is beléjek akadott".[118] A himlőjárvány Mária Terézia férjét, Lotharingiai Ferencet is elvitte s maga a királyné is megkapta a betegséget, miről következőleg szól Halmágyi: „Nagy rémülésben volt a bécsi nép; a zsidók is nagy szomorúságban; de az udvariak sírása béhallott ő felsége szobájába, melyet tudakoztatván, miért cselekszenek így? felelték: hogyne sirnánk, ugymond, midőn az ő kedves anyjoknak élete veszedelemben forog, a ki nekik kenyeret adott és hogy élhetnének a nélkül. Monda ő felsége: ne sirjanak, mert nem vesztik el kenyereket. Jobban lévén pedig ő felsége, a kenyérnek fontját 8 lóttal szaporíttatta". Kigyógyulása érdekében „publica devotiók tartattak" és „meggyógyulván, Te Deum laudamus celebráltatott minden religioknál". Sőt ennek emlékezetére „veretett a császár monétákat, egyik rendbélit tallér nagyságút, mást peták, 3-ikat garas mértékre; külde ő felsége minden consiliáriusának egy nagy és két kisebbet, secretariusoknak egy na-

[115] *Neuhold:* Fundamentomos oktatás stb. az himlőről és kanyaróról (1736), I.
[116] Pax Corporis, 1701. kiad., 256. (1687-ben írta).
[117] Megjegyzendő azonban, hogy P. Pápai a kanyarót is himlőnek nevezi; még pedig *apró veres himlőnek*, ellentétben az igazi variolával, az *öreg hólyagos himlővel.* (Egyszerű másolata a régi arab orvosok felfogásának, kik a kanyarót a himlő egyszerű varietásának, egész közel rokonának tekintették.)
[118] *Halmágyi* Naplójában, 312.

gyot, a többinek a cancellistáig 4, 3, etc. apróbb darabot". Ezen emlékérmeknek leírását is adja Halmágyi: „Egy felöl volt ő felségének ábrázatja fél derekáig igen vastagon kiütve, igen szép mesterséggel, circumferentialiter ezen szók: M. THERESIA D. G. ROM. IMP. GER. HUNG. et BOH. RE. A. A.; alól a sculptornak neve: A. Wideman. Másfelől egy oltár, melyen egy asszony a temjénezőből füstöt bocsát térden állva. Circumferentialiter ezen szók: DEO CONSERVATORI AVGVSTAE, alól pedig: OB REDDITAM PATRIAE MATREM 22. Julii MDCCLXVII. Oldalfélt A. W." Mária Terézia különben hálaadó szívvel Mária-Zellbe is zarándokolt (1769) és „ott devotizált és oszlopokat is emeltetett.[119]

Hogy a himlő ilyen általános, a társadalom minden rétegét átfogó betegség volt, az érthető, hiszen egészen a 18. század végéig tehetetlenül állott vele szemben (legalább nálunk) orvos és beteg. Népies szereink ugyan szép számmal voltak himlő ellen is, olykor igen furcsák és költségesek,[120] de ezek többnyire csak afféle céltalan therápiai játékok voltak. Páriz Pápai, említett munkájában, többek között azt ajánlja, hogy a beteg fűszeres ételt ne egyék, bort ne igyék, mert ezek a vért „annál jobban felforralják"; inkább lencsével, árpával sóskagyökérrel főtt víz legyen az itala, mert ezek a himlő kiütését elősegítik; igen jó erre a célra a karórépa magja is. A kiütést nem tanácsos elnyomni gyógyszeres kezeléssel.[121] Végül még azt is ajánlja, hogy a beteg „veres lepellel lepedgyék" (takaródzék), hogy a vörös szín folyton a szeme előtt lévén, a vére „felinduljon" és könnyebben kiüssön a himlő. Ha pedig a szemei erős gyulladásban volnának, akkor arannyal vagy ónnal kell, hivesítésnek okáért, a szemeket dörzsölni. Kétségtelen, hogy Páriz Pápainak ezen orvosi tanácsai, legalább részben, magyar népi eredetűek, mert már fél századdal ő előtte (1625) ugyanezeket a tanácsokat megtaláljuk a jeles medikának, Czobor Erzsébetnek, levelében is, aki, mikor a kis Thurzó *Erzsicske* himlőre gyanus betegségbe esik, először is azt tanácsolja a gondozóinak, hogy a beteget a többi gyermektől különítsék el, továbbá „ne adjanak neki bort innya, hanem lencsevizet égessenek és tegyenek abban egy darab édes fát (édesgyökeret), ennehány szem répaszemet s azt igya. Semminemő borsos és sós ítelt ne adjanak enni; széltűl is őrizzék a gyermeket". (A széltől való óvást P. P. is ajánlja i. h.) Végül egy asszonyi postscriptumban azt ajánlja, hogy a *vénasszony* (ez volt a régi magyaroknál a gouvernantenak és az ápolónőnek a neve) szilvát is főzzön a kis betegnek, hogy „az hasa meg ne keményedjék, mert ha megkeményik (!) az hasa, annál nagyobb hűség *(láz)* lessz rajta". (Kórházaink rettegett eledele, az aszalt szilva, ősrégi múlttal bír!) A répamagot, mint himlő elleni gyógyszert, Esterházy Miklós egyik 1637. évben kelt levelében[122] is megtaláljuk, az aranylemezek használatát pedig Mikes Kelemen Törökországi leveleinek egyik érdekes helyén, hol azt mondja, hogy mikor Bercsényiné meghimlőzött, az orrát

[119] *Halmágyi* Naplója 418; *Matskássy* értekezése, 44.

[120] „Milyen hasznos légyen a feredés nem tsak a készület *[vagyis a prodromális stádiumában]*, hanem a himlőzés alatt is, azt a magyaroknak gyógyításának módgya eléggé bizonyittya. Nézd Fischer Dánielnek Commentatio de remedio rusticano variolas per balneum primo aquae dulcis, post vero seri lactis feliciter curandi, in Comitatu Arvensi cum optimo successu adhibito." *(Báti János:* Az hójagos és veres himlőnek gyógyítására való útmutatás. Kolozsvárt, 1785, 135.)

[121] Telekiné Veér Judit is azt írja az urának 1668-ban, mikor a kis leánya beteg lett: „Annis ez éjjel igen megbetegedék, nagy forróságban vagyon, félek meghimlőzik; *nem merem kenni*".

[122] T. T., 1901, 511.

és az orcáját aranylevelekkel borították be, ez aztán nagyon is odatapadt, úgyhogy végre is tűvel kellett leszedegetni, az orra pedig aztán is fekete maradt.

Páriz Pápai regulái közt legérdekesebb az utolsó, az t. i., hogy a himlős beteg „veres lepellel lepedgyék". A himlőnek ez a gyógyításmódja úgy látszik már igen régen megvolt az északi népeknél, mert Rosen Miklós svéd orvos munkájában, melyet Domby Sámuel a mi nyelvünkre is lefordított,[123] azt olvasom, hogy „egy férjhez ment asszony egynéhány esztendőkkel ezelőtt Finlandiából Stockholmban jött, azon okból, hogy az ő általa találtatott s próbáltatott egy eszközt kinyilatkoztatná, mellynek az a haszna vólna, hogy a himlőknek a számát meg-kevesítené, melly abból állott, hogy *beteg a fejér ruha helyett skarlátot visellyen, és ugyan azzal az ábrázattyát befedezze.* Dicsértem az ő jó vélekedését, de az eszközét mint haszontalant, úgy tartottam. Annak utánna azt találtam, hogy Doctor Mieg Basiliában, abból a reménységből, hogy az ábrázattyát megőrizze, egy gyermeket, kinek bé-oltotta az himlőket, a hideg-lelésnek kez-

36. Érem Mária Teréziának a himlőből való felgyógyulása emlékére. (A. Wiedemann munkája, 1767-ből.) Faludy Géza dr. gyüjteményéből.

detitől fogva, skárlát strümpflikben, tzipők nélkül feküdni parantsolt. Úgy gondolkozott, hogy az a kis dörgölés vagy viszketegség, mellyet azok a bőrben támasztanak, a ki-gőzölgésnek meg-tartóztatásával együtt az himlőket a lábakra huzzák. Mihelyt az az idő béérkezett, mellyben az himlőknek ki kellene ütődni, azonnal a strümpfliket levonatta, abban a reménységben lévén, hogy a lábakon sok himlőket tapasztalna. De nem kissebb vólt az ő tsudálkozása, midőn azokon tsak egy pár himlőket látott". Nem tudom és nem is keresem most, hogy Páriz Pápai honnan vette az ő piros lepedővel való gyógyítása módját, és azt sem kutatom, hogy a dán *Finsen*-nek volt-e tudomása erről a finn asszonyról, mikor az ő phototherapiás eljárásával kísérletezni kezdett: annyi azonban bizonyos, hogy Finsen és az ő tanítványai éppen a himlőn kezdték meg a vörös fénnyel való kezelést, úgyhogy a beteget egészen a himlőhólyagok teljes beszáradásáig sötétvörös ablakos szobában tartották (ilyen módon kizárva az irritáló hatású vegyi sugarakat), s az eredmény kiváló volt, nemcsak a himlőnél, hanem a vörhenyegnél és a kanyarónál is.[124]

[123] Orvosi tanítás a gyermekek nyavalyáinak megesmerésekről és orvoslásokról. (Pest, 1794) 213.

[124] E sorok megírása után ötlik szemembe orvostörténeti jegyzeteimnek egy másik adata, melynek bizonysága szerint a Finsen-féle vörösfény-kezelés gondolata és eredete még sokkal régebbre, egészen a 14. századba nyúlik vissza (Európában).

A *himlőoltás* terén, mint tudjuk, halhatatlan érdemei vannak egy nagy intelligenciájú és férfias lelkű angol asszonynak, Lady Worthley Montague-nak, ki a konstantinápolyi görögöknél s általában a keleten már régen ismert és gyakorolt természetes oltást a saját gyermekén próbálta meg s azután Angliában is sok hívet toborzott az oltásnak. 1721-ben Lady Montague sebésze, Maitland, elítélt foglyokon is sikeresen kísérletezett a természetes oltással, mire csakhamar az angol trónörökös és a királyi hercegnők is beoltatták magukat. Weszprémi az ő halhatatlan munkájának[125] egyik helyén azt mondja, hogy kár az angoloknak avval hivalkodni, hogy ők tanították meg a többi európai nemzetet a himlőoltás mesterségére, mert nálunk már 1721 előtt gyakorolta azt Raymann Ádám eperjesi híres orvos, ki a hazánkban régente oly gyakran megforduló örmény és görög kereskedőktől (vagy herniotomusoktól?) tanulta el a természetes oltás módját. Nem tudom, hogy Raymann mikor végezte az ő első kísérleteit s így a prioritás dolgában sincs biztos ítéletem, de nem hallgathatom el, hogy Lady Montague már 1717-ben, tehát négy évvel a Weszprémi említette időpont előtt, beoltatta az ő fiát Konstantinápolyban. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy hazánk déli lakói, kik a görögökkel, törökökkel s a balkáni szlávokkal gyakrabban érintkeztek, már jóval Jenner előtt nemcsak ismerték, hanem gyakorolták is a himlőoltást, a maguk módja szerint. Csaplovicsnak egy adata is megerősíti ezt.[126]

A Jenner-féle tehénhimlős-oltás híre és alkalmazása elég gyorsan eljutott hozzánk is, mert J. az ő első oltását 1796-ban végezte, s három évvel később, 1799-ben, már nálunk is meghonosította Hell János sopronmegyei és Riegler békésmegyei főorvos; ők voltak ezen áldásthozó kis műtétnek legelső propagálói. A hazai orvosok mindjárt kezdetben nagy odaadással karolták fel a védhimlőoltást s buzgalmukért különös dicsérettel említik Tormássy Lajos békésmegyei főorvost, ki ötven év alatt 37.000 gyermeket és Bertalan József baranyai járási sebészt, ki ugyancsak ötven év alatt 40.000 gyermeket oltott be s kit sebésztársai 1847-ben arany oltótűvel tisztelték meg. A mult század huszas éveiben sok helyen már az evangelikus papok is maguk végezték az oltást, bár a nép gyakran bizalmatlansággal fogadta az új eljárást s Csaplovics (i. h.) említi, hogy például a rutén asszonyok, ha neszét vették, hogy a megyei orvos oltás céljából látogatni jön, gyermekeikkel elbujdostak a közeli erdőkbe. Magyarországon csak 1829-ben tették kötelezővé a védhimlőoltást s ugyanekkor kimondták, hogy az oltó orvosok díjazása a közpénztárakra háramlik.

A himlőoltás népszerűvé tétele körül kiváló érdemei vannak Bene Ferenc tanárnak, ki 1802-ben érdekes kis munkában („Rövid oktatás a mentő himlőnek eredetéről, természetéről és beoltásáról“) foglalta össze

Ugyanis Johannes Gaddesden az ő *Rosa Anglica* c. munkájában (1320) azt mondja, hogy „Capiatur scarletum et involvatur variolosus totaliter, sicut ego feci de (!) filio nobilissimi Regis Angliae et feci omnia circa lectum esse rubea ... est et bona cura“. (Lásd *Freund:* Hist. med. 362., továbbá *Withington:* Medical History, 400., ki egy másik változatot közöl.) Különben *Sprengel* (Pragm. Geschichte der Arzneik., I. 262.) szerint ez a kezelés már a régi Japánban is divatos volt. Nihil sub sole novum! — mondja a biblia.

[125] *Weszprémi,* I. 155.

[126] „Höchst auffallend ist die in Griselini's Temesvarer Banat 1780. S. 221. gegebene Nachricht, dass die Wlachen schon dazumals, also lange vor der Bekanntmachung des englischen Arztes Jenner (1798) die Pocken ihren Kindern einzuimpfen pflegten.“ *(Csaplovics:* Gemälde von Ungern, I. 236.) Az oláhok rendszerint a homlok bőrét választották az oltás helyéül.

a himlőoltásra vonatkozó tudnivalókat. Ebből kiderül, hogy eleinte az oltóanyagot tehenek tőgyéről, lovak patája felett néha támadt tályogokról vagy juhoktól nyerték, később pedig embertől karról-karra oltás útján.[127] Az így nyert anyagot vagy lepecsételt üvegcsövekben őrizték, vagy kivájt üveglemezek közt, tépésbe itatva, megszárítva és a lemezek széleit viasszal leragasztva tartották. Az oltólándzsák fából, csontból, aranyból, ritkábban acélból készültek, de szükség esetén hegyesre metszett lúdtoll vagy egy tüske is megtette a szolgálatot. Mai aseptikus meggyőződésünk ugyancsak megütközik rajta, mikor azt olvassuk, hogy hajdani kollégáink „mikor a száraz himlőnedvességgel oltottak, akkor azt előbb vagy a szájnak párája által, vagy *egy csepp nyál* vagy friss víz által" lágyították fel. Némelyek a szúrás elkerülése végett előbb hólyaghúzót tettek a karra s a lemeztelenített irhára kötötték rá a gyapotfonalat.[128] Kovács Sebestény Endre a Bene Ferencről tartott emlékbeszédében részletesen elmondja, hogy milyen lelkességgel buzgólkodott e kiváló emberünk a Jenner-féle oltás meghonosítása dolgában, kiket oltott be legelőször (1801 augusztusban) s elmondja azt is, hogy tanártársai milyen közömbösséggel (talán féltékenységgel is?) nézték ezirányú fáradozásait, első kísérleteit, s hogy evvel milyen keserűséget okoztak Benének, a lelkes idealistának.

Magyarország régi járványos betegségei közül még egy másikról is meg kell itt röviden emlékeznem: a *lepráról* vagy bélpoklosságról. Igaz, hogy a poklosság „fénykora" hazánkban éppúgy, mint Európa más államaiban, a 11—14. századba esik, de elvétve és egyes vidékeken még a 16—18. században is fordultak elő lepra-esetek, tehát abban a korszakban, mellyel itt első sorban foglalkozom; különben is igen nehéz lenne megállapítani, hogy mikor tűnt el nálunk véglegesen.[129] Hogy az előbb említett időszakban (a 11—14. sz.-ban) milyen gyakori volt hazánkban ez a félelmetes és ragályos betegség, azt eléggé bizonyítják a legrégibb okiratainkban és kodexeinkben előforduló *Lázár-* és *poklos* összetételű helynevek, így *Lázárfalva, Lázárföld, Lázár* (Szatmár m.), számos városunk *Lázár-uccája, Pokolfalu, Poklosi, Poklosgernye, Poklostelek, Poklosberek* és *Poklosháza* (1381-ből) s az előbbinek fordítása, a *silva leprosorum* és *silvula leprosorum.*[130] 1265 körül Székas és Cirák sopronmegyei birtok szomszédságában, a Répce folyó közelében, a bélpoklosoknak egész falujok *(villa leprosorum)* volt, mely valószínűleg nem is közönséges értelemben vett falu volt, hanem külső határ nélkül egy másik helység határába volt beillesztve, hová a bélpoklosok talán a közelében létezett valamely gyógyító forrás kedvéért szállottak meg.[131] Egy középkori hamisítású, szent László uralko-

[127] *Himlővásárlás* volt ennek a neve, csak úgy, mint a régi araboknál, kik a himlős betegtől mazsolaszőlőért gennyet vettek s ezt tűkkel beoltották.

[128] V. ö. *Liszt Nándor:* Reminiscenciák a himlőoltás gyermekéveiből (Gyógyászat, 1910. évf., 16. sz.), hol a himlőoltásra vonatkozó egykorú magyar irodalom is megtalálható.

[129] Erről a kérdésről és egyebekről l. *Nékám:* A magyar bőrgyógyászat emlékeiből. (1908). 22.

[130] 1181-ben Fulcumar comes, királyi kardhordó, a bakonybéli apátságnak adományozza többek közt Palan (ma Polány) nevű veszprémmegyei birtokát; az okirat határleíró részében a köv. körülírás fordult elő: „Cuius predii talis sit situs... inde ascendit et descendit ad molam Surt. Deinde ad *silvulam leprosorum.* Et inde transiens per Egrug" (Pannonhalmi Rendtörténet, VIII. 277.) V. ö. *Jakubovich Emil:* Magyar Nyelv. 17. évf., (1921), 26.

[131] Így mondja ezt *Stessel József* (Száz., 1906. 250.); én azt hiszem, hogy közelebb járunk az igazsághoz, ha fölvesszük, hogy a poklosoknak ez a „faluja" inkább afféle internáló tábor volt, hol e veszedelmes ragályban szenvedő betegeket kontu-

dása idejéből, az 1082. évről datált, de már 1350-ben átírt oklevélben a következő érdekes részlet fordul elő: „Circa Basilicam Sancti Michaelis [Veszprém városában] prima meta... De hinc venitur ad locum qui dicitur Krysttyeg; ex hinc ad magnam viam, quae adjacet protensa versus Albam, et descendit ad locum, qui dicitur *puteus leprosorum*“,[132] szintúgy Sopronmegyében, Küllő helység határában is volt egy ilyen *puteus leprosorum*[133] (mindig a vulgaris magyar név nélkül). Ezt a kifejezést minden eddigi közlő a *bélpoklosok kútjá*-nak fordítja, de már Nékám rámutatott arra, hogy ennek nincs sok értelme és valószínűsége. Viszont úgy vélem, a *Nékám* fordításának („a leprások sírgödre“) éppoly kevés a valószínűsége. Minthogy a *puteus*-nak nemcsak *kút* az értelme, hanem verem, barlang, földalatti börtön (eine Grube, ein gegrabenes Loch, ein Schacht, *ein unterirdisches Gefängnis für Sklaven; Georges* szótárában), ennélfogva nézetem szerint a puteus leprosorum földalatti vermet vagy barlangot jelent, hol a poklosokat elkülönítve tartották. Ezt megerősíti, hogy régi okiratokban ismételve előfordul a *poklosverem* kifejezés (l. Oklevélszótár), mely teljesen megfelel a németeknél járatos der *Aussätzigen Loch* kifejezésnek. Ilyen elkülönítő hely lehetett a *poklosvölgy*, *poklostelek* és *poklos-sziget* is. Azoknál a keleti népeknél, hol a lepra otthonos, ma is rendes szokás, hogy a poklos betegeket kizárják a falvakból és félreeső helyeken, erdőkben és szigeteken izolálják őket.

Végül még egy kis jegyzetet fűznék *Nékám Lajos* értékes dolgozatának egyik pontjához. Ő a magyar szentek (sz. László, sz. Imre) sírjánál történt csodás lepra-gyógyulásokról szólva megemlíti, hogy „valamennyi legendánk között a legszebbek azok, melyek két szent királyleányunk, Erzsébet és Margit emléke körül fontak dicsőséges koszorút könyörületességük, szívjóságuk, humanizmusuk miatt. Mindkét királyleányról fel van jegyezve, hogy Róbert francia király példájára ők sem irtóztak a leprás betegek ápolásától: „die liebe sente Elyzabeth gebat *[gebadet]* unde gewaschin hatte einem armen ussetzigen menschen unde hatte den gleit in ires herrn bette“. Ugyanitt közli *Holbein* híres festményének másását, mely Árpádházi szent Erzsébetet a leprások ápolása közben tünteti fel. Erről hazai emlékünk is van: a kassai székesegyház kapuja fölötti

máciában tartották. Az, hogy a régi okiratok mindig csak latin néven említik a *villa leprosorum*-ot, sohasem a magyar *vulgo*-nevén is, szintén azt látszik bizonyítani, hogy a v. l. csak *ideiglenes* tábor vagy tanya volt, mert árpádkori okmányaink az állandó jellegű helységek vulgo-neveit mindig a legnagyobb gondossággal ki szokták tenni. — Itt említhetem meg, hogy Oláh Miklós az ő Hungáriájában (cap XVIII.) egy *Simánd* nevű biharmegyei helységről azt mondja, hogy ebben csupa sánta és vak koldusféle népség lakik, kik énekelve járják be az országot, könyöradományokból tartva fenn nyomorult életüket. Lehetséges, hogy ez a Simánd is poklosok tanyája volt valamikor; biztosan azonban nem merném állítani; mert amit Oláh mond, az nem szól egész világosan a lepra mellett.

[132] *Linzbauer:* I. 13. — *Nékám* (i. h. 22.) kétségkívül nem ismerve az okirat teljes szövegét, következőleg fordítja le ezt a helyet: „Szent Gellért önsanyargatásai között szerepel, hogy éjnek idején ágyába egy bélpoklost fektetett; szent István sírjának felbontásakor csodálatos illat volt érezhető, melynek beszívására a leprások bőre megtisztult; *szent Lászlóról fel van jegyezve, hogy 1082 május 3-án meglátogatta a leprások sírgödrét* (descendit ad locum, qui dicitur puteus leprosorum) a veszprémi szt. Mihály templom mellett. *(Linzbauer:* Zeitschr. f. Natur u. Heilkunde, 1850. I. 43., 115.)“ Az eredetiből azonban nyilvánvaló, hogy szt László ott sem járt, hanem csak a notariusát s egy másik bízott emberét küldte ki oda a határok megállapítására, és nem a *rex* descendit, hanem a *magna via!*

[133] Stessel i. h. 251.

dombormű, a 15. század elejéről.[134] Maga a legenda Timár Kálmán megállapítása szerint,[135] idegen termék sz. Erzsébet legenda-koszorújában. U. i. ez a legenda már a 13. században meglehetősen el volt terjedve, de nem szent Erzsébettel kapcsolatosan. A reinhardsbrunni szerzetes az idegen (francia) legendát, mely már a 13. századi Jacques de Vitry és Étienne de Bourbon munkáiban is előfordul, egyszerűen betoldotta magyarországi szt. Erzsébet életírásába.

A leprára vonatkozó hazai följegyzések aránylag igen fogyatékosak. A budai jogkönyv 344-ik szakasza, mely a bélpoklosokról szólott, sajnos, elveszett s abból, mi e statutumokból megmaradt, csak annyit állapíthatunk meg, hogy aki bélpoklos beteg lett, az vagyonát, rangját, mindenét elvesztette, mert éppúgy, mint a külföldön, törvényen kívül állónak tekintették. A budai jogkönyv (1244—1421) szerint még a király is trónját vesztette, ha leprás lett. A Jordánszky-kodex (108.) azt mondja, hogy az oltárnál nem szabad „szolgálni“ annak, aki vak, csonka, sánta vagy *cimpa.* Mi ez a cimpa? A Ny. Sz. „naso torto; schiefnasig“-ra magyarázza; sokkal valószínűbbnek tartom, hogy ez a szó inkább az orrnak valami utálatot gerjesztő vagy visszataszító mineműségét jelentette, például a teljes orratlanságot (lupusnál stb.) vagy akinek az orrát leharapták és a Ny. Sz. második példája csakugyan azt mondja, hogy „orratlan cimpa, avagy csonkaorrú“. De az is lehet, hogy olyan ember értendő, kinek az orra nyerge bujakór stb. következtében behorpadt; az ilyen bulldogképű embert ma is cimpának nevezi néhol a nép s viszont magam is hallottam, hogy egy komárommegyei ember a bulldogkutyát *cimpaorrú*nak mondotta. Ilyen orratlan embert látunk Orcagna festményén (Leprások a Halál diadalmenetében) és ilyen bulldogképű cimpa-embert (leprást) tüntet fel Lionardo da Vinci mellékelt vázlatos rajza. Mintha csak *Gui de Chauliac* lepra-leírását illusztrálná ez a rajz: „Poupières et sourcils gonflés, chute des cils et des sourcils remplacés par des poils plus fins; ulcération de la cloison des narines, haleine fétide, voix nazonnée, épaisisse-

37. Árpádházi szent Erzsébet bélpoklosokat (?) gyógyít. Dombormű a kassai dóm kapuja felett (a 15. sz. elejéről). Divald Kornél képe után.

[134] Magam részéről azt hiszem, nem lehet bizonyosra venni, hogy ezen a domborművön látható betegek, csakugyan leprások. Inkább skrophulások benyomását teszik, (a szent az egyiknek a nyakát érinti, a másik a saját nyakát fogja és jajgat, a betegeken kiütések nem láthatók stb.). Talán inkább a királyi érintés gyógyító erejéről van itt szó, — melyről másutt bővebben.

[135] Ethnographia, XXI. 193.

ment et dureté des lèvres, aspect hideux" stb. Mindenesetre igen feltűnő és visszataszító portrait, mely nálunk a középkorban igen gyakori lehetett, másként nem tudnánk megérteni, hogy a 13—15. században miért volt oly gyakori hazánkban a *Cimpa* gúny- és személynév: *Petrus dictus Cympa* (1288-ból), *Stephanus dictus Cymba* (1338-ból), *Andreas dictus Chympa* (1437-ből) stb.

Az úgynevezett gyászmagyarok utódai: a *„szent Lázár szegényei"* szintén bélpoklosok voltak s ez egészen jól érthető, mert a régi orvosi nomenklaturában is Lázár betegségének *(morbus Lazari)* nevezték a poklosságot, s azt hiszem, hogy a székelyeknek abban a szavában, hogy valaki *„ellázárodik"* (megnyomorodik) szintén a lepra szomorú emléke lappang.[136]

A lepra főleg a rosszul táplálkozó, szegény néposztály idült lefolyású kínos bőrbaja volt, de azért sokszor átterjedt a jobbmóduakra is, sőt egy teljesen egykorú olasz (reggioi) krónikás, de la Gazata Péter, azt írja, hogy Nagy Lajos királyunk halálát is hosszantartó lepra okozta („moritur post longam *leprae* infectionem").[137]

38. Cimpaorrú leprásbeteg. (Lionardo da Vinci rajza.)

A poklosság főleg a keresztes hadak korában terjedt el széltében Európában s kétségtelen, hogy körülbelül ebben az időben már nálunk is külön kórházakat, *leprosoriumokat,* kezdtek építeni a leprás betegeknek. Franciaországban már VIII. Lajos idejében *kétezer* ilyen kórház épült. Apró kis ház volt eleinte ez a lepra kórház, melyet a franciák *borde, bordeau, bordel, bourde* (a késő latin *boaria, borda, bordellum*-ból) szóval jelöltek; — ebből eredett azután a minden európai nyelvre átment *bordély,* a nyilvános kéjnők otthona.[138] A nagyváradi káptalannak 1370-ben szerkesztett chartulariuma említi az Orbán-szőlőt, mely a *leprások házán* túl (ultra domum leprosorum) fekszik;[139] 1390-ben olvassuk egy okmányban, hogy a kapun túl van

[136] *Trócsányi Zoltán* a Magyar Nyelv című folyóirat VI. (1910) évf., 352. azt mondja, hogy Beöthy Zsolt vette észre először, hogy a szent Lázár szegényei tulajdonképpen bélpoklos betegek vagy koldusok voltak. Ez tévedés. Az első, ki ezt észrevette, *Fekete Lajos* dr. volt, ki egyik munkájában (A magyarországi ragályos és járványos kórok történelme, 13.) már 1874-ben a következőket írja: „Valószínűleg országos gondozás tárgyai voltak nálunk is az ily szerencsétlenek (t. i. a bélpoklosok) s ápoldákban nyerhettek elhelyezést, *s tán éppen a szt István király által Esztergomban, ispotályban megtelepített sérvitézek: „gyászmagyarok" utódai is, kik „szent Lázár szegényeinek" neveztettek, ily csonka, elnyomorodott bélpoklosok s azok családjaiból állhattak;* legalább előttünk nem látszik tarthatónak az a nézet, hogy azon ispotályban az ágostai csatából sérülve, megcsonkítva hazabocsátott hét magyar harcos *épkézlábú* utódai nyertek volna ápolást, közköltségen való élelmezést".

[137] *Pór Antal:* Száz. 1902., 209. — Pór Antal fejtegetéseire reflektálva, *Győry Tibor* (u. o. 579.) teljes joggal azt a megjegyzést teszi, hogy a középkori orvosok sokszor poklosságra tették a kórismét akkor is, mikor más rögzött bőrbajokról (lupus, pellagra, psoriasis, lues stb.) lehetett csak szó, ennélfogva, bár nagyon valószínű, hogy Nagy Lajos csakugyan leprában pusztult el, de ilyen kész diagnózist mondó följegyzések alapján, még sem lehet biztos véleményt mondani.

[138] *Dupouy:* Le moyen âge médical, (1895), 91.

[139] *Bunyitay:* Váradi püspökség II. 125, 288, 489. — A magyarországi leprosoriumokra vonatkozó adatokat, ha nincs külön utalás a forrásra, *Zubriczky Aladár* rektori beszéde („Az európai nagy leprajárvány története" 1924.) után adom.

a sz. Lázár egyház, azontúl a vesztőhely, [itt a név és az elhelyezés poklosházra vall]; Bártfa város számadáskönyveiben kétszer is előfordulnak a leprások: 1431—34-ben a leprások 25 forintot kapnak; 1439-ben valami bor után 200 dénárt kap a *leprások hospitáléja*. V. Orbán 1364 az esztergomi érseknek és az alája tartozó püspököknek ír a leprások és más szegények érdekében, hogy t. i. a nem lovag- és szerzetesrendek alatt álló xenodochiumok, *leprosoriumok*, eleemosynariumok és hospitalék nem adhatók oda javadalom gyanánt egyházi, szerzetes vagy világi személyeknek, s hogy az ilyen adományozások érvénytelenek, záros határidőn belül érvénytelenítendők, az illető helyek vezetése pedig tisztességes, jóhírű emberekre bizandó, akik tudják és akarják őket vezetni. A szepesi szentszék (1409) a leibitzi hospitale ügyében ítélkezve, kimondja, hogy az ítéletben megnyilatkozó elv (a hospitale a plébános alatt áll), a többi hasonló szepesi intézményre is alkalmazandó, amelyek közt a *leprásh>ázakat* is elősorolja. 1472-ben egy a bírák és tanácsosok kötelességeiről szóló szepesi rendelkezés azt mondja, hogy a tanácsnak tárgyalnia kell az özvegyek, árvák, nyomorultak és *poklosok* ügyeit. *Müller* a következő erdélyi leprásházakat említi: Brassó (1413), Feketehalom (Zerden, 1413), Beszterce (1454), Szeben (1474), Kolozsvár (1559, *sz. Jób poklosháza*), Rosenau (1575), Segesvár (1575). A szászbesztercei poklosoknak már 1531-ben juttat valamit végrendeletileg özv. Moldner Péterné. János zágrábi püspök 1433-ban kelt végrendeletében 27—27 frtot hagy a *zágrábi* sz. Péter- és a *csázmai* hospitale leprásainak. Georgius Lewdschit szepesi éneklőkanonok 1496 körül a *lőcsei hospitálénak* és a leprásoknak *(ad leprosos)* egy-egy félhordó bort *(medium vas)* hagy. Brassó város számadáskönyvei (1530, 1536) ismételve említik a *pater leprosorum*-ot, a leprások kórházának vezetőjét,[140] 1531-ben Magdolna asszony, kolozsvári minoritarendbéli apáca a városon kívüli Szent Lélek-kórházban ápolt bélpoklos szegényeknek és bujakórosoknak *(mala scabie correptis)* ötven dénárt hagyományoz.[141] Ugyancsak Kolozsvárott Nagy Salathiel és felesége 1559-ben a Király-utcában levő sütőházát a város végén levő szegények és bélpoklosok azon két házának adományozza, melyek a Szent Lélek és Jób patriarcha emlékezetére lettek alapítva.[142] Lőcsén 1530-ban még állott a bélpoklosok háza *(domus leprosorum)*, melyet ugyanez évben a Kosztka zsoldosai felgyujtottak és porrá égettek.[143] Meg vagyok győződve, hogy különösen a régi végrendeletek, városi számadáskönyvek stb. gondos áttanulmányozása közben még számos más hazai leprosoriumnak az emlékét lehetne földeríteni; én magam erre vonatkozólag egyáltalán nem végeztem kutatásokat, minthogy ez alkalommal a hazai loimologia kérdései rám nézve csak mellékes érdekűek voltak.[144] Az itt közölt néhány adat is bizonyítja azonban, hogy a

[140] Quellen z. Gesch. d. Stadt Kronstadt, II., 208., 459. (U. i. 641. külön említik az 1539. évi számadások a *domus scabiosorum*-ot, vagyis a luetikusok kórházát.)

[141] Item, pauperibus leprosis et mala scabie correptis et infectis, in Hospitali Sancti Spiritus extra menia huius civitatis commorantibus, lego denarios quinquaginta, ita ut ipsis pauperibus equaliter dividantur. (*Jakab Elek:* Kolozsvár tört. Okmánytár, I., 374.)

[142] Pauperibus leprosis et aliis valetudinariis [luetikusok?] in hospitalibus in memoriam Sancti Spiritus et beati Job patriarche fundatis. (U. o. 392. l.)

[143] *Hain Gáspár* lőcsei krónikája (Lőcse, 1910), 47.

[144] A hazai leprosoriumok kérdését érintve *Nékám* (i. h.), többek közt azt írja, hogy boldogult *Scheuthauer* tanár egy ízben azt mondta előadásai közben, hogy a budapesti Rókuskórház is leprosorium volt eredetileg. Ez tévedés. A Rókus-

lepra még a 16. században is elég közönséges betegség lehetett hazánkban. A 16. század első negyedében mindenesetre nagy volt a magyarországi poklosok és luetikusok száma. Mikor a szerencsétlen Lajos király utolsó útjára, a törökök ellen indult (1526) Mohács felé, megparancsolta a horvátok bánjának, Batthiány Ferencnek, hogy a véres kardot hordoztassa körül az országban és még a ragadós nyavalyákban szenvedők *(pestilentici)* is szálljanak táborba, vigyázva rájuk, hogy másokat meg ne fertőzzenek, *(de pestilenticis eciam nobis visum est, ut leventur illi quoque, sed habeant castra sua seorsum, ne reliquam partem inficiant).* Kétségtelen, hogy ebben a szövegben a *pestilentici* szó alatt vagy leprások, vagy syphilitikus betegek értendők, vagy mind a kettő,[145] ellenben semmiesetre sem *pestisbetegek*, ahogy Mályusz Elemér[146] mondja. Hiszen a pestis gyors lefolyású súlyos baj, mely ágyba veri az embert. Lajos király levele kétségkívül azt bizonyítja, hogy a mi leprásaink és luetikusaink 1526-ban tekintélyes számuak lehettek, mert különben a hadvezetőség nem helyezett volna súlyt arra, hogy ők is a török ellen vonuljanak.

Melius Herbariuma ugyanezen század második felében még melegen ajánlja a veronikát, mint az *arábiai frantzu* (vagyis poklosság, *elephantiasis s. lepra Arabum*) orvosságát, sőt a szélhámos kuruzsló, nedelici Váli Mihály, még 1759-ben is azt írja,[147] hogy „ha a szőlő-tőnek gyökerét foenum graecum magvával együtt megtöröd, az emberi testben támadott *poklosságra* egynehányszor kenettetvén, a testnek bőréről minden rútságot letisztít". Ebből azonban nem szabad azt következtetni, hogy a poklosság a 18. század közepén is gyakori betegség volt hazánkban, mert Váli uram munkájáról már Weszprémi (I., 109.) megállapította, hogy az nem más, mint a kétszáz év előtti Melius-féle Herbariumnak szolgai másolata. A 18. század végén élt magyar orvosi írók már mind csak úgy írnak a lepráról, mint régi, elfelejtett betegségről.

*

Alkoholizmus, prostitució és *bujakór* — a közegészségügynek ez a három *atra cura*-ja, szoros testvéri viszonyban van egymással. Ha az egyikre gondolunk, a másik kettő is eszünkbe jut, csak úgy, mint mikor a görög hitrege három legellenszenvesebb alakjára, a párkákra emlékezünk. Legjobb tehát, ha ezt a hármat, okozati associációk alapján, egymással kapcsolatban tárgyalom itten.[148]

Ami az elsőt, az *alkoholizumust* illeti, ez a régi Magyarországon is megvolt, de nem abban a veszedelmes alakban, mint a modern ipari államokban. A lapályon lakó magyarság ugyanis, éppúgy, mint ma, az elmult századokban is inkább bor-, mint pálinkaivó nép volt. De azért

kórházat első, ősi formájában csak a 18. század végén, 1784-ben építették (kifejezett közkórházi rendeltetéssel és jelleggel), a mellé a kápolna mellé, melyet még 1711-ben a polgárság fogadalmából szt Rókus és szt Rozália tiszteletére emeltek. (Az 1711. évi *pestis* alkalmával u. i. ezen a helyen, a Kerepesi-út és a város majorja közti szántóföldön állottak a pestisbetegek befogadására szolgáló barakkok.)

[145] Tudjuk, hogy ebben a korban még gyakran összetévesztették a luest a leprával (Ulászló orvosa, Manardus, is említi ezt) és a leprosoriumokba sok vérbajos beteget is internáltak (például a budai alhévizi szt Erzsébetfürdő leprosoriumába, a mai Gellértfürdő helyén, is); bár a leprások, kik úgy látszik az orvosoknál is jobban tudták, hogy mi a poklosság s mi a lues, nem egyszer protestáltak ez ellen.

[146] Levéltári Közlemények, IV. (1926), 87.

[147] Házi orvos szótárocska, 1797. évi kiadás, 28. (E munka 1759-ben iródott.)

[148] Ebben a kötetben csak a két elsőnek jutott hely; a luesről szóló értekezést későbbre kell hagynom.

egészen téves állítás az, mit egyik kiváló hazai borszakértő történelmi értekezésében olvastam, hogy t. i. a magyar nép még a 19. század elején is csak ritkán jutott pálinkához. A pálinkát vagy *égett bort* (lat. *crematum*-ot) és különféle fajtáit (az *alamáziát*, az *ákovitát*, a *rozsólist*, a *gugyit* stb.) már sokkal régebben is jól ismerte a magyar köznép, könnyűszerrel meg is szerezhette, de nem köllött neki, már azért sem, mert sok és jó bora volt, s az éghajlati viszonyokkal sem igen egyezett a nagy mértékben való pálinkafogyasztás.[149] Úgy látszik, hogy a pálinkát inkább a hegyes vidékeken lakó magyarok itták és gyártották nagyban, valamint a sört is. Ezt a föltevésemet megerősíti, hogy mikor a bécsi udvari kamara a felvidéki erdőpusztítás okainak földerítésére 1652-ben megbizottat küldött Besztercebányára, ez azt jelenti, hogy különösen az ottani *sörnevelőházak* és a pálinkafőzők fogyasztanak igen sok fát. Magában ebben az egy aránylag kis városban *hetven* sörfőzőház és *háromszáz* pálinkafőző kazán volt működésben! Ezeknek a tulajdonosai minden gabonát és zabot összevásárolnak s ezt mind felhasználják a gyártáshoz; a sört és pálinkát azután különösen Török- és Lengyelországba szállítják nagyban. Ezzel az üzleti haszonnal nem állott arányban, hogy a gabonafélék árát a lakosság könnyebb megélhetésének rovására erősen fölverték.[150]

Ezenkívül néhány más adat is van annak a bizonyítására, hogy a felvidéken és Erdélyben már a 17. században derekasan fogyasztották az erőteljesebb hatású alkoholikákat. Így Tököly Imre 1678-ban árendába adja Efráim zsidónak Munkácson levő sör- és *pálinka*-kocsmáit;[151] egy 1635-ből való kocsma- és mészárszék-utasítás[152] azt rendeli, hogy a borseprőt az *égettborosok*-nak kell eladni; az erdélyi diétákon pedig 1678-ban, 1695-ben és 1697-ben tiltották el szigorúan a *gorolyka* és *dühötke* nevű

[149] Az *ákovita (aqua vitae)* és a *rozsólis* nem volt más, mint mindenféle fűszeres anyagoknak (narancs- és citromhéj, boróka, kardamomum, ánizs, kömény, koriándrom, szegfűszeg, szerecsendió, angyal-, mester-, kálmos-, violagyökér, zsálya. fodormenta, méhfű, veronika, ezerjófű stb.) cukorral („nádmézzel") vagy mézzel megédesített szeszes kivonata. Ezeket a fűszereket rendszerint 3—8 napig áztatták az égettborban. — Az ákovitának s általában a pálinkának különösen a *csömör* gyógyításában volt nagy híre eleinknél, azért mondja (többek közt) *Gvadányi* a Peleskei Nótáriusban, hogy

Úgy tetszett, csömör bánt, testembe borzadtam,
Hol fáztam, hol pedig nagyon is izzadtam;
Azért a csaplárost itt kiszólítottam,
Pohár *ákovitát* kérvén azt megittam.

De azért csömör nélkül is szívesen ákovitáztak őseink, sőt még az antialkoholista törökök is, (Apafi Mihály 1662-ben 25 akó jó, édes *aqua vitae*-t rendel meg a brassaiaknál Ali basa számára). — A *szilvóriumot* vagy *gugyit* szintén már a 18. század második felében ezen a néven ismerte és itta népünk, mert *Mátyus István*, az első nagyszabású és pompás nyelvezetű magyar diétetika írója, egy helyen azt mondja, hogy „hallottam hiteles emberek felvetéséből, hogy amikor ennek a gyümölcsnek (a szilvának) bőv termése vagyon, könnyen készülhet Erdéllybe ötven ezer veder szilva-égettbor, vagy a mint néhol hívják, *Gugyi*, vagy a mai tisztesebb neve szerint *Silvorium*". — A *rozsólist*, melyet már Páriz Pápai szótárában is megtalálunk, rendszerint meg is festették, hogy a szemnek tetszőbb legyen, még pedig vagy sárgára (sáfránnyal, szantálfával), vagy zöldre (fodormentával, méhfűvel, veronikával), vagy pirosra (alkannagyökérrel, *vörös szentfával* = lignum santali rubrum, áfonyabogyóval, csengőkóró virágjával).

[150] Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1900. 381.

[151] U. o. 1898, 216.

[152] U. o. 1899, 47.

pálinkafélék főzését, különös tekintettel arra, hogy ebből a szőlőmívelésnek nagy kára és veszedelme származik.[153] Szegeden már a 18. század közepén (1750-ben) 81 kocsma, 53 pálinkamérés és 16 sörmérés „virágzott" s ezek után a városnak 2003, illetőleg 416 és 60 frt volt a jövedelme;[154] e számokból következtethetünk arra is, hogy az alföldi fajmagyarság milyen arányban fogyasztotta a három fő szeszes italt abban az időben.

Ha tehát mindezek alapján tagadnom is kell, hogy népünk csak a 19. század elején jutott hozzá a pálinkához: az alkoholizmus komolyabb formában való elterjedésének időpontját mégis későbbre, a 19. század közepére kell tennem. A márciusi napok hyperliberalizmusa egyszerre, máról-holnapra megszüntette a földesúri kiváltságokat s a vagyonának és jövedelmeinek nagy részétől megfosztott földesúr részére csupán az italmérés és kocsmáltatási jogot hagyta meg, melyet az elszegényedő nemesség igyekezett, úgy ahogy tudta, a maga előnyére értékesíteni, vagyis árendába adni. Sváby Frigyes egy helyen érdekesen fejtegeti, hogy ez a körülmény mekkora tömegét a gyors meggazdagodásra éhező *galiciai zsidóságnak* vonzotta a magyar felvidékre: minden faluban megszületett a kocsmáros Icig végzetes alakja, némelyikben többes számmal is, s ezeknek az új honfitársaknak természetesen nem az volt a „vezető gondolata", hogy a *misera plebs* minél *kevesebbet* igyék. Hogy azután a regále megváltásakor, az italmérésnek állami hatáskörbe vételekor, nem a nép javával, hanem (az italmérési engedélyek korlátozatlan kiosztása által) elsősorban az állam financiális érdekeivel törődtek, a saját bőrünk rovására is, ez már oly szomorú fejezete a magyar közigazgatásnak, melyre itt nemcsak hogy kiterjeszkedni nem akarok, hanem még rágondolni sem.

39. Kibédi Mátyus István. (Boér M. képe 1785-ből.)

A magyar liberalizmus vezérharcosa, *Kossuth Lajos*, előre látta az ilyen úton-módon népünkre szakadó veszedelmet. Majdnem száz éve,

[153] *Mátyus* (i. h. V. 377—379) erre vonatkozólag megjegyzi, hogy ebben az időben Erdélyben a szegény emberek kezdték a pálinkafőzést, de azután a nemesek is rákaptak és „mikor egyszer reákaptak, úgy megszerették, hogy semmi törvénnyel nem lehetett ki-irtani".

[154] *Reizner*, i. h. III. 125.

hogy ezeket írja a zemplénmegyei állapotokról: „A megyénkben tanyát vert sok (galiciai) zsidó, valamint az iparkodással egybeköttetett erkölcsiségnek valóságos mételye, úgy a földmívelő népnek súlyos ostora . . . Egész helységeket tudok, hol a szegény földmívelő nép nem magának, de a kortsmáros zsidónak szánt, vet és arat, hiába igyekszik iszákosságra hajlandó természetét szegénységével zabolázni, a kortsmák ajtaja előtt leselkedő zsidó biztatgatással, creditum igéretével be tudja csalni küszöbén s ha egy lépést tett a szegény paraszt, menthetetlen oda van, a kettőztetett pohár közt felejti gondjait s ha holnap terhessebben érkeznék vissza, orvosságát kettőzteti, s jövendő aratását a tavasz nyiltával, jövendő szüretjét aratáskor régen megitta. Pedig magyar becsületemre esküszöm, festésem nagyítást nem esmér. Tudok egy derék helységet megyénkben, melynek lakosai még ezelőtt 20 esztendővel 30 kvadrátmértföldnyi kerületen a legjózanabb, legigyekvőbb, legszorgalmasabb közönséget tették s ma már, amióta a compossesserális haszonkeresés minden negyedik házhoz egy korcsmát állított, — legerkölcstelenebb, legtunyább, legravaszabb emberekké változtak s naprul-napra szegényedve, végpusztulásukat várhatni. Megilletődve hallottam a helybeli lelkipásztort, népének erkölcstelensége felett, könnyes szemmel panaszkodni s panasza valóságát, úgy annak indító okát is igaznak lenni magam tapasztaltam.“

Szószerint ugyanezeket mondotta már 1830-ban másik nagy emberünk, *Kölcsey Ferenc,* is. De ő is hiába. A pusztában elhangzott a próféták kiáltó szava!

Ami a *borivást* illeti, ez a mult századokban rendkívül el volt terjedve Magyarországon. A dolog érthető; hazánk lapályos részein kevés volt a víz, a kőkutak pedig valósággal ritkaságszámba mentek. A magyarországi víz rosszasága s az egészségre ártalmas volta messze földön ismeretes volt; a mi őseink is tudták ezt, mert nyáron át *főtt vizet* ittak, ha boruk nem volt.[155] A falu kútjához nem igen mertek közeledni (sok helyen ma is így van ez!), még a nyilt folyók vizét is többre becsülték.[156] A vízhiányra jellemző, hogy az Alföldön utazók és a mezei munkások sokszor ökörnyomokból és pocsolyák vízéből ittak, s ezt a szokást még a legnagyobb magyar orvosi diaetetika írója, a 18. századvégi Mátyus István sem tartja valami nagy egészségellenes merényletnek, mikor azt írja,

[155] Még inkább óvakodtak a nyers víz ivásától, ha valami lázas baj vagy csömör érte őket. Batthiány Ferencné írja Nádasdy Tamásnak (O. L.), mikor ennek a felesége lázas betegséggel kornyadozik (1552. július 27), hogy „az holnap, kiben vagyunk nem szolgál egésségre“, továbbá *„főtt vizet* jobb innya, hogy nem nyers vizet“; 1560. szept. 30-án pedig Szalay Kelemenné írja ugyancsak a nádornak, hogy „fejhülés“ vagyon rajta és immáron *„haramod* (!) *eszthen napja“,* hogy bort nem ihatik (a nők is rendszeresen ittak!) és *főtt vizet* is csak annyit, amennyi egy dió héjába fér (O. L.) 1554. dec. 24. Batthiányi Ferenc írja a nádornak (u. o.), hogy sok halat evett, utána sok bort ivott, csömört kapott s most *főtt vizet* iszik juleppel és cukorral *(cucarum)* keverve. L. még Bethlen Farkas leveleiben (1674): „ha pleuritis talál lenni, *főtt vízzel* éljen“ és mikor a gyermek himlőben gyanús (1677), *főtt vízzel* itassa, melyben reszelt szarvasszarv, lencse, fahéj, malozsaszőllő és füge is van. (Irodalomtört. Közlem., 1912. 469, 470.)

[156] Sokszor volt alkalmam megfigyelni, hogy a Dunát járó hajósok, halászok és más vízi emberek nyáron át milyen élvezettel szürcsölik e nagy folyó sárgás, zavaros és langyos vizét. Mikor csodálkozva kérdeztem, hogy miért nem visznek magukkal falu- vagy városbeli tiszta vizet: mindig az volt a felelet, hogy ez teljesen fölösleges volna, mert a nyilt Duna vízénél egészségesebb folyadék nincs a világon.

hogy „megesik néha, hogy felette megszomjuhozván a mezei munkások és utazók az úton a marhanyomokból és kerékvágásokból is innya kénteleníttessenek. De minthogy ezek a vizek az esővízből lettek nem régen gyűltek, és azokban a gödröcskékben szépen megszállottak, s az alatt a kevés idő alatt nagyon meg sem romolhattak, ha szinte békák és egyéb férgek láttatnak is bennek, csak valami sűrű ruhán szívják által, hogy a férgek a szájokba ne menjenek, az álló tó víznél jóval barátságosabbak".

A jó ivóvíz hiányát borral pótolták. Ez mindenütt volt, még a legrégibb időkben is, mert történelmi adatokkal bizonyítható, hogy már a 11. században alig volt Magyarországnak olyan vidéke, hol borterméssel ne foglalkoztak volna, a 12—13. században pedig a magyar bor már tekintélyes árúcikke volt a bel- és külkereskedelemnek. Jó is volt, olcsó is volt.

Mindez tehát megmagyarázza, hogy a régi világban a magyar embernek mindennapi rendes itala volt a bor. Megmagyarázza, de természetesen nem menti azt a sok visszásságot, mely azután a boritallal való visszaélés következtében az egyes emberre és a közre háramlott. Mert csak fájdalommal gondolhatunk rá, hogy mennyi életenergia, mennyi nemesebb törekvés, az életnek mennyi szépsége veszett kárba évszázadok hosszú folyamán a mértéktelen borral-élés miatt. Némi mentség számukra, hogy akkor nem csak mi, hanem az egész világ ivott, a fejedelemtől a szolgáig, a püspöktől a gvárdiánig, a hadvezértől az utolsó talpasig. Még a műveltség élén haladó németek is, pedig se annyi rossz vizük, se annyi jó boruk, mint nekünk, nem volt: ugyancsak híresek voltak iszákos mivoltukról. Egy régi magyar utazó, Szepsi Csombor Márton, ki a 17. század elején (1616—1618), csak úgy gyalogosan, végigjárta egész Németországot, Strassburgtól a cseh határig, többek közt a következő jellemzést adja a németekről: „Népe gyenge természetű, fejérb Európában minden nemzetségnél, okos, magának való, régi szokásainak ótalmazója, nagy ehető, *de többet iható*, kiről ugyan közbeszéd is költ ily formán:

Germani possunt magnos tolerare labores,
Oh utinam possent sic tolerare sitim!"

Egy félszázaddal előbb Mathaeus Friderich, ki 1552-ben *„Wider den Saufteufel"* címmel egy jobb erkölcsökre buzdító könyvet adott ki, azt írja az ő nagyétű és nagyivó honfitársairól, hogy: „Ich zweifel nicht, wenn wir Deudschen das Fressen und Sauffen liessen, wir soltens mit verstande und Witze vielen andern Nation zuvor thun. Wie wir sehen, das viel feiner wünderlicher Ingenia unter uns (auch in solchen unmessigem wesen, durch welches alles geschwecht wird) gefunden werden." Rotterdami *Erasmus* az ő *Colloquia familiaria* c. könyvében vaskos ecsettel festi meg azt a visszataszító képet, melyet a 16. század elejéről való német kocsma nyujtott. A 17. század második felében azt írja egyik német szerző *(Konring)*, hogy ott nálluk némelyhol még a csecsemők szájába is bort öntenek az anyatej helyett; *Wagenseil* pedig 1686-ban panaszolja, hogy „wir Deutschen alle, keinen ausgenommen, sind dem schaendlichen Laster der Trunkheit unterworfen", s *Poggius Florentinus* már a 15. század közepén *boros hordóknak* nevezi a németeket, kik mindenben gyöngék, csak az ivásban nem. A boritalban való tobzódás volt abban az időben a német jellemnek legszembeötlőbb vonása, s ennek

éppen nem szól ellene az a furcsa adat, hogy a 15. század végén némely délnémet városban, pld. Nürnbergben, a hatóság külön kocsikat tartott, melyek a reggelenkint az utcákon heverő részegeket összeszedték és hazaszállították, s hogy a kis Württembergben az 1540—41. közti télen *400 ember itta halálra magát.* A különben mértékletesnek mondott V. Károly háromezer akó bort vitt magával a regensburgi fejedelmi gyűlésre, ugyanakkor egy osztrák főherceg 2000 akót, a saját és kisérete számára. Az orániai herceg és Anna szász hercegnő hat napig tartó lakodalmán (1561. Lipcsében) 3600 akó bort ittak meg. Ulrich württembergi herceg lakodalmán (1511) pedig a 736 ökör és 1800 borjú sikeres megemésztéséhez szükséges fehér és vörös borital éjjel-nappal folyt két, kútra illesztett csövön keresztül, csak úgy, mint nálunk, Budán és Visegrádon, Mátyás király koronázásakor[157] vagy egyik-másik diadalmas hadjáratának örömünepén.

Németországban éppúgy, mint nálunk, a sok bort elbíró *kortyondi* embernek vagy *borcsiszár*-nak országos híre kerekedett, s az ilyen championt úgy becézték, mint valami *chevalier sans peur*-t, ki nem ilyed meg minden emberfiától, ha arról kerül szó, hogy ki a legény a kocsmában? Egy sziléziai német lovag, Hans von Schweinichen, mikor a liegnitzi herceg kíséretében (1573) Mecklenburgba érkezik, azt írja a naplójába: „Habe auf diesem Ritt im Reich *grosse Kundschaft* bekommen und mir mit meinem Saufen einen *grossen Namen* gemacht!“ Majdnem minden jól berendezett főnemesi udvarban volt egy ilyen kvaterkahős, egy rendes alkalmazásban levő jól fizetett lovag, kinek nem volt más feladata, mint a hasonló nagykaliberű vendégekkel szembenézni és a háznak becsületét megmenteni. Az ivóversenyek ott is, nálunk is, mindennaposak voltak. Az iszákosság a német nők körében is annyira el volt terjedve, hogy sok helyen hatósági úton küzdöttek ellene; Heilbronnban pld. az iszákos nők fejére cédulát akasztottak, ezzel a felírással: *Versoffene Krugsurschel,* egy hall-i tanácsjegyzőkönyvben (1640) pedig azt olvassuk, hogy „Erhard Geyers filia, die sich mit dem Trunk überladen und in der Kirche *evomiret,* ward ins Hetzennest condemniret zur Abscheu, und dazu um 3 fl. gestraft.“ És említsem-e végezetül, hogy az általános emberi mívelődés nagy kárára a németeknek sok szellemileg nagyszabású embere is rabja volt a mértéktelen ivásnak; ezek közül kivált kettő jut most hirtelen eszembe: hohenheimi Paracelsus, az orvosi tudományok halhatatlan reformátora, és Luther Márton, ki egyik levelében azt írja a feleségének: „Ich fresse wie ein Böhme, und saufe wie ein Deutscher; das sey Gott gedanckt!“

Talán nem is kell mondanom, hogy az egykori francia írók bőségesen ontották csúfondáros szellemességük csipős nyilait a németek ivó-

[157] Wilwolt von Schaumburg, mint szemtanú, következőket írja erről: „Auch wart vill renne(n)s, stechens, herlicher tenz und manicherlai kurzweil getriben. Darzue waren drei brunnen zuegericht, die drei Tag und nacht on underlas, der ain Malfasier, der ander mit guetem ungerischen wein, der dritt mit bier flusen, das reich und armb ein iedlicher mensch nach seinem lust und notturft trinken mocht. Es wart auch bei denselben prunnen uf dem markt ein köstlich credenz ufgericht, die also tag und nacht stuent, und wer trinken wolt, der gebraucht das silbergeschier. Der Konig was in seinem ernst also geforcht, das sich niemants nemens oder stellens understen dorft. Es wurden auch die malzeit mit sonder groser kostlichhait gehalten, meniklich genueg geben und alle ding mit grosen ehrn verpracht“. (L. *Schultz:* Deutsches Leben, II. 312.)

szenvedélyére; de ezek sem maradtak adósaik, mert azzal a nem kevésbbé találó distichonnal feleltek, hogy

Bacchus Germanos vexat, sed foemina Gallos.
Dic mihi, quid gravius...?

A németek részeges természetének a mi történelmi forrásainkban is nem egyszer akad nyoma. Így például Verancsics[158] azt írja, hogy az 1566. évi komáromi és győri táborban „az nagy ételben-italban több halt meg düggel az németben és az csehben tizenöt- vagy húszezernél“. Az Erdélyben megforduló előkelő német urakról pedig Cserey mond el a históriájában[159] néhány épületes dolgot; így pld. Veterani generálisról, a jeles vitézről, ki mikor jót húzott a bor levéből, „mingyárt felrúgta az asztalt, mert ittas korában igen *grázdás* ember vólt, meg is ölt vólt egy gróffot ittason; azolta a felesége erősen vigyázott rá“. A szász választófejedelem meg, mikor Capraráyal és Hajszterrel bément Erdélybe, itt „szörnyű italt mívelt“, mindenkit leivott és az asztalnál „a nagy erős ezüst tángyért úgy egybenhajtogatta, mint a papirosat, az ezüst pohárt úgy egybenszorította, hogy a bor kiötlődött belőle, sőt a nagy erős patkókat egybenszaggatta, rettenetes erő lévén nála; de bár esze lett volt annyi, mint ereje! Én semmi fejedelmi virtust nem láthaték benne“.

Csereynek azonban a részeges magyarokhoz is van egy szava. Sőt (éppúgy mint Oláh Miklós) azt mondja, hogy hazánknak török rabságba jutását jórészt eleinknek mértéktelen borivása okozta. „Addig ivék a szegény magyar, míg a józon életű pogány török elborítá szegény hazánkat s megitatá velünk a magunk vérünköt s mi mégsem tudunk tanolni, hanem pohár mellett való köszönetekkel akarjuk a török császár hadát megverni, amint helyesen mondja egyik praedicatiojában Pázmány Péter: amennyi bort megivott eddig a magyar a török veszedelmiért, ha mind egy mély völgyben töltötték volna s a török császár táborát odavinnék, ki nem tudnának jönni, ott fuladnának meg a borban... Nem is tartják már véteknek a magyarok, sőt ha ebédre hivod őket s addig nem töltöd borral, míg eldőljenek mint a disznók a sárban, rossz embernek, fösvény gazdának mondanak. Ha valaki egészségiért elköszönik rád a pohárt s meg nem ihatod, halálos ellenségeddé teszed: csúfolják, gyalázzák s még az asztaltól is kivetik, (mert azt mondják, hogy az ilyen) nem méltó, hogy emberséges, nyájas emberek conservatiojában (részt vegyen).“[160] Azután néhány adatot is emlit a korabeli vagy nem sokkal előbb élt erdélyi urak tivornyázásáról. „Egyszer II. Rákóczi György fejedelem lévén Barcsai Ákosnál, nagy barom italt kezdének. Az odavaló főbíró egy öreg fazék bort kezébe veszen, hogy megmutassa, minemű tehetsége legyen a boritalra; megivá ugyan mindeneknek csudájára, (de) alig veheti el szájától az üres fazekat, ugyanott ledőle s szörnyű halállal meghala. A többi részeg emberek nem hogy megrettentek vagy meg-

[158] Verancsics összes munkái, II. 116.

[159] 1852-iki kiadás, 245, 248.

[160] T. T. 1906. 535. — Hogy a részeges ember milyen közönséges alakja a régi (és az új) Magyarországnak: eléggé bizonyítja nyelvünk bámulatos gazdagsága a *részegség* kifejezésében. Lehr Albert több mint kétezer ilyen hasonértelmű magyar szót gyűjtött össze! Ebből megérthetjük azt is, hogy Jókai száz szót gyűjtött a *verekedés* kifejezésére. Ellenben a spanyolban nyolcvan szó található a *mézre* . . .

szomorodtak volna, még nevették és csúfolták.[161] ...Ilyen részeges, tobzódó, boriszák s részegségiben jó szolgáit mocskoló, öldöklő ember vala az erdélyi fejedelem is, Bátori Gábor, ki a lovászmesterit részegen eltapodtatá lova lábaival Szebenben, s addig fenyegeté részegen Betlen Gábort, szintén [szinte] meg is öli vala egyszer Fejérváratt; (végre is) Szilasi és Ladányi, akikkel örökké együtt ivott, táncolt, azok ölék meg a hintajában s beveték a Körös viziben, a maga vislája hajánál fogva onnan huzza ki a partra s ugy temeték el minden pompa nélkül... Nem ivék Teleki Mihály, ki mindenkor józan volt, mikor a többi erdélyi urak ittak; csak nevette, hallgatta, ittason mit beszélnek, minden dolgokat kitanulta, ám bizony le is rántá rendre a lábakról s egyedül üle fel az erdélyi lóra s veszté nemzetünket."[162]

Hogy ebben a korban még a legmagasabb körökben is mennyire elterjedt az alkohollal való visszaélés, más példák is bizonyítják. A fejedelmi alkoholisták sorában előkelő hely illeti meg a gyámoltalan Apafi Mihályt, kiről azt írja Apor Péter, hogy „ha innya kezdett az fejedelem, *gyakran ivott penig,* ott senkinek nem lehetett magát menteni, addig kellett innya, míg kidőlt asztaltól, maga penig egy veder bort megivutt, még sem részegedett soha el, csak levette fejéből az bársony kozáksüvegit, s mintha megfáradott volna, úgy gőzölgött ki a feje tetejin az bor ereje s azután még többet ivutt". Arról, hogy Thököly Imre fejedelem alaposan ivott s emiatt folyton-folyvást „kornyadozó" állapotban volt, bőségesen találunk adatokat az ő nagyérdekű naplóiban. Régibb királyaink közül Vak Béláról említi a Képes Krónika, hogy rögzött alkoholista volt s hogy a halálát is ez okozta. Történelmünk legszomorúbb korszakának vezető egyéniségéről, az ifjú, de léha és meggondolatlan II. Lajos királyról is följegyezték kortársai, hogy napjában hatszor-hétszer étkezik és egész éjjel táncol.[163] A mohácsi veszedelem után fölkapott szófiabeszéd szerint

[161] A két Rákóczi Györgynek (különösen a másodiknak) tivornyázásáról más forrásból is maradtak adataink. Szinte megható, hogy a szegény jólelkű Lorántffy Zsuzsánna (az öreg Rákóczi felesége) milyen féltő gonddal inti hol az urát, hol a fiát, hogy ne igyanak annyit. V. ö. T. T. 1894., 475. [Az urát kéri, hogy az *alávaló italoktól* tartóztassa magát]; *Monum.,* Okmánytárak 24. köt., 94. [a fiát korholja, hogy *az sokfélel italt elkezdte]*; ugyanott 243. [az öreg Rákóczi óva inti fiát a *mértéktelen ital*-tól;] ugyanott 484. [II. Rákóczi György írja az anyjának, hogy már jó ideje nem volt ittas, tehát a betegsége sem származik a boritaltól;] ugyanott 488. [ugyanő írja ugyanannak, hogy világért sem akarja követni Battyánit a részegeskedésben s mióta Ecsedben van, talán háromszor sem volt ittas;] ugyanott 56. [öreg Rákóczi György írja a feleségének, hogy milyen hatalmas ivások folynak nála; Kassai uram annyira be volt rugva, hogy a *hokmesterrel* kellett hazavitetni; dicsekszik vele, hogy csak ő és a fia maradt józan] stb.

[162] Báthori Gábor részegeskedéséről lásd még: *Pázmány P.* levelezése *(Fraknói)* I. 258. és Mikó Ferenc históriájában (Monum., Irók, VII.) 225., 238. — Teleki Mihály jellemzését oda kell módosítanom, hogy ez a nagyeszű államférfi (legalább fiatalabb korában) szintén a nagyivók közé tartozott. Már 27 éves korában *reszketett a keze a bortul;* a sok ivástól gyakran csömört kapott s ilyenkor *főtt víz* ivásával kurálta magát. Anyja és felesége többször szemére hányják, hogy *sok italt cselekszik.* (V. ö. Teleki M. levelezése, I. 429., II. 69., III. 588., V. 336., 479. stb.) Apor Péter (Metamorph. Transylv. 327.) különben szintén azt mondja, hogy későbbi éveiben Teleki Mihály tökéletes abstinens lett, s *noha az bort szerette volna, nagy barátság volt, mikor vagy egyszer bort ivutt s megrészegült.*

[163] „Ballar tutta, la notte", írja róla Massaro Ferenc velencei követ. (1525 okt. 5. Néhány hónappal Mohács előtt!) Sőt egy másik velencei követ *(Orio* Lőrinc) már két évvel előbb azt írja II. Lajosról, hogy „*vive come una bestia*"! (Fraknói: II. Lajos és udvara, 8.) Bizonyos, hogy kiváló udvari orvosa, *Wirth György,* kiről azt írják az egykorú források, hogy *magnus fuit in arte sua,* nem nagy hatással volt a léha ifjú királyra.

nem is a Csele patakba fulladt bele, hanem menekülése közben a szepesi gróf, Zápolyai György szúrta le azzal a kiáltással, hogy „Tu Rex, *bestye tanchos (táncos) kiral,* perdidisti Regnum Hungariae; vero et tu morieris!“[164] János Zsigmondnak (Forgách Ferenc följegyzései értelmében) még betegségében is ágyába volt készítve a jeges bor, mely kora halálát okozta. I. Lipót császár, a „nagy“, igen sokat fogyasztott a jóféle tokajiból s (Takáts Sándor adatai szerint) a Thököly-féle szabadságharc idején is sietve rendelt néhány *gönci fával* (hordóval); a boros hordót kísérő labancok azonban útközben vérszemet kaptak s mire a harmadik vármegyébe értek, az odavetődött kurucokkal együtt az utolsó csöppig megitták a drága nedüt.

40. Wirth György, II. Lajos udvari orvosa. (C. Winckler metszete.)

A fejedelmi példa mindig hódít: ezért nem igen lep meg bennünket, ha a legelőkelőbb katonák és politikusok, a legfelsőbb állami tisztségeket viselők, sőt az egyházfejedelmek sorában is akadunk olyanokra, kik nem vetették meg a „magyar alexipharmacum“-ot, ahogy a tréfás kedvű Páriz Pápai a boritalt nevezi. Azzal még csak megbékülünk valahogy, ha Rákóczi Ferenc legvitézebb tábornokairól olvassuk, hogy mekkora áldozatokat hoztak Bacchusnak,[165] de már azon megcsóváljuk a fejünket, hogy ha Báthori István nádorról olvassuk a velencei követ (Massaro) jelentésében, hogy folyton részeg, reggeltől estig s estétől reggelig *(è ebrio... da la matina fino la sera, e da la sera, fino la matina),* s ugyanezt olvassuk abban az időben (1520) Szakmáry Györgyről, az ország ügyeiben döntő befolyású pécsi püspökről, és valamivel később a győri

[164] Szerémi György emlékirata. (Monum., Irók, I. 133.)

[165] Bercsényi Miklós az *öntögető* jelzővel említi Esterházy Dánielt, a *tötögető*-vel pedig Andrássi Györgyöt. (Arch. Rákócz., I. 5. köt., 11.) (Az utóbbit rendesen *kocsmai generális* néven emlegették a kurucok.) Ne gondoljuk azonban, hogy Bercsényi uram jobb volt a deákné vásznánál, mert egy helyen (u. o. VII., 4.) maga mondja el, hogy öt óra hosszáig ivott a lengyel királlyal s ez a torna végén anynyira oda volt, hogy alig tudták berakni a hintajába.

püspökről is.[166] Nyári időben sokszor még az országgyűlés üléseit sem lehetett megtartani, olyannyira kótyagos állapotban voltak a tekintetes karok és rendek!

Egy másik, kitűnően látó olasz követ (Soriano Mihály), ugyanebben a korban, vagyis a 16. század közepén, 1555-ben, következőleg jellemzi az Ausztriában és Magyarországon élő nemzeteket: A németek gyanakodók, makacsok, kegyetlenek és kevélyek; a csehek állhatatlanok s nincs se hitük, se becsületük; a magyarok vitézek, merészek, de engedetlenek s lázongók. Egyben valamennyien megegyeznek, hogy mindegyik csak a maga nemzetségét becsüli, a többieket pedig gyűlöli; továbbá az iszákosságban. *A szegények akkor isznak, mikor telik, a gazdagok pedig mindenkor.*[167] Valóban, mai megfigyelések alapján is, úgy érezzük, hogy az olasz követ fején találta a szöget: az ő jellemzése ma is megállja a helyét, legföljebb még azzal lehetne kiegészíteni, hogy a kupa mellett legénykedők nemcsak hogy nem szégyelték, hanem még büszkék is voltak az ivóművészetükre. „Az részegség olyan dolog, kit igen ritka ember, a ki szégyenlene", írja Zvonarics Mihály a 16. század elején, s ugyancsak ő egy másik helyen: „Sok, ha megrészegszik, úgy dicsekedik véle, mintha valami jeles vitézi dolgot vitt volna véghez."

Hogy az előkelőbb magyar nők körében volt-e keletje a boritalnak, arról nem sokat tudunk. Apor Péter ifjúságában az volt a szokás, hogy vendégségek alkalmával, mikor már ettek egy keveset, vörös mázatlan fazekakban beadták a férfiak asztalára az ürmöst és másféle borokat, melyekből rendre egymás után ittanak; „nem vala akkor szokás, hogy az vendég innya kérjen; ha valaki akkor mondotta vólna, hogy: *glasz wein*, soha bizony nem tudta vólna azkitől kéri, *gaz vajat* kér-e vagy mit? eleget adatott az gazda". A nagy vörös fazekat (a *„Vörös Gyurkót")* azután két kézre fogván, úgy isznak vala, mégis jóízűen esik vala. Az asszonyoknak, kik külön ültek a fal melletti hosszú asztalnál, rendszerint ezüst pohárban adták be a bort, de ők csak *alig mártották meg benne az ajkokat*, mert így hozta magával az úri tisztesség. Az alsóbbrendű osztályhoz tartozó nők, s különösen a dajkák közt azonban elég gyakori lehetett a borral élés, amint ez Tinódi egyik versezetéből („Sokféle részögösről") is kiderül:

Sőt ők gyakran ablakokban hogy himöt varrnak,
Rejtökhelről boros edént ők előrántanak,
Egyet-kettőt akasztanak (= öltést tesznek), ők esmég isznak.
Utálják (?) a jó bort az nagytömlőjü dajkák,
Tejök jüjjön, bort ha kapnak, gyakran kortyantanak,
Az gyermökön elalusznak, néha megfojtják.

Ilyenféle, az alsóbbrendű sorban levő nők ivó szenvedélyét korholó versek elég szép számmal akadnak a magyar régiségben.[168]

Mindennek természetesen megvolt a humoros oldala is s mikor könnyűvérű őseink karácsonykor megitták a *szent István poharát* és jócs-

[166] Szele Jakab írja (1565) erről, hogy „én igen betegen hattam vala; nem halladhat messze halála, mert igen eltölt immár minden teste a nagy nedvességgel, vizi betegség vagyon rajta, mind éjjel, mind nappal igön issza a bort". (Orsz. lvltr; Nádasdy lvltr.)

[167] *Óváry Lipót:* A M. T. Akad. történelmi bizottságának oklevélmásolatai (1894., II. füz., 145.)

[168] V. ö. *Thaly:* Vitézi énekek, I. 388. *[Cantio de ebrietate.* Hegedősének a 16. sz.-ból.] U. o. 272. [vers a nők ivó szenvedélyéről, 1740-ből.] U. o. II. 51. [farsangi dal a részeges asszonyról.] U. o. 385. 419. (Vörös Gyurkó).

kán felhajtottak az ürmösből, vagy végső szükség esetén a *bozából*[169] vagy a *bisopléből*,[170] akkor aztán se vége, se hossza nem volt a dévaj tréfálkozásnak (már a régi rómaiak *Liber*-nek nevezték Bacchust!), melynek célpontja sokszor maga a házigazda volt, kinek a kötekedés vastagabb formáit is jószívvel, neheztelés nélkül kellett elfogadnia, mert hiszen „*az ő részegei*“ voltak.[171] Bornemisza Péter, az első református püspök, 1578-ban megbotránkozva említi,[172] hogy minden rendűek, fejedelmek, nagyok, parasztok, mikor két-három poharacskával megisznak, elvesztik az eszöket, gyermekekké lesznek, értelem nélkül beszélnek s mindenféle bolondot játszanak: *porbaköpősdit, lovagosságot, futkosást;* sőt még a tisztességes, szinte szemérmesnek mondható magyar táncot is kiforgatják eredeti mivoltából: „ki *baráttáncot* kezd, ki *tapogatós táncot* és abban mind fülét, száját, orrát, mejjét, csecsét mind talpig eltapogatja“, még a prédikátor és a bíró is, „úgy izgatja a sátán sok tilalmasra. Azután *sövénytáncot*... Némelyek afféle ördögi mulatságot is találtak, hogy egymás kezét verjék, hegyes és sarkantyús gyűrűt csináltatnak, s úgy ütik a lány kezét, hogy a vér kijő a tetemekből“. Némely (úgylátszik nem magyar) vidéken olykor azt a veszedelmes kísérletet is elkövették, hogy a vendégek lakodalmi ételébe és italába nadragulya (belladonna) bogyókat tettek, hogy az ital bódító erejét fokozzák és az ivók eszét még jobban elvegyék.[173]

A hatóságok és az egyház mindent, vagy legalább is sokat megtettek arra, hogy a nép körében itt-ott erősebben lábrakapott alkoholizmust kellő korlátok közé szorítsák. Rég elmultak már azok az idők, mikor maguk a plébánosok is nyilvános kocsmákat tartottak mellékkeresetül és a hívek sörrel adóztak nekik.[174]

[169] A *boza* köleskásából erjesztéssel készített szeszes ital volt, melyet különösen a kunok és délmagyarországi lakosok, rácok, törökök ittak. *Kramer* szerint (Commercium litterar. 1733., 45.) erősebb vizelethajtó hatása volt, mint a rajnai bornak. Gáspár doktornak több levelében is említés van róla. (Például 1554. ápr. 4. és ápr. 23; Orsz. Levéltár.)

[170] A *bisoplé*, azt hiszem, nem volt más, mint a „bischoff“ néven Németország északi vidékein néhol ma is igen kedvelt arómás vörös bor, melynek készítéséhez az *essentia episcopalis*-t használták.

[171] Chászár Miklós 1558-ban vendégül hívja Peteő Jánost. Poharazás közben az utóbbi valami csunya szót mond a házigazdának, ebből majdnem párbaj kerekedett, végül azonban mégis bocsánatkéréssel és azzal a mentő körülménnyel intézik el a dolgot, hogy „*az te részeged voltam*“. T. T., 1911. 98.)

[172] Az *Ördögi Kisértetekről* szóló munkájában (900. l.) A Bornemiszák, köztük szerzőnk is, a régi időben *Abstemius*-ra latinizálták a nevöket. Az ilyen *abstemiusok*-nak, kiket a régi magyarok tréfásan *kunbiráknak* is neveztek, akkori időben országos hírük volt (v. ö. Bornemisza János dicséretét, 1517-ből: Magyar Könyvszemle, 1877. 86.) Már maga az is jellemző, hogy emberek, kik bort nem ittak, ezen csudálatos tulajdonságuk után kapták a magyar nevüket. Ilyen országos hírű bornemissza volt Zrinyi, a költő és hadvezér. Szelepcsényi György nyitrai püspök egyszer finom tokajit kapott II. Rákóczi Györgytől s ezt baráti körben itták meg, maga a püspök szép fölköszöntőt mondott a fejedelem egészségére, mely annyira tetszett a vendégeknek, hogy „még Zrinyi uramnak is, noha bornemisza szabású, meg kellett innia mensuram plenam et refertam, *késsel kölletvén az fölit elcsapni, mivel mindnyájan azt cselekedtük!*“ (Ma is élő szokás!) V. ö. *Szilágyi Sándor:* Rajzok és tanulmányok, II. 244.

[173] Békésvármegyei régiségi és mív. társulat évk., X. 49. (Adat Békéscsabáról, 1791-ből.) A megye 24 frt jutalmat igér annak, ki az ilyen veszedelmes tréfát űző gazembert följelenti. A mi tótjaink között néhol még ma is dívik az a veszedelmes szokás, hogy a pálinkájukba nadragulyát tesznek a bódító hatás fokozása céljából.

[174] A *méhserfőzés* már Szt István idejében szokásban volt nálunk. A dömösi jobbágyok évenkint 175 cseber méhsörrel és 1522 cseber sörrel adóztak a prépostjuknak. (*Márki:* Magyor középkor, 201.)

A legrégibb ilyen értelmű adat, mely rendelkezésemre áll, a pozsonyi 1497. évi bormérési szabályzat, mely megtiltja, hogy ünnepnapokon a kocsmák nyitva legyenek; még titokban sem volt szabad bort vagy reggelit kiszolgáltatni, kivéve gyermekágyasoknak, betegeknek, nyomorékoknak és idegen utasoknak. A kocsmák kinyitása csak a székesegyházban megtartott nagymise úrfelmutatása után történhetett, ekkor tűzhették ki az utcán a borkimérő cégért is.[175] Időrendben ez után következik a sopronvárosi rendelet 1523-ból, mely megparacsolja, hogy a *sörharangot* 8 órakor este meg kell húzni és kilenc órán túl senkinek sem szabad a kocsmában ülni (das man *die Pierglogkh* umb 8 ur laeut und in den Weinhaeusern über neun ur in naechtlicher weil nymand sein lasse). 1546-ban megismétlik ezt a rendeletet s 1655-ben újra kimondják, hogy a kurtakocsmák télen 8, nyáron 9 órakor bezárandók.[176] Tökéletesen hasonlók a másik német város: Selmecbánya rendelkezései; itt is (nyáron) este kilenc órakor szólal meg a gyűlölt sörharang (mely egyúttal a tüzeket jelző harang is volt), s ekkor mindenkinek távoznia kellett a kocsmából, mert különben a kocsmárosnak összes vendégeivel együtt súlyos büntetésben volt része.[177] Ez a sör- vagy borharang különben nem a mi német városaink találmánya, hanem egyszerű másolata a németországi városok hasonló statutumainak, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiak némelyike mégis engedékenyebb volt a harangszó időpontja tekintetében, így például Kölnben csak éjjeli 11 órakor húzták meg azt.[178] A németországi városok viszont a középkori olasz városoktól vették át ezt a szokást.

Magyar városaink némelyike még sokkal szigorúbb volt a 16. század folyamán a javíthatatlan iszákosok kezelése tekintetében. Debrecen régi jegyzőkönyveinek egyik helyén[179] azt olvassuk, hogy a nagy tanács helybenhagyta azt az egyezményt, mely szerint Bursiper Boldizsár a bíró előtt önként belényugodott, hogy ha még egyszr megrészegszik, minden ítélet nélkül *fölakasztassék.* 1654-ben Farkasdon azt a határozatot hozták az ott összegyűlt kálvinista papok, hogy az olyan embereknek, kik részegségükben meghalnak (!), *szamártemetésük* legyen, vagyis se harangszó, se ének ne búcsúztassa őket, a temetőben helyet ne kapjanak stb.[180] Ez a szigorú egyházi intézkedés mindenesetre több hatással lehetett a rögzött alkoholistára, mint az a nem nagyon kívánatos medicina, ami egy 18. századbeli szegedi orvosasszony (vagyis kuruzsló) recipéjében olvasható, hogy t. i. a részeges emberrel az újszülött gyermek *első szarát* (vagyis a meconiumját) kell csak megetetni s azonnal rátér a bornemisszaság tisztes útjaira: „elhagyja a bort".

Magyaróvár kálvinistái 182 bécs-csel (vagyis bécsi fillérrel; v. ö. „Magyarnak pécs, németnek bécs") büntették azt a kocsmárost (1635), aki az istentisztelet idején bort adott vendégeinek; ha pedig a „takarodás után" szolgálta ki vendégét, akkor egy rénes forint volt a bírsága.[181] Szombathely városának 1611. évi rendelkezésében is azt olvassuk, hogy esti 9 óráig a *korcsomáros* nyitva tarthatja a helyiségét, de mihelyst „kilencet ütött az óra" (ahogy a nóta is mondja) „az hadnagy uraim min-

175 *Ortvay:* Pozsony tört., II. 2. (378).
176 Sopron város monogr., (1890.) 6., 29. és 100.
177 *Sobó Jenő:* Selmecbánya társadalma a 16. század második felében. (1910.) 110.
178 *Hüllmann:* Staedtewesen des Mittelalters (Bonn, 1829.) IV. 17.
179 1547. évi jegyzőkönyv, 47. old.
180 Irodalomtört. Közlem., XI. 224.
181 T. T., 1905., 573., 580.

gyárást takarodót harangoztassanak és az korcsomáros az ajtaját betegye" s azután legföljebb utas embernek szabad italt kiszolgáltatnia. Győrött is el volt rendelve a kocsmák bezárása esti 8, illetőleg 9 óra után, szintúgy az is, hogy esti 9 órától fogva lámpa nélkül senkinek sem volt szabad az utcára kilépnie.[182] Kőszeg városának tanácsa hasonlóképpen elrendeli 1689-ben, hogy „miután a városban a kártyával és kockával játszó részegeskedők" nagyon elszaporodtak s „félő, hogy Isten eő szent Fölséghe az olyatonakért az városra valami büntető csapást ne bocsásson": a toronyban lévő öreg harangot 9 órakor meghúzzák egész szt Mihály-napig, ettől fogva pedig szt György-napig minden este 8 órakor, minek hallatára a kocsmabeli vendégeknek haza kell takarodniok.[183] Lőcsén esti tíz óráig volt megengedve a kocsmabeli iddogálás (1675) s itt az illedelmes magaviseletet oly szigorúan vették, hogy egy városi tanácsost azért bírságoltak meg, mert borozás közben, mikor már a temperaturája nagyon is emelkedőben volt, felgyűrkőzött és a kabátját elől kissé erősebben felhajtotta, a másikat pedig mert az asztaltól elmenve lelökött egy borral telt poharat.[184] Ugyanitt, éppúgy mint más városainkban is, számos ízben adtak ki olyan rendeleteket, melyekkel a lakodalmi, keresztelői, stb, családi ünnepen szokásos ivásokat korlátozni igyekeztek; így például ugyancsak Lőcsén 1649-ben elrendelték, hogy a lakodalmak nem tarthatnak három napig, hanem *csak* kettőig és hogy legfölebb csak 4 *pursch* és 6—8 *jungfrau* vehet azokon részt.[185]

Némely városunk még a mult század harmincas-negyvenes éveiben is igen szigorúan büntette a szokványosan részegeskedő és garázda polgárokat; így pld. 1831-ben Bárány Éva munkácsi asszony bevádolja a férjét P. Jánost, hogy ez ismét annyira lerészegedett, hogy a lábán sem bír állni; mire a tanács azonnal börtönre vetteti a javíthatatlant s mikor kijózanodott, ráadásul még 25 korbácsot utalványoz neki, azzal a megjegyzéssel, hogy a jövőben is mindig hasonlóan fog lakolni, ha berúg és a feleségével méltatlanul bánik.[186] Hogy vajjon használt-e ez a kemény antialkoholikus kúra, arról nincsen szó a nemes és circumspectus tanács irataiban, de alapos kétségünk lehet benne, mert a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a drákói szigorral kimért büntetések nem mindig szoktk beválni az életben, másrészt meg igen találóan mondja a francia közmondás: *ce qui a bu, boira,* — aki ivott, az inni fog tovább is, bármennyit szabjon ki reá a corpus juris!

[182] *Szávay:* Győr monographiája, 179.
[183] *Chernel Kálmán:* Kőszeg jelene és multja (1878.) 134.
[184] *Demkó:* Lőcse története, 438., 439.
[185] *Hain Gáspár* lőcsei krónikája, 241.
[186] *Lehotzky:* Munkács város monographiája, 138.

A magyarországi prostitució multjából.

„A mi életünk e földön olly intézkedés, mellyben a tekélletes erkölcsökért szünetlen bajt vívunk. De sem gyakrabb, sem hosszabb, sem veszedelmesebb harcolásunk nincsen, mint a bujaság ellen. Vagy idején, vagy későn, minnyájan érezzük a testi indulatoknak sértegető esztenit *(ösztönit)*. Kínozza az ifiakat, de Salamont vénségében bolondoztatta; megejti a bölcseket, de a tudatlan parasztot is csalogattya; háborgattya a gazdagokat, de az igen fogyatkozott kuldusokat sem hadgya ütetlen; nem-csak a párnán, de a szalmán is ujittya kisértetit." Ezzel kezdi Pázmány Péter egyik szép vasárnapi prédikációját, bizonyára nemcsak bibliai, hanem sokkal közelebb eső példákra is gondolva. Mert ahol a boritalt annyira kedvelték, mint a régi Magyarországon, ott a „vénuszi játék"-ra való hajlandóság sem esett távol. Hiszen már Aristophanes is *Aphrodite tejé*-nek nevezte a bort és a római Vénusz is fázott *sine Baccho*. „A boros ember", — mondja egy másik helyen ugyancsak Pázmány, — „ahány asszonyt csak lát, szemeivel vásárolja, s a részeges asszony, ahány csak van, k...a is: *omnis mulier quae vinolenta est, etiam meretrix est*". Ilyenformán megértjük azt is, hogy bortermő Borsodmegye univerzitása 1683-ban elrendeli, hogy „mivel a részegség minden vétkeknek kútfeje", mindenki (bármi renden legyen is), akárhol („akár az pincében is") és akármikor („de legkiváltképpen az Úrnak napján") berúgott állapotban találtatnék, irgalom nélkül és erősen megcsapattassék.

Magától kínálkozik tehát a kapcsolat, hogy az alkoholizmus magyarországi multja után[1] a prostitucióról is mondjak egyetmást, persze csak egészen vázlatosan, mert hiszen erről kötetre valót lehetne írni s az adatok legnagyobb része még így is ott maradna megyéink és városaink levéltáraiban.

Szinte divattá vált s jobbról is, balról is egyformán mondogatják, hogy a mi eleink sexuális tekintetben sokkal romlottabbak voltak, mint jómagunk. Kétségtelennek tartom, hogy ez tévedés. A régi ember nem volt se jobb, se rosszabb, mint a mai. Efféle szenvedélyei sem voltak gonoszabbak, csak leplezetlenebbek, szabadabb szájúak, kevésbbé raffináltak s mondjuk talán keményebben: brutálisabbak, mint a mai apróhirdetéses, báros, rövidszoknyás, bécsirongyos korszaké, mely avval az okos és óvatos (francia találmányú) regulával, hogy „il y a des choses qui se font, mais ne se disent pas" — sok mindenféle cochonnerie-ra ráborítja a látszólagos nemláthatóság fátyolát. Egy régi magyar gúnyvers ugyan

[1] Lásd az előbbi értekezést.

azt mondja,[2] hogy a német embert a nagy ivás, a magyart pedig a bujaság jellemzi: „Minden erős munkát tud német szenvedni, Vajha szomjúságot tudna úgy viselni!", mire azzal felel a német, hogy „Minket jó bor szédít, ti Vénusztól vesztek, Büntetésre méltók mi nem, de ti lesztek!" Ez azonban nem magyar találmány, hanem, mint azt már máshol is említettem, annak a még régibb latin versezetnek a fordítása, mellyel a *németek* és *franciák* gúnyolták egymást [„Germani possunt magnos tolerare labores, Oh utinam possent sic tolerare sitim!" és „Bacchus Germanos vexat, sed foemina Gallos; Dic mihi quid gravius...?"]

A nemzet nagy zöme, a nép, érintetlen erkölcsű volt akkor is; a fajtalanság nem tartozott alapvető jellemvonásaihoz s gúnyszóval bélyegezte meg azokat, kik ilyen természetűek voltak.[3] A rendszeres és nagystílű fajtalankodás csak a magasabb osztályokban volt otthon és ezeket is eléggé menti az a körülmény, hogy évszázados háborúkat kellett végigszolgálniok, majdnem állandóan tábort jártak, a férj esetleg hosszú hónapokig nem volt otthon, az asszony el volt hagyatva, német katonák, magyar hajdúk, labancok és kurucok csatangoltak keresztül-kasul ebben a szegény országban s a jobbágyság feleségét, leányát semmi sem védte, hacsak nem (nagyritkán) egy-egy ex abrupto alkalmazott megtorló lincselés.[4] A női ideál, a mocsoktalan szerelem, az *amor castus,* azonban történelmünk legromlottabb korszakaiban is érintetlen fényben ragyogott, hiszen még a 17. században is azt énekli a héttoronyban sinylődő rabmagyar: „Állj meg holló, állj meg, hadd izenjek tőled Apámnak, anyámnak, jegybéli mátkámnak. Könnyen megösmerhetd ennek háza táját: Piros rózsák lepik aranyalma-fáját, Gyémánt az ablakja, üveg az ajtaja, Magának kék szeme, aranyszínű haja! Ha kérdik, hol vagyok? mond meg, hogy rab vagyok, Török udvarában talpig vasban vagyok."

A magyar törvények mindig nagy erővel védték a női tisztességet[5] és (talán e törvények életképességének hátrányára) hallatlan szigorral büntették a paráznaságot s a nemi kicsapongásnak minden más fajtáját. össze sem hasonlíthatólag szigorúbban, mint manapság. Az adatok végtelen sorával lehetne ezt bizonyítani. Már Szent István, Szent László és Könyves Kálmán törvényei szigorú büntetést szabtak a fajtalankodásra, akár *stuprum* volt (jóhírű hajadonon vagy özvegyen elkövetve), akár *fornicatio* (kéjnővel). Aki erőszakot követett el, azt Szent László törvényei értelmében oly keményen büntették, mint a gyilkosokat,[6] mert a stuprum violentumot mint erkölcsi gyilkosságot fogták föl. Ezértis az olyan férfit, aki szüzet violált, lófarkához kötve hurcolták végig a város utcáin.

[2] L. *Nékám* Lajos nagyérdekű közleményében: „A magyar bőrgyógyászat emlékeiből", 1908. (81. l.)

[3] A *Parázna* mint személynév már 1422-ben, a *Fajtalan* (Johannes Faytalan) 1449-ben előfordul okmányainkban.

[4] 1444-ben történt, hogy Kendi Kis László egyik éjjel Eperjesre menvén, ott egy férjes nőt megbecstelenített. A nő hozzátartozói a sértőt üldözőbe vették, kit bizonyára agyon is vertek volna, ha idejében egy közeli klastromba, mint az egyházi törvények által védett asylumba, nem menekül. (Századok, 1909, 292.)

[5] 1740-ben történt Békésvármegyében, hogy Hegedűs István azt a hírt terjesztette Szabó Judit tisztességes hajadonról, hogy már nem szűz. A leány a vármegyéhez fordult elégtételért s minthogy Hegedűs nem tudta igazolni állítását, ötven botot kapott. *(Bálint Nagy István* sz. szóbeli értesítése.)

[6] Si quis virgini vel mulieri ... vim intulerit, quantum pro homocidio, tantundem poeniteat. (Decr. Scti Ladisl. 1092. Lib. I. cap. 32.)

míg a város végén levő akasztófához nem értek, ahol aztán lefejezték.[7] Ez a büntetés járt ki még annak is, ki egy *publica meretrix*-szel erőszakoskodott. Aki a mezőn dolgozó tisztességes asszonyt vagy özvegyet becstelenített meg, azt szintén lófarkához kötve hurcolták ki az akasztófához és ott kerékbe törték. A házasságtörő nőt és férfit, egymásra fektetve, elevenen temették el, de előbb karót vertek át rajtuk.[7*] Hol van ettől a régi görögök szelid, sőt félig-meddig tréfás *retkelése!*[8] A kerítőnőket zsákba varrva vízbe dobták. Ongi Györgytől 1629-ben „egy nőtlen latorral" megszökött a felesége, mire az erdőbényei református zsinat arra biztatja a törvényes férjet, hogy feleségét „keresse és ölettesse meg"[9] Szabolcsmegyében a pusztákon vadházasságban élő *pajkosok*[10] és paráználkodó latrok dolgában (ugyancsak az 1600-as években) elrendelik, hogy az ilyen nőnek az orrát vágják le, visszaesés esetén fejezzék le vagy dobják vízbe, a férfit pedig a hóhér verje meg. A lefejezéssel való büntetésről Munkács városának 1647. évi jegyzőkönyvében is olvashatunk. Itt arról van szó, hogy egy Szentkirályi nevű papnak a felesége valami disznópásztorral latorkodott. A tanács azt kívánta tőle, hogy *két tanuval bizonyítsa,* hogy mióta az urától elment, senkivel sem paráználkodott. Ha ez nem sikerül neki, akkor a „bíró *üttesse le a fejét* törvény szerint". (Ilyen ítéleteket az ottani tanács gyakran hozott és a vádló rendszerint Mózes II. könyve 20. rész 14. versére vagy a Tripartitum II. címe 105.

[7] Ius civile, sive statuta... ac consuetudines municip. Reg. ac Lib. civit. Cassoviensis (Bártfa, 1701.) tract. II. tit. 22. — *Kovachich:* Codex authent. iuris tavernicalis (Buda 1803.) cap. 73. — V. ö. Tört. Tár, 1909. 52—87; (nagyrészt régi törvénykönyveinkből kiirt adatok!)

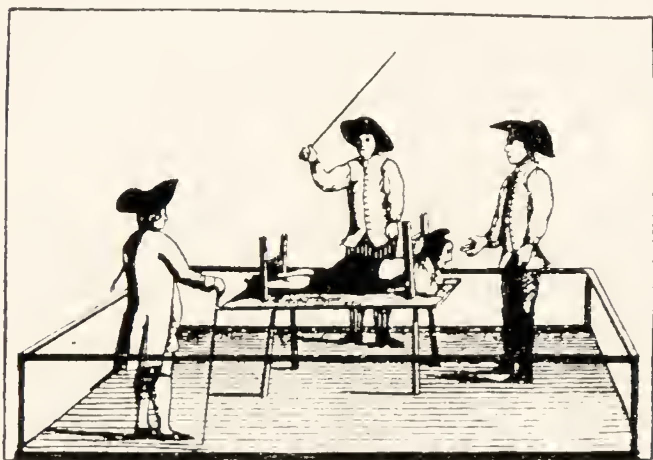
[7*] Csáky Miklós csanádi püspököt is (Tubero emlékiratai szerint) azért húzták karóra Dózsa György emberei, mert sok fajtalanságot követett el. Bünhödését maga Tubero is megérdemeltnek tartja. A mi emlékeinkben különben sokkal ritkábban esik szó papi rendű emberek paráznaságairól, mint pl. Németországban, hol az újkor elején a törvénytelen gyermekeket általában *pfaffenkinder* néven emlegették. Csak elvétve (s leginkább a nagy hitviták idején, a coelibatus kérdésének kapcsán) akadunk afféle megjegyzésekre: „Hol parancsollya a szent irás, hogy a papok, barátok, jesuiták meg ne házasodgyanak, hanem csak szép *kurvánczius* szólgálókat, ágyasokat szabadoson tartsanak?" *(Matkó:* Bányászcsákány, 1668, 239; Ny. Sz. II. 475.) Kara Ovejsz budai basától nagyon rossz néven vette a bécsi udvar, hogy egy magyar katolikus pap talpára huszonötöt veretett, mert pap létére feleségével és gyermekeivel járt. *(Takáts S.:* A török hódoltság korából, 1927, 33.)

[8] Athénben úgy büntették a házasságtörőket, hogy kivezették őket a város piacára, kitépték *Valkó vidékéről* a szőröket (így nevezte a régi magyarok humora a *regio pudendát,* mert Valkó vármegye — a Szerémség egy része — volt Magyarország legdélibb része), meleg hamuval bedörzsölték s egy jól megtermett retket vertek az anusba vagy máshová *(raphanidoó:* „megretkelni", ahogy Arany János fordítja Aristophanes Felhőinek illető helyét.) Egy tréfás síriratban is fennmaradt ennek a megretkelésnek az emléke: Ἀλκαίου τάφος οὗτος, ὃν ἔκτανεν ἡ πλατύφυλλος τιμωρὸς μοιχῶν γῆς θυγάτηρ ῥάφανος, (Alkaiosnak a sírja ez itt, kit földnek a sarja: a retek, a házas bűn boszulója megölt", *P. Thewrewk Emil* fordítása szerint.)

[9] Történ. Tár, 1909, 195. — Már Szent László (1092) törvénybe iktatta, hogy a hűtelen nőt megölheti az ura. Drámaírók tollára méltó az az eset, mely a 16. század közepe táján Nagyváradon történt (l. *Kőváry László:* Magyar családi és közéleti viseletek és szokások, 1861, 76.): Szabó Pál hűtlenségen éri a feleségét, bevádolja s kimondják rá a halálos ítéletet; az asszony a vérpadon kegyelmet kér s a férj csakugyan megkegyelmez neki. Telik az idő, a férj is hasonló bűnbe esik, felesége bepanaszolja, a vérpadot felállítják, a férj a bakó elé lép, a nő már ott áll: most nála a kegyelem, a férj emlékezteti az előzményekre, de az asszony nem kegyelmez s Szabó Pál feje leesik.

[10] *Pajkosoknak* mondták régen nemcsak a csintalan, hanem a szeméremsértő viselkedésű embert is. A „nyiri pajkos"-nak szintén „parázna" volt a jelentése (l. alább).

pontjára való hivatkozással kérték a halálbüntetést.)[11] Néha, ritkábban, a deressel is megelégedtek; így 1657-ben a debreceni tanács Nagy Lőrincet és Tót Istvánnét, kik „mezei pajkosok *(adulteri campestres)*, latrok módjára együtt kurválkodtak", arra ítéli, hogy deresre huzassanak és a hóhér által „magyar módon" megcsapattassanak.[12] Mindazon büntetések közt, melyeket a paráználkodókra szabtak, s amelyekről tudomásom van, a legérdekesebb kétségkívül az, melyet Losonczy István, szabolcsmegyei földesúr állapított meg 1549-ben. Ebben többek közt az áll, hogy „az mely házas ember mással latorkodik, az pelengérhez szegezzék az *szerszámát* és egy sarlót adjanak kezében, hadd metsze el ő maga. Annak felette tíz jámbor polgárokkal és tíz jámbor asszonyállatokkal térden állván, ő maga kövesse meg feleségét. Ha penig asszonyállat vétkezik, azonképpen kiverjék a faluból. Valamely ember, ifjak, nőtelenek, az falura gonosz asszonyállatot hoz, kilenc marok vesszővel igen verjék meg" stb. Bizonyos esetekben és némely helyen azonban pénzbírsággal — ***bikapénzzel, kanpénzzel*** vagy ***paráznabírsággal*** — is meg lehetett váltani a paráználkodásért járó súlyos büntetést.[13] A bikapénzt szigorúan behajtották, már csak azért is, mert egy jórésze az alispánt, városbírót, vagy a földesurat illette; nem egyszer azonban a delinquens zsebében maradt az. 1557-ben történt például, hogy Nagy János deák szerelemre csalogatta a szolgálóját, bár jómaga feleséges ember volt. A falu népe neszét vevén a dolognak, börtönbe juttatta a nagytudományú deákot, azután pedig tanácsra gyült az egész *valál* (község) s azt a határozatot hozta, hogy „János deáknak az ű hites felesége harmadezten-nap fejét vegye és ha az felesége neki fejét nem vennéje, tehát Nagy János az ű hites feleségének fejét vegye, mert (az asszony) jól tudta, hogy őkigyelme az szolgáló leánynyal latorkodott volt". Ha pedig egyikök sem akarná a másikat lefejezni, akkor kövessék meg alázatosan a valált s János deák fizessen ötven forint bírságot. Az okos bírák jól sejtették, hogy a férj és a feleség nem végezik ki egymást s már a zsebükben érezték az ötven forintot. Nagy János azonban még okosabb volt, mert — megszökött a szolgálóval s ötven forint helyett a feleségét hagyta a bíráknak.[14]

41. Deresre húzott nő képe 1787-ből. (A pozsonyi városi muzeum gyüjteményében.) Vajna Károly után.

A paráználkodásnak legenyhébb büntetése az volt, hogy a paráználkodó párokat megszégyenítő módon összeeskették s azután a városból kiutasították. Lőcsén 1612-ben egy cseléd-párt néhány napig a piacon

[11] *Lehotzky:* Munkácsváros új monografiája (1907), 131.

[12] *Vajna Károly:* Hazai régi büntetések (1907), II. 78.

[13] Nagykőrös városának számviteli jegyzőkönyveiben elég gyakran találkozunk evvel a sajátságos bikapénz-bírsággal, melyet a fajtalankodó latornak, cinkosnak, *közösnek* (v. ö. közösülni) vagy *bikának* kellett fizetnie; pl. „Hajdú Kata bikája adott bírságot 12 ft"; „Korsósné latra adott bikapénzt 9 ft 98 d"; „Varga István leánya bikája adott bikapénzt 5 tallért"; „verzsenyi lakodalmas emberek adtak kanpénzt 99 dénárt" stb. (L. *Csefkó Gyula:* Magyar Nyelv, 1922. XVIII. évf. 123.) A *paráznabírság* szóra 1594-ből találom az első adatot az Oklevélszótárban.

[14] *Takáts Sándor* közlése.

álló vaskalickában fogva tartották, azután a *templomszolga* által összeesketve, kiutasították. 1624-ben egy 23 éves ifjút s egy 40 éves özvegyasszonyt arra ítéltek, hogy „a régi szokás szerint“ a fogházból minden lakodalmi kíséret nélkül menjenek a templomba megesküdni, s házukat eladva, örökre hagyják el a várost. Selmecbányán 1606-ban a főkapitány szakácsa egy kéteshírű nővel akart egybekelni, de a káplán nem akarta őket a templomban megesketni; a városi tanács és a plébános nagy zavarban volt, mert féltek a főkapitány haragjától. Végre is rábírták a káplánt, hogy legalább a saját szobájában hajtsa végre az esketési szertartást.[15]

Mindezeknél az apróbb eseteknél sokkal visszataszítóbb az, amit a legfelsőbb osztályok és a királyi udvar sexuális életében tapasztalhatunk, (már t. i. amikor udvar is volt Magyarországon). *Szerémi* történeti munkájában nem egy épületes példát olvashatunk erről. Elég, ha egyet említek: 1538-ban a Buda várában lézengő nagyurak hatalmas lakomát csaptak, melyre — családjukkal együtt — meghívták azokat a budai polgárokat is, kiknek szép feleségük volt (valószínűleg a rosszabb hírűeket). A cécó folyamán leitatták a férfiakat s a nőkkel kedvük szerint kimulatták magukat. Csak egy akadt köztük, ki megmaradt *in castitate matrimonii:* Szijártó Tamásné. Ez bizony csunya eset és nem sokat érő *solamen miserum,* hogy az osztrák szomszédnál is ilyenfajta — sőt még rosszabb — erkölcs járta.[16] Általában azt lehet mondani, hogy erészben a „művelt nyugat“-tal való érintkezésünk nem sok jót hozott ránk. Helyesen mondja *Siklóssy László,*[17] hogy nálunk az erkölcsök leromlása sohasem a magyarság köréből indult ki, hanem mindig idegen mérgezés tünete volt. Történelmünkben a női erkölcsnek két nagy tragédiája (Bánk bán feleségének és Záh Felicián leányának az esete) olyan időből való, mikor a királyi udvar zsúfolva volt „művelt“ nyugati urakkal (németekkel és olaszokkal) s e tragédiák közvetlen okozói: Bertold meráni herceg (mellesleg kalocsai érsek), a német és (a hagyomány szerint) Kázmér herceg, a lengyel. Az olasz jövevények sem voltak különbek. Már legelső olaszvérű királyunkról, a Szent Istvánt követő Péterről azt mondja a krónika, hogy igen buja ember volt s az ő idejében „senkisem lehetett biztos feleségének vagy leányának szemérmetességéről vagy húgának szüzességéről“, a király olasz és német testőrei miatt, kik büntetlenül követhették el a legvérlázítóbb erőszakot. Mikor a másik olaszt, Róbert Károlyt királlyá avatták, a magyar rendek (hírét hallván olaszországi viselt dolgainak) az ő koronázási esküjébe bevették, hogy „beéri a törvényes házassággal és megelégszik feleségével“, mindazáltal a magyar püspökök azután is többször bevádolták Rómában a csapodársága miatt.[18] Hogy Nagy Lajos fivérének, a szerencsétlen Endrének,

[15] *Demkó:* A felsőmagyarországi városok életéről a XV—XVII. században (1890), 118.

[16] *Aeneas Sylvius* írja a bécsiekről: „Szép polgárnőkhöz gyakran eljárnak a nemes urak; ilyenkor a férj borral kínálja meg, azután magukra hagyja őket“, olyanformán, mint azt egy 16. századbeli német kép (a „jógyomrú férj“-ről) is feltünteti. Hasonlókép jellemzi a bécsieket Bonfin, ki 1477-ben Mátyás királlyal Bécsben időzött. *Schrank* különben azt mondja, hogy Bonfin egyszerűen lemásolta Aeneas Sylvius jellemzését. Kétségtelennek tartom, hogy Bécs erkölcse erős hatással volt nyugati városaink (elsősorban Pozsony) sexuális moráljára.

[17] *Siklóssy L.:* A magyar középkor erkölcse. 1922.

[18] Többek közt a Csepel-szigeten is volt egy barátnéja; ettől egy Kálmán nevű törvénytelen gyermeke született, kit győri püspöknek tett meg. Károly Róbertről a tulajdon honfitársa, *Dante,* is úgy emlékezik meg, mint haszontalan, léha fiatal emberről.

milyen feleség jutott nápolyi Johannával, az közismert dolog, de már az kevésbé ismeretes, hogy ettől a hölgytől származik állítólag az a korabeli olasz társadalmat és házasságot jellemző rendelet, mely többek közt azt is meghagyja „ne quis uxorem suam cogeat plus quam sexies pro die coire" („welche Männer!" — teszi hozzá a tréfás *Baas;* mi azonban azt a komoly Flourens-féle mondást is ráhúzhatnánk erre a *sexies*-re: „az ember nem hal meg, — megöli magát!") Még ha hamisítványnak tekintjük is azt a rendeletet, akkor is [Johanna magánéletét ismerve] rászabhatjuk az olasz mondást: *se non è vero, è ben trovato.* Egy másik olasz asszony, Mátyás király felesége: aragoniai Beatrix, a nápolyi király leánya, bár nagyműveltségű, de sivárlelkű, érzéki nő volt, ki a nagy király utolsó éveit megkeserítette s udvarának erkölcsi színvonalát is lesüllyesztette.[19] A királyi udvar immorális hangulata lassanként a főpapságra is átterjedt s Galeotto munkája (XI. fej.) szerint maga Mátyás is úgy nyilatkozott egy ízben, hogy a magyar papok, bár kitünő szakácsaik vannak s jól esznek-isznak, de amellett féktelenek, vérengzők, uzsorával és simoniával üzérkedők, tivornyázók, kéjnőkkel s más efféle söpredékkel („quos honeste nominare non possumus") trafikálnak.[20] A főpapsággal szemben kifogástalan erkölcsű volt a hadsereg. Erről azt mondja *Bonfini,* hogy „a lovas katonák nagy része, kiknek családjuk van, még ha három évig kell is egyfolytában szolgálniok, sohasem szegik meg a házastársi hűséget; mindétig való becstelenséggel *(perpetua infamia)* bélyegzik meg azt, akit fajtalanságon kapnak. A vezérükről, Báthory Istvánról, is köztudomású, hogy örökös tisztaságot *(castitas)*

42. A jógyomrú férj. (Német gúnykép a 16. századból.)

[19] *Bonfini* említi, hogy a Beatrix-aerában sokszor igen frivol, a renaissance korának megfelelő társalgás folyt a királyi udvarban kéjnőkről és egyéb hasonlókról, Mátyás jelenlétében is. Magának Beatrixnak leánykori életéről, Ramiro Villa nevű apródja iránti szerelméről, kit egy szép napon a hercegnő hálószobájában ágya mellett *(nel suo letto medesimo)* a lantja vagy gitárja húrjával *(con una corda de leuto)* megfojtva találtak, lásd S. *di Giacomo:* La prostituzione in Napoli (1899, p. 31.) Ha ez az eset nem is történt volna meg, Beatrixot mégis sok mindenre képes, szemérmetlen nőnek kell tartanunk. Mátyás halála után erőnek erejével a hitvány Ulászló nyakába akarja varrni magát, panaszos leveleket ír a pápához, melyekben elmondja, hogy nemcsak a házassági szertartás volt meg, hanem Ulászló el is hálta vele a nászéjt!

[20] Mátyás udvarának kimerítőbb jellemzését a Beatrix-korszakban lásd: *Bruckner Győző:* Galeotto „De egregie, sapienter et iocose dictis et factis Matthiae regis" c. műve mint mívelődéstörténeti kútfő. (1901).

fogadott.[21] Maga Mátyás király szívesen forgolódott ugyan az asszonynép körül, de — dicséretére legyen mondva — a tisztességes férjes asszonyokban sohasem tett kárt („mulierculanum quandoque obnoxius fuit amoribus, sed matronis abstinuit“).

Hogy milyen színezetű lehetett az a sexuális morál, melyet a később annyira meggyűlölt Beatrix és olasz kísérete a nagy magyar király udvarába hozott, arról legjobban felvilágosít bennünket a különben geniális Czezmiczei János (Janus Pannonius)-nak, a későbbi pécsi püspöknek, erotikus költészete. Nem szándékozom bővebben foglalkozni vele, mert ezt már előttem megtette Ábel Jenő, Pfeiffer Antal, Hegedüs István és (minket legjobban érdeklőleg) Siklóssy László az ő idézett könyvében. De egyetmást mégis megemlíthetünk itten a magyar humanisták ezen legkiválóbb képviselőjéről, ki teljes mivoltában az akkori olasz renaissance neveltje volt, hisz életének javát, egész ifjúságát olasz környezetben töltötte, bár mindenekfölött magyarnak, sőt „Pannonia dicsőségé“-nek vallotta magát.[22] Pompás versei közt, melyek Zsámboky (Sambucus) szerint szépség és latinság dolgában a régi klasszikusokkal versenyeznek, valóságos gyöngyei akadnak a középkorvégi erotikának. Egyik epigrammjában (Lib. I. 263., a Teleki-féle 1784. évi kiadásban), mely ma már azért is érdekes, mert eleven képét adja az akkori olasz bordélyháznak, elpanaszolja, hogy társai a lupanarba csalták, egy „undok nőtanyára“, hol

Hitvány cellákkal, sűrűn pamlagokkal,
Rajtok gubbasztva elhasznált leányok,
Fejök tetőjén óriás frizúra,
Nyakukról lóg le fátyolos ruhájuk
És mellöket mi sem szoritja össze!
De mit? Kezét az honnan vonta vissza?
Az ott ölelkezik s ez csókolódzik,
Amaz párjával elvonul szobára...
Mehettek bűnösök romlásotokba! stb.[23]

Egy másik (369. számú) epigrammjában elmondja, hogy Pindola nevű társa hogyan akarta őt hizelkedéseivel rábírni a homoszexuális élvezetekre és hogy egy Linus nevű férfi hogyan igyekezett a fejébe verni azt az axiomát, hogy a paederastia az egyik módja annak, hogy az ember megszabaduljon a démoni hatalmaktól (315—319. sz.). A 108. sz. epigramm „Saját magáról“ szól, „mikor a szüzességét elvesztette“. Más verseiben Orsolyájáról is sokat beszél sőt a leendő pécsi püspök négy epigrammát áldoz annak a témának, melynek épületes címe: „De vulva Ursulae“, viszont panaszosan említi Luciájáról (141. sz.), hogy egy bizonyos diszkrét élettani művelet közben trombitaharsogásszerű robajt *(bombum)* bocsátott szabadjára *de foedo podice.* Ez a Lucia különben igen megfontolt hölgy lehetett, mert nagy figyelemmel volt a férfiak orrának a méreteire. azon középkori versezet utasítása szerint, mely azt mondja, hogy „Nos-

[21] Hogy Mátyás katonái idegen földön is mennyire kimélték a női tisztességet, arról l. még *Gyárfás:* Századok, 1877. 618. Ugyanezt a dicséretet mondja Zsigmond király banderialistáiról az olmützi tanács 1426-ban (l. *Tóth Zoltán:* Mátyás király fekete serege, (1925.) 153.

[22] Ő maga írja magáról: „Ille ego *Pannoniae gloria* prima meae“. Magyarország történetét is megírta hexameterekben, sőt talán ő írta az első magyar nyelvtant is; legalább Decsy azt mondja róla, hogy *„non erubuit* Ungaricam grammaticam conscribere“.

[23] Siklóssy L. fordítása.

citur ex labiis quantum sit virginis antrum, Noscitur ex naso, quanta sit hasta viri". Hány versben, képben, sőt skulptúrában[24] örökítették meg annak idején a renaissance-nak ezt az elfajzott erotikáját!

Az olasz „kultúrhatás" után lássuk már most, hogy a németekkel való érintkezésünk milyen „előnyökkel" járt a sexuális morál terén?

Hogy sok jót nem várhattunk tőlük, az azonnal nyilvánvaló lesz, ha csak némileg is ösmerjük azt a hatalmas német irodalmat, mely a középés újabbkori német romlottságról beszél. IV. Károly német császár fia, Zsigmond, volt a mi első hosszabb uralkodású német eredetű királyunk, kinek udvara hatással lehetett a magyar felsőbb társadalom morális fejlődésére. Tudjuk róla, hogy rendkívül buja természetű ember volt, kiről igen sok dísztelen dolgot jegyeztek föl az egykorúak. *Müller J.* az ő svájci történetében elmondja, hogy mikor Zsigmond a konstanzi zsinatra utazott (1414), Bern városának tanácsa elrendelte, hogy a király kisérete számára díjtalanul rendelkezésére álljon a bor és a „Gässlin der schönen Frauen". Elég költséges dolog lehetett, mert a király 800 lóval és megfelelő számú lovassal utazott. Csak *Garai Miklós* nádor 300, *Kanizsay János* esztergomi érsek 160 lovat, sok hintót, társzekeret s fegyveres szolgát vitt magával. Zsigmond nagyon meg lehetett elégedve az ellátással, mert a városi protokollumok egy másik helyén az áll, hogy „mit dem Wyn und Frowenhusz *(Frauenhaus)* rumte der König darnach, wo er bey Fürsten und Herren sass, gar hoch und hielt es für eine grosse Sache". Mikor egyszer (1434) Ulmban járt, maga is meglátogatta a városi bordélyt.[25] A városi tanács ilyenkor fényesen megvilágíttatta ő és kísérete számára a bordélyházhoz vezető utcákat; más alkalommal a párizsi Louvreban százhúsz hölgyet vendégelt meg fejedelmi módon, értékes gyűrűkkel is megajándékozva őket[26] s mindent végigélvezve, amit csak lehetett. Itthon nem volt olyan igen gáláns, mert mikor egyszer Kismartonon átutazott s ott egy éjet töltött, a városnak kellett kifizetnie a futólag használt császári-királyi meretrixet. Augsburgban még 66 éves korában is résztvett a polgárság táncmulatságain és maga is táncolt. Egészen ráillik, ahogy Monstrelet prépost jellemzi

43. Giovio püspök érem-portraitja. (Faludy Géza dr. gyüjteményéből.)

[24] *Faludy Géza* t. barátom nagyszerű gyüjteményében megvan *Giovio* (Jovius) Pál (1483—1552) olasz orvosnak és püspöknek itt közölt érem-portraitja (csupa penisből összekombinálva!) a 16. század elejéről, nemkülönben egy másik obscoen érem a következő felirattal: „Vulva dolet, urina docet, en elevato pede foramen".

[25] *Ploss-Bartels:* Das Weib (1913), I. 634. és *Fuchs:* Geschichte d. erot. Kunst (1908), 163.

[26] Ez a bőkezűség mindig jellemezte a külföldön járó magyar királyokat. A Bécsben mulató Nagy Lajosról is a következőket írja a német krónikás: „Anno 1347 hat der khünig von Ungern auch ein schön hoff bey den Augustinern, da hiess man den freydthoff allen deckhen mit grünen läb, man macht die tanczlauben von leynen und saillen ubergezogen und legt laub darauf, man macht sie hoch von wegen der wintliechter. Der khunig lies auch machen ein fürstengesasz, zu beyden seyten eins, es was mittem in sumer. man danczet ain gantze wochen, tag und nacht, er het geckh(l)aydet 45 dienst junckfrawen von gewandt und guet mit blab und grab." (A. *Schultz:* Deutsches Leben (1892), II. 312.)

egy (VI. Károly francia királyhoz intézett) levelében: „Ez az eszelős öreg, bármilyen országba, bármily vidékre jöjjön is, nem mulasztja el, hogy ne szeretkezék a nőcskékkel, hogy ne játsza a szerelmest. Kackiásan, ifjú ember módjára egy, sőt két koszorút tesz ősz fejére, kíséretével énekszóval járja be az utcákat és ami még inkább növeli aljasságát, az utcasarkokon leszáll kocsijáról, a nyilvános szajhákat kezével megérinti, még pedig oly barátságosan, mintha ezek a némberek Penelopehez, vagy a római Lukréciához volnának hasonlók, pedig inkább minden tekintetben erre az aggastyánra ütnek."[27] Hogy Zsigmondról a magyaroknak is meg volt a jó véleményük, azt megsejteti Tinódi Sebestyénnek az a helye („Zsigmond király és császárnak krónikája"), hol azt énekli róla: „Sok párta nélkül való leányokat, Szép menyecskéket és szép ruhásokat, Kiknek Zsigmond megmérte köldeköket, Hosszasságokat és ő szép tőgyüket." Felesége — a szintén német Czillei Borbála — sem volt különb az uránál: „nyilvánosan, szeretők közt élte le dicstelen életét", — mondja róla

44. Ádám és Éva kiüzetése a paradicsomból. Az almakeréki templom falképe a 14. századból. Divald Kornél munkája után. (Magyarország művészeti emlékei, 121.)

Aeneas Sylvius és Bonfini. És ennek az embernek lett volna fia a dicső Hunyadi János?

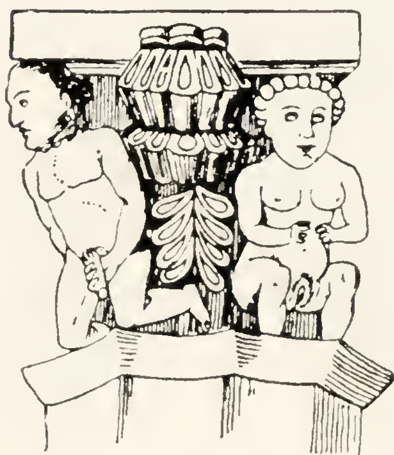
Zsigmond után nem sokkal egy ifjú Habsburg került a trónra: V. László. Nevelője a nagybátyja, Czillei Ulrik — *maledictae memoriae* — volt. Hogy ez az uralomravágyó, becstelen ember hogyan nevelte a fiatal királyt, arról mindennél jobban felvilágosít bennünket Székely Bertalan gyönyörű festménye a Szépművészeti Múzeumban: az a jelenet van ott megörökítve, mikor a jobb sorsra érdemes éretlen ifjú nagybátyja ölében ülve, szinte elfásult tekintettel nézi az előtte buja táncokat lejtő nimfákat. Mikor 1452-ben (12 éves korában!) bevonult Bécsbe, a város polgármestere és tanácsa egy sereg városi szajhát küldött fogadtatására a Wienerbergre: „darnach zog er nach gen Wienn. Da ward er schön emphangen von Armen und Reichen mit Zelt aufgeschlagen, vnd paner an dem Wienerperg, darunter die *schönen Frawen* vnd all hantwerch frawen sein Warten an (ohne) Maentl" stb.[28] Ugyanilyen fogadtatás várta akkor is, mikor Boroszlóból visszatért. Ilyen ünnepi fogadtatások alkalmával a kéjnők („*Hübscherinnen*" a régi német *hübschen*-ből, a. m. „szépet tenni", kedveskedni, kurizálni, v. ö. a francia: courtisane.

[27] Siklóssy L., i. m. 113—121.

[28] L. *Schrank:* Die Prostitution in Wien (1886), I. 93.

courtoisie) hosszú seregének élén a város kürtöse lépegetett, a hölgyeket pedig borral, jóféle ételekkel traktálták s napokig eltartott a táncos mulatozás, mely alatt a nőknek „bereitschaft"-ban kellett tartaniok magukat a „hohe Häupter" kielégítésére. Így volt ez más német városokban is.

V. Károlyról, a későbbi német császárról, szintén azt olvassuk, hogy mikor 1520-ban Antverpenbe bevonult, meztelen leányok fogadták, s hasonlóképpen három egész csupasz „grácia" üdvözölte XI. Lajos francia királyt is, mikor 1461-ben Párizs városát meglátogatta. A meztelen női testnek ez a sivár kultusza, a női és férfi genitáliáknak ez az exhibitiója mindenkor szöges ellentétben volt a magyar ember erkölcsi felfogásával. Egyik régi (14. századbeli) műemlékünk is igazolásul szolgálhat: az almakeréki templom egyik falképe, mely az első emberpár kiűzetését ábrázolja, a paradicsomban elkövetett könnyelműség után. Szinte komikusan hat az emberre az a nagy szemérmetesség, az a féltő gond, ahogy ezen a képen Ádám és Éva az ő nemzőszereiket eltakarni igyekeznek. Ezzel szembeállíthatjuk hosszú sorát azoknak a középkori olasz, francia, német

45. Erótikus alakok (Ádám és Éva) egy égeri (csehországi) templom oszlopán. [F u c h s: Geschichte d. erot. Kunst c. munkájából.]

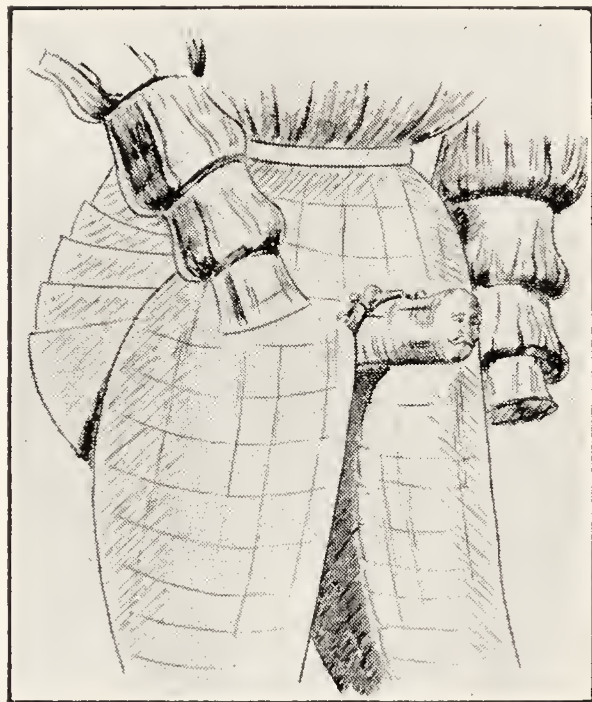
46. Obscoen alak a 15. századból egy champeaux-i kolostori iskola oszlopán. (F u c h s említett munkájából.)

és osztrák székesegyházaknak, templomoknak, melyeknek külső (sőt nem egyszer a *belső)* architektúrája mindenféle obscoen faragványokkal volt díszítve. Az imént említett magyar műemlék érintetlen pudorát még kétszáz évvel később sem találjuk meg a németeknél, kik körülbelül száz éven át (egészen 1570 tájáig) valóságos kirakatot csináltak a férfi genitáliákból: *peniszacskót* („latz"-ot, lat. latus) szabtak a nadrágra, sőt az előkelő urak, fejedelmek, királyok (magyar királyok!) páncéljára is. *Nékám Lajos* az ő értekezésében már közölt egy Holbein-féle képet erről a speciális német phallusz-kultusz-ról; e helyen még két jellemző mintáját mutathatom be ennek az arcátlan divatfajtalanságnak,[29] melynek száz éven át nem akadt megrovója Nagynémetországban. Az egyik kép a Sulkowsky-hercegek fegyvergyűjteményéből való páncélt ábrázol, a másik pedig II. Miksa magyar király és német császár páncélját. Az előbbi unikum a maga nemében, mert a penis-zacskó végére (mely vertvasból volt) egy bajuszos férfifej van ráétetve, aminthogy sokszor egyéb cifraságokkal is

[29] A két képet a következő munkából vettem: *W. Boeheim:* Handbuch der Waffenkunde (1890) és ugyanattól: Album hervorragender Gegenstände aus der Waffensammlung des allerhöchsten Kaiserhauses (1894.)

ellátták ezeket a *latz*-okat az ötvösművészek és fegyvergyártók.[30] Ennek a perverz divatnak a 16. században semmi gyakorlati jelentősége sem volt s a 15. században is csak annyi, hogy a svájciak ilyen módon védekeztek a németek harcmodora ellen (akik t. i. a védtelen nemző részeket igyekeztek felnyársalni szúró szerszámaikkal). De hát akkor miért hordták a penis-zacskót a mindennapi ruhán is? Nem hadi védekezés, hanem szemérmetlen penis-exhibitio volt ez, óriás méretű *latz*-okkal, melyek büszkén hirdették az ámuló külvilágnak: „ilyen legény vagyok én!“ Hazánkban — amennyire én tudom — sohasem volt divatban ez a csunya külföldi eltévelyedés.

A Mátyás után következő két Jagello: II. Ulászló és II. Lajos sem volt különb erkölcsű, mint német eredetű uralkodóink.[31] Ulászlóhoz képest Zsigmond szinte erkölcsi nagyság volt, II. Lajosról pedig megírta Szerémi, hogy ez a „bestye táncos, parázna király“ már gyermekkorában bujálkodott az udvari hölgyekkel, s a felesége — Habsburg Mária — Szerémi (udvari káplánja) írása szerint a „a maga fehérnépével bordélyházzá tette a királyi udvart, *latrocula* (parázna kurafi) volt“; az udvar ifjúsága (Batthyány Ferenc és a többiek) a kárpit mögött paráználkodtak a királynő német udvarhölgyeivel. A kora özvegységre jutott királyné jelleméhez teljesen illő történelmi adat, hogy mikor az ura Mohácsnál odaveszett, első gondja nem a hitvesi bánat volt, hanem az, hogy a budai és visegrádi udvar kincseit nagy sebtiben hajókra rakatta, Bécsbe vitette s I. Ferdinánd azokat részint elárvereztette (még Szent Zoroárd ezüstkoporsóját is, *in maioren Dei gloriam),* részint beolvasztatta s az így nyert pénzzel fizette a szegény hazánkat szörnyűséges módon dúló, pusztító német hadakat.[32]

47. Penis-zacskóval ellátott páncél a Sulkowsky-hercegek fegyvergyüjteményéből (1540 körül). Boeheim után.

A következő időkről már nem kívánok szólni, bár a különböző európai udvarok chronique scandaleuse-e elég anyaggal szolgálhatna. Ez pedig arra vezetett, hogy a polgári társadalom részint szatirával, részint megbotránkozással gondolt a népek élén álló egyik-másik fejedelmi asszonyra: Medici Katalinra, II. Katalin orosz cárnőre, sőt Mária Teréziára is, aki pedig egyik előharcosa volt a prostitució elleni küzdelemnek s úgylátszik, inkább frigid természetű nő volt,[33] mint ennek az ellenkezője. Mikor Mária Terézia trónra lépett és vetélytársai mindenfelől meg-

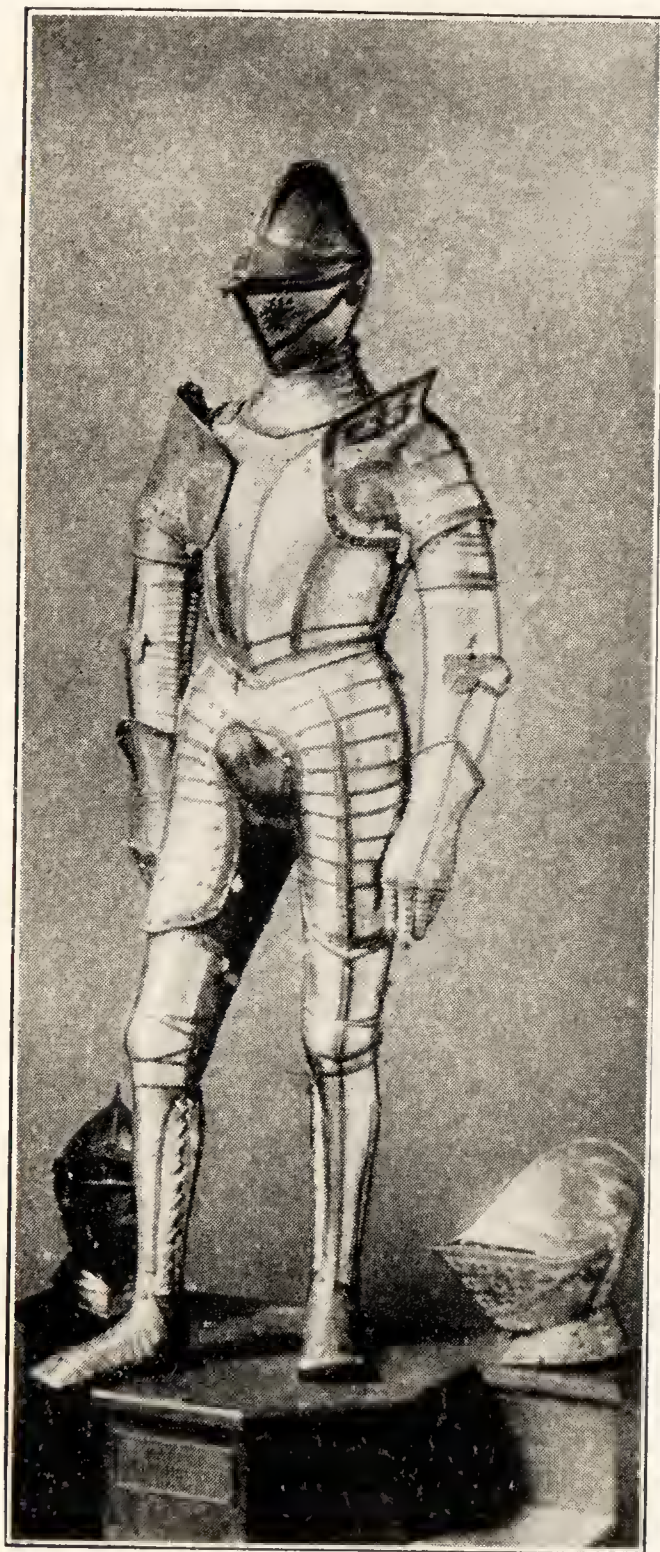
[30] A *latz*-ot a mindennapi polgári ruhán is viselték a németek, természetesen nem vert vasból, hanem ruhaszövetből készítve. (Lásd alább, a budai német hóhér képét.)

[31] Ezekről bővebben l. *Siklóssynál* i. m. 182—186.

[32] *Takáts S.,* u. o. 123. és *Siklóssy L.:* Műkincseink vándorútja Bécsbe. (1919). 67.

[33] „Bekannt ist der Rat der medizinischen Autoritäten an die vergebens einen Erben erhoffende Kaiserin *Maria Theresia,* — ein Rat, der denn auch den Erfolg brachte: „Caeterum censemus vaginam Sacratissimae Maiestatis *magis esse titillandam*“. (*Wulffen:* Der Sexualverbrecher. 4. kiadás, 1910. 61.)

rohanták birodalmát, egy francia gúnykép jelent meg „Erőszaktétel a magyar királynén“ címmel, melyen a porosz, francia, bajor, spanyol és szárd király alakja látható, amint M. Teréziát egy ingre vetkőztetik, s míg a bajor és a spanyol megelégszik annyival, hogy a fűzőjét és a harisnyáit leszedi, addig II. Frigyes, a porosz, merényletet akar elkövetni ellene; a képnek leggonoszabb fulánkja az, hogy a királynő férje nagy jámboran nézi az egészet s csak annyit mond rá, hogy: „J'ai signé la neutralité!“[34] Valamivel szelídebb, de azért még mindig elég obscoen jellegű az a gúnyérem, melyet akkor bocsátottak világgá, mikor Mária Terézia az örökösödési háborúban megverte a bajor VII. Károlyt s ez ennek következtében elvesztette Csehország koronáját. Az érem egyik lapján az áll: „A magyar királyné felhúzza a bajor nadrágot“, a másikon pedig: „A levetkőztetett magyar királyné.“

48. II. Miksa magyar király páncélja, penis-zacskóval (1562 körül), a bécsi császári fegyvergyüjteményből. Nürnbergi művész munkája. Boeheim után.

*

A paráznaság, fajtalanság tág fogalma alá eső sokféle bűnös cselekmények, kihágások, még a legerkölcsösebb érzületű népnél sem mennek ritkaságszámba, írja egyik kiváló jogászunk, abból azonban, hogy törvényeink a fajtalansági esetek dolgában, egyéb bűntényekhez képest, csak gyéren, de súlyos büntetések kiszabásával intézkednek, következtethetjük, hogy nálunk a paráznaság a ritkábban előforduló, de a közerkölcsi érzéket durván sértő bűntények közé tartozott s minthogy a 1514:47. t.-c. is „detestabile, enorme et turpe vitium“-nak nevezi, nyugodtan mondhatunk kedvező ítéletet a nemzet régi erkölcsi állapotáról. A magyarság ősi erkölcsi életéről, kellőszámú adat hiányában, nem igen alkothatunk hű képet magunknak, de már abból, hogy a 16. század elejétől fogva minduntalan ismétlődnek a paráznák büntetését elrendelő statutumok, arra lehet következtetni, hogy ebben az időben a sexuális erkölcs nálunk is bomladozni kezdett. Ekkor már a stuprum, a házasságtörés, a vérfertőzés mellett a sodomia is megjelenik törvényeinkben. Természetes, hogy az erkölcsi érzék lazulása nem mutatkozott mindenütt egy-

[34] E kép, mely ocsmánysága miatt itt nem közölhető, megtalálható a köv. munkában: *E. Fuchs:* Geschichte der erotischen Kunst, Berlin, 1908 (231. l.) Ugyanebben a könyvben (271. l.) még egy másik, Mária Teréziára és a hét éves háborúra vonatkozó obscoen angol kép hasonmása is közölve van, melynek felírata: „The Queen of Hungary's Whetstone“.

forma erővel, hiszen *Apor Péter*[35] még a 17. század végén is azt írja, hogy „kivált a székelységben, mikor valamely úrfi vagy nemes ifjú legény vígan volt s táncolni akart, leküldött az faluban, az falusi leányokot esszegyüjtette, az házához felvitette, virradtig is tisztességesen eltáncoltanak. Még hogy legkisebb bujaság esett volna is, soha híre, helye sem volt". A magyar táncnak különben is minden időkben a tartózkodó szemérmetesség, „a szemeket soha fel nem vető szerénység" volt a fő jellemzője a nő részéről, a férfi részéről pedig a daliás és méltóságteljes tartás, „ázsiai gravitás" — ahogy Csokonai mondja. „Egyenes fejállás, büszke mell, nyalka lépés, összehangzó bokázás, egyik kar a csípőn, másik kar a süveg körül, vagy a leány derekán, sarkantyúnak pengő összeverődése, komoly arc és kemény tekintet: ezekből áll az igazi magyar férfitánc. Van benne andalgó, van benne kopogó: de mindig ott kell lenni a férfierőnek, fenségnek és méltóságnak. Nem könyörög és mulattat, nem ugrál

49. Erótikus gúnyérem Mária Teréziáról, 1742-ből. (Faludi Géza dr. gyüjteményében.)

és ledérkedik a magyar legény, amikor táncol, hanem hódít." Így jellemzi *Eötvös Károly* a magyar táncost, de már 1683-ban is azt írja a magyar *Simplicissimus*, kiről még alább is szó lesz, hogy „(die Ungaren) tanzen recht zierlich und ordentlich, nicht wie die Deutschen oder Franzosen, die doch wunderlich vermeinen, was ihre Capriolen (bakugrások) sind".[36] A németek táncára vonatkozólag, mint különösen visszataszító erotikumot említhetjük a *Nékám Lajos* értekezésében is megtalálható *umbstossen*-t vagy *umbwerfen*-t, mely abban állott, hogy „tánc közben a táncosnak egy barátja a nő mögött lehajolt, mire a férfi megtaszította párját, úgyhogy az hátra bukott és lábaival ég felé kapálózott. Még immorálisabb volt az a mód, mikor a férfi és a nő egy-egy lábon szembe állva, a másik lábukat összetették, s a lábával fordította fel, lehajlott társának hátán keresztül, az ebbe nyiltan beleegyező nőt táncosa. E táncot, talán pietásból a mult idők iránt, pár év előtt felújította „Assentierung" néven

[35] Metamorphosis Transsylvaniae (Monum. Hung. Histor., Irók, XI. 419.)
[36] *R. Prikkel Marián:* A magyarság táncai (1924), 34—35. l. után idézem.

egy budavidéki sváb falu fiatalsága, a szolgabíró azonban nem volt a német kultúra történetében járatos, és lecsukatta a hagyományukat ápoló legényeket".[37] Ezek után megérthetjük, hogy a magyar nép mért nevezi a táncközi eszeveszett és fajtalan ugrándozást, bukdácsolást *dájcsolásnak* vagy kalamajkának:

„Hej, átkozott kalamajka,
Ki a szűzet földhöz vágta;
A szoknyáját felhajtotta,
Fehér lábát kimutatta".

mondja a régi magyar népvers.

Igazán nehéz megérteni, hogy mi indíthatta a különben éles megfigyelésű *Fuchsot* arra, hogy egy másik munkájában,[38] mindjárt a hírhedt *umstossen* letárgyalása után a tarantella és a macsics (!) mellé állítja a magyar csárdást: „Es gibt eine ganze Reihe National- und auch Modetanze, die einzig den Vollzug des Liebesaktes, und das in der denkbar durchsichtigsten Weise, durch ihre Hauptpointen versinnbildlichen. Wir nennen nur die italienische Tarantella, die polnische Cachucha, *den ungarischen Csardas* und die moderne international verbreitete Matchiche. Alle diese Tänze sind nichts anders als das stilisierte Delirium des Liebesrausches." A jeles német kultúrtörténetíró alighanem valamelyik berlini lupanarnak szesszel telített légkörében látta a magyar csárdást!

De térjünk vissza tárgyunkra.

Az a sexuális erkölcs, melyről föntebb emlékeztem, csak a falu lakosságát, a szántóvető magyar népet jellemezte, — városainkban más volt az eset. A 16. század elején nálunk is fejlődésnek indul a városi élet s ez megteremti a prostituciót. Alkoholizmus, városi élet, lakásnyomorúság, férfinak és nőnek szűk falak közti kényszerű symbiosisa, a lakosság megszaporodása a városokban s az életviszonyoknak evvel járó nehezülése, a házasodás időpontjának kitolódása. ipari (s kiváltképen nagyipari) fellendülés: ez az igazi termőföldje a sexuális romlásnak, nem szólva a háborúk és a katonaság hatásáról.

Nem szándékozom a középkori hadviselés és a prostitució szoros kapcsolatairól beszélni, csak néhány olyan adatot említek, mely szintén avval függ össze, hogy ezen az úton is néha-néha nyugati hatások alá kerültünk. Így például a kereszteshadak útján, melyek nem egyszer megtisztelték hazánkat avval a csürhe-erkölccsel, mely jellemezte őket. Már az 1096-iki kereszteshadról, mely Magyarországon átvonult, megírja Berthold barát, hogy számtalan férfiruhába öltözött nőt hurcolt magával, az egész hosszú úton fajtalankodva velük.[39] Még Bouillon Gottfrid seregét is húszezer nő kísérte, saját zászlaik alatt s mikor Szolimán seregei Boémund táborát elfoglalták, a kíséretében levő hölgyek (a legelőkelőbbek is) pompázatos ruháikba öltöztek s hogy a biztos halált elkerüljék, odakínálkoztak a töröknek.[40] A német III. Konrád seregét is szépszámú „parvulae mulieres" (a „petites femmes"-ok ősei) kísérték útján, sőt IX. (Szent) Lajos keresztes hadáról (1248—1254) is ugyanezt írja a fran-

[37] V. ö. még *Fuchs:* Gesch. d. erot. Kunst (1908), 165.
[38] *Fuchs:* Illustr. Sittengeschichte (1909), 465.
[39] „Sed et innumerabiles feminas secum habere non timuerunt, quae naturalem habitum in virilem nefarie mutaverunt, cum quibus fornicati sunt".
[40] „Hae crudelitate atrocissimae mortis stupefactae tenerae puellae et nobilissimae vestibus ornare festinabant, se offerentes Turcis" stb.

cia krónikás (Jean de Joinville),[41] ki többek közt elmondja, hogy a szent király kénytelen volt a kíséretében levő lovagok közül számosat megbüntetni, sőt elcsapni, mert olyan szemérmetlenek voltak, hogy alig egy kődobásnyira a felség sátorától végezték fajtalan szórakozásaikat: „à la portée d'une menue pierre, autour de son pavillon, ceux là tenaient leurs lieux de débauche *[bordiaux]*." Ezek a szomorú tapasztalatok indították a franciák királyát arra, hogy egy 1254-ben kelt rendeletével az összes prostituáltakat kitiltsa Franciaország területéről, minden ottani bordélyházat becsukasson és a legszigorúbb büntetéssel sujtasson mindenkit, aki lakást ad az erkölcstelen nőknek. E rendelet volt az elsők egyike azok közt, melyek a prostitució kiirtását célozták; persze eredménytelenül. Ugyancsak az utolsó (13. századi) kereszteshadak idejéből való Wolfram von Eschenbach nevezetes Parzival-ja, melynek egyik helyén rövid néhány sorban, de élénk színekkel festi a költő a középkori hadak szajhasuitejét: „Auch Frauen gab es da genug: Den zwölften *Gürtel* manche trug Als *Faustpfand* für ihr Minnen. Traun keine Königinnen: Die Dirnen, die hier kamen, Die hiess man *Lagerdamen*."[42]

Hát bizony igaza lehet Siklóssynak, mikor azt mondja, hogy a magyar ember a kereszteshadak idején látott először igazi, comme il faut — meretrixet. Dicső emlékű Kálmán királyunknak meg volt a kellő morális mentsége ahhoz, hogy azt a semmiházi népet, melyet amiensi Péter vezetett, széjjelverte, hiszen ezekről is följegyezte a krónikás, hogy erkölcstelen női hadsereg ment velük, mely „szakadatlan delektáció színhelyévé" tette a tábort s még evvel sem érték be, mert „a magyar leányokat erőszakkal fosztották meg szüzességüktől s a házasságokat becstelenekké tették".

Ámde ne folytassuk. Eleget írtak már mások a harmincéves háború szomorú állapotairól, a „hurenweibel" vezénylete alatt álló meretrixseregekről, melyeket Beham és Jost Ammann képeiről is jól ismerünk, vagy arról, hogy milyen befolyással volt a 15. század végén a syphilis eruptiójára és szétterjedésére a VIII. Károly seregét követő prostituáltak tömegének szerteáramlása az olaszországi hadjárat befejeztével. Hiábavaló volt minden rendelkezés, mely e nőket távoltartani igyekezett a hadseregektől: a nemi bajok miatt lassan-lassan több katona lett harcképtelenné, mint az ellenség fegyverétől. Nem szabad azonban felednünk, hogy a külföldi nagy hadseregeket követő prostituáltak (éppúgy mint a „fiúk")

[41] *J. de Joinville:* Histoire de Saint Louis (Paris, 1874, 95). *Haberling:* Das Dirnenwesen in den Heeren (1914) után idézve.

[42] *W. Hertz* átírása mai németre (v. ö. *Haberling,* i. h. 29.) Az utolsó sor így hangzik az eredeti költeményben: „Die selben trippâniersen hiezen soldiersen". *Trippânierse* a. m." tirpendiere, truppendiere, fille débauchée". (A német *tripp* (-trapp), *trippeln* eredetileg az ütemszerű katonalépést jelentette, később a ritmikus csöpögését valamely folyadéknak s ebből lett a német *tripper* (blennorrhoea) s a félig magyar *tripli.)* A *soldiersen* szó „soldatenweib"-ot, katonadámát jelent. A dámát v. hölgyikét „szajha, ringyó" értelmében ma is mindenfelé használja népünk. Úgylátszik, hogy a *dámá*-nak megbélyegző jelentése az olaszból jött át hozzánk, mert a velencei nyelvjárásban *dama* olyan úriasszony, ki szeretőt tart *(Kőrösi Sándor:* Nyelvőr, XV. 409), bár „katonaszajha" jelentése a németeknél is (már a harmincéves háború idején) fölmerült; ezért ajánlja J. *Laurenberg* 1652-ben a tisztességes leányoknak azt, hogy „wenn euch einer *Dame* heisst, schlagt ihm an die Ohren!" A fenti versben olvasható „faustpfand"-nak az az értelme, hogy a középkorban még ritka volt a pénz s a katonaféle ember záloggal *(pfand)* elégítette ki hölgyét; az a sok *gürtel,* melyről itt szó van, ilyen szeretkezési zálog volt, mely kiváltásra várt, — ha ugyan végleg ott nem száradt a *dáma* derekán!

nélkülözhetetlen alkotórészei voltak a sokáig elhúzódó háborúk alatt a hadsereg organizmusának. Ők vitték egy jórészét a közkatona batyujának (a régi képeken látható, hogy egyik-másik úgy meg volt rakva, mint a mellette baktató szamár), ők mosták a katonájuk ruháját, ők főztek neki, gondozták betegségében és sokszor az első segélyben is ők részesítették a sebesültet. A 16. századból fennmaradt „Huren- und Bubenlied"-ban szó sincsen sexuális vonatkozásokról, hanem csak arról, hogy

„Wir Huren und Buben in den Kriegen
Halten und warten nach Vergnügen
Unsrer Herrn; wir Buben lauffen,
Heymtragen was man ist kauffen.

Sonst sind wir auch nützlich dem Heer,
Kochen, fegen, waschen und wer
Krank ist, dem warten wir dann ausz,
Wir zehren auch gern nach der pausz".[43]

Nálunk, hol a hadrakelt seregek is sokkal kisebb méretűek voltak, mindez nem volt így. Föntebb már idéztem Bonfinius dícséretét a magyar katonák sexuális tisztességéről, mely merő ellentétje volt a német, vallon, francia zsoldosénak. A Mátyás előtti viszonyokról nincs sok tudomásom; ellenben, hogy Mátyás után is szigorúan felügyeltek a magyar hadak erkölcsére, azt bizonyítja többek közt az 1595. évi 34. törvénycikk és más 16. századbeli törvények és tábori rendeletek, melyek a legszigorúbban tiltották a paráznaságot és azt, hogy asszonynép tartózkodjék a táborokban, szintúgy Bocskay fejedelem hadi regulái (1606-ból), melyeknek 7. pontja azt rendeli, hogy azok a katonák „az kik erővel szűzeket törnek, asszonyállatokat erővel, akaratjok nélkül rontanak, fejekkel érik meg"; továbbá I. Rákóczi György hadi rendelete 1645-ből („erőszak szerint való paráznaságot cselekedni senki ne merészeljen, mert meghal érette"),[44] a tornai várőrség hadi szabályzata 1636-ból, („ha valaki erőszak-paráznaságot cselekszik, kerékben töretik; aki peniglen másféle paráznaságot patrálna és asszonyembert táborban tartana maga mellett, feje esik el")[45] Istvánffy történelmi munkája is megvetéssel említi a német katonákat és az ő hölgyecskéiket, kiket szemérmetlen módon állandóan magukkal cipelnek („germanos et eorum mulierculas, quas pudenda consuetudine secum circumferre solent"). De nemcsak ő, hanem egy német ember — a „Hungaroteutomachia" szerzője — is azt írja egy helyen, hogy a német katonák harca abban áll, hogy amit Magyarországon megenni-meginni nem bírnak, azt fölégetik, megsemmisítik és kétszerannyi köztük a becstelen szajha s a csőcselék, mint az igazi katona. „Valjon látsz-e a magyar seregben csak egyetlen nőszemélyt is?" kérdi az olvasótól.[46]

A katonaság és a titkos prostitució közötti kapcsolat Buda visszafoglalása után, a 17. század végén és 18. század elején kezd nálunk szembeötleni. Akkor kezd itten a városi élet, annyi idő multán, újra fölpezsdülni s akkor kezdik városainkat (főleg importált) katonasággal megrakni. Hozzá még hiányzott az állami rendőrség intézménye, mely féken tartotta volna, úgyahogy, a nyílt és titkos prostitució csapongásait. Az állami rendőrséget városi közegek, hajdúk, darabontok helyettesítették s ezek a

[43] *Fuchs:* Illustrierte Sittengeschichte (1909), 392.
[44] *Szilády Á.* és *Szilágyi S.:* Török-magyarkori történ. emlékek, V. 338.
[45] Történelmi Tár, 1880. 779.
[46] *Takáts S.* (i. m. 504.)

nemes emberrel, hivatalnokkal, katonával szemben nem mertek kellő eréllyel eljárni. Hiszen még 1841-ben is azt panaszolja valaki,[47] hogy ha Pesten egy tolvajt vagy másféle sehonnai csavargót akar valaki rendőrkézre juttatni, akkor előbb tíz garast kell az utcasarkon állongó hajdú markába nyomni, különben meg se mozdítja a lábát, „kivévén, ha tekintetesek vagy hivatalbeliek vagyunk".

Már a 17. században panaszkodnak Győr városának urai, hogy a várban levő német katonák kétes erkölcsű hajadonokkal és házasságtörő asszonyokkal laknak és élnek együtt. Meghagyják, hogy ezeket a nőket három nap alatt távolítsák el a várból s ha nem mennének, a hóhér bélyegezze meg az arcukat s üsse ki őket a kapukon, a házasságtörő asszonyok pedig életükkel lakoljanak.[48] 1720-ban ismét panaszolják, hogy a városban ugyancsak elszaporodtak a mindenféle „tisztátalan parázna személyek, kik különösen az újvárosi katonák és hajdúk házainál és a külső majorokban laknak, az hová városi uraimék be sem bocsáttatnak", ott megfatytyaznak s azután — re bene gesta — fejkötőt kötnek a fejükre, mint más tisztességes fehérnép. Ezértis elrendelik, hogy ezeket a tisztátalan személyeket írják össze, a nemes tanács majd módját ejti, hogy elbánjon velük. „Ha pedig városi embereknél is találkoznának olyan parázna életű férfiak és fejérnépek, minden továbbvaló halogatás és exceptio nélkül az újvárosi pellengérben megvesszőztetvén, az kurvák ezen városbul és annak territoriumából elcsapattassanak és az kurvafiakon desumálván az szokott 12 forint taxát, megbüntettessenek. Itt az belső városban találandó olyas személyeket az városházához vitettetvén, tömlöczben levő rabok által pro parcendis expensis *[hogy minél kevesebbe kerüljön a dolog!]* megcsapattatván kiüzettessenek".

Később, 1754-től 1770-ig Erdélyből hallatszanak olyan hangok, hogy feslett erkölcsű, csavargó női személyek megfertőzik s szolgálatra képtelenné teszik, sőt sokszor szökésre csábítják a katonákat. Ezért volt oly gyakori abban az időben a bánáti és erdélyi oláhok közt a syphilis.[49] Az utóbbiakról aztán lassankint a székelyekhez is átcsapott a baj, mert Enyedi János seborvos[50] azt írja 1801-ben, hogy „eddig a frantzu esméretlen vólt itt Erdélyben a székellyek között, de eközt is kezd terjedni, nem csak a Zalathna körül levő oláh falukban, a holott is már olly közönségessé lett, mint a nagy és népes városokban; igyekezik is a felséges királyi kormány-szék, ezen eláradó nyavallyának ellent állani, mivel majd minden Zalathna körül levő falukban seb-orvosokat rendelt, kiknek is szorgalmatos vigyázások által, ezen dögleletes nyavallya orvosoltatik".

Még a 19. század első felében is gyakran olvashatunk azokról a veszedelmekről, melyek (különösen a fővárosban állomásozó) katonaságot a titkos és nemtitkos prostitució részéről fenyegették. 1836-ban a helytartó tanács rendelete említi, hogy a pesti oldalon levő váci sorompó környékén levő kis kocsmákban, utcákban meghúzódó ringyók esténkint csábítgatják és luessel fertőzik a katonákat, ezértis minél előbb eltoloncolandók s ha visszalopóznának, testileg büntetendők.[51] 1841-ben a budai városi tanács

[47] Jelenkor, 1841. évf. 29. szám. (Siklóssy után idézem.)
[48] *Szávay Gyula:* Győr monografiája (1896), 279.
[49] V. ö. *Syphilis-endémiák Magyarországon* c. értekezésemmel (Gyógyászat, 1905. évf., 44—45. szám.)
[50] Falusi ember patikája, (1801.) 96.
[51] Linzbauer, Codex, VII. 175.

panaszolja, hogy a közkatonaság a tábori zene (t. i. az esti *zapfenstreich*) után is gyakran és nagy számmal mulatozik s eközben a „kéjleányok“ által bujakórsággal inficiáltatik; a vidéki hatóságok pedig a kiutasítás után nem kísértetik el őket illetőségük helyére, úgyhogy ezek a fertőzött személyek csakhamar ismét megjelennek a budai utcákon s méginkább a város sormpóin kívül, a Tabánon túl, a Füll-féle major és az Okenfuszkert táján, nemkülönben a Krisztinavárosban és a Városmajorban; végre is a hatóság kénytelen volt 5—6 emberből álló őrséget állítani oda s összefogdostatni a „katonasággal társalkodó kóborló személyeket“.[52]

A napoleoni háborúk — mint minden nagy háború — különösen sok bajt okoztak a sexuális erkölcs tekintetében. A Makó városában verbuváló katonák annyi ribancot hoznak magukkal ezidőtájban s ezek oly botrányosan megzavarják a közrendet és tisztességet (a luetikus bajokat is nagyban terjesztve a polgárság körében), hogy a város urai kénytelenek lecsukatni őket. Megtörtént az is, hogy az egyik verbungos káplár emiatt nagy lármát csapott s a szíve párját erőszakkal szabadította ki fogságából. 1835-ben a temesvári parancsnokság azt kéri a vármegyétől, hogy a bordélyházakban való vizsgálatot a *katonai* sebész végezhesse (hetenként) s ezért a bordélyházak tulajdonosai fél forintot fizessenek. A vármegye nem engedi meg, mert van „rendszerénti főorvosa“, ki *majd* elvégzi ezt a vizsgálatot.[53]

Hogy a *fürdői élet* hogyan függött össze a nyilt és titkos prostitucióval, arról nem szándékozom itt hosszasabban szólni. Már más helyen[54] említettem, hogy a középkorban sőt sokkal később is, nálunk (éppúgy, mint a külföldön) férfiak és nők együtt fürödtek. A törökök dicséretére legyen mondva, hogy ezt a közös fürdést (legalább a budai fürdőkben) nem engedték meg; az ő távozásuk után azonban ismét divatba jött. A fürdőkben való evés-ivás szintén szokásos volt az előkelő magyaroknál. Szomorú emlékű királyunkról, II. Lajosról, is följegyezték, hogy kedvelte a fürdőkádban való étkezést és iddogálást, hiába óvta ettől Zsigmond lengyel király abban a nevezetes intőlevélben, melyet 1520-ban intézett a kicsapongó életű fiatal uralkodóhoz.[55] Gondolható, hogy nemcsak evés és ivás történt ott. Említettem, hogy például a Sáros (mai Gellért-) fürdőt, melyet I. Lipót Buda visszafoglalása után (1687-ben) udvari orvosának, Illmer Frigyes Ferdinándnak ajándékozott, új tulajdonosa a „Szűzek Fürdőjének“ (Jungfernbad-nak) nevezte el. Hogy ebben a szűzi fürdőben milyen nemszűzi élet folyhatott egy évszázadon keresztül (vagy még tovább), arra visszakövetkeztethetünk Schams Ferencnek 1820-ban tett megjegyzéséből. Elmondja, hogy a Sárosfürdőben két krajcárba került egy órai fürdés, ezt azonban éppen nem vették szigorúan, úgyhogy Pest és Buda hetairái amfibiumok módjára, életük javát ott aludták át, a fürdő közepén pedig egy nagyon is hiányos deszkafal választotta el a két nemet egymástól.[56] Felvidéki hírneves fürdőinkben sem lehettek jobbak a viszonyok. Turóc vármegye rendjei 1678-ban elpanaszolják, hogy különösen a stubnyai hévvízben sok botrányt okoznak a nyilvános hölgyek *(publicae meretrices)*

[52] *Linzbauer,* u. o. 440.
[53] Csanádvm. levéltára, 1835, 970. sz. (Bálint Nagy István adata.)
[54] Népegészségügy (i. h.).
[55] „Vitet pro virili compotationes et crapulas, que nebulonibus conveniunt, non principi. Balnea que extenuant et emolliunt non frequentet, *neque in illis edat.*“ (*Fraknói:* II. Lajos és udvara. 7.)
[56] *Siklóssy,* i. m. II. 94.

s elrendelik, hogy ezeket fogdossák össze és a régi szokásoknak megfelelőleg a vármegye pecsétjével *megbélyegezzék*, a hóhérral megveressék, visszaesőknek pedig fejüket vegyék. Egyik legelőkelőbb felvidéki fürdőnk, Trencsén-Teplic, vezetőségét még 1834-ben is megvádolja a katonai hatóság, hogy nem ellenőrzi kellőképpen a fürdőbeli kéjnőket s ezek a közkatonák közt szabadjára terjesztik a bujakórt. A szolgabíró erre azt feleli, hogy épp ellenkezőleg, a katonák voltak azok, kik, suttyomban egy lueti-kus kurvát hoztak magukkal Morvaországból, ő ezt néhány nap mulva letartóztatta, megverette és *per schubales* illetőségi helyére szállíttatta. Talán éppen ezen esetnek volt a következménye, hogy a helytartótanács újra szigorúan meghagyja a megyei *fizikusoknak*, hogy (mint ez már 1826—27-ben is ismételve elrendeltetett) gondosabban vizsgálják meg a kéjnőket és az eredményről minden negyedévben jelentést tegyenek.[57]

A föntebb említett *megbélyegzés* mindenesetre a legősibb formája volt a megszégyenítő büntetéseknek. Már Szent István kereszt alakot süttetett a templom tüzes kulcsával a boszorkányok homlokára, mellére. Az I. Lipót idejében gályarabságra itélt protestáns papok hátára egy G betűt *(galera)* sütöttek, Debrecenben pedig az volt a szokás, hogy magát a hamis pénzt sütötték a pénzhamisítók arcára. Ennek a régi büntetésformának tartotta fenn az emlékét közbeszédünkben az afféle szólás, hogy „megbélyegzett ember", kire ezt vagy azt a becstelenséget „rásütötték".

Az *orrlevágás* (melyre föntebb említettem egy szabolcsmegyei példát) szintén igen régi büntetése a titkos prostituciónak. Már Barbarossa és Roger (Ruggiero) siciliai király is így büntette, s még a 17. század végén is divatos volt Német- és Franciaországban.[58] Kétségtelen, hogy ezek az embertelen, egész életre elrutító és mindenkinek feltünő bélyegek az arcon több morális kárral, mint haszonnal jártak, mert azután már a megbélyegzettnek igazán nem maradt más refugiuma a kerek világon, mint a — bordélyház, ha ugyan oda is befogadták volna egyiket-másikat. Hozzá még úgy az orr-, mint a füllevágás néhol borzasztó kegyetlenséggel történt. Nagy Szabó Ferenc írja az ő memoriáléjában,[59] hogy 1596-ban (Báthori Zsigmond idejében) a székely jobbágyok orrát *az ajakkal együtt* lemetszették, úgyhogy csak a foguk maradt meg s „a fülét is akinek elmetszették, a nyaka felé nyúzták alá; sokan bele is haltak; azután nagy deszkalapátokat is készítettek, melyekkel kilencet ütöttek (a laposával) az elitéltek farára, de a tizediket a lapát élével; némelyiküknek „a fara csontja mind apróra törött miatta. Sok megholt abban is szegényekben". Kétségtelen azonban, hogy a titkos kéjelgésnek legborzalmasabb büntetése az *elevenen eltemetés* volt, mely már az Ofner Stadtrechtben is előfordul s Kassán még a 17. század második felében is alkalmazták. Egy névtelen szerző az ő már említett „Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus" c. 1683-ban megjelent érdekes útleírásában következőleg örökítette meg: „Azt is láttam, amikor egy rosszéletű nőt, aki gyermekét megölte, elevenen eltemették és egy izzó vaskarót vertek a szívén át. Ez így történt. Sírt ástak, másfél rőf mélyet. Ebbe kellett a szegény bűnösnek belefeküdnie:

[57] *Linzbauer* VI. 680. — Megjegyzendő, hogy ezen időpontig a sebészek végezték a kéjnők orvosi vizsgálatát (milyen lehetett az!) s ők még a negyvenes években is ismételve kérték, hogy a helytartótanács hagyja meg nekik ezt a jól fizető jövedelemforrást.

[58] *Rabutaux:* De la prostitution en Europe depuis l'antiquité jusqu'á la fin du XVI. siècle (Paris, 1851), VII. b. oldal. — *Habermann*, i. m. 28, 65, 70

[59] *Gr. Mikó Imre:* Erdély történ. adatok, 1855. (I. 47.).

kezét-lábát lecövekelték, arcára a hóhér egy töviscsomót helyezett, szívén pedig egy fakarót tartott mindaddig, amíg teljesen el nem földelték. A fejét mindazonáltal az utolsó percig szabadon hagyták, hogy a pap szólhasson hozzá. Amikor a kivégzés befejezésére került a sor, a hóhér egy fogóval megragadta az izzó vaskarót és azt a fakaró mellé állította, amely a szíve táján volt. A pribék pöröllyel lesújtott a karóra, két szolgalegény pedig egy kosár földet öntött a kivégzett arcába. Egy kiáltást lehetett hallani és borzalmas volt látni, amint a föld kissé fölemelkedett felette."[60]

50. Prostituáltak vizbemártása [a Garonne folyóba] Toulouse-ban (17. század). Cabasson metszete.

A vízbefojtás is egyik büntetésmódja volt a nemi erkölcstelenségnek. Már az imént említett budai jogkönyv[61] elrendeli, hogy az olyan anyát, ki leányát erkölcstelenségre adja, zsákba kötve a Dunába dobják s így büntették meg azt a férfit is, ki házát a titkos kéjelgésnek megnyitotta. Sőt Küküllőmegyének egyik rendeletében még 300—400 évvel később is az áll, hogy „a mely leány vagy asszonyember egyszer paráznaságban esvén, de azután abban nem él: elég lészen 12 forinttal megbüntetni; ha pedig abban perseverálna, meg kell perengéreztetni (pellengéreztetni); igy sem akarván megszünni, *vettessék a vizben*".[62] 1640-ben Munkácson ítéltek el néhány kicsapongó nőszemélyt gyanús életmódjuk miatt, de a kuruckapitány közbenjárására megkegyelmeztek nekik, miután oly értelmű reverzálist adtak, hogy a városból 12 mérföldnyire elköltöznek s ha valamikor e területen belül találtatnának, úgy feljogosítják a város tanácsát, hogy őket további törvénylátás nélkül azonnal vízbe fojtassa.[63]

A vízbedobás, fejvesztés, hóhér vagy az utcai kapitányok általi kiseprűzés, tizenkét mérföldre való kiutasítás másutt is, évszázadokon át, divatban volt.[64] A kiseprűzés előtt néha deresre húzták (l. föntebb) a kétes

[60] *Siklóssy László* újabb megállapítása szerint a Simplicissimus névtelen szerzője nem volt más, mint *Buchholz György*, a 17. század egyik legműveltebb magyarja.
[61] Michnay és Lichner-féle kiadás (1845), 160.
[62] Corp. statut. I. 279.
[63] Lehotzky: Munkács város új monografiája (1907), 131. — A vízbefojtástól megkülönböztetendő a *vízbemártás*, melyet különösen Franciaországban (Toulouseban, Bordeaux-ban) gyakoroltak (v. ö. *Rabutaux*, i. m. VII. l.). Ez abban állott, hogy a kerítőt vagy ledér nőt szűk ketrecbe zárták *(50. kép)* és háromszor egymásután víz alá mártották („accabussare"), de csak addig, míg fuldokolni kezdett. Lehetséges, hogy ez a barbár szokás nálunk is szokásban volt; de Vajna munkájában és egyebütt nem akadtam nyomára eddig.
[64] V. ö. *Nékám* i. h. 88 (Pozsony, 1636); *Szendrei:* Miskolc története, II. 286. (Miskolcon, 1689); *Szávay:* Győr monogr., 209, 180, 279; *Lukinich:* Dés város közélete stb., 40.; *Reizner:* Szeged története, III. 87, 88, [titkos paráználkodás miatt ötven bot és kiseprűzés, 1726-ban]; *Vajna Károly:* Hazai régi büntetések, II. 92. stb.

erkölcsű nőket, s korbáccsal, bikacsökkel, csákánnyal, lapáttal, *furatossal,*[65] tövissel (51. kép) s a középkorban valószínűleg talpbőrrel is verték őket, úgy mint ezt a lőcsei plébánia templom egyik falfestményén (a 14. századból) látjuk, mely Szt. Dorottya legendáját ábrázolja (52. kép). A korbács néha többágú és csomókkal ellátott, kancsukaszerű volt (53. ábra). Még az aránylag legenyhébb büntetésmód, a vesszőzés és korbácsolás is, igen fájdalmas lehetett. A valószínűleg Korvin János által az okolicsnói ferenciek templomának adományozott oltárképek (54. kép) egyikén (a baloldalin) a megkorbácsolt Krisztus nyitott szájjal jajgat és testéről patakzik a vér. E képek azért is érdekesek, mert háromféle hóhért: egy magyart (kucsmában), egy olaszt és egy németet [fehér ruhában, *peniszacskóval]* látunk rajtuk, mintegy a középkori Buda három nemzetiségét képviselve.[66]

51. Parázna nő megcsapása tövissel.

A 17. század vége felé lényegesen enyhült a kikapós némberek büntetésének szigora, sőt esetleg pénzzel is meg lehetett váltani.[67] De azért a büntetések a mai fogalmak szerint még mindig nagyon szigorúak voltak. A városoknak legkeresettebb látványossága még mindig a piac volt, ahol pénteki vagy szerdai napokon[68] *pellengérhez* (55. kép)[69] kötött vagy kalickába zárt, esetleg szégyenkőhöz bilincselt nőket lehetett látni. Aztán megjelent a mester (hóhér) s fent az emelvényen megcsapta a leányokat, amint a jegyzőkönyvek írják: „isterázsa fent állván, pendelyüket tartván és az pálcákat számlálván!“ Kecskeméten az 1730-as években egy *Kurvacsapó* Gyuri nevű pecérféle ember végezte mindezt. Az asszonynépre rendszerint csak tizenhat botot vertek, s ha három pácára (vagyis száz bot-

[65] *A furatos* egy középen átfúrt kerek lapát volt, hogy suhintáskor ne fogjon szelet s az ütés annál kiadósabb legyen. Ez a büntetés szerepel, többek közt, még 1761-ben is egy Munkácsvárosi ítéletben: Pozsony Rozália nevű ottani nő egy invalidus katonával a mezőn csatangolva, vele egy lombos fa alá húzódott s ott szerelmeskedett, nem vevén észre, hogy éppen annak a fának a tetején üldögélt a kerülő, ki a lombos fa árnyékában lefolyt pásztorjelenetnek akaratlan szemtanuja volt. Feljelentésére az asszonyt tizenkét lapátütésre ítélték azzal a megjegyzéssel, hogy ha még egyszer kimerészkedik a munkácsi mezőkre, száz korbácsot fognak ráméri s a városból örök időkre kicsapják. Egy másik asszony, ki 1765-ben a külső hídnál egy katonával csókolódzott, *24 korbácsot* kapott. (*Lehotzky,* u. o. 136.)

[66] *Divald:* Magyarország művészeti emlékei, 163. l.

[67] *Takáts Sándor:* A régi Magyarország jókedve. (50. l.)

[68] A prostituáltak büntetéseit rendesen szerdára *(dies Mercurii)* vagy péntekre *(dies Veneris)* tűzték ki a hatóságok, még pedig azért, mert Mercurius volt a kereskedés istene, Vénusz pedig a szerelemé.

[69] E helyütt is kifejezem hálás köszönetemet Vajna Károly min. tanács úrnak lekötelező szívességéért, mellyel megengedte, hogy idézett nagybecsű munkájából ezt és még néhány más képet átvehessek jelen értekezésembe.

ütésre) ítélték is, nem egyszerre, hanem három egymás után következő pénteken adták ki a porciót. A hölgyek néha igen szívósak voltak: 1769-ben

52. Talpbőrrel való megverés. (Szent Dorottya bántalmaztatása.) A lőcsei plébániatemplom falfestménye a 14. század 2. feléből.

53. Szent Dorottya mellét fáklyával égetik és csomós korbáccsal verik. (Lőcsei falfestmény a 14. századból.)

Pesten újból elítéltek egy Szabó Katalin nevű asszonyt, kit paráználkodásért és lopásért 18 izben nem kevesebb, mint 365 korbácsütéssel büntettek, végre is a város pellengérjén egy *egész vesszőt* (száz botot?) mértek ki

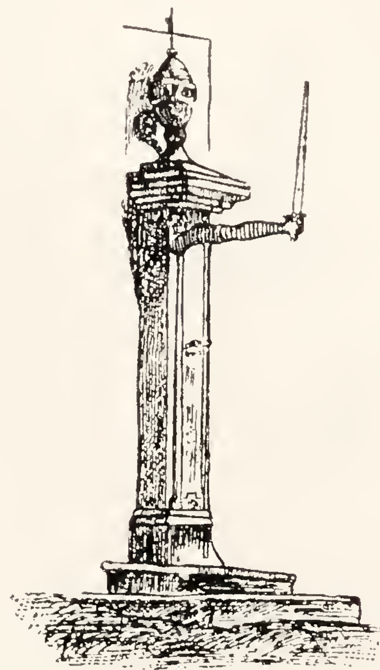
54. Krisztus veretése. Okolicsnói oltárképek 1514-ből. (Divald Kornél képei a Szépművészeti Múzeum eredetijéről.)

neki és kicsapták a városból.[70] Gyakran megtörtént, hogy a „förtelmes személyek" fejére *szalmakoszorút* helyeztek vagy *pacalt kötöttek* a

[70] *Takáts* (i. h.); *Siklóssy* (II. 137.).

nyakukba s a hóhér így vesszőzte ki őket a városból.[71] Esetleg az utca népe — ha nem rokonszenvezett a delinquenssel — sarat és mindenféle piszkos hulladékot dobált rájuk (innen maradt fenn a szólásmondás: valakit *sárral dobálni*), csakúgy, mint a külföldi civilizált nemzeteknél (még az angoloknál) is.[72]

Némelyhol, például Szegeden, a közerkölcsre felügyelő *utcakapitányok* brevi manu végeztek az utcán kódorgó gyanus személyekkel: ott helyben megbotozták és a hóhér kezére juttatták őket. Szeged a 18. század elején fontos katonai centrum volt s így érthető, hogy a város akkori jegyzőkönyveiben[73] sűrűn fordulnak elő a kiseprűzések és *kiigazítások*. Így 1723 jún. 30-án azt írják, hogy: „Kiigazíttatnak e nemes városbul: Soller Kata váci lakos, Bihal Örzse szihalmi asszony, Anna Miól pesti lakos". Néhány nap mulva „kiigazittatnak nemes városunkból in perpetum sub poena legali: Szijártó Zsuzsa, Takács Maris esztergomi, Anna Theresia Piriterni, Auspitz városbeli". 1725-ben: „Dávid Örzse vásárhelyi bitang asszony az nemes városbul kiigazittatott"; 1728-ban egy férjehagyott nőt pusztán azért, mert a „muskatérosokkal conversálódott" 100 korbácsra ítéltek: 1737 márciusában Ringl Katalin és egy „Dicki Médl" nevű „infámis erkölcstelen personák" kiseprűztettek, s ugyanazon év júliusában Danis Máris tapolcsányi és Zavatka Anna jablonkai asszonyok, szintén a „muskatérosokkal" való enyelgésük miatt 30—30 botot kaptak. Olykor az elítéltek haját is levágták. Ősrégi szokás ez, mely már az Árpádok korában is divatozott s népünk tudatában máig fennmaradt az emléke. Egyik népballadánkban azt énekli a megesett leányzó:

55. A pinkafői pellengér (a pallosjogot jelképező, egyenes kardot tartó karral). Vajna K. után.

Istenem, Istenem!
Ugyan mi lelt engem?
Három rőf pántlika,
Körül nem ér engem.

Megszenvedtem érted,
Nem gondoltam volna,
A fő szolgabíró
Hajam levágatta.

Levágták a hajam,
Még sem vagyok szajha:
Nagyon szerettelek,
Az Isten is tudja!

Fáy András említi egy helyen,[74] hogy még az ő gyermekkorában oly tiszta volt a magyar falu erkölcse, hogy ha valahol egy hajadon vagy

[71] A *pacalvetés* Kecskeméten még a 18. század végén is használt büntetés volt. E város jegyzőkönyve u. i. azt írja (1780 szept. 15.), hogy „Cziráki Kata győri termés Simon Ferenc passaportos katonával éppen a fertelmeskedésben kapattatott; igen terhes volta tekéntetbe vevődvén, mint egy prostibula *(kéjnő)* a városrul *kipaczaloztatott*". (Vajna, i. m. 99.)

[72] Paulus Cypraeus írja egyik munkájában, hogy az angol köznép sarat és ganéjt *(pletum et stercus)* dobált menetközben a kéjnőkre.

[73] *Reizner:* Szeged története, III. 88.

[74] Az elszegényedések. Pest, 1862. 98.

özvegy nőszemély megesett, több mérföldnyi körben terjedt el gyalázatának híre, s „a személynek haját elvágták, fejét bekötötték, vele *ecclésiát követtették*,[75] a templom cintermében ült szégyenszéken, csak huzamos poenitentiatartás után vegyülhetett az egyház gyülekezetébe".

A *toll-* vagy *szalmakoszorúval* való megbélyegzés szintén igen régi büntetésmódja a feslett életű nőknek, úgy nálunk, mint a külföldön, mely sok helyütt egész a 19. század közepéig fennmaradt. Kolozsvár tanácsa még 1804-ben is azt határozta, hogy az efféle személyek, mivel félős, hogy a katonaságot, mint a polgárságot „buja- és szerelemnyavalyával eltöltik", fogassanak egy szekérbe, a fejükre tegyenek tollkoszorút s a hóhér úgy kísérje őket esetleg dob- vagy hegedűszó mellett („meghurcolni valakit", ahogy ma is mondjuk), végig a városon, ki a határba.[76] Ez a kikísérés néha hatalmas gyászmenet képét mutatta, mert a félváros kísérte — hangos siránkozással és búcsúzkodással — a városból számüzött (és bujálkodásait rendszerint a legközelebbi városban folytató) leányzót vagy asszonyságot, kinek újabb időkben megengedték, hogy pénzzel váltsa meg büntetését. „Kövesse meg a tanácsot és akkor az dolognak száz forint legyen az *csöki* (bírsága)!" — ilyenféle ítéleteket hoztak, s a pénzt azután templomépítésre, toronyjavításra, vagy más egyházi vagy humanitárius célra fordították, ha ugyan nem vándorolt *in toto* a bírák uraimék zsebébe.[77] Mária Terézia tudvalevőleg igen szigorú rendeleteket hozott a titkos prostitució megfékezésére s ezen rendeletekben is mindig szerepel a városból való kivesszőzés vagy kikorbácsolás *(auspeitschen)*, minden hozzá-

56. A bazini pellengérsisak. (V a j n a K á r o l y képe.)

[75] Az *eklézsiakövetés* már a 16. század harmincas éveiben, tehát a reformáció kezdetén, meghonosodott némely helyen (péld. Nagykőrösön) a hazai reformátusoknál (később az evangélikusoknál is). Érdekes szertartásának részletes leírását lásd *Vajna* i. m. 145—160. l. (A szertartás azzal kezdődött, hogy a bűnöst az istentisztelet alkalmával egy fekete padra külön ültették vagy a szószék mellé állították, háttal a nép felé és fekete posztóval letakarták. Igy kellett egy hétig a templomba járnia. Ezért írja *Hain Gáspár* lőcsei krónikája (Lőcse, 1911. II. 295.) 1662-ben egy bukott leány ilynemű vezekléséről, hogy „in der Kirche hatt sie zwar nicht auff den Bänckelchen, sondern darneben gestanden, hatt aber müssen ein gantz neüesz Kirchenfenster machen lassen" s azonfelül még 200 forint bírságot is fizetett.)

[76] *Pataki Jenő:* Adatok a prostitució történetéhez Kolozsvárt. (Különnyomat, 1925. 5. lap.) — A kocsihúzás Komáromban (és kétségkívül másutt) is divatban volt. (V. ö. *Takáts S.:* Lapok egy kisváros multjából (1886, 141.) A tollkoszorút rendesen kakastollakból, a bujaság jelvényéből készítették s néhol, például Bazinban, a pellengér-sisakokra is kakastollakat illesztettek, ha feslett életű személyeket állítottak a pellengérre. *(56. kép.)*

[77] Gyulafehérvár városi tanácsának egyik statutumában olvasható a következő: „Ennek előtte való időkben is, de nevezetesen e mostan még folyó 1745-dik esztendőben, mindenünnen összegyűlt, másunnan kitsapatott becstelen kurva személyeknek száma terhesen meg nevekedett volt városunkon, kik által városi házakban, korcsomákon, mezeinken, gabonáink, szőllőink és egyéb receptaculumok között irtóztató paráznaságot vittenek végben, sok szegény civiseket tökéletlenségekkel, tolvajlásokkal meg károsítottanak, de nem csak az, hanem az illyeten nyilvánságos kurvák Felséges Fejedelem Asszonyunk katonáit szöktetni kivánták, sok verekedéseket inditottanak, mellyből véletlen halálozás következett, mellyért városunkra a nagy nyomorúság, határunkra, szőllőinkre a nagyátok szent Istenünktől adattatott, nagy könyhullatásokra. Azért 1mo Minthogy eddig városunk bírái az illyetén kurvák által *erszényeket töltötték*, s a gonoszság annál inkább szaporodott; *nem lészen ennek utána szabad, egy bírónak is kurvával megegyezni*, hanem hol percipiallya, hogy a féle akár városi, akár idegen becstelen személy latitálna, csak suspiciora is incaptivaltassa hite szerint s a magistratusnak

valóval (tortúrával, zsákbavarrással, sárral dobálással, leköpdöséssel, a lenyírt fej beszurkolásával) egyetemben. Sőt Bécsben és más osztrák városokban ezek az embertelenségek még a 19. század huszas éveiben is divatban voltak.[78] Mária Terézia idejében még egy külön, „szűzességi bizottság" *(keuschheits-commission)* is felügyelt a bécsi erkölcsre. Teljesen céltévesztett intézmény volt, mely a gyanúba vett egyének családi életében szaglálódó rendőri kopókkal dolgozott. Ha valakit, nőt vagy férfit, névtelen levéllel följelentettek, a komisszió emberei behatoltak a magánosok lakásába, felkutattak mindent, feldúlták a családi életet, esetleg évekre kolostorba zárták az inkább szánakozásra, mint büntetésre méltó meggondolatlan asszonyokat, leányokat.[79] Az is megtörtént, hogy a rendőri közegek és a könnyűvérű nők összejátszottak, megzsarolták a botránytól félő családapákat, a válópörök megszaporodtak, anélkül hogy a titkos prostitució méretei kisebbedtek volna. A szűzességi komisszió működésének gúnyára egész Ausztriában megnőtt a kitartott táncosnők, szinésznők és maitresszek száma, kik olykor alaposan megkoppasztották a legelőkelőbb körökből toborzott lovagjaikat, mint például a híres spanyol táncosnő: Medina Mária, Salvatore Vigano balletmester felesége, kiről azt a bizonyos idegcsiklandó kurtaszoknyát is elnevezték.[80] A bécsi olasz operának e nagyszerű prima ballerináját többek közt Kisfaludy Sándorhoz is gyöngéd kötelékek fűzték. Bécs városának előkelői eleget bosszankodtak rajta, hogy a ballet csillaga evvel a „csekély hadnaggyal", adta össze magát. A magyar költő, régi írások szava szerint, „szenvedelmes kedvellője és pártossa" volt a már öregedő Medinának, ki őt „a földön idvezítette", mígnem Somsich Lázár, a „szerelmében részeg és már lankadozó" ifjú lelkére nem beszélt. A „pompás" bujálkodó Bécs"-nek e híres kurtizánja volt az, ki még a keserű lelkű Beethovent is annyira elragadta, hogy egy menüettet írt „á la Vigano". A lángeszű muzsikus, az emberiség nagy és nemes vigasztalója, bizonyára más címet adott volna ennek a menüettnek, ha tudta volna, hogy ugyanez a hölgy egy gazdag bécsi urat hatvanezer forint erejéig megkoppasztott azon a réven, hogy egy meggondolatlan házassági igéret törvény előtti firtatásáról lemondott. Mindez azonban nem vetett árnyat a kiváló művésznő népszerűségére, sőt mikor teherbe esett, a bécsi delnők még utánozták is egyben-másban, mert Stendhal azt írja róla *De l'amour* c. könyvében: „A Vienne en 1788 Madame Vigano danseuse, la femme à la mode, étaít grosse, et les dames portèrent bientot des petits ventres á la Vigano"![81] A *keuschheits-kommission* közerkölcsi hatásának pedig az volt a vége, hogy működése alatt a bécsi nyilvános prostituáltak száma több mint tízezerre, a kevésbbé nyilvánosoké és előkelőbbeké pedig négyezerre emelkedett.

aperiállya, külömben ha el halgatná, annál is inkább ha az ollyatén személyekkel megbékélnék, az olyatén bírót maga a magistrátus a bíró mellett lévő subofficialisokkal mint consentiensekkel fiscalis director általl evocaltattya és véllek annak poenáját supportaltatván s mint hite szegetteket ab officio deponaltattya".

[78] V. ö. *Schrank:* Die Prostitution in Wien (1886), I. 163.

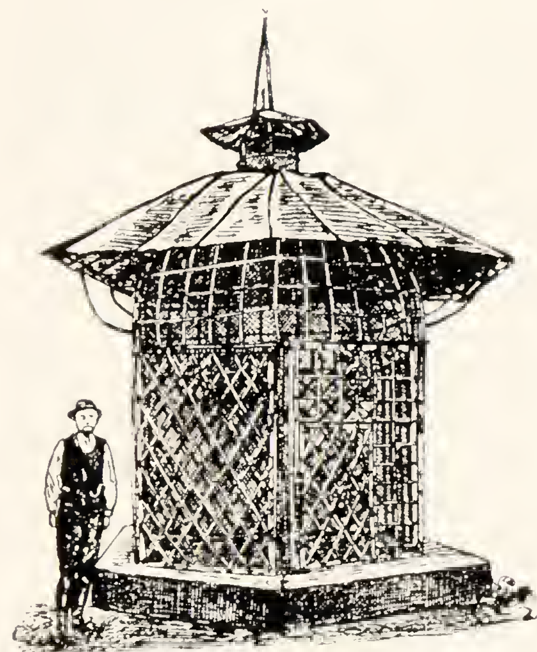
[79] *Dufour:* Geschichte der Prostitution. (5. kiadás.) 3. kötet, 56.

[80] *Mikszáth Kálmán* írja egyik regényében („A demokrácia"): „Szerencsy akkori bálján jelen volt egy híres olasz táncosnő, bizonyos Viganó Mari, akiért lázban volt akkoriban egész Pozsony, ahogy azt Szentiványi György az ő diáriumában följegyzé. A szép Viganó Mari a vendégek mulattatására szólótáncot járt el, az ő módos ingerlő kurta szoknyájában; azóta nevezik az ilyen kurta szoknyát viganónak".

[81] Tolnai Vilmos (M. Nyelv, III. 455.) után idézem.

A királynő aképpen igyekezett gátat vetni ennek a túlprodukciónak, hogy a császárváros fertőzött kéjnőit és egyéb hulladékát részint hazatoloncoltatta, részint betegápolókul a kórházakba internálta, a legnagyobb részüket azonban a dunai hajókkal *(per wasserschub)* évenkint kétszer — tizennyolc éven át! — a jó magyarok országába (Győrbe, Komáromba, a kaproncai és wartbergi várba [Pozsony mellett] s különösen a Bánátba, Temesvárra) liferáltatta, honnan azután ez a szemétrevaló népség a vásárok alkalmával beszivárgott Pestre-Budára, itt folytatva tovább leromlott életét.[82] Valószínűnek tartom, hogy a 18. század végén Délmagyarországon (a Bánátban) és Erdélyben elharapózott endémiaszerű lues keletkezésében nevezetes szerepük volt ezeknek a Bécsből *wasserschub* útján a mi nyakunkra küldött egész és félmeretrixeknek.

Mint látjuk, a titkos prostitució megfékezésére nálunk is, éppúgy mint külföldön, a büntetések legváltozatosabb nemeit találták ki. A mondottakkal nem is merítettem ki még ezt a tárgyat, sokat lehetne még róla beszélni, ha terem engedné. Itt csak még néhány sajátszerű hazai büntetésmódot kívánok, inkább csak érintve, megemlíteni a teljesség kedvéért. Az egyik az volt, hogy a feslett életű nőket néhány napra a város piacán vagy a bíró háza közelében álló kalickába vagy szégyenketrecbe (57. kép.) zárták, világ csúfjára. Ennek az eljárásnak Kolozsvárott már 1585-ben nyomát találjuk,[83] Lőcsén 1612-ben,[84] Munkácson 1622-ben,[85] sőt Egerben még a 18. században is a piacon felállított vaskalitkába tették ki a hetivásárok alkalmával néhány órára az olyan leányt, ki este tíz óra után házon kívül járt.[86] A másik volt a *faszamáron, falovon* vagy *fabakon* való lovagoltatás. Ez a büntetés nemcsak nálunk, hanem jóformán egész Európában régi időktől fogva el volt terjedve, mint a házasságtörők, feslett személyek, kerítők, katonák (sőt iskolakerülő diákok) megszégyenítése. Franciaországban *chevalet* volt a neve ennek a fabaknak, melyre úgy ültették fel a delinquenst, hogy arcával a faló vagy fabak farka felé nézzen.[87] Elég keserves lovaglás lehetett, mert a fabak stb. rendesen háromélű volt, nem pedig símára gömbölyített, s az elítéltnek órákig, sőt esetleg egész nap lovagolnia kellett rajta. Nagyon valószínű, hogy egy ilyen büntetést örökít meg a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár egyik 1377-ből való hártyakéziratának *(Missale Strigoniense)* 25. a. lapján látható képe (58. kép.). Egy gótikus nagy E-betű, melynek középső szárán meztelen nőalak ül, előrehajlott felső testtel.[88]

57. A lőcsei kalicka („grünes Häusel, Ketterl"). V a j n a K á r o l y képe.

[82] Erről bővebben l. Schrank: Die Prostit. in Wien (1886), I. 160. *Nékám* i. m. 89., *Schreiber Emil:* A prostitució (Bpest, 1917), 34.

[83] Lásd Pataki Jenő (i. m.) továbbá *Jakab E.:* Kolozsvár története, II. 279. és 114.

[84] Demkó K.: Lőcse története, 424.

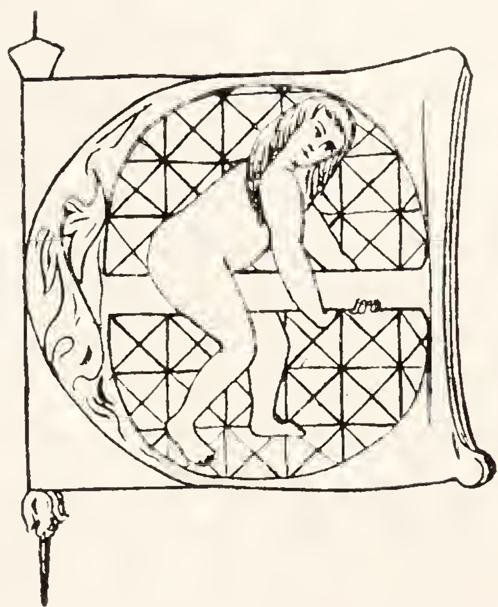
[85] Lehotzky, i. m. 128.

[86] *Breznay Imre:* Eger multjából (1926), 164.

[87] *Rabutaux*, i. m. VI. lap.

[88] V. ö. *Varjú Elemér:* A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. (162. l.)

Ha valamelyik városból vagy községből kicsaptak egy könnyű erkölcsű nőt, az természetesen igyekezett valamelyik közelébe eső másik városban letelepedni, mert hiszen élnie kellett. A városok azonban nagyon vigyáztak az ilyen jövevényre és súlyos büntetést szabtak arra polgárra, ki házába fogadta őket. Magyaróvárt már 1635-ben érvényben volt egy ilyen statutum, de valószínű, hogy másutt még sokkal régebben is nyomára lehetne akadni. Sopron városa 1672-ben és 1687-ben szigorú büntetéssel fenyegeti meg a városban elszaporodott titkos prostituáltakat („die Menscher") és azokat, kik az ilyeneket föl nem jelentik, mert hiszen a város vezetőitől nem kivánható, hogy szakadatlanul utánuk szimatoljanak, („das Stadtgericht kann nicht in allen Huren Winkeln herumkriechen"). 1691-ben is fölmerül a panasz, hogy különösen a soproni várbeli cselédek és szövőasszonyok közt sokan titkos kéjelgést űznek, fattyaikat kiteszik az uccára stb., tehát azok, kik az ilyen nőknek szállást adnak, szigorúan büntetendők, nehogy az Úristen haragja sújtsa a várost.[89] Kolozsvárt még 1819-ben is 12 forint vagy (ha nem tud fizetni) 24 bot járt annak, ki a „rossz erkölcsű és cégéres vétkeket követő fejér népeknek, uratlan s dologtalan czellengő személyeknek" szállást adni merészelt.[90]

58. kép.

Mindezek a lakhatási engedély megtagadására irányuló rendelkezések természetesen távolról sem érték el tulajdonképeni céljukat: a titkos prostitució terjedésének meggátolását, de másrészt nagy jelentőségük volt arészben, hogy éppen ezek, a feslett személyek kitagadására és földönfutóvá tételére szánt intézkedések nagymértékben siettették a bordélyházak alapítását és elszaporodását és evvel együtt a titkos prostituciót üző női személyek nyilvántartását és hivatalos ellenőrzését.

*

Ez a szó *kéjnő* nem volt ismeretes a régi magyar nyelvben. Csinált szó, melynek mindössze száz éves multja van s eleinte leginkább *kéjleány* vagy *kéjhölgy* alakjában járta. Bizonyos, hogy a fogalomnak közönséges, paraszti szó-alakját azoktól az ószlávoktól kaptuk, kik a honfoglaláskor Délmagyarországot bírták (v. ö. ószláv *kurva*, rumén *kurvu*, sőt még az újgörögben is ουρβα: Aradmegyében még ma is azt mondják: *kurvuság* = meretricium). E szónak legrégibb irott emléke 1479-ből az Oklevélszótár szerint a dubnitzi krónikának az a helye, ahol Nagy Lajos királyunknak 1355. évi Zürich melletti nagy győzelme van leírva. Ekkor történt, hogy a király négyszáz magyar nyílas vitézt küldött az osztrák herceg segítségére, a svévek ellen. A magyarok borzasztó pusztítást vittek véghez a németek közt, kik végre is könyörögni kezdtek: „O lyeber her, foh mych nycht, thewth nych", de a magyarok nem irgalmaztak: „Wezteg *kurwaneufya* zaros nemeth, iwttatok werenkewth, ma yzzyuk thy wertheketh!"[91] Mindenesetre későbbi eredetű a *személy*, mint a meretrix egy-

[89] Sopron sz. kir. város monographiája, I. 131, 171, 204.

[90] *Pataki Jenő*, i. h. 5.

[91] Vagyis: „Vesztegj k . . . . nőfia (kurafi, *filius meretricis*), sz . . os német, ittátok vérenköt, ma iszjuk ti vérteket".

értékese, s annak összetételei: szabadszemély (mely megfelel a latin *libera personá*-nak), tisztátalan (fajtalan) személy.[92] A hazai németeknek szintén többféle szavuk volt a kéjnők jelölésére így *freietöchter* (a budai jogkönyvben), *freie töchterlein*,[93] *gemeine töchter*, *freie weiber*, liberae personae[94] stb. A különös nyelvi analogia kedvéért említem még, hogy a franciáknál a középkorban *folles femmes* (bolondos, pajkos nők) volt a meretrixek neve, a mennyekzői éjszakának pedig ma is *la folle nuit* a képletes francia kifejezése, s ez teljesen egyezik avval, amit a bevezetésben a „pajkos" és a „fajtalan" közti összefüggésről mondtunk s avval is, hogy a mi népünk a „bolond", „eszelős" fogalmára a „baszka, toszka, b...odi" kifejezéseket használja.[95]

Hogy a kéjnőket a régi magyar felfogás a társadalom söpredékéhez sorozta, annak legbeszédesebb bizonysága az a sok régi statutum, mely a legsúlyosabb büntetésekkel sújtotta mindazokat, kik mások sértegetésére a kéjnő-szónak köznapi, parasztos alakját használták. Ez volt a legsúlyosabb szidalom. Ez a szó már magában állva is igen dehonesztáló volt, hátha még jelzőkkel is cifrázták, például a *bestyével*, mely kétségkívül a vulgáris latin *bestiá-nak* torzalakja,[96] a *karaffiával* (k . . . . fia), vagy néha-néha a „pretium affectionis"-t is kifejező epithetonnal, például: *quadrantaria meretrix*.[97] Komárom városában, 1586-ban, azt határozták a bírák, hogy annak „ki jámbor asszonyt nyilván való személynek mond, az álla alól az nyelvét hányják ki neki", sőt az is megesett, hogy néha „a nyaka csigáján át" tépték ki a nyelvét.[98] Munkács várának 1622. évi statutumai pedig azt rendelik, hogy „az asszonyi állati rend, hogyha utcákon kurválkodnának és egymást kurváznák, avagy akikkel szitkozódnának, kedvezés nélkül megfogattassanak és a kalitkába tétessenek" (ez a vaskalitka a vár piacán, a kath. templom előtt állott).[99] Még egy brassói szász embernek a krónikájában is azt olvassuk, hogy aki ottan „Hagel und Donner"-rel vagy „mit dem *lélek kurva*" káromkodott, azt szigorúan büntették;[100] a legérdekesebb azonban egy 1596-ból való mármarosszigeti rendelet, mely szerint ha valaki bárminő teremtett állatot „kurvának szidna, először: az biró vegyen den(árt) 33. rajta; ha másodszor elmondja, den. 66. vegyenek rajta; ha harmadszor elmondja, frt. 1. vegyen az biró rajta; ha negyedszer is elmondja, az kézikalodában vigyék érette, hogy testiben megsanyargattassék".

A kéjnők társadalmi helyzetét mindenesetre súlyosbította az a nemcsak nálunk, hanem sok más nép közt is elterjedt felfogás, mely közeli

[92] Egy gonosz életű leányt küldének hozzá, de ő kiveré a *szömélt* a házból" (Debreceni Codex, 1519 körül); *tisztátalan személy:* meretrix (Molnár Albert bibliájában, 1610); „*roszféle személyeket* senki házába be ne fogadjon 10 frt büntetés alatt" (1579-ből; *Jakab E.:* Kolozsvár tört. II. 279.). Itt említhetők az efféle csúfondáros kifejezések is, mint *húr*, *besti*, *kanali* stb. (a 18. századból).

[93] Pozsonyban (*Ortvay:* Pozsonyváros története, II. 3. rész. 127. — Megtiltják a péksegédeknek, hogy ilyen leányokat a malomba vigyenek s ott velük fajtalankodjanak).

[94] Lőcsén, 1518. (Közlemények Szepes várm. multjából, II. 21.)

[95] M. Nyelvőr 36:358, 362.

[96] A latin *bestia* nemcsak vadállatot (s különösen nőstény farkast, lupá-t) jelentett, hanem meretrix-et is; *mala bestia* (gonosz bestia) mondták a középkorban az elvetemült nőkről, éppúgy, mint manapság is.

[97] „Négyfilléres kurva" (Páriz Pápai szótárában).

[98] Takáts S.: A régi Magyarország jókedve, 45.

[99] Lehotzky: Munkács város új monografiája (1907). 128.

[100] Quellen z. Gesch. d. Stadt Brassó IV. 236.

kapcsolatba hozza a meretrixet és a *boszorkányt*, a bűvölőt, varázslót, a betegségokozó *szépasszonyt*. A svédek és más északi népek azt tartják, hogy a kéjnők (szemmelverés útján vagy másképen) scrophulosist és egyéb testi bajokat okozhatnak; hasonlót mond a mi néphitünk a *szépasszonyról, ifiasszonyról*, vagy *cifraasszonyról;* kissé különös ugyan, hogy népünk így nevezi a boszorkányt, de ne felejtsük, hogy ezt nem mindig és mindenütt képzelik vénasszony formájában; ellenkezőleg: a mi boszorkányainkat a magyar nép eredetileg inkább ifjú hölgyeknek képzelte.[101] A boszorkány fogalmában benne volt a fajtalankodásnak, a kéjnőnek a fogalma is, hiszen mindenütt azt tartották, hogy a boszorkányok az ördöggel fajtalankodnak, akár a Gellérthegyen, akár máshol, sőt Ottó freisingeni püspök (a 12. században) megírta, hogy maguk a magyarok is incubus-ördögök és kéjnők copulatiójából származtak.[102] Szent László törvénye is egy sorba helyezi és egymás mellett említi a kéjnőket és a *strigákat*, kiket Marczali valóságos boszorkányoknak tart, nem pedig a Tóth Béla felfogása szerinti vampiroknak vagy állatokká átváltozó lényeknek.[103]

A külföldön korántsem volt részük a kéjnőknek olyan mély megvetésben, mint nálunk. Csak így érthetjük meg azt a gyakran idézett adatot, hogy pl. a konstanci zsinaton (1414) milyen rengeteg számban állottak a nyilvános és titkos prostituáltak az ott egybegyült fejedelmek, egyházi és világi főemberek rendelkezésére. Legalább ezerötszázra tehető a számuk s némelyikük 800 aranyat keresett a zsinat tartama alatt.[104] Volt olyan ház, amelyikben harminc kéjnő ütötte fel a tanyáját, s a zsinatra érkező urak első dolga az volt, hogy bízott embereiket szétküldték a városba ezeknek, s még inkább a titkosoknak, a felkutatására. Dacher Eberhard, ki maga is ott volt, a következőket írja erről: „Also ritten wir von einer Frawn Hauss zu dem andern, die solch Frawen enthielten, und funden in einem Hauss etwa 30, in einem minder, in dem andern mehr, ohne die in Stallen lagen und Badestuben, und funden also gemeiner Frawen bei 700. Da wollt ich ihr nicht mehr suchen. Da wir die Zahl für unsern Herren brachten, so sprach er, wir sollten ihm die *heimliche Frawen* auch erfahren. Da antwortete ich ihm, das seine Gnade das thete, ich were es nicht mechtig zu thun, ich würde vielleicht um die Sach ertödtet und möchte auch finden,

101 V. ö. *Solymossy Sándor* cikkét a vasorrú bábáról (Ethnographia, 1928. 221.).

102 Ezt a kérdést bőven tárgyalja *Seligmann:* Der böse Blick, I. (93, 300, 359.) és II. (207.), továbbá *Komáromy:* Boszorkányperek (előszó, XI. lap) és *Siklóssy* (I. 22. és II. 62.). Utóbbi szerint a Gellérthegynek az a híre, hogy boszorkányok találkozóhelye, egymagában is azt bizonyítja (?), hogy a régi budai prostitució a Gellérthegy oldalán húzódott meg. Valószínűbbnek tartom, hogy a Gellérthegy *(Blocksberg)* azért jutott az ő boszorkányos híréhez, mert a német (szászországi) *Blocksberg-ről* régesrégtől fogva azt tartották, hogy ott a boszorkányok éjnek idején összegyűlnek s dőzsölnek, fajtalankodnak az ördögökkel. (Lásd erről a magyar származású *Joel Ferenc* greifswaldi orvostanár értekezését (1580): „De ludis lamiarum in monte Bructerorum quem *Blocksberg* vocant". (Újra kiadva *Kobert:* Einiges aus dem zweiten Jahrhundert des Bestehens der med. Fakultät zu Rostock, 1907, 58.) A magyar népi felfogásról (boszorkány + kéjnő) megemlíthetem még, hogy a somlóvidéki nép szerint a boszorkányok mind *fehér májuak* (Ethnographia, 1928. évf., 95.). A közlő (Relkovics Davorka) nem érti, hogy miért fehér májúak? A dolog egészen világos: *fehér májú* férfi vagy nő a. m. parázna, fajtalan, nymphomaniás vagy satyr; megerősíti ezt az is, hogy pár sorral utóbb (i. h.) azt olvassuk, hogy egy odavaló boszorkányhírű asszonynak hét férje volt s ezek mindegyikét kéthavi házasság után annyira megrontotta, hogy belehaltak.

103 *Marczali:* A m. nemzet története, II. 222. — *Tóth B.:* Szájrul-szájra (10. és köv.).

104 *Hüllmann:* Stadtewesen des Mittelalters. 1829.

des ich nicht gerne hette. Da sprach mein Herr, ich hette Recht, und das bestund also".[105] Mikor Mátyás király nagy politikai ellenfele, III. Frigyes császár, 1471-ben Nürnbergben járt, az a furcsa eset történt vele, hogy a város évkönyveinek szava szerint[106] „da er vom Kornhaus ging, da fiengen ihn zwu Huren mit einer dreiklafteren silbernen Ketten und sprachen: „Eur Gnaden musz gefangen sein!"; er sprach: Wir sind nit gern gefangen, wir wollen uns auslösen und er gab ihnen einen Gulden; item reitet er fürbasz (tovább) vors Frauenhaus, da fiengen ihn andere vier, gab er aber ein Gulden". Ő római felsége tehát nem állott kötélnek, inkább lefizette a maga forintját, de azért nem átallotta, hogy azokon az uccákon át vegye útját, hol a nürnbergi vörös lámpás díszlett és elég kedélyesen, minden megbotránkozás nélkül fogta fel a „Stadthuren" enyelgéseit, mi a magyarországi „kezdetleges" viszonyok közt elképzelhetetlen.

*

Minden hazai adat megerősíti, hogy a prostitució nálunk nem volt olyan nagyméretű, mint a külföldi iparosállamokban (Németországban stb.), hol a céhszabályok egyenesen meggátolták a segédek korai nősülését. Ezekben az államokban a nyilt prostitució a *házasság tisztességének* oltalmára volt rendelve, mint (az akkori téves felfogás szerint) egyetlen eszköz, mellyel elhárítható annak a veszedelme, hogy az iparosfiatalság illegális úton a családos ember feleségének hajlandóságát keresse. A mi népünk, melynek zöme különben is szétszórt, földjét mívelő népség volt, tetszése szerint, néha már a sexuális érés legkezdetén feleséget kereshetett magának s csak a modern idők általános hadkötelezettsége akadályozta meg ebben a parasztot.

Az első hazai adat, mely kifejezetten kéjnőkről *(meretrices)* szól, Szt. Lászlónak 1092-ből való ismert rendeletében található, mely szerint „meretrices et strigae secundum quod episcopo justum visum fuerit, tali modo dijudicentur", tehát a püspökre bízza az ítélkezés jogát. A második legrégibb adat a budai jogkönyvben olvasható, mely, mint említettük, igen keményen bánik el a kerítőkkel (zsákbavarrás és Dunába dobás), ellenben fölötte humánusan a kéjnőkkel. Ezen, már mások által bővebben ismertetett adatokhoz a magam gyűjtéséből sem tudok még régebbieket hozzáadni. Iparűző német városainkban mindenesetre jóval előbb megjelennek a hivatásos meretrixek, mint a magyar városokban. *Siklóssy*[107] szerint Budán már 1279-ben (Kun László idejében) „intézményszerűvé vált" a prostitució, ellenben bordélyház még nem volt ottan. Azt hiszem azonban, hogy az azon évben tartott budai zsinat cikkelyei alapján mindezt még nem lehet oly határozottsággal állítani, mint ahogy ezt S. teszi. Ezen cikkelyek lényege csupán annak a tilalmazása, hogy valamely község vagy magánszemély a lakását, házát, birtokát hitvány erkölcsű nőknek vagy nyilvános szajháknak bérbeadja vagy odaajándékozza.

E régi időkben még nem volt ismeretes a hungara- vagy vengerka-tipus. Budán és Pesten még a 17—18. században sem akad magyar leány a nyilvános kéjnők sorában. Németek, lengyelek, csehek, rácok és (különösen nagy számban) *cigány* leányok voltak. Az utóbbiak erkölcstelenségéről és szemérmetlen tolakodásairól sok adat maradt; elég ha itt

[105] *W. Sorge:* Geschichte der Prostitution. Berlin, (é. n.) 312.
[106] *Fuchs:* Geschichte der erotischen Kunst (1908), 163.
[107] A magyar középkor erkölcse, I. 36. és A régi Budapest erkölcse (II. 85. és köv.).

csupán arra a bizonyos (igen régi) „Cigány Laci nótájára“ hivatkozom, melyet Gvadányi is említ egyik versében („Laczkó fiúnak is elhúzzák keservét, Annyával megtörtént szerelmes esetét“ stb.) Schönholz Frigyes följegyzései (1843) szerint még a mult század első felében szerteszéjjel lehetett nálunk látni az erdők árnyas helyein anyaszűz-meztelen heverésző cigányleányokat, s „amint a kun nők voltak a magyar ősidőkben az első maitresse-ek, úgy a cigányleányok voltak az első Phrynék“, akiket később ettől a rájuk nézve éppen nem közömbös ipartól csak a többi népfajok versenye szorított vissza. Mindez megmagyarázza, hogy Makó városában 1757-ben mért rendelték el, hogy besötétedés után a cigánynőknek nem szabad elhagyni a cigányfertályt.[108]

A hivatásos kéjnők könnyű felismerésére elmult időkben nagy súlyt fektettek külföldön is és néhány fennmaradt adat szerint hazánk egyik-másik városában is. Részint a megbélyegzés, az *infamia* kedvéért tették, részint azért, hogy így a tisztességes nőktől könnyen meg lehessen őket különböztetni és természetesen azért is, hogy akinek kedve kerekedett hozzájuk szegődni, már messziről észrevegye, merre kereskedjen? Ezért is a meretrixek *ruházatának* milyenségét a legtöbb európai államban szigorúan megszabták. Bizonyos ruhadarabok (csipkék, ékszerek, aranyos övek, fátyolok, köpenyek, hosszú uszályok stb.) viselését megtiltották s viszont bizonyos külső jelek viselését előírták. Rómában a (16. század második felében) III. Gyula, IV. Pál és IV. Pius pápák bocsátottak ki olyan rendeleteket, melyek a kéjnők ruházatát részletesen megszabták. Mantuában és Bergamóban kis csengetyűket vagy csörgőket kellett viselniök a vörös sapkájukon, Milanóban fekete köpönyegbe bujtatták őket,[109] Velencében gallér és kereplő (mint a bélpoklosoknak) volt előírva, Strassburgban (1400 körül) hosszú csúcsos, cukorsüveg-forma sapkát kellett hordaniok, úgy mint a zsidóknak, és ugyanebben az időben a meráni jogkönyv rendelése szerint a bukott nőknek a cipellőjükön sárga szalagot kellett alkalmazniok, s ha ezt elmulasztották, bírságot fizettek. A sárga és vörös szín, nemkülönben a szalagok viselése és a bírság nálunk is elő volt írva, a mi német városainkban, melyek a német jogszokásokat másolták, s amelyeknek őslakosai az intézményes prostitúciót régi hazájukból átplántálták

59. Velencei kéjnő a kereplővel (16. századbeli olasz metszet).

[108] Bálint Nagy István dr. adata. — 1750-ben a helytartótanács elrendeli a cigányok összeírását és felvilágosítást kér azok öltözködéséről, foglalkozásáról is. Csanád vármegye többek közt azt feleli, hogy még a 14—15 éves cigány sihederek is meztelen járnak, pedig már *nemi életet* folytatnak egymás közt.

[109] Ez valószínűleg régi római hagyomány. Náluk a ruha fehér színe a szüzességet jelképezte, a vörös és fekete a romlott erkölcsöt. A római kéjnőnek vörös fátyolt kellett viselnie, ha pedig egy Vestaszűz megtörte szüzességi fogadalmát, akkor fekete fátyollal takarták le (úgy mint nálunk az „eklézsiakövetés“ alkalmával), azután elevenen eltemették (csak úgy, mint nálunk a házasságtörőket; l. föntebb). A külföldi kéjnők hivatalosan előírt ruházatáról terjedelmesen értekezik *Rabutaux*, i. m. XXIV. és köv. lapjain.

hozzánk. A budai jogkönyv statutumai szerint[110] a városi kurváknak legalább is arasznyi széles sárga szalagot kellett viselniök a fejkendőjükön, ellenkező esetben 6 pfennig bírságot róttak ki rájuk. Ide írom eredetiben is ezt a szakaszt, mert azt is olvashatjuk benne, hogy a budai hatóság milyen humánusan nyilatkozik az elbukott szerencsétlenekről, a reményvesztett népségről, melyet nem szabad kegyetlenséggel és igazságtalansággal zaklatni: „Dy freyen tóchter seyn ein armes, petrubtesz vnd vorczagtes gesinde, nach sol man sy pehuten vor gewalt und vor vnrecht. Dy armen vnd durfftigen sullen eyn *gelbs fechil* zum mynsten eyner handt prait tragen auf iren haüp tuchern. Vnd wen man sy vindet an (ohn) das selb zaichen, so mag der selbige scherig maister von yn als ofte nemen 6 pfennig.“ Kétségtelen, hogy a felsőmagyarországi német városokban is különbözött a kéjnők ruhája a tisztességes polgári asszonyok ruházatától. Bizonyítja ezt egy 1514-ből való bártfai adat,[111] mely elmondja, hogy a városból kiutasított meretrixek néhány nap mulva a tisztességes leányzók viseletébe *(habitu virginum)* öltözködve visszaszállingóztak Bártfára; a plébános megfenyegeti őket, hogy ha azonnal fel nem öltik a régi ruhájukat, megbírságolja őket is, meg a lakásadóikat is, az így behajtott pénzt pedig beszolgáltatja az egri káptalannak. (A prostituáltak dolgában tehát ekkor még az egyházi hatóság is ítélkezett; úgy mint Szent László idejében.) Egy másik adatból azonban az is kiderül, hogy nemcsak a hivatásos kéjnőket bélyegezték meg különféle ruházati jelekkel, hanem a titkosan kéjelgő nőket is, ha *in flagranti* rajtakapták őket: ugyanis 1697-ben Nagyszeben városának tanácsa elrendeli, hogy ilyen esetben a fajtalankodó nőnek nem szabad többé fátyolt és fehér főkötőt viselni, hanem vöröset, (úgy mint Németországban) s ha ezt megszegik, minden alkalommal tekintélyes bírsággal (20 forinttal) kell őket büntetni.[112] A 17. századból két színes kép is maradt, mely a Nemzeti Múzeum egyik kódexében (Costume Bilder aus Siebenbürgen. Tabulae pictae et coloratae. Oct. Germ. 198.) található. Az egyiken egy szász meretrixet látunk, nyaka köré csavart vászon fejkendővel, hegyesorrú, harmonikaszerű, rámás csizmával. Erkölcstelen voltát a festő avval is jelezni akarta, hogy két kezével a szoknyáját elől jó magasra felhúzza, úgyhogy magas csizmaszára fölött még meztelen lábszárai is kilátszanak, (a lábakból azonban távolról sem láthatunk annyit, mint amennyit a mai napi chic nemcsak megenged, hanem meg is követel!) Ezt a szoknyaemelést különben a velencei *grande puttana* előbb közölt képén is láthatjuk, de persze sokkal kecsesebb, diszkrétebb formában. A másik képen szintén csak egy afféle *quadrantaria meretrix*-nek nem igen biztató kosztümjét látjuk: erdélyi oláh szajha, téli öltözetben, kékszínű övvel, mely (úgy mint a haja) aranyozott gyöngyfüzérrel is ékesített; egész öltönyét durva szürke posztóból készült, hosszú férfikabát takarja.

[110] Linzbauer, I. 56.

[111] Közlemények Szepesvármegye multjából, II. 21. (Iványi Béla.)

[112] Es hat ein Ampl. Senatus in Betrachtung desz von Tag zu Tag zunehmenden Lasters der schandlichen Hurerey beschlossen, dasz von Dato ins künfftige alle, die alsz Huren ertapt und angegeben werden, zum Unterscheid der ehrlichen Weiber-Tracht, den Kopf mitt keinem Schliger, noch weiszen Haupt-Tuch bedecken, sondern rothe Tücher tragen, worauff die H. Nachbar-Hannen Achtung geben, und falls sie nicht die S. v. Huhr, welche diesem Schlusz sich nicht genügen hätt, zeitlich angeben umb fl 20 toties quoties bestrafft werden sollen. Nec secus fiet. (Corp. statut. I. 577.)

Az alsóbbrendű magyar meretrixek külső signumaihoz tartozott a kurta szoknya *(viganó)* és a cifra pántlika. Az utóbbinak Franciaországban is nagy volt a divatja és vannak, kik a magyar *ribanc* szót is a francia *rubans*-ból származtatják; ezt azonban bajos elhinni.[113] A *viganót* Magyarországon nem igen viselte tisztességes leány vagy asszony; kikapós menyecskék, züllött erkölcsű némberek ruhatárába tartozott ez a rendesen feltünő színű (zöld, sárga, lila) kurta szoknyácska[114] A lábikrák

60. Szász paraszti kéjnő a 17. századból.

61. Erdélyi oláh kéjnő a 17. századból.

mutogatása — hajdanában — hozzátartozott a meretricium jellemző külsőségeihez. Ezért mondja a régi magyar nóta:

A sinfalvi híd alatt,
A *viganóm* ott maradt.
Kértem vissza, nem adták,
Száz forinton tartották.

Vagy:

Nem való bokréta gyűrött süveg mellé,
Nem való a szép lány szegény legény mellé.
Mért is jár utána, ha nincs neki módja,
Selyem keszkenőre, *puccos viganóra?*

113 Jeles nyelvészünk, Melich János, azt írja nekem erről a szóról: „Jegyzeteimben semmit sem találtam a *ribanc* szó eredetére vonatkozólag. Annyi az adatokból megállapítható, hogy újabb keletű szó (a Nyelvtörténeti Szótárban az első adat reá a 18. századból van). Bizonyos, hogy jelentése elsősorban „rongyos, toprongyos" s csak másodsorban ebből fejlődötten „hitvány, feslett erkölcsű" *(feslik-ből).* Én hangfestő eredetűnek tartom s talán a *ribál, ripacsos* szavakkal van rokonságban". A *ribanc* tehát analógiája a *cafatnak* és a *ringyónak* (mely a *rongy-ból* származott; v. ö. „rongyos kurva", német *fetzen).*

114 V. ö. *Tolnai Vilmos* (i. h.).

A *bordélyházakról* kell még néhány szót mondanunk.

A *bordély* szó már legrégibb kódexeinkben is előfordul, sőt később igés alakba is átment („a cseréken, a bokrok közt, a processziójárásban éktelenül *bordélyoznak*“, mondja Geleji Katona J. 1645-ben). Kétségkívül az olaszoktól kaptuk ezt a szót (ol. *bordello*), kik viszont az ófrancia *bordel-t* vették át. Kevésbbé finom régi magyar neve *a kurvaház* vagy *förtelmes ház* volt. Ezenkívül természetesen sok más populáris, tréfás elnevezés is járta, a „sárga barack“-tól egészen a debreceni „triskaidekapolis“-ig, ami némileg emlékeztet a francia „numero treize“-re, de egészen más eredetű.[115]

Míg a külföldön már a 13—14. században számos bordélyházról olvashatunk a nagyobb városokban, addig nálunk legtöbb helyen csak 2—400 évvel később jelennek meg azok s ekkor is csak német városainkban. Párizsban már a 11. században, Bécsben a 13. században nagy számmal voltak lupanarok, sőt Berlinben is már 1410-ben megvan a privilegizált bordély, és Colmar városa a nevét is a középkori latin *columbarium*-tól (a „galambok háza“) nyerte. A rouen-i bordélyház felügyelője II. Henrik korában (a 12. században) egy udvari marsall volt! A bordélyházak nagy számát (a külföldön) elsősorban az magyarázza, hogy ottan a meretrix az állam és az egyház szempontjából a legbusásabban fizető *adóalany* volt. Az avignoni pápák nagy adókat szedtek a város bordélyházaitól s IV. Sixtusról írják, hogy egyetlen lupanar után (évek során) húszezer dukát jövedelmet húzott. Németországban sem voltak sokkal épületesebb állapotok.[116] Ami a hazai viszonyokat illeti, Pozsony városa, mely elsődkézből kapta a bécsi erkölcsöt, valószínűleg már a 14. század végén bírt egy nyilvános bordélyházzal, de a városi számadókönyvekbn csak 1434-ből találjuk írott nyomát. *Frauenhof*, *frauenhaus*, *frauenfletz* vagy tréfásan *weissenburg* (fehérvár, mert a fehér az ártatlanság színe) volt a neve.[117] Eperjesen és Lőcsén valószínűleg már az 1400-as évek második felében volt nyilvános bordélyház. Az eperjesi levéltár 1478. évi zsellér-összeírásában már szerepel egy Glatz nevü *libera persona.* Lőcsén „haus der freien weiber“ volt a nyilvános háznak a neve.[118] Brassóban 1522-ben említik elő-

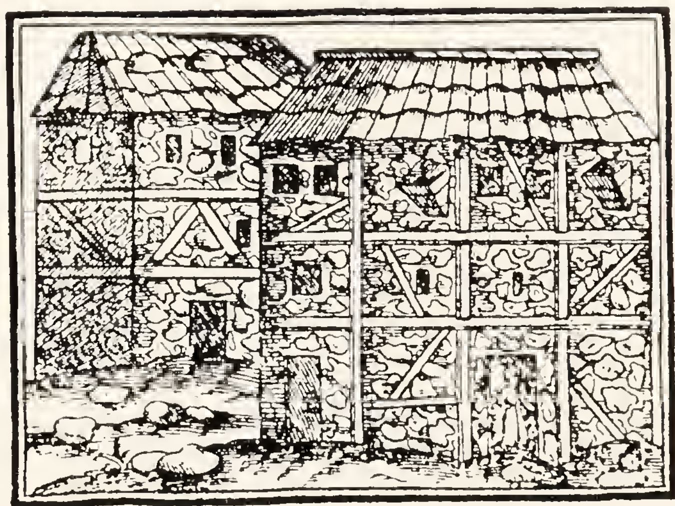
[115] Mint Debrecen történetének alapos ismerője, Ecsedi István úr, értesít, az ottani bordélyházak uccáját a „Tizenháromváros-uccát“ (ma Szepességi-u.) azért keresztelték el így, mert itt árulták, régi jogon, a szepesi 13 város kereskedői a gyolcsot, faeszközöket, ruhát, edényeket stb. Ez az ucca hajdanában a város kerítésén (árkán) kívül esett, csak úgy, mint a régi Rómában s végig az egész középkoron, a városok falain kívül. Az erkölcsös Debrecenben különben (régi időkben) nem is lehetett prostitucióról beszélni, mert ezt igen szigoruan büntették, mint azt a városi levéltárban található „Protocollum nigrum“ bizonyítja, vagy az 1799. évi nagy jegyzőkönyv utolsó lapján olvasható két rubrika („Kurvák és latrok“ címmel), mely számon tartja a városban lakó rossz személyeket. — Makón (1775) a városi bíró felügyeletére volt bízva az ottani három bordélyház, ki ezért házankint és évenkint tíz forint „tiszteletdíjat“ kapott. (Bálint N. István dr. adata.)

[116] V. ö. *Fuchs:* Illustrierte Sittengeschichte (1909), 393. és Hüllmann (i. m. IV. 267.), ki azt is megemlíti, hogy Avignonban a bordélyház közvetlenül az augustinusok kolostora mellett volt, a kéjnők főnöke a főapáca vagy fejedelemasszony *(abbatissa)* címet viselte.

[117] *Ortvay:* Pozsony város története (1895), II. 3. rész, 123. [A pozsonyi bordélyházak bő leírása.]

[118] Közlemények Szepes vármegye multjából, II. 22. A lőcsei nyilvános házban 1518-ban az a furcsa eset történt, hogy egy Haske nevű aranyműves betért oda és *egy fillért* (pfennig-et) előre lefizetett egy ott lakozó kéjnőnek, kivel a „leypliche wureynykeyt“-ot el akarta követni; a hölgy azonban visszaadta a fil-

ször a prostibulum-ot,[119] melyre lakatot *(sera)* csináltatnak. Sopronban 1672-ben elrendeli a városi tanács, hogy a bordélyházak *(die heimlichen Örter)*, különösen pedig a kis utcában *(das kleine Gassl)* levők s azok környéke tisztán tartassanak.[120] Budán is sokkal később jelenik meg az első bordélyház, mint a német városokban; IV. László idejében (1279-ben), Siklóssy szerint, még nem volt ottan lupanar, és ha volt, akkor is igen kezdetleges lehetett, hiszen még a 16. század végén is ilyen volt a testvérváros bordélyháza.[121] A török időkben Budán főleg a rácok közt, a Tabánban, huzódtak meg a kéjnők; a leánykereskedők pedig zsidó és örmény kufárok voltak, kik ezen a réven nagy vagyonra tettek szert. A törökök nem sokat törődtek az ország fővárosában megtelepedett prostitucióval. Ahol pedig nem volt nyilvános bordély, ott annál több volt a titkos lupanar (vendégfogadók, fonókák stb.). Udvarhelyszék 1727. évi constitucióinak 4. pontja azt mondja: „Mivelhogy éjtzakákon a falusi ifjúságnak, legényeknek és leányoknak guzsalyosi[122] titulus alatt való confluxussok alkalmatosságával sokaknak panaszából tapasztaltatik sok gonoszságnak, ledérségeknek és ..... fajtalan buja életnek exercitiuma," ennélfogva az ilyen guzsalyost tartó egyének 3 forint bírsággal büntetendők, az ott talált mulató ifjak pedig kalodába tétessenek, (mely a templom előtt állott) és mindaddig ott tartassanak, míg a hívők gyülekezete a templomból ki nem jön. 1765-ben a pestvárosi bíróság 30 botra, illetőleg vesszőcsapásra ítélt egy férfit és egy leányt, mert egy fogadóban férj és feleségnek adták ki magukat és egy ágyban aludtak. Hogy titkos bordélyok keletkezését meggátolják, legtöbb városunkban szigorúan tiltották, hogy a kéjnőknek külön engedély nélkül lakást adjanak; aki ezt mégis megtette, azt kivesszőzték a városból. (Debrecen 1629, Kecskemét 1777.) Ezt az ügyet néhol (Máramarossziget 1596) az ú. n. *tizedesek* (10—10 háznak a felügyelői) szigorúan ellenőrizték.

62. Pesti bordélyház a 16. század végén. Schweigger: Ein neue Reyssbeschreibung, 1613. c. könyvéből. (Nékám Lajos értekezéséből.)

Elég gyakran olvassuk, hogy az öreg diákok és a főiskolák hallgatói szorgalmas látogatói voltak a bordélyházaknak, bár emiatt kemény büntetés fenyegette őket. A mezőtúri ref. főgimnázium régi törvényeiben (1734-ből), melyek egyszerű másolatai a debreceni kollégium még régibb törvényeinek, az áll, hogy az olyan tanulót, akit „gyanus helyen" fogtak

lért, azzal a kijelentéssel, hogy ő, az asszony, Haske uramnak a tulajdon édesanyja, tehát a fiával „sulche dyng"-et, tehát vérfertőzést, mint szigorú büntetés alá eső cselekményt, el nem követhet. Az eset további fejleményeit (egykorú okmány kapcsán) részletesen ismerteti Iványi Béla (u. o.).

[119] Quellen zur Gesch. d. Stadt Kronstadt, I. 418. — A *prostibulum* (bordély) szó, mely összefügg a prostitucióval (prosto, prostatuo, ill. prostituo), onnan ered, hogy Rómában kétféle kéjnőt különböztettek meg: a *proseda*-t és a *prostibulum*-ot; az előbbiek a lupanarjuk vagy cellájuk előtt ültek, az utóbbiak pedig kiálltak eléje s úgy hivogatták be az arramenő férfiakat.

[120] Sopron monogr. I. 131.

[121] Lásd *Schweiger S.* egykorú rajzát ezen cikk végén.

[122] *Guzsalyos* a. m. fonóka; *guzsalyoskodás:* szerelmeskedni; *guzsalyos:* szerető. (M. Tájszótár.)

el, azonnal ki kell csapni.[123] 1836-ban a pozsonyi akadémia hallgatói, kiknek viselt dolgairól különben is sok épületest olvashatunk Ortvay munkájában,[124] a *Stadtkoch* és *Szarvas* nevű rosszhírű házakat megrohanták, mindent elpusztítottak bennük, s még a bútorokat is elhurcolták. Nem engedi szűkreszabott terem, hogy szaporítsam az idevágó adatokat, csak arra a megjegyzésre szorítkozom, hogy erészben a külföldi állapotok még sokkal visszataszítóbbak voltak. Hiszen meg van írva, hogy péld. Párizsban (a 11. században) a főiskola első emeletén a tanárok praelegáltak, a földszinten pedig bordély volt,[125] melyben vígan dőzsöltek a főiskola tanulói és Lipcsében is, az ottani egyetem alapítása évében (1409) a kéjnők felcifrázott ruhában, teljes szemérmetlenséggel és csoportosan álldogáltak az egyetem közelében, nyiltan csalogatva magukhoz az egyetem hallgatóit, kik cinikus humorral az „ötödik fakultás“ nevét adták nekik.

Mint már a bevezetésben említettem, távol állott tőlem az a szándék, hogy a magyarországi prostitúció történetét megírjam. Csak egyes (főleg mívelődéstörténeti és közerkölcsi) vonatkozásokra akartam itten rámutatni. Sok egyébről kellene beszélnem: a kéjnők ellenőrzéséről, nyilvántartásáról, a hóhér fennhatóságáról, az orvosi vizsgálatról, türelmi bárcáról *(scheda protectionalis)*, a nemi bajokban szenvedő kéjnők ingyenes kezeléséről és kórházi ellátásáról stb. Mindezekről — más helyen — részletesebben is lesz módom szólani.

[123] *Marcsa:* A mezőtúri ref. főgimnázium története. (18., 1.)
[124] *Ortvay T.:* Száz év egy hazai főiskola életéből (1884), 308. és köv.
[125] *Rabutaux* (i. m. IX. lap).

Adatok Zsámboky (Sambucus) János életéhez.

Zsámboky (Sambucus) Jánosról, a 16. században élt kiváló orvosról és humanistáról, még ma is keveset tudunk; legalább is nem annyit, amennyit ennek a nemes törekvésű, nagyemlékű embernek a működése méltán megérdemelne. Szenci Molnár Albert a „Postilla Scultetica" ajánló levelében azt írja a nagyszombatiakhoz: „Hozhatnám elő sokaknak példájokat, az kiknek számkivetésben, búdosásoknak haszna, dícséreti kiterjedt nagysok időkre, népekre; de rövidségnek okáért az előszámlált példákhoz mostan csak ímez eggyet adom, az, mely az Kegyelmetek városának dícséretire néz, becsületes Nagy-Szombati uraim. Az mi magyar nemzetünkben soha senki nem találtatott, ki több drága szép könyveket bocsátott volna ki az Kegyelmetek városából való Samboki Jánosnál. Mellynek könyvei Nagy-Szombatnak deákul Tirnavia nevét sok nemzetségeknél esmeretessé, híressé tették." Zsámbokynak egész élete folyása bizonyítja, hogy Molnár Albert nem túlzott az ő dícséretében. Bőséges adataink vannak arról, hogy a külföld mennyire méltányolta a polyhistor Sambucus tudományát: állítólag már 26 éves korában a bolognai egyetem tanára, majd nemsokára I. Ferdinánd tanácsosa, később pedig Miksa és Rudolf udvari orvosa s történetírója lőn.

Azt hiszem, nem végzek fölösleges munkát, ha e nevezetes magyar ember életére és családjára vonatkozólag, az alább közlendő újabb adatok kapcsán, néhány megjegyzést teszek.

Zsámboky János családi származása máig sincs teljesen tisztázva. *Illéssy J.* a Zsámbokyról szóló értekezésében (*Századok*, 1899. 524.) föleműti, hogy régi okleveleinkben többféle Zsámboky-családról van szó. Egy 1327-ben a budai káptalantól kiadott okiratban Sambuci Lénárd fiának a leánya, Aglent asszony, nyugtatja fivéreit a leányi negyed kiadásáról. Ezen Zsámbokynak közeli rokonuk volt az a Sambuki Jakab, kinek a felesége, Margit, 1361-ben a budai káptalan előtt Sambuki Péterrel megosztozik a békásmegyeri birtokon. Illéssy hozzáteszi, hogy ez a Zsámboky-család valószínűleg a pestmegyei Zsámbok helységtől vette a nevét.[1]

Később egy Samboki Domonkosról olvasunk, kinek somogyi jószágait Zsigmond király 1404-ben Maróthi János macsói bánnak adományozza. Végül 1414-ben és 1423-ban Samboki vagy Zamboki Simon mesterről maradt néhány oklevél. Ez a Simon Nyitra megyében volt birtokos és Illéssy,

[1] Talán ezek közül való az a Zombuk vagy Zombok László, György és János is, kikről mint újlaki nemesekről, 1380 és 1383-ban történik említés. (L. Zichy Okmánytár IV. 139, 268, 269; V. 44.)

bár maga is csak föltevésként mondja, ezt a Sambokit tartja történetírónk legvalószínűbb ősének, mert Simon mester utódai könnyen áttelepedhettek Nyitra vármegyéből Nagy-Szombatba, Zsámboky János szülővárosába. Ezzel szemben a magam részéről úgy vélem, hogy a nevezetes író az elsőnek említett, pestmegyei családból származott. A bizonyossághoz igen közelesőnek látszik ez a föltevésem abból a szép bevezetésből, melyet Zsámboky a Plautus Comoediának 1566-iki, antverpeni, kiadásához fűzött. Ebben a bevezetésben[2] apjának, Zsámboky Péternek, emlékét kegyelettel dícsérve, elmondja, hogy apja, „qui per duodeviginti annos mediocribus sumtibus studia et peregrinationes meas, licet *avitis sedibus ac bonis*, quae ad oppidum Zamboc, ac ipsam Budam sita erant, ejectus, amanter ac prolixe sustinuit“. Tehát Zsámboky Péter még birtokában volt a Buda körül fekvő ősi *jószágnak*, melyből mások kitúrták. Valószínű, hogy nem az elei, hanem ő maga került Nagy-Szombatba, ahol fiának följegyzései szerint nagy becsülésben élt, egész Nagy-Szombat atyjaként tisztelte, mert sok jót tett a város polgáraival. De az előkelők is keresték barátságát és Ferdinánd király is gyakran vette igénybe szolgálatait. Azt is megmondja az előszó, hogy Zsámboky Péter 1562 augusztus 14-ikén, 65 éves korában halt meg.

184 ACADEMIE DES SCIENCES,

IOANNES, SAMBVCVS. MED. ET: HISTOR.
N. De Larmessin, sculp.

JEAN SAMBUC.

LA Nature pouvoit difficilement produire un homme plus incliné aux Sciences, & plus infatigable au travail de l'esprit que JEAN SAMBUC; qui prit naissance à Tirnau en Hongrie l'an mille cinq cens trente-un. Cette heureuse disposition, jointe à une education excellente, luy ouvrit un chemin facile pour parvenir à la gloire des Sçavans; qui estoit celle qui chatoüilloit le plus agreablement son cœur, & qui piquoit le plus vivement sa belle & genereuse ambition. Il n'y a point d'Academie fameuse en l'Europe qui n'ait eu l'honneur de former ce grand personnage, & de luy inspirer les Scien-

63. kép.

Bizonyos, hogy Zsámboky Péter már 1553-ban Nagy-Szombat városának esküdtjei közé tartozott. Ugyanis a város levéltárában, a Zsámboky János leveleinek colligátumában, található egy 1553 december 26-án keltezett megkeresés, melyben Selmecbánya városa azzal a kérelemmel fordul a nagyszombati biróhoz és esküdtekhez, eszközöljék ki, hogy esküdttársuk Sambok Péter, Lympek Jakab selmeci

[2] Majdnem teljes szövegét közli *Weszprémi* (IV. 178.) és *Apponyi* (Hungarica I. 272.).

polgárnak több évi hűséges szolgálatáért járó bérét barátságos úton egyenlítse ki.

A többször említett elószóban az is meg van írva, hogy Zsámboky Péternek csak egyetlen fia volt, a történetíró; de ezenkívül még négy leánya, kiket mind tisztességesen férjhez adott. A férjük nevét nem említi Zsámboky. Kölesy Vince Károly azt mondja az ő *Nemzeti Plutarkus*-ában (150. l.), hogy „testvérhuga, kit nevéről nem ismerünk, Panny Jánoshoz ment férjhez". Ezt a Panny nevet a későbbi életírók is átvették; bár ez téves adat, mert mint az alább közlendő levelek több helyéből kiderül, az illetőt Panythy Jánosnak hívták. Úgylátszik, hogy ezen Panythy Jánosnak csak egy leánya maradt: P. Zsófia, kit történetírónk, a levelek tanúsága szerint, nagyon kedvelhetett; magához is akarta venni Bécsbe, de azt a tervét a kis „Sófiácská"-nak 1569-ben bekövetkezett korai halála meghiusította. E levelekből továbbá az is kiderül, hogy Zsámboky másik nővére Nyilas István nagyszombati bíró felesége volt. (V. ö. R. M. K. T. IV. 75., 301; VI. 191., 365.) Végül a harmadik nővér, Magdolna, Gávai, másképp Balaskó Istvánnak, az erdélyi királyi jövedelmek ellenőrének és szentgyörgyi lakosnak, volt a felesége. Ez a Balaskó még 1555-ben meghalt utódok nélkül.[3]

A levelek egyikéből Sambucus házasságára vonatkozólag nyerünk adatokat. 1567 július 10-ikén, Bécsben kelt latinnyelvű levelében meghívja a nagyszombati városi tanácsot, hogy Egrer Kálmán nagyszombati polgár leányával, Krisztinával, tartandó lakodalmán mindannyian jelenjenek meg, vagy legalább küldjenek maguk közül valakit képviselőnek. A lakodalom Bécsben, augusztus 4-ikén volt, s kiváló barátja, a pozsonyi *Purkircher* írt hozzá epithalamium-ot.[4]

Ismeretes, hogy Zsámboky kora ifjúságától fogva igen sokat utazott külföldön, javarészt tanulmányainak és a gyűjtésnek élve. Szenci Molnár Albert[5] és mások adataira támaszkodva, következőleg állapítható meg utazásainak (kétségtelenül hiányos) sorrendje: 1545 jún. 29., tizennégyéves korában, iratkozott be a vittenbergai egyetemre, hol Melanchthon vezetése alatt tanult; 1550-ben Strassburgban találjuk; 1552-ben Párizsban; 1555-ben Páduában;[6] 1562-ben harmadízben látogatja meg Olaszországot; előbb egy hónapot tölt Genuában, Stephanus Saulius, Odericus és mások baráti körében; azután Nápolyba utazik.[7] Hogy Ferrarában is tanult és ugyanitt állítólag estei Alfonz ferrarai hercegnek tanítója is volt, azt egy 18. századbeli olasz szerző munkájából tudjuk meg. Ennek egyik helyén u. i. az áll, hogy: „*Jo. Benedictus (?) Sambuco* Tirnaviensis. Linguarum undecim peritissimus, ac scientiarum fere omnium expers, qui Ferrariae principis, Alphunsi Estensis Junioris, Alphunsi II. Ferrariae Ducis praeceptor fuit."[8] Innen tudjuk meg azt is, hogy S.-nak egyik keresztneve Benedek volt. Úgylátszik, hogy 1564-től kezdve állandóan Bécsben tartózkodott, legalább az alább közlendő levelek dátumai e mellett szólnak.

[3] Lásd erről Illéssy közleményét. U. o. 527.

[4] Lásd: *Szabó-Hellebrant,* III. 163. (Életrajzi adatok nincsenek benne.)

[5] L. *Dézsi Lajos:* Szenczi Molnár A. naplója, levelezése és irományai. Bpest, 1898. 437.

[6] Apponyi, i. m. I. 239.

[7] U. o. 263.

[8] Hist. almi Ferrariae gymnasii stb. (Ferrariae, 1725.) L. Pap Károly közleményét: Irodalomtört. Közlemények, XII. 371.

Ezek a nagy utak természetesen igen sok pénzt emésztettek meg, s részben ebből magyarázhatjuk, hogy Zsámboky sohasem élt valami fényes anyagi viszonyok közt, bár oly előkelő állása volt a bécsi udvarnál, s bár I. Ferdinánd és utódai is elég méltányosan honorálták, legalább a papíroson.[9] Apai öröksége sem lehetett valami sok, mert az Emblemák 1566-iki kiadásában olvasható, Grolierhez intézett levelében ő maga „patrimonium satis angustum"-ról beszél s még ebben is megrövidítették (patrimonii... tot perigrinationibus, *impostura etiam quorundam mercatorum diminuti*), de hogy kik, azt nem említi. [Talán erre vonatkozik az alább 3. számú levél.]

Egész vagyonát tanulmányaira, könyvek és kéziratok beszerzésére, kiadására fordította. Több adatunk szól arról, hogy e részben minden

64. Zsámboky János kiránduláson, kedvenc kutyái (Bombo és Madel) kíséretében. Fametszet az Emblemákból (1564).

áldozatra kész volt; némelyik munkáért tizenöt aranyforintot is megadott.[10] És csak így érthető az is, hogy leveleiben folyton sürgeti az adó-

[9] A N. Múzeum kéziratai közt (Lat. fol. 1520 és 2736) több nyugtatvány maradt Zsámbokytól; az egyik évi 200 frt fizetésről szól. Itt van továbbá I. Ferdinánd rendelete (Prága, 1557. dec. 31.), melyben a magyar kamarát utasítja, hogy *certas ob causas ac merita fidelis nostri Egregii Jo. Samboky, aulae nrae familiaris* egész életén át évi 50 magyar frtot fizessenek neki, sallariumképen. Ezt az összeget azonban már 1558-ban 100 frtra emelik. Rudolfnak egyik rendeletében (1582. ápr. 25.) már 300 tallér évi penzióról van szó. A pozsonyi kamara azonban nagyon hanyagul fizette ezt az évi járadékot, úgyhogy S.-nak mindig sok utánjárásba került, míg legalább egy részét megkaphatta. Erről kimerítő adatok olvashatók Illéssy értekezésében.

[10] V. ö. *Sz. Molnár* jellemzését, szótára ajánlásában (totum fere patrimonium is studia literarum converterit). Továbbá *Gesner Konrád:* ea est clar. viri (Sambuci) liberalitas in edendis (veteribus libris), ut maximis principibus, qui hac re laudem consecuti sunt, merito queat conferri. *Plantin* is azt mondja róla, hogy a régi codexeket „magno cum pretio comparaverat"; szintúgy *Löwenklau* a S-hoz intézett következő soraiban: facis tu profecto perbenigne, qui libros studio tuo perquisitos, et aere non exiguo coemptos... cum omnibus communicas. (Bonfinius: De pudicitia

sait, hogy fizessenek; hogy a nővére, Panythyné után maradt ruhákat Bécsbe küldjék; hogy lakodalmára kappanokat küldjenek, mert Bécsben drágák stb. Anyagi helyzetének egyensúlyban tartására az orvosi gyakorlattal sem hagyott fel; erről azonban nem sokat tudunk. Bizonyítani látszik ezt az Acta facult. med. Vienn. IV. 87. és 90. oldalán olvashatókon kívül az alábbi levelek egyikének (1569 szept. 6.) utóirata, melyben azt üzeni a sógorának, hogy „ha Posonban néhány napot üzhettem, megvizitálom kegyelmedet, Isten akaratjából". Továbbá *Boissard-nak* Icones illustr. virorum c. gyűjteményében (Francof. 1597. tom. III. p. 76.) a Zsámboky képe alá írt epigramma:

Excitat et sanos scriptis Sambucus et aegros
Restituit medica maximus arte manu.

Zsámbokyról, az orvosról, még egy megjegyzést kell tennem. A N. Múzeum kéziratai közt (Lat. fol. 1713) egy jókora fóliáns található, címlapján a következő felirattal: *Joannis Sambuci Tyrnav. Pann. Practica Medicinae Viennae ab 1585—1595. exercita.* Accedit Anonymi (Richardi Streun ab Schwartzenau S. C. et R. M. Consiliarii) Notata de Norico stb. Ezen, Jankovich Miklós gyüjteményéből való kézirat sajnos, nem Zsámbokytól származik, az írása is merőben különbözik a Zs. keze írásától; de a dátum is ellene mond a Zs.-tól való származásnak: biztos u. i., hogy már 1584 jún. 13-ikán meghalt.

Nem volna teljes ez a kis közlemény, ha még néhány szóval meg nem emlékezném Zsámboky barátairól, kik közé annak a kornak vezető emberei tartoztak, nemcsak a külföldön, hanem itthon is. Ez utóbbiak közül felemlítem *Purkirchert,* a jeles botanikust és pozsonyi orvost (l. az alábbi leveleket), továbbá a nagyeszű *Dudith Andrást,* kit régi barátjának nevez (Apponyi, i. m. 247. l.), Bona Györgyöt (u. o. 239. és 256.), *Istvánffyt,* a történetírót (u. o. 239.), Liszthy János győri püspököt és kancellárt, ki szintén „vetus amicus"-a[11] és végül *Verancsics Antalt,* kihez való bensőséges viszonyáról több adatunk van. Mikor Verancsics törökországi útjából visszajön, Zsámboky üdvözlő verset ír hozzá; máskor a külföldi politikai viszonyok változásairól értesíti behatóan. Verancsics néha maga is kér tőle egyetmást, egy ízben megkéri, hogy jóféle rebarbarát vegyen neki, ami szintén azt bizonyítja, hogy Zsámboky orvosi gyakorlatot is folytatott és a bécsi gyógyszerárusokkal összeköttetésben állott. Az érsek rendszerint kisebb-nagyobb ajándékot is küld neki: jóféle szentgyörgyi borokat, keleti szőnyeget, török bezoárt, aminek akkoriban nagy értéke volt és, minthogy azon időben sokszor maga az orvos adta betegeinek a gyógyszert, Zsámboky a saját gyakorlatában is jó hasznát vehette.[12]

Természetes, hogy a külföld előkelő tudósaival, tanáraival még élénkebb összeköttetésben állott Zsámboky, s ezen körülményt a külföldi egyetemeken tanuló magyar ifjak is sokszor hasznukra fordíthatták. Alább is három (11., 17. és 21.) olyan levél olvasható, melyben biztosítja a nagy-

conjugali. Basil. 1572. előszavában.) Zsámbokynak nagy könyvtára volt, melyet, mint mindjárt látni fogjuk, a bécsi udvari könyvtár számára vettek meg. Már ezért is valószínű, hogy Bécsben még sok, Zs.-ra vonatkozó adat volna található; szintúgy az olasz levéltárakban is, tekintve, hogy Zs. sokáig tartózkodott Olaszországban (magában Páduában négy évnél tovább).

[11] Végrendeletében (1577) régi ezüst-érmeket és egy szafiros gyűrűt hagyományoz Sambucusnak. (*Szerémi:* Emlékek a Majthényi bárók csal. levéltárából, 1897, 48.)

[12] Verancsicshoz való viszonyáról I. Monum. IX. 222, X. 311, 349; XI. 244, 306.

szombati tanácsot, hogy Banchay Györgyöt és Dobos deákot külföldi tanulmányútjában pártfogolni és ajánlani fogja. (V. ö. M. Könyvszemle, 1884. 272.)

Még csupán Zsámboky nagyszerű kézirat-, könyv- és éremgyüjteményének sorsáról szeretnék egyet-mást ideiktatni.[13] Háromezernél több régi kézirat (köztük korvinák!) és nyomtatvány volt ebben a gyűjteményben, az akkori időkben óriási szám. Az öregedő és financiális bajokkal is küzdő tudós ott akarta hagyni a bécsi udvar kellemetlen légkörét, melyben az alattomos versenytársak cselszövései éppúgy megkeserítették az életét, mint elődjeiét[14] s hozzá még a fizetését is éveken át nem tudta megkapni. Hazavágyott, a nagyszombati szerény tuskulumba. Rászánta magát a legkeservesebbre, mi egy szenvedélyes gyűjtőt érhet: könyvtára eladására. 1578 aug. 2-án ötszáz kézzel irott görög és latin kódexet ajánlott fel megvételre 3000 arany dinárért Rudolf császárnak; később ezekhez még harminc becses kódexet csatolt, úgyhogy saját búvárkodásának céljára mi sem maradt. Majd ráadásul, még egy csodálatos művű Priapus-szobrot is adott. Ám őfelsége, az uralkodó megbízottai a vételárból ötszáz aranyat lealkudtak. Zsámboky utal arra, hogy a kéziratok között hatvan publikálatlan kódex is van, úgyhogy bőségesen megéri a vételárat: kéri tehát adja ezt meg neki a császár annál inkább, mert tizennyolc évi udvari szolgálata alatt soha semmit sem kért az uralkodócsaládtól; tegyék lehetővé neki, hogy öregedő korában valahol megtelepedhessék és tudományos buvárkodásainak élhessen. Két nappal későbbi dátummal a bécsi kamara is jelentést tett Rudolfnak a Zsámbokyval való tárgyalásról: kétezerötszáz arany véterárat ajánl és még ötven dukát foglalót, melyet Zsámboky felesége át is vett; viszont a könyveket Blotius udvari könyvtáros vette kézhez jegyzék szerint. Rudolf szeptember 19-én válaszolt az előterjesztésekre és közölte az udvari kamarával, hogy a kétezerötszáz dénár vételáron kívül Zsámbokyt még hátralékos fizetés is illeti udvari szolgálataiért; minthogy azonban minderre most nincs fedezet, *utasíttassék a magyaróvári harmincadhivatal*, hogy Zsámboky összes követelését számítsa össze és fizesse ki neki. Zsámboky mindenesetre elégedjék meg ezzel a vételárral és gondolja meg, hogy nem igen akadt volna egyhamar valaki, aki könyveit tőle ilyen magas árért megvette volna!

A könyvek pontosan és gyorsan az udvari könyvtárba jutottak, Zsámboky azonban nem jutott hozzá keservesen megszolgált pénzéhez. Egy 1578-ban kelt okmány megállapítja, hogy a könyvtár vételára és Zsámbokynak hatodféléven át megnemkapott fizetése összesen 6200 rajnai forintra rúg. Ezt három évre felosztva akarták megfizetni az agyondolgozott tudósnak, ki nagyon is rá volt utalva a pénzre. Mégis csupán a rákövetkező 1579. évben akartak fizetni kétezer forintot, az azután következő évben ismét kétezret, a harmadikban pedig ezerhétszázat. E kedvezőtlen feltételek mellett is gond volt arra, hogy *ne fogyjon az osztrák pénz* és éppen azért a magyaróvári harmincadhivatal jövedelmeit terhelték meg evvel is.

A magyaróvári harmincadnak azonban nem volt pénze; az uralkodó pedig még mindig nem ejtette módját, hogy hűséges szolgája bérét kifizesse. hanem *a nagyszombati és galgóczi harmincadokat utasította fize-*

[13] A következőket, rövidre fogva, *Siklóssy László* nagyérdekű munkája: „Műkincseink vándorlása Bécsbe“ után adom.

[14] L. a „Gáspár doktor“ c. értekezésben Mattioliról mondottakat.

tésre. Zsámboky rezignáltan nézte a dolgok folyását. E nagyeszű, tekintélyes embernek felesége vagyonából és egy-két pártfogó bőkezűségéből kellett élnie ugyanakkor, amikor nagy összegű követelése volt az udvaron. Zsámboky végre is két nürnbergi polgárra ruházta követelését, kik Magyarországon marhakereskedést űztek s akik a harmincadhivatalokkal elszámolási viszonyban voltak. Képzelhető milyen nehezen ment ez a művelet és milyen keveset kaphatott Zsámboky készpénzben. Még akkor is, amikor Zsámboky 1584-ben meghalt, körülbelül 4000 forint volt a 6200-ból kifizetetlen.

Zsámboky tehát életében egy árva fillért sem kapott páratlan gyűjteményéért. De özvegye és árvái sem kaptak semmit és csak további cesszió útján tudtak nagy herce-hurca után követelésükhöz részben hozzájutni.

Amikor már nem kellett alkudni a Zsámboky-könyvtárra, azonnal nagy lett annak a becsülete. Hogy milyen szerepet töltött be a Zsámboky-anyag, azt megítélhetjük ma is, de tudták a kortársak is. Mi sem beszél erről ékesebben, mint Zsámboky utódjának, *Blotius Hugónak,* egy levele császári urához. Már négy éve igazgatja a könyvtárat, írja Blotius, azon fáradozván, hogy az a könyvtár császári legyen, úgyhogy össze lehessen hasonlítani más fejedelmi könyvtárakkal. *Nem kételkedem,* — folytatja — *hogy ha Zsámboky János kéziratai is hozzákerülnek, a francia király könyvtárát, amelyben négyszáz kézirat van, felülmulandja és a vatikánival lesz egyenlő.*

„Ime", jegyzi meg *Siklóssy,* „Mátyás után egy századdal ismét együtt van egy nagyszabású magyar könyvtár. Olyan, amely felveszi a versenyt a vatikánéval is. És ez is bécsi konc lett".

*

Alljon itt végül ama Zsámbokytól származó (sajátkezű) levelek jegyzéke, melyekre a nagyszombati városi levéltárban akadtam. E levelek közül a magyar nyelvűeket lemásoltam; a német és latin nyelvűeknek csak a tartalmát jelezhetem, mert leírásukra már nem szakíthattam időt. E jegyzék összeállítása közben azt a kimutatást is felhasználtam, melyet a levelekről még 1884-ben Melcsiczky Lajos nagyszombati tanár készített.

1. 1564. szept. 10. Bécs (latinul.) — Zsámboky János azt írja a városnak, hogy ügyében már beszélt a pápai követtel és a görci püspökkel. A város artikulusait, melyeket neki megküldtek, összehasonlította a pápai nuncius artikulusaival, s meggyőződött róla, hogy mind a kettő teljesen egyezik egymással.

2. 1566. ápr. 15. Bécs. (Latin). — Zsámboky kéri a tanácsot, hogy mivel Bécsi Albert (Albertus Viennensis) 50 frttal tartozik neki, foglaltassák ezt le azon 100 frtból, melyet Albert a Panythy-féle házért fog letenni.

3. 1566. nov. 12. Bécs. (Latin.) — Kalmár Imre nagyszombati bíróhoz intézett levelében tiltakozik atyjának, Zsámboky Péternek végrendelete ellen, melynek értelmében Péter özvegye 400 frtot kapna. A levél végén magyarul: Byro Vram keg: es Nylas Vramnak soghoromnak irtam vala az ruharol, ky az Jö Jörgh kezenel vagyon: hogh az leveleket, ky ot az boldban vagyon, Horwath Markoet, erette ky adnatok, hogh ha meg meg nem leth, kerem kegel: hogh megis *(mégis)* zerezzetek meg, hogh az ruha megh ne veszszen, es az en penzemis.

4. 1567. jun. 27. Pozsony. Sógorának. Kezenetemet mint Soghor Vramnak. Czak ez estwe iutek *(ide).* Keg: jelentem, hogh az Sibrikne testamentomat nem czak ex gratia confirmaltattam, de vgyan vytotta azont, hogh semi peurtul *[pörtül]* ne fellyen Senky hanem ha Czasarral akar peurelni. Azuttan kerem ke. hogh ez dolgot az Vraimnak elejbe aggya, az en adossakhimat megh zabaditza: kegelmetek inkabban ozza az keues *(kevés)* marhat az zeghineknek, ielesben kik megh eghtenek vagh

kóltzen *(kölcsön)* uagh Istennebe *[Isten nevébe.]* Kérem keg: Philep vramnak izend megh, hogh itt vagyok: az ados Leueleket ky adassatok, kiket ott hattam, hogh Sivaron megh vehessem, mert elég gondal liszen megh: es ha tuddya, hogh keg: vagyon, keuessebbet gondol ra. Akarnam keg: ide iöne. Isten tartza megh keg: mind haza nepeul. Amen.

5. 1567. júl. 3. Feleletet kér előbbi levelére. Küldjék el már az adós leveleket, melyek az ő 600 frtjára vonatkoznak. Továbbá arra kéri a bírót, hogy a nővére, Panythyné után maradt ruhákat is küldje fel hozzá Bécsbe.

6. 1567. júl. 4. Ugyanazt írja valakinek németül.

7. 1567. júl. 10. Meghívja a nagyszombati tanácsot Bécsbe, aug. 4-ikén tartandó esküvőjére. (Latin.)

8. Ugyanakkor. A nagyszombati bírónak írja németül levelében, hogy Jó György 200 frtos kötelezványt, vagy pedig nyugtatványt kér a Panythy-féle ruhák fejében. Őt is meghívja esküvőjére, feleségestől. Egyszersmind kappanokat kér a lakodalmára.

9. 1567. nov. 2. A tanácsnak írja, hogy nincs kilátás arra, hogy a nagyszombatiak a komáromi vámtól fölmentessenek.

10. 1567. dec. 2. A komáromi vám ügye el van intézve, javukra. Ajánlja az angol követ udvarmesterét, segítsék őt egy egyszínű négyes fogat megszerzésében. Szívességet tesznek vele a királynak és Károly főhercegnek.

11. 1569. ápr. 14. A tanács Banchay György nevű ifjút kiképeztetése végett Vittenbergába küldi s kéri Zsámbokyt, hogy az ottani tanárokhoz szóló ajánlást adjon neki: *scimus ettenim nihil ambigentes: scripta Dominationis Vestrae Excellentiae huic Georgio Banchay multum profectura.*

12. 1569. május 14. Pozsony. A nagyszombati bírónak, Nyilas Istvánnak. Zolgalathom vtan minden iott kegi. Megh ertettem az haz pewr dolgat, hogh Jacob deak zabadittya magat. Byzon hogh az tuttam, hogh Walint deak az transmissionak massat vette volna, de nem leth. Elegeth pyrongattam, es azt mondta, hogh ke: iryak es ottan ky vezzy az massat, mint az ellensiges (?) az transmissionk. Es mintt hog arua dolog, hallom hogh minden feel arkostol fel latt. vesnek: kerem keg: hogh io keves iaro lighen az taxaban: es mihent tarnokzeek leszen, ra hiwom az Jacob Deakot. Addigh kerem ke: megh izennye Jacab deaknak, vagh az hazy zellyereknek, hogy az hazat ne puzticzyak, mert megh keresnem az utanis raytok. Eztett pedigh ke: ex officio poronczyolhattya nekyek. Isten tartza megh ke: En talan kedden el fogok innet mennem.

13. 1569. május 16-ikán. Nyilas István, nagyszombati bírónak. Salutem et servitiorum commendationem. Az adosleuel es quietantia az procatornal vagyon. Es czodalom, hogh az Vraim nem latuan az könweth, es ha Jacab deaknak transmissioual velte, vgy iteltetnek, hogh en bewnem *(bűnöm),* hogh massam (!) annak nem volt. En ez dologh felol zoltam mind Mesterekkel, mind personalis vrammal, de czodalkoznak rayta. Azt mondiak ewk, hogy ha az appellatiot el hatta Jacab deak, mi gondom ennekem vele; az itelett, kyt az elwt miueltettek, vgyan io. Es my zvksig nekem masat az ew transmissiojanak vennem, ha io caussam es pewrem *[pöröm]* vagyon, es inkabb ewneky kellene, ha nekem volt volna, ollyat vennye Hogh pedig azt mondya: sokaig vartam, es hallaztottam az dolgot az elhatt appellatio vtan: kinek my gondya vagyon arra, vgyan transyt in rem iudicatam. Es az my penzt Jakab deak az haztul addigh le tett az varosnak, az nem arthatt, mert ravassaggal miuelte, hanem le tehetem azt neky. Azwthan azt aggiak tanatzul mindnyaian, hogh egg porantzolatot vegyek, kiuel az adiudicatat kyaddyak, es ugan en nyertem az hazat. Byzon newettek ez dolgot ketten az Mestereknek. Isten tartza megh keg: meg itt moradok pentegik (!) es addig meg latom, mitt kell mivelnem. Oztan mire volt zewgsig Jacob deakot rea hiwna, hizem tuddya dolgat vezetny, es engemet vyonnan meg lelny, mikor az hazba voltam volna: az kegg: nem artott volna: nem inkább az en ellensigemet kwlteni (!) ream. etc. Isten tartza megh keg.

14. 1569. aug. 30. Pozsony. (Latin.) Nagyszombat városától egy szekér búzát kér, mert Bécsben nagy a szükség. Levele végén magyarul ír Nyilasnak, hogy „az szeghin Sofiaczkat semmiben ne haggya Keg. Ha el vehetnek az azzontul, hitemre nagh örömem volna."

15. 1569. szept. 6. Bécs. Sógorának, Nyilas Istvánnak. Zerelmes Soghor Vram. Byzon ighen megh haborodam az en edes Sofiaczka(m) halalan, kyt sinthe mostan uagh haraghiaual, uagh akarattyaual az veny*[vén]* azzonnak el akartam hoznya,

es nalam tartani, mig az vr Isten zerentzejet *[szerencséjét]* paranczyoltha uolna: de ez adossagnak megh kell lennye fizetise, es semmj okh, gondolath ellen nem lehet; semmi ketsighem benne, hogh az Vr Istennek ewlebe uagyon, es kegyelmeben. Touabban (!) az mi kewes partecaczka az azonnal, es Panythy ruhaczka, azzal nem banthatom, sem kewanom, mert zeghinek; de az my ruhat Zabo Marthon el adoth, ahhoz semmj gondyok, es azra en kewltottem 60 fl, minth tuddya Mihal Komornik. Az melleth Panythy soghoromnak 50 fl. attam uolt az hazra kewltzen; ha azt megh addyak, am pewröllyenek ewk erette, en eleghet kewltettem, uesottem *[vesződtem]* erette, es annak felötte adogattamis Albertnek itfen 8 fl. azuttan. En eremest ala mennek, de ieles nehán dolgom, nem magame, uagyon mind itfen, mind Posonban. Holnap ala Posomba kezdek mennem; keg: kerem, kerestesse megh Komornik Mihalt, es kewldye fel nehan zora Posomban keg. Nem arthat nekyek, es megh esmerik, hogh barattyok uoltam, es akarok lennem. Az egg szeker gabonarol hogh keg. ir közönem, es ha meg nem zolgatham, megh akarom zolgalny keg. Valamy ewrös szekerrel zagokban, hanem sinthe ide fell akaryatok, ottan Posonigh kewldyetek. Kadas Philepp azt mondya, hogh egg itualo Muttal[15] ew ys ad, de nem czepeltettett *[csépeltetett]* megh. Ha keg: addigh kewltzyen adnanekye, es eggiwt kwldene fel, nagh baratsagott tenne keg: es megh halalnam az Vraimnak. Tobbetys erdemlek Kadas Vramtul, merth 100 fl. tartozik, de nem kivantam soha. Isten tartza megh kegh: es az kadas vizetis batoron kwldye fell keg: ha ez nem allana megh fogadasat, en embersighemre fogadom, hogh az arrat keg: azuntol (!) meg adom, es meghis kewzönem. Dtum Viennae, 6 septemb. 1569. Ke soghora Samboky.

Ha Posonban nehany napoth wzhettem, megh uisitalom keg: Isten akarattjabol. Zabo Marthon(n)ak mondassa megh keg: hogh az ew leuelet megh attak.

16. 1569. szept. 15. Pozsonyból. Nyilas Istvánnak. Zerelmes Soghor Vram. En jamborol, elegeth engedven, meg zerzőttem Panythy Anna azzonnal es Komornik Mihallyal, hittonkre, embersegeunkre, hogh soha egyikv(n)k sem keres masikon semmit, sem perollunk valahon mi uolt Panythy Janos marhayval . . . . *[egy szó olvashatatlan]* kwltzigról, es egg zoual minden dolog öröksíg felol, ky lehetne. Az ruhatis nekiek engettem, hanem az felső sederyes ruhat, és zoknyat ky addyak ez 25 fl ky kegelmedel vagyon, aztis nekem addyak.... *[olvashatatlan szó]*. Az 50 fl kiwel tartozot Panythy es az zölö arrat, mert hogh be vettem, megh engettem. Azwthan keg: vallom, es kerem, hogh az 25 fl megh tarcza, Zabo Marthonnak haggya hog amy ruha maradot, uagh az arra *[ára]* mi maradot, addyak nekiek; az sederies taffta felső ruhat voros barsonnal vettet es zoknat ueghe hozza, ha lehet kwldye felys ualakiuel. Az hazy patvar leueletis Alberttel meg ighetten es meg köldyen. Isten engeddje hogh nyerhessel. Az segin Panythy ados leveletis az 50 fl. el zaggatuk, ne kerhessem raytok. Datum Pozsony, in pntia Rvdi dni Matthiae grwti, 15 Septembris, 1569. Joh. Samboky, mpa.

17. 1570. febr. 27. Hely nélkül (Latin). Értesíti a nagyszombati tanácsot, hogy *Camerarius Joachim* levelet írt neki, melyben dicséri Banchay Györgyöt. Ajánlja, hogy ezt a szép tehetségű ifjút továbbra is segítsék.

18. 1573. júl. 22. A tanácsot kéri, hogy Kalmár Imrét kényszerítsék azon 100 frt lefizetésére, mellyel neki tartozik.

19. 1573. aug. 21. Ugyanazon ügyben ír.

20. 1573. szept. 6. A bírónak ír; *fonnivalót kér* a felesége számára.

21. 1573. dec. 18. Bécs. Tiztelendő Vraim Baratym. Zolgalathomath ayanlom keg. Touabba ez Dobos tanulasat, tudomanyat, akarattyat, alkolmasson examinaltam. Elegh kewesset tanut. My lighen touabba valo akarattya, keg. megh erty keg. examinalnya, azutan valamyre intesy *(intézi)* keg. akarattyat, az myben my zolgalhatunk Leszenprandt vrammal, ewmest (!) mynden promotioual leszunk, czak hog ielencze megh, es kwldye fell. Ha teczendik, enys az en zandekomot meg mondom. Isten tarcza megh keg. Es zabla kell zinthe mostan az Iflwnak, hogh azvtanis megh közönye, Datum, Viennae, 18. decembris 1573.

Ke. baratya
Sambok Janos.

Felzet: Egregys Dnis. Dno Joanni Somor, judici, Tyrnaviensi et Dno Stephano Nylas sororio, amic. observ. Tyrnaviae.

[15] L. Nyelvtört. Szótár.

22. 1574. márc. 19. A bírónak ír németül. Kéri, hogy a káptalannál levő levelét vegye át és küldje el.

23. 1581. júl. Bécs. (Latin.) A tanácsnak írja, hogy gondoskodni fog orvosról, ha a város 100 és a káptalan is 100 frtot biztosít neki.

24. 1553. dec. 26. (Apjára vonatkozik.) Selmec városa átír Lympek Jakab selmeci polgár érdekében a nagyszombati bíróhoz és esküdtekhez, kérvén, hogy eszközöljék ki, hogy esküdt-társuk, Sambok Péter az említett Lympeknek több évi hű szolgálataiért járó díját barátságos úton adja meg.[16]

[16] E munka sajtó alá rendezése közben jelent meg Bálint Nagy István alapos értekezése („Sámboky János orvosi működéséről", Orvosi Hetilap, 1929. 409.), melylyel itt már — sajnálatomra — nem foglalkozhatom részletesebben, csupán néhány, a régi szerzőket (kiket én *idéztem)* korrigáló adatára utalhatok, nevezetesen, hogy: 1. Zsámbokinak nem volt *Benedek* keresztneve; 2. hogy *Kollár* azon állítása, hogy Zsámboki családi neve *Baza* (= bodzafa, tótul) volt, csak afféle szlavizáló fantázia; 3. Sambucus nem volt a bolognai egyetem *rendes* tanára; és 4. nem volt *II.* Alfonz tanítója.

Gáspár doktor.

A magyar orvosok multjára vonatkozó régebbi közleményeimben gyakran említem *Nádasdy Tamás* nádor udvari orvosának, *Gáspár* doktornak, az ő hűséges levélírójának a nevét. Az a nyolcvan és egynéhány levél, mely részint tőle származik, részint reá vonatkozik, legbecsesebb forrásunk a 16. század közepe tájának orvosgyakorlati viszonyaira nézve. E levelek nagy részét már húsz év előtt lemásoltam az Orsz. Levéltárban, egyikét-másikát le is fényképeztem, mert az volt a tervem, hogy önálló kötetben is kiadom őket; a béke éveiben az ilyen merészebb vállalkozások sem tartoztak a lehetetlenségek közé. A jószándékból azonban nem lett semmi, mert terveimnek elébe vágott *Szmollény Nándor,* ki „A középkori Szeged műveltsége" című, 1910-ben megjelent munkájában e levelek legnagyobb részét közzétette.

Nem szeretek a mások dolgával foglalkozni, még kevésbbé bíráló szót is ejteni róla, de most, hogy erről a *Gáspár* doktorról egyet-mást elmondok, nem lehet elkerülnöm, hogy a *Szmollény*-féle kiadásra néhány megjegyzést ne tegyek. Ez a (különben nagy szorgalommal megírt) könyvecske valóságos halmazata az odavetett és nem bizonyított állításoknak, másolási és sajtóhibáknak, elemi latin botlásoknak. Már a könyv előszavának harmadik sorát olvasva kezdjük rosszul érezni magunkat (*csinkó-csentót* ír — nagyon is magyarosan — a *cinquecento* helyett) s ez az érzésünk még fokozódik, mikor azt látjuk, hogy Matthaeolus Senensist[1] *Sennyei Mátyás*-nak fordítja,[2] hogy a régi híres Choron- (Chorom, Czorom) család nevét négyszer egymásután *Korom*-nak mondja, vagy hogy Gáspár egyik levelének azt a mondatát: „poculo deaurato (ut ipse aestimo) octo, ad summum novem florenorum pretii donatus sum" — úgy fordítja, hogy betegétől *nyolc* aranyozott ezüstpoharat kapott (ami mégis kissé túlfejedelmi honorárium volna egy orvosi látogatásért). Az egész könyvön végig, a címlaptól az utolsó oldalakig, bosszant bennünket ez a rettenetesség: „Caspar Fraxinus *de Zegedinus*", de ezenkívül se szeri, se száma a kezdetleges latin botlásoknak, hibás fordításnak, magyarázatnak. Egyetlen levélben (a 19-ikben) 37 sajtóhibát olvastam össze a latin szövegben, azonkívül egész szók is kimaradtak, a sorok össze-vissza há-

[1] *Sienai Mattioli,* a híres Dioskurides-kommentárok szerzője.

[2] Olyanféle magyaros elkeresztelés, mint a következő, mely a nádor feleségének egyik levelében (1559 szept. 11., az Orsz. Levéltárban) olvasható: „Az Ferkó dajkája könyörög Kegyelmednek, hogy Kegyelmed komfirmáltatnája meg császárral ű felségével az *Magsimili János* (= Maximilianus) királytul kért jószágokat". Egy régi magyar nyomtatvány címlapján meg azt olvassuk: „*Julius tsászár* munkáji" (= Julius Caesar).

nyódtak szedés közben, úgyhogy akinél nincs meg ennek a levélnek a helyes másolata, az ugyan hiába töri rajta a fejét. És ez így megy elejétől végig! Úgyhogy még mindig érdemes volna másodszor is kiadni ezeket a művelődéstörténeti szempontból is oly nagyértékű leveleket, megtoldva Gáspár doktorra vonatkozó vagy tőle származó kiadatlan levelekkel, iratokkal.

Gáspár doktor, sajnos, majdnem minden levelét latinul írta; a Nádasdy-levéltárban csak három olyanra akadtam, mely magyarul szól; ezeket a latinul nem tudó Nádasdynéhoz (Kanizsay Orsolyához) intézte. Álljon itt ez a nyelvi szempontból is érdekes három levél, mai helyesírással. Az első következőleg hangzik:

„Ez levél adassék az nagyságos nádorispánné asszonynak, neköm tisztelendő asszonyomnak. Nagyságos asszonyom, szolgálatomat írom te nagyságodnak. Az mely levelet te nagyságod mastani hónak dizenegyedig (!) napján én nekem írt, az *mezítelen dajka*[3] felöl, az posta megadta énneköm ez mai napon, azaz júniosnak (!) 11. napján. Megértvén az szegény dajkának betegségeit, azon hórán minden dolgaimat hátrahagyván, *az patikába menék, és az én jelen voltomba az orvosságot megcsináltatám* és te nagyságodnak küdtem. Kikkel ezképen köll élni: Reggel 4 hórán melegön igya meg ahol azt írták: *„Purgatio";*[4] *igen könnyi (!).* Aznap *harpakásával*[5] főtt kappant ögyék és főtt vizet igyék. Ezután másnap, míg benne tart, ögyék meg hatot az *karikókba*, ahol azt írták: *„Karikó"*.[6] De mindennap egy-egy diónik *(dionyk)* reggel ögyék meg az liktáriomba, ahol azt írták: „Az pösölésről *(pewsewlesrel)* való liktariom."

Továbbá ím kültem egy kis szelencébe port, ahol azt írták: „Pulvis, por, por." *Azzal tögyék be az ki leereszködett* és az száját gyakorta mossa meg a *mosóval,* hidegen amint vagyon, ahol azt írták: „Gargarismus, szája mosó." Ezekkel az orvosságokkal, ha Isten akarja, meggyógyul az *mezitelen dajka,* ki (!) látni nagy jó kedvvel elmentem volna, az kis úr[7] kedvejért, ha te nagyságod én értem kocsit küldett volna. Az Úristen gyógyítsa meg betegeidet és tartsa meg te nagyságodat nagy egészséggel, mind urammal[8] egyetembe. Amen. 11 junii, 1558. Posonból.

Az *fuadar*[9] deszkát igön várja az majorház.[10] Caspar D(octor), servitor Magn(ificae) V(estrae) Dom(inationis)."

A második levél szintén Pozsonyban kelt, 1559 október 1-én s így szól:

„Nagyságos asszonyom. Szolgálatomnak utánna. Ez napokba minden nap vártam az buzát, lencsét, borsót és az kölest, kit t(e) n(agyságod) urammal ő n(agyságával) egyetembe hatta vala Ferencz uramnak, hogy megküldene, de még eddig semmit sem küldett. Hiszem, hogy netalántán

[3] Száraz dajka? (Több helyen is előfordul.)

[4] Értsd: azt az orvosságot, melyikre azt írták stb.

[5] A törökök ma is *harpá*-nak mondják az árpát.

[6] *Karikó:* trochiscus? pilula?

[7] *Nádasdy Ferenc (N. Tamás* kisfia), a későbbi híres törökverő „fekete bég", kinek születésénél *Gáspár* doktornak nagy szerepe volt.

[8] A nádorral.

[9] Fuvar, egy kocsiravaló (német *fuder*).

[10] Itt a saját (soproni) majorságát érti *Gáspár* doktor, kinek leveleiben nem egyszer előfordulnak a hasonló célzások a honoráriumra, hordó borocskákra, búzára, lencsére stb.

hideg leli, kit én bizony felette igen bánok, mert t(e) n(agyságodnak) sok dolgait mulatja el az ő hideglelése, mert az Ferencz uram mindenkor nagy szorgalmassággal híven szolgál t(e) n(agyságodnak); de ha az úristen akaratjából jó egészsége vagyon, kűdgye meg immár az megmondott búzát és böcsit (*bewczyt* = hüvelyeseket), hadd erelhessék meg az malomba. Felette igen nagy szorgalmatossággal akarnám megtunni (*meg tüny*) az nagyságod egészségét, és az dolgot, kibe az én n(agyságos) uram *tántorog vala.*

65. Gáspár doktor levele Nádasdi Tamásnéhoz. (1562 június 30.) Országos Levéltár.

János királné 14. szept. minden kétség nékil megholt. Isten irgalmazzon neki. Amen.

Az úristen tartsa meg t(e) n(agyságodat) mind az én n(agyságos) urammal és kis Ferencz urammal. Caspar doctor."

A harmadik levél azért is érdekes, mert azon erős pestisjárvány évében (1562) kelt, melyről — bár csak néhány szóval — *Pethő Gergely* és *Linzbauer* is megemlékezik. E levél szövege a következő:

„Nagyságos asszonyom. Szolgálatomnak utánna. Én az t(e) n(agyságod) parancsolása szörént egy kocsin Senyébe siettem volna, de bizony-

nyal írhatom ezt t(e) n(agyságodnak), hogy még ez tesztendébe[11] itt Pozsonyba nagyobb pestis nem volt, mint mastan *ujonnat elkezdte*. Az én házamnál es volt az szolgáló asszonyon, kit azonnal az hostályba ki kültem; még megnen (!) holt, de minden napon sokat temetnek; az én kis leányomon és az egyik mostoha fiamon mastan szántalam (!) himlő[12] ütött (ki) mind az egész testökön. Ezöket magam mentésére nem írom t(e) n(agyságodnak), de nem mertem illyen nagy pestisből t(e) n(agyságod) híre nélkül Senejbe (!) mennem. Ha t(e) n(agyságodnak) jó akaratja volna, várnánk meg az pozsonyi pestisnek megállását avagy csak megcsendőlését (!), ha pegig *(pegyg)* t(e) n(agyságod) énneköm levele által avagy szolgája által megparancsolja, hogy Senyébe mönjek, azon hórába elmegyek, ha az úr isten valami csapást reám nem bocsát. Még egyszer sem féltem igen (olv. *igyen)* mint mastan az Istennek ostorátul, mert az szomszédom házait az pestis mind környil *(kewrnyl)* megiresítette. Isten tartsa meg t(e) n(agyságodat) nagy jó egészségbe, mind az én kis urammal egyettembe. Ez levél költ Posonba, 30. junii, 1562. Caspar doctor, servitor M(agnificentiae) V(estrae).[13]

E három magyarnyelvű levélen kívül még csak egy (szintén magyar) levélről tudok, melyet ugyancsak a nádornéhoz intézett *Gáspár dr.* Ezt a levelet, mely a bécsi udvari levéltárból való, *Szmollény* már közzétette.[14] Végül még egy sajátkezű (nem publikált) levelét olvastam — de ez már latin —, melyben Sopron város tanácsát arra kéri, hogy azt a két hordó bort, mit Erdődy Pétertől és Ádám diáktól kapott honorárium fejében, eresszék be a városba, hol már akkor (1556 január 21.) háza és majorsága volt.[15]

Ezzel még nincs vége Gáspár dr. levelei sorának, mert egészen bizonyos, hogy azon főúri családok levéltáraiból, melyekkel ő mint orvos összeköttetésben volt (l. alább) s talán a soproni és pozsonyi városi levéltárból is szép számmal fognak még előkerülni az ő írásai és egyéb reá vonatkozó adatok.

[11] Ez a kifejezés is megerősíti Linzbauernek azon föltevését, hogy a pestis Pozsonyban és vidékén éveken át tartott s valószínűleg 1558-ban kezdődött. Mint látni fogjuk, még a következő (1563.) évben is pusztított a járvány azon a vidéken, sőt maga Gáspár doktor is valószínűleg áldozatául esett. A pozsonyi városi levéltárban semmi adat sem található e járványra vonatkozólag (l. *Vámossy:* 147.), pedig *Gáspár* egy másik levelében (1562 febr. 20.) is írja a nádornak, hogy Pozsonyban és Bécsben dühöng a pestis, sőt azt is megjósolja, hogy a járvány sok hónapig fog tartani.

[12] A *himlő* szóról megjegyzem, hogy régen általában exanthemát, kiütést is jelentett. Ebből magyarázandó, hogy a himlőnek igen sok faját különböztették meg: volt apró himlő, nagy himlő, csúcsos h., köves h., pattogó h., veres h., kásahimlő, disznóhimlő stb.

[13] *Gáspárnak* ezt a levelét *Szentgyörgyi Gábor* küldte el a nádornénak, ki a maga részéről szintén azt írja, hogy „itt bizony szörnyen halnak; 16-ig 20-ig mondják, hogy temetnek egy nap. Ez reggel vagyon, kit mast irok hét hóra tájon, s immár mondják, hogy vagyon három halott ez szomszédságba.“ Ugyanő később (július 26-án) azt írja még, hogy „nagyobbára ifjú nép hal“. *Istvánffy* és *Forgách* szerint maga *Nádasdy Tamás* is e pestisjárványnak esett áldozatul (1562 június 2-án.)

[14] Említett munkájában, a 71. oldalon (hasonmásban is). Persze ide is becsúszott egy mulatságos olvasási hiba, mert azt, hogy „*Majláth*né asszonyom jó töredelmességbe vala“ (mikor súlyos betegségében az Uristen kegyelmébe ajánlotta magát), *Szmollény* úgy olvassa, hogy „Majláthné asszonyom jó *terjedelmességbe* vala!“

[15] Sopron város levéltárában, Lad. XXIV. et Y. (Fasc. III. Num. 164.)

Valóságos gyönyörűség olvasni ezeket a négyszázéves leveleket. Nemcsak orvosi, mívelődéstörténeti és nyelvészeti érdekességük miatt, hanem azért is, mert Gáspár doktornak jóformán minden írásán valami kedves, csöndes magyar kedélyesség, humoros zamat ömlik el. Szüksége is volt erre, mert akkor már a nádor is sokszor betegeskedő, nehéz politikai és másnemű feladatokkal küzködő ember volt, a felesége pedig sok évi terméketlen házasság után esett áldott állapotba, gyakran elfogta a *melancholia ab utero*, melynek az akkori felfogás szerint az volt a fő gyógyszere, hogy a környezet és az orvos minél több vidám beszéddel, tréfával-mókával „kezelje" a beteget. Mikor meghallja, hogy a törökkel békét kötnek, hozzáteszi, hogy bárcsak *hetvenezer évig* tartana ez a békesség s ugyanabban a levélben utasításokat ad a nádorné diaetája dolgában is, azt írván többek közt, hogy vénasszonyok módjára éljen, lemondva a káposztáshúsról *(kapoztahust omittat)*. Gáspár doktor sokat festegetett, különösen növényeket, mert a régi orvosok módjára ő is nagy botanikus volt; ehhez a szórakozáshoz szükséges festékeket a nádor emberei útján Bécsből hozatta s mikor Kövér Márton zöld festék helyett egy jókora rakás gálickövet, ólomfehér helyett oltott meszet s gummi arabicum helyett cseresznyefáról szedett mézgát küld: azt kívánja neki, hogy ő viszont kenyér helyett egyék tót *priznyákot*, bor helyett pedig a kúnok italát, a *bozát*.[16] De néha-néha a szomorú nádornét is bozával, meg „fonathos, vayas ees tykmonyas kalaczal" traktálja és szép időben kiülteti a forrás mellé, melynek környékét a maga kezével, ásóval-kapával rendbe szedi, csinosítja s a nagy munka után ezt a kis tisztást tréfás nagyzolással „elysiumi mezőknek" nevezi el, a levelét is „Ex campo Elyseo" datálja s a Sárkeresztúron tartózkodó nádornak „In Kerezthur foetido" címzéssel küldi el. Ebben az Elysiumban az apró libáknak egész serege legelgetett, körülvették a nádornét, kinek nagy öröme telt bennük s jó kedve még fokozódott, mikor a doktor hamarosan egy kis vidám színdarabocskát gondolt ki, melyben a kis libáknak és néhány udvari embernek is szerep jutott s ezt ott *stante pede* eljátszották, hogy a Magnifica Domina mélabús ábrázata kissé megviduljon. Egyik levelében nagy gaudiummal írja a nádornak, hogy mikor a váci püspök Pozsonyba érkezett és az egyik kincstári épületbe belépett, azt énekelték a tiszteletére: *Ingressus Pilatus in praetorium* etc (Belépett Pilátus a székházba). Más alkalommal elpanaszolja, hogy Erdődyné, a horvát bán felesége, ki Lorettóba utazik zarándokútra, megfenyegette, hogy ha nem kíséri el, akkor nem adja vissza a könyves ládáját: az asszony ész — úgymond — olyan, mint a *tót tanács, mely* „s..gel áll egybe". Legérdekesebb azonban az a szinte nyelv-

[16] A *boza* köleskásából erjesztéssel készített szeszesital volt, melyet különösen a mi kunjaink és a délmagyarországi rácok, törökök ittak. *Kramer János György*, a kiváló orvos és botanikus, kiről a *Krameria triandrát* is elnevezték s ki a 18. század első felében öt éven át mint katonaorvos működött hazánk déli részein, azt írja (Commercium litterar. 1733. 45.) erről az italról, hogy erősebb vizelethajtó hatása volt, mint a rajnai bornak. Még előbb *Oláh Miklós* írja, hogy „Cumani usum habent cujusdam liquoris, quem *bozam* vocant." Ez a szó még száz év előtt élő szó volt a kunok nyelvében, sőt édestestvéreik, a palócok közt ma is járatos ebben az alakban: *bozás* (becsípett, kapatos). *Laczka János*, a kunok kapitánya, részletesen is megírta (Hasznos Mulatságok, 1826. 52. szám), hogy hogyan készítették az ő földijei a *boza*-italt. Bőven értekezik még róla *Kobert:* Historische Studien V. 115. és 131; (többek közt azt mondja, hogy Oroszország, Ázsia stb. némely vidékein ma is kiterjedten élvezik, sőt nálunk, Pancsováról, kereskedésbe is hozzák.)

emlékszámba menő magyarnyelvű adomája, melyet a cseribarátról[17] (franciskánusról) ír Nádasdynak a maga mentségére, mikor ez azzal gyanúsítja, hogy nem értesíti őt teljes őszinteséggel a felesége betegségéről. Az orvosi titoktartás szentségét példázó adoma következőleg hangzik:

„Egyczer volt egy szegény nyomorult bűnös embör, (ki) nagyhétbe az cseri falábú barátokhoz megyen gyónni. Ő szegény azt tudta *(hitte)*, hogy minden barát, akinek csuklyája fejében vagyon, igönis gyontó *(jó gyóntató)* legyen. Egyikét megvonítja *(megszólítja)* és kéri, hogy őtet meggyóntassa és megáldozza. Hát az ő gonosz szerencséjére parasztbarát *(fráter)* volt az, akit megvonított volt. Az szegény embör igazán minden bűneit meggyónja. Hogy az oldozatra kelnek, mond az parasztbarát az szegény embernök: „Én parasztbarát vagyok, meg nem olthatlak (!) hanem elmegyök, megizenöm az gárgyának *(gvárdiánnak)* bűneidet!“ Megijed a szegény embör és sápolyodni *(sopánkodni)* kezd. Az parasztbarát az ember bűneit az kúcsárbarátnak megmondja, az kúcsár az szakácsinak, az szakács az kertészinek, az kertészi az portáriosnak. Az szegény embernek az szomszédja komfráter volt és az portáriossal beszél(t) volt. Azonközbe az gárgyán az városból megtér és az portán az portários az konfráter előtt az szegény ember bűneit az gárgyának megmonygya (!). Az konfráter csak az piacon beszéli meg, és harmadnap mind az egész város az szegény ember bűneit meghallja és megtudja.

Más esztendő fodulván az szegény embör nagyhétbe esmög gyónni megyen az cseribarátokhoz. Megvonitja egyiket, kérvén, hogy meghallgassa büneit. Az barát enged az szegény embör kérésére, és beül az konfessorszékbe, és mond az bünös embernek: „Jó fiacskám, mond meg büneidet.“ Mond az szegény embör: „Én jó atyám kérlek, hogy mond meg, ha paraszt- avagy misemondóbarát vagy?“ Az barát azt mondja, hogy ő misemondó barát volna, és őtet mindgyárton büneiből megoldozhatnája. Mond az szegény embör: „Eb higyje, hogy parasztbarát nem vagy, mindaddig, mig az csuklyát le (nem) veszöd fejedről és az pilisödet [vagyis a *tonsurádat]* megmutatod! Taval is meggyóntam vala, de parasztbaráthoz, ki minden titkos bíneimet az egész városnak megmondta volt. Azért én soha parasztbaráthoz ennekutánna meg nem gyónom, hanem mindenkoron misemondóhoz gyónom, ki az én bínei (m)-ből mingyárton megoldoz, és sem az parasztbarátoknak, sem az városbeli konfráternek meg nem vallja és vádolja bűneimet!“

*

Gáspár doktor aránylag rövid ideig volt Nádasdy Tamás szolgálatában. A fennmaradt levelekből megállapítható, hogy 1553. szeptemberében lett a nádor udvari orvosa és 1557. április havában már Pozsonyban praktizál. Az alatt is, míg a nádor házi orvosa volt, a magyar főurak gyakran megkérték Nádasdyt, hogy családjuk tagjainak kezelésére rövidebb-hosszabb időre engedje hozzájuk a kiváló orvost. Igy történt, hogy Gáspárt kézről-kézre adták az Erdődyek, Choronok, Paksyak, Enyingi Törökök, Batthiányiak, Balassák, Révayak, Szalayak s a dunántúli főpapoknál (esztergomi érseknél, veszprémi, győri püspöknél) is többször megfordult. Mikor Balassiné gyógyítása végett Kassára hívják s ő a rengeteg utat

[17] Valószínűleg a *cser*-szóból eredő régi kifejezés, mert a ruhájuk szürkésbarna, cserfakéreg-színű volt. Lehetséges, hogy ez az adoma is még gyermekkori, szegedi emléke Gáspárnak, mert Szegeden már a középkorban megtelepedtek a ferencrendi szerzetesek.

nem akarja megtenni, már azért sem, mert *kánikulában úgysem szabad beteget gyógyítani:* Balassáék nagyon megharagszanak rá, sőt kemény bosszúval fenyegetik (*necem et odium declarant*, írja 1556 május 3-án kelt levelében). Minthogy akkoriban nagyon kevés volt Magyarországon az egyetemet végzett, diplomás orvos, főuraink közt nagy divatja volt az ilyenfajta orvos-kölcsönzésnek. Gáspár néha hetekig távol volt a nádori udvartól, mikor Nádasdy egyik-másik barátjának gyógyítására küldte s még azután is, hogy hatalmas protektorának búcsút mondott s Pozsonyban telepedett le, a főurak gyakran keresik fel Nádasdyt vagy a feleségét, hogy kérjék meg Gáspár doktort: látogasson el hozzájuk. Többek közt 1559-ben Enyingi Török Ferenc írja a nádornénak, hogy a feleségét leli a hideg, „az *vér (menstruatio)* megállott rajta s azt mondják hogyha megindulhatna rajta, akkor semmi dolga (baja) nem lenne", küldjön hát egy kis *alba benedictát* (cnicus benedictust?) meg egy kevés *isten fáját* (vagyis artemisia abrotanum-ot), azt mondják, hogy ezek használni szoktak, de mégis legjobb volna, ha Gáspárt küldené. Kétségtelen, hogy a 16. század közepén Gáspár doktor volt Magyarország legkeresettebb orvosa, az alatt a rövid tíz év alatt (1553—1563), mely tanulmányai végeztétől haláláig tartott. Ő maga írja, hogy barátai és a főurak talán kelleténél is többet tartanak a tudományáról.[18] Ez időtájt maga Nádasdy és a kis fia is sokat betegeskedett s Gáspár nem egyszer került abba a nem kellemes helyzetbe, hogy a nádortól meghívott bécsi orvosokkal konzultáljon, kik már akkoriban is nagyon lekicsinyelték a magyar orvos tudását és nem egyszer háta mögött is leszólták. „Még végre engömet, hogy im magyar fi vagyok, és tudják, *ki lova fia vagyok*,[19] gyermök eszüvé tésznek" — írja jóféle szegedi dialektusban és szegedi önérzettel a nádornak, — pedig (úgymond) ha az összes bécsi orvosok ott lettek volna is, azok sem cselekedtek volna másként; lehet különben, hogy nemcsak az osztrák orvosok, hanem valami *musca aulica*, valamelyik bécsi udvari légy is rágalmazza a nádor előtt. Az iszákos és hencegő német gyógyszerészeket, kik akkoriban és később is valósággal elárasztották Magyarországot, szintén nem kedveli, mert amint egy decoctum készítését úgyahogy eltanulták, mingyárt kész orvosnak képzelik magukat és nem engedelmeskednek utasításainak.[20]

Annál több szeretettel hajlik az olasz orvosokhoz. Mikor Olaszországban tanult, sok kiváló ottani orvos és tanár barátságára tett szert[21] s mikor egyik ismerőse, Tamás presbyter, Itáliába utazik, megkéri, hogy adja át olasz barátainak szíves üdvözletét. Leveleiben kétszer is említi *Fracantianus Antal* páduai tanárnak a nevét, ki neki komája (*compater meus*) volt s mikor ez a királyhoz folyamodik valami kegyért, Gáspárt

[18] Quod amici mei, apud principes eciam, multo maiora de me senciant et praedicent, quam ipse in me ipso senciam, amicorum officio funguntur stb. (1554, nov. 15.)

[19] Ehhez az ősrégi magyar szólásmódhoz hasonlót — s tán még furcsábbat — olvastam a *Balassi Menyhárt* árultatásáról szóló nyelvemlékben (4. rész), hol az érsek azt mondja gúnyosan *Balassá*nak: „Ismerünk kicsoda és honnet való vagy, *ki tehene borja fia vagy!*"

[20] Nolim (apothecarium) tumidum, ut sunt germani bibuli, qui ubi unam decoctionem a suis medicis decoquere didicerent, medicum se esse putant, et praeceptis medicorum non obediunt (1554., die paschatis).

[21] 1554 november 26-án is azt írja a nádornak, hogy őt jól ismerik a kiváló olasz orvosok: „Notus enim illis sum (medicis Italis), qui aliquid possint et valeant."

kéri meg, hogy Nádasdy jóindulatába ajánlja.[22] Valószínű, hogy *Fracantianus*nak az a gyermeke, kinek Gáspár a keresztapja volt, 1553 elején született és ennek a kis fiúnak másik keresztapja Révay Lőrinc volt.[23] E valószínű feltevés helyessége esetén Gáspár 1553 elején még Páduában volt.

A másik kiváló olasz tanár, kiről Gáspár leveleiben szó esik: *Mattioli* (Matthiolus), a jeles pharmakobotanikus, kinek nagy hírű kommentárjai [24] százötven év alatt több mint negyven kiadást értek. *Mattioli* szintén Páduában tanult és később ott is működött egy darabig, majd 1555-től egészen haláláig (1577-ig) előbb Ferdinánd főherceg, majd II. Miksa császár szolgálatába állott. Gáspár 1554 végén értesült arról, hogy Mattiolit Bécsbe hívták s ekkor azt a jellemző megjegyzést teszi, hogy örül ugyan neki, hogy ez a jeles öreg végre is tisztességes állásra és salláriumra tesz szert, de ő bizony a maga részéről nem szeretné, ha öregségére jutna abba a helyzetbe, hogy fiatal emberek (a főherceg?) udvarában egereket fogdosson. Nem ért volna többet, ha szabad ember módjára hazájában, a szép Itáliában marad, betegeit gyógyítva s tudós emberekkel érintkezve napnap után? Nem lett volna jobb neki otthon a fekete kenyér, mint a bécsi sör? De hát legyen az ő akarata szerint! [25] Itt a különbség az öreg olasz

[22] Hogy mit kért *Fracantianus*, az nem derül ki az 1553 szeptember 1. kelt levélből, mert a páduai tanár felségfolyamodványa mellékelve volt ugyan e levélhez, de ma már nincs ott. Az 1554 március 9.-i levelében azt írja ugyan *Gáspár* a nádornak: „Quod autem meus compater Italus medicus (vagyis *Fracantianus) comes* futurus fieri possit, non video cur tanto tempore differatur", — ez azonban kétségkívül csak afféle tréfás, hamiskodó beszéd —, hacsak a *comes* alatt nem *comes palatinus* értendő (ezt a címet az udvari orvosok is megkaphatták Ausztriában).

[23] *Révay Lőrinc* (1553 április 5.) a következőket írja apjának, *Révay Ferencnek,* Páduából: „De podagra tua. dulcissime pater, consului excellentissimum *compatrem meum, Antonium Fracanzzianum,* qui cupit scire qualitatem morbi, ita deinde dabit suum consilium et petam etiam aliorum medicorum opinionem, *Frizimelicae* scilicet et *Trincavellae.* Hi enim tres sunt excellentissimi in arte medica." *Frizimelica* (Frigimelica, olasz nevén Frigimelega) Ferenc jeles belgyógyász volt (lásd róla *Sticker:* Die Pest, 440.), szintúgy Vettore *Trincavella* (l. Haeser, II., 135.) és Fracantianus is. Utóbbitól nagyobbszámú orvosi könyv és értekezés is maradt (bővebben olvasható róla a következő munkában: *Papadopoli:* Historia gymnasii Patavini. (Venetiae, 1726, I., 318.). Ezek hárman *Gáspárnak* is részint tanárai, részint barátai voltak. A *Révay*-fiúkkal és nevelőikkel *Gáspár* doktor azután is jóbarátságban volt, kivéve azt a Tamás diákot *(Thomas literatus),* kit 1554 szeptember 17. és október 13-án („Strabo ille empyricus") kelt levelében haragosan említ, mert jogász létére folyton beleártotta magát az ő orvosi működésébe. A levelekből kétségtelenül megállapítható, hogy ez a Tamás deák nem volt más, mint *Wiener Tamás* (Thomas Viennensis), a Révay-fiúk egyik nevelője. (V. ö. *Frankl V.:* Réwai Ferenc nádori helytartó fiainak iskoláztatása, 30. old.)

[24] Petri Andreae *Matthioli* Senensis Commentarii in libros sex Pedacii Dioscoridis Anazarbei de medica materia stb. (Első kiadása Velencében, 1554, jelent meg.) Gyógyszertani szempontból is elsőrangú munka.

[25] De Matthaeoli Senensis vocatione gaudeo, nempe quod tandem fortuna senem iam respexerit tam honorifico sallario. Ipse dabo operam ne senex, juvenum more, mures, in juvenum aulis capere tentem. Meo enim consilio in Italia, domi suae, apud doctos, senio confectos, non prorsus contemnendo stipendio, liber, multis aegrotis medens, panem furfuraceum comedet, quam peraegrinas cervisias bibere appetat; cuique suae voluntatis appetitus pro voto est. (1554. november 15.) Az, hogy *Gáspár* itt Mattioliról mint „öreg"-ről beszél (pedig Mattioli akkor még csak 53 éves volt), továbbá, hogy a saját öregségéről, mint eljövendőről beszél, kétségtelenné teszi, hogy *Gáspár* 1554-ben még java fiatalságában volt. Ez és egyéb adatok teljességgel ellene szólnak *Szmollény* (i. m. 67. l.) azon föltevésének, hogy *Nádasdy T.* ugyanabban az időben végezte volna olaszországi tanulmányait, mikor *Gáspár,* s hogy ismeretségük és barátságuk is innen kezdődött volna. *Nádasdy* és *Gáspár* közt még nagyobb volt a korkülönbség, mint ez és *Mattioli* közt s így ért-

tudós és a fiatal magyar közt! Az előbbi, ámbátor már európai híre van s hazájában is jól megy a sora, idegen országba indul, hogy — bár alárendelt szolgálatban — még többet szerezzen, az utóbbi nagy szegénysége dacára, mindenek fölött szabadság után vágyódik s Nádasdyhoz intézett leveleiben is ismételve, teljes őszinteséggel hangoztatja, hogy nem akar udvari orvos lenni, hanem szabad polgár módjára valamelyik magyar városban letelepedni.[26] És hozzátehetjük: a fiatal magyarnak igaza volt, mert a jeles boroszlói orvos, krafftheimi *Crato,* ki nem sokkal *Mattioli* után (1563-ban) lépett I. Ferdinánd és (később) Miksa szolgálatába, nem győz eleget panaszkodni az udvari cselvetésekről, a kuruzslók csúnya konkurrenciájáról, a másik udvari orvos *(Dodoens)* féltékenykedéséről; „fényes nyomorúság" *(splendida miseria)* az ő élete! — írja barátaihoz intézett panaszos leveleiben. Valószínű, hogy *Mattiolinak* sem volt jobb sorsa az osztrák udvarban.[27]

*

Ki volt hát ez a „Gáspár doktor"? Röviden elmondom, ami kétségtelen adatként rendelkezésemre áll.

Bizonyos, hogy szegedi ember volt; másként nem tenné oly gyakran neve mellé azt, hogy „Zegedinus". De különben is egy levélből, melyet *Szalay Ágoston* tett közzé,[28] az derül ki, hogy egyik öccse 1552-ben Szeged alatt esett el a török elleni harcban. Ebben a levélben az is meg van mondva, hogy az apját — ki akkor (1553 augusztusban), mint menekülő családjával Nagykállóban tartózkodott — Vén Szabó Jánosnak, az édesanyját pedig Perselt Zsófiának hívták. Erre támaszkodva Takáts Sándor és mások úgy vélik, hogy a mi doktorunk magyar neve Szabó Gáspár volt; ennek azonban ellene szól, hogy ezt a nevet ő sohasem használta, hanem mindig „Caspár Fraxinus Zegedinus"-nak írja alá magát, mikor a teljes nevét adja. Ezértis helytállónak tartom Szmollény Nándornak azt a feltevését, hogy az említett „Vén Szabó János" Gáspár doktornak *mostoha-apja* volt. Ezt bizonyítja, hogy testvéreinek egyrésze csakugyan a Szabó nevet viselte,[29] ellenben az az *édes öccse,* kire soproni házának kezelését bízta s ki maga is írja, hogy őt Gáspár tartja el és táplálja: *Kőrös Pálnak* írja a nevét (l. *Szalay Ágoston,* i. m. 220. o.), ami szószerint is megfelel a latinizált *Fraxinus* névnek. Megállapodhatunk tehát abban, hogy a mi doktorunk magyar neve: *Kőrös Gáspár.*[30]

Előtanulmányairól csak annyit mondhatunk, hogy nemcsak Páduában (1551), hanem Olaszország más egyetemein és Görögországban is meg-

hető, hogy *Gáspár* némelyik levelében, melyet a nádorhoz intéz, „servitor et *filius*"-nak írja alá magát. Amit *Szmollény* (i. h. 65. oldal) *Gáspár* olasz tanárairól és (i. h. 20. oldal) *Abádi Benedek*hez való viszonyáról mond, szintén teljességgel önkényes feltevés, vagy nyilvánvaló lehetetlenség.

[26] Ipse civis, non aulicus esse contendo, ut saepius a me est dictum. (1554. november 26.)

[27] Erre nézve érdekes volna átnézni *Mattioli* levelezését. Én mellőztem ez alkalommal.

[28] *Szalay Ágoston:* Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1861. (a 110. oldalon.)

[29] V. ö. *Károlyi Á.* és *Szalay I.:* Nádasdy Tamás családi levelezése (1882), bevezetés, 26. oldal.

[30] *Gáspár* doktor említi egy helyen, hogy az édesanyja minden pénzét ráköltötte az ő olaszországi tanulmányaira. Ez is azt bizonyítja, hogy *Gáspár* korán elvesztette az édesapját s az anyja özvegykorára esik egyrésze annak az időnek, mikor egyetemi studiumokkal foglalkozott.

fordult. Leveleiben említi, hogy mikor Olaszországban járt, a calabriai erdőkben jóféle mannát szedett s azt hazahozta, drága kincsül őrzi s minthogy a Bécsből szerzett manna nem jó, a maga-gyűjtötte mannával traktálja a nádornét. *Gregoriancz Pál* győri püspök is említi egyik Nádasdyhoz intézett levelében (1560 nov. 28.), hogy Gáspár doktor — ez a kemény magyar *(valde durus ungarus)*, kinek 2—3 hordó bort is adna, ha gyógyítására sietne — Itáliában és Görögországban végezte tanulmányait. Végül maga Gáspár is mondja egyik levelében (1554 nov. 15.), hogy Kréta szigetén is járt és az is megállapitható, hogy 1549-ben volt ottan.[31] Mindenesetre nagyon világlátott, intelligens orvos volt, kinek korai halálát méltán fájlalhatjuk.

Hogy mikor halt meg, arról pontos adatot találtam Sopron város levéltárában (lad. XXIV et Y., fasc. IV., 224). A pozsonyi bíró és jegyző 1563 augusztus 7-én értesíti a soproni tanácsot, hogy „der hochgelehrt Herr Doctor Caspar Fraxinus die vergangen Nacht in Gott von dieser Weldt abgeschieden“ és minthogy ők a testamentáriusai, kérik a soproniakat, hogy Gáspár doktor majorságát minden hozzátartozóval együtt zárják le *(in verfanng vnd spörr halten, vnd niemandt nichts verkhumern laszen)*, addig is, míg a doktor végrendeletét fel nem bontják.[32]

A nádor hűséges orvosa csak egy évvel élte túl urát, ki neki jótevője és irigyeivel — saját családja tagjaival szemben is — hatalmas protektora volt s valószínűleg mindkettejük ugyanannak a nagy pestisjárványnak lett az áldozata, melynek „megcsendülését“ hiába várta a szegény Gáspár doktor!

E munka sajtó alá rendezése közben kaptam még vitéz *Házi Jenő* soproni főlevéltáros úr lekötelező szívességéből a köv. három Gáspár doktorra vonatkozó adatot (Sopron város levéltára, Lad. XXXVI. et LL. fasc. 1. Nr. 5, 6 és 10.: *a)* Nádasdy Tamás nádor 1554. okt. 10. Sárvárott kelt levelében értesíti a soproni tanácsot, hogy Gáspár dr. megvette ákosházi Sárkány Antal házát Sopronban; kéri őket, hogy a házvételhez járuljanak hozzá; *b)* Gáspár dr. reverzálisa (1555. márc. 8. Sopron), melyben a tanácsnak kötelező igéretet tesz, hogy a soproni háza után kirovandó terheket viselni fogja és soproni polgárhoz illőn fog viselkedni; *c)* Oláh Miklós esztergomi érsek levele (Bécs, 1563. jun. 3.), melyben értesíti a soproni tanácsot, hogy Gáspár dr. soproni házát 1400 forinton megvásárolta nővére, Oláh Ilona, részére: „Quam ob rem proficiscitur isthuc in medium vestri dictus dominus *Gaspar doctor*, ut fateatur coram vobis, quod domus illa una cum horto et vineis per eum dominae sorori nostrae modo praemisso vendita sit et id in protocolon seu

[31] *Gyalui Torda Zsigmond,* a Révay-fiúk nevelője, írja ez évben *R. Ferencnek* Páduából: „Literas quaeso Ill. Magnif. tua, ad Casparem Seredium quamprimum perferri mandet. Scripsi ad eum *de quodam Caspare medico* Hungaro, qui in Creta insula agit.“ Kétségtelen, hogy itt *Kőrös Gáspárról* van szó. (V. ö. *Frankl V.:* Révai Ferenc fiainak iskoláztatása. 89.) Ugylátszik, hogy *Gy. Torda Zsigmond* orvosul ajánlotta *Serédi Gáspárnak.* Annyi bizonyos, hogy mielőtt *Gáspár Nádasdy*hoz került, egy más úrnál is végzett szolgálatot (v. ö. *Nádasdy*nak *Literati György* egri prefektushoz intézett levelét, 1554 április 4. Orsz. Levéltár).

[32] Lehetséges, hogy ez a végrendelet még ma is megvan a pozsonyi levéltárban. Ha igen, akkor esetleg részletes felvilágosítást nyújthat *Gáspár* dr. további életviszonyairól. A fentebb közölt (utolsó) magyar nyelvű levélből csak annyit következtethetünk, hogy volt egy kis leánya és több mostohafia, tehát úgy látszik, hogy mikor *Nádasdy* szolgálatából kilépett, egy (pozsonyi?) özvegyasszonyt vett feleségül s talán ezen a réven jutott a pozsonyi ház birtokába is. Takáts Sándor egyik munkájában („A magyar mult tarlójáról“. 382.) azt olvasom, hogy Gáspár leányának neve *Erzsébet* volt s 1573-ban még élt. Viszont *Payr* Sándor (A dunántúli ev. egyházkerület története c. munkájában, I. 275.) azt írja, hogy „Erdődyék igen jó barátságban éltek Nádasdyékkal. Erdődy nővére Nádasdy udvarában tartózkodott és Fraxinus orvos a leányát, *Bogumilát,* ezzel akarta neveltetni.“

librum vestrum publicum inscribatur et ut domus ipsa et alia ad manus dictae dominae sororis nostrae assignentur."

Ugyanekkor *Payr Sándor* urat, az Erzsébet-tudományegyetem soproni evang. hittudományi fakultásának tanárát is megkértem, hogy ha tud valamit Gáspár doktorról, legyen szíves adatait rendelkezésemre bocsátani. A tudós tanár úr (azon kornak régi kutatója és ismerője) a következő feleletet adta: „A cseri barátról szóló mesét *(l. föntebb!)* Gáspár doktor 1555 július 4-én Sopronból írta Nádasdynak és nem Sárvárról, mint Szmollény tévesen írja. Sárkány Antal ugyanis soproni lakos volt. Neki volt itt kertje a város falain kivül. Nádasdy neje Gáspár doktor tanácsára Sárkány soproni kertjébe jött lakni lebetegedése előtt, a jó levegő kedvéért; bizonyítja ezt Nádasdyné sajátkezű levele is, melyben 1555. nyarán írja: „E levél költ az soproni kertbe, igen estve, Bódogasszony napján". Gáspár doktor özv. édesanyját és Pál öccsét hozta Sopronba Szegedről. A soproni levéltárban más leveleket újabban én sem találtam. Egyháztörténeti dolgozataimban engem Gáspár doktor evangélikus hite érdekelt. Szmollény 104. és 112. lapjain vannak erre nézve adatok. Természetesnek találja, hogy Nádasdyné, mint keresztyén nő, két szín alatt vette az úrvacsorát. Nádasdyt is inti: „Ne hátrálj vissza a megismert Isten igéjétől". Úrnője mellett ő vette át a prédikátor tisztét stb. Utalhatok egy eddig fel nem használt forrásra is. *Somogyi Péter* evang. lelkészt Oláh Miklós primás 1557. fogságban tartotta Pozsonyban és Somogyi a jóltevői közt, kik őt börtönében felkeresték, Gáspár doktort is említi. „Libellus Contribulationis" című 1557. írt kéziratában mondja Somogyi a 30. és 31. lapokon:

„D. Gaspar, doctor medicinae illustrissimi principis Domini Thomae Nadasdi palatini regni Hungariae, quasi aliter noster maecenas, qui saepe accedens me per carceris cancellos tum pia eruditione exhortabatur, tum vero suis piis liberaliter providebat expensis. Hic apud Archiepiscopum *(Oláh Miklós)* multum viriliter pro mea eliberatione laboravit". (Közölte: *Stromp László* „Somogyi Péter fogsága" c. művében a 34. lapon. (Pozsony 1891). És e műnek 91. lapja szerint Gáspár doktor volt ismét az, aki Somogyinak szabadulása hírét 1558 nyarán megvitte. Bizonyára Nádasdy küldte oda és Nádasdy volt a szabadító.

Gáspár doktor Nádasdyné betegsége idején bizonyára hosszabb ideig is volt Sopronban. Ekkor gondolhatott arra, hogy Sárkány Antaltól házat és majorságot vegyen. A mai úgynevezett Festetich-major a 16. században Sárkány Antalé volt. De ez igen nagy ingatlan, Sárkány ezt aligha adta el életében és az özvegy anyának ez nagy is lett volna."

Egy magyar vértanú.

Quid sortis splendora tumes, homo? Vitrea sors est,
Summus ubi nitor est, summa ruina prope est.
(Fr. *Taubmann* verse Jesseniusról.)

Mártírok nemzete a magyar. Nincs nép a világon, melyből *„annyi szív hiába onta vért“* vallásért, egyéni meggyőződésért, becsületes szókimondásért, a politikai szabadság védelmezéseért, mint az utolsó négyszáz év alatt ennek az elárvult magyar földnek a népe. Sokszor gondolok reá, hogy ez a sok becsületes magyar elkerülhette volna a vértanuk sorsát, ha őseink — mikor a honfoglalás nagy munkájához fogtak — nem álltak volna meg itt, ahol most vagyunk, ezer meg ezer külső érdek és ellenséges hatás céltáblájául, hanem még egypár mérfölddel tovább vágtattak volna, például a svájci határig s ott alapítottak volna hazát nekünk, a zavartalan szabadság, a csöndes munka hazáját. A történelmet meg kell fizetni. A fényes nevek, a hősök, a nemzeti érdek és hangulat képviselői vérbe és bánatba kerülnek. Magasabb célokat csak nagy áron lehet elérni s minden nevezetes újításért, mely a nemzetek hitében, politikai életében, kultúrális fejlődésében bekövetkezett, bizonyosan megszakadt valahol egy szív, — talán Jézusé, talán Kossuth Lajosé, talán Semmelweisé. Egy francia mondás azt tartja, hogy *„minden nagy vagyon mögött lappang valami, amitől megremeg az ember szíve“* és én négyszázéves multunk tanúsága szerint beszélek, mikor e mondást úgy módosítom, hogy minden kis nemzeti vívmányunk históriájában ott rejtőzik valami — egyszer több, egyszer kevesebb —, amit szívünk remegésével, lelkünk bánatával és igazságérzésünk lázadozásával olvasunk. *„Vér és vér mindenütt!“* — ahogy Széchenyi mondta. E három szó a magyar történelem kiskátéja.

A magyar mártirok sorába iktathatjuk a Jeszenszkyek egyik ősét, *Jeszeni*[1] vagy latinosan *Jessenius Jánost* is, kiről annál inkább megemlé-

[1] Következetesen így írta magát: *Jesseny* (vagy Jessenius) *à Jessen, eques Hungarus*, bár családjának többi tagja már akkor is a Jeszenszky alakot használta. (V. ö. *Ernyey J.* Századok, 1925. 199.) Megjegyzem azonban, hogy a tiszteletére vert érmeken (lásd *Rudolphi:* Recentioris aevi numismata, 1862., 111., hol az a helytelen megállapítás is olvasható, hogy Jessenius „ob motus seditiosos *a se excitatos* capite damnatus,“) — mindenütt „Doctor Joann. Jessensky de Magna Jessen“ olvasható, szintúgy az 1563-ban kelt armalisban (l. *Weszprémi:* II. 97.) és a páduai egyetem anyakönyvében (l. *Veress:* Matricula et acta stb. I. 93.) is csak a Jeszenszky név szerepel. *Picknek* alább említendő Jessenius életrajzában az van mondva, hogy az *eques Hungarus* címet 1608 óta használta, mikoris az érvágásról tett közzé egy dolgozatot, melyet Thurzó Györgynek ajánlott, kit rokonának nevez. Bizonyos, hogy magyar eredetére mindig büszke volt s ezt nem egyszer önérzetesen emlegette. Mikor Johann von Gersdorf (a prágai egyetem fiatal rektora) nem egészen megfelelő módon viselkedett vele szemben: megüzente neki, hogy ő *eques Hungarus*, ki másféle bánásmódhoz van szokva! (*Veress* könyvében [228.] a német nációval történt kelletlenségek jegyzőkönyve is közölve van.)

kezhetünk e lapokon, mert korának *első természettudósai és orvosbúvárai* közé tartozott s mert ma már csak igen kevesen tudnak róla. Előéletéről röviden csak annyit, hogy Jeszeni vagy Jeszenszky Boldizsár túrócmegyei szolgabíró fia volt, középiskoláit Boroszlóban, a felsőbb tanulmányokat pedig a lipcsei, római és páduai egyetemen végezte. *Veress Endre* adatai szerint 1588 december 7-én iratkozott be a páduai egyetem artistái közé, ide pedig a vittenbergai egyetemről jött le, melyre már négy évvel azelőtt (1584) iratkozott be. Az egyetemi tanulmányok elvégzése után egy darabig Boroszlóban gyakorló orvosként működött, honnan nemsokára a vittembergai egyetem tanári székére hívták meg; itt kilenc évig működött s egyidőben az egyetem rektora és a szász herceg udvari orvosa is volt. A vittembergai egyetem (a jénaival együtt) abban az időben az orvosi tudományoknak európai hírű centruma volt, Paracelsus tanainak s az iatrochemiának, tehát az igazi haladásnak, vezető iskolája. Nagy tisztesség volt ottan egyetemi tanárnak lenni, mit eléggé bizonyít az is, hogy Jeszeni távozása után az ő tanszékére egy másik elsőrangú tudóst: *Sennert Dánielt* hívtak meg. Jessenius itt és később a prágai egyetemen is rendkívüli szorgalommal írt és kutatott (több mint negyven kisebb-nagyobb önálló munkája s értekezése nyomtatásban is megjelent). Különös előszeretettel foglalkozott a bonctannal.[2] Ő fedezte fel a hereválasztót, *a septum scroti*-t, bár ezt a felfedezést még száz évvel később (1699-ben) is el akarta vitatni tőle két hollandi tudós *(Rau* és *Ruysch),* sőt még 1903-ban is *Töply,* az ö anatómiatörténetében.[3] A prágai egyetemen ő volt az első (1600-ban), ki emberi hullát boncolt és

66. Jeszeni János a prágai egyetem rektori díszében: fent jobbra és balra a Jeszenszkyek címerével. (Kilian Lukács metszete 1617-ből.)

[2] Már 1609-ben újra kiadta Vesalius kritikáját Fallopio megfigyeléseiről. Ebben a munkájában többek közt egy ismeretlen adattal magyarázatát adja Vesal rejtelmes jeruzsálemi útjának és Zakynthos (Zante) szigetén történt halálának is. (Lásd *Pick* Jessenius-életrajzában: Studien zur Geschichte der Medizin, 15. füzet, 172.)

[3] V. ö. *Neuburger-Pagel:* Handbuch der Geschichte der Medizin (II. 248). Ezzel szemben a mi kitünő alaposságú Weszpréminк (i. h. 104. old.) már 1778-ban rámutat, hogy Jessenius az ő egyik munkájában (Anatomiae Pragensis anno 1600 ab se solemniter administratae historia) világosan megírja, hogy „inter utrumque testem diaphragma quoddam est, veluti septum, seu membrana quaedam tenuis, extensa, quae testes, ne se inuicem collidant, separat". Cur itaque Ruyshius septum in scroto a se primum detectum fuisse gloriatur? — teszi hozzá Weszprémi.

utána százötven évig pangott az anatómia ügye az ottani egyetemen, úgyannyira, hogy 1688-ban az orvosnövendékek folyamodványban kérték az egyetemi hatóságot: adjon módot rá, hogy egyszer már boncolást is láthassanak! Akkor még ritka eseményszámba ment, ha az egyetemeken hullabontás esett. Az emberi hullák ritkák voltak, leginkább csak halálraítélt bűnösök vagy kisebb állatok hulláin tanulmányozták az anatómia titkait s a közfelfogás és a vallási előítélet sem kedvezett e tudományszak behatóbb mívelésének. *Jessenius* több ízben is boncolt a prágai egyetem *theatrum anatomicum*-jában többek közt két női hullát is. E boncolások szinte országos szenzáció erejével hatottak s az egyetem hatóságai is szívesen fogadták, mert a dolognak külföldön is híre terjedt s az egyetem tekintélyét, dicsőségét emelte egy-egy ilyen „látványosság“. A hatásos néznivalóról bőven gondoskodtak az intézők: a boncolótermet feldíszítették s a főváros legelőkelőbb embereit, az egyetem patronusait is meginvitálták a nagy spektákulumhoz. Ilyen alkalmakkor a legjobb verselők dicsőítő költeményeket intéztek Jesseniushoz, csak a prágai nők nem voltak nagyon megelégedve vele, sőt az egyik forrás szerint meg is átkozták a tudós professzort, azt kívánva, hogy a hóhér őt is úgy darabolja fel, mint ahogy ő teszi a nőkkel.[4] Ez az átok — nagy veszteségére a tudománynak és a magyar név jóhírének — mint látni fogjuk, valóban megfogant.

Jessenius más irányokban is kiválót nyújtott. *Nékám Lajos*[5] szerint munkái a bőrgyógyászat szempontjából is zseniálisaknak mondhatók, az orvosi tudomány akkori állásához viszonyítva. Anatómiájában behatóan foglalkozik az emberi bőr bonctanával s már jól megkülönbözteti a felhámot („cuticulát“) az irhától (cutis-tól). Szerinte II. Lajos (ki tudvalevőleg koraszülött volt), „epidermis nélkül“ *(absque cuticula)* született s ez az ómen már jelezte későbbi szomorú végét. Egy másik munkájában (mely Cögeler János disszertációjában maradt reánk) bővebben is foglalkozik a cutis és az epidermis közti különbséggel; kiemeli, hogy a bőr egy szervezetté tartja össze a testrészeket, lehetővé tevén azoknak egyforma hőmérsékletét s mindenütt egységes, bilateralszimmetrikus. Ő volt az első, aki a bőr betegségeit tudományos rendszerbe fogta s ez érdemét akkor méltányolhatjuk legjobban, ha a német bőrgyógyászat ősének és büszkeségének, *Hafenreffer*-nek harminc évvel később (1630-ban) megjelent munkájával hasonlítjuk össze, mely — régi jó német módra — hatszázoldalas ugyan, de telve olyan csodabogarakkal, melyek már az akkori időkhöz sem voltak méltók, így például, hogy a blennorrhoea ellen legjobb gyógymód: *deflorare virginem!*

Jessenius tragédiája ott kezdődik, hogy nem elégedett meg a vittembergai tanársággal, hanem az osztrák udvar légkörébe vágyott. Ezt el is érte, mert benső barátja, a nagy csillagász, Tycho Brahe, II. Rudolf jóindulatába ajánlotta s ez udvari orvosává nevezte ki, egyúttal pedig a prágai egyetemre is meghivatta. Tizenhét éven át a legnagyobb odaadással vezette ennek ügyeit, anyagi zavaraiból kisegítette s ezt maga az egyetem is elismerte, mikor tiszteletére emlékérmet veretett. Tudományos működésének 1618-ban szakadt vége, mikor is akarata ellenére

[4] *F. Pick:* Pragensia, II. (Prága, 1920.) 39. Az itt közölt képek egy részét is ezen lelkiismeretes, sok új adatot tartalmazó munkából vettem át; nehánya pedig saját gyüjteményemben is megvan.

[5] *Nékám L.:* A magyar bőrgyógyászat emlékeiből (1908) 43. és köv.

belekerült a cseh politikai és vallási forrongás kellős közepébe: a csehek őt küldték ki (mint magyart és protestánst), hogy a Pozsonyban összegyült rendekkel tárgyalásokat kezdjen. Jessenius semmit sem végezhetett, mert a rendek már oszlottak, nem is tárgyalt a magyar protestánsokkal, de azért Forgách nádor elfogatta, mert azzal vádolták, hogy a magyarokat fel akarta lázítani. Hiába tiltakozott — magyar nemesi voltát is emlegetve — a letartóztatás ellen, hiába erősítgette, hogy amivel vádolják, az öles hazugság *(sesquipedale mendatium)*: kocsira tették és fegyveres kísérettel Bécsbe szállították. Bécs város kapújában egy hadbíró („Feldcriminalrichter") vette át, ki Jeszeni kocsija előtt lovon ülve, csigalépésben *(testudineo gradu)* hurcolta végig a bámész emberek soka-

67. kép.

ságában az egész városon, hogy az embertelenül megalázó séta végén a Bailer-kapun levő toronynak szűk, sötét, pókhálóval ellepett cellájába zárják, melyben se szék, se ágy nem volt. A cella ajtajának kis ablakán csakhogy éppen kidughatta a fejét. Majdnem félévig tartották itt s ekkor a cseh rendek tiltakozására, minthogy úgysem tudtak rábizonyítani semmit, szabadon eresztették. Jessenius 1619 január 11-én érkezett Prágába, hol ismét átvette az egyetem rektori tisztét s a politikától ezután teljesen távoltartotta magát. A mártiriuma mégis elkövetkezett: neki mindenképpen bűnhődnie kellett.

A fehérmegyei csata (1620 november 8.) után a császári seregek Jesseniust és számos vezető cseh embert elfogtak. Megkezdődött a hóhérmunka. Huszonnégynek a fejét ütötték le (az egyik áldozat 90, egy másik 74 éves volt!), hármat felakasztottak, tizenhatan életfogytig tartó börtönt kaptak, egy öngyilkossággal menekült s a tömeges kínvallatás,

vérontás még abban az edzett idegrendszerű világban is Európaszerte óriási megütközést és felháborodást keltett. Ötvennél több röpirat, újság és kép hirdette az oly szent nevelésben s krisztusi tanításokban részesült II. Ferdinánd bosszúját.[6] Hiába járultak az elítéltek feleségei és apró gyermekei térdenállva, könyörgésükkel a császár teljhatalmú megbizottja: Lichtenstein herceg elé (67. kép), nem volt irgalom. Az uralkodónak mint a született zsarnokoknak általában, az volt az elve, hogy az érzelmek csak nőknek s gyermekeknek valók. Az ő „cuticulá"-ján rajta volt ugyan a Megváltó vallásának nagyszerű exterieurje, szívét azonban a határtalan gyűlölet jege borította.

Jeszeni mindvégig rendületlenül bízott szabadulásában. Életét nem féltette, folyton csak könyvtáráért aggódott, mint afféle vérbeli tudós. A prágai jezsuiták gondjára bízta azt, kik valóban megmentették a könyveket, de mindjárt szét is osztogatták maguk között „a sok pornyelés és fagyoskodás fejében". Ők már jól tudták, hogy a tudós tanárnak nem lesz többé szüksége se könyvre, se tudományra. Az időközben megejtett újabb tanúvallomások is mind megerősítették Jessenius ártatlanságát s a direktórium tagjai is kijelentették, hogy csak azért küldetett Pozsonyba: „um die Hungern zu ermahnen, dass sie nit sollen wider die Beheimen seyn". 1621 május 17-én mégis úgy szólt a borzalmas ítélet, hogy Jeszeni nyelve kiszakíttassék, azután teste felnégyeltessék, végül pedig feje vétessék. Szerencsére egykori páciense, a császár, „lényegesen" enyhítette a büntetést: nyelvét nem kell kitépni, hanem csak fogóval kihúzva levágni, a felnégyelést pedig csak a lefejezés után hajtsák végre, de testrészeit szögezzék az akasztófára, fejét pedig tűzzék a toronyra. Jeszeni volt a társai közt az egyetlen, kinek nyelvét eleven állapotában kivágták, mert hát ő kitűnő *szónok* volt és a császár ellen beszélt! Súlyosbító körülménynek vették, hogy kiváló képzettségű ember volt és hogy sokáig állott az udvar szolgálatában,[7] viszont vádlottársánál, báró Lobkovitznál — a főudvarmesternél — enyhítő körülményül szolgált, hogy soha semmit se tanult és szinte kivételesen együgyű *(„gar nit studiert, sondern ein pur lauter Idiot ist")*, ami természetesen nem zárja ki, hogy ezzel a kis fogyatékossággal is — mint főudvarmester — elsőrangú lehetett.

Jeszeni közvetlenül kivégzése előtt *Lippach*-ot, a Salvator-templom német (evangélikus) papját kérette magához. De ez az utolsó lelki vígasztalás sem ment végbe zavartalanul, mert a luteránus pap után azonnal két jezsuita is belépett az elítélt cellájába, hol azután nagy vallási disputa fejlődött ki négyük között s végre is a jezsuitáknak dolgavégezetlen távozniok kellett. Jeszeni özvegyember volt,[8] törvényes utódai nem

[6] L. *Ernyey* ismertetését (i. h.) és *Pick:* Pragensia, V., 132. és köv. old.

[7] Még pedig szinte hyperloyális odaadással, mert 1609-ben, mikor még II. Mátyást szolgálta (kinél úgylátszik nagy kegyben állott), levelet intézett a Pozsonyban összegyült magyar rendekhez (Epistola comitialis ad Ungaros, *Weszpréminél*, i. h. 108.), melyben kéri őket, hogy ne követeljék a német katonaság eltávolítását a magyar helyőrségekből, „wie es der Pöffel (a söpredék!), das vielköpfige Tier — wie es *Plato* titulieret — durchaus haben will" és ne legyenek hálátlanok a német katonák és hadvezérek iránt, kik az ő jóvoltuk érdekében annyit küzdöttek a törökökkel stb. [Igen valószínűnek tartom, hogy ez az epistola az udvari főembereknek, talán magának a császárnak a felszólítására íródott. Az *eques hungarus* szava talán jobban hat az elkeseredett magyarokra!]

[8] Felesége, Fels Mária (F. Ádám boroszlói polgárnak, a sziléziai kamara registratorának leánya) 1612-ben Sopronban halt meg, s egy ottani pap: Fuchsjaeger István tartott fölötte halotti beszédet, melyet Jessenius később nyomtatásban is kiadott. A fiatal asszonyt a soproni szt. Mihály-templomban temették el.

maradtak, de volt egy házasságon kívül született ötéves kisleánya, Julia, kihez nagy szeretettel ragaszkodott. Ezt a kislányt Jessenius kivégzése után a jóságoslelkű Lippach vette magához, miért később sok kellemetlenséget és zaklatást kellett elviselnie.[9]

Jeszeni nagy lelki nyugalommal lépett a vérpadra. Maga nyújtotta ki nyelvét a bakónak s még utána is, mikor ez a nyelvéből egy darabot már kivágott s a szája megtelt vérrel, tovább beszélt Lipachhoz, megköszönve, hogy mind a négy prédikátor elkísérte őt utolsó útjára és erősítgetve, hogy testének felnégyelése mitsem fogja őt zavarni a feltáma-

Wie D. Jessenij Cörper geviertheilt, vnd auff die strassen gesteckt ist worden.

68. kép.

dásban. Sokkal jobban sajnálta, hogy kivágták a nyelvét, mellyel oly sok sikert és dicsőséget szerzett, királyok, császárok és fejedelmek előtt szónokolva.

A lefejezés után csakugyan felnégyelték a testét, az egykorú metszet („Eigentliche Abbildung desz Process der Pragerischen Execution")

hol emléktáblát is állítottak neki, de ezt később (valószínűleg 1703-ban, a többi protestáns halott emléktábláival együtt) a jezsuiták eltávolították onnan. Lásd *Pick* életrajzában, 182—184.

[9] Örajta keresték t. i. Jeszeni megtakarított pénzét és egyéb apróságait (3 aranyláncot, 200 aranyat, 200 tallért, néhány aranygyűrűt, „zwei güldene Groschen, einen mit des Pfalzgrafen und den andern mit *Beetleem Gaboris* Büldnis" stb.), abban a föltevésben, hogy J. ezeket az értékeket Lippach kezére bízta halála előtt. Bármennyire kutatta is az osztrák hatóság e hagyaték hollétét, soha többé nem került az meg.

bizonysága szerint. Testének egyik darabját később a prágai lóvásártéren a (*Roszmarkt*-on) karóra akasztották, ott rothadt sokáig, bűzt és borzalmat terjesztve. Fejét — úgymint tizenegy társáét — a prága-óvárosi híd mellett levő toronyra, a „Brückenturm"-ra tűzték ki (69. kép) és sokáig ott hagyták, de Gusztáv Adolfnak lipcsei győzelme (1631) és Prága elfoglalása után barátai nagy tisztességadással eltemették. Csak egyik forrás mondja ettől eltérőleg, hogy feje „auf Pressburg, umb alda angespiest zu werden, zugeschicket worden", hogy így a pozsonyi magyaroknak is jusson egy kis darab a lélekemelő erkölcsi leckéből.

69. kép.

Ehhez a szomorú históriához még csak azt teszik hozzá az egykorú följegyzések, hogy II. Ferdinánd egy teljes hónapig törte a fejét azon, hogy jóváhagyja-e az ítéleteket s mikor „mindent meggondolt", akkor *reszkető kézzel és könnyes szemekkel* aláírta a vérfagyasztó szentenciát és a kivégzés óráiban buzgó imákat intézett Maria-Zellből ahhoz a legfelsőbb atyához, kinél minden földi botlás számára kész a bocsánat: „*dass sie glücklich sterben*"...

De mit tartsunk mi e reszketésről, e könnyekről s erről az imáról, mikor azokat a rettenetességeket olvassuk, melyek még csak ezután következtek Csehországra, honnan több mint harmincezer család futott világgá, Németországba, Svájcba és egyébüvé, vagyont s minden egyebet otthagyva, csakhogy az áhítatosan imádkozó császár keze utól ne érje őket?

Arányi Lajosról.

Jószív, önzetlenség, meg nem tántorodó becsületesség, olthatatlan tanulni és tanítani vágyás, művészi érzék, sokoldalú tudás és mélységes hazaszeretetet jellemezte hunyadvári Arányi Lajost, a pesti egyetem kórbonctantanárát (1812—1887). Apja, a Metternichet imádó erdélyi szász (*Lostajner Antal* kir. sópénztárnok) még „jakobinusok"-nak csúfolta az 1825. évi országgyűlés szabadelvű magyar képviselőit s élte fogytáig gondosan símára borotválta arcát, mert mindenkit revolucionárius kurucnak nézett, aki magyar módra szakállt s bajuszt hordott.[1] A fiú már egészen fiatal korában letette német nevét, mely legrégibb alakjában *Lahnsteiner* volt,[2] utolsó órájáig a magyarságért élt-halt s azt lehet mondani, hazaszeretetének lett áldozata. Hogy mennyire magyarérzelmű volt, azt az is bizonyítja, hogy magyarul nem tudó barátait (péld. dr. Joffét és Seidl Manót, az osztrák tanárt, ki 1855—60-ig az általános kórtant és gyógyszertant adta elő a pesti egyetemen), naponkint ingyenes órákban a magyar nyelvre tanította, a régi Rókus-kórházi boncjegyzőkönyveket (az ötvenes években) nem németül, hanem latinul vagy angolul fogalmazta[3] s általában igen keveset írt németül, bár ez nagy könnyebbségére szolgált volna, mert ez volt az anyanyelve és sokáig tanult Bécsben, Münchenben (az utóbbi helyen festészetet és művészettörténelmet). Harminc évi tanársága alatt sok ezer boncolást végzett, 3500 kórbonctani készítménnyel szerelte fel múzeumát, továbbá 60 festménnyel és számos viasz- meg gipszkészítménnyel is, melyeket mind ingyen készített „pour la gloire de la patrie" (ahogy félig tréfásan, félig komolyan mondani szokta). Egyik pártfogója *Stáhly Ignác*, a maga korának kiváló sebésztanára volt, kinek betegeit (a műtét előtti és utáni állapotban) nagy számmal rajzolta le Arányi, sőt a nevezetesebbeket le is festette a sebészi intézet számára; másik protektora István főherceg, kinek kegyét egy 32 foliótáblára rajzolt és festett „Myoplastica" című eredeti bonctani mun-

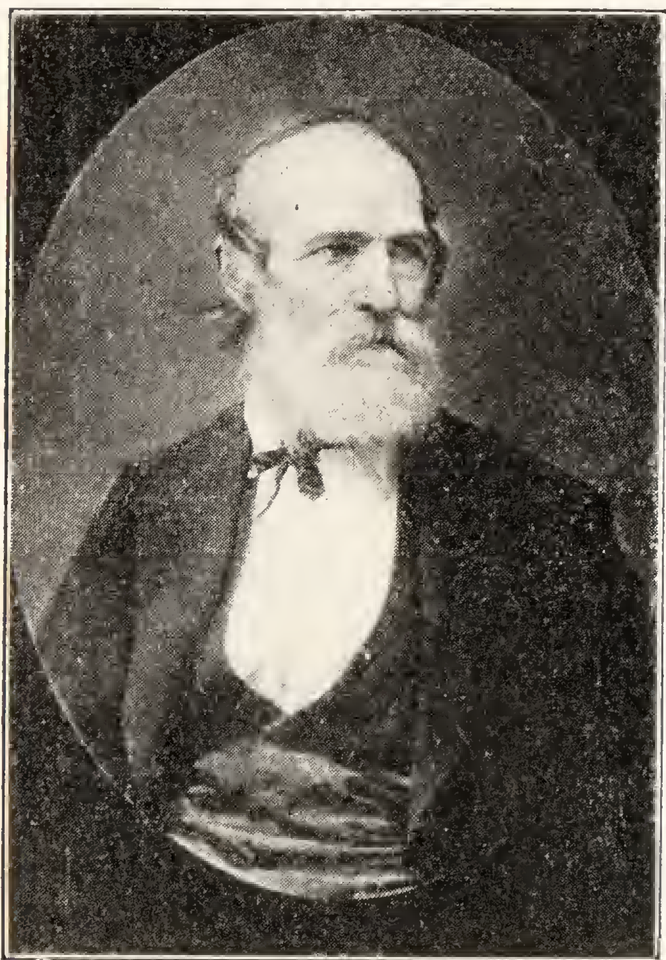
[1] L. *Toldy László* szép megemlékezését Arányiról (Gyógyászat, 1887. 655.). — *Entz Béla* t. barátom, kinek e helyütt is kifejezem köszönetemet Arányira vonatkozó érdekes adataiért, azt írja nekem, hogy „A. L. apja igen *kaisertreu*-ember hírében állott s egyik fia (Arányi Lajos fivére) tréfásan úgy jellemezte, hogy az apjuk roppantul szerette ugyan a gyermekeit, ha azonban a császár azt parancsolta volna, hogy a gyermekek fejét le kell vágni és be kell szolgáltatni Bécsbe, az öreg a parancs vétele után szó nélkül kiment volna a konyhába s konyhakéssel levagdosta volna a gyermekei fejét; ha pedig a felesége egy szót mert volna szólni, a következőkkel nyugtatta volna meg: „Mein Kind, ennek meg kellett történnie, mert így parancsolta a császár!"

[2] Lásd erről Arányi L. érdekes megjegyzését „Vajda-Hunyad vára 1452. 1681. 1866., szóban és képben" (Pozsony, 1867.) c. munkájának előszavában, V. lapon.

[3] *Entz Béla* adata.

kájával nyerte meg. Arányi Lajos vetette meg az egyetem kórbonctani gyüjteménye alapját,[4] nagyszámú saját praeparátumával, melyekhez a palackokat, a borszeszt, sőt a helyiséget is maga szerezte s hat éven át a saját szegényes zsebéből fedezte, mert az öregebb tanárok rossz szemmel nézték az új *terra incognitát:* a kórbonctant s a kórbonctani múzeum számára egy talpalatnyi zugot sem engedtek az orvoskar épületében. A pártfogók és megértők csak később érkeztek meg — a Bach-korszak tanárainak személyében.[5]

Arányi volt az, ki (*Rokitansky* tanítványa lévén) elsőnek foglalkozott nálunk a kórbonctannal, mint tudománnyal, s ő írta meg az első magyarnyelvű kórbonctant is, ami természetesen a kórbonctani új magyar műszavak alkotásának nehézségeivel is kapcsolatos volt. „Jóformán mindent saját erejéből tartott fenn és sokáig egyáltalán semmi fizetést vagy intézeti dotációt sem kapott" — írja róla *Entz Béla* s ezt mondja első életírója és tanítványa, *Chyzer Kornél* is.[6] Nem szándékozom tudományos érdemeit bővebben méltatni; ezt nálam sokkal illetékesebbek is megtették már, így elsősorban másik tanítványa és tanszéki utódja, *Genersich Antal,* ki következőleg jellemzi őt: „A kórbonctani tanszék első képviselője s megalapítója Arányi Lajos volt. Ha végig tekintünk azokon a nehézségeken, melyekkel Arányinak küzdenie kellett, míg a kórbonctani tanszék utóvégre mintegy húsz esztendő mulva rendes tanszékké lett (1861), külön tanársegédet (1862), külön szolgát (1868) kapott és egy szerény 3 szobából álló dolgozdával el lett látva; ha hozzá tesszük még azt is, hogy hullaanyagát sok utánjárással innen-onnan kellett összeszednie, míg végre a városi Szent Rókus-kórház tűrt vendége lett: úgy őszinte tisztelettel leszünk azon férfi iránt, ki szívós kitartással, lelkesedéssel és nagy idealizmussal a kórbonctant oly felette kedvezőtlen külső viszonyok között hazánkba átültette és meghonosította. Gyakorlati irányú tanítása által nemcsak hallgatóival kedveltette meg a tárgyat, hanem a hazai orvosok között is terjesztette, részint magánleckék és előadások, részint az által, hogy a budapesti orvosegyesületben és a magyar orvostermészetvizsgálók vándorgyűlésein hirdette szóval és írással. Ő tanító volt a szó legnemesebb értelmében, ki szerette hivatását, szerette tantárgyát és szerette tanítványait, kik benne a legjobb barátjukat tisztelték. E szeretetének kifejezést adott az által is, hogy akkor, midőn

70. Arányi Lajos öregkori arcképe. (Fénykép után.)

[4] A budapesti I. sz. kórbonctani intézet múzeuma még ma is igen sok értékes praeparatumát, továbbá magafestette bonctani tábláit őrzi.

[5] *Toldy L.* (u. o.)

[6] *Chyzer Kornél:* Megemlékezés Arányi Lajos és Örley László felett. (Bpest, 1888.). *Entz Béla* idevonatkozó értekezése a „Magyar természet-, orvos-, technikai stb. orsz. congressus referatumaiban" (1925.) jelent meg.

tanszékétől megvált 1874-ben, 3000 frtnyi alapítványt tett, melynek kamataiból a legjobban fogalmazott boncjegyzőkönyv és a legsikerültebb kórszövettani készítmény szerzőjét jutalmazzák. Tanítási kedve arra is ösztönözte, hogy tárgya mellett a jogászoknak a törvényszéki orvostant, a papnövendékeknek a *medicina pastoralist* előadja és ezen felül szóval és írásban buzgólkodjék az életmentési ügy körül. Iskolát nem alapított s nem alapíthatott, mert azt az akkori mostoha viszonyok között a kellő vizsgálati anyag és segédeszközök hiányában s tegyük hozzá, az egyetemi tanulmányi rendszer mellett nálánál még nagyobb lángelmék sem tehették."

Mindezekhez csak azt teszem még hozzá, hogy egy a maga rajzaival ellátott bonctani és kórbonctani kézirata (1840-ből) a budapesti egyetemi könyvtárban található, az életmentésre vonatkozó rajzai, festményei pedig a budapesti mentőegyesület birtokában vannak. Annyi bizonyos, hogy Arányi sokratesi modorban, nagyképűség nélkül író és oktató, kitünő tanár volt, ki tanítványaival meg tudta szerettetni a pathologiát s talán ebből magyarázható, hogy az ő keze alól kikerülő magyar orvosok jóval többet tudtak a kórbonctanból, mint a közvetlenül utánuk következő nemzedék.[7]

Szinnyei munkájában („Magyar Írók") azt olvassuk, hogy „a szünnapok alatt Arányi hazánkat és a birodalom összes tartományait begyalogolván, néprajzi s nyelvészeti ismereteit öregbíté s megismerkedett a népies gyógymódokkal és helyhez kötött nyavalyákkal is, úgyhogy száz ívnél többre szaporította útleírását, melyet saját rajzaival látott el". Nagyon érdekelt ezeknek az útijegyzeteknek, naplóknak a sorsa, azért is nemrégiben a tudós tanár leszármazottjaihoz fordultam, de ezektől azt a szomorú értesítést kaptam, hogy a családtagok — „nehogy a naplók avatatlan kezekbe kerüljenek" — a sok-sok néprajzi, orvosi, építészeti stb. megfigyelést és rajzot tartalmazó följegyzéseket (minek utána 35 éven át hűségesen őrizték), egy szerencsétlen órában megsemmisítették, elégették. Így hát én e naplónak már csak csekély töredékét láthattam, de ezekben is több olyan adat van, mely megérdemli, hogy legalább kivonatosan közöljem, — olyan adatok, melyek részint az embert magát, részint a pesti egyetem orvosi karának akkori viszonyait jellemzik.

Az embert magát jellemzik a sok helyen található (többnyire latinnyelvű) aranymondások, életreguláк, humoros följegyzések és anekdoták, melyeket itt-ott jártában hallott s a maga okulására vagy mulatságára leírt. „Repetitio est mater studiorum", „Fortior est qui *se*, quam qui fortissima vincit moenia" (Horatius),[8] „Ut praesentem diem bene transigas,

[7] Érdemesnek tartom itt megemlíteni, hogy a törvényszéki előadásaiban kutyakísérletekkel is demonstrált egyet-mást. Kórbonctani tankönyvének előszavában u. i. azt mondja, hogy 14 év alatt több százra menő törvényszéki boncolatot végzett és 24 eleven kutyán tett (tanítványai jelenlétében) odavágó kísérleteket. Ebben az előszavában azt is megemlíti, hogy mikor a tragikus sorsú gróf Teleki László agyonlőtte magát s szobájában hanyatt fekve találtatott, egy különben „igen tudományos és tapasztalt kartársa nagy tűzzel fejtegette, hogy T. L.-t csakis más lőhette agyon, mert aki ezt önmagával teszi, az mindig arcra borul". „Csak lett volna a tisztelt ügyfél 48- és 49-ben a csatatereken; be sok arcra borultat látott volna!" — teszi hozzá Arányi: annak bizonyságára, hogy a szabadságharc alatt a harcvonalon is végzett szolgálatot, mi a következő naplókból nem bizonyítható, mert hiányosak.

[8] Erről a horáciusi mondásról megjegyzi, hogy a kolozsvári *magyar kapun* volt felírva; „Napoleon tudta, a magyar nemes nem tudta!"

statue eundem tibi supremum illuxisse", stb. 1861. évi naplójában azt írja, hogy a „Hep! hep!" (mivel a zsidókat szokták csúfolni) még a keresztes hadjáratok idejéből származik, mert a szentföldről visszatérő vitézek zászlóira az volt írva: „*H*ierosolyma *e*st *p*erditra!" (Elveszett Jeruzsálem!) 1864-iki erdélyi útjában hallotta az oláhokat illető következő latin gúnyverseket: „O Valachi vestri stomachi sunt amphorae Bacchi, Vos estis — Deus est testis — teterrima pestis!" és „Hic iacet ille Dacus, scelerum lacus atque Valachus. Hic qui transibis bis terque quaterque cacabis!" — és mindjárt oda is rajzol egy félig levetkezett embert, ki elvégzi ezt a nem éppen megtisztelő műveletet, a versezet magyar fordításával együtt.[9]

Arányi Lajos már diákkorában megkezdte az ő gyalogszerrel, kocsival, ladikkal való utazásait. Természetes, hogy ez a 30-as, 40-es években nem ment oly egyszerűen, mint manapság. Többnyire papi házakban szállt meg éjjelre s itt — miután kitünő bizonyítványait felmutatta — rendszerint szívesen fogadták; de sokszor útszéli korcsmákban vagy a szabad ég alatt kellett hálnia s étkeznie. Az 1835-iki napló szerint Pestről kiindulva, kocsin ment végig a Tisza—Duna közén egész Belgrádig, onnan a Bánságon végig Erdélybe és Nagyváradon át vissza Pestre. Már előre megtanult oláhul s ebben segítségére volt az is, hogy mikor a pesti „Három rózsá"-hoz címzett vendégfogadóból elindult, egy oláh strázsamester szép felesége került melléje útitársul a kocsira, kinek szelídségét, patyolat bőrét és mélabús oláh dalait szinte gyanús lelkesedéssel dicséri; de már a dabasi csárdában kissé lelohad a poézis, mikor másfél porció szénán, az asztal tetején kell aludnia. Ez csak afféle előgyakorlat volt, mert később (Erdélyben) az is megesett, hogy egész éjjel ázott a nyilt szekéren, hordók tetején aludt stb. Amerre jár, szorgalmasan lerajzolja az érdekesebb dolgokat, például a félegyházi szélmalom belső szerkezetét, a péterváradi selyemgyár berendezéseit, a szerbek, oláhok, törökök népviseletét, várak alaprajzát, templomokat és még sok egyebet, többek közt önmagát is teljes utazó fölszerelésében, hátizsákkal, távcsővel, köpönyeggel, nagy tarisznyával az oldalán, melyben az eledelek, a tiszta ing, a mosdó szerszám, a nagy „pisztoly" és más effélék voltak.

Az 1840. évből való kis napló a Velencébe, Páduába s Bécsbe tett útról való följegyzéseket tartalmazza. Sok jegyzet bécsi orvosi tanulmányairól és szegénységéről is („Ebéd drága, 50 krajcár" s hasonló panaszok), egyszersmind szorgalmasan folytatja szabad óráiban a nyelvtanulást, lehetőleg olcsó szerrel (egy francia kisasszonyt rajzra tanít, ez pedig őt franciára; Joffe barátjának magyar nyelvi órákat ad szerény honorárium fejében, melyből öthónapi ebédjét és ruházkodását fedezi; egy „zsidóné" oktatásáról is szó van, továbbá egy Hewett nevű angol orvosnak ad német órákat s az viszont angolra tanítja, amellett azonban Ovidiust olvasgatja s az óhéber nyelv titkaiba is belemélyed). Közben szorgalmasan látogatja a bécsi tanárok előadásait.

[9] „Aki itten elmész, székely-magyar, német, Sz . . jál a sírjára kettőt, hármat, négyet!" — Mindkét gúnyversnek több százéves multja van. Az elsőt egy 17. századbeli, hollandi kiadású könyvben olvastam (címe nem jut most hirtelen eszembe), a második pedig még régibb s állítólag Szamosközitől származik, de némileg eltér az Arányi-följegyezte versikétől, ilyenformán: „*Epitaphium Michaëlis vojvodae:* Hic jacet ille ferus, latro merus et Nero verus, Cacus, atrox Dacus, scelerum lacus ille valachus. Hic qui transibis, bis terve cacabis et ibis." (V. ö. *Mikó:* Erdélyi történelmi adatok, III. 39.)

Legkimerítőbbek az 1849-iki viharos esztendőből való jegyzetek, — sajnos, csak júniustól kezdve. Megérdemli, hogy szószerint is közöljek belőle egyetmást; itt-ott kihagyásokkal:

„*1849 július 5.* A ludoviceumi kórházban igazgató-főorvossá lettem (eddig csak rendelő valék). Havi fizetés mint régi kapitánynak: 100 forint. A megtért *Entz Ferinck*[10] főorvosi állomást szerezheték Budán a hadi kórházban; Joffét és Kielbergert főorvosokká tetetém. Buzai főorvos osztályán kórházi fene uralkodott; Joffe, ki ez osztályt egyedül vevé át, kétségbe esett; nekem kellett őt istápolnom. Flór (Ferencz) hadügy-egészségi osztályfőnökömmel ismét s újra civódásom vala. Ez az egyetlen ember Földvári Lajoson kül, kivel gorombán kell bánnom, mi a hagymáz által fölingerült valómra igen károsan hat. Obonyai (egyenesszívű, de részeges, nyers törzsorvos), ki egy bécsi Josephinumhoz hasonló orvosi tanodát akarna fölállítani, megszólított, hogy abban kórbonctant adjak elő, mint 120 forint havi fizetésű és őrnagy-rangú tanár. Én e tanárságot, mint alkalmasint csak ideiglenest, csak úgy vettem volna át, hogy az egyetemtől 2—3 évig dispensatiót vagy Urlaubot vettem volna, mely idő alatt ott engem Málnay helyettesített volna. De Obonyai azt óhajtja, hogy mondjak le az egyetemről, mert ha jönnek és győznek az oroszok: akkor futok és szököm Kossuthtal, ha nem jönnek, majd egyéb foglalatosságban lelem meg hasonló kenyeremet; ha pedig ellenben az egyetemnél maradok: akkor a muszkák győztével megbukom, elűzetvén pedig bár nyugott, de oly állapotban maradok, melyben a hazának oly kitűnőleg, mint itt, nem szolgálhatok. Én nekem elhatározott szándékom a hazának kitelhetőleg szolgálni s miután most a katonai pályán több szolgálatot tehetek, mint a pusztán egyetemi polgárin, lemondandok tanszékemről, hol egyébként a physiologiára is volna kilátásom, mert *Schordann* megszökött, és megyek a katonasághoz. A kórbonctannak kigőzölgése ártalmas lévén, szeretném, ha a gyógyszertant adhatnám elő, vagy a kórbonctant csupán elméletileg Obonyaiéknál. *Balassa* minap fölszólított, hogy ajánlanám szolgálatomat a *kóráptannak* előadására, erről Obonyai (noha a lépéseket megtevém) lebeszélt. Baj, hogy Obonyai Balassával nem áll jó lábon. Baj, hogy Obonyai Málnayhoz nem szít, kit helyembe tolhatnék be kórbonctanárnak vagy legalább bőfizetésű segédnek. Baj, hogy Obonyai ezen dolgokkal el levén halmozva, még maga sem látszik ezen hadi tanodával tisztában lenni. Baj, hogy a közelgő oroszok minden tervezgetést dugába döntendenek.“ (Későbbi bejegyzés: „Obonyai egy őrnagygyal házsártoskodván, megmutatá, hogy igen nyers és indulatos ember, rendező tehetséggel meg éppen nem bír, miért is letétetett az összes kórházak igazgatóságáról s csupán a Károly-kaszárnyai kórházat igazgatja.“) „Flór elbizakodó ember lévén, egy sereg ellenséget szerze magának és hadi osztályfőnökségéből letétetik s jött helyébe *Lumnitzer*,[11] ki nem csupán bánásmódjával, de mély belátá-

71. Arányi Lajos útrakészen. (Saját rajza, 1835. évi útinaplójából.)

[10] Lásd alább.

[11] „Görgei fővezér és hadügyminiszter méltó kedvence“, írja róla egy másik helyen. Ismeretes, hogy Lumnitzer Sándor, a későbbi egyetemi tanár, volt az, ki Görgeinek az ácsi ütközetben kapott fejsebét is kezelte.

sával és tudományos műveltségével is sokszorosan felülmúlja Flórt . . . Győrnél csatát vesztettünk; az orosz Tiszán-innen Mezőkövesdig tört előre. Pesten veres posztó keresztet látni számos ember ruháján s kalapján, kik a keresztes háborúba, a népfölkelésre sietnek. A pestiek szegényei: a Ferenc- és Józsefvárosiak lelkes hazafiak, de a vagyonos Leopold- és Terézvárosiak félénk schwarzgelbek... Reggel 7-től a (kórházi) osztályokon operálgatok, 10—11-ig Encz, Joffe s Kielberger számára anatomia chirurgicát s operatio-tanítást gyakorlok a csupán 3 napig tartandó hullán. 11-től félegyig Balassánál tábori sebészet hallgatása. Ebéd a váczi úton, a „Czifra zsidó“ korcsmájában.“

„*Július.* Búsan kezdődik a hónap. Kossuth maga kijelenti, hogy a külnemzetekre nem lehet támaszkodni s csupán a népfölkeléstől függ szabadulásunk. Egész nap irgalmatlanul esik az eső; menekülni, dolgait végezni iparkodik ki-ki; kocsik nem kaphatók; mint más, úgy én is lecsepülve érzem magam; a Ludoviceumba két ízben kell ki- s begyalogolnom. Nagy küzdelem van: menjek-e vagy nem? *Argumenta pro:* 1. Érzem, magamban, hogy mint műtő hasznot hajthatok hazámnak. 2. Ha elvész is ügyünk, átvágjuk magunkat Olasz- és Törökországba, hol mint kalandor egy darabig eltengődöm, vagy onnan Amerikába menekülök. *Argumenta contra:* 1. sípolyom, 2. typhusom volta miatt minduntalan le kell feküdnöm, 3. sattnya testemmel nem kereshetek majd annyit, amennyi élelemre szükséges stb. *Július 20:* Mi Ludoviceumbeli orvosok 200 igen erősen sebesült oroszt vagyunk kötelesek mindaddig ellátni, míg számukra osztrák orvosok jövendenek. Orosz orvos csak egy van. Hat darab katonaborbély ugyan van velük, de ezek nem értik a kötözést, valamint az én főorvosaim se igen. *Július 21:* Ötödik műtétem (czombcsonkítás) egy valóságos tatáron, kinél az izmok hájtalanok, s mint a marhánál olyan ropogósak voltak, 12 ütér vala alákötendő. Egy ember ma egy plakátot olvasván, azt mondta: „Das ist doch infam!“ Erre befogaték egy a háta megett álló civilista által. Tegnap megparancsoltaték minden lakosnak, ki nemzeti zászlót tűze ki Kossuth megjöttekor, hogy mostan sárga-feketét szegezzen ki. Be furcsa, szokatlan külleme van most a Váczi-, Híd- s Dorottya-utczáknak. Furcsa, míg a szem hozzá nem szokik!“

„*Augusztus 3.* A kofák tíz forint magyar bankjegyért nyolcz németet adnak, a zsidók csak ötöt. Zwangs-nótákat[12] az óbudai kofák el nem fogadnak, noha haditörvényszék elejébe idézte(thetnek). *Augusztus 25—27:* Feküdtem lázas és erős csikarással, időmet olvasgatással és szegény jókor elhunyt kedves Amálkámrai bús visszaemlékezéssel töltém. Nőm, gyermekem és hazám elvesztése egy év fordulta után! — *Augusztus 31.* Aki hív maradt a császárhoz, az most régi hivatalába visszalép, sőt magasabb polczra is emeltetik, kiket ha a psychologia és aretologia kémszereivel vizsgálunk, többnyire *sublimatum sphacelei coloris*-ra akadunk; kik a lázongókkal tartottak, azok (számos ezren!) kenyértelen és jószágtalan földönfutókká lettek. A tisztviselőknek, kik királyi (nem megyei) hivatalba voltak [mert az utóbbiak egyszerüen elűzettek „elender Lump“ vagy „Kossuth-Hund“ czímmel, a főispánytól le a porkolábig] — igazolniok kell magukat. Kik a ministeri hódolatot aláírták, azok elvesztik kenyerüket; szerencse, hogy én alá nem írtam! [Azután szószerint közli azt a meglehetős hosszú németnyelvű beadványát, mellyel igazolta

[12] Szükségpénz, minőt az osztrákok kibocsátottak.

magát a hatóságnál.] *Szeptember 12—22-ig:* (beteges állapota miatt délután nem jár be a kórházba; szabad idejét arra fordítja, hogy *tizenöt nyelvű szótárába* beírja a latin és orosz részt). *Szept. 23:* (hajóval Pozsonyba utazik, édesanyja látogatására. Útjával meg van elégedve, csak az bosszantotta nagyon fel, hogy mikor este alvásra a hajó belsejébe vonult, egy pökhendi osztrák tiszt ráförmedt, hogy miért nem üdvözölte őt és „szépjeit" kalaplevéve!) — *Okt. 6:* „Balassa, ki Kossuthnak két egyént havi szolgálatra ajánla, három hóra az új épületbe zárva. Ő, Bugát és én fizetésünknek csak egy harmadát húzzuk, holott a többi tanár egész fizetését kapja." *Okt. 23.* (azt írja, hogy Kézsmárk történetével foglalkozik). *Okt. 26:* „Nem elég, hogy az egyetemi tanácsnak adtam be purificatiómat, meg a Kriegsgericht és fegyelmi bizottság előtt is kell magamat purifikálni. Hogy az egyetemi tanács azon tizenkét tanár közé nem sorozott, ki egész fizetését húzza, néhány nap levert, de most régi kedvem újra derül"... „Október utolsó hete igen lesujtó volt, mert fizetésemtől és hivatalomtól függeszte fel az egyetemi tanács. Purificatiónkat az egyetemi tanács ítélé meg, nehogy a hadi törvény elejébe idéztessünk. Ez szerencsésen el is akart engem temetni, mely (temetési) pompánál *Tognio,*[13] esküdt ellenségem, a magáét férfiasan megtevé. *Dec. 14:* „Dans les premières semaines de ce temps j'étais triste, parcequ'il me fallut faire des dettes, ce que je n'avais fait depuis plusieures années, et parceque je savais, que je ne puisse pas faire des pas pour faire avancer mes affaires, car le *Baron Geringer*[14] (le plénipotentiaire de sa Majesté) sera informé par Tognio, mon plus grand ennemi... Mais comme optimiste je deviens enfin gai de ce qu'il me faut souffrir pour le bien commun, que je devins martyre de notre pauvre patrie." [Azután elmondja, hogy unalmában gipsz- és agyagmunkával kezd foglalkozni; jól megy a dolog s jövőben kórtani tárgyakat fog ilyen módon készíteni. Viasz-, ólom- és guttaperchamunkákkal is kísérletet tesz, szegényes lakását azonban nem tudta fűteni s hogy egy kis pénzre tegyen szert, Joffe kollégáját magyarra és földrajzra tanítja.] *1850 február 5:* „Mondják, hogy a magyar aristokratia sympathiáját bíró Windischgraetz jövendene ismét Magyarországra főhadikormányzóul (Haynau helyett). Mindenkit, ki honvéd volt, irgalom nélkül besoroznak: urat, szolgát, épet, csámpást. Ma helyeztetett vissza Balassa az ő tanszékébe. Jakobovics és Wagner szinte

[13] *Tognio Lajos* mint önzetlen, ideális törekvésű tudós (különösen a hazai ásványvízelemzés és a fürdőügy felkarolása terén) érdemeket szerzett. Élénk előadása és gyönyörű latinsága, mellyel Hartmann Fülöp általános kórtanát fejtegette, megragadta a hallgatóság figyelmét, ebben azonban része volt tréfás-szatirikus megjegyzéseinek is, melyekkel az akkoriban Sauer és Balassa által képviselt újabb kórtani irányt illette. Ellenben mint magyar ember és hazafi nem igen tündökölt, sőt odaadó szolgája lett az abszolutizmusnak. Maga elé citálta azokat az egyetemi hallgatókat, kik alacsony magyar kalapot hordtak, kossuthszakállt eresztettek vagy a nevüket megmagyarosították, ellenben nyilvántartotta a *gutgesinnt* medikusokat, kik borotválkoztak. Balassának sem volt jó embere, s Korányi Frigyes, mondja, hogy különben sem becsülte sokra, csak afféle „sebész-virtuóz"-nak tartotta, kire az egyetemnek semmi szüksége. Egyebek közt *Tognio* volt az is, ki mint *kinevezett* orvoskari dékán az ismert „Gleichberechtigung der Nationalitäten" jelszóval a német nyelvet erőszakolta az orvosi kar ügyviteli nyelvévé s mint Poór Imre írja, *Sauer* volt az egyetlen tanár, ki akkor ezen indítvány ellen mert szavazni. Ugyanaz a Sauer, kit akkoriban a császári kormány szintén megfosztott tanári székétől, mert az egyetem részéről a Kossuth-kormányhoz intézett hódoló feliratot aláírta.

[14] *Báró Geringer Károly*, Magyarország helytartója.

megkapták taníthatási engedelmüket, csak én szegény pechvogel vagyok még a sorompón künn. *Márc. 28:* Ma először mentem ki aranyeres bajom óta (melyet Balassa operált). Hazajövet örvendetes hírrel lep meg dr. Havas, mondván, miszerint tennap kimondaték rehabilitatiom. *Ápr. 2-án* kaptam meg ideiglenes visszahelyeztetési engedélyemet, 8-án tartám első előadásomat. *Ápr. 17:* Az orvosi egyesületnek meghagyatik a kormánytól, hogy a törvényszéki orvosok számára bizonyos utasítványt dolgozzék ki. Ezen munkának legnagyobb része reám bizatik. *Ápr. 24:* Flórnak és Terczinek gyermekeket bonczoltam (15 p. frtért); báró Wesselényi Miklóst bonczoltam és be is balzsamoztam (55 p. frt).[15] Saját pénzemből a kórbonctani intézet könyveire 75 frt 40 krt előlegeztem. *Ápr. 27-én* kaptam meg a k. k. Kriegsgerichttől purificatiómat s így ismét be vagyok helyezve régi rendkívüli tanárságomba, 750 p. ft. fizetéssel. Április és május hónapban példátlan szorgalommal és kitartással tanulom Rokitanskyt.[16] *Július 23:* Ma fejeztem be tanításomat ez idénre.

A kórbonctanban óriási előhaladást tevék, mert *a)* az egész Rokitanskyt átolvasám, kivonogatólag, *b)* a crasiologiát az idén tanultam meg először,[17] *c)* a csontbajokkal is csak most jöttem először tisztába, *d)* nemkülönben a szív- és edénybajok csiklándósabb szakaszaival. E hó utolsó előtti hetében nyilatkozatot kellett nyújtanunk az akadémiai[18] magistratusnak *a)* kineveztetésünk felől, mert a rendes tanárok bennünket rendkívülieket nem ismernek el tanárakul; *b)* viszonyunk felől a rendes tanárok iránt, kik minket soha nem hívnak meg a facultási gyűlésbe. E hó utolsó hetében *Balassa* valamely kórtörténetet fordíttatott franciára, mely ügyet *Joffe* vitt. Szegény *Encz* ismét küzdelemre van átkozva. Segédem akar lenni (ő az egyetlen recurrens), de Rupp és Tognio intriguálnak.[19]

[15] Az 1856. évi naplóban (báró Palocsay Sándor hullájának balzsamozása alkalmából) említi, hogy ekkor úgy végezte a balzsamozást, hogy a hullát először is száz órán át arsensavas kali oldatában (Solut. arsenatis kalii) áztatta, azután a fejét még külön 12 órán át sublimatnak borszeszes oldatában („de ez kevés" — teszi hozzá, — 20 óra kell ! !), a pólyákat (60 rőf keskeny és 30 rőf széles) 3 font kopállakkal itatta át s végül még 10 pengő ára „szagos füvet" is felhasznált. — Arányi nagy művész volt a balzsamozásban s nem elégedett meg a tetem injectiójával, hanem ki is festette az arcot, a szemhéjak alá pedig kagylóhéjat szokott volt tenni *(Unio pictorum* kagylóját), hogy a szemhéj be ne süppedjen s több más apró fogást is alkalmazott. Ismeretes, hogy egyik elhunyt kis fiát, Zoltánt, kit nagyon szeretett, szintén bebalzsamozta s kis székére ültetve, teljesen felöltöztetve, éveken át egyetemi dolgozószobájában tartotta. Szczitovszky János hercegprímást és Ferenc József legidősebb leánykáját, Zsófia főhercegnőt, is ő balzsamozta be. Más alkalommal valamelyik budai szerb püspököt kellett bebalzsamoznia, kinek hulláját azután két heti közszemlére tették ki a templomba; a hulla azonban erősen arteriosclerotikus volt, a balzsamozás nem valami fényesen sikerült s Arányi félt, hogy baj lehet a dologból; azért is hűséges szolgáját, *Loidl*-t, az egész időre oda állította az ájtatos hívők közé, hogy ha valamelyik nagyon közel férkőznék a ravatalhoz, elhessegesse onnan. *(Entz Béla adata.)*

[16] Egy másik helyen azt mondja, hogy mindennap reggel fél 6-tól fél 8-ig s délután fél 4-től 7-ig olvasta Rokitansky könyvét, dr. Joffe barátjával együtt.

[17] *Crasio-* (vagy *craseo)*-logia: Rokitansky krasistana.

[18] (Egyetemi.)

[19] Akiről itt szó van, nem más, mint *Entz Ferenc* orvosdoktor és híres pomologus (később a budai országos szőlészeti iskola és vincellérképző igazgatója), id. *Entz Gézá*-nak, a jeles zoologusnak atyja, A. L.-nak unokatestvére. A napló egy másik helyén (július elején) is azt mondja, hogy „Entz lemondott minden bureaucratikus életről s nekem leend assistensem", de Tognio és Rupp ellene vannak (csakhogy őt bosszantsák), arra hivatkozva, hogy Entz öregebb, mint Arányi. *(Rupp* az államorvostan tanára.)

Geringernél voltam, ki nem lévén a dologról jol informálva, nem elégíti ki óhajtásom, de *Glatter*[20] szerencsénkre eligazítja a dolgot." *„Augusztus.* — Lostajner Károly[21] elhatározta magát az orvosi pályára s ezért őt bevezetni e tudományba, s mindarra figyelmeztetni, mire engem kellett volna egy tapasztalt jóbarátnak, főfeladatom. E szempontból őt egyszerre a propaedeutikus tudományok mellett a gyakorlatiakkal is megismértetem s minden előtt a boncztan- és kórboncztanon kívül a syphilissel és kisebb sebészi fogásokkal. Naponta 2—3-ig diktálok nékie latin nyelven, rövid, de kimeritő therapiát és elvezetgetem betegeimhez, kik most (több havi szünet után) ismét mutatkoznak. *Augusztus 6.* Először hivattunk meg mi, rendkívüli tanárok, a facultási gyűlésbe; de (ennek) oka csupán a tanórák elrendezése vala. — *Aug. 1—8-ig* a myoplasticum első 30 példányának összetevésén dolgozom Károlylyal. — *Aug. 10.* Magam ellen uszítám az egész orvosi kart az én őszinte nyilatkozatommal s ő[22] azt mondja, hogy kimondásom merő rágalom. Pedig mind igaz, a mit állítok, tudniillik, (hogy) midőn én nem hivatván el az orvosi kar gyűlésére, olly egyének határoznak az olly szükséges kórboncztan fölött, kik vagy közömbösek, s minden újságnak ellenségei, vagy kik a tudományt nemcsak haszontalannak, de még ártalmasnak és czudar charlataneriának is tartják, Engem *Schordann* hívott charlatannak *Virozsil* rectornál, mit a rector *Encz*-nek elmondott, midőn róllam *Encz*-től tudakozódék. Miután én gyógygyakorlatot nem űzök, a charlatanság csak a kórbonctanra vonatkozhatik. *Tognio* pedig következő párbeszédet tartott velem az idei év első hónapjaiban, midőn hivatalomtól még föl valék függesztve:

72. Arányi Lajos bebalzsamozott kis fia (Zoltán). A budapesti egyetem törvényszéki orvostani intézetében.

„Es ist eine wahre Schande, wie sich der *Stáhly* von Rotzbuben hat bei der Nase herumführen lassen, und wie er auf uns Alte nicht regardiren wollte. Ich habe ihm gesagt: Du lieber Freund, du wirst es noch bitter bereuen, dass du dich von Rotzbuben blenden lasst, und das du nicht einsiehest, dass das keine Wissenschaft, sondern Charlatanerie ist, was deine Günstlinge treiben. Du wirst sehen, wenn du einmal stirbst, werden dich alle im Stiche lassen und der *böhmische Natzl* wird dir allein die Augen zudrücken. Er hat sich aber nichts sagen lassen. Ihr habt ihm fleissig den A . . . . geleckt, und das hat den alten Esel, der die pathologische Anatomie aus lauter Eitelkeit protegirte, gefallen, und wie er am Tode war, haben ihn seine Rotzbuben alle verlassen und es war richtig der böhmische Natzl, der ihm die Augen zugedrückt. Es geschieht ihm aber recht,

[20] *Glatter* Ede (Ignác), Pestmegye főorvosa.
[21] A. L. unokaöccse, később parádi fürdőorvos.
[22] Nincs megmondva, ki *(Tognio?)*.

denn all sein Wirken war von jeher niederträchtig." *Én:* Von jeher? *Ő:* „Ja, Ja, von jeher war er characterlos; von jeher war er ein Charlatan und ihr seid ihm grade zu recht gekommen mit euren pathologischen Anatomie und mit euren Stethoskopie, — *tamen vos eruditissimi jam et gramen auditis crescere!* Was er sowohl als Protomedicus, wie auch als Director gethan, bleibt ewig unverzeihlich."[23] *Én:* Wenn der Stáhly von jeher ein characterloser Mensch war, warum sind Sie mit mir und mit Dr. Spath (aus der Josephstadt) zur Frau Palatinusin gegangen, um sie zu bitten, sie möge 1. den Stáhly befehlen, dass er die Rigorosumtagen von den Candidaten annehmen soll, indem seine Prax, vermöge seines rastlosen doppelten Wirkens, so abgenommen hat, dass er seinen Kammerdiener abandonniren musste, ja selbst sich in seiner täglichen Kost bedeutend einschränken muss; 2. sie möge huldreichst durch den erlauchten Gemahl Maassregel treffen, dass die alten Professoren, die mit dem würdigsten aller Männer (mit Stáhly) mit der inhumansten, mit einer wirklich empörenden Weise umgehen, zu baaren *(sic!)* getrieben werden?

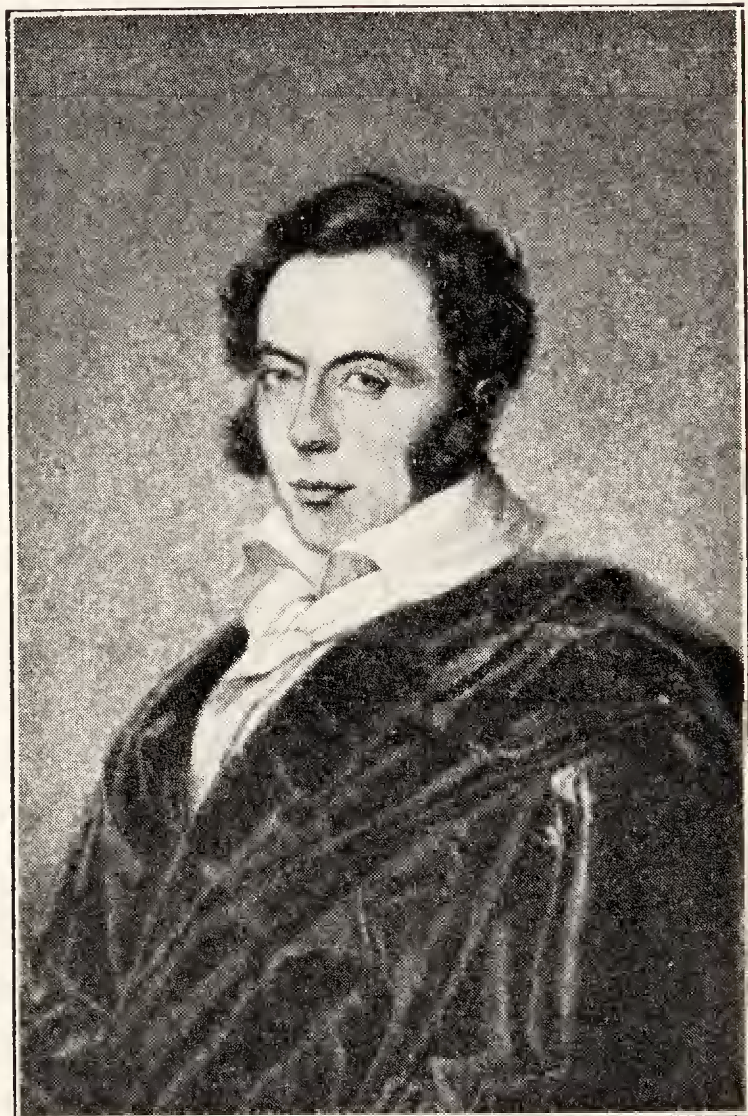
(Das war anno 1845. wo Herr Prof. Tognio alle seine Bekannten mit der bis zum Ekel wiederholten und plastisch-mimisch produzirten Persifflage seiner Collegen unterhielt, wo er seine Collegen bloss bei ihren Spitznamen erwähnte. So hiess Herr *Csausz:* „Erasmus Schleicher", *Schordann:* „Der Narr",[24] dessen Grimacen er sowohl beim Examiniren, wie auch beim Microscopisiren, ja sogar beim Essen sehr possierlich nachahmte; *Reisinger* hiess „der Weinhändler", *Birly* der... (olvashatatlan) und der „Häuserbader", *Gebhard* „der Holzversilberer" und „der Unwissendste aller Professoren", dem sowohl die medizinische wie auch die ungarisch-philologische Litteratur ganz unbekannt sei; *Sadler* hiess „der Bösewicht", zuweilen auch „der Dieb", weil er durch Tagwerker des botanischen Gartens seinen Weingarten in Promontor *ad rationes* bearbeiten liess; *Bugát* war „der Magyaroman", *Sangaletti* war ein unerhört arroganter Mann, denn er erröthete nicht zu äussern, dass die Chemie keine Magd der Medizin sei! Der einzige, dessen sich Herr *Tognio* rühmlich erwähnte, war der kgl. Rath v. *Bene.)*"

Már a bevezetésben említettem, hogy Arányi mennyire szeretett utazgatni. A szabadságharc leverését követő szomorú 1850-ik év szünidejét is arra fordította, hogy a főváros környékére kirándulgatott. Szegényes nyaralás volt ez, nem olyan, mint egy mai egyetemi tanár nyaralása. És még ezen apró kirándulásai közben is folyton festeget és tanul (nemcsak Rokitansky kórbonctanából, hanem Hyrtl könyvéből is), myoplastikával foglalkozik, sőt még a török nyelvtanba is belefog s melles-

[23] Evvel a gonoszindulatú beszéddel szemben álljon itt Toldy Ferenc jellemzése: „*Stáhly* munkás élete, melyet a legnagyobb szorgalom és pontosság bélyegzett s melynek minden szabad órája a szenvedő emberiségé és csak zsugorgatott percekben az övéi, nem engedett neki időt, hogy roppant tapasztalásait a tudomány számára feldolgozva átadja az irodalomnak: de... akadémiánk mélyen érezte (nagy érdemeit) s 1839-ben tiszteletbeli tagsággal tüntette ki" stb. *(Toldy F.* irodalmi beszédei [1872.]. I. kötet, 288.) Hogy milyen alapon nevezi Tognio *charakterlos*-nak Stáhly-t, azt nem tudom, csak sejtem, hogy arra az „arcpirító pör"-re céloz, melynek Stáhly, ifjúkori könnyelműsége miatt, szenvedő részese volt. Toldy F. is említi ezt a pört, melynek tárgyát és okát nem kutattam és nem is kutatom, mert aki élete későbbi folyamán annyi érdemet szerzett, az expiálta ifjúkorának minden botlását.

[24] *Schordann* rendkívül ideges, neurastheniás ember volt. (L. erről: „Orvosi szakoktatás és egyet. élet a régi Magyarországon" c. értekezésemben.)

leg a dömösi papnak a „pastoralis mediciná"-ból ad ingyenes leckéket! Az út nagy részét gyalog teszi meg, csak néha ül (pár krajcár árán) ladikra vagy szekérre. Ahol megfordul, mindenütt megrohanják a vidéki betegek s ő, a jószívű professzor, szívesen fogadja tőlük honorárium fejében a csirkét, tojást, kosár szőlőt stb. Naplójának ebben a részében is vannak olyan helyek, melyek részint őt magát, részint az egyetemi viszonyokat jellemzik, azért is úgy vélem, hogy befejezésül ide vehetem még a napló néhány részletét, mely világot vet arra, hogy hogyan nyaralt egy pesti orvoskari tanár az ötvenes évek legelején, mikor még a szomszédos falvakba is csak passepartout-val lehetett eljutni? „(1850) *Augusztus 15.* Fél négykor gőzkocsira ültem Károlylyal (egy nyári ruha rajtam, posztó kaput karomon, két fehér ruhával s egy pár cipővel telt táska s egy esernyő vállamon). Estve 7-kor Tahiba valánk. *17-én:* 7 óra után én, Károly s a kis (11 éves) Málnay Gyula elballagtunk 5 negyedóra alatt Visegrádra, hol két tojás és két zsemle vala második reggelink. 11 óráig nyugodtunk, 5 negyed alatt Dömösre értünk, hol egy pengő forint foglalót adván Találkovics volt kocsmárosnak, 5 pengő forintért szeptember hóra szobát fogadtam. Olcsó rostélyos evés után visszaballagtunk, de nemsokára 15 krajcárért egy ökrös szekéren jutottunk Visegrádig, innen ismét 15-ért csónakon Bogdánig. Lábom is, gyomrom is igen jól érzik magukat. *18-án* unatkoztam egész nap; d. e. a gölödényi hegyre rándultunk, de a célt, vagyis a tetőt el nem értük a nagy szél miatt. *19-én* d. e. szakomba vágó (kórbonctani) irkálás mulattatott, valamint tennap s tennapelőtt a török tanulás. 11-kor jó paprikás csirkézés után a hajóra akartunk menni, *de a borzasztó nyugati széltől félvén, gyalog indultunk el* Pest felé; két órát alig haladtunk s már Szent Endrén valánk. Szent Endrén utol ért a tótfalusi hajó s *vígan evezvén tizenhatod magam, a fürge kenyeres menyecskékkel* 7 órakor már lakomban, fél 8-kor a Vasfürdőben voltam (Pesten). A következő hétnek délelőttjeit Ferimnek[25] szántam, vele szorgalmasan bonczolván a Rochusban, a délutáni üdőben pedig myoplastikám körül foglalkoztam: 40 példányt 3-szoros papíron ragasztaték az izmokból, 30 példányt pappendeklire vonattam és ki is vágattam, még tízet ezután készítettek el. Ezen említett 40 példány az I. és II. lemezt illetik. E példányok kifestését Károlyra bízom, ki evvel fog Dömösön foglalkozni.

73. Tognio Lajos, az ált. kórtan és gyógyszertan tanára a pesti egyetemen. (1798—1854.) Högyes Emlékkönyvéből.

Szeptember 2-án a Politzei elejébe hivattatám, mert Heidenwolf

[25] Entz-nek.

mosonyi plébánossal tréfát akart űzni 1848-ik október elején néhány pityókos nemzetőr s hogy eme tréfa insultatióba ne menjen át, elmentem velük mint csillapító. Okául ez éretlen tréfának szolgált az, hogy a lelkész Kossuth ellen szónoklott. Ezen bolondság feladatott s minthogy *Tognio* már két hónap előtt rebesgette a dolgot, nagyon gyanítom, hogy ő az alaptalan denunciáns. Ő ezt alkalmasint ferdítve hallotta a plébános unokaöcscsétől, Heidenwolf medikustól, úgy t. i., hogy én mintegy complanator jelentem meg, *Tognio* pedig ebből *exitatort* csinált. Isten nyissa fel elméjét és engesztelje föl fagytól merevedett szívét. — *Szeptember 3-án: Sok futkosásra megkapván tennap a passust,* ma 6 órakor reggel a gőzössel (második helyen) elindultunk Visegrádra két tarisznyával, öles fúcsővel és a typoplastikával. Amint a partra kitettek, két öröm lepett (meg), egyik, hogy Mácsai tanítványomat (bogdányi sebészt) láttam ott a parton, másik, hogy ennek rokona [egy bogdányi vincellér] üres kocsival vágtat felénk s minthogy gazdája (kinek elejébe jött) meg nem érkezék, bennünket 30 p. krajczárért vitt el minden lomostól Dömösre. A korcsmában jó fokhagymás rostélyost kaptunk, dücső rántottával. Evés után hozzáfogtunk a typoplastikához. *Estve az ágyban egy órát törökül tanultunk.* — *4-én:* Minthogy a Dömösön vett tinta használhatatlan, *nékem pedig írnom egyáltaljában kell:* serény festegetés meg olvasgatás után d. u. 6-kor Visegrádra indultunk, tintát, csuprot és 3 p. krajczárért juhászbotot vevén; 2/48-ra itthon valánk s még törökül tanulánk. — *5-én:* Lelkesen folyt a munka. Délelőtt 11-kor a Kiskeserüs nevű hegy derekára hágtunk s a remek kilátásba gyönyörködénk. — *6-án* d. e. elvégzém az első két ív purizálását. Délben egy Kohn nevű drágakő-árussal jöttünk össze a korcsmában, ki Esztergomba óhajtott menni s minthogy lovat nem kapott s a dömösi hajósnak a lova is megbetegedett s így az esztergomi hetivásárra csak *emberek által bevontatható hajó* csupán csak estvére érhet bé: elhatároztam magamban, hogy Kohnnal s Károlylyal Marótra gyalog ballagunk, hová midőn beszélgetés között 3/4 óra alatt bejutánk, innen egy és fél óra alatt 3 váltó forintért (tehát személyenként egyért) Esztergomba értünk (kocsin) 5 órakor. Dr. Feichtingert látogattuk meg; erővel szállatott magához. A postán mindent elvégezvén, étvágy nélkül, de nagy fogfájással ültem asztalhoz; *vacsora után danolgattam 11 óráig.* — *7-én:* A remek kriptát megnézvén s egy dejeuné à la fourchette-et bevévén, a dömösi hajóba siettünk, de az átfázástól félvén, Károlyt a bátyjával a hajón hagyám és én jó szerencse fejében gyalog ballagtam el Dömös felé 12 óra után. Maróti pár emberrel a város végén összeakadván, kényelmesen el baktattam a Dédáig (2 óra volt ekkor) s egy tótfalusi emberrel, kinek szekerébe öt ló volt fogva, *meg 10 hozzáfűzve,* 3/44-re itthon valék; fogam kevésbbé fájt, jól dolgoztam 6-ig, ekkor pár beteget meglátogattam. — *8-án:* Hajnalban borzasztó hasrágás, hasmenés gyötrött, délután le kellett feküdnöm s aluttam 7-ig, később pedig törökül tanulván, magyarul pedig koplalván, elaludtam és 9-én reggel meglehetősen érzém már magam és hozzá is fogtam Rokitanskihoz. Koplaltam. — *10-én:* Egész nap jól ment az olvasás és irdogálás. 6 órakor elsétáltunk a *Keserüs-* és *Prépos-hegy* közti völgybe; meglátogattuk a fővadászt. — *11-én:* Jól ment a munka, noha fogam nappal mindig fáj. Károly a *typoplastikát* hol nagyobb, hol kisebb tűzzel feszegeti.[26] Ma igen dicső ebéd-

[26] Hogy mi volt ez a *typoplastika,* arról részletesebb felvilágosítás nyerhető Arányinak következő értekezéséből (melyet Szinnyei nem ösmer): „Néhány tájékoz-

del kecsegtete benünket a vadász úr. — *12-én:* Utazás Esztergomba, mert kifogytak a festékek (a karminlack); Joffénak írtam Pestre, ki levelet holnap megkapván, szombaton délre már Visegrádra küldhet festéket, Hyrtlt és 5 p. forintot. — *13-án* Visegrádra mentünk a küldemény végett, de ez nem jöve meg; d. u. jó munka. — *15-én:* Gyalog indultam el, hogy útközben ladikon Pestre mehessek s íme már Dömösön értem czélt, 20 pengőkrajczárért Pestre vittek. Jofféval Enczet meglátogatván, nagy fáradtan lefeküdtem. Encznek újra recursust kell beadni, hogy kórboncztani segéd lehessen. — *17-én* 6 órakor a gőzösnek első helyén (hol kényelmesen írhattam dömösi lelkész számára egy *pastoralis kátét*) 1 p. forintért Visegrádra kiszállítának, itt véletlenül ismét Mácsayra bukantam, mint a minap. Ő legnagyobb nyájassággal fölvezetett a várba, hol több még jó karbani ablak kövekre (találtam) és a két kutat jól megnéztem.[27] 11 óra felé a Király Útján Bogdánba mentünk Mácsay sebészmesterhez vendégül, kinek különös kellemű neje (egy franczia követségi titoknok volt neje) jó ebédje és mívelt nyájas bánmódja igen kedvessé tevék a mai napot. D. u. egy 3 éveske leánynak eltört czombcsontját kötöttük be guttaperchával; továbbá egy 16 éves fiút vizsgáltam meg, kinek kéthegyű billentyű elégtelensége van. *Szőlőhonorariumot kaptunk ezektől*, mint már Dömösön két helyről. — *18-án:* Jó reggeli után 7 órakor útnak keltünk Visegrádról Dömösre 4 p. forintért és azonnal betegekhez híttak. — *19-én:* Ma szőlőt, tojást, csirkét kaptam betegeimtől. Ma d. u. kirándultam a Prépos nevű hegyre. — *20-án:* D. e. szorgos munka. D. u. kirándultam Károlylyal az Öreg Keserűs nevű hegyre, honnan sokkal kecsegtetőbb a kilátás a zebegényi bérczre és a visegrádi várra, meg a Duna kies csavargányira, mint a Préposról. Ma saját gondatlanságom miatt elvesztém pápaszememet s egy iratot a hegyen. — *21-én:* 7 órakor reggel kirándultam Károlylyal az Öreg Keserűsre az elvesztvények felkeresésére; ő a tennapi nyomra akadt s a nagy hegy alsó harmadán alig haladt 300 lépést, már meglelte az iratot, egy skatulyát, egy pár keztyűt, én pedig a pápaszemet. D. u. erős munka. — *22-én:* D. e. jól ment az írás; mise után a plébános urat (Prisztics Pált) oktattam pastoralis medicinában; ebédet nálla ettünk: pár beteg meglátogatása után a zebegényi hegy barlangjába siettünk. — *23-án:* D. e. két ívet végeztem Rokitanskyból, d. u. áteveztünk s fölmentünk a zebegényi hegy legfölsőbb csúcsára. — *24-én:* Igen áldott munka; szőlő, rántott csirke, rántotta, körtve, alma, mind csupa honoráriumok örvendeztetének a súlyos fáradozások után. — *25-én:* A mit két nap alatt összeférczeltem, azt ma lepurizáltam; a plébánosnál ebédeltünk s noha gourmand nem vagyok: a császármadarat classikusnak találtam. Ebéd után a lelkészt oktattam pastoralisan, később a betegeket, aztán az erdészt látogatám meg, estve még 8—9-ig Károly diktálása után purizáltam. — *28-án:* Betegeimet rendre futám, beadék nekik és ¾7-re elindultam a Malompataknak gyönyörű völgyében, délfelé,

tató szó A. L. tanárnak művészeti és tudományos ama munkájához, melyet eme cím alatt: „Az átlátszó ember és az emberi törzs typoplastikája" a bécsi világtárlatra küldött be. Bpest, 1873." [Ebben többek közt Berres és Schuh bécsi, továbbá Balassa és Csausz pesti tanárok elismerő nyilatkozatait is közzéteszi.]

[27] *Arányi* mindig nagyon érdeklődött az architektonikus szépségek iránt. Összes naplói (Olaszországból stb.) tele vannak a nevezetesebb épületek egyes részeinek magarajzolta vázlataival. Jó előiskola volt ez Vajdahunyad várának restaurálásához!

mintegy jó félórát; innen balra kanyarodtunk, hol a patak 20—25 öl mélységben kigyózott a kies bükk- és tölgysudarak árnyában. Fél tízre csekély erőltetéssel a Nagy Kereszteskő keleti ormán voltunk. Lesbe állítottak egy sziklaoromhoz. Én igen csendesen ültem a 3 napi eső által megnedvesedett hegyoldalon, nézvén a meredek lejtő rengetegbe, egy óranegyed mulva mintegy 15 lépésnyi távolságú s egy rőfnyi magas kőre egy róka szökik sompolyogva, az első, melyet életemben közel láttam s a róka reám nézvén, minthogy nem mozogtam (noha szivarozám) nem tartott embernek. Utóbb körülnézé magát, ez alatt én felhúzám a kakast és arczhoz veszem a fegyvert; a róka alvásra helyezi a fejét s én czélba vevén őt, örök szendergésre küldém egy postával és 15 ficzkóval, a róka leperdül a kőről s többé nem mozdult. Az első róka, melyet jól láttam s lőttem. — *29-én:* Betegeimet látám el. Ismét a papnál ebédeltem, kinek végoktatásomat adtam a „pastoralis medicinában".

Itt megszakad a napló s további folytatása nincs, mert — mint említettem — a többit megsemmisítette a család. Csupán 1856-ból maradt még egy kis zsebnotesz, melyben nem sok érdekes akad, ha csak azt nem említem, hogy milyen sokat fáradozott a pesti rendőrökkel, kiknek rendszeresen oktatást adott az életmentésből. Ilyen úton-módon szerette volna megteremteni az ötvenes évek mentőegyesületét. [Az „életmentéstan" József császár idejében még kötelező tantárgy volt a növendék papságra nézve s Arányi támasztotta fel ezt a tárgyat halottaiból, húsz éven át ingyen adva elő azt, eleinte csak a r. kath. theologusoknak, később a reformátusoknak is.] Ez év április 2-án azt írja naplójában: „Most megszűnik a Rettungslehre, mert Kövesdyné[28] közelgő születése napjára szindarabot készítek, mely a jeruzsálembeli utazást fogja tárgyalni." Ezt a kis (gyermekeknek való) színdarabot is nagy alapossággal készítette, földrajzi előtanulmányokkal, díszlet- és tájképfestéssel s a szereplő gyermekek sorában ott látjuk a saját gyermekei mellett a kis Entz Gejzát és Paulay Mariskát is. E kis családi ünnepségre való készülődés már magában is elég munkát adott neki, s ezt még növelte az is, hogy a bécsi egyetemtől engedélyt nyert a docenturára, a törvényszéki orvostanból (jogászok számára), ehhez pedig latin dictio is kellett, ezt megírta s néhány nap alatt „jól bemagolta". Április 18-án már azt írja, hogy: „Ma kezdém meg előadásaimat (Pesten) a medicina forensis pro juristis-ből. Vizkelety dékány őnagysága igtatott be latin szónoklattal, melyre én szinte latinul, még pedig igen czikornyásan feleltem, aztán hozzákezdék a tanításhoz, mely az idén magyarul, jövőre pedig németül fog tartatni. Akkora volt örömöm a latin mondókám szerencsés bevégeztére, mint rigorosumom után. Magyar előadásom fesztelen, folyékony és eleven, *mert örömmel és szenvedélylyel tartom.* Ez idén három órát adok hetében, jövőre pedig Bécsben négyet adok. Az idén egy semesterben adom elő, jövőre két semesterre akarom kitágítani."

Ezen 1856-iki naplóval végleg megszakadnak Arányi följegyzései. Pedig a kiváló tudósnak igazi nagy tettei, melyek minden időkre beírták nevét a magyar közművelődés történetébe, csak ezután következtek. Nem utolsó volt ezek közt a történelmi multtal bíró régi budavári házaknak

[28] Kövesdy Ferencné, szül. Beller Jozefa, A. L. unokatestvére (atyja nővérének a leánya), a családnak valósággal jótevője. A tehetséges Paulay Mariskát (A. L. nővérének leányát) is ő nevelte, taníttatta.

emléktáblákkal megjelölése[29] és a vajdahunyadi vár restaurálása (ezért kapta a „hunyadvári“ nemesi előnevet is). Ez a vár 1864-ben már tíz éve pusztán, leégve állott s Arányinak kellett jönni, hogy a kontinens legszebb és leghatalmasabb középkori várát ismerje föl benne. Arányi ez időben tíz hónap alatt hatszor rándult le Hunyadra, hol ügyes rajz- és rézmetszősegédek (többek közt Thanhoffer Lajos) s egy műasztalos társaságában lerajzolta a várnak megmaradt szebb részleteit, egy 600 frtos mintát készített s monographiát írt róla (mindezek költségét a saját zsebéből fedezve), majd Deák Ferenc és más befolyásos ismerősei révén kivívta, hogy az ország hét év leforgása alatt 260.000 frtot fordított Vajdahunyad vára restaurálására. Egyúttal „Hunyadvári Egylet“-et alakított és indítványozta, hogy hazánknak ezt a gyönyörű történelmi ereklyéjét és magát Vajdahunyad városát — az igen elmaradt és elolá-hosodott székely gyarmatot — állítsák vissza négyszáz év előtti fényébe, olyanformán, hogy a várost magyar Gráccá, nyugdíjas tisztek és hivatalnokok telepévé alakítsák, mely célra elegendő volna, ha minden jóravaló magyar ember tíz év alatt évenként 50 krajcárnyi áldozatot hozna. Tulajdonképpen halálát is Vajdahunyad váráért való lelkes munkája okozta. A már törődött és önzetlen jótettek, alapítványok, baráti jótállások, továbbá az 1871. évi nagy pénzválság következtében teljesen elszegényedett öreg tanár[30] a várról készített mintával városról városra, faluról falura akart menni, hogy nehezen mozdítható honfitársait áldozatra bírja. Egy ilyen útja alkalmával (1886 őszén) meghült, mellhártyalobot kapott, mely hónapokig ágynak vetette. A következő év júniusában Nagymarosra kívánkozott, hogy onnan gyönyörködhessék Visegrád romjaiban; talán remélte, hogy e romok érdekében is tehet valamit,[31] lelke — mint Toldy László írja — még pezsgett, forrt és újabb tervekkel volt tele, de a test már meg volt törve s a pleuritis után megjelent a gégesorvadás is, mely oly keserves kínokat okozott neki, hogy nagy türelme és Istenben való hite ellenére is kifakadt, azt mondva hűséges ápolóinak, leányainak: „Van-e lelketek, hogy így hagytok kínlódni? Miért nem imádkoztok, hogy mielőbb meghaljak? Tegyétek meg!“ Nem sokkal halála előtt ágya mellett álló gyermekeitől azt kívánta, hogy még egyszer énekeljék el azt a sok szép magyar dalt, mire őket tanította. S míg azok hangját a zokogás fojtogatta, ő gyönyörködve szívta magába a kedves régi dalokat s azokkal saját ifjúságának elszálló, örök homályba foszló emlékeit. Eszméletét végig megtartva s mindig ápolt vallásos hitében megnyugodva, csöndesen elszenderült a folytonos tanulásnak, a proble-

[29] Fiától, Arányi Taksony rendőrfőtanácsostól hallottam, hogy az ehhez való költséget 5—10 krajcáronkint a szigorló orvosoktól szedte össze A. L. — Most már igazán helyén való volna e táblák jókarba hozatala!

[30] Arányinak eredetileg szép vagyona volt. Övé volt a bpesti VII. kerületnek egy tekintélyes darabja (a Garay-tér és a Murányi-utca egy része). Gróf Degenfeld meg is akarta ezt venni tőle 200.000 forintért, de nem adta; azután jött a főváros szabályozása, mikoris az egész hatalmas fekvőséget potom áron kellett átengednie. A 3000 frtos Arányi-féle egyetemi alapítványról (mely 1895-ben már 7489 frtot tett ki) lásd részletesebben Högyes Emlékkönyvében, 833. old.

[31] Hogy mennyire érdeklődött *Arányi* a várak iránt, azt nemcsak Vajdahunyad példája bizonyítja, hanem az a sok várrajz is, melyek útinaplóiban találhatók, továbbá egy rövid jegyzet 1861. évi naplójában: „Mostanság a *Széchenyi-vár* tervezésével mulatom magamat.“ Hogy hová és hogyan tervezte ezt a várat, mellyel bizonyára az 1860-ban tragikus véget ért nagy ember emlékét kívánta megörökíteni, arra nézve nem találtam további magyarázatot.

máknak embere.[32] *Nihil dulcius, quam omnia scire,* — talán ez a cicerói mondás volna a legjellemzőbb felirat, mit a kerepesi temető igen szerény sírkövére kellene vésnünk.

*

Kiváló emberek emlékétől nehéz megválni.

A fenti életvázlatot már megírtam, mikor a jeles tudós nagyműveltségű leányától, *Arányi Krisztina* úrnőtől, székesfővárosi ny. tanítónőtől, még néhány érdekes adatot kaptam, melyek méltán megérdemlik, hogy a pesti egyetem egyik úttörő tanárát és bensőséges családi életét jellemző emberi dokumentumokképpen, szük kereteim közt helyet szorítsak nekik. Íme:

Visszaemlékezés édesatyámra.

„Jelmondatául választotta ezt a perzsa közmondást: „Ne sopánkodjunk azon, hogy a rózsának tövisei vannak, hanem örüljünk annak, hogy a tövisek között rózsa is terem".

*

A *Lostájner* név magyarosítása végett Henszlmann Imre régiségbúvárral tanácskozott. E célból valami régi névsort néztek át, melyben egy közkatona Arányi néven szerepelt. „Ez jó név lesz számomra — mondá —, mert iskolatársaim, szerintük túlzott pontosságomért, gyakran gúnyoltak így: „Óh te *arányos*, te *arányi!*"

*

Édesatyám rendkívül kiterjedt tudású ember volt. Ha mi, gyermekek, valamin fennakadtunk, nem kellett a *konversations-lexikonban* keresgélnünk: egyenesen hozzáfordultunk és rendben volt a dolog. Csak egyben volt gyenge: a számtanban. Maga mondogatta, hogy öreg napjaiban kellett az egyszeregyet jól begyakorolnia, mivel erre nagyarányú építkezési terveinél (millenniumi emlék stb.) a felhasználandó anyagok — és azok értékének kiszámításánál szüksége volt.

*

Második fiát *Páris* névre akarta kereszteltetni, de azután mégis mást határozott, t. i., hogy miután első fiának a neve úgyis *Árpád*, többi fiát szintén a magyar fejedelmek nevére fogja kereszteltetni abban a sorrendben, amint azok egymásután következnek: ezáltal a fejedelmek egymásután való sorrendjét gyermekei sohasem fogják elfelejteni. Így következett Árpád után *Zoltán*, Zoltán után *Taksony*: utóbbi, mivel több fiúra már nem számított, még *Géza* és *István* nevet is nyert a keresztségben.

*

Miután megengedték, hogy nemesi címerét maga választhatja, annak szerkesztésénél ezen elvének adott kifejezést: *Szeressük mindazt, ami szép, jó és nemes.* A címer mezejét 3 részre osztotta: az alsóba helyezett egy rózsát, mely a szépséget, a középsőbe Isten szemét, mely a legtökéletesebb jóságot jelenti; a felsőben egy fehér és fekete kéz baráti szorítása jelképezi a nemes érzést.

*

Az igazságot nagyon szerette. Derűs természetével mindnyájunkat boldogított; de ha aranyeres bántalmai zaklatták, akkor ingerült, izgatott volt. Ilyenkor egyenkint figyelmeztetett bennünket, vigyázzunk reá, ne izgassuk fel, mert megtörténhetik, hogy akarata ellenére igazságtalan lehetne. Ez a figyelmeztetés nagyon jó volt reánk gyermekekre nézve, de édesanyánk[33] angyali szelíd természete miatt

[32] Hogy milyen kiolthatatlan tudásvágy volt Arányiban, arról érdekes adattal szolgált nekem egy öreg ismerősöm, ki az utolsó napjait élő professzort Nagymaroson fölkereste s őt egy spanyol nyelvtan tanulmányozása közben találta. „Miért tanul spanyolul, kedves bátyám?" kérdé a látogató. „Azért, mert a spanyolországi mór építkezésről, az Alhambráról stb. sok spanyol munka jelent már meg s ezeket én mind eredetiben szeretném olvasni!" volt a felelet.

[33] *Joachim*-nak, a világhírű hegedűművésznek nővére. *(M. K. Gy.)*

erre nem volt szüksége. — Egy alkalommal, midőn édesatyánk Karlsbadból levelet írt jó anyánknak, a lenyugvó nap sugarai rózsaszínre festették az előtte levő papírt és ilyen rózsaszínű volt a hangulata is. Erről beszámolva így folytatta: „Ha valamikor az életben indulatos volnék veled, *mein Herz*, csak ezt mond: *rosenfarb's Papiert* — a haragom azonnal el fog mulni." — Soha se hallottam édesanyánktól a bűvös szavak ismétlését, de nem is volt szükség reá. Évek mulva egy alkalommal, mint felnőtt fiatal leány, hivatlan tanúja voltam véletlenül egy előttem teljesen szokatlan jelenetnek. A pénzválság okozta bajok miatt haragra lobbanva oly hevesen szólt jó anyánkhoz, hogy megijedtem. Hirtelen eszembe jutott, amit gyermekkoromban hallottam, de a következményeket nem tudhatva, félénken szóltam közbe: „Édes papa, *rosenfarb's Papiert*". Abban a percben mély csend állotta be, a következő percben pedig kitárt karokkal jött felénk, mindkettőnket megcsókolt és jóságos szavaival oly elégtételt adott, hogy a meghatottság könnyei jöttek szemeinkbe.

*

Fiatal korában rendkívül szeretett táncolni. Mindenütt kedvelték őt vidámsága miatt, ötletessége és mulattató természete miatt. Mint elismert kitünő táncost barátai és ismerősei révén gyakran hívták meg oly családokhoz, akiket sohasem ismert. Egyik farsangon harminc bálban volt, de — mint mondá — az előadásokat emiatt sohasem mulasztotta el. Több ízben megtörtént, hogy a táncteremből egyenesen a tanterembe ment.

Nagyon jó hasbeszélő lévén, nem egyszer ugyancsak megtréfálta a társaságot. Egy alkalommal pedig odahaza vette jó hasznát ezen képességének, midőn t. i. fontos munkával lévén elfoglalva, olyan valaki látogatta meg, akitől hosszasan tartó unalmas beszéde miatt sehogysem bírt szabadulni. Cselhez folyamodott. „Mintha hallottam volna valamit" — mondá és szobájának a folyosóra nyiló ajtajához menve, azt kissé kinyitotta. — „Az ám!" — de már ekkor kívülről udvariasan üdvözölték és nagyon sürgősen hívták egy beteghez. „Igen, igen, rögtön megyek!" Az illető vendég a kényszerűségnek engedve, azonnal távozott. Ő maga pedig nagy buzgalommal folytathatta félbenhagyott munkáját, mint ezt nekünk a közös étkezésnél elbeszélte.

*

Miután tréfálkozásairól van szó, magyarázatát adom az 1856-ik év január 1-én naplójába írt ezen megjegyzésnek: „Ez évet tánccal, puncsal és csókkal köszöntém". Ez különösen hangzik, annál inkább, mert egy hónap mulva Páris fiának, — kit azután mégis csak Zoltánnak kereszteltek, — születéséről beszél. Előre kell bocsátanom, hogy ezen szilveszteri mulatságon, mely egy ismerős családnál tartatott meg, édesanyánk is jelen volt. Eleinte társasjátékokat játszottak, melyeket nagyobbrészt édesanyánk rendezett. Az egyik játék szerint virágnevet kellett a hölgyek fülébe súgnia. „Bele egyeznek-e, — kérdé — hogy akinek rózsát súgok a fülébe, azt megcsókolhatom?" A hölgyek látva jó anyánk bizakodó arcát, mindnyájan beleegyeztek. Édesanyánk csakugyan rózsát kapott, ami azonban nem zárta ki, hogy *valamennyinek* szintén rózsát ne súgjon a fülébe. A rátartósabbaknak a csókot természetesen kézcsók alakjában adta.

*

Nagyon közlékeny természetű lévén, utazásai közben rendszerint beszélgetést kezdett útitársaival. „Vagy ők tanulnak tőlem, vagy én tőlük" — mondogatta. Ha hozzátartozói nélkül utazott és útközben zsargonban beszélő zsidók társaságába került, ő is így beszélt velük. Kitünő hallása lévén, a zsargont tökéletesen elsajátította.[34] Sok zsidó szót és hébernyelvű közmondást kevervén beszédébe, hitsorsosuknak nézték. De miután a beszélgetés e módját már megelégelte, mégis csak ráterelte a szót a keresztény ünnepekre, vagy más efféle, most már természetesen megszokott rendes beszédével. Ekkor kiderült, hogy még sem zsidó. Eleinte nem igen hitték neki, ami végtelenül mulattatta. Azután kisütötték: „Also sie sind ein Getaufter?" „Természetesen" — mondá és mindjárt hozzátette: „azt hiszem, még nem voltam két hetes, mikor megkereszteltek". Midőn e kijelentését hallva, nagy megelégedésére kétkedő tekintettel mérték végig, magyarázatul elmondta, hogy szenvedélyes régész és nyelvbúvár lévén, előszeretettel tanulmányozta a zsidó nyelvet, mely egyike a legrégiebbeknek. Egy ízben, folytatá, nagy beteg-

[34] Ha *Henszlmann Imre* régész barátjával jött össze, mindig ebben a dialektusban beszéltek; ilyenkor látatlanul mindenki zsidóknak tarthatta őket.

ségből hosszan tartó kezeléssel gyógyított ki egy papi pályára készülő zsidó fiatal embert. Ezt azután felszólította, hogy honorárium helyett tanítsa meg őt zsidóul írni, olvasni.

*

Miután gyermek-korában arról ábrándozott, hogy remete lesz, ifjú korában pedig a papi pályát szerette volna választani, nem csodálható, ha gyermekei lelkébe véste a legszebb keresztény erényeket. Gyakran figyelmeztette őket, hogy sohase torolják meg a rajtok esett sérelmet, mert a bosszúállás nem méltó hozzánk keresztényekhez. Ha két gyermeke megharagudott egymásra, ki kellett békülniök, mielőtt pihenni tértek, mert a szentírás tiltó parancsolata mondja: „Ne nyugodjék le a nap a te haragoddal!“ Ő maga is ezt az elvet követte. Mikor legnagyobb ellensége *Tognio* újra áskálódott ellene, csak ennyit írt róla naplójában: „Isten nyissa föl elméjét és engesztelje fel fagytól merevedett szívét.“

Többször figyelmeztetett minket arra is, hogy ha a Miatyánkban ezt imádkozzuk: „Jöjjön el a te országod“, gondoljuk hozzá mindjárt: „A béke és szeretet országa.“ Békében élt ő is embertársaival és szeretettel bánt velük![35]

[35] Hogy Arányi milyen humánus, emberséges ember volt, arra például idézhetem 1868. évi nyári utazását, amikor, hitvány tót szekéren Besztercebányáról Radvány felé kocogva, egy szegény rongyszedő zsidó árvájával találkozott, ki három hét óta gyalogolt Pestről odáig: ő, az öreg egyetemi tanár, kocsijára vette a kiéhezett kis zsidó fiút s búcsúzásul pénzzel és jótanácscsal is ellátta. *(M. K. Gy.)*

A magyar alkimisták.[1]

Az alkimia, az aranycsinálás láza, évszázadok hosszú során tartotta megszállva a kutató ember szellemét. Ez volt a nagy *auri fames,* mely egyaránt lenyügözte a kiváló emberek és a korlátoltak minden testi-lelki energiáját és aranyat nem adott senkinek, bár sok-sok jobb sorsra érdemes vagyonos családnak okozta anyagi romlását. Hasznot csak azoknak hajtott, kik szélhámos módra kihasználták a hiszékenység és pénzvágy jámbor együgyűségét vagy mohó sóvárgását. „Aki azt igéri, hogy aranyat csinál: ezüstöt akar csalni", — olvassuk Dugonics András példabeszédei közt. Ne gondoljuk azonban, hogy a régi alkimisták mind meg voltak győződve a nem-nemes fémek transmutációjáról arannyá-ezüstté; oly kiváló emberek, mint Arnaldus Villanovanus vagy Cornelius Agrippa őszintén megvallották, hogy sohasem tudtak kísérleteik végén több aranyat kapni, mint amennyit azoknak elején a keverékhez adtak. Annál különösebb, hogy sokkal később van Helmont és Helvetius (koruknak elsőrangú vegyészei és orvosai) meg voltak győződve a fémek átváltozó képességeiről és nálunk még a 18. század elején is a szintén jeles képzettségű orvos és vegyész, Köleséri Sámuel, az erdélyi bányák főfelügyelője s az „Auraria Romano-Dacica" szerzője, értekezést írt arról, hogy hogyan kell a vasat rézzé változtatni. Még Boyle és Humphry Davy se tartotta lehetetlennek a fémek transmutációját arannyá.[2] Igaz ugyan, hogy a szélhámosok aranyában rendszerint egy kevés arany is volt, de egyszerű vegyi reakciókkal, sőt esetleg már fajsúlyméréssel is fel lehetett volna ismerni a csalafintaságot. A bécsi császári gyüjteményekben ma is őriznek egy alkimista aranyból készített érmet, melynek fajsúlya azonban nem több, mint 12.6, holott az aranyé 19.3. Sőt 1675-ben Ausztriában valóságos *dukátokat* is vertek alkimista aranyból, ezzel a felírattal: „Aus Wenzel Seylers Pulvers Macht, Bin ich von Zinn zu Gold gemacht", de ez érmek is sokkal kisebb fajsúlyúak voltak, mint a tiszta arany. Őseink különben tisztában voltak azzal, hogy a sok becsületes törekvésű alkimista mellett világcsalók is szép számmal akadnak s talán ebből magyarázható,

[1] A magyar alkimistákról már eddig is többen írtak, kik azonban javarészt az örök forrás: *Weszprémi* (Succincta medicorum Hung. et Transsilv. historia) adatait dolgozták fel. Én ebben a kis értekezésben majdnem csupa olyan adatokat említek, melyek Weszpréminél nem találhatók; az ő adatait szándékosan mellőztem, nem lévén célom újra megírni mindazt, mit százötven év óta (ő utána) annyiszor elmondtak mások. *Weszprémi* munkáját csak olyankor idézem, ha valamelyik állítását helyesbítem, vagy újabb adatokkal támogatom. Tekintve, hogy ebben az értekezésben sok magyar orvostörténeti vonatkozás is van, célszerűnek véltem ebben a gyűjteményben való közlését. (A cikk a „Természet" c. folyóirat 1926. évi folyamában [23. sz.] jelent meg.)

[2] L. erről *Disraely* érdekes megjegyzését: Curiosities of Literature, I. 287.

hogy például Szamosközy (a 16—17. század fordulóján) az ő történelmi munkáiban kipellengérezi az akkoriban nálunk is virágjában lévő alkimiát s a csillagjóslást és Báthory Zsigmondnak érdeméül említi, hogy az ilyenfajta imposztorok nem tudták léprevinni.[3] Bercsényi Miklós, Rákóczi Ferenc vezénylő tábornoka, ki maga is nagyon érdeklődött az alkimia iránt,[4] de azért nem mindent fogadott el aprópénzül, mit az adeptusok meséltek, egy ízben igazi magyar humorral próbálta ki egy „széleseszű alchymista" csudás panaceáját. Ez a szélhámos Bécsből szökött át a kurucok vezéréhez, hogy egy kis pénzmagra tegyen szert az ő elixiriumával, melyről azt állította, hogy ha az egész Rákóczi-tábornak nem volna mit ennie: ennek az orvosságnak a bevétele után nem fognak éhezni. Bercsényi két napig nem adott enni a németnek, mire ez enni kért, de a vezér azt üzente neki, hogy csak *vegye be az orvosságát!* Hogy bevette-e, arról nincs szó Bercsényi feljegyzéseiben, csak annyit ír még a dologról, hogy a bécsi Hermes Trismegistos „igen morgott" az üzenetre.

Az alkimiával való foglalkozás első nyomai nálunk a 13. században merülnek fel. *Schwarz Ignác* szerint[5] ebben az időben már sokan foglalkoztak Magyarországon (főleg a kolostorokban) ilynemű kísérletekkel. Annyi bizonyos, hogy a pesti Domonkos-rend 1273-ban tilalmat bocsátott ki, mely szigorúan megtiltja a rend tagjainak, hogy az alkimiába vágó munkálatokkal foglalkozzanak, vagy ilyenféle kéziratokban búvárkodjanak. Úgylátszik, hogy a pesti dominikánusoknak már abban a régi időben voltak olyasféle tapasztalataik, hogy az alkimista szenvedély előbb-utóbb szélhámoskodásra vagy anyagi romlásra vezet (hogy a sok papirendű alkimista közül a leghíresebbek egyikének, a 15. századbeli *Trithemius* (Tritheim)-nak a mondásával éljek: „Vanitas, fraus, dolus, sophisticatio, mendacitas, stultitia, paupertas, desperatio, fuga: pedissequae sunt chymiae". A hierarchia vezérei hamar meglátták, hogy a papok vegyészkedő kísérletei az egyházi vagyon romlására vezethetnek.

Az első magyar alkimista, kit névszerint ismerünk: Erdélyi János, *(Joannes de Transsilvania)*, ki megkülönböztetendő a valamivel később élt *Daniel* de Transsilvaniától. Az előbbi Mátyás király idejében a létonkői (Lapis refugii) kartauzi kolostor priorja volt s aranycsináló szenvedélyével lassankint a kolostor vagyonának javarészét elfecsérelte, úgyhogy felebbvalói végre is kénytelenek voltak elcsapni.[6] Kétségtelenül

[3] Őseink felvilágosításában mindenesetre szerepe volt a sárospataki nagy pedagógus, *Comenius* tanításainak és könyvének („Világ labirintusa", ford. Rimány István, Pozsony. 1805.), melynek 117—130. oldalán maró szatira olvasható az alkimisták és a „szent Rózsás Atyafiak" (vagyis a rózsakeresztesek, *Fraternitas roseae crucis)* üzelmeiről. Az utóbbiakról alább majd részletesebben is szólunk.

[4] Saját lakosztályai mellett egy külön vegytani laboratóriuma volt, hol vagy 400 üvegben, szelencében mindenféle sav, elixir, kenőcs és egyéb orvosi és vegyiszer volt felhalmozva s e szobában feküdtek — egyéb orvosi könyvek között — *Ildebrandt* „Magia naturalis"-a. *Porta* hasonló című ismert könyve, *Legrand* „Discursus de secretis naturae", *Schott* Gáspár „Physica curiosá"-ja és más misztikustárgyú és alkimista munkák.

[5] Természettudományi Közlöny 1891. 59.

[6] „Nach diesem (t. i. Frauensbach Gábor prior után) ist vorgestanden der Ehrwürdige Herr Johannes ausz Siebenbürgen ein ordentlicher Münch zu Maurbach, welcher durch die Alchimisterej alle haab der Brüder verthan hatt, dasz gold verschmoltzen, dasz silber in rauch geopfert, dasz Kloszter arm gemacht, und das Erbe Christj und St. Johannis des Teüffers vnnützlich liederlich verthan, deszwegen Er auch von Seinem Ampt verstoszen worden". *(Hain* Gáspár krónikájában, Lőcse 1910. I. köt., 90.).

azonos avval a *Johannes de Daciá*-val, kinek egy értekezése is fennmaradt egy 15. századi kódexben. (V. ö. *Varjú Elemér:* A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár stb. 238.) A föntebb említett *Erdélyi Dániellel* se nagyon büszkélkedhetünk, mert ő volt az, ki Medici Cosimo toscanai nagyherceget (1537—1574) *usuphur* nevű titkos szerével csúnyán rászedte s aztán (a nagyherceg húszezer aranyával a zsebében) Franciaországba szökött. Az egész eset, mely Voltaire-t is nagyon mulattatta, meg van írva a következő igen ritka kis munkában: *Usufur, womit ein vornehmer italienischer Fürst von einem vermeinten Chymico listiger Weise betrogen worden* (Frankfurt, 1717).[7] Ezek a csalások sokszor igen kezdetleges módon történtek; pl. úgy, hogy szénlemezeket vagy a keveréshez való bo-

74. Alkimista (a XVII. századból) desztillálás közben, kis kézi fujtatóval serkentve a tüzet. A háttérben, a nagyobbik tűzhely mellett, segédjei. (Ifj. Teniers, 1610—1690, flamand festő képe.)

tocskákat kifúrták, belsejükbe aranyport helyeztek s a nyílást megfelelő színű viassszal elzárták. A keverék olvasztása közben a viaszdugó kiolvadt s az arany belejutott a tégelybe, hol aztán könnyű volt azt, mint aranyat, vegyi úton kimutatni.

Ezekkel a legelső magyar alkimistákkal szemben áll az *utolsó* (vagy legalább is az utolsók egyike): a jeles drámaíró, *Czakó Zsigmond* édesapja, az erdélyi gazdag földbirtokos, ki szerencsétlen alkimista szenvedélyének hajszolásában a mult század elején mindenét elvesztette, családját nyomorba kergette s közvetlen oka volt költő fia ifjúkori kolduséletének, melanchóliájának s későbbi öngyilkosságának.

[7] Az *usufur* nevet a VIII. századbeli *Geber* (Abu Musa Dsabir) *usifur* nevű készítményéből (mely nem volt más, mint cinóber) kölcsönözte Erdélyi Dániel. Lehetséges, hogy szere cinóbert is tartalmazott egy kevés arany mellett.

Az alkimisták aranykora nálunk kétségkívül II. Ulászló és fia, II. Lajos, a két koldus-király idejére esik.[8] Az előbbi uralkodása idejéből való az az érdekes magyarnyelvű levélfogalmazvány, melyben az ismeretlen író egy „tisztelendő úr"-nak (talán Várday Ferenc erdélyi püspöknek) tíz forintért zálogba kínálja az ő nagyszerű alkimista könyvét, melynek segítségével meg lehet találni az elrejtett kincset, de egyéb „konszt-dolgok" is vannak benne: minémű vízzel kell aranyat vagy ezüstöt csinálni stb. Nagyon féltett könyve lehetett a gazdájának, mert megírja ugyan, hogy a tisztelendő úr „bízott emberé"-nek „sokadalomkor" (vásárkor) átadja, de csak akkor, ha előbb hitére fogadja, hogy három hónap mulva visszaszolgáltatja a könyvet és a talált kincsből huszonöt forintot küld neki (a tisztelendő úr t. i. „rejtek-kincs"-et keresett valahol).[9]

Ulászló és Lajos udvarában volt alkalmazva az a *Miklós Menyhért* (Melchior) nevű nagyszebeni származású alkimista is, ki az ő aranygyártásával akarta megadni az eszközöket a két szomorúemlékű, gyámoltalan királynak arra, hogy pénzügyeiket egy kissé rendbehozhassák s a törökök és az éppen akkortájban ébredőben lévő „Antikrisztus országa" ellen is sikeresen küzdhessenek, — ahogy *Weszprémi* mondja. Ugyanerről a *Magister Nicolaus Melchior Cibiniensis*-ről azt is valószínűnek tartja Weszprémi, hogy azonos a későbbi esztergomi érsekkel, Oláh Miklóssal. Ezt a nézetét arra alapítja, hogy *Paracelsus* egyik értekezésében szó van „Nicolaus Cibiniensis"-nek a sárga és vörös emberről *(von dem gelben und rothen Mann)* írott dialógusáról s itt a szerzőt *Reverendissimus Dominus Dominus Cardinalis-nak* címezi. Weszprémi[10] maga is írja, hogy nem érti ezt a nagy titulust, mert Oláh Miklós sohasem volt bíbornok. A dolog magyarázatát megadja *Maier Mihály* orvosdoktornak érdekes munkája,[11] hol az 522. lapon az áll, hogy „Melchior cardinalis et episcopus *Brixiensis* scripsit tractatum de flavo et rubeo viro". Ugyanezen Maier-féle munka 509. oldaláról való az itt közölt *75. kép*, mely Szebeni Menyhértet papi ornátusban, misézés közben tünteti fel. A kép fölött: „Lapis (t. i. philosophorum, a bölcsek köve), ut infans, lacte nutriendus est virginali", úgy, ahogy a kép balsarkában a szűzanya szoptatja a kis Jézust.[12] Valószínűnek tartom, hogy ez a Melchior azonos azzal a hasonló

[8] Közbevetőleg megjegyezhetem, hogy már száz évvel előbb Zsigmond király, ki szintén gyakran volt „rendezetlen" anyagi viszonyok közt, összeköttetésben állott az alchymia művészeivel. A bécsi National- (régebben Hof-) Bibliotekban található egy codex a következő címmel: *Bartolus de Squarcialupis* de Plumbino: Calcodei seu liber de peste" (Tab. Cod. 2349.), mely Zsigmond „magyar és cseh" királynak van ajánlva, tehát abból az időből való, mikor Zs. még nem volt német császár, vagyis 1433. előtti időből. Ezen codex első lapján, melynek másolatát *Jakubovich Emil* volt szíves megmutatni, különböző lombikok és retorták láthatók. Valószínű, hogy ez a Squarcialupus annak a hasonnevű olasz orvosnak az őse, ki a 16. században Erdélyben működött s kiről már másutt is szóltam.

[9] Az érdekes nyelvemléket *Jakubovich* Emil találta a gr. Zichy-nemzetség zsélyi levéltárában (lásd: Magyar Nyelv. 1926. évfolyam. 146.).

[10] Succincta stb., II. 130.

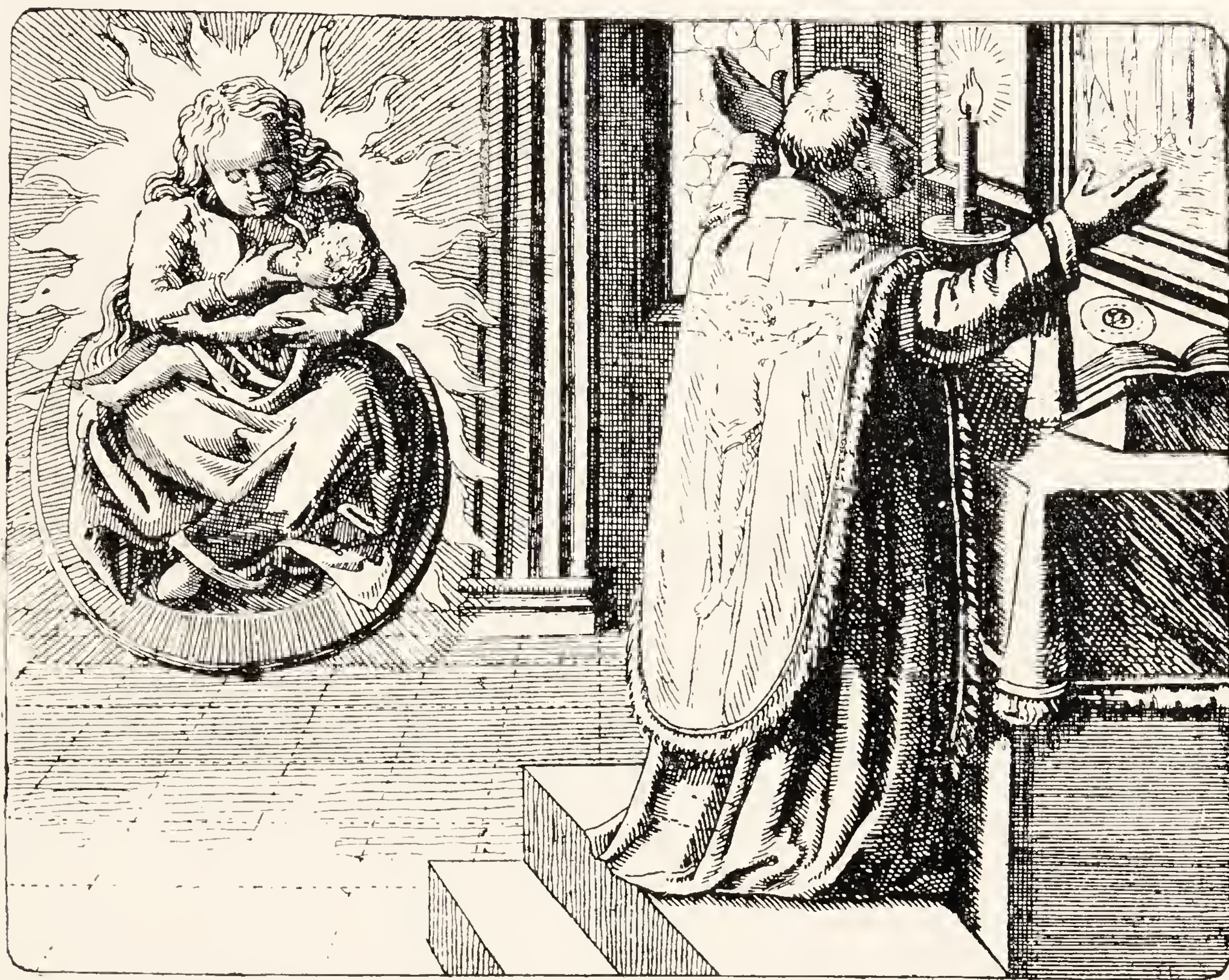
[11] Symbola aureae mensae duodecim nationum. (Frankfurt, 1617.)

[12] A *lac virginale* (lac virginis) igen régi alkimista kifejezés, mely már a 13. században ólomecetnek és lúgos víznek a keverékét jelentette; csak később jelölték ezzel a kifejezéssel az ismert benzoégyanta-tartalmú kozmetikumot. Hogy Menyhért a fenti képen papi ruhában van és misét mond, az valószínűleg abból magyarázandó, hogy volt egy alkimista körökben jól ismert munkája, melynek címe Weszprémi szerint „Processus universalis viae tinturae rubedinis... *Sub forma missae incipit*", (l. alább!) tehát mise alakjában és hangján írva s mintegy bevezetésül, megnyitóul szolgál a rejtelmes vegyi operációkhoz.

nevű csillagásszal, ki II. Lajos udvarában volt alkalmazva, hogy vizsgálgassa a borulófélben lévő magyar ég konstellácioit, de aki mellesleg, ha sora került, gyógyítgatással is foglalkozhatott, miért is egy ismeretlen azt mondja róla, hogy (*saját szava* szerint!) a pápát is sikerrel gyógyította.[13] Abban az időben az alkimista, astrologus és mathematikus rokonértelmű nevezetek voltak. A mi Menyhért Miklósunknak tehát semmi köze nincs Oláh Miklóshoz.[14]

A Maier-féle munkában még több érdekes magyar vonatkozású megjegyzés olvasható. Így az 523. oldalon azt mondja, hogy Magyarországon már Szebeni Menyhért előtt sok „artifex“ (vagyis alkimista) élt, de ezeknek könyvei és emlékezetük is teljesen elveszett a törökök pusztító

LAPIS, VT INFANS, LACTE NVTRIENDVS
est virginali.

75. Szebeni Miklós Menyhért, II. Ulászló és II. Lajos alkimistája.

hadjárataiban. Hogy ez valóban így volt, azt *Mathesius*-nak Sarepta című munkája[15] is bizonyítja, melyben az áll, hogy Magyarországon nemrégiben egy földalatti üregben hihetetlen mennyiségű aranypénzt

[13] V. ö. *Szerémi* emlékiratával Magyarország romlásáról (Monum., Irók, I. 404.)

[14] Szebeni Miklós Menyhértnek egyik kéziratos munkája „Processus universalis tinturae sub forma missae“ a bécsi udvari (ma: nemzeti) könyvtárban található. Ugyanitt találhatók még a köv. magyar vonatkozású alkimista-iratok a 17. századból: *Hieronymus Cardanus* („Process rheinisch u. ungerisch Gold zu machen“), *Laskó Bálint* („Elixiri magni praeparatio“), zombori *Lippay György* („Mons magnesiae“), egy *methodus* (chymica) leírása „secundum quam *episcopus Varadiensis et Tirnauiensis* procedebat“ stb.; (v. ö. *Csontosi* közleményével, *M. Könyvszemle,* 1884. 283, 284.)

[15] *Mathesius* János, joachimstali pap. Munkája: „Sarepta, darinnen von allerlei Bergwerk und Metallen guter Bericht gegeben“ stb. (Nürnberg. 1578.).

(ducat-ot) találtak, melyeknek egyik oldalán a *Theodoron* (Isten ajándéka) felírás állott, a másik felén pedig egy önmagát elégető phoenixmadár. Minthogy soha a magyar uralkodóknak ilyenféle pénzük nem volt, kétségtelennek tartja, hogy ezeket az aranyakat is valami *artifex chymicus* csinálta. Különben — úgymond — Csehországban ma is vannak olyan *bárók,* kik egész bizonyosan az alkimista művészetnek köszönhetik vagyonukat, mert az ő eleik olyan magyarok voltak, kik az alkimia révén jutottak nagy vagyonhoz s azután Csehországba vándoroltak, nehogy a folytonos magyarországi háborúskodásban tönkremenjenek. Azután hosszasabban beszél még a magyar arany kiválóságáról, a selmeci bányákról, melyekben a vas a „vitriolos" víz hatása alatt rézzé alakul át stb.

Valószínű, hogy a fentebb említett Szebeni Menyhért volt az, ki II. Ulászló király alkimista kísérletei közben segédkezett és őt az aranycsinálás titkaiba bevezette. Mert, hogy Dobzse László ilyenféle dolgokkal foglalkozott, az már abból is következtethető, hogy *Welsch György Jeromos* augsburgi orvos (1624—1677) „Exoticae curationes et observationes" c. munkájában említi, hogy az ő birtokában volt egy kézirat Janischius Rechembergtől, mely a következő címet viselte: „Experimenta secreta Vladislai, Hungarorum et Bohemorum Regis."

Nem sokkal később (1534-ben) Brassó városában ötlik fel a neve *Mihály mester* nevű alkimistának, kit a város azzal bízott meg, hogy a „rossz pénz"-ből kivonja a rezet.[16] Az erdélyiek később is érdeklődtek az alkimia rejtelmei iránt s Bethlen Gábornak állítólag egy kedves kézikönyve volt a Tinctura universalisról, melyet fejedelem korában az osztrák császárnak szánt, mint becses ajándékot.[17]

Alkimistáink közt a legérdekesebb alakok egyike a nagybányai születésű *Bánfihunyadi János,*[18] ki a 16. század végén és a 17. század elején a hajdan nagyhírű londoni Gresham College vegyésze volt.[19] Hogy egyszersmind *medicinae doctor* is volt-e, azt nem tudom biztosan eldönteni, de tekintve hogy a rendesen jól értesült Weszprémi őt is fölvette a munkájába, ennélfogva közeleső a föltevés, hogy B. H. orvosi tanulmányokat is végzett; egy egykorú angol kéziratban is így találom említve a nevét: „D[octor] Hunniades". A Gresham College, mely ma is megvan, a 17. század elején London szellemi életének a középpontja volt, később azonban nagyon lesülyedt a színvonala. A mi alkimistánk életéről nagyon keveset tudunk s amit tudunk, azt (eltekintve saját alább említendő adataimtól) főleg Kropf Lajos kutatásainak köszönhetjük. Talán valamelyik erdélyi levéltárból előkerülnek még olyan adatok, melyek ifjúságára s angliai életére is vilá-

[16] „Item magistro Michaeli Alchimistae quod cuprum ex mala moneta resolvit civitati flor. 1. asp. 25" (Brassó város számadáskönyveiben: Quellen z. Geschichte d. Stadt Kronstadt, II. 332.).

[17] *Orient Gyula:* Fejedelmi alchimisták (M. orv. és term. vizsg. 34. vándorgyül. munkálatai, Bpest, 1907. 171.)

[18] *Schwarz Ignác:* (i. hi. 64. old.) és Gerstl A. (M. Könyvszemle 1878. 166.) *Hunyadi Bánfi*-nak mondja, de nyilvánvalóan helytelenül, mert maga B. is „Johannes Bánfihunyades"-nek írja alá magát az alább említendő levélben s arcképein is mindenütt így olvasható.

[19] Az alább említendő levél végén úgy írja alá magát, hogy „Joh. Bánfihunyades, in Anglia, in collegio Gresham Chymiae professor, m. pp." s a szövegben még egyszer mondja, hogy ő ebben az intézetben „a chymiában professor". Ez alatt a *professor*-titulus alatt (mint mindjárt látni fogjuk) nem kell a collegebeli *rendes* tanárt érteni.

got fognak vetni. Az angolországi kutatástól már nem sokat remélhetünk, mert az 1838. évi nagy tűzvészben a Gresham College régi könyv- és levéltára teljesen elpusztult. Mindazáltal *Faludy* Géza dr. két év előtt megkísérelte, hogy londoni ismerősei révén újabb adatokat szerezzen Bánfihunyadiról. Az eredmény negativ volt, mert kiderült, hogy 1596-tól 1607-ig Matthew Gwinne volt a Gresham College-ben a természettudományokat előadó tanár, 1607-től 1615-ig Peter Monnsell, 1615-től 1642-ig Thomas Winston, 1642-től 1652-ig Paul de Lanne. Minthogy Faludy dr. értesülése szerint W. H. *Wagstaff* londoni tanár évek óta tanulmányozza ezen college történetét, ennélfogva őt is megkerestem levelemmel, hogy tud-e valamit a mi hazánkfiáról. Szíves értesítése szerint Bánfihunyadi *operátorja* (vagyis asszisztense) volt Sir Kenelm *Digby*-nek, ki feleségének, Venetiának halála után (1633-ban) a Gresham Collegeben alkimistáskodott, de sem Digby, sem Bánfihunyadi nem volt a college *tanára*, annál kevésbbé, mert sem a vegytan, sem az alkimia nem volt felvéve az ottani fakultások közé. Mindössze ennyi az, mit a college történetének írója Bánfihunyadiról mondani tud.[20]

De mégis nagyon értékes adat ez, mert az a *Digby*, (1603—1665), kinek oldalán Bánfihunyadi mint segéd működött, minden tekintetben érdekes és nevezetes ember volt. Az egyetemet Oxfordban végezte s a matematikában és természettudományokban már ekkor annyira kitűnt, hogy egyik tanára (Allen Tamás, a híres matematikus) elnevezte *Mirandulának*, csodagyermeknek. Tanulmányai elvégzése után Franciaországban, Itáliában és Spanyolországban utazgatott. 1623-ban I. Jakab *knight*-tá avatta. Nagytermetű, erős, szép ember volt s Edward Hyde (a későbbi Earl of Clarendon), ki Ben Jonson-nal együtt legjobb barátai közé tartozott, azt írja róla, hogy már külső megjelenése is oly rendkívül volt, hogy mindenkinek megakadt rajta a szeme. Mint harcos katonaember is kíváló s több tengeri ütközetben diadalmasan vett részt, franciák és spanyolok ellen. 1633-ban, mikor gyönyörű szép fiatal felesége meghalt, nagy bánatában a Gresham College-be vonult vissza s itt két éven át csakis vegytani tanulmányainak élt, elzárkózva a világtól. (Valószínű tehát, hogy Bánfihunyadi ebben az időben 1633—1635, volt hozzá a legközelebbi viszonyban). 1638-ban a királyné (katholikus) pártjához szegődött, pénzt gyűjtött a skóciai expedicióra, ezért 1641-ben az alsóház bírósága elé idézték, de ő Franciaországba szökött. Párisban, párbajban megölt egy francia nemest, ki Digby jelenlétében sértőleg nyilatkozott I. Károly angol királyról. Nemsokára visszatért Angliába, hol 1642-ben börtönbe vetették, de már a következő évben kiszabadult s ismét Franciaországba ment. Csak 1654-ben engedték vissza hazájába, hol azután szoros összeköttetésbe lépett Cromwellel. A restauráció után Henrietta Mária királyné kancellárja lett; 1661-ben botanikai előadást tart a Gresham College-ben s két évre rá a Royal Society tagjává választják. Kétségtelen, hogy Digby-nek a maga korához képest jelentékeny természettudományi műveltsége volt. Állító-

[20] *Wagstaff* úr adatát megerősíti a „The Closet of Sir Kenelm Digby Opened" c. munka (újra kiadta Ph. Lee Warner, 1910.) bevezetése (pag. XXIII.), melyet Anne MacDonell írt. Itt is az van mondva Digby-nek felesége halála után való visszavonulásáról, hogy: „His place of retirement was Gresham College" . . . . There „he diverted himself with chymistry and the professor's good conversation" . . . . „He had a fair and large laboratory . . . . erected under the lodgings of the Divinity Reader. Hans *Hanniades* (sic!), the Hungarian, was his *operator*". Mindazáltal nem lehetetlen, hogy élete végén a professzori *címet* megadták neki: Ez akkor is divatban volt.

lag ő volt az első, ki rámutatott, hogy a növények életében az oxigénnek milyen fontos szerepe van. Emellett azonban erősen hitt a csillagászati babonákban és az alkimiában is s azok a csudás mesék, melyeket „felfedezései“-ről terjesztett, nem vallanak önzetlen tudományos szellemre. Kortársai közül némelyek szélhámosnak, mások afféle vándor-kuruzslónak tartották, sőt Henry Stubbes úgy jellemzi, mint a „hazudozás Plinius“-át és Lady Fanshaw ugyanezt a „gyöngeségét“ *(infirmity)* emlegeti. Bizonyos, hogy a titkos szerekkel való kuruzsláshoz nagy hajlama volt s gonosz nyelvek azt beszélték, hogy a feleségét is ő maga mérgezte halálra, azzal a *viperaborral*, melyet azért preskribált neki, hogy a szépsége megmaradjon.[21] Különösen híres titkos készítménye volt a *Pulvis sympatheticus* (Powder of Sympathy, valószínűleg semmi más, mint vízmentes zöldgálic), melynek szerinte az a tulajdonsága volt, hogy a beteggel való érintkezés nélkül gyógyított egyszerűen úgy, hogy például a kötéshez érintették. De voltak megbízhatóbb gyógyszerei is, melyek előállításában Digby-nek Bánfihunyadi, a képzett vegyész, volt a jobbkeze s ha valahol még remélhetünk adatokat ezen hányatott életű vegyészhazánkfiára vonatkozólag, ezeket az adatokat elsősorban a Sir Digbyre vonatkozó angol irodalomban, vagy a Digby-család irataiban kell majd keresnünk. Magam is tettem kísérletet ebben az irányban, amennyiben megkértem angol barátaimat, hogy nézzék át legalább a Digbyre vonatkozó nyomtatványokat, nincs-e bennük szó Bánfihunyadiról? Digbynek u. i. maradt egy naplója („Private Memoirs“), melyet Sir N. H. Nicholas tett közzé 1827-ben, továbbá egy „Choice of Experimental Receipts in Physick and Chirurgy“ c. írása, mely 1668-ban jelent meg, azonkívül „Chymical Secrets and Rare Experiments“, melyet 1683-ban publikált G. Hartmann, ki Bánfihunyadi után Sir Digby asszistense volt; végül még T. Longueville-től jelent meg 1896-ban egy munka („Life of Sir Kenelm Digby by one of his Descendants“; — mindezeket a műveket, kivéve a Hartmann-félét, angol ismerőseim [„felületesen“, ahogy ők írják] átnézték, de Bánfihunyadiról semmit sem találtak bennük. Ellenben R. H. Hill úr, az oxfordi Bodleian Library segédje megküldte Bánfihunyadinak egyik recipéjét, mely a *regulus antimonii* előállításáról szól [MS. Ashmole 204, f. 143: Booker's note on the birth of K(ing) James I. and copy of a recipe by *Jo: Huniades the celebrated chymist]*.[22]

[21] Angliában még ma is él az a szokás, hogy a szépségüket féltő nők olyan borból isznak, melyben élő viperákat tartottak. *(Hovorka-Kronfeld:* Vergleichende Volksmedizin, II. 883.)

[22] A rövid recipe szövege következő: *„Regulus Antimonij simplex.* — Take Antimony in lumps 20 oz., Tartari Crudi Gallici pulverisati XX. oz., salis- petri *[= salétrom, „Salpeter“]* 5 oz., misceantur bene Tartar et sal petrus: tunc pone 6 [— of (?) Clear] Tart et salis petri in crucibulo, then put the Antimony upon it, then put more of the Tartar & Salt peter to couer it (?) euen till all be mingled & couered with a tile and at the first but a gentle fyre, after a good ffyre for 2 howers, untill fflores Antimonij appeare & let it looke like water and buble upp: Then set it in a cold moyst ground till it be cold: Then breake the melting pott and in the bottom you shall finde Regulus Antimonij 6 oz.“ Utóiratban: *ffact. 1623: 3. Martij: hora meridiana: sub △ ☿ ☽. sol Ascend: per Jo: Huniades.“* — Ezenkívül még egy hosszabb régi (angol) kézirat másást szereztem meg a British Museumtól, mely Bánfihunyadinak egy másik eljárását („A Processe for the Spirituall oyle of Succinum by John Huniades“) fejtegeti igen terjedelmesen, (alkalmilag közölni fogom más helyen). E kézirat létezésére *Pongrácz József* pápai ref. főiskolai tanár úr volt szíves felhívni figyelmemet, kinek ezen a helyen is kifejezem hálás köszönetemet.

Bánfihunyadi dolgában D'Arcy Power londoni sebésztanárt és orvostörténészt is megkerestem, ki viszont lekötelező szívességgel, melyért e helyen is hálás köszönetet mondok, Gunther oxfordi tanárnál és Sir Robert Armstrong-Jones úrnál (a Gresham College tanáránál) is közbenjárt kutatásaim érdekében, — eredmény nélkül, pedig az utóbbi közvetlenül a college könyv- és levéltárában kutatott s azonkívül a londoni Guildhall Library-ben is, hol a szóban levő főiskola régi iratainak egy része található.

Pedig bizonyos, hogy Angliában annak idején sokat tartottak Bánfihunyadiról, mert „famosissimus chymicus", „great chymist", „celebrated chymist" néven emlegetik s egy ismert 18. századbeli angol író *(I. Grager)* azt mondja róla ,hogy „minden szenvedélye, foglalkozása, vizsgálódása a laboratóriumában összpontosult, mert teljesen át volt hatva attól a meggyőződéstől, hogy a valamirevaló tudományok a vegytanba vannak befoglalva" s minekutána megtalálta a nagy titkot, hogy „miként lehet aranyat és ezüstöt higanyra redukálni", úgy képzelte, hogy közeljár már ahhoz is, hogy viszont miként lehet a higanyt arannyá változtatni?" (Íme tehát Bánfihunyadi is rabja volt annak az alkimista álomnak, melyről 1924-ben — *Miethe* „felfedezését" olvasva a kénesőatóm „umgruppierung"-járól — már majdnem azt hittük, hogy valóra vált, míg ki nem derült, hogy bizony még valószínűleg jóideig kell várnunk arra a sovány haszonra is, hogy *százmillió* rész (tiszta) higanyból egy rész aranyat nyerjünk!)

Hogy Bánfihunyadi mikor halt meg, erre vonatkozólag *Weszprémi* idézi Sir Thomas Brown egy levelét Elias Ashmolehoz, melyet A. Wood közöl *Athenae Oxonienses* című művében (2-ik kiadás London 1815. III. kötet, 288. hasáb). Sir Thomas, ki nem más, mint a hazánkban utazott Edward Brown édesatyja, azt írja, hogy Arthur Dee, az alkimista, a hírhedt John Dee fia, két évvel halála előtt († 1651 szeptember havában) egyezségre lépett Johannes Huniadessel, más néven Hans Hungarral Londonban, hogy ez „operátora" legyen. „Ez a Hans Hungar, — mint írja — miután sokáig Londonban lakott volt és megöregedett, elhatározta, hogy visszatér Magyarországba. Mire mindenekelőtt Amsterdamba ment és a kapott utasítás szerint itt is kellett volna maradnia mindaddig, míg Arthur Dee eljön érte. A doktor tudtommal komoly volt elhatározásában és mindent elkészített az útra, midőn váratlanul azt a hírt kapta, hogy Hans Hungar meghalt és azért elállt szándékától.[23] Ezzel szemben Kropf Lajos kutatásai kiderítették, hogy egy sokkal hitelesebb forrás szerint az öreg magyar tudós Londonban 1646 augusztus 28-án (ó-naptár) halt meg. E forrás Richard Smyth *Obituary*-ja, melyet a Camden Society adott ki. Smyth tekintélyes londoni polgár volt, ki 1627-től 1674-ig pontosan bejegyezte egy könyvbe minden ismerősének halála évét és napját. A könyvnek címe: *A catalogue of all such persons deceased whome I Knew in their Life Time* és a hazánkfiára vonatkozó feljegyzés így szól: „1646 Aug. 28. Hans Honger, Alias John Huniades, the chymist without Algate (az Aldgate-kapun kívül) died."

Hogy Bánfihunyadi ezen év elején még élt, azt az is megerősíti, hogy 1646 február 4-én még száz font adót vetettek ki Bánfihunyadira, de ezt már két hét mulva (febr. 27-én bizonyára erős protektorok közbenjárására!) törülték, mert B. igazolta, hogy *négy gyermeke* van és hogy al-

[23] Ez adat a köv. munkában is közölve van: *Charlotte Fell Smith:* The Life of John Dee. (Constable & Co., 1909.) Appendix I.

kimiai gyakorlata nem hoz sokat a konyhára („his profession of chemistry affords him no subsistance").[24] Úgy látszik tehát, hogy anyagi helyzete valóban nem volt valami kiváló, még késő öregségében sem, de azért egészen szegény sem lehetett, mert nem egyszer kölcsönzött a megszorult magyar ifjaknak, kik Londonba vetődtek.[25]

Születési idejéről a mellékelt kép ad felvilágosítást, melyet évek előtt hozattam egy német antikváriustól. *(76. kép.)* Ez a kép 1799-ből való[26] s több tekintetben eltér attól, melynek leírása *Weszprémi* munkájában (I. 13.) olvasható. A sasorrú, de már kopaszodó tudós a Gresham College tanárainak díszruháját viseli, balkezében kettősgömbű lombikot tart, feje fölött földgömb, alatta pedig: „Aetatis suae 68, 1644" felírás. Az utóbbi évszám a kéneső („Mercurius") alkimista jelét (signaturáját) veszi közre s az évszámtól jobbra eső jelige is a higanyt dicséri: „Est in Mercurio quicquid quaerunt sapientes".[27]

76. Bánfihunyadi János, a londoni Gresham College alkimistája. (G o w y rajza 1644-ből.) W. Richardson kiadása 1799-ből.

Ezek szerint Bánfihunyadi születése évét 1576-ra tehetjük. Az érdekes kép *Hollar Vencelnek*, II. Károly angol király nagyhírű udvari rajzolójának és rézmetszőjének a munkája.[28] Egy évvel később s részben e kép után készült az az igen szép ezüst emlékérem, mely megvan a Nemzeti Múzeumban és dr. Faludy Géza főorvos pompás gyűjteményében is, kinek szívességéből jutottam az érem gipsznyomatához, melyről a *77. kép* készült. Az érmen a portrait kerete mindenben egyezik az előbbi kép keretével, azzal a különbséggel, hogy a keret négy homorulata üresen van hagyva, hiányzanak belőle az alkimista mottók. A mellkép is mutat némi eltéré-

[24] Meg kell jegyeznem, hogy ezt az adatot szintén *Pongrácz* József tanár úr bocsátotta rendelkezésemre, ki a következő munkában találta azt: „Calendar of the Proceedtings of the Committee for Advance of Monery". (2. rész, 679. old.)

[25] *Haller Gábor* írja útinaplójában (London, 1632. nov. 23.): „Kértem Hunyadi János uramtól 8 tallért kölcsön" *(Mikó:* Erdélyi tört. adatok, IV. 15.) Haller 1633. aug. 17. (Leydában) is megemlékezik róla: „Küldtem Hunyadi János uramnak Londinumban levelet", (mely valószínűleg szintén erről a kölcsönpénzről szólott).

[26] A lap legalján az olvasható, hogy „Pub(lished) April 1. 1799. by W. Richardson. No. 31. Strand".

[27] Megjegyzendő, hogy az alkimisták *mercurius* alatt egyebet is értettek: az életet adó, mindenütt jelen levő, de láthatatlan fluidumot. *Bároczi Sándor* (kiről még alább is lesz szó) azt írja erről: „Amit közönségesen *Anima*, vagyis *Spiritus Mundi*-nak hívnak, azt az Alchymisták *Mercurius Universalis*-nak nevezik, mellyel az egész levegő teli lévén, mind a három természet országát, az élő állatokét, t. i. a plántákat és minerálékat neveli, táplálja és élteti: rész szerint bé leheltetés által, rész szerint pedig, midőn harmatban, esőben és hóban le hullván, bé szivárog a földbe. Az a Proteus, kiről a Poéták azt mesézik, hogy ezer formába változék; mely az emberben emberré, a plántában plántává, a kőben kővé válik".

[28] Weszprémi leírásába több sajtóhiba csúszott be; így: a születési évszám nála 1516 (1576 helyett), a rajzolóművészt *Gouzi*-nak nevezi (Gowy helyett), a met-

seket (a gallér csipkenélküli, alóla karikára erősített két kis medaillon csüng stb.), fent pedig félkörben: „*Johan Banfihuniad Riwlinen Unga*" olvasható. A tudós képe alatt „Ae 69" (hatvankilencéves korában). Végül megemlítem még, hogy Bánfihunyadinak még egy igen érdekes arcképe 1646-ból (*Marshall*-tól) található a British Museum metszetgyűjteményében, melynek másolatát szintén bemutathatom itten. E képen, mint látjuk, „artis spagyricae *professor*" címmel említtetik a mi hazánkfia.

Ezen képek dolgában jónak láttam egy kiváló szakértőhöz, a British Museum rajz- és metszetgyűjtemény-osztályának vezetőjéhez, *H. M. Hake* úrhoz fordulni, ki a következőket írja: „Az 1799-iki Richardson-féle metszet a Hollar-féle (1644-ből való) képnek a másolata. Richardson ebben

77. Bánfihunyadi János emlékérme. (Dr. Faludi Géza gyüjteményében.)

az időben egész sorát publikálta a hasonló metszeteknek. Én azt hiszem, hogy mindazok a Bánfihunyadi-portrait-k, melyeket ma ismerünk, egyetlen eredetire vezethetők vissza, t. i. Gowy-nak egy kézirajzára, mely azonban eltűnt. A Hollar-tól (1644) és a Marshall-tól (1646) származó rézmetszetek közvetlenül erre a Gowy-féle eredetire vezethetők vissza, mely valószínűleg fekete tintával vagy ezüsttel pergamenre rajzolt arckép volt. Nem hinném, hogy valami olajfestményről volna szó, mert úgy a Hollar-,

szőt pedig *Kollar*-nak (Hollar helyett). Az itt közölt képen hiányzik a hét fém jele, melyre W. utal, továbbá a magisterium készítésére vonatkozó jelmondat („Fac fixum volatile, et volatile fixum, et habebis magisterium").

mint a Marshall-féle metszeten az áll, hogy Gowy *delinxit* (nem pedig *pinxit)*".

Bánfihunyadi Jánostól (kit az egykorú angol írók, mint láttuk, *Hans Hungar* néven is emlegetnek) csupán egyetlen sajátkezű írásos emlékünk maradt; egy levél, melyet régi barátjához, Medgyesi Pál református paphoz (az öreg Rákóczi György udvari papjához) intézett 1642-ben.[29] Med-

78. Bánfihunyadi J. 70 éves korában. (Marshall W. metszete.) British Museum.

gyesi Pál 1630 körül tanult az angol iskolákon s valószínűleg ekkor ismerkedett meg Bánfihunyadival, ki őt levelében „régi szomszéd földijé"-nek mondja s így valószínű, hogy mikor Medgyesi itt tanult, egymás közelében laktak, valahol a Whitechapel-ben, az Aldgate nevű kapun túl,

[29] Erdélyi Protestáns Közlöny. 1874. évf., 34. szám.

hol a Londonban megtelepült külföldiek nagyrésze lakott abban az időben. A levél írása idején már sokkal különb lakása volt: a többi tanárral együtt magában a Gresham College-ben, London legelőkelőbb negyedében, a Cityben lakott. „Én most itt Londinumban az Gresham Collegiumban lakom, és az chymiában professor vagyok" — írja Medgyesinek, „mindazáltal, ha az úr isten akarja, ez jövendő őszre haza megyek. Szinte most akarok búcsút venni itt az collegiumban". Valószínű tehát, hogy 1642-ben elhagyta a londoni főiskolát (talán a válás emlékére rajzoltatták meg arcképét angol barátai s tanítványai és tisztelték meg az emlékéremmel) s feleségével, négy gyermekével, az olcsóbb Whitechapelben („a kapun túl") fogadott lakást; a hazajövetelben azonban meggátolta a halál.

Hogy Angliában hagyott családjával mi lett, arról egy az Erdélyi Muzeum Egylet birtokában levő irat nyujt némi felvilágosítást. Egy 1697-ben kelt latin nyelvű levél ez, melyet Frank Ádám nevű Erdélyből Angliába menekült unitárius pap intézett Londonból a külföldi egyetemeken járó gróf Teleki Pálhoz (T. Mihály kancellár fiához),[30] ki akkor Franekerában vagy Utrechtben tartózkodott. E levélben Frank elmondja, hogy ott (Londonban) nemrégiben meghalt egy igen fukar ember *(vir sordidissimus et avarissimus)* ki egyetlen öreg nővérére körülbelül ötvenezer font sterlinget hagyott, melynek legnagyobb részét e nő a szegényeknek és kórház építésére szánta, egyszersmind fivérének fényes síremléket emelve abban a templomban, hol teste fekszik. Ennek a fösvény embernek a neve *Bánfi Hunyadi János* volt. A levél írója nagyon szeretné tudni, hogy milyen családból származik ez az ember? a híres Hunyadi-, vagy Bánfi-családból eredne? szeretné bírni ennek a két családnak a címerét, hogy összehasonlíthassa e hirhedt fösvény *(famosus avarus)* címerével, kinek apját 1633-ban az öreg Rákóczi hazahivatta. Úgylátszik, — írja Frank — hogy az apa jelentékeny pénzösszeget hagyott a fösvény fiúra, ki aztán uzsoráskodásával még inkább megnövelte.[31]

*

A 18. század sokkal bőségesebben ontotta a magyar alkimistákat, mint a tizenhetedik. Mingyárt az elején ott találjuk köztük *Bél Mátyást,* a 18. század legnagyobb tudományú magyarját, a „magnum Hungariae decus"-t. Hogy ki vezette be őt a hermeszi művészet fogásaiba, azt nem tudnám megmondani, de hogy lelkes híve volt az alkimiának, arról elég meggyőzően tanuskodik az az ötszázoldalas kézirata, mely a Nemzeti Múzeumban (Oct. lat. 92.) található s elejétől végig vegytani s alkimisztikus jegyzeteket tartalmaz. Bámulatos, hogy még erre is volt

[30] *Pataki Jenő,* kolozsvári orvosnak, t. barátomnak tartozom köszönettel e levél lemásolásáért s megküldéséért.

[31] „Vidi ego literas serenissimi Rakocii Senioris Ao 1633 ad ejus Patrem scriptas atque propria serenissimi Principis manu subscriptas, quibus serenissimus Princeps eum ex Anglia in Patriam invitat, nominans eum Joannem Hunyadi *aurifabrum.* Quae literae simul fuere salvus conductus pro itinere, cum summo favore et amore conscriptus. Hic Pater, ut apparet, filio insignem reliquerat summam pecuniae, quam Filius parce et sordide vivendo, et in magnam usuram elocando tantopere auxit, ut tantum thesaurum post se reliquerit tot millium librarum Sterlinianarum. Et quia a multis Viris eximiis, quibus Euclio ille de fama et ex turpi vita innotuerat, rogatus sum ut omnem darem operam perscrutando insignia Banfinia et Hunyadiana, ad Te Spectabilis ac Generose Domine Fautor confugio, teque enite (enixe?) rogo, ut quam poterit fieri, citissime, me ejus participem reddas".

ideje ennek a párját ritkító polihisztornak. E jegyzetek 1738 januárjától 1741 decemberéig terjednek, sőt 1746-ból is van köztük egy töredék, mikor az agg tudós már gutaütött állapotban sínylődött (1749-ben egy újabb szélütéses roham véget is vetett életének.) Úgy látszik, hogy az *ars spagyrica* művelésében társai is voltak, mert egy helyen (1740 február 15.) egy Erdődi grófot is említ, kivel egy generális és egy sziléziai báró dolgozik együtt, továbbá egy „W. úr" kísérleteiről is megemlékezik.[32]

Csak névszerint említem még *Forgách Ádám* grófot, az országbírót, a *comes Hungarus philo-chymicust* (ahogy egy német alkimista, Becher, nevezi), kinek nevezetes experimentumáról *(„particularis maturatio Lunae")* hosszasabban beszél *Weszprémi* (III. 99.). Ugyancsak ő említi *Luzsénszky Imrét,* ki külső formája szerint is igen érdekes alak lehetett, mert a felesége halála után, gyásza jeléül (régi magyar módra) nem nyirta többé a szakállát, úgyhogy ez később már majdnem a combjáig ért. Futólag említhetem még *Moller Dániel Vilmost,* ki pozsonyi születésű magyar volt ugyan, de később, mint altdorfi egyetemi tanár Németországban telepedett le s végül a híres-neves, kalandos életű *Saint-Germain* grófot, a hasonló nevű hashajtó-tea készítőjét, Mme Pompadour és XV. Lajos kedvelt emberét, kit csak azért említek meg, mert hosszú időn át az volt a híre, hogy II. Rákóczi Ferencnek harmadik (házasságon kívül született) nagytehetségű fia volt, sőt vannak, kik komoly levéltári kutatások alapján ma is állítják ezt.[33]

Nagy alkimista hírében állott a maga idejében *Gömöry Dávid* (1708—1795), Győr városának orvosa. Ő az alkimia theosophikus-spiritualisztikus irányának volt a híve s a vitriolban kereste az ősanyagot. Kis János evangélikus szuperintendens mondja róla az ő Emlékezéseiben, hogy Gömöry dr. még nagyon öreg korában is lelkesedéssel tanítgatta az alkimia vélt igazságait neki és más fiataloknak s hogy mennyire rabja volt szenvedélyének, azt misem bizonyítja inkább, mint az a majdnem 800 oldalas kézirat, mely ugyancsak a Nemzeti Múzeumban található.[34] Az egész munka badar keveréke a bölcsészetnek és a vegytannak, telve alkimista jelekkel és rövidítésekkel, úgyhogy igen nehéz kisilabizálni mindazt, mit mondani akar. Ebben a munkában több társát is megemlíti, így pl. egy „Excelletissimus generalis à Török"-öt (valószínűleg az alább említendő *gróf Török Lajos,* kit tévesen nevez generálisnak), továbbá egy „Johannes nobilis de *Bergen*"-t, aki Révfaluban (Győr m.) Steiner kapitánnyal együtt dolgozott; azonkívül egy „Generalissa *Derentianá*"-ról és egy „Generalis de *Ventz*"-ről is szó van a kéziratban, annak bizonyságául, hogy az 1700-as években mennyire elterjedt a vidéki kis garnizonokban unatkozó előkelőbb tisztek körében az aranycsinálás szenvedélye. Mindezek az urak és hölgyek Gömöryhez, a szaktekintélyhez, vitték bemutatni az ő preparátumaikat, kristályaikat, sedimentumaikat és csapadékjaikat.

[32] „Dnus Comes ab Erdőd laborat ex sale universali, quod ex terra separatur, per artem, sale aethereo impraegnata. Sal illud est nitri sal, et non alind, ex quod (!) nil sperandum. Laborem spagyricum apud eum peragit generalis quidem, cum Barone Silesio".

[33] V. ö. Cooper—Oakley: Count of Saint-Germain. (Milano, 1912.)

[34] Varia ex manuscriptis, Rerum Arcanarum collectoribus et auctorum selectiorum lectione atque indicio maturine (!) examine collecta „Chaoti Confuso distinguibili" (egy másik munkájának címe) adnexa. Auctore Davide Gömöry, medicinae doctore et chymiae sublimioris amatore. Anno 1781. 2 kötet (Nemz. Múz. Quart Lat. 2355.).

Valószínűleg így tett *Pápai Molnár Mihály* győri ref. pap és rektor is, kiről azonban nem sokat tartott Gömöry.[35] Említett kéziratát hetvenéves korában fejezte be a híres győri alkimista, mert a 424. lapon az áll, hogy „Haec conscripsi in aetate septuagesima, Anno 1778, ad diem 1. Novembris, Jaurini".

Általában azt látjuk, hogy az alkimiának legszenvedélyesebb mívelői és terjesztői a régi magyar orvosok voltak. Az alkimia és az orvosi tudomány (már az *Elixirium ad longam vitam* révén is) mindig közeli vonatkozásban állott egymáshoz; hiszen már a salernói vers is azt mondja, hogy minden „judaeus, monachus, histrio, rasor, anus" és alchemista orvosnak képzeli magát, ámbár „Hic dum lucra quaerit, virtus in arte perit". Régi vegyészeink javarésze az orvosok rendjéből került ki s ez érthető is, mert Németországban, Hollandiában stb., hol orvosaink kiképzésüket nyerték, már a 18. század elején is kitünően felszerelt vegyi laboratóriumok voltak az egyetemeken. *Nyulas Ferenc* (1758—1808) erdélyi orvos volt az első magyarnyelvű vegyészeti munka írója; ő fedezte fel a mangánt a dombháti vízben s ő volt az, ki a szénsavnak, mint húskonzerváló szernek gyakorlati alkalmazását előbb tanította, mint Európa többi vegyészei; *Parisi Ferenc*, II. Rákóczi F. orvosa, a bányaércek elemzésében volt kiváló; *Marikovszki György* (1771—1832) az orvosi vizek analizálásában tett szert hírnévre; *Pfeiffer Mihály* (1721—1809) késmárki orvos a festőcsülleng (Isatis tinctoria) meghonosítása s az indigógyártás terén volt kezdeményező stb. Ezektől az orvos-vegyészektől kaptak kedvet előkelőbb művelt embereink az alkimiával való babráláshoz, mely végre oda vezetett, hogy a 18. században nem egy úri kastélyban szinte tökéletes vegyi műhelyek keletkeztek. Különösen nagy híre volt *Semsey Benjámin* jól felszerelt alkimiai dolgozójának; ő még le is festtette magát az aranycsinálás szövevényes munkája közben s e képet ma is őrzik a semsei kastélyban. Sokat bajlódott az alkimia kérdéseivel *Pálóczi Horváth Ádám* is (lásd Kazinczyval való levelezését), sőt tőle egy 172 oldalas alkimista kéziratot („A bölcsesség nagy mestereinek... biographiája" stb.) is őriz a Nemzeti Múzeum kézirattára. Ugyancsak a 18. század második felében élt erdélyi származású *Born Ignác* lovag is alkimista hírében áll. Az aranycsinálás titkát már akkor kezdte kutatni Born, mikor 1770-ben a prágai bányászati és pénzverőhivatalnak volt az elnöke; de még jobban neki adta magát az alkimiának, mikor 1776-ban Mária Terézia Bécsbe hívta és rábízta a cs. kir. természetiek tárának rendezését. Leghívebb adeptusai lettek itt *Báróczy Sándor,* a gárdista író[36] és *Vay Miklós* generális. Erről az alkimista szövetségről Kazinczy Ferenc is több izben emlékezik s egy Ráday

[35] Ez a Pápai Molnár is egész életén át nagy szenvedéllyel csinálta az alkimiát. Két kötet ilyen természetű kézirata a sárospataki kollégium könyvtárában található. (V. ö. Akadémia Értesítő, 1921. 26.)

[36] Kazinczy többször említi leveleiben, hogy Báróczyra kétségkívül nagy hatással volt egy másik Bécsben élő magyar alkimista és a mindjárt említendő *rózsakeresztesek* titkos szövetségének tagja: Székely László, a magyar gárda alezredese is. Ennek a különben kitünő katonának és köztiszteletben álló férfiúnak igen tragikus vége volt: alkimista szenvedélyére ráköltötte nemcsak a felesége hozományát, hanem a testőrség pénztárából is apródonként 17.000 forintot elidegenített, abban a reményben, hogy mindezt majd a bölcsek kövének jövedelméből pótolhatja. Közeledvén a pénztárvizsgálat ideje, hogy a gyalázatot elkerülje, a császár (II. József) kegyelméhez folyamodott, de ez (bár Székely családja és Eszterházy herceg a kárt teljesen megtérítette) az élete végét járó aggastyánt tiszti rangjától megfosztotta, Bécsben nyilvános pellengére állíttatta s végül javítóintézetbe záratta. (V. ö. *Abafi Lajos:* Egy bűnper II. József korában. Történelmi Tár, 1882. 507.)

Gedeonhoz intézett levelében így ír róla: „Born Ignátz Udv. Consiliárius, egész Európában elhíresedett az amalgamálás és egyéb chemiai manipulatiokról, most is próbálgatja tsinálni az aranyat. Báróczy a leglelkesebb adeptusa, meg Vay Miklós. Utóbbi Párisban és Londonban chemiai leckéket is veve és Born azzal tisztelte meg, hogy némelly chemiai processzeiben társává választotta". *Báróczy* annyira belemélyedt az aranycsinálás titkának a kutatásába, hogy francia nyelven egy alkimiai tárgyú munkát is írt, de ennek kiadását a cenzura eltiltotta. Ezenkívül egy regényfordítása („A mostani adeptus vagyis a szabadkőmívesek titka") is megjelent (Bécsben, 1810.), melynek bevezetéseül[37] egy hetvenoldalas értekezést írt az alkimia védelmére. Amint ma a spiritiszta séance-ok, akkor az aranycsinálás próbái voltak divatban a szalonokban. Bécsben a későbbi fiumei kormányzó, előbb referendárius *Pászthorynál*, sokszor mulattak ezen és mint egy régi napló mondja: „Teleky Sámuel vicze-Cancellárius neje, született Bethlen Gróf Asszony által adott gálaebéden egy pitzi arany golyóbisotska járt kézről-kézre, mellyet egyik arany tsinálással foglalkozó iffjú Gavallérunk aufführolt..." II. József császár egyre hallván beszélni az alkimista kísérletekről, kiváncsi lett rájuk. Clary hercegné szalonjában ment végbe a próba, de balul üthetett ki, mert egyik szemtanu éppen aznap kelt levelében a következőket írja: „Ugyan tsunya mód felsültek az aranytsinálók, és a Tsászár még engemet is kinevete, a miért hogy a Miklós ötsém (t. i. Vay Miklós) is benne van a Bundba..." Míg azonban a nagytudású Born és Vay Miklós tisztán tudományos célból és inkább üres óráikban, szórakozásból űzték az alkimiát, Báróczy majdnem minden idejét annak szentelte. Kazinczy egy ízben meg is kérdezte tőle, mért oly fanatikus híve az aranycsinálás hiábavaló mesterségének, mire egyik levelében ezeket válaszolta: „Gyógyító kezek alatt lévén egyszer mint ifjú, orvosom vágyást terjeszte bennem azon homálytszerető tudomány megtanulására, mely értzeket nemesít, s tanítványainak azt igéri, hogy háromszáz esztendőkre fogja kinyújtani életeknek napjait, sőt haláluk után testek öszveaprittatik s nem tudom mely lévben tartatik, őket újólag életbe hozza". *Kazinczy* írja továbbá, hogy látott egyszer Báróczynál egy almanagyságú rézdarabot, melyről B. azt állította, hogy régebben ólom volt.

Úgy *Báróczy*, mint bécsi orvosa, ki őt „Ámor vad anyjának" nyilaitól megsebzett állapotában gyógyítgatta, az úgynevezett *rózsakeresztesek* titkos társaságához vagy rendjéhez tartozott, mely tulajdonképpen a szabadkőmívességnek egyik sajátszerű elágazása volt. Ez a társaság vagy szövetség a 17. század elején keletkezett (bár valószínű, hogy első rudimentumai sokkal régebbre nyúlnak vissza) s majdnem két évszázadon át nyügében tartotta Európa míveltjeit, tudósait. A rendnek főcélja: az emberi nyomorúság enyhítése valódi vallásfilozófiával, a legmagasabb tudás elérése ennek segítségével, továbbá a magánélet tökéletes feddhetetlensége. Tagjai kilenc fokozatba voltak osztva: juniorok, teoretikusok, praktikusok stb. s legvégül a máguszok. A harmadik fokozat tagjai (a praktikusok) dolgoztak a rend tökéletes fölszerelésű kémiai laboratóriumában; itt próbálkoztak a radikális és univerzális menstruum, a mysterium magnum, a mercurius vivus, a regulus antimonii készítésével, az amalgamálás, imbibició, multiplikáció stb. műveleteivel. *Wittmann* azt mondja a hollandi rózsakeresztesekről szóló történeti munkájában, hogy Németország-

[37] E könyv nem egyéb mint Mme *Leprince de Beaumont* „L'adepte moderne ou le vrai secret des francs-maçons [1777] c. regényének a fordítása.

ban még ma is megvan néhány egyesületük, mit mások is megerősítenek, azt mondván, hogy „nagy és szent hallgatással" titkolják el mágiás-misztikus „operációkat", úgyhogy ezekről csak a legbeavatottabb „testvérek" tudnak egyetmást mondani.

A 18. század folyamán a rózsakereszles „lovagok" nagyon elszaporodtak Magyarországon (s különösen a felvidéken). Először Prágában működtek, de innen kiűzetvén, Bécsben ütötték fel a sátorfájukat, honnan csakhamar hazánkat is elárasztották.[38] Itt Potthornyay Imre sárosmegyei földbirtokos s ennek halála után Heinzely Márton, kassai akadémiai tanár val a fővezérük. Az utóbbi (mint főigazgató) Selmecbányán, a Szepességben, Balassagyarmaton, Kassán is szervezett ilyen társulatokat („rózsaintézeteket"), melyek csakhamar olyan népszerűek lettek, hogy még a Prónay, Radvánszky, Beniczky, Podmaniczky s más előkelő családok nőtagjai is az adeptusok közé álltak. A magyar rózsakeresztesek leglelkesebb apostola *gróf Török Lajos*, Kazinczy apósa volt, pedig neki alapos oka lett volna gyanakodással tekinteni az alkimiára. Egyszer az apját, Török Józsefet, valami bécsi kuruzsló gyógyítgatta. Ekkor egy régi jóbarátja, *Rehbach*, ki aljas módon szövetkezett a kuruzslóval Török kifosztására, felbiztatta az utóbbit, hogy vegye meg az „orvos" aranycsináló titkát 3000 aranyért. „Török beléesett a cselbe", — írja Kazinczy — „Lajos fiát járatta éjjel az adepthez, mert maga nem merte próbálni M(ária) Th(erézia) miatt, s a gazember a chymiát nem értő fiúval olly *mercuriust* főzete ki, mellyben fel vala olvasztva az arany. Lajos erre azt mondta az atyjának, hogy már tudja a mesterséget s Rehbach a 3000 aranyat felkaparta, s soha többé aháznál nem látatá magát". Gróf Török Lajos alapította a *virtusos kozmopoliták* szabadkőmíves páholyát Miskolcon,[39] mely szépen fellendült, mert az ifjú írógeneráció, köztük Kazinczy is, hozzászegődött. Hogy Török az alkimiával nagyban foglalkozott, azt egyrészt Kazinczy is említi, ki „iszonnyal szemlélte" apósa „meghibbanását" és vagyonának ilyen módon való elfecsérelését, másrészt pedig kétségtelen bizonysága ennek az az alkimisztikus kézirat, melyet Török írt s mely ma is megvan a déghi levéltárban.

A magyar rózsakeresztesek, csakúgy mint a külföldiek, a bölcsek kövét és az egyetemes panaceát is keresgélték. Gróf Török Lajos birtokában is voltak ilyenek s efféle csodás gyógyszert keresett Báróczy is, ki különösen a cukorban fedezett föl nagyszerű gyógyítóerőket, azt tartván, hogy abban sok a „sulfur". Élete végefelé úgyszólván csak cukorral és meggyel élt.[40]

A magyar rózsakeresztesek szövetségének („Fraternitas Roseae Crucis") II. József 1784-ik évi tilalma vetett végett de azért egy darabig még tovább működtek titokban. Az alkimiával való laikus foglalkozásnak már évekkel előbb (1768) megadta a halálos döfést Mária Terézia szigorú rendelete,[41] melyben tekintettel sok család vagyonának szomorú pusztulá-

[38] A magyar rózsakeresztesekről bővebben lásd Schwarz Ignác (i. h. 65. old.), továbbá Abafi Lajos és Eckhardt Sándor (Minerva, 1922.) értekezésében. A rendről általánosságban legkimerítőbbben értekezik a következő (illusztrált) munka: *Beyer:* Das Lehrsystem des Ordens der Gold- und Rosenkreuzer (Lipcse. 1925).

[39] Erről bővebben lásd *Szendrei János:* Miskolc város története (1904). II. 659. és köv.

[40] *Eckhardt,* i. h.

[41] *Linzbauer:* Codex II. 450.

sára, megtiltja a fémeknek, pénznemeknek alkimista célokból való feldolgozását, hacsak az illetők külön hatósági engedélyt nem kaptak erre. A nem nemes alkimisták börtönbe vetendők, eszközeik és egyéb készletük elkobzandó és fegyházak *(domus castigatoria)* erigálására fordítandó, ha pedig nemesek vagy mágnások, akkor más módon büntetendők.

A komikum és szatíra ingere akaratlanul is megmozdul bennünk, ha azt olvassuk, hogy alig hat évvel a „kalapos király" rendelete után olyan uralkodó *(II. Lipót))* kerül a trónra, ki nagyon is beleszeretett ugyanabba az alkimiába, melynek kultiválásáért börtön és vagyonkobzás járt ki a *misera plebs*-nek. Benne föltámadt a boldogtalan emlékű Rudolf császár, a prágai Hradsin fejedelmi alkimistája s ha tovább él, bizonyára egy olyan veszedelmes ember befolyása alá kerül a vegyész-szenvedélye révén, ki valósággal lángolt az épp akkor erjedő francia forradalom eszméiért. A nagytehetségű, bár felületes és nem nagyjellemű *Martinovicsot,* a vérmező mártirját értem, kiről a vele egykorú Szirmay Antal[42] a következő jellemzést adja: „Középnagyságú, sovány, fekete, arcszíne sötét, epés, sápadt, mogorva kinézésű, kislelkű volt és senkinek szemébe nézni nem mert; amellett felette erkölcstelen volt és maga Kriveczky tanácsostól tudtam meg, hogy ennek gyermekeit is megrontotta. 1790-ben, II. József császár halála után különös ügyességgel tudta magát II. Lipót császár kegyeibe hízelegni. Visszaérkezvén az utóbbi Etruriából Bécsbe, a magyarországi és galiciai mozgalmakról, melyeket nagyítani törekedett, jelentéseket küldött Bécsbe. Maga pedig a császárhoz Bécsbe utazván és kihallgatásra bocsáttatván, a vegyészetben igen jártasnak mondotta magát, úgy mint ki a szabadkőmívesek társulatában is azért avattatott *mesterré,* mert képes oly silányabb ércek összekeverése által, melyek a császári bányákban bőségesen megvannak, nagy tömeg aranyat előállítani és hogy ezzel a királyi kincstárt meg akarja ajándékozni. A ravasz csaló hitelt talált a könnyenhívő uralkodónál, sőt cselszövényeit egész odáig vitte, hogy ugyanazon helyiségben vagyis kabinetben kísérthette meg az arany kifőzését, melyben Lipót császár volt és hogy vegytani találmányait annál nagyobb tökélyre vihesse, 1791-ben a lembergi tanárságból Bécsbe tétetett, udvari tanácsossá neveztetett és évi 2000 rhénusi forintnyi fizetést nyert", azzal a kikötéssel, hogy a császárnak alkimista munkája közben segédkezzék.[43]

II. Lipótnak és Martinovicsnak ezen alkimista szövetkezéséről érdekes volna többet is tudni; lehet, hogy most, mikor a bécsi titkos levéltár ajtai megnyíltak a magyar kutatók előtt, erről a nem minden pikantéria nélkül való császár-forradalmár-liaisonról is megtudunk majd egyet-mást.

[42] *Szirmay Antal:* A magyar jakobinusok története.

[43] Lásd még erről *Laczkovicsnak,* a Martinoviccsal együtt kivégzett vértanúnak megjegyzését: *Századok,* 1878. 143., továbbá *Fraknói* cikkét (u. o. 1877. 216—310.). Megjegyzendő, hogy Martinovics számos vegytani tárgyú értekezést tett közzé a *Crell*-féle „Chemische Annalen"-ban és *Göttling* „Taschenbuch für Scheidekünstler"-jében, ezek alapján folyamodott a pesti egyetem vegytan-fizika-tanszékére, de eredménytelenül, mert *Winterl* (az egyetem vegytantanára) kimondta rá, hogy a kémiáról fogalma sincsen. Pár nappal a fakultás visszautasító véleménye után II. Lipót *chemicus aulicus*-szá és csász. kir. udvari tanácsossá nevezi ki Martinovicsot s ez oly szerénytelen volt, hogy nemsokára még a *siklósi apátság* adományozását is kérte, tekintettel vegyészeti találmányaival szerzett érdemeire. — Lipót utódának, Ferencnek első dolga volt, hogy trónralépte után atyjának a császári várlakban berendezett vegytani laboratóriumát feloszlatta s felszerelését Lagusius udvari orvosnak ajándékozta.

Most, hogy ezeket írom, én sem tudok róla közelebbit mondani, csupán egy rövid megjegyzést kívánok még tenni.

Alighogy Martinovics a császár „cabinet“-jében megmelegedett, II. Lipót — a protektor — hirtelen meghalt. Ez a váratlan exitus mindenféle sejtésekre, gyanusításokra szolgáltatott okot. A Baldinger-féle „Neues Magazin für Aerzte“ kiadójához azt írja egy bécsi levelező 1792 március 1-én: „Heute um halb 4 Uhr nachmittags starb unser Kaiser. Seit zwei Tagen lag er an einem Seitenstich krank, ex depositione materiae arthriticae, *Fünfmal* hat man ihm die Ader geöffnet. Heute früh befand er sich besser. Die Aerzte haben ihn ausser Gefahr gesagt. Nachmittags bleib alles in statu quo. Auf einmal wird ihm nicht wohl. Apoplecticus periit“ (megütötte a guta). Emiatt az ötszöri érvágás miatt *Hahnemann,* a homeopata gyógyítás apja, súlyos vádakkal illette a császár orvosait, kétségkívül nem alaptalanul, mert Lipót elég gyönge szervezetű ember volt s már 18 éves korában vért köpött. A boncolási jegyzőkönyv alapján arra lehet következtetni, hogy hevenyés tüdő- és mellhártyagyulladás szívgyöngeséggel párosulva okozta a hirtelen halált. A bécsi fáma azonban mást is beszélt. Azzal gyanusították Martinovicsot, hogy egy nagy virtuozitással elkészített titkos szerrel, az *aphrodisiacum diavolini*-val tette tönkre az uralkodót.[44] Hogy a még javakorában levő császárnak valóban szüksége volt-e ilyen stimuláló szerekre s hogy valóban Martinovics szállította-e neki azokat, azt persze ma már igen bajos volna eldönteni. Annyi kétségtelen, hogy a rózsakeresztes lovagoknak és általában az alkimiával foglalkozóknak (mint már fentebb is láttuk) mindig nagy hajlandóságuk volt a titkos gyógyszerek, arkánumok, secretumok és panaceák gyártására. De hiába volt minden! — a *hosszú élet elixiriuma* nem született meg s az emberekről ma is el lehet mondani azt, amivel évezredek előtt jellemezték őket: *poneroi pantes,* gyöngék, esendők és boldogtalanok maradtak mindahányan. Az alkimia úgy orvosi, mint közéleti s technikai szempontból aránylag igen keveset produkált, ha számba vesszük a rengeteg vagyont, időt és energiát, mit évszázadok hosszú során át reápazaroltak; hiszen még tisztán kémiai szempontból is alig köszönhetünk neki többet, mint a foszfor, cink és a porcellán véletlen fölfedezését.

[44] Latomia, freimaurerische Vierteljahrsschrift, 25. kötet (1866). — Az említett aphrodisiacum nem más, mint a *diavolini* (diavoletti) *di Napoli* („nápolyi kis ördögök“), egy cukorral és fűszerekkel kevert kőrisbogár-preparátum, melynek régen (csak úgy, mint a *pastilles galantes*-nak) veszedelmes volta ellenére nagy divatja volt a gáláns körökben.

Aqua reginae Hungariae.[1]

A magyar királynéról elnevezett régi specialitás (a németek „ungarisches Wasser"-ja) közkedvelt orvossága volt a 17—18. századnak. Volt idő, mikor minden földi baj elleni panaceának tekintették. Madame de *Sevigné* azt írja egyik levelében: „Ne vous ont-elles pas remerciée de votre *Eau de la reine d'Hongrie?* Elle est divine, je vous en remercie encore. Je m'en enivre tous les jours; j'en ai dans ma poche. C'est une folie comme le tabac: quand on y est accoutumée, on ne peut s'en passer. Je la trouve bonne contre la tristesse." Majd egy másik levelében: „J'ai dans ma poche de votre admirable reine d'Hongrie. J'en suis folle, c'est le soulagement de tous les chagrins; je voudrais en envoyer à Rennes."[2] XVI. Lajos is nagyon kedvelte és sokszor használta, mikor a vállát és karját kikezdte a köszvény. Két kapucinusbarát *(Rousseau* és *Aignan)* készítette neki a gyógyszert s az elsőnek a fivére, egy 1697-ben megjelent érdekes kis füzetében[3] el is mondja, hogy hogyan és miként kell a hatásos valódi magyar vizet *(le véritable Eau de la reine de Hongrie)* lege artis elkészíteni. Kívülök még sok hivatott és hivatlan foglalkozott Franciaországban ezen gyógyszer készítésével és *P. Dorveaux* úrnak, a párisi École de Pharmacie könyvtárosának szíves értesítéséből tudom, hogy az ottani Bibliothèque Nationale-ban (Côte Te 151., 386. „Eau de la Reine de Hongrie") egész csomó található azokból a reklámcédulákból, melyeken egy bizonyos *Daumont* ajánlja az ő kitünő szerét („Propriétés de la véritable Eau de la reine de Hongrie, qui se vend à Paris chez le sieur Daumont... à l'enseigne du Messager de Montpellier, 1684.") Ebből az apró nyomtatványból is kiderül, hogy Franciaországban, kivált pedig Montpellier környékén erősen foglalkoztak ennek a gyógyszernek az előállításával. Még jobban megerősíti ezt egy ottani „vegyésznek", *S. Matte la Faveurnek* az iratkája, melyben büszkén emlegeti, hogy az ő készítette „Eau de la Reine de Hongrie" a legjobb egész Montpellierben.[4] Különben *Weszprémi*

[1] Ezen értekezés először a *Sudhoff* lipcsei tanár tiszteletére kiadott Festschriftben jelent meg (németül), 1913-ban.

[2] *Mme de Sévigné levelei* (1675 október 16 és 20).

[3] Secrets et remèdes éprouvéz dont les préparations ont été faites au Louvre de l'ordre du Roy etc. (V. ö. *Franklin*, Les médecins. Paris, 1892, 144.)

[4] *Matte la Faveur* egy *Pratique de Chymie* című munkát is kiadott (Montpellier, 1671), melyben bővebben ír a magyar királyné vizéről. A könyv címlapján „destillateur et démonstrateur ordinaire de la chymie en la faculté de médecine de Montpellier"-nek nevezi magát, ámde hogy inkább agyafúrt kereskedő, mint vegyész volt, abból is kiviláglik, hogy a magyar királyné vizének fontját 30—40 sol-ért (körülbelül ugyanannyi mai francia sou-nak megfelelő összegért) árusította, pedig ha a víz csakugyan tartalmazta volna mindazokat az alkatrészeket, me-

még 1795-ben is azt írja, hogy e gyógyszer készítésével főleg Lyon és Montpellier környékén foglalkoztak és innen árasztották el vele nemcsak egész Franciaországot, hanem a külföldet is. A pharmakopoeák közt is a franciák gyógyszerkönyvében találjuk meg legelőször a hivatalos szerek sorában a magyar királyné vízét; így például Lille városának már 1694. évi gyógyszerkönyvében ott találjuk az *Aqua*-k közt (de ugyanezen pharmakopoea 1640. évi kiadásában még nincs meg.)

Németországba is csak a 17. század vége felé jutott el az Aqua reginae Hungariae híre. *J. Popp* Chymischer Artzney-Schatz (1628) és *Mynsicht:* Thesaurus et armamentarium medico-chymicum (1638) c. munkája még semmit sem tud róla, s úgylátszik, hogy Németországban még 1680 körül is meglehetősen korlátolt volt a használata, mert *Skreta* Jánosnak 1685-ben megjelent értekezésében („Bericht von der allgemeinen ansteckenden Lagersucht"), a 192. lapon, hol a kiütéses hagymáz *(morbus hungaricus)* ellen ajánlja a szert, az áll, hogy „gleicher gestalten kan man mit sonderbaren nuzen der gesundheit auch das jezund durch ganz Frankreich übliche, fürtreffliche Wasser der Königin aus Hungarn zu etlichen malen dess tags in die nase hineinziehen und Schnupfen."[5] *J. J. Braeuner* már részletesebben beszél róla az ő 28 évvel később megjelent munkájában („Teutsches Kraeter-Buch, 1713, az 1072. lapon): „Von diesem Wasser in die Nase geschnupffet, oder an Scheitel, Pulss, Schlaff und Nase gestrichen, vertreibt Schlagflusse und Ohnmachten, und bringet den entkraefteten Menschen gantz wieder zu recht. Es staerkt das Gehirn, Magen, und hilfet verdauen, vertreibt Grimmen und praeservirt dafür, so man dessen ein halben Löffel voll in laulechter Brühe nimmet, und solches wöchentlich zweymal gebrauchet. Es wird auch genutzet in der Taubsucht, Ohrensausen, Hauptwehe, Gicht, Schlag, kalten Zipperlein, Ohnmachten, Hertzklopfen, und bey allen Gelegenheiten gut, die natürliche Waerme zu staercken, zu erwecken und zu bewahren.[6]

Ebből a leírásból az is kiderül, hogy *Braeuner* idejében valóságos panacea hírében állott a magyar királyné vize. Ettől kezdve Németországban is gyakran emlegetik, s a 19. század első felében már majdnem minden állam gyógyszerkönyvében megtaláljuk a hivatalos szerek között.[7] Hogy a németek mennyire kedvelték, azt az is bizonyítja, hogy az „*Ungarisches Wasser*" neve ma is előfordul a német népies gyógyszernevek sorában, mint egyértékese a *spiritus rosmarini compositus*-nak, *spiritus vulnerarius*-nak, *aqua Hungarica*-nak és más aromás vizeknek.

lyeket említ, akkor négy frank-nál olcsóbban nem adhatta volna. (Lásd: *Dorveaux:* La France Médicale, 1908, 357.) Bizonyos, hogy a magyar királyné vizét, alighogy (a 17. század végén) ezen a néven megismerték és gyártották, máris nagyban hamisították. *Charas* azt mondja erről az ő Pharmacopoea Regia Galenica-jában (Genevae, 1684; 2. köt., 31. l.), hogy a rozmaringszeszt, melynek az újabb szerzők a „magyar királyné vize" nevét adták s melyet a párizsiak annyira kedvelnek, néhány év óta nagyban hamisítják és potom áron *(vili pretio)* adogatják mindenféle szélhámosok, kik jóféle borszesz helyett közönséges pálinkát használnak a készítéséhez.

[5] Ezzel szemben *Ruland Mártonnak* 1610-ben megjelent munkája (De morbo Ungarico) még semmit sem tud a magyar királyné vizének ilynemű használatáról

[6] *Ernsting* az ő „Nucleus totius medicinae quinquepartitus" (Lemgo, 1770) c. munkájában azt mondja a magyar királyné vizéről, hogy „es kam im Anfang des 18. Jahrhunderts von Quedlinburg und Hamburg aus in langen Gläsern mit *französischer* Inscription, zu billigen Preisen in den Handel". *(Schelenz:* Geschichte der Pharmazie, 383. után idézem ezt.)

[7] Lásd: *Jourdan,* Pharmacopoea universalis (1832), II. 510.

Mint érdekes kuriózumot megemlíthetem azt a tréfás-szatirikus régi érmet is, melyen Mária Terézia alakja látható, mint egy bizonyos edényből egy bizonyos folyadékkal szembeönti reátámadó ellenségeit (a porosz királyt stb.), azt mondván: „Das ist das veritable Ungarische Wasser!“

Mindezek után nem csoda, ha a 18. század egyik névtelen poétája a következő lelkes hexameterekkel ünnepli az Aqua reginae Hungariaet:

Quattuor ad mundi partes Rex Hungarus[8] ensem
Vibrat, dum Cidari cingitur ille Sacra.
Vulnera nempe dabit mox gentibus. At pia conjux,
Adspice, quam mira, vulnera curat aqua!
Sanando totum regina perambulat orbem!
Quis neget hanc sociam Regni Apostolici?
Et vos, quodsi alias, nunc pharmacopolia, Galli,
Jure salutiferis hisce repletis aquis.

Amilyen nagy volt a híre a magyar királyné vízének, olyan egyszerű volt kezdetben az összetétele. Tulajdonképen nem volt egyéb, mint rozmaringszesz, mely még ma is sok gyógyszerkönyvben hivatalos *Spiritus rosmarini, Spir, anthos, Alcoolat de romarin*, stb. néven. Újabban már nemcsak tisztán rozmaringgal készítik, hanem zsályát, gyömbért, levendulát, démutkát és más illóolajtartalmú drógokat is adnak hozzá.[9] A készítés módja szerint más és más néven szerepelt; a múlt század elején *Eau de Ninon*nak is hívták a franciák, bár ők az Eau de la reine de Hongrie elnevezést is használták és használják még ma is.[10] Természetes, hogy ma már nem tekintik universalis gyógyszernek és közönséges parfőmmé süllyedt, melyet olyanformán használnak, mint a kölni vízet.[11] Régebben belsőleg is adták és kivált pestisjárványok idején hatásos óvószer híre lévén, mindenki magánál hordta. Az 1720-ban pusztító pestis alkalmával a Dijon városbeli sebészgrémium azt ajánlja a lakosságnak, hogy „ceux qu'il faut porter sur soi sont: les cassolettes odoriferantes, *l'eau de la reine d'Hongrie*, l'huile de karabé, le sel volatil urineux, les crapaux dessechés.“[12]

Legfontosabb szerepe a köszvény gyógyításában volt. Lehetséges, hogy ez a régi hagyomány feléledése volt (már Plinius mondja a rozmaringról, hogy a köszvénynek leghatásosabb gyógyszere). Abban a régi

[8] Ez a *rex Hungarus* nem más, mint Károly Róbert, az alább következő *pia conjux* pedig a felesége, Erzsébet királyné.

[9] Készítése módját részletesen ismerteti *Lemery:* Cours de Chymie (1701, 568.); ő azt is említi, hogy a francia hölgyek arcuk tisztogatására és fogfájás ellen is használták („les dames en mettent environ demie once, sur six onces d'eau de lys ou de fleur de fêves, et elles s'en servent pour décrasser le visage“, és „elle soulage quelquefois le mal des dents estant prise par le nez ou appliquée sur la gencive avec un petit cotton“). Lásd továbbá: *Cartheuser:* Pharmacologia theoretico-practica (Berol., 1770) a 116. lapon. — *Lipinska* (Histoire des femmes médecins, Paris, 1904, 126. l.) Zapota után adja a szer rendelvényét. *Csontosi* (M. Könyv szemle, 1882, 397.) még egy lengyel forrást említ: egy papírkéziratot a 17.—18. századból, mely a krakkói Jagello-könyvtárban található. A lengyel nyelvű kézirat címe: „Utasítás vagy módszer a magyar királyi víz (pálinka) készítésére.“ Tartalmát nem ismerem.

[10] *Dorveaux*, u. o. 358.

[11] „Das im 16. Jahrhundert erfundene ungarische Wasser war das erste Parfüm im heutigen Sinne. Der Karmelitergeist wurde erst im 17. Jahrhundert, das Eau de Cologne erst Anfang des 18. Jahrh. erfunden.“ *(Tschirch:* Handb. d. Pharmakognosie, 1913, 2. kötet, 1033.) Ebben csak annyi a tévedés, hogy a magyar királyné vizét nem a 16., hanem a 17. században találták fel.

[12] *Baudot*. Études hist. sur la pharmacie en Bourgogne, Paris, 1905, 376.

fantasztikus elbeszélésben is,[13] mely az Aqua reginae Hungariae-nevezet magyarázatát igyekszik adni, mint a köszvény csalhatatlan orvossága szerepel. Ez az elbeszélés Joannes *Praevotius* páduai orvostanártól való, ki az ő munkáinak 1666. évi hannoveri kiadásban ezeket mondja:

„*Ad podagram et chiragram.* Cum mihi certo constet multorum casibus vis admiranda subscripti remedii, narrabo, qua fortuna in illud inciderim. Anno 1606 vidi inter libros Francisci *Podacathari* ex nobilissima Cypria Familia, cum quo summa erat mihi familiaritas, pervetustum Breviarium maximae apud eum venerationis, quod a Sancta Elisabetha, Hungariae olim Regina, Maioribus suis datum assereret in mutuae benevolentiae symbolum. In huius libri vestibulo remedium ad podagram illius Reginae manu inscriptum mihi oblatum fuit perlegendum, quod his formalibus verbis, quae inde excripsi, erat expressum: Ego Elisabetha, Hungariae Regina, anno aetatis 72. multum infirma et podagrosa usa sum per unum annum ista Recepta, quam mihi dedit quidam Eremita, quem nunquam videram nec ante, nec post, et fui cito sanata, et viribus restituta, atque omnibus apparens ultra modum pulchra, ut Rex Poloniae me petierit in matrimonium, cum ego et illet vidui essemus: Renui tamen id agere amore Domini mei Jesu Christi, a cuius Angelo credo me accepise istam medicinam. Recepta haec est:

79. Mária Terézia leönti ellenségeit a „magyar királyné vizével". (F a l u d i G é z a főorvos gyüjteményéből.)

R.

Aquae vitae quater passatae part. 3,
Summitatum et florum Rosmarini part. 2.

Ponantur simul in vase bene clauso, stentque in loco calido per 50 horas, tum alembico destillentur, et mane in cibo vel potu sumatur drac. I. singulis septimanis semel, et omni mane lavetur cum ea facies et membrum aegrum. Renovat vires, acuit ingenium, mundificat medullam et nervos, visum instaurat et conservat, vitamque auget."[14]

Ez a különben érdekes elbeszélés már azért is gyanúba ejt, mert Magyarországnak nem volt olyan Erzsébet nevű királynéja, ki egyúttal

[13] *Weszprémi:* II. (1.) 213. és „Magyarországi öt különös elmélkedések", 1795, 67. (Az utóbbi teljes egészében újra lenyomtatva a Gyógyszerészi Közlöny 1887. évf. 767. lapján); továbbá *Tóth Béla:* Magyar ritkaságok (1907), 123. — *Murray:* Apparatus medicaminum (Goettingae, 1790—94.) II. 207. azt mondja, hogy a magyar királyné vizére vonatkozó történeti adatok megtalálhatók *Beckmann-nak* Beiträge z. Gesch. der Erfindungen c. műve II. köt. 446. és köv. lapjain. Ezt a munkát, sajnálatomra, nem tudtam megszerezni.

[14] Az itt említett Podacathar Ferenc kétségtelenül annak a *Podacataro Fülöp* görög írónak a leszármazottja, ki Nagyváradon, Vitéz János (később esztergomi érsek) udvarában élt egy darabig s ki talán azt a bizonyos breviáriumot is itt szerezte. Családjának több tagja Olaszországban jelentékeny állásokat foglalt el; az egyik *(Ludovico Podacataro)* páduai tanár volt s Vitéz János öccsével, Janus Pannonius-szal összeköttetésben állott (l. *Fraknói:* Vitéz János élete, 1879, 149.). — *Weszprémi:* II. (1.) 213. kétszer is — hibásan — *Podagastar-nak* írja P. F. nevét.

szent lett volna. A latin szöveg „Sancta Elisabethá"-ja nyilvánvalólag Anjou Károly Róbert királynak a felesége, Nagy Lajos édesanyja, kit a szöveg írója összetéveszt magyarországi (vagy thüringiai) Szent Erzsébettel, II. Endre leányával, ki azonban már 1231-ben meghalt. Károly Róbert feleségéről, Erzsébetről azt mondja néhány régi krónikás, hogy még nyolcvanéves korában is vígan táncolgatott az udvari mulatságok alkalmával s öreg kezeinek fiatalos szépségét is megénekli Toldi Szerelmének költője, mikor (az 5. énekben) elmondja, hogy Rozgonyi Piroskát bemutatják az özvegy királynénak s ez csókra nyujtva bal kezét (jobbjának négy ujját Zách Felicián támadása alkalmával vesztette el). „Megrezzent a leány eme hideg kéztől, Bár gyönge, fehér is, liliomszép, — *víztől.*" Itt a mindig tárgyi igazsággal dolgozó, tanulmányos költő kétségtelenül a magyar királyné vizét érti a *víz* alatt. De már azt sehogysem hihetjük el, hogy 1372-ben a 72 éves matróna liliomszép kezét megkérte a lengyelek királya, mert hiszen ebben az időben a *tulajdon fia* ült a lengyelek trónján.

A Podacataro-kódexnek ezt a minden történelmi alap nélküli falsumát, — mely akaratlanul is eszünkbe juttatja a 400 évvel később működő Litteráti Nemes Sámuel és mások kódexhamisítványait — anachronisztikus botlásaival együtt híven lemásolták a Praevotius munkájának egykorú és későbbi compilatorai. Így például XIV. Lajos francia és II. Károly angol király udvari gyógyszerésze: *Nicolas de Fèvre* (helyesebben: *Nicaise le Febvre),* ki az ő „Traicté de la Chymie" c. könyvében egy Szent Erzsébetről és egy Szent Izabelláról beszél. Az újabbkori orvosi munkákban még jobban eltorzul Praevotius elbeszélése; így például *Dechambre* az ő Dictionnaire encyclop. des Sciences Médicales-jában (III. série, t. V., Paris, 1877. 123.) már azt mondja, hogy a szóbanlevő magyar királyné, Donna Isabella, 1652-ben még élt[15] stb. Sőt még mult századbeli angol regényíró is akadt, kinek fantáziáját megragadta ez a valószínűtlen hagyomány.[16]

Az *Aqua reginae Hungariae* elnevezés eredete bizonyára egészen másként magyarázandó és — ha tetszik, ha nem — le kell róla fejtenünk a szépséges mythos külső burkát. Ennek a mesének kétségkívül az a mindenkori néphit volt a végső indítéka, hogy a királyi személyeket csudás gyógyító erővel ruházta fel a gondviselés. Ismeretes, hogy ez a hit már az ókorban, s azután az egész középkoron végig általános volt[17] és pedig nemcsak Franciaországban, hanem Angliában, Hispániában és Magyarországon is. A magyar királyok ilynemű gyógyító hatalmáról igen régi források (például a melki krónika) is megemlékeznek. A „Febrifugum Belae rgis", a „Der Königin von Ungarn grüne Salbe", az „Aqua regis Ungariae contra omne toxicum" a „Syrupus regis Medorum" és sok más hasonló elnevezés is ennek a néphitnek a származéka.

Erzsébet királyné gyógyító vizéről azonban mélységesen hallgat a magyar néphit és a magyar hagyomány. A magyar történelmi forrásokban (olyanokban t. i., melyek az értekezésem elején idézett francia for-

[15] Ez az adat valószínűleg Mme Fouquet munkájából (Recueil de remèdes faciles et domestiques, 1678, 381.) került a Dictionnaire-be. Mme Fouquet is elmondja a szer készítése módját s azután megemlíti, hogy a hozzávaló recipét Izabella magyar királyné kapta egy remetétől.

[16] V. ö. *Tolnai Vilmos,* Napkelet, 1924, 383.

[17] L. erről részletesebben „A királyi érintés gyógyító erejéről" c. értekezésemet.

rások *előtti* időből datálódnak), négy évtizedre visszanyúló kutatásaim ellenére, sehol se találtam említést a magyar királyné vizéről és azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy ez a név a legnagyobb valószínűséggel Franciaországban született és *Le Febvre* könyvében jelenik meg legelőször. Hogy mennyire nem ismerték ezt a specialitást Magyarországon, többek közt a két budai Seyller-féle patika 1739. évi leltára (az országos levéltárban) is bizonyítja, melyben 84 különféle „Aqua" (többek közt Aqua carbunculorum, A. hirundinum, sőt A. embryonum is!) van felsorolva, ellenben az *Aqua reginae Hungariae* nevét hiába keressük köztük, pedig ebben az időben külföldön már mindenfelé ismerték és kedvelték ezt a specialitást.

Ezek után semmi valószínűséggel sem bír Csaplovicsnak[18] és utána báró Prónay Gábornak (Vázlatok magyarhon népéletéből, 1855, 55.), Tóth Bélának és másoknak az az állítása, hogy az A. reginae Hungariae magyar találmány volt és hogy a gyógyszerekkel is házaló felvidéki tót *olejkárok*, kikről már más helyen is szóltam, lettek volna azok, kik egész Európában terjesztették és ismertté tették. Mellesleg megjegyezhetem, hogy ezek a körmönfont kuruzslók sub titulo „vengerski doktor" (magyar doktorok), ékes huszáruniformisba bujva, egész Európát bekalandozták és sok bajt okoztak a hatóságoknak nálunk is, külföldön is,[19] mert nemcsak illatos olajokat, fűszereket, kenőcsöket és más gyógyszereket (chinakérget, stb.), hanem mindenféle mérget, arsent és belladonnagyökeret stb. tartalmazó készítményeket, kén helyett arsensulfidot árultak, mint erről *Marx* az ő munkájában: Geschichtliche Darstellung der Giftlehre, II. 500 részletesebben is megemlékezik. Ugyancsak ezekre az olejkárokra vonatkozik *Thurneysser*-nek, ennek a nevezetes sarlatánnak (ki hazánkban is járt) egyik megjegyzése:[20] „Paracelsus in Carboant, lib. 9. cap. 33 sagt von den vermeinten *Orwosi* oder Ärzten, die im Land mit allerley Quaksalben, Marrentacken und Holderlatwergen, die sie für Tyriac einhandeln, umher ziehen. Wann sie nun die Menschen lang geplaget hamd, und nicht weitere List können, schicken sie die gen *almeghalni*, ad *halal*." Hazai források[21] arra utalnak, hogy kivált a turócmegyei tótság körében volt otthonos az „olajos gyógyítás" *(olejkarstvo)* és a vele kapcsolatos házalás. Némelyek szerint a II. Rudolf korában (1586-ban) Znióváraljára telepített jezsuitáktól lesték el a gyógyszerkészítés titkait s itt volt (később) a sáfrányos tótok *(safranyikok)* centruma is.[22] Az illóolajokkal való kereskedés igen jó üzlet lehetett, mert idő multával már alig volt Turócmegyében olyan község, hol néhány olejkár ne akadt volna. Főleg Lengyel- és Oroszországban, továbbá Hollandiában házaltak (Amsterdamban volt a kereskedelmi központjuk). Kuruzsló gyógyításaikat oly ügyesen végezték, hogy néha (ha hosszabb ideig nem mutatkoztak) még Hollandiából is írtak

[18] Hesperus, 1818.

[19] Lásd *Linzbauer*, II, 704, 707, stb.

[20] Magna alchymia (Berol., 1553) II. rész, 45.

[21] Sbornik (tótnyelvű folyóirat), 1897. évf., 196. (Petrikovics dr. cikke). stb.

[22] Ezekről lásd „Hazai gyógynövények" c. könyvemben, 181. l. — A régi olejkároktól megkülönböztetendők a lenolajjal házaló tótok, kik még a mult század hatvanas éveiben is vígan járták Pestnek utcáit, hosszúra nyújtott „ola—ji! ola—ji!" kiáltásokkal kínálgatva portékájukat, melyet akkor még (bár a petroleum és a légszesz is széltében el volt már terjedve) világításra is használtak, de azonkívül a farsangi lenmagolajos káposztának is nélkülözhetetlen alkotórésze volt.

nekik, hogy jöjjenek már. A 18. századbeli lengyel betlehemesjátékok is emlegetik őket.[23]

Ámde nem szándékozom itt közzétenni azt a nagy adathalmazt, melyet e hirhedt kuruzslókról és a régi Magyarországon való szereplésükről évek alatt gyüjtöttem. Valószínű, sőt bizonyos, hogy a tót olajosok jól ismerték a rozmaringszeszt; az is valószínű, hogy a znióváraljai jezsuiták patikája nem igen haragudott rájuk azért, mert az ő pecsétjükkel ellátott specialitásokkal házalták végig a világot: de már azt az állítást, hogy a „magyar királyné vize" név is tőlük eredett volna, kellő alap nélkül valónak tartom, mert ha úgy volna, akkor a régi (16—17. századbeli) magyar orvosok és népünk is ismerte és használta volna ezt a nevet, — ennek pedig semmi nyoma. Kétségtelen, hogy az *Aqua reginae Hungariae*-nevezet eredetét ott kell keresnünk, hol a rozmaring igen nagy mennyiségben, elvadultan terem s hol a vándorló *destillateur*-ök évszázadok óta foglalkoznak a rozmaringszesz nagyban való készítésével: Dél-Franciaországban.

[23] *Ernyey József* írja egyik tartalmas értekezésében (A szláv karácsonyi játékok főbb típusai, Ethnografia, XV. [1904] 35.), hogy a 18. századbeli lengyel karácsonyi játékokban gyakran találkozunk a nagypipájú magyar úrral, nemritkán orvos vagy sebész *(doctor, cyrulik)* formájában. A tudós álarca alatt azonban könnyű ráismerni az olajos tótra. „A sarkantyús piros csizma és a tüntető magyar beszéd jellemző az egykorú olajos tótra. „Kusy Wengier z olejkami do szopa pribywal" — így kezdődik az egyik „magyar" belépője a lukowai szopkába. Egyetlen esetet találtam, mikor az olajos tót megvallja ugyan, hogy „slowak z Wengerskij strony", de a verses mondókájában már ez is magyarnak, még pedig magyar borkereskedőnek mondja magát. Ennek bizonyságául egy még pirosabb nadrágú cigányt hoz magával, aki nyomban engedelmet kér magyar nótáinak bemutatására."

Mátyás király sebésze.

Brunschwig híres sebészeti munkájának[1] forgatása közben már évek előtt feltűnt nekem egy pár sor, mely nagyemlékű Mátyás királyunk sebesülésére vonatkozik s úgy általános, mint orvostörténeti szempontból fölötte érdekes. Ezen a helyen arról van szó, hogy a sebbe szorult nyílvégeket hogyan kell sebészi módra eltávolítani. Ha valakit nyíllal meglőttek, akkor — Brunschwig szerint — az első szabály az, hogy a sebesült egyén ne próbálgassa maga kihúzni a sebből a nyilat, mert könyen megeshetik, hogy a nyílnak a fás része (a nyele) kijön, ellenben a vasas vége benn marad a seb mélyében s később nehezen található meg. Így történt ez Mátyás királlyal is, ki a karjába nyilat kapott, melynek a nyele kijött, a vége bentrekedt a seb mélyében. A király meghirdette *(schreib uss)*, hogy annak a sebésznek, ki a nyilat baj nélkül *(on schaden)* ki tudja venni, nagy vagyont fog adni; ellenkező esetben azonban pórul jár, mert életét veszi *(wo aber das nit gescheche, müsst er das lebenn verloren han)*. Erre jelentkezett a királynál egy német sebész, *Hans von Dockenburg*,[2] ki a sebet bekötötte, úgyhogy néhány napig a genny nem távozhatott, egyszersmind a seb felületét hűtő kenőccsel (*defensivum*-mal) is bekente, mely örmény agyagból, kámforból, ecetből, rózsaolajból és tojásfehérjéből, tehát részben a gennyedést fokozó, részben fertőtlenítő hatású szerekből állott. A genny a nyíl vége körül megsokasodott, a király karja megdagadt és megvörösödött, erre a sebész felületes bemetszést tett, a nyíl hegye azonnal láthatóvá lett és már puszta kézzel könnyen ki volt húzható. Mátyás megtartotta szavát: nagy vagyont adott az ügyes sebésznek, egyszersmind lovaggá ütötte és a grófi címmel ruházta fel *(da gab im der kunig grosz gut vnnd schlug in zu einem ritter vnd groffenn, als er mir selbs mit sinem mund hat geseit wie er es her usz gethon het)*.

E leírást olvasva és mai szemmel nézve, először is azon ütközünk meg, hogy a nagyműveltségű Mátyás olyan kemény dilemmát szabott a műtétre vállalkozó sebész elé (lehet, hogy a királynak azért kellett évekig testében hordania azt a nyilat, mert ilyen feltételek mellett nem akadt hirnevesebb sebész, ki a lovaggáütés kedvéért a fejét is megkockáztatta volna)! Ne felejtsük azonban, hogy a középkor végén vagyunk, mikor más uralkodók is nem egyszer szabtak hasonló feltételeket,[3] mielőtt a

[1] „Dis ist das Buch der Cirurgia" (Strassburg, 1497). 1911-ben facsimile kiadásban is megjelent Münchenben, C. Kuhn-nál: *Das Buch der Cirurgia des Hieronymus Brunschwig* címmel.. A Mátyás királyra vonatkozó megjegyzés az eredeti kiadás XXIX. b. lapján, a hasonmás-kiadásnak 54. lapján olvasható.

[2] Még egy másik helyen (a XLI. b. oldalon) is említi őt *Brunschwig* s itt is *„her Johanes von Dockenburgk"*-nak írja a nevét.

[3] Többek közt luxemburgi János cseh király (1337 körül) egy francia orvost az Oderába dobatott és egy másikat is kis hijja, hogy ki nem végeztetett a rosszul sikerült gyógykezelés után.

sebész késére bízták magukat. De mindettől eltekintve, az sem lehetetlen, hogy a nagy király föltételei nem voltak ilyen szigorúak s csak utóbb találta ki azokat maga Dockenburg (vagy *Toggenburg*), ki, mint mindjárt látni fogjuk, nagyon is értett az akkori sebészek reklámos fogásaihoz. Annyi bizonyos, hogy Mátyás király megbecsülte a sebészeit; *Csánki Dezső* szerint az udvari borbély mindig bízott embere volt a királynak, s az egyiknek, mikor Bécsújhelyt bevette, igen értékes házat adományozott ebben a városban.[4]

Ami a király megsebesülését illeti, erről kétségtelenül megállapítható, hogy az 1467. év legvégén történt. *Teleki* (Hunyadiak kora, III. 543. és IV. 124.) számos történelmi forrásra hivatkozva azt mondja, hogy Mátyás király 1467 december 15-én (a moldvai hadjáratban, mikor az alattomos, Mátyás ellen a törökkel s az erdélyi lázadókkal cimboráló István havasalföldi vajda megfenyítésére indult), Moldva-Bánya városában az oláhoktól, kik színleges béketárgyalásokat kezdtek vele, de a tárgyalások folyamata közben, hitszegő módon, éjjeli időben, hirtelen meglepetvén, „a háta gerincén kemény szúrást kapott egy dárdától, melynek hegye testébe tört s csak négyévi sinylődés után tudta ezt maga a természet kiválasztani.[5] Mások szerint a seregei élén hősi elszántsággal küzdő király nem is egy, hanem három súlyos sebet kapott, úgyhogy gyaloghintón kellett Erdélybe visszavinni. Mikor Mátyás két év mulva, 1469-ben, Boroszlóba bevonult és itt fényes mulatságokat rendezett, egyszer csak hirtelen rosszul lett, fájdalmában elájult s e betegségét az orvosok a moldvai háború alkalmával kapott sebnek és a hátgerince mellett a lágyék táján betört lándzsahegynek, illetőleg nyílnak tulajdonították: ezért is a sebet felvágták és a vasdarabot mindenfelé keresték, de nem tudták megtalálni. Úgy látszott, hogy élete veszélyben forog s Boroszló lakosai rémüldözve gondoltak arra, hogy mi lesz velük, ha a hatalmas uralkodó halála esetén ellenfelének, Podiebrádnak a kezére jutnak. Szerencséjükre néhány nap mulva a király ismét visszanyerte régi egészségét.[6]

Minthogy Mátyás 1469 május elején vonult be Boroszlóba, hol aztán egy hónapig egymást érték a lakomák, táncvigalmak és lovagi játékok,[7] ennélfogva úgy gondolom, hogy a királynak említett betegségével szoros

[4] *Csánk Dezső:* Mátyás udvara (Századok, 1883. 545.) és *Böheim:* Chronik von Wiener-Neustadt, I. 156.

[5] E leírásban *Teleki* majdnem szószerint *Bonfint* (Rerum Ungaricarum decades, lib. I. 548.), követ azzal a különbséggel, hogy utóbbi szerint nem dárda, hanem nyíl fúródott a király gerincébe *(haud procul a spina dorsi sagitta getica confossus est).*

[6] V. ö. I. G. *Kunisch:* Peter Eschenloer's, Stadtschreibers zu Breslau, Geschichten seiner Zeit v. J. 1440 bis 1479. (Breslau, 1828. II. 170) „König Matthias wurde zu Breslau plotz krank an dem Türkischen Pfeile, den er über ein Jahr hinden bei den Lenden im Rücken hatte getragen, lisse darzu schneiden, und doch umbsonst, man kunte das Eisen nicht finden, davon er auch sehr krank war, dass auch Zweifel an seinen Leben entstunde. Gross Jammer und Bekümmerniss entstund von neuen zu Bresslau. Aber nach kurzen Tagen ward er frisch und . . . die Bressler dankten Gott, dass sie also feste wider Girsik (= Podiebrad) waren gestanden, bis sie einen maechtigen christlichen König hatten erfolget."

[7] Érdekes és Mátyás kemény természetére vall, hogy ő, a hátában hordott kellemetlen *corpus alienum* ellenére is résztvett a lovagi mérkőzésekben. *Eschenloer* (u. o. 168.) a következőket írja erről: „Die Königliche Gnade fürte zu Bresslau mit seinen gehuldeten Fürsten vil fröliche Tage mit Tänzen, darinne nichts anderes denn Zucht geübet ward. Taeglichen war Stechen und Rennen, auch ofte der König selbst. Alle ritterliche Tat stunde ihm wol an, und *obwol die Person kleine war*, waren ihm doch maenliche Kraefte nicht entzogen."

oki kapcsolatban van az a *Fraknói* által[8] közzétett és Boroszlóban június elején kelt levél, melyben arra kéri barátját, Frigyes brandenburgi választó fejedelmet, hogy a sebészét, kire nagy szüksége volna, haladéktalanul küldje hozzá.[9] Hogy ki volt ez a sebész, azt nem sikerült kiderítenem. Tekintve, hogy az alábbiak szerint a Toggenburg által végzett műtét csak két évvel később történt, nem valószínű, hogy ez a levél ő reá vonatkozik, de viszont az sem lehetetlen, hogy a következő két év folyamán valamelyik német fejedelmi személy ajánlotta Mátyás figyelmébe Toggenburgot, kiről az alább említendő egykorú svájci források följegyezték, hogy gyakran állott császárok és királyok szolgálatában *(er hat Kaisern und Königen „grob gedienet")*.

Toggenburg személyéről csak a legújabb idők kutatásai szolgáltattak közelebbi adatokat. Először is egy reklámcédula 1477-ből, mely mindenben hasonló azokhoz a nagyhangú, hírverő írásokhoz, melyekkel a régi sebészek a közönséget magukhoz csalogatták. Ez a kis nyomtatvány talán a legelső ebből a fajból: *Toggenburg* az említett év októberi vására alkalmával bocsátotta világgá Lipcsében.[10] *Toggenburg* elmondja itten Mátyás királyon végzett operációját, de azt is hangsúlyozza, hogy a sérvműtéthez és kőmetszéshez is jól ért, azonkívül golyvát operál, sipolyokat és rákos daganatokat gyógyít, nyúlajkat, titkos venusi bajokat kurál, anyajegyeket távolít el: csak a belső bajokkal és húgyvizsgálattal nem foglalkozik *(legalább Lipcsében nem*, hogy az ottani fakultás orvosainak féltékenységét maga ellen ne ingerelje)! „Dem harn czu besehen vnd jnwendiger arczten die eynem leypartczt der doctor czu steet, nympt er sich nicht an. Aber was er sich an nympt, wil er den armen gern vmb gotes willen helffen, und dem der ess vormagk, vmb eym bescheden (= bescheidenem) gelt."

E reklámcédulának minket érdeklő részlete következőleg hangzik:

„*De Cyrurgico et Oculista in Lypczk* (= Leipzig). *Anno Domini 1477o* in mense Octobri. Wyssentlich sey meyninglychen, das her kommen ist eyn bewerter meister, genant Her *Johan* von *Tockenburgk*, ritter der keyserlichen mayestat vnd des heylichenn romischen richs Diner und ist ouch des durchleuchtigen fursten und herren her *mathias* koningk czu ungeren wunt artcz gewest etzlich jar. an den genanthen konigk er dan seyn meisterschafft hat nemelichen eynen pheyll von ym brocht hot, den her mer den (= denn, als) iiij iar yn seynem rugk (= Rücken) getraghen, wissentlich ist seynem hoff gesynd und anderen, und sich auch vorpflichtet genn seyner koniclichen majestat, wo (= wenn) er ain nicht hulffe mit gotes hulfe und seyner kunst, wolt her seyn houbt vor lisenn (!) und durch sulche konst, dy an ym beweyset hat her ym czu ritter gemacht."

[8] *Fraknói:* Mátyás király levelei. (1893.) I. 239.

[9] Wir haben vernomen, wie euer lieb ein wundtartzt hiete, von den uns dann unser besunder lieber andechtiger Jeronimus dechant zu Brige unser rate auch gesagt hat, und wier er mit euer lieb von desselben wundtartzt wegen geredt hiet, ob wir des bedurfften, so wolt uns den euer lieb sennden. Nu sein wir des dizmals vast bedorffende. Darumb bitten wir eur lieb mit ganzen vleisz, ir wellett uns denselben euren wuntartzt unverzogenlich hersennden. Daran tut uns euer lieb ain sunder wolgevallen.

[10] E nagyérdekű reklámcédulát először G. *Norrie* közölte a Janus első évfolyamában (227. old.) 1896-ban, de sok hibával; ezért is én a *Sudhoff* szövegéhez tartom magam, mely a kiváló orvostörténésznek „Die medizinische Fakultät zu Leipzig im ersten Jahrhundert der Universität" (Studien zur Gesch. der Medizin, 8. füzet, 91. old., 1909.) című értekezésében jelent meg.

A föntebbiek szerint *Toggenburg* „néhány évig" Mátyás király szolgálatában állott (nyilvánvalólag az 1471—1477 közti időben) s a király — egészen egyezőleg *Bonfinius* értesítésével — négy évig hordta hátában az eltört nyílvéget, a műtét tehát 1471-ben történhetett.

Toggenburgról a külföldi irodalom is csak nagyon kevés adatot szolgáltat. *Haeser* és *Gurlt* csak annyit tudnak róla, amennyi a Brunschwig Chirurgiájában olvasható. Újabban *Brunner* Konrád[11] közölt néhány rajzi adatot róla. Ezek szerint Toggenburg svájci ember volt, Schwyz kantonból való, az utolsó Toggenburg grófnak (VII. Frigyesnek) törvénytelen gyermeke. Egy darabig Elszászban sebészkedett és Brunschwignak ismerőse (némelyek szerint tanítója) volt. Hogy Mátyás király lovaggá és grófiá tette, az érthető, mert mint házasságon kívüli gyermek nem viselhette a Toggenburgok nemesi címerét. 1475-ben a svájciak követül küldték a német császárhoz, a következő évben pedig nemesi birtokot vett Thurgau-ban, még pedig a liebenfelsi kastélyt (de azért, mint fentebb láttuk, 1477-ben ellátogat a lipcsei vásárra is!)

Toggenburg élete egybeesik egy másik híres német sebésznek, Heinrich von *Pfolspeundt*-nak a korával, talán ismerték is egymást. Az a tény, hogy a svájciak követeként is szerepelt, azt mutatja, hogy hazájában bizonyos tekintélyre tett szert és értett a nagyurakkal való érintkezés formaságaihoz is. A svájci okiratoknak az a megjegyzése, hogy császároknak és királyoknak „grob gedienet", kétségkívül nemcsak azt jelenti, hogy ezeknél mint sebész működött, hanem azt is, hogy politikai küldetésekben is gyakorta volt része. Ezenkívül Toggenburg működésének orvostörténeti vonatkozásai is vannak, mert tőle származik (még pedig 1477-ből) a német nyelvű sebészi irodalom legrégibb emlékének, *Pfolspeundt* — helyesebben *Pfalzpeunt* — munkájának („Das Buch der Bündth-Erthznei", 1460.) legelső másolata.

Nagyon sajnálatos, hogy a magyar történelmi forrásokban semmi adat sem található a Mátyáson végzett műtétről és Teggenburgról; de nem lehetetlen, hogy nálam avatottabb és szerencsésebb kezű kutatók ilyenekre is ráakadnak előbb vagy utóbb s akkor majd világosabban fogjuk látni, hogy milyen szerepe volt tulajdonképpen Toggenburgnak a mi nagy királyunk udvarában.

[11] *Brunner:* Die Verwundeten in den Kriegen der alten Eidgenossenschaft (Tübingen, 1903.)

Kossuth Lajos mint kolerabiztos.

1831 június 13-án lépett át Magyarország határain az addig ismeretlen, félelmes vendég: a kolera. A Tiszán lefelé hajózó sószállító emberek hozták a galiciai határról. A rémítő erővel pusztító ragály csak 1832-ben hagyott fel dúlásával, addig azonban 92 törvényhatóság területén 240.000 embert ölt meg,[1] sőt azt hiszem, hogy ennél is jóval több volt az elhaltak száma. A határszéli nemesség már az első vészhírekre a közeli városokba menekült (mert csak ott volt kéznél a gyors orvosi segély), mindenki klórmeszet, kámfort, meg borsot hordott a zsebében vagy a nyakán, kis zacskóba kötve; a forgalom teljesen megszünt, az uccán alig látszott ember, a házak nagy része klastromszerűen zárva volt, sokan csak az ablakon át érintkeztek a külvilággal, kén, salétrom és korpa keverékéből készített *pulvis fumalis*-szal megfüstöltek s ecetbe mártottak mindent, amit a városba hoztak, gyümölcshöz senki sem nyúlt,[2] mindhiába! a járvány folyton erősbödött, a rémület nőttön-nőtt, ámbár még a temetési harangozást is legtöbb helyen betiltották s a temetéseket éjjelre tették át. Temetések alkalmával a papnak és a sirató rokonságnak 50—60 lépésnyire volt csak szabad megközelíteni a sírt és koporsót s ha az atyafiak közelébb merészkedtek, akkor a pap — felsőbb rendeletre — azonnal távozott és nem volt szabad megáldania a halottat.[3] A hatóságok tanácstalanul össze-vissza kapkodtak, egymást érték az ellentmondó vagy kivihetetlen, értelmetlen rendeletek, specificumok ajánlása, kuruzslók felmagasztalása, sőt megjutalmazása.[4] A vesztegzár már az ország határainál sikertelennek bizonyult, de azért fenntartották a törvényhatóságok közt. A megyékben minden szolgabíró máskép járt el, a maga esze szerint alkalmazkodott a rendelethez, vagy pedig sehogy sem, sok helyütt odahagyta járását, vagy elzárta magát, sőt akadt olyan is, ki orcátlanul azt mondta, hogy csak szolgálatát ajánlta fel a megyének, nem pedig életét s családjának veszélyeztetését. A betegek, rosszullétük kezdetén, elbujtak vagy hozzátartozóik bujtatták el őket a padláson stb., nehogy a házuk zár alá kerüljön. A már

[1] *Básthy:* Magyarok emléke (Buda, 1836) 338.
[2] *Pulszky F.:* Életem és korom (1884), I. 27.
[3] *Linzbauer:* III. (4), 193.
[4] Elég ha itt *Szokolay Hártó János* kecskeméti asztalost említem, ki az ő rigmusos historiájában (Szabadalmas Kecskemét városának történetirati ismertetése, 1848, 131. old.) többek közt azt mondja, hogy a „tiszabábolnai lelkésznek nyomtatásban közrebocsátott gyógyszereit figyelemmel olvasva, magam oda hajolni bátor lettem, hogy gyógyításhoz fogva, ha kik meghagyásomnak nem engedtek, azok öten elhaltak, életben pedig 52-től megtartottam, melly foglalatosságaim a nemes Tanácsnál illő dicséretet nyertenek és 25 váltó forint jutalom mellett a szokott hiteles diákos bizonyságlevél is részemre kiadatott".

említett tiszabábolnai plébános (Morvay János) két szemfüles asszonyt fogadott fel, néhány köböl búzát igérve nekik, hogy a betegeket szemmel tartsák és búvóhelyüket elárulják.[5] A vesztegzárt a legnevetségesebb módon tartották fenn, minden utazás és fuvarozás megakadt ugyan, de ha hivatalos levél érkezett a záróvonalhoz, a küldönc fogóval nyujtotta azt át a vesztegzári parasztőrségnek, mely azt ismét fogóval vette át s elvitte a biztoshoz, hol keresztül lyukgatták s megfüstölték; addig pedig, míg a felelet megérkezett, a küldönc lefeküdt az őrségi parasztokkal a szűrre, együtt pipálgattak, beszélgettek, s amint a feleletet elhozták a biztostól, felugráltak s ismét fogóval adták azt egymásnak. Amint a kolera Pesten jelentkezett, a helytartótanács féltében elzáratta a hajóhidat, hogy a veszély ne jöjjön át Budára. Az egyetemi ifjúság nem akarta ezt tűrni, a dunántúliak hazakészültek, mindnyájan fölkerekedtek Palocsay Tivadar vezérlete alatt, keresztültörtek a záron, lefegyverezték a katonaőröket, átmentek Budára, honnét mindenki hazafelé sietett. De másnap vérszemet kapott a pesti csőcselék, zavarogni kezdett, felsőbbségi felszólításra sem oszlott szét, végre a katonaság tüzelt, s Rottenbillert, a gazdag pióca-vállalkozót, ki egész Franciaországot ellátta nadályokkal a mohácsi mocsarakból, a későbbi polgármester bátyját, szénatéri háza előtt egy kósza golyó szíven találta.

Magyar szokás szerint szidták a kormányt, míg a veszély tartott, amint azonban minden visszazökkent a szokott kerékvágásba, senkinek sem jutott eszébe gyökeres változásokról gondolkodni a gyászos tapasztalatok után. Zala vármegyében Csányi László partialis *nemesi felkelést* pendített meg a kolera ellen; csudálkoztak ötletén, de ő azt felelte: „legyen csak meg az insurrectio, *majd lesz más is belőle*" — a forradalmi eszme virradni kezdett némely főben.[6]

Sátoraljaújhelyen, mindjárt a járvány kezdetén, egy ottani fiatal ügyvédet bíztak meg a kolerabiztos nehéz tisztével, nem kisebbet, mint — *Kossuth Lajost*. A sárospataki ev. ref. főiskola levéltárában ma is megvan egy írása, mely nem nagy fontosságú ugyan a hazai orvostörténelem szempontjából, de azért megérdemli, hogy szószerint közöljük, mert már ez a jelentéktelen kis dokumentum is magán viseli a csirájában lévő nagy ember lelkességének és energiájának bélyegét. Következőleg hangzik:

„A mirigyes Cholera nyavalyának 1831-ik esztd. Julius Holnapban 10-én S.-A.-Ujhely Várossában lett kiütése tekintetéből S.-A.-Ujhelybe felállitott Veszteglő-Intézet naponként való Jegyzetei s a veszteglés alá esett Személyek Lajstroma.

Veszteglő Háznak rendeltetett: a Város alsó végin a Kőbánya mellett lévő Mendl Róth-féle Urodalmi állásos vendégfogadó.

A gyanu alá eső városi házak s lakosok a lehetőségig otthol zárattatván el, ezen Veszteglő-Házban ez uttal, még amaz el zárást győzni lehet. tsak a cholerás betegek részére fel állitott Kórházban gyógyitott reconvalescensek, a betegek és halottak körül forgolódó személlyek közzül azok, a kik e részbe vagy nem foglalatoskodhatnak, vagy foglalatoskodni nem akarnak, végre az idegenek (akik ezen Intézet alá tartoznának) fogadtatnak be a Veszteglő-Házba, mellynek czélerányos elkészitése végett, — az ott, ennek előtte Cholerába megholt Uradalmi Hajdunak ott maradt ruháit elégettettem, a szobákat s állást kitisztittattam, konyha sóra sütött Vitriol-

[5] *Linzbauer:* i. h. 83.
[6] *Pulszky:* i. m. 30.

gőzzel kifüstöltettem, Chlórmeszes vizzel bé fecskendeztettem s forró téglára öntött ugynevezett *Haramia Eczettel* óránként rendesen füstöltetni rendeltem.[7]

Az épület déli részében lakó Kortsmáros Zsidó Mendel Róth Julius 10-én estve 10 órakor Cholerában meghalván s 11-én a rothadásba lett indulás világos jelei után eltemettetvén, minthogy Háza népét contumatialis zár alá tétetnem kellett, azon szobáknak a szokott módon lett kitisztitása után oda zárattam a Zsidó halottak eltakaritására vállalkozott Embereket is.

Napi parancsolat az Őröknek.

Az épület fél-fél részének lakói egymástul egészen külön választva lévén, közösülésbe ne eresztessenek, s a Contumacia alatt levőkhöz a Várta Lineán túl senki se közelítsen. A *Halottasok* tsak akkor eresztetnek ki, midőn irott Comissiot adok, hogy kötelességeik tellyesitésére kimenjenek. A Contumacia alatt lévők a ház előtt, a szabad levegőre kijöhetnek. A Civilis őröknek eggyike 11½ órakor délelőtt mindég hozzám jöjjön és tőlem a Comissiot kezéhez vévén, — a szükséges eledelt elvinni s a felvigyázó asszonynak a végett által adni tartozzon, hogy az közöttök kiosztasson. Hogy hijánosság a szükségesekbe ne legyen, fel kell ügyelni.

Felvigyázónak rendelem Speck Antal Tanátsbelit. Midőn eledelt visznek a Contumatialis Házhoz az Őrálló lineától ki kell kiáltani a felvigyázó asszonyt, hogy az edényt ki hozván, azt bizonyos mennyiségre a földre letegye, s igy maga visszamenvén, töltetik által az étel, minden közösülés nélkül.

Kossuth Lajos,
a Veszteglő Házra felügyelő Táblabiró."

Kossuth Lajos szereplésének fontosabbik része azonban csak ezután következett.

Az 1831-i kolerajárvány alatt, csak úgy, mint régebben a pestis szörnyűségei idején, Felsőmagyarország tekintélyes részében véres parasztlázadás tört ki. Sokféle oka volt ennek. A leleszi könyvtárban található egykorú hivatalos adatok szerint a zempléni lázadás főoka az volt, hogy lelketlen bujtogatók elhitették a néppel, hogy „a nagy halandóság korántsem az epekórság (kolera) hirtelen ölő mérgétől, hanem az orvosságoknak, kutaknak, bornak, égetett italoknak, sónak, lisztnek, sőt még a mészárszékbeli húsoknak is a királyi felségnek az urakkal való egyetértéséből s a papságnak, orvosoknak és a sidóknak magok pártjára lett vonásábul származik". A titokban lázítók még azt is elhitették az együgyű néppel, hogy „a felség és a nagy urak az orvosoknak, sidóknak, s más arra kibérlett embereknek egynek egynek meg étetéséért öt, tíz s több conventionalis forintokat fizetnének", nehogy a parasztság túlszaporodjék s azután kezébe kerítse a közhatalmat. A nép azt se tudta sehogysem megérteni, hogy a ghettó *buen retirojában* teljes izoláltságában élő, s Mózes egészségi szabályait megtartó zsidók, továbbá az „urak" közt mért sokkal kisebb a halandóság, mint a parasztság körében? Hozzájárult még, hogy egy *Lehotzky* nevű kassai orvos nagyon szerencsétlen eredménnyel kísérletezett a *magisterium bismuthival* (vagy ahogy akkoriban bugáti módra

[7] A *haramia-ecet* (acetum quator latronum) lényegében nem egyéb, mint a mai *acetum aromaticum.*

nevezték: *salétromsavanyos bátranymésszel*).[8] Ezt a Lehotzkyt aztán a tanulóifjúság s a külső városbeli lakosok megkergették, a Pestről leküldött orvost, *Paczkó Györgyöt,* pedig a szalókiak (a nagymihályi járásban) elfogták és majdnem agyonverték; a szegény megkínzott és gyöngelelkű doktor kénytelen volt előttük kiállított írásban elismerni, hogy több ottani földesúr mérget kapott a vármegyétől, hogy megmérgezze őket.[9] A szalókiak azonkívül elfogták Záborszky esküdtet, továbbá a tiszttartót, a jegyzőt, s néhány zsidót: a ragályban elhaltakat velük tétették a koporsóba, velük vitették ki a temetőbe s kényszerítették őket, hogy kezeikkel vájják ki a sírgödröket.[10] A lázadó tótok az egész Hegyalját fel akarták dúlni, Sátoraljaújhelyet megsarcolni s az itteni szabókra 2000 nadrágot, a csizmadiákra 4000 csizmát vetettek ki. A zamutói kastélyt kirabolták, lakóit csúnyán össze-vissza verték, Mernyiken Szulyovszky József birtokost a saját kastélyában verték agyon, szintúgy Reviczky főszolgabírót, a kasznár feleségét és szobalányát; Szulyovszky leányát vadállati kegyetlenséggel karóbahúzták. Se vége, se hossza nem volna, ha mindazt a borzalmasságot, mit elkövettek, felsorolnám, nem is szólva a szepesmegyei kegyetlenkedésekről.[11] Persze a törvényes megtorlás sem maradt el. Pár hét mulva báró Eötvös Ignácot (Eötvös József apját) küldték ki királyi biztosul a Felvidékre, s ő bitófával büntette a lázadók főbbjeit mindenütt, hol gyilkosságot, vagy kegyetlen kínzást követtek el; pedig — mint *Pulszky* írja — oly nyájas és emberséges módja volt, hogy a vallatásnál minden intelligensebb vádlottat „amice carissime" szólítással tisztelt meg, s mikor Tasnádyt, egy rosszhírű zugprokátort, ki a szepesmegyei zendülőket vezette, kihallgatta, kabátja gombját megfogva, a legszelidebb hangon mondta neki: *„Amice carissime, cras pendebis!"* (Kedves barátom, holnap lógni fogsz!) s másnapra csakugyan fel is akasztatta.

Az akasztások híre még jobban elmérgesítette a helyzetet. A tőketerebesi Andrássy-uradalom tót parasztjai is a lázadókhoz csatlakoztak, felkoncolták a szolgabírót s megtámadták a községi elöljáróságot. Az uradalmi tisztek a község magyarságával a közeli Sátoraljaújhelyre menekültek. Az ezrekre felszaporodott tömeg most Újhelyt fogta ostrom alá, hol az ostromzár folytán éhinség tört ki. A szegényebb nép, hogy életét megmentse és az éhségtől meneküljön, már a lázadók pártjára állott. A kaszával-kapával fölfegyverkezett városi szegényebb nép a vármegyeház előtt csoportosult, kenyeret követelve az ott székelő járványbizottságtól.

[8] A *bismuthum subnitricumnak,* mint choleraelleni specificumnak, akkoriban nagy volt a híre. Valami *Leo* nevű osztrák orvos ajánlotta először a használatát.

[9] Ez a mérgezési balhiedelem végigjárta egész Európát, nem volt az magyar specialitás, sőt kétségtelen, hogy mi a lengyelektől, ezek pedig az orosz köznéptől kapták. Párizsban is a Szajnába dobtak emiatt néhány embert. Tömegsuggestio volt, mely már a pestisjárványok idején is kísértette a népet. Téved tehát *Pulszky,* mikor (i. h.) azt mondja, hogy ezen előítéleten a közoktatás javítása stb. valami sokat változtatott volna. Nagy járványok mindig együtt járnak a tömegpsychosisokkal!

[10] Adalékok Zemplén vármegye történetéhez VI. 214. és VII. 88. Továbbá: *Balásházy János:* Az 1831. esztendei felsőmagyarországi zendülésnek történeti leírása (Pest, 1832) és Magyarország vármegyéi és városai (Zemplén vármegye 462. és köv.). V. ö. továbbá *Jókai:* Szomorú Napok c. regényével, melynek meséje szintén e kolerajárvány idejéből való és sok történeti adatot is tartalmaz.

[11] Ezekről *Kutsma András* körtvélyesi birtokos írt egy igen hosszú (60 oldalra terjedő) elégiát, latin hexameterekben: „Revolutio rusticana per terras Scepusii" (Lőcse, 1834) címmel, historikus részletességgel.

Ekkor kezdődött Kossuth Lajos szerepe. Nagy energiával, de egyszersmind tapintattal igyekezett lecsöndesíteni az elkeseredett néptömeget, mely különben már régebbről is rokonszenvezett vele. A tótság mindennap beküldte a családja számára szükséges élelmiszereket s igérte, hogy sem neki, sem hozzátartozóinak nem lesz bántódása, ha a várost hatalmukba kerítik. Kossuth a megyeház erkélyéről csillapító beszéddel igyekezett lecsendesíteni a zendülő tótokkal szövetkezett szegényebb népet, de amellett megfelelő polgárőrség szervezéséről és felfegyverzéséről is haladéktalanul gondoskodott, s ez, egyesülve az időközben megérkezett katonasággal, szét is verte az ostromló tömeget. Kossuth nevét ekkor vette először szárnyára a hír, a megyei urak egy része azonban, mely már előbb is agyarkodott a nagytehetségű fiatal fiskálisra, azt az alantas rágalmat terjesztette róla, hogy titokban a lázadókkal cimborált, ezért volt előttük olyan nagy becsülete. Ez a gyanusítás a zempléni főnemesség egy részénél is hitelre talált s a dolog vége az lett, hogy Kossuth Lajos otthagyta a hálátlan vármegye zöld asztalát. *Paulo maiora canamus:* gondolta magában s megkezdte sok dicsőséggel és sok szenvedéssel teljes útját a halhatatlanság felé.

Tompa Mihály és Skoda.

Tompa Mihályt ifjabb korában mindenki egészséges, kedélyes és nagy fizikai erővel bíró embernek ismerte. Maga is dicsekedni szokott vele, hogy fiatalabb éveiben egy csomag kártyát könnyűszerrel szétszakított és ezt a képességét társaságban gyakran bemutatta. Szívbaja, mely sírba vitte, az 1864. év végefelé kezdett súlyosabb tüneteket okozni, de kétségkívül már jóval előbb kezdődött, valószínűleg nem sokkal azután, hogy kis fiát 1857 végén elvesztette. Ez a csapás testileg-lelkileg összetörte s talán ezzel függ össze, hogy már 1860 novemberében azt írja Lévaynak, hogy „a legborzasztóbbra is készen kell lennie". 1865 január 14-én azt írja orvosának, a Putnokon lakó Hőke Lajos dr.-nak, hogy igen rosszul van, hátában nyomást érez, erős szívdobogás kínozza, fojtó lélekzéssel és folytonos köhécseléssel. Egy év mulva, 1866 január 17-én már igen súlyos bajokról panaszkodik orvosának: „Minden nap rosszabbul vagyok", írja neki. „Hátamban nagy, kellemetlen nyomás, a lapockák közt kivált. Mellem nehéz, szorult. Szívdobogásom és lüktetésem minden mértéket és határt túlhágni látszik... lélekzési nehézség a fulladásig. Most már hasztalan maradok csendesen ülve: a pokoli dobogás nem szűnik. Jó idő vagy rossz: mindegy. Sokat vagy keveset eszem: mindegy. Éjjel vagy nappal: mindegy. Mindezekhez iszonyú erőkimerültség, bágyadtság járul. Nem volna számomra a tudományban gyógyulás? . . . sőt enyhülés sem?" Egy hét mulva újra fölkeresi levelével Hőke dr.-t, s ebben háromszor is iszonyúnak nevezi állapotát, különösen az elviselhetetlen szívdobogás, nehéz lélekzés és a gyötrelmes érzés miatt. Orvosa ekkor hashajtó labdacsokat[1] is rendel neki, de ezek vétele után még súlyosabb lett az állapota. Huszonnégy óra mulva ismét Hőkéhez fordul a kétségbeesett költő, s azt írja, hogy „a megfúlás környékez; *egyenesen magának a szívnek kell bajának lenni, legalább erre a gondolatra jön a — szakadatlanul kínozott nyomorult szenvedő*".

A kórismét tehát ekkor már maga a beteg is egész helyesen állapította meg.

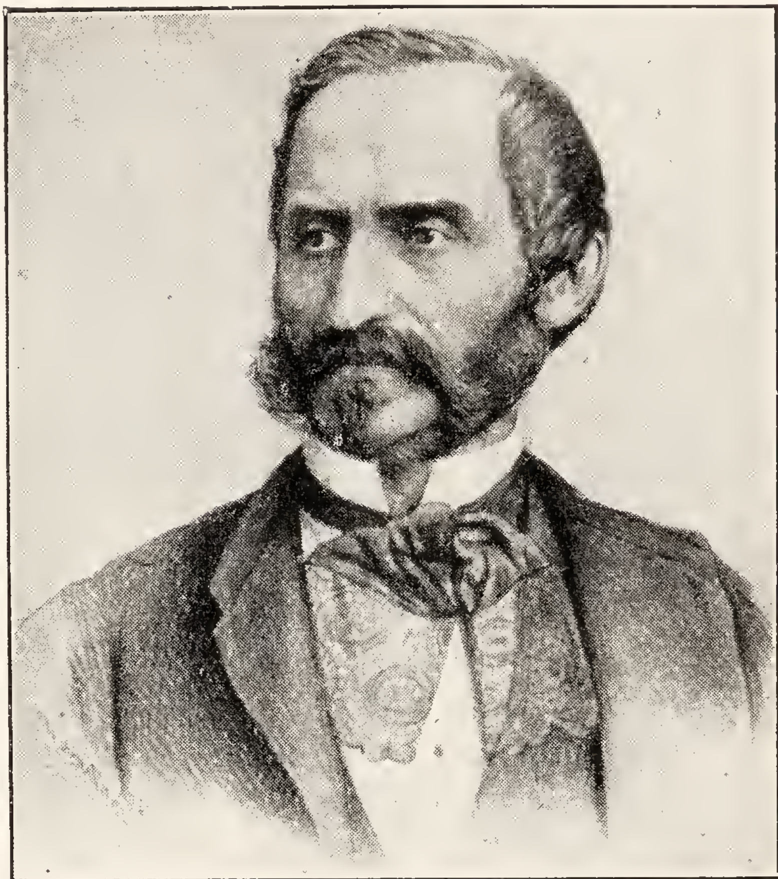
Hőke dr. azt ajánlotta, hogy forduljon bajával egykori iskolatársához, az akkori idők legkeresettebb magyar orvosához, *Kovács Sebestény Endréhez-hez*. Tompa Mihály meg is tette ezt, de nem sok hasznára, mert Kovács a bajt — teljesen félreismerte. Gerincvelőbántalomra (valószínűleg tabesre) gondolt. Ezt kell következtetnem alábbi leveléből, melyet néhány hónap mulva Hőkéhez intézett, melyben egy szó említés sem történik szívbajáról, vagy ennek megfelelő kezeléséről, annál több a „hátgerincbánta-

[1] Valószínűleg aloëtartalmúakat (lásd alább).

lom tüneményeiről", melyeket a különben is rendkívül ideges, túlérzékeny költőn észlelt. A levél[2] a következőleg hangzik:

„Pest, VI/1, 1866.

Tisztelt Kedves Barátom! Szíves baráti és orvosi leveledet örömmel vettem. Örömet okozott régi jó iskolatársamról és állapotáról értesülhetni, de aggodalom töltött el beteg jóbarátunk, koszorús költőnk kórállapotának makacssága. A *hátgerincbántalom* tüneménye, s az azokból eredő izgatottság és zavart beidegzés tüneményei mindinkább határozott alakban fejlődnek tovább, úgyhogy önkéntelen is szerves elváltozás gyanuját keltik az észlelőben. A végtagok zsibbadásai, az izületek fájdalmai, a mozgás korlátoltsága, folytonos reflex, kellemetlen érzetek, vérkeringési, légzési zavarok, a mellkas, hasür izmainak görcsös és fájdalommal párosult összehúzódásai: mindannyi kellemetlen jelenségek, az ezekkel párosult folytonos soványodás a tengélet lehangoltságát jelöli. Az alhasi pangások, májtúltengés mindenesetre előkészítő szerepet játszottak, s *gyógykezelésem is,* amint tudod, *oda volt főképen irányozva;* az idegek csillapítására aqua laurocerasit használtattam. A lobelia ezen bajban hat ugyan, de amellett most is oda megy véleményem, hogy *chinint kell kisebb adag aloëval* megkísérleni, a hideg mosásokat folytatni.[3] Még egyet ajánlanék, ha a beteggel kivihető lenne: egy rendszerezett, de csak mérsékelt *vízgyógymódot*... Csókol barátod: *Dr. Kovács Sebestény Endre*".

80. Kovács Sebestény Endre.
(Marastoni képe 1867-ből.)

Úgylátszik, hogy sem a beteg, sem a kis putnoki doktor nem nyugodott meg a nagyhírű egyetemi tanár (később Deák Ferenc kezelőorvosa) ajánlatában, mert nem látták hasznát. Ekkor határozta el Tompa, hogy mindent pénzzé téve, Bécsbe megy és ott a világhírű diagnosztával, *Skodá*val vizsgáltatja meg magát. Úgy tudom, hogy Hőke Lajos régebben Skoda klinikáján volt alkalmazva, s így kétségtelen, hogy ő a költőt ajánlólevéllel is különös figyelmébe ajánlotta a világhírű bécsi tanárnak.

A Skodával való találkozást érdekes levélben örökítette meg Tompa, melyet az állítólag szintén szívbajban szenvedő sárospataki tanárhoz és jeles nyelvészhez, Finkei Józsefhez intézett.[4] A levél, mely egyaránt jel-

[2] L. Irodalomtörténeti Közlemények, XII. (1902), 118. (Halmy Gyula közlése.)

[3] Ez a „most is" nyilvánvalólag azt jelenti, hogy Kovács Sebestény Endre már egy előbbi alkalommal is ajánlotta az aloés pilulákat (v. ö. fentebb) és a hideg lemosásokat, szemben a lobeliával, melyet valószínűleg Hőke használt, hogy az asthmás rohamokat enyhítse.

[4] E levelet Szinyei Gerzson tette közzé az Irodalomtörténeti Közlemények 1876. évi folyamában.

lemzi a rendeléssel siető, rideg *time is money*-professzort és az érzékenylelkű, reményevesztett költőt, következőleg hangzik:

„Levárt, aug. 26. 1866.

Édes barátom! Kevés örömmel, de annál szívesebb készséggel válaszolok leveledre, melyt itt, e kis gömörmegyei fördőben kaptam. Szíves részvéttel vagyok bajod iránt; ki is lehetne inkább, mint én, ki *értem* és *érzem* szenvedésedet a magam rokonfajú nyavalyájában. Mint az általad felhozott kórjelenségek mutatják: neked is olyanforma bajod van, mint nekem: *szívbaj,* de amelynek száz faja és foka van. Mindenik egyre menvén ki abban, hogy nyomorulttá s tűrhetetlenné teszik az életet, gyógyíthatatlanok s nem hirtelen ölnek. Élőhalott ebben az ember, legalább én az vagyok. Írás, olvasás, gondolkodás, elmélkedés, mulatság, szórakozás, társaság, sakk, kártya, emberek, barátok sat., a természet s örömei nem léteznek rám nézve. Jobban van dolga az egészséges oktalan állatnak, mint nekem: élni nem lehet, meghalni nem tudok.

De hagyjuk ezt. Az a kérdés: jutottam-e annyi futkosásom, curáltatásom után valami eredményhez?

Tíznapos volt a baj, midőn orvoshoz futottam vele. Hallgattak, kopogtattak, kongatták a mellemet s 10—20 orvos mind különböző bajt talált: egy se találta el.[5] Barátom, nevezetes annyi híres, tudós, öreg, ifjú orvosnak azon *czégéres tudatlansága,* mely szerint nem is konyítottak bajomhoz. Consiliumokat tartattam magam felett s kaptam oly diagnosist, melyhez czifraságban és charlataneriában csak a most szegény Egressy Gábor felett tartott, vagy róla kiállított diagnosis hasonlított. Ezek az emberek az újabb kor augurjai, csakhogy ezek *nem is nevetnek* egymás szeme közé. Megettem s ittam egy patikát, utaztam, időztem a városokban, használtam hév-, hideg-, gőz- és mindenféle fürdőt, belégzést, kenést sat., nem használt semmi. Koldussá lettem s nem enyhültem, temérdek pénzért nem kaptam semmit. Végre valamennyi ebbe a Hercules-csizmába bújt: *aranyér.* Ezzel öltek és bosszantottak.

Végre 13 hó mulva *Skoda* ismert a bajra Bécsben. De ennek az eljárásában sem volt köszönet. Annyi idő alatt, még ezeket leírom: *megvoltunk;* megkopogtatta mellemet, fülét végig vitte kétszer-háromszor szívem tája felett, s azt mondá: *hypertrophia cordis!* Leült, két sort írt s magát meghajtotta. Hohó sógor! gondoltam magamban, 100 pengő forintomba kerül nekem ez a kis visit, ez a kis tréfa, hát ennyi az egész? És annyi volt. Azon kérdésedre tehát, édes Józsefem: mit mondott, javalt Skoda? vagy mi az oka, alapja, sikeres orvoslása ezen bajnak? nem felelhetek, mert nekem se mondotta. Tudod-e, hogy engem két bécsi orvos protegált? úgyszólván karon fogva vezettek Skoda elé, még se mehettünk a magnificus dominussal többre. *Mint a kis kutya a buldog előtt: úgy álltak előtte.* Én kezdettem *annyit* magamtól, *mennyit az illem engedett;* de ő *ajánlotta magát* s kijöttünk.

Íme, ez bécsi utam eredménye, s a recipe, melynek cópiáját, — amint e tatár latinságot lepáriálni tudtam — ide zárom:

[5] Ebben téved Tompa, mert Halmy Gyula adataiból megállapítható, hogy Hőke dr. már csirájában felismerte a költő baját, s ennek megfelelőleg kezelte is.

Rp. Sulfati Zinci gr[ana]. quatuor;[6]
Chinini gr. duodec.;
Sachori albi gr. semis;
Divide in dos. 12.
DS. 3-szor napjában egy port ostyában.

Wien, Dr. Skoda.

Férfiak vagyunk, édes barátom! beszélhetünk nyíltan, Bajunknak gyógyszere nincs. Csak az *enyhületre* kell figyelmünket fordítani, míg egy jóltevő fej-, tüdő- vagy szív-szélhűdés megment e nyomorult élettől, vagy egy kis más hosszabb baj bezárja a tragoediát.

Tanácsom: ne szedj semmi gyógyszert; se frissiben készültet orvosi rendelvény után, se szörpöket, du Barry és Labelone-féle mérget,[7] melylyel Török József pesti gyógyszerész árasztja el a politia szemhunyása mellett a beteg emberiséget. Ne végy semmit, hanem élj mérsékletesen, tej- és növényételekkel, olyakkal, melyek kevés vért készítenek s hajtanak az elnyomorodott szívbe. Minden szeszes-füszeres ételt s italt kerülj: igyál hideg vizet, szedj hidegvíz allöveteket, viselj haspólát -- Leibbinde. Őrizkedjél az erős testi és lelki mozgástól. S végre írj *Argenti*-nek: mondd, hogy én utasítottalak. S tűrj, amint lehet, én e tekintetben nem nagyon erős vagyok; kifárasztott az emberietlen, barom szenvedés, mely nappal s éjjel torturáz.

81. Argenti Döme. (Barabás képe 1856-ból.)

Látod, édes Józsikám! Sorsunk nagyon egyezik. Tanultunk tűrhetően, betöltöttük helyünket, éltünk munkásan, becsületesen és mértékletesen s íme... Az én kenyeremnek fele már oda van. Én csak *feles pap* vagyok; két káplánt kell tartanom, ezek elviszik a másik felét. Hát az erkölcsi szenvedés, a megnyomorodás kínos érzete... hibánk nélkül! De bezárom e lázasan, kínosan, vágtatva írott levelet; baráti bizodalmadat köszönve, óhajtom, hogy az idő, mérsékletes élet adjon mindkettőnknek enyhületet.

Őszinte barátod és szenvedő társad

Tompa Mihály."

E levélből is kiérzik, de egyéb adatok is bizonyítják, hogy Tompa Mihály mindent megkísérelt beteg szíve gyógyítására. Elhihetjük neki, hogy 10—20 orvoshoz fordult tanácsért, ezek közt a nagyműveltségű, jó-

[6] Mint sedativ neuroticum.
[7] Valószínűleg a Labélonye-féle digitalis-pastillusok és a Dr. Barry-féle specialitások értendők.

lelkű, humoráról és goromba kiszólásairól egyaránt híres váci homoeopathához, *Argenti Dömé*-hez is.[8] Mindhiába!

Skodá-nak a kórisme tekintetében igaza volt, de már az a vígasztalása, melyet az aggódó költőnek mondott, hogy t. i. bajával késő öregséget érhet, nem vált be. Tompa jóbarátja, Lévay József írja, hogy az 1867. év már a haldoklás éve volt, a legkínosabb gyötrelmek éve, melyek lelki erejét is teljesen megzavarták. A gyermekkorától fogva bensőségesen vallásos költő-pap öngyilkossági eszmékkel kezdett foglalkozni. A közeli halál úgyis bizonyos: minek engedje — úgymond — tépetni és marcangoltatni magát a szörnyű kínok által. Debreceni, miskolci, pesti barátaihoz s orvosismerőseihez intézett esdeklő levelekben cyankaliumot kéregetett, de persze hiába. Lelkét keserűséggel öntötte el annak a tudata, hogy szomorú sorsát meg nem érdemelte. „Megdöbbenek magamtól — írja Arany Jánosnak —, mert egész egyéniségemnek elmállását, nyomorultul elvesztését érzem. Mivel érdemlem? Józan, mérsékletes életet éltem; egész diákkoromat idevéve, háromszor voltam bekapva. Nem dorbézoltam, nem kártyáztam, kihágó nem voltam. És most mivé lettem? Mily pokoli testi és lelki kínokkal kell küzdenem; kivetve életem rendes kerékvágásából: hivatalomat nem vihetem, nem írhatok, nem *költhetek!* Csak az irtóztató rém üldöz: semmivé lettél, világos öntudattal, testi és szellemi koldus vagy, tenhibád nélkül. A sorsot, gaz sorsomat így hallom gúnyolódni: Szép volna élni, mint azelőtt, úgy-e? Jó volna meghalni is? Nem kapod, nyomorult féreg!... Hetek óta virrasztok; egy, két, három órát alszom éjjelenkint, oly idegrángatódások közt, hogy az idegen elfut mellőlem.“ Legjobb volna talán, ha erőszakkal végét vetné ennek a sok szenvedésnek? A megsemmisülés vágya tölti be lelkét, úgymint ahogy „Tornácomon“ című szép versében írja, mikor az esti hangulatban végigtekintve a Sajó völgyén

„Végtére elborul s nyomasztó nagy éj lesz;
A levert lélek egy sötét vágyat érez:
Nem élni! Nem élni!“

1868 július 30-án ütött végre a szabadulás órája. A *Virágregék* szelídlelkű, bánatosszavú költője utolsót sóhajtott és a hanvai kis temető gránitoszlopára rávésték Arany Jánosnak remek epitaphionját; talán a legszebbet és legjellemzőbbet, mit Meleagros bánatos Heliodora-verse óta írtak:

Természet! ki ezer képben tükrözte halálod
S új életre hogyan kelsz, ha üdül a tavasz,
Most öleden nyugszik, maga egy burkolt szomorú kép,
Várva nagy értelmét bús tele titkainak.
Lágyan öleld hű dalnokodat s ti szerettí, *virágok!*
Üljetek ágya köré mondani méla *regét!*

[8] A mai generáció már nem sokat tud erről az országos hírű, sőt külföldön is ismert orvosunkról (meghalt 1893). A magyar arisztokráciának és főpapságnak felkapott homoeopathája volt, kiről annak idején nem kevesebb adoma keringett, mint egyik-másik későbbi goromba tanárunkról. Egyízben Haynald kalocsai érsekkel és Viale Prela bécsi nunciussal került össze a vonaton s az utóbbi, tréfás ember módjára, nyomban az orvosi tudományokra terelte a társalgást, heves támadást rögtönözve a hasonszenvi tanok magyarországi korifeusa ellen. *Argenti* nem nagyon sokáig állta s azzal a kijelentéssel, hogy „Nolo contradicere. Ego sum asinus in theologia, Vestra autem Eminentia in homoeopathia!“ — faképnél hagyta előkelő utitársait az első állomáson. A királyi tanácsosi címe után járó „nagyságos“-ra különös súlyt helyezett, s annak, ki csak „tanácsos úr“-nak címezte, azzal vágott a szavába, hogy „Tanácsos *hin*, tanácsos *her;* vagy szólítson nagyságosnak, vagy pedig *kend*-nek! Érti?“

Kisfaludy Károly betegsége.

Kisfaludy Károly, kiről a mai nemzedék már alig tud többet, mint azt, hogy ő írta a legfölségesebb magyar elégiát („Hősvértől pirosult gyásztér...“), hosszú életre volt teremtve. Ifjúkorában maga volt az egészség és erő, s úgy, mint költőutódja: *Tompa Mihály*, atlétaszámba ment egyívású társai közt. Erősen kultiválta a testgyakorlás minden nemét s egy ízben — még diák korában — azt is megtette, hogy Pesttől Vácig korcsolyázott egyfuttában a befagyott Dunán.

A sors mégsem volt könyörületes hozzá, rövidre szabta életét s alig 42 éves korában áldozatul esett a tüdővésznek. Korai halálát sokan nem tudták megérteni s magyarázatául mindenféle mellékes okokat kerestek. A Magy. Tud. Akadémia levéltárában ma is megvan az egykorú *Tatay* plébánosnak *Schedel (Toldy) Ferenc*hez intézett levele, mely a következő furcsa magyarázatát adja *Kisfaludy Károly* halálának:

A költő a huszas években Pesten, a Magyar-utcában lakott egy csizmadiánál, kinek a cégérét is ő festette meg, mint afféle félbenmaradt piktor. Ez a csizmadia bocsátotta árúba *Kisfaludy* aquarelljeit, mikor meg volt szorulva; ha pénzük volt, megosztották, ha nem volt, együtt nyomorogtak, jobb napokat remélve. Később, mikor megindította az *„Aurórá“*-t, ennek szerkesztése, korrigálása stb. egészen a költő nyakába szakadt, rendesen késő éjszakáig bajlódott vele. Egyszer szintén késő este, úgy 11 óra tájban, teljesen kimerülve állított be *Kisfaludy* az ő rendes vacsorázóhelyére, a Magyar-utca kis vendéglőjébe. Az egyik asztalnál ülő víg cimborák nagy gaudiummal fogadták: „No, itt van a poéta, ki azt a sok verset írja! Talán már a borivást is elfelejtette!“ *Kisfaludy* egy nagy butéliásüvegre mutatott, mondván, hogy ha éppen kívánják, nemcsak a borát issza ki, hanem utána még magát az üveget is *megeszi;* aztán szép csöndesen megvacsorázott s mikor kész volt, elkezdte rágni az üveget. A tetején kezdte, nagyokat ropogtatva-csikorgatva erős, egészséges fogaival. Vértől tajtékzott a szája, de azért csak tovább harapdálta az üveget, míg csak a feneke horpadásáig nem ért.[1] Szavának ura volt mindenkor. *Tatay* szerint az üveg alkalmasint arzénos festékkel volt színezve s valószínűleg ez volt az oka a költő korai halálának. Ez persze csak afféle laikus fölte-

[1] Hogy ez az üvegevés (melyet hajdanában jómagam is megfigyelhettem többízben is a bácskai urak mulatozásai alkalmával) csakugyan megtörténhetett, azt egy későbbi levélben maga *Kisfaludy Károly* is megerősíti. Ezt a levelet *Gaál György*nek, az Esterházy-képtár igazgatójának a feleségéhez intézte, ki szintén hírét vette a költő üvegevő művészetének s ezért megfeddette. „Entschuldigen Sie, wertheste Gnaedige“ írja neki *Kisfaludy Károly*, „ich werde nicht mehr Glaeser speisen!“ (V. ö. *Lasz Samu:* Nyugatmagyarországi Hiradó 1892, 225. sz.)

vés. Üvegevéstől senki se kaphat arzénmérgezést,[2] annál kevésbbé tüdővészt.

A véletlen rávezetett *Kisfaludy* utolsó betegségének természetesebb magyarázatára és jobb megismerésére.

Az Orvosi Tár 1838. évi folyamában lapozgatva, a 20. számban találom *Bugát*nak egy értekezését, mely arról szól, hogy a chinakéreg és a chinin hosszú időn át nagy dosisokban adva, májbajokat és phthisist okozhat. „Többnyire az orvosok a kinát közömbös orvosságnak tartván, vele tán szintannyi kárt mint amennyi hasznot okoztak" írja bevezetésül. „Igaz ugyan, hogy nagy sokára megtanította őket a tapasztalás, hogy a kina a májnak daganatát, keményedését és ezen bajok következéseit, nevezetesen a különféle vízkórokat okozza; mivel azonban főkép a makacsabb hideglelésekben ezen szerhöz mint biztos *sacra anchorá*hoz minden időveszteség, s nagy főtörés nélkül folyamodhattak, s e szerint a tűrni nem tudó beteget minél előbb kielégíthették; azért az általa okozott s föntebb említett következelmek ellenére is soká igen divatban maradt a kina és így míg egy oldalról sok csak ideigtartó gyógyulásokat okozott, más oldalról noha gyakorta több évek mulva hosszabb ideig tartó nyomorgások, májbeli bajok után számtalan halált hozott elő. Az újabb időkben az életműves vegytan (chemia organica) noha eddig még csak bölcsejében mondatik szunnyadni, nevezetes feltalálásokat tett, ezek közé tartozik az égvénykék (alcaloidea) fölfedezése is, mely legalább a gyógytanra nézve valóban a legnevezetesebb; mert a többi közt a kinalnak (chinina) föltalálását is ennek köszönhetjük, melynek az orvosok úgy megörültek, és oly mohón estek neki, hogy minden további vizsgálat nélkül az *absolvo te a peccatis tuis*-t csakhamar reá vetvén, őtet minden meggondolás, s tartózkodás nélkül adták és adják is, úgy gondolván, hogy a kinal készítése alkalmával, minden a kinában lévő májvesztegető anyag kiirtatik, és így a bajok hosszú sorának oka lenni megszűnt. Azt, hogy a kina a maga állományában májbeli bajokat okoz, úgy gondolom minden orvos tudja; de hogy a kinal is szinte képes ezen bajokat okozni, azt kevesebben gyanítják; hogy azonban olly erős szer légyen, mely a tüdőket is megvesztegetvén *tüdősorvot*[3] is hozhat elő, azt úgy hiszem még eddig igen kevesen gyanítják, és épen ennek megmutatására kívánok egy magam tapasztalta igen gyanús esetet felhozni. Hazánk egy nevezetesebb literátora gyanús, még pedig *bujasenyves sömörben* szenvedvén, ezen baja ellen több nevezetes orvos által orvosoltatott, de süker nélkül, hihetőleg azért, mert egyik tanácsával sem élt álhatatosan; végre engemet szólított meg; én a bajt fölebb említett természetűnek gondolván, ellene e *Dzondi* bujasenyves-gyógymódját rendeltem,[4] nevezetesen, mint más esetben is tenni szoktam, a szárcsagyökérre (Rad. Sarsaparillae) többet tartván, ebből, mennyire csak lehetett, a legtömítettebb főzetet adtam; a betegnek irántam s nekem iránta állandóbb türelmem lévén, több hetekig tartó orvoslásom után, nekem a bajt vagy tökéletesen meggyógyítani, vagy legalább a láthatót láthatatlanná tenni, a világos betegséget

[2] Az ú. n. üvegepétől *(Fel vitri)* talán inkább; ezzel már mérgezési kísérletek is történtek. Ez azonban egészen más dolog.

[3] *Tüdősorv* = tüdősorvadás.

[4] A régi híres Dzondi-féle kúra abban állott, hogy a luetikus betegnek naponta emelkedő adagokban sublimattartalmú (cukorral és *mica panis*-szal készült) pilulákat adtak be, úgyhogy a 27. napon már 30 pilulát (10 cg sublimat!) kapott. Irrationalis és nem egyszer veszedelmes kúra volt.

kórszúnnyá[5] változtatni végre tökéletesen sikerült. Az ekként legalább látszatra egészséges, még legjobb korabeli, erős, izmos, lehetne mondanom bajnok ember, több átnyomorgott évek után egy boldog nyarat élt által; de a bekövetkező őszszel egy utat tevén, e közben tán esteli meghűlés vagy evés-ivásban elkövetett hiba által váltólázba esett; benne ezen baj, mint tán minden *betvegyes*[6] emberben az őszi láz makaccsá lőn, azért is ellene orvosa az ultimi fori segedelemhöz folyamodván, a só- és kénsavas kinalt nem kémélte, mire nem gyógyítani, hanem egy időre felfüggeszteni díszlett[7] is a szernek, de a baj csak ismét visszajött, úgy annyira, hogy az orvosát olly könnyen változtató beteg egy máshoz folyamodnék; ez a beteg szerencsétlenségére a juvantibus et nocentibus maxima indicatio gyógytani elvet feledvén, vagy azt gondolhatta. hogy az ő kezéből jobb néven fogadja a beteg természete a kinaneműeket, vagy azt, hogy mennyiségére, adott alakára, az időközökre nézve jobban tud a kinával bánni, azért csak rajta! neki hajt a kinával, adja derüre-borúra, de fájdalom, a baj csak makacson áll, sőt növekedik, az eddig egyszerű bajhoz apró köhögés, ehöz újra éjjeli izzadozás, hasmenés, kisoványodás, vagyis egyszóval tüdősorv járult, elannyira, hogy a kóralak változással a gyógytervet is meg kellett változtatni; de fájdalom hasztalan, mert az életrontó betegség, minden keresett gyógyszerek ellenére, oldott kerekekkel sietett az élet virító bérczéről a völgy sötét ölébe, a korán sírjába szállottat siratja hazánk melpoménéje."

82. Toldy (Schedel) Ferencnek (1805—1875), az első magyar orvosi folyóirat (Orvosi Tár) egyik szerkesztőjének és a pesti egyetemen a diaetetika és makrobiotika előadójának fiatalkori arcképe Barabástól.

Syphilisről lévén szó, *Bugát* gyöngéd kímélettel elhallgatja a beteg nevét s még a szokásos kezdőbetűket sem teszi ki; mindazáltal a kórtörténet egyes kifejezéseit olvasva, azonnal *Kisfaludy Károlyra* gondoltam,

[5] *Kórszúny* = diathesis, dispositio, lappangó kórhajlam („szunnyadó kór"-ból képezve).

[6] *Betvegy*, vagyis bet(eges) vegy(ület): cacochymia, a testnedvek rossz vegyülete. Jellegzetes bugátos szóösszevonás! Olyan, mint a *beresz* (= vagina, mert — ha úgy akarja — beereszti a *membrum virilé*-t), a *necsür* (nedsür, vagyis sűrű nedv, roob), a *bódal* (bódító alj, narkotin), a *huszur* (cactus, mert húsos és szúr) stb.

[7] *Díszleni* = sikerülni.

bár ez már akkor (1838.) régen halott volt. A „legjobb korabeli, erős izmos, mondhatni bajnok ember“, „több átnyomorgott évek után“, „nevezetes literátor“, „az orvosát oly könnyen változtató beteg“ — mind a *Mohács* halhatatlan költőjére vallott. A nagybeteg életének utolsó esztendejéről fennmaradt adatok, levelek, stb. azután teljesen megerősítettek abban a nézetben, hogy *Bugát* névtelen paciense csakugyan *Kisfaludy Károly* volt.[8]

A költőnek legkimerítőbb életrajza[9] azt mondja, hogy 1829-ben a költő még elég jól érezte magát, nagy terveket szőtt, de azért már nem volt egészen kifogástalan egészségű. „Azelőtt“ írja Bánóczi „gyakran szenvedett „hasgörcsben“, de a múló rohamok után helyre állott ismét régi épsége. Most azonban belső baj fogyasztotta.“ „Majd mindig szobámba zár a köszvény“[10] írja Kisfaludy 1829 november 11-én *Toldy*nak, „mely az alattam valókat (melyek talán néha többet is ugrottak mint kellett volna) nagy szerénységben tartja.“ Betegségét azonban az orvosok, úgy látszik, oly kapkodva gyógyítgatták, mintha az orvostudomány *Hutten Ulrik* óta egy lépést sem haladt volna. „*Kisfaludy* négy héttől fogva igen rosszul van“ írja 1829 december 10-én *Bajza Toldy*nak, „*az általad tudvalevő betegségben.* Én félek, hogy a rossz annyira elhatalmasodott testében, hogy többé ki sem fogják gyógyítani s ennek *Forgó* lesz az oka a maga homeopathiájával.[11] A nyavalya már esztendeje, hogy szabadon grassál, anélkül, hogy valami orvosszerek használtattak volna gátlására. Három héttől fogva titkon *Bugáttal gyógyíttatja magát,* de nem javul. Ugy látszik, hogy *Bugát* gyenge orvos, a mit ma praescribál, holnap már nem hagyja bevenni Károlynak. A minap meg egy szörnyű hibát követtek el. Valami ópiumot, melyből csak pár cseppet kellett volna bevenni, egész üveggel megitattak vele egy nap alatt s *Bugát* csak akkor vette észre magát, mikor már a hiba megtörtént. Azóta Károly szemlátomást rosszabbul van. A napokban már nem bírt maga erejével felkelni. *Bugát* iránt is elvesztette bizodalmát. Gróf *Széchenyi* szállást és költséget ajánlott neki, ha Bécsbe megy s magát ott gyógyíttatja, de ő nem fogadta el.“ Lelki ereje azonban nincs megtörve, új munkába fog s 1830 elején hamarosan megírja *Csák Máté* című szomorújátékának két felvonását. „Én javulok; a tavasz jótevőleg hat rám s a nyár még szebb reménnyel kecsegtet“ írja 1830 április 7-én *Toldy*nak. (Ez volt az a „boldog nyár“, melyről föntebb *Bugát* közleményében olvastunk.) De a javulás nem tartott sokáig. Sorvasztó lázak következtek. Barátai csak nappal vannak körülötte, éjjel senki sincs a szegény szenvedő poéta mellett. Egy álmatlan éjszakán felugrik ágyából, lerohan az udvaron lévő kúthoz, hogy égő fejét lehűtse; de alig fogja meg a szivattyú nyelét, a hideg, vizes kövön végigvágódik. A földszint lakói összefutnak, fölviszik az eszméletlen költőt az emeletre s egyúttal szol-

[8] Bizonyos, hogy Bugát már régebbről is jól ismerte a költőt, mert „Természettudományi Szóhalmaz“-ának egy helyén (111. o.) említi, hogy téli estéken Kisfaludynál jöttek össze barátaival és törték a fejüket, hogy a hosszú és nehézkes „tudomány“ *(lehre)* szót hogyan lehetne kifejezni „breviori quadam et magis rotunda voce“ s ekkor született meg a *-tan* (hittan, vegytan, kórtan stb.), mely csakugyan elég *brevis* s elég *rotunda* és ma már annyira megtelepedett nyelvünkben, hogy igazán kár volna onnan kiirtani — próbálni.

[9] *Bánóczi József:* Kisfaludy Károly és munkái (1882—83.) II. 371.

[10] *Kisfaludy* ezidőben (1830.) a Váci-utca 10. szám alatt lakott (ugyanott, hol 25 évvel később *Vörösmarty* meghalt.).

[11] *Forgó György dr.* (1787—1835.), előbb *Lenhossék Mihály*nak, az élettan tanárának segédje, majd Pest megye főorvosa s első homeopatháink egyike, *Kisfaludy*nak jóbarátja és lakótársa volt.

gája, az iszákos Jancsi után futnak, ki most is a szomszéd kocsmában fogyasztja a hegy levét.

„Július közepén ismét lábbadoz s mihelyt állapota engedi, elmegy augusztusban Győrre, Teréz nővéréhez, hogy üdüljön. De mert az út megviselte, betegen fekszik ott is s minthogy nénje maga is nagyon rosszul van, vissza viteté magát Pestre, oly nyomorult állapotban, hogy félős, ne talán még az útban elhaljon."

A következő hónapban hazajön *Toldy* külföldi útjáról. „Midőn szeptember elején" írja „visszajönnék — noha barátink a dolgok szomorú állapotjáról előre értesítének — hozzá beléptemkor borzanat fogott el. A magas, szertelen erejű, virító egészségű férfi össze volt roskadva, erőtlen vázzá összeaszva; szava hangtalan, tompa s fájdalmas mosolygása, melylyel üdvezlett, elhervasztá legott a rég óhajtott viszontlátás örömvirágit. Veszedelemben nem hivé magát lenni, de aggodalmas türelmetlenséggel várta épülését. Azonban egy nap múlt a másik után, s a kórtünetek nem tágultak. Váltogatta orvosait, mert bizodalma irántok ingott. Mindazáltal közepette szenvedésinek is gondja volt az Aurora s a Jelenkor és Társalkodó ügyökre". Állapota napról-napra súlyosbodott s a költő bús és csüggeteg lett. Nem veszendő életét sajnálta. „Barátai, kik ágyától ritkán távoztanak el, egyéb panaszt nem hallának ajkairól, mint a mely füstbe oszlandó szép feltételeit, be nem teljesülő plánumait s a várt dicső jövendő meg nem élhetését tárgyazá." Ekkor vette a hírt, hogy jólelkű Teréz nővére, ki egész életében leghűbb gondozója volt, meghalt. Akiket szeretett, mind elfordultak tőle, itt hagyták magára. A halállal vívódó, mélyen megrendített költő könnyek közt diktált *Toldy*nak levelet, „melyben, mint ez írja, néhány előtte nagybecsű apróságon kívül azon kendőt is kikéré szomorú emlékül, melyet kedves testvére élete végén használt. Ezen időtől fogva szokatlan szomorúság hatalmazott el lelkén, ágyát többé el nem hagyta; s velem gyakran beszéle a halálról, melyet sejteni kezde, melytől talán félt is, mert szófogadó lett, mint egy gyermek, az orvosságokat a legpontosabban vevé, s az orvos rendeléseit a legszigorúbban követte. De későn."

Novemberben feljön *Kisfaludy Sándor* és *Farkas Gábor* Pestre; a Hétválasztóba szállnak, Károly lakásával szembe. Látogatni jöttek tán a beteget? Nem. Hanem azért jöttek, *hátha örökölhetnek?* Hallván, hogy sok az adósság, csakhamar itthagyják a haldoklót és sietnek haza...

Nyolc napon át kínos fuldoklási rohamok gyötrik a nagybeteget. November 18-án ezt írja *Szemere Helmeczy*nek: „Mult éjjel oly rosszul lett, hogy *Schedel*ért kellett futni; és *Schedel* azt mondja, de *Stáhly* is, hogy tán 24 óra sem telik bele — s túl eshetik. Épen midőn ezeket mondogatá *(Vörösmarty)*, fiaker áll meg ablakom alatt s Károly legénye, Jancsi, asztalkendővel s holmi findzsákkal jöve be. Barátom, elijedek. De az inas valamennyire megnyugtatott, mondván, hogy ura küldi, feleségemet kérve, adna neki befőzött gyümölcsöt."

November 21-én, vasárnap délután *Kisfaludy* kiszenvedett. Csak negyvenkét éves volt.

„Árvaságra jutottunk!" írja *Toldy Kazinczy*nak, „pásztor nélkül való nyáj lettünk! Oda van tanítónk, vezérünk s a legjobb, leghívebb barát! És a literatúra?!"

Bugát és a magyar orvosi nyelv.

Bugát Pál (1793—1865) a nagyratörő és jótakaró, nemeslelkű és tragikus sorsú emberek közé tartozott; megérdemli, hogy apologiát írjak róla, bár jól érzem, hogy ez szomorú feladat. Pályája nagyszerűen indult. Apja szegény gyöngyösi mesterember volt, ő maga sok küzködéssel, súlyos nélkülözések között — kitünő sikerrel — végezte egyetemi tanulmányait. Az isten megsegítette: harmincegyéves korában Selmec és Bélabánya tisztifőorvosa lett s még ugyanebben az évben nyilvános rendes tanárul hívták meg a pesti egyetemre. Igaz, hogy csak a sebésznövendékeket tanította (élettanra, általános kórtanra és gyógyszertanra), de éppen itt nyilt meg számára az a szép terrénum, melyre tehetségeinél és mélységes hazaszereteténél fogva mintegy rászületett.[1] Tudnunk kell ugyanis, hogy a pesti egyetem orvosi karán éppen a sebésznövendékek tanárai voltak azok, akik a magyarnyelvű orvosi irodalmat legeredményesebben művelték. Az akkori többnyelvű tanítási rendszer korában csak ők voltak azok, kik magyarul is taníthattak; a tanárok másik, nagyobb része a latin (később a német-) nyelvű előadásra volt kötelezve. *Bugát* kinevezéséig az orvoskari tanárok közül csak ketten írtak és tanítottak magyarul: a halhatatlan emlékű *Rácz Sámuel,* ki egyik munkája előszavában maga írja, hogy 1777 november első napjától kezdve magyarul tanította a „borbélyokat a belső nyavalyák orvoslására a budai univerzitásban, milyen tanítások ennek előtte Magyarországon soha sem voltak“, a másik pedig *Bene Ferenc,* ki „az úgynevezett belső nyavalyáknak megesmerésekre oktatván a seborvosokat“, 1812—1813-ban az élettant, egészségtant, általános kór- és gyógytant s a gyógyszertant adta ki magyar nyelven.[2]

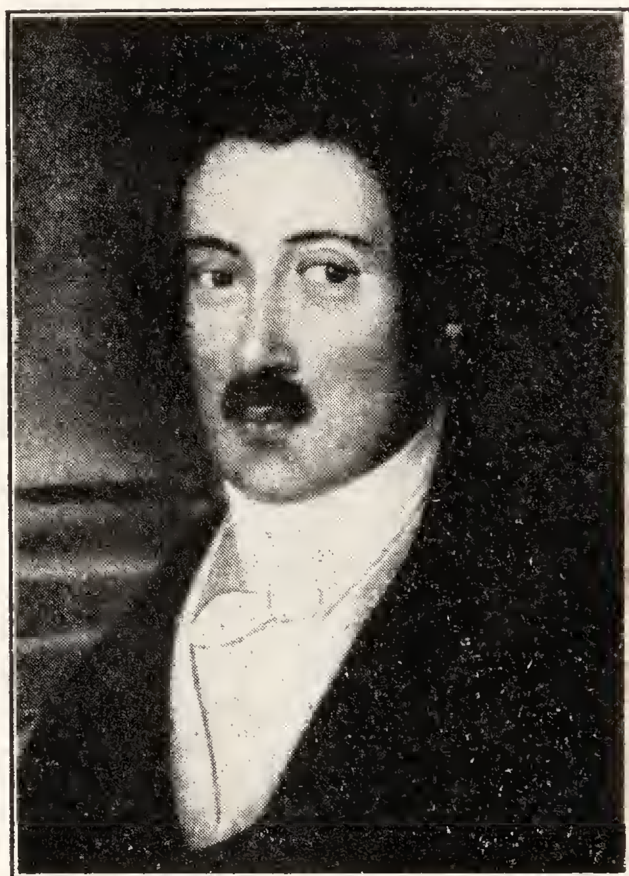
Az a nyelv, melyen a *Bugát* előtti korszak szerzői írtak, a nehézkes régi magyar nyelv volt, jórészt *Apáczai* és közvetlen utódainak nyelve. A láz neve: *forró hideglelés,* az izomé: *inas hús,* a mirigyé: *ikrás hús,* a rekeszé: *általrekesztő hártya,* a hydrops anasarcáé: „bőraljat elfutó senyves vízikórság“, a *plethoráé:* „a vérnek felette-való nagy bővsége“, a *febris tertianáé:* „a harmadik napon vissza forduló hideglelés“ stb.

Bugát már egészen fiatal korában rátévedt a magyar nyelvészet veszedelmes útjaira. Már *Hampel* bonctanának előszavában (1828), melyet

[1] *Bugát* okos, átgondolt hazaszeretetére jellemző, hogy szűkös viszonyai ellenére állandóan szegény ifjakat (köztük nyolc csángó-gyereket) tartott házában, kiket nemcsak taníttatott, hanem folyton tanított maga is s belőlük képzett néptanítókat, gazdákat, kézműveseket és elsősorban jó magyarokat nevelt. Minden tekintetben ráillik az az *epitheton ornans,* amivel kellemetlen emlékű kollégája, *Tognio Lajos* jellemezte: *„Bugát, der Magyaroman“.*

[2] Mindezekről részletesebben l. *Kátay Gábor*-nak *Bugát*-ról tartott emlékbeszédét (1868).

ő fordított, azt írja, hogy a fordításban is arra kell törekedni, hogy „a munka az ő német zamatjától ne igen szagoskodjon, vagyis, ha a leány tökéletessen annya ábrázatját hordozza is, legalább köntöse légyen különböző és eredeti“. Szinte komikumszámba megy, hogy a nyelvészkedés lejtőjére talán nem is annyira a maga jószántából lépett, mint inkább a magyarul alig tudó vegytantanárnak, *Schuster Jánosnak* utánzásából, vagy egyenes ösztönzéséből. *Szily Kálmán*[3] a következőket írja erről: „A jelen század 20-as éveiben a budapesti egyetem kémiai tanszékén egy régi világbeli öreg úr ült, *Schuster János* volt a neve. Elődé és mestere a zseniális *Winterle* volt, aki az ő pályafutása végén, szertelen spekulációitól elragadtatva, egy olyan vakútra tévedt a kémia elméletében, melyből élte fogytáig sem tudott kigázolni. A szorgalmas tanítvány és később buzgó munkatárs, a mi Schusterünk is bennrekedt a Winterle-féle zugban. Java idejét a mester hóbortos spekulációival töltvén el, napról-napra jobban lemaradt az akkortájt hirtelen fellendült kémia magaslatáról. Különben tevékeny, munkához szokott ember lévén, öreg napjaira kigondolt magának egy ártatlan mulatságot: csecsebecséket faragcsált, nem csontból, nem is fából, hanem egy ezeknél sokkal puhább jószágból, t. i. a magyar nyelvből. Új elemekkel, új vegyületekkel nem bírván a kémiát gazdagítani, magyar szóhangokból új neveket faragcsált a már meglevők számára. Olyanforma mulatság, mintha azon törte volna a fejét, hogy Boerhaave-nak, Berzelius-nak, Dalton-nak, Lavoisier-nek vajjon mi lett volna a neve, ha Magyarországban születnek. Hogy *Kekulé Küküllei* lett volna, az bizonyos.

83. Bugát Pál fiatalkori arcképe. (A Természettudományi Társulat birtokában levő kép után.)

És ami a dologban még a legeredetibb, ami jó Schusterünk nem is tudott magyarul. T. kollégámtól, Nendtvich Károlytól tudom, ki több évig volt segéde, hogy a „nevendék gyógyszereseknek“ mindig nagy gaudium volt, ha Schuster valamelyikökkel magyarul kezdett beszélni.

Hanem annál erősebb volt a műnyelv filozófiájában, amint ez a következő egy adatból is bőségesen ki fog világlani:

A kéneső ugyan régi jó magyar szó, de faragcsálni nem igen lehet rajta: más nevet kell neki adni. *Schuster* a szerdáról elnevezte a kénesőt *szeredany-nak.* — De hát mi jognál fogva? mi köze a szerdának a kénesőhöz? — Pedig a dolog igen egyszerű. A kénesőt az orvosok deákul *mercurius*-nak hívják, és a szerdának deákul *dies mercurii* a neve; világos tehát, hogy a kéneső nem jó szó, hanem igenis a *szereda,* mely megtoldva az elemek közös bibéjével, az *-any*-nyal, hű fordítása lesz a hydrargyrum-nak.“

[3] *Szily Kálmán:* Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez (1898), 50. (*Schuster*-ről lásd még az „Orvosi szakoktatás és egyetemi élet a régi Magyarországon“ c. értekezést.)

Meg kell adni *Schusternek,* hogy ő ezt a szógyártást eleinte csak a maga mulatságára csinálta. Megelégedett vele, ha maga és egy-két meghittebb tanítványa gyönyörködhetett az efféle helyes kis faragványokban, amilyen az iboló (jód), a savitó (oxygen), a vassavitag (vasoxyd), vegyvinnye (laboratórium), ham-vas-kékeny (ferrocyankalium), marós hamag (kálilúg), jegesített fojtósavacsos ezüstag (arg. nitric. cryst.), moscat fekete higacs, zöldlőgyulatsavas sulyag, férjagsavas hamag (kalium arsenicosum, mert a görög *arsen* = férfi, hímállat) és még hosszú serege a hasonló csintalanságoknak, melyekkel olyan gyakran találkozunk az Orvosi Tár évfolyamaiban és a régi gyógyszerész-értekezésekben.

Bugátnak, a hatalmas agitátornak kellett jönnie, hogy ezek a képtelenségek néhány évtizedre uralkodjanak a magyar orvos-természettudományi nomenclaturában. Ő volt az, ki elhatározta, hogy kiirt nyelvünkből minden idegenszármazású vagy nehézkes ejtésű, hosszabb szót, még ha netalántán a keresztneve is valakinek.[4] Néhány év alatt *Bugátnál* 8000 szó, 1843-ban pedig már *negyvenezer* szó volt együtt. Ezeket (ugyanebben az évben) ki is adta „Természettudományi Szóhalmaz“ címén. Ha már a harmincas években megrójják az Akadémián vagy azon kívül *Bugát* tévelygéseit, akkor bizonyára meg sem születik ez a furcsa mesternyelv; de éppen az volt a baj, hogy ellenkezőleg biztatták, lelkesítették a továbbhaladásra s maga *Toldy Ferenc,* az Akadémia egyik vezére, írta, hogy: „helyesen szólani Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanították a nemzetet“. Annyi bizonyos, hogy *Bugát* fáradhatatlan agitációjának volt egy igen értékes eredménye, az tudniillik, hogy mindenkinek lelkében gyökeret vert a meggyőződés, hogy magyar nyelven is, tudományos formában, ki lehet fejezni bármilyen ismeretet. Megszületett a nyelv iránti bizalom.

Bugát nyelvi eltévelyedésének — azt lehet mondani — még nagyobb lendületet adott az ő egyéni tragikuma, mely a szabadságharc leverésével kezdődik. 1848-ban a honvédelmi bizottmány Magyarország főorvosává nevezte ki *Bugát*ot s ő ezt elfogadta. Ezért később lakolnia kellett. Tanári székétől, melyet 24 éven át becsülettel töltött be, megfosztották, vidékre kellett vonulnia s nyilvános szereplésének hosszú időre vége szakadt. „Azon kebel, mely melegével a negyvenes években az egész országot meg akarta hódítani, az ötvenes években sem lelkesedni, sem lelkesíteni nem tudhatott többé. Szibéria haván nem tenyészett áloé“, írja róla *Kátay Gábor.*

A *veteres coloni* rendes sorsa különös kíméletlenséggel csapott le rá, mikor 1860 decemberében a Természettudományi Társulat tagjai majdnem egyhangúlag ismét őt ültették a 12 év előtt elhagyott elnöki székbe, hogy mégegyszer kifejezzék hálájukat és kegyeletüket a Társulat alapítója és sokszoros jótevője iránt. Meghatottan foglalta el helyét s azt hitte, hogy működése fonalát ott fűzheti tovább, ahol az 1848-ban megszakadt. De a régi kedves alakok helyett többnyire új arcokat látott maga körül; új modor, új szokások léptek a régiek helyébe. Csakhamar tapasztalnia kellett, hogy ezek az új emberek már nem lelkesülnek oly könnyen, mint a 48 előttiek; a legmagasabb röptű indítvány sem ragadja el őket; nyugodtan,

[4] Így péld. *Adeodát*-ot *Istenadtára* magyarosítja. („Dr. Ábrahám Istenadta“ = Ábrahám Adeodát, a gyakorlati sebészet tanára a kolozsvári lyceumban. Orvosi Tár, 1846., 228.) Ugyanitt 1839. II. 349. az országos főorvos (fizikus) = *orszépőr,* (országos épőr) stb.

higgadtan fontolóra vesznek mindent, és nem akarnak kísérletekbe bocsátkozni, míg a siker biztosítékait nem látják maguk előtt. Egy negyedévre elnökké választása után rendkívüli gyűlést hirdet s régi szokása szerint egy csomó indítvánnyal áll elő, többek közt egy javaslattal is, a tudományos nevek magyarítása iránt. Nyílt ellenzésre talált, sőt mi több, a Társulat első titkára, *Szabó József* (a geológus), a Magyar Tudományos Akadémiában támadó harcot indít az ő legkedvesebb műve, a róla elnevezett tudományos műnyelv ellen, s az Akadémia nemhogy elhallgattatná a pártütőt, hanem még helyesléssel fogadja *Szabó* javaslatát. Mély szomorúsággal látja *Bugát*, hogy az a mesterséges építmény, amelyet ő oly bizton-bátran épített fel s amelyet nemcsak ő, hanem *Toldy* is örökidőkre szólónak vélt, mily hamar kezd roskadozni. Érzi, hogy életének legszebb reménye füstbe ment. Testben, lélekben megtörve, 1865 elején megválik az elnökségtől és alig egy félév mulva életétől is.[5]

A szabadságharcot követő rákényszerített visszavonultságban különösen nagy energiával vetette rá magát az orvosi műszók magyarítására. Munkakedve még töretlen volt s akadhatott-e annak kielégítésére kedvesebb foglalkozás, mint a természettudományi (s főleg orvosi) mesterszavakkal való, évtizedek óta megszokott aprólékos fejtörés, babrálás? A budapesti egyetem gyógyszertani intézete örökség útján *Bugát* könyveinek birtokába jutott. Van ezek közt egy igen érdekes darab: *Kraus* orvosi szótára 1826-ból. Ebben dolgozta ki *Bugát*, az eredetinek szövegét széljegyzetekkel kísérve, az ő „Szóhalmaz"-ának egész rendszerét. 1854—1855-ben (62 éves korában) fejezte be a nagy munkát, mint a harmadik kötet utolsó lapján ceruzával írja: „Végeztem november 4-én, 1855, Pesten. Ez utolsó kötetet hosszabb ideig amiatt, hogy két tenyeremet a Páltetőn ez idő alatt ugyancsak megkérgesítettem." A könyvben különben számos hely van, mely az íróra magára is érdekes, gyakran rokonszenves világot vet; így a 197. lapon ezeket írja: „*Madidus:* nedves, melius fors *medves*, quia radix vocis cum latino *madidus* convenit. *Szeretett anyám is medvest mondott.*" Hasonló modorban folytatja mind a 900 oldalon keresztül: elvétve találhatók igen jó, zamatos, népies kifejezések is, de a szók túlnyomó többsége hasznavehetetlen, sőt olykor bohókás. Így, hogy csak néhány orvosi kifejezést említsek, a 229. oldalon ezt írja: „*Coles, membrum virile:* férfitag, bejer (begyer, bejár, bejertől), vagy *jer be* „dicit vagina"! Néhány lappal odébb azután *colpos*ról azt mondja: „*Vagina:* méh-hüvely, hüvely, *beresz* (beereszt); mert ha a penist *bejer*nek, úgy a vaginát *beresz*nek lehetne és kellene mondani." A *cunnus* címhez ezt írja: *miszäb* (*mi* szebb?)! stb.

De nemcsak az orvosi, hanem a gyógyszerészi mesterszóknak is egész sokasága található fel e munkában; szerencsére azok nagyrésze — a súlymértékek és néhány másnak a kivételével — nem ment át a tudományos nyelvbe. Érdekesnek találom, amennyire terem engedi, néhányat ezek közül is felsorolni. *Roob:* nedsür, necsür (sűrű nedv); *trochiscus:* kerkecs (kerekecs); *argentum:* ezeny; *narcotin:* bódal (bódító alj); *sapo:* zsillúg (zsír-lug); *macis:* ding (dió-ing); *glycyrrhiza:* édgyök; *bdellium:* finota (ad analogiam: gyanta), büdös szaga után; *cactus:* huszur (mert husos és szúr); *canella:* náca (nádca); *cantharidin:* hojuzal (hólyaghúzó alj); *carpos*-(gyümölcs)-re szedle-t ajánl („szedd le!"); *cinnamomum:* kéril (mert illó olaja a kéregben van); *ceratonia siliqua* (szent János-kenyér): édlap

[5] *Szily K.:* Adalékok stb., 140.

(mert édes és lapos); *cetaceum:* bárvány-fagynya (bárvány: cet); kémia: kémtan; *chlorophyll:* zödnye (zöldnye); *coccionella:* huszur bojbósz!; *colocynthis:* kóty (népies); *kristály:* jéc; *aether:* iter; *gramen:* kasz (mert kaszálják); *ambra:* illa; *amuletum:* hártó (hárító); *ana* (a recepten): egyenlőny; *analysis:* szétlés; *antagonista* (szer): ellenc; *rozmarin:* sirnász; *aroma:* illany (ill-atos any-ag); *asbest:* tüztür (tüzet tűri) stb. A *gramm* nála ter, a *liter* lér, a *méter* mél; ezeknek a tizedrészeit azután a deciből kiszakított „*ecz*" szótaggal fejezi ki; így decigramm: terecz, deciliter: lérecz, deciméter: mélecz. A *terecs*, a *szemer*, a *vény*. szintén *Bugát*-tól származnak.

Különös gyönyörűsége telt *Bugát*-nak a *-da, -de* szóvégi képzőkben, ez volt a „formativum locorum clausorum": a zárt helyiségeket jelentő szavak képzője. Ő csinálta például a *kórodát*[6] és még sok más hasonlót a *zárda* mintájára. Így született meg aztán (részint tőle, részint másoktól) a *-da*, *-de* képzős szók végtelen sora, melyek egyrésze ma is él és uralkodik, sőt egyikük-másikuk kétségkívül örökéletű is marad: az iroda, szálloda, tőzsde, dalárda, lovarda, sütőde, tébolyda, uszoda, zenede, tanoda, nyomda, távirda, bölcsőde, dolgozda stb. Az *-esz* nála az eszköznevek képzője lett (csipesz, kutasz, lékesz, metesz), az *-ár* képző azt fejezte ki, hogy az illető egyén valamit áraszt, pl. a *tanár* („e radice vocis *tanitni* et itidem radice vocis *árasztani* compositum") tan-árasztót: professort jelent, a *homár* a tintahalat (mert homályt áraszt); az *a* is többször előfordul a népies eszköznevekben (kapa, donga stb.), tehát legyen erre a mintára *inga* is. A bolondságban rendszer volt.

A nyelvészeti megtévelyedések hosszú sora ellenére is azt kell mondanunk, hogy *Bugát* nem érdemli meg, hogy mindig csak gúnnyal és csúfolódva említsük nevét, ahogy az már szokás. Egész seregét alkotta ő az olyan szavaknak is, melyek nélkül ma el sem lehetünk, melyek legtöbbje helyébe jobbat tenni nem is tudunk. Hogy csak néhányat említsek:

Adag, adagolni, agy (a „cerebrum"-jelentést *Bugát* adta neki, azelőtt csak *cranium*-ot jelentett), *alaphang, bonckés,*[7] *bura, csavar, cseppfolyó, delej, delejtű, dögvész, ellenes* (lázellenes, lobellenes stb.), *ellenszenv, elnök, elülső* (és a *mellső* is), *eredmény, fogász, fogászat, fogékony, földgömb, földtan, földbuvár* (geologus), *gyógymód, gyógyszer, gyógyszerész, gyógyszertár,*[8] *gyurma,*[9] *hajlam, halottkém, hasonszenvi,* („vox composita e radicibus *hasonló* et *szenvedni*),[10] *helyrajz, helyrajzi* (topographicus), *higany,*

[6] Fényes klinikáink bizonyára nem volnának büszkék magyar nevükre, ha tudnák, hogy (*Szily Kálmán* szerint) *Bugát* ezt a szót *kór-odú* eszmetársítása útján faragta.

[7] A *bonc* tulajdonkép régi szó (már a Weszprémi-kódexben előjön), de régente „femur"-t jelentett. Szintúgy régi szó a *boncol, felboncol, boncolás* is („fel is boncoltatik némellyeknek vétkes értelmek", írja *Nánási Gábor* 1675-ben). Semmi szükség tehát a *hullabontásra*, annál kevésbbé, mert a *hulla* szót is csak 1843-ban csinálták, vagy a *tetembontásra*, annál kevésbbé, mert a tetem szó a régi nyelvben *csontot* jelentett (pl. *szártetem:* schienbein; *elefánttetem:* elfenbein; a *tetembontásnak* tehát igazában az *osteotomia* felelne meg), csak a nyelvújítás korában vette fel a tetem a *hulla* jelentését.

[8] E szóhoz a következő megjegyzést teszi *Bugát* (Természettud. Szóhalmaz, 1843, 170.): „Primus qui nomine hoc pharmacopolium suum decoravit, *Pregardt* pharmacopolus pestiensis, vir cordatus, bonus omnino patriota, erat."

[9] Nem csinált szó! A nép is használja (magam is hallottam a Dunántúl), bár más értelemben.

[10] Magát a homoeopathát később *hasonszenvencz*-nek is mondották, de ezt már maga *Bugát* is megsokalta, mert (Szóhalmaza, 180.) azt írja mellé, hogy „mallem potius *hasonszenvész*".

hőmérséklet, huzam (bélhuzam stb.), *idült,*[11] *inga, intelem, izület, izzadmány, kedély, kémszer, képlet,* (gebilde), *kisérlet, kórisme, kóroda,*[12] *kóros, kórtan, kórtünet (kórjelenség* is), *közeg, küteg, labdacs* (labdá-ból), *látlelet, légcső, lob* (régi szó! = flamma); *lobos, lobellenes, mozzanat, működik, műtét, műtő, nyomda, nyujtvány, nyúlékony, ötvény, penge, porc, puhány, ragályos, roham, rokonszenv, rovar, sav* (már *Nyulas Ferenc* [1797] is használta, de *Bugát* támasztotta új életre), *sebész, sebészet, sejt (sejtszövet:* textus cellulosus), *sipoly, szemcse,*[13] *szemcsés, szemész, szivacs, szórványos, szörp, szülész, tan* (hittan, földtan stb.),[14] *tanár, tanterv, tetszhalál, tömény* (concentratus; régi jó szó, nem kell félni tőle), *tüdővész, varrány, vegytan, visszér,*[15] *zsongító* (tonicus).

Nincs oly nap az életünkben, hogy a *Bugát-féle* vagy más nyelvújításkori csinált szavaknak százait ne szőnénk a beszédünkbe és írásunkba. Elsősorban a művelt ember beszédjére gondolok, de azért a színmagyar köznép is sokat átvett, sőt még az is megesett, hogy ez a bugátos furcsaság: *kiakolbolitani,* harminc évvel megszületése után már Cegléden, Somogyban, apró tanyákon, szóval az ország legkülönbözőbb, távoleső vidékein járatos volt a nép nyelvében! Ezeket a teljesen meghonosodott és nyelvünk szerves részeivé vált szavakat semmiféle *purizmus* se fogja kiirtani a közbeszédből, sőt kár is volna, ha kiirtaná.

Ad vocem purizmus!

Míg az ember fiatal, addig mindig hajlandó az úgynevezett purizmusra, a radikális műtétre, akár nyelvészeti, akár másféle téren. Korrigálni mindent, ami előttünk született, ha nem is tudunk jobbat és *alkal-*

[11] Jómagam a morbus chronicus-t *rögzött* betegséggel szoktam kifejezni. Azt hiszem, magyarosabb és a fogalmat is jobban megközelíti, mint az idétlen „*idősült* betegség".

[12] „Est vox ex *kór:* morbus, et formativo locorum clausorum-*oda,* ad analogiam *tanoda* (schola) facta", írja *Bugát* az ő Szóhalmazában (250. lap). „Clinicum obstetricium tamen eo, quod non pro morboso statu sit destinatum, non tam *szülészi kóroda,* quam *szülede,* vel consonantius adhuc et brevius etiam *szülde* amarem appellare." A pesti egyetemen, *Bugát* óhajtásának megfelelőleg, hosszú időn át csakugyan *szülde* volt a szülészeti klinika neve.

[13] Egészen helyes képzés; nem tudom, miért irtóznak tőle újabban némelyek. V. ö. a régi nyelvben *gyermekcse:* „Felejté esztendős gyermökcséjét a tűznél" (Nádor-kódex, 1508). „Tejszopó gyermekcsének szájából vettél dícséretet" (Kulcsár-kódex, 1539). „Vásott gyermekcséket jóra tanítsanak" (Rimaynál); továbbá *embercse* (Szenczi Molnár Albertnél), *tócsa, oroszláncsa, tolvajcsa* (a bécsi kódexben), stb. Ezzel a régies *-csa, -cse* kicsinyítő képzővel (mely megfelel az ősmagyar *-sa, -se* becézőnek) ma már ritkán találkozunk a köznevekben, de annál gyakrabban a női becézőnevekben (*Julcsa, Borcsa, Marcsa* stb.) vagy a *Tarcsa* helynévben (a régibb Tarsa vagy Torsa, vagyis „kis tar ember", kiről, mint tulajdonosról, azt a helyet elnevezték). A mai népnyelvben tudomásom szerint előfordulnak: *gyermekcse, lánycsa, babcsa, borcsa* (bor), *kenyércse, lévcse* (lé), *ólcsa* (kis ól), *ángyócsa* és még egynéhány.

[14] Többek közt az *Éptan* (diaetetica) is. Ezzel a címmel *B.* 1830-ban könyvet is adott ki, melyet ellenfelei gúnyosan *Ebtan*-nak ejtettek. „Evenitque eo, ut quantum intermedio tempore a malevolis persecutus sum, qui hoc opus libenter *Ebtan* vocitarunt, tantum ab aliis sanae mentis imitatus, numerus scientiarum per-*tan* formatarum intra breve tempus adeo increvit, ut mihi ipsi jam-jam nimium esse videretur." (Term. Szóhalmaz, 111.)

[15] Ha a *visszhang*-nak és a *visszút*-nak joga van az életre, akkor a visszér is tovább élhet. „Visszúton jött be hozzám" (vagyis visszamenet, visszatértében), mondja a csallóközi nép. Az *ütér* is már réges-régen meghonosodott és egy Arany, egy Petőfi sem idegenkedett a használatától. [Erről és sok egyébről l. még *Löte József* nagyérdekű cikkét: Néhány szó a magyar orvosi nyelvről, Kolozsvár, 1915; k. ny.]

masabbat tenni a helyére (az utóbbira talán még nagyobb súlyt fektetnék, mint a *jobbra).* Később, a fejlődésnek egy további fokán, megszólal bennünk a *nihil nimis* s egy kissé óvatosabban fogadjuk a jelszavakat. Kezdjük belátni, hogy az úgynevezett „nyelvtisztaság“ csak elérhetetlen *ábránd* (hogy ismét, mint annyiszor, csinált szóval éljek!) és ahogy gátat vetettünk hajdanában a céltévesztett nyelvújításnak, éppúgy gátat kell vetnünk a féktelen purizmusnak is. Nem szabad mindent kiirtani, ami nem felel meg szigorúan a szóképzés törvényeinek, a nyelvészi *lex artisnak,* kivált akkor nem, ha a szó már teljesen meghonosodott és jól fedi a fogalmat. Nem a szó, hanem a mondat rontja meg a nyelvet. A nyelvújítókról, bár sokszor tévedtek vakútra, mindig nagy hálával kell megemlékeznünk, mert nyelvünket gazdaggá tették s hozzá szabták a modern időkhöz.

A túltengő purizmusnak az lehet a vége, hogy — mivel a régi szótól megirtózunk, az újat pedig igen sokszor nem találjuk megfelelőnek és sokszor már a nyelvészeti tetszelgés, affektálás látszata miatt is kerüljük a használatát — az lehet, mondom, a vége, hogy lassacskán visszatérünk oda, ahol voltunk, olyanféléket írván, hogy „A sternocleidomastoideus proximalis részén, a parotis medialis oldalán fekszik egy lymphoglandula-csoport, mely beterjed a styloidnyujtványig“ stb.[16] és akkor talán az is megeshetik, hogy jön majd valaki, aki — ut aliquid *purificasse* videatur — elmetszi és megpurifikálja a sok idegen szó *végét* és lészen a hypnotikus-ból *hipnótos,* a katholikus-ból *katólos,* sőt a cynikus-ból *cínos.*

„Du sublime au ridicule il n'y a qu' un pas!“

[16] Ezt *Mihalkovics* idézi (mint *horrendumot*) a bonctani műszókról írt akadémiai értekezésében (1895).

APRÓBB ADATOK

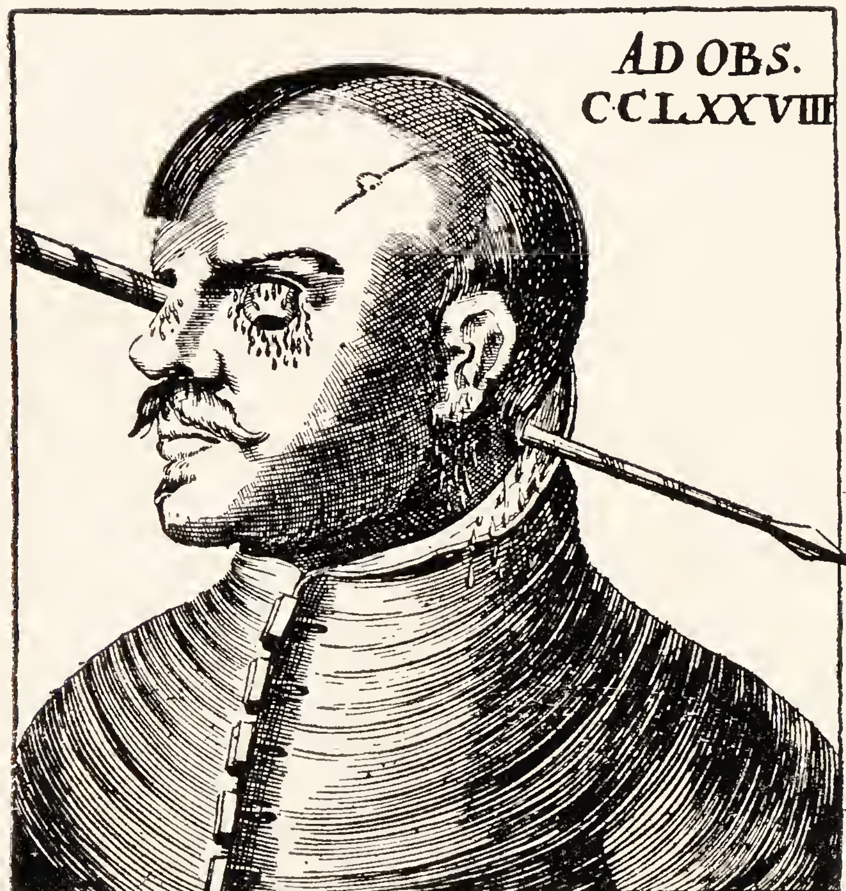
Baksa Márk sebe.

A *koponya* sokat elbír, az *agyvelő:* noli me tangere. Akit *kupán* vágnak — így mondja népünk — annak nem kell okvetlenül belepusztulnia, ha (mint Toldi Miklósnak vagy Detre szásznak) „szertelen, temérdek kaponyája vagyon", ellenben ha valakit *agyon*vágtak, *agyon*ütöttek, *agyon*kínoztak, sőt *agyon*nyomtak (pedig tán a fejét nem is érte a nyomás): mindez a tökéletes megsemmisülést, a halált jelenti. Persze, itt is sok a kivétel. *Carpenter* (1876) megírta egy elmebeteg esetét, ki akképpen igyekezett véget vetni életének, hogy elsőszöris a jobb füle fölött vastag drótot szúrt bele (négy és fél hüvelyk hosszúságban) az agyvelő állományába s azonfelül még egy árral a feje búbjába is beleszúrt anélkül, hogy mindebből valami nagyobb kellemetlensége származott volna. Ezután az első sebnyíláson át ismét egy hosszú drótot fúrt az agyvelejébe, úgyhogy ez a drót a koponya másik oldalába ütközött; erre testének baloldala megbénult, de két hét alatt ez a bénulás is gyógyult. Végre (néhány hónap mulva) morfiummal ölte meg magát. Boncoláskor a jobboldali agyféltekében egy két hüvelyk hosszú drótot és egy tűt (melybe még a cérna is be volt fűzve) találtak, vízszintes helyzetben egymás mellé helyeződve, továbbá ezek előtt (ugyancsak az agyvelő állományában) egy függélyes helyzetű, 2·5 hüvelyk hosszú drótot s mellette egy hosszú tűt. Kenyeres Balázstól hallottam, hogy kolozsvári tanárkorában látott egy ilyenféle csudálatos esetet. Egy ottani csendőr szerelemféltésből — *amor et melle et felle est foecundissimus!* — revolverével belelőtt a szeretője szájába; a golyó átfúrta az áldozat szájapadlását és a feje tetején jött ki anélkül, hogy komolyabb bajt okozott volna; a nő még a törvényszéki tárgyaláson is teljesen normálisan viselkedett, görcsöknek, bénulásoknak, beszédzavarnak stb. nyoma sem volt.

Nekünk magyaroknak, évszázadokon át sok bajunk volt törökkel, némettel, érthető tehát, hogy a mi hadi történetünk sok hasonló csudás gyógyulást említ. Nem szándékozom ezeket sorra venni, csak éppen egy régi magyar kapitánynak, *Baksa Márknak*[1] az esetét említem meg ezen alkalommal.

[1] A mellékelt képen [melyet a *Miscellanea curiosa med.-phys. acad. naturae curiosorum* c. német orvostermészettudományi folyóirat 1672-iki (3-ik) évfolyamából, Rayger Károly pozsonyi orvos közleményéből vettem], *Baxam-nak* van írva a vitéz kapitány neve, de már a képnek első közlője: *Schoedel Márton (Disquisito historico-politica de Regno Hungariae stb.* Argentorati, 1629. c. munkájában) említi, hogy a név valószínűleg hibás és inkább *Baksay-nak* kell olvasni. Ez csakugyan lehetséges, mert például *Baksay Sándornak,* a költőnek a nevét is Baxa-nak írták hajdanában s az abaújmegyei Baksayak is Baxa néven szerepeltek régen; mindazáltal én Baksának nevezem, mert a régi nagyhírű felvidéki Baksa-nemzetséget is Baxá-nak írták s ennek leszármazottjai ma is nagyszámmal élnek köztünk.

Nagy híre volt ennek a sebesülésnek a régi orvosi literaturában. Nemcsak *Happelius, Schoedel Márton* és *Rayger* emlegeti, hanem *Bonnet* is részletesen leírja nagy munkájában.[2] *Schoedel* a következő rövid magyarázatot fűzi e sebesüléshez: „Örök emlékezetre közlöm itten a súlyosan sebesült *Baxam Márkus* képét, mely valóban csudával határos. Ennek a magyar kapitánynak csata közben egy török katona lándzsát döfött a szemébe s a súlyos sebesülés mégsem végződött halállal, mert a sebészek gondos kezelése tökéleletesen begyógyította. Az az augsburgi képíró, kitől én e képet vettem, beszélte, hogy a magyar kapitány még azután is többször vitézül harcolt a törökök ellen s ugyanezt hallottam *Simonides Gáspár*[3] úrtól, ki nekem Baxának húsz év előtt festett, ehhez hasonló képét is megmutatta. Seholsem találtam rávonatkozó újabb adatokat. A nevét is úgy adom itten, ahogy a magyar nyelvet nem ismerők (kétségkívül hibásan) írták; azt hiszem, hogy a *Baxam* helyett *Baksay-t* kell olvasni, mert az *X*-betűt a magyarok — úgy tudom — nem használják. Magyarországon bizonyára akadnak olyanok, kik erről a vitézről és arról, hogy mikor történt az eset, többet tudnának mondani; amit én itt írtam róla, csak arra való, hogy ebben a dologban a (teljes) igazság kiderüljön".

84. kép.

Hát bizony a derék magyar vitézről én sem tudok többet mondani; talán történészeink, vagy a most is élő és virágzó *Baksa* vagy *Baksay*-család tagjai jobban ismerik *Baxa Márk* nevezetes és orvosi szempontból is érdekes sebesülésének körülményeit.

Kiváló költőnk, *Vargha Gyula* fantáziáját is megragadta *Baksa Márk* esete: „Torstenson lakomája" című költeményébe beleszőtte azt. Művészi struktúrájú költemény. Megérdemli, hogy vigasztalást és egy jobb jövőben való bizakodást merítsünk belőle mi agyba-főbe vert, de

továbbá *Zeiler Mártonnak* 1664-ben megjelent munkája („Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn" stb. kiadta J. Beza, Lipcsében), szintén *Baksá-nak* nevezi a vitézt, kinek képét is adja, alatta a következő versikével:

Ein Capitain aus Ungarn, der sich Marx *Backsa* nennet,
Kriegt solchen Stosz vom Türcken, wie hier disz Bild bekennet.
Doch blieb durch Gottes Gnade das Leben unvernichtet,
Und hat drauf grosse Thaten am Erbfeind ausgerichtet.

A név dolgában a ma élő *Baksy*-család egyik-másik tagjánál is kérdezősködtem, de ők sem tudnak róla, hogy ez a vitéz az ő őseik közül való lett volna.

[2] Medicina septentrionalis collatitia. Genevae, 1685, I. köt. 49—50. old. Ugyanitt *Baksa Márk* képét is adja Rayger, illetőleg Schoedel után.

[3] Kétségkívül az a debreceni származású Simonides Gáspár, ki 1628-ban Leidában tanult (l. *Szinnyei:* Magyar Írók, XII. 1077.).

azért még mindig elég kemény koponyájú magyarok. Álljon hát itt elejétől végig:

„Rákóczit, a fejedelmet,
Vendégeli Torstenson, a hős vezér;
Dús asztalnál pohár mellett
Víg beszéd foly, tágul a szív, pezsg a vér
Osztrák földön svéd a gazda,
Császár népét úgy szalasztja,
Az a boldog, ép bőrrel ki Bécsbe ér.

Nagy vadaskert közepében
Osztrák főúr kastélyában áll a tor,
Vadat erdő adja bőven
S csapon dől a pincében a drága bor,
Somlai bor, ruszti asszú.
Az osztrák kéz nagyon hosszú,
S magyar birtok bitang jószág. Ott rabol.

Mindjárt látják azt a svédek,
Magyarok közt Kemény János mily jeles,
Véle folytat hát beszédet
Segerskjöld, a legvitézebb ezredes.
Egymást ketten jól megértik,
Férfi hallja itt a férfit,
Mind a kettő ifjú, bátor és eszes.

Szó szavat vált, de a svédben
Dolgozik már a kevélység és a bor:
„Hősiségtek, szinte kétlem,
Mennyi jó úr, kit megfestett már a kor.
Nézd, miköztünk nincsen ősz fej.
Hősi harcban ifjan vész el,
Kinek szíve lángos tűztől égve forr“.

De Kemény tán meg se hallja,
Mert beszéde másfelé csap hirtelen:
„Sokat tartok bár a kardra,
Én a könyvet tán még jobban kedvelem.
Pompás könyvtárt láttam itten,
Másodszor is megtekintem;
Bajtárs uram, hogyha tetszik, jer velem“.

Áll a sok könyv faragványos,
Ritka mívű címeres, nagy polcokon.
Levesz egyet Kemény János,
S hogy kinyítja, üti magát homlokon;
„Ejnye, majd el is feledtem...
No de most már, én helyettem,
Szóljon e könyv, én zavarni nem fogom.“

Segerskjöld a könyvbe pillant,
Ott lefestve képben egy magyar vitéz,
Jobb szemébe szúrva roppant
Nagy hegyes nyárs, hosszú török kelevész;
Tarkóján fél rőfre áll ki.
Szörnyű szúrás, látja bárki,
Ily döfésbe a halandó belevész.

„Olvasd bajtárs!“ Az meg olvas:
„Baksa Márkus, híres magyar kapitány.
Így veré át gyilkoló vas,
Szemén ment be s hátul jött ki azután;

De a döfést kiheverte,
S a törököt verten verte,
Azután is, még sokáig, száz csatán."

„Mért van köztünk öreg ember?
Bajtárs uram, itt van rá a felelet,
Én hallgattam türelemmel,
Német írja s az nekünk nem hízeleg.
Ha mi olyan könnyen halnánk,
Kihalt volna rég a fajtánk,
Annyi vérünk öntözé már a röget."

A „legrégibb" magyar recipe.

Régi orvos-gyógyszerészi emlékeink közt a legérdekesebbek közé tartozik az a félig latin, félig magyarnyelvű kézirat, mely a Nemzeti Múzeum nyelvemlékei között, fol. Hung. 898. sz. alatt található. A kézirat papiros-borítékán a következő hangzatos felírás olvasható: „Legrégibb magyar orvosi reczept; eleje magyarul, utolja latinul. Iratott *1416 körül*, vagy sokkal azelőtt is. Unicum a maga nemében." Ha ez a determináció helyes volna, akkor e kézirat joggal szerepelhetne legrégibb magyar nyelvemlékeink között; a dolog azonban, sajnos, nem így áll. De ha le is kell mondanunk a páratlan régiségű nyelvemlékről, orvosi és gyógyszerésztörténeti szempontból mégis igen érdekes ez a kézirat.

Ez a kis nyelvemlék a mult század harmincas éveiben *Nagy Gábor* pesti kir. táblai hites ügyvédé volt, kinek kéziratos magyarázata most is ott van a múzeumi régi emlék mellett: „Van nálam — úgymond — egy régi orvosi reczept, némely részben Magyar, de nagyobbára Deák; melyet a mint van, lemásolok e szerént:

„Gengber
Ffahay
Dragorium } de quolibet i loth j nehezek

Kechgete
diusmak
fenywmak } de quolibet j loth

Isop
salluia
obruta
chyahaia } de quolibet manipulum unum

Item ade ad hec ficus iiij et mel qvantum sufficit et cum vino coquatur usque ad consumationem tertie partis et calide bibat bonum haustum sero et mane per octo dies, tunc purgabit sibi pectus.

Itt a gyömbér, fahaj, nehezék, kecsketéj, diós mák, fenyő mag, isóp, sállja, ruta részint tárgy, részint tárgyasított szavak kiesmertetnek. Mi legyen a *chyahája*, ki nem tapogathattam; hacsak nem nyúl hájja, melyet a kurusolók csak nem közönséges orvosságnak tartanak; de hogy a nyúl *chiá*-nak neveztetett volna, nem mondhatom, hacsak a lengyel *Zaiak* mely nyulat tesz, nem lessz. Az orvosság, mint látni lehet, száraz betegség ellen való s akar Magyarnak, akar Deáknak vegyük, tiszteletet érdemlő régiség.

Van ez a recept írva szegletes gothus betűkkel, fekete tentával, papirossan. Esztendő szám nincs kitéve, de az írásmód 1400 *(áthúzva: 1460 körülre)* tájra mutat. Óldalaslag alólról kezdvén felülre, már valamivel folyóbb (cursiv) és későbbi írás módjával és fejéreslő tintával ezek olvastatnak: ft. obligator dne Capitanee dno francisco Gulay flor. XXXV. iiij. Ennek tehát minden jelek szerint későbbi írásnak kell lenni. Az idő kikeresésében figyelmeztetem arra, hogy ki lehetett ezen 1400 tájban élt Gyulay Ferenc?" Azután hosszasan tárgyalja a Gyulayak genealo-

giáját s értekezését azzal végzi, hogy: „Elég legyen most az előadottakból azt kihozni, hogy ezen orvosi Recept az Gyulay Ferencz idejét, ki még 1416. gyermeknek mondatik, megelőzte.“

Ezt az érdekes régi recipét 1840-ben *Döbrentei Gábor* is kiadta, a Régi Magyar Nyelvemlékek 2. kötetében (II. r., 4. lap). Döbrentei közleményének címe: *1416 előtti orvosi rendelmény mell baja ellen.* Tehát ő is, bár látta az eredeti kéziratot, elfogadja annak 1416 előtti eredetét. Egyebekben *Döbrentei* közleménye csak annyiban tér el a *Nagy Gábor* fejtegetéseitől, hogy ő *dragorium* helyett *dragoriom*-ot, *kechgete* helyett *kechgchete*-t. *diusmak* helyett *diusmok*-ot, *fenywmak* helyett *fenywmok*-ot olvas.

Ha a Nemzeti Múzeum kéziratát kissé behatóbban vizsgáljuk, könnyű róla meggyőződnünk, hogy úgy Nagy Gábor, mit Döbrentei több tekintetben tévedtek. Így mindjárt az írás jellege is 1416-nál sokkal későbbi időre mutat. Szakértő palaeografusok szerint az írás jellegéből az 1540 körüli időre következtethetünk. Ezzel persze sokat veszít értékéből ez az orvosi régiség, mert hiszen magyar szavakat tartalmazó orvosi recipéink régibb időből is vannak. Az is kétségtelen, hogy ez a recipe nem tekinthető szoros értelembe vett orvosi rendelvénynek, vagyis az orvostól a gyógyszerészhez intézett közvetetlen utasításnak; hanem csak afféle maga használatára szánt, más könyvekből kiírt, vagy másoktól hallott följegyzésnek, amilyennel régi könyvekben igen gyakran találkozunk. Ezt a föltevésemet az is bizonyítja, hogy a rendelvény elején nincs ott a felszólítás szokásos jele (Rp. R. JJ. stb.), továbbá az orvos aláírása és a dátum is hiányzik; legerősebb érvem pedig az, hogy a kézirat végén az áll, hogy „tunc purgabit sibi pectus“. Efféle prognosztikus magyarázatokra semmi szüksége se volt a gyógyszerésznek. Végre azt sem szabad elfelednünk, hogy a XVI. század első felében az orvosok még nem igen irogattak recipét, hanem vagy maguk mentek el a patikába és ott személyesen rendelték meg a gyógyszert (bizony legtöbb esetben terhes föladat is lett volna rőfös recipéket írni a „compositum“-ról!); vagy pedig maguk készítették el az orvosságot, mi az akkori, patika-szűkös időben nagyon is érthető volt.

Nyelvi szempontból azonban több tekintetben érdekes ez az orvosi följegyzés. A recipe elején olvasható *dragorium* valószínűleg azonos azzal a *deakorium*-mal, mely a győri borbélyok 1593-iki céh-levelében (kiadta *Szávay:* Győr város monografiájában, 237.) is előfordul. Ez az érdekes céhlevél az egyik helyén azt mondja, hogy: „az mi mesterségünk szerint való próba imezeknek megcsinálása: szürke *deakorium,* nagy érlelő, deaquillum, vörös ír, Czibak flastroma, öklelő ír... és gyapjus ír“. Kétségtelen, hogy a dragorium, deakorium a. m. *diakodion.*

A *kechgete* a kéziratban kechgchete-nek van írva, a középső g-betű azonban át van húzva; úgyhogy az egész szó igazában *kechchete*-nek (kecsketé vagy kecsketej) olvasandó. Hogy azonban mit értsünk ez alatt: valóban a kecske tejét-e, vagy tán valami növényt, ad analogiam: ebtej, kutyatej, farkastéj, madártéj stb., azt hamarjában nem tudnám eldönteni; mindenesetre az utóbbi föltevés látszik valószínűbbnek. Ilyen növénynevet azonban nem találok a régi forrásokban.

A *diusmak*- vagy *diusmok*-kal úgy Nagy G., mint Döbrentei meg volt akadva s az utóbbi azt teszi utána zárójelben, hogy talán diósmákot, vagy diósmagot jelent? Ennek persze semmi értelme se volna. Én a kéziratban *anusmak*-nak olvastam s valószínűnek tartom, hogy tollhiba *anismak*

(ánizsmag, fructus anisi) helyett. Ez a szó, ilyen alakban, a Nyelvtörténeti Szótár tanusága szerint is, előfordult a régi magyar nyelvben.

A *fenywmak* (fenyümag) a borókabogyót, baccae juniperi, jelenti, de már a *chyahaiá*-val nagyon megakadnánk, még akkor is, ha a Nagy Gábor lengyel-nyelvészkedésére támaszkodnánk. Szerencsére, nem chyahaia az, hanem *czyabaire:* Csaba íre, vagyis a Pimpinella Saxifraga L. (bába ire, csába ire, Csaba ire vagy izme, érfű) ernyős növénynek régi szép magyar neve. A kéziratban határozottan *czyabaire* olvasható.

Mátyás király óvószere a pestis ellen.

Sudhoff tanárnak, a jelen idők legelső orvostörténészének egyik munkájában[1] rövid megjegyzést olvastam arról, hogy egy bécsi kódexben valami ismeretlen orvos óvószert ajánl Mátyás királynak a pestis ellen. Mondanom sem kell talán, hogy felette érdekelt a dolog, mint minden egyéb, ami történelmünk e kíváló alakjával kapcsolatos. A Nemzeti Múzeum könyvtára vezetőségének szíves közbenjárásával sikerült a bécsi Nationalbibliothektől (a régi udvari könyvtártól) kölcsön kapnom a szóban levő kódexet, melynek jelzése *Cod. lat. 11200* és címlapján a következők olvashatók: *Miscellanea theoricae et practicae medicinalis ex probatissimorum nostrae tempestatis medicorum secretis et promtuarijs congesta per Georgium Handschium Leppensem, Germanobohemum. Pragae, 1550.* Hogy ki volt ez a Böhmisch-Leipa csehországi kisvárosból eredő *Handsch György,* arról nem tudok további adatokat mondani. Az 1686. évi Lindenius Renovatusban sem az ő nevét, sem a mindjárt említendőket nem találtam meg.

A kódex legnagyobb részét mindenféle régi gyógyszerek, titkos szerek *(secretumok* és *arcanumok)* recipéi teszik, melyek mindenesetre igen előkelő prágai és bécsi orvosoktól származnak. Több helyen találkozunk a kódexben *I. Ferdinánd* (akkor még király) nevével, így pl. a 140. lapon le van írva, hogy milyen gyógyszerekkel kezelték *Ferdinánd* kislányát, *Johannát,* mikor görcsei voltak s ugyanezen a lapon olvassuk, hogy „Serenissimo *Archiduci meo* missa est recepta pulveris contra calculum ex Bohemia" (azután következik egy cseh nyelvű recipe, melyhez latin és német magyarázat van írva), a 142. lapon pedig új fejezet kezdődik, következő címmel: „Experimenta et secreta Doct(oris) *Gerhardi,* medici archiducis Ferdinandi". A 141. és 151. lapon egy *V. Fabri*[2] és egy *Zeppel* nevű orvos recipéi és experimentumai kezdődnek (többnyire olasz tanárok rendelvényeinek másolatai, — látszik, hogy ezen orvosok Olaszországban végezték egyetemi tanulmányaikat), a 157. lapon olvasható a „Pillulae regis Philippi (I. Fülöp spanyol király?), ducis Austriae, praeservativae a catarrho et multis aegritudinibus" recipéje. Nem érdektelen a 158. lapon olvasható rendelvény sem: *Virgilius*nak, a poétának recipéje a havivérzés megindítására, melynek alkotórészei közt ott találjuk a régi híres cinnamomumot, foeniculumot és anisumot is.

A kódex 175. lapján új fejezet kezdődik, melynek címe: „Ex secretis Doct(oris) *Galli,* Archiatri Regis Ferdinandi". Hosszú sora található itt a

[1] Archiv f. Gesch. d. Medizin, 1925, (17. köt.) 263.

[2] Valószínűleg Udalricus Fabri (vagy Faber), ki abban az időben ismételve rectora és dékánja volt a bécsi egyetemnek és orvosi karának.

mindenféle érdekes rendelvényeknek, titkos szereknek, melyek közül minket csak a 190. lapon olvasható pestis elleni óvószer érdekel. Teljes szövege (mai receptformában írva) a következő:

„Praeservatio a peste p(ro) Ser(enissim)o Ungaror(um) rege Mathia ex secretis D. Vlrici.[3]

Rp.

Boli armeni ℥ ij,
Cinamomi ℥ s,
Zedoariae ʒ ij,
Rad. tormentillae,
„ Diptami,
„ Santali an(a) ʒ 7s,
Croci ʒ is,
Spodii Si [4]
Acetosae an(a) ℈ ij,
Corticum citri,
Margar(itarum) an(a) ʒ j,
Smarag(di),
Rubinj,
Hiacynthi,
Saphiri (ana) ℈ j,
Carabe,
Vnicornu,
Corall(orum) rub(rorum) an(a) ℈ i,
Oss(ium) de corde cerui ʒ j,
Auri & Argenti an(a) ℈ j,
Zucchari in Aqua ros(arum) & Scabiosae dissoluti ℔ s,
Fiat c(on)fectio in rotul(is) vel morsell(is).[5]

Ez bizony elég drága és elegáns rendelvény: drágakövekkel, igazgyönggyel, arannyal és ezüsttel teljes, igazi nagyúr gyomrába való, ki nem sokat törődik a taxával! A drágakövek és az arany (kivált pedig a magyar arany, az *aurum hungaricum)*, Mátyás idejében nagyon járatos óvó- és gyógyító-szerei voltak a pestisnek. *Schwestermiller Konrád*-nak 1484-ben megjelent kis pestis irata is azt ajánlja az előkelő uraknak, fejedelmi személyeknek, hogyha pestisben megbetegedtek, akkor olyan eledelekkel, italokkal éljenek, melyekben *„ungerisch Gold,* Jacinten, Saphir und Rubyn“ volt forralva. Ha gyenge a beteg szíve, akkor különösen jó hatású az *aurum potabile,* mely házilag is elkészíthető, ha valaki takarékoskodni akar, még pedig akképen, hogy négy vagy öt magyar aranyat lehetőleg vékony lemezzé veret az ember és ezt ízzó állapotban borba teszi. Ezt többször ismételve, az arany gyógyító ereje átszáll a borba. Körülbelül ugyanabban az időben *Steinhöwel* (Steinheil) Henrik ulmi német orvos is az aranyitalt ajánlja a pestis ellen, csakhogy az ő utasítását már igazán na-

[3] Ez az *Ulricus* doktor valószínűleg tanítványa volt az előbb említett *Gallus*-nak, mert a 188/b. lapon az olvasható, hogy „Doctoris Ulrici assignata et audita a Doctore Gallo“. Ezen Gallusról pedig a 164. lapon az van mondva, hogy tanítványa volt a híres olasz orvosnak, *Curtius Máté-nak,* ki Páduában, Bolognában, Florenzben stb. tanárkodott és VII. Kelemen pápa udvari orvosa is volt († 1544). Mindezeket figyelembe véve, nem lehetetlen, hogy az itt közölt rendelvény nem más, mint annak a pestis elleni *secretum*-nak a recipéje, melyért Mátyás király, a régi források szerint, állítólag ezer aranyat fizetett Ludovicus à Leonibus bolognai orvosnak.

[4] Itt a *spodium* alatt kétségkívül az *ebur ustum* (égetett elefántcsont) értendő.

[5] Azután egy másik pestis elleni szer recipéje következik („Pulvis contra pestem et febres“), mely a mellékelt ábrán szintén látható, de minket kevésbbé érdekel.

gyon nehéz lehetett követnie a szegényebb halandónak; mert azt mondja, hogy a csirke- vagy gerstlilevesben 40—50 drb dukátot kell főzni.[6]

A *drágaköveknek* éppoly nagy becsülete volt a pestis és más testi bajok gyógyításában, mint az aranynak. VII. Kelemen pápával, mikor 1534-ben súlyosan megbetegedett, pár nap alatt 3000 dukát értékű gyémántport vétettek be az orvosai, s hogy az efféle kezelésnek nálunk is igen régen megvolt a keletje, gyaníttatja (többek közt) boldog Margit legendájának egyik helye is (Eliana apáca, kinek a keze fájt, kéri Margitot, hogy adjon neki egy olyan *követ*, melynek gyógyító ereje van).

A Mátyás királynak szóló recipében ott látjuk az *igazgyöngyöt*, a pestisnek egyik régi ellenszerét. Valószínűleg már az arab orvosok is rendelték s tőlük vették át a használatát a későbbi századok orvosai. Tablettában, electuariumban és más formában is adták.[7] A *saphirnak* pestis elleni erejében való hit szintén igen régi[8] s *Apáczai Csere* is azt írja róla,

85. Mátyás király pestis elleni óvószerének recipéje.

hogy jó, ha olyan orvosságok „közökbe elegyittjük, melyek méreg és mirigyes (dögös) nyavalyák ellen csináltatnak". A *rubin*ról még ma is azt tartják az arabok, hogy megoltalmaz a pestis ellen, s ugyanez volt a középkori vélemény a *jácint*ról,[9] mely alatt nem a görögök *hyakinthos*a

[6] *Sudhoff:* Deutsche med. Inkunabeln, 1908, 166.

[7] *Porquet*-nek a normandiai pestisről szóló munkájában következőleg van leírva a gyöngy-liktáriom készítése módja (részben a Mátyás király recipéjében is előforduló alkatrészekkel): „Mélanger thériaque, racine de tormentille, semences de genièvre, de chardon bénit, bol d'Arménie, poudre d'Electuaire de gemmis et de deux perles (margaritis), semences d'oseille, raclure d'ivoire, coral rouge, sirop d'écorces et jus de citron pour un électuaire en forme d'opiat. Chaque matin prendre gros comme une aveline avec eau de roses ou de vinette, vinaigre et beaucoup d'eau de fontaine."

[8] *Van Helmont* említi, hogy a saphir megoltalmazza az embert pestises időkben s hogy a püspökök is részint azért viselik a gyűrűikben, részint amiatt, hogy pestis alkalmával az ilyen gyűrű folyton figyelmeztesse őket a szenvedő emberek iránti kötelességeikre.

[9] V. ö. *Marbodeus Gallus:* lapidibus pretiosis enchiridion (cap. 38.) *Marbod,* ki rennesi püspök volt († 1123.), állítólag szintén arab források után írta munkáját.

értendő (ez a mai saphir volt), hanem egy vörösszínű ritka korund-(rubin-) varietás.

Ámde nem szándékozom mélyebben belebocsátkozni a drágakövekkel való régi gyógyításmódok fejtegetésébe. Idők multán úgyis teljességgel hitelüket vesztették a drágakövekből készített orvosságok. Ebben pedig nem csekély része volt a sok *quid-pro-quo*-visszaélésnek, melyet e gyógyszerek árúsítása közben elkövettek külföldön is, nálunk is. „A patikában sokféle orvosság neveztetik ezen kőről" (a zafirról) — írja a jó *Sándor István* 1798-ban[10] — „úgymint zafirsó-, olaj-, víz-, eszszentz s több afféle, de hogy e köveknek semmi része nincs ez illyen sóban, olajban vagy vízben, azt a tudós orvosok igen jól tudják." A Mátyás királynak készült pestispraeservativumról azért talán mégis föltehetjük, hogy igazi, becsületes saphir, smaragd, rubin és gyöngy volt benne, hiszen Európa egyik leghatalmasabb uralkodójának készítették az ő bécsi és budai patikáriusai!

Két levél az 1739. évi pestis idejéből.

Semmi sem nyujt közvetlenebb és megrendítőbb képet a magyarországi pestisjárványok borzalmairól, mint azok a levelek, melyek a pestises időkből fennmaradtak. Alább két ilyen levelet közlök, melyekre az Országos Levéltár pestis-iratai közt akadtam. Az egyiket *Muraközi Sámuel* írja Kecskemétről (1739 június 8.) följebbvalójához — valószínűleg a pestmegyei alispánhoz — s a következőleg hangzik:

„Mint érdemem felett való nagy jó Úrnak, a Tekintetes Úrnak, ajánlom alázatos kötelességgel való kész szolgálatomat. Rátóton die 3a praesentis költ úri levelét, Kegyelmes Urunk ő Felsége parancsolattyának párjával együtt, die 6a ejusdem, vettem nagy obligatioval, mellyeket, hogy die 7a junij a tts. tanács előtt, parancsolattya szerint, elolvastattam légyen, az inclusából kitetszik. A levélnek continentiájában méltóztatik írni, hogy elébbenyi írásira, kiket azon materiában küldött, sem én, sem a tts tanács, nem válaszoltunk; de alázatosan megkövetem a Tek. Urat, mind én, mind a tts tanács, die 21a Maj, arra való válaszainkat megküldöttük. A község pedig ilyen okokbul nem akarja subeálni a visitatiót:[1] 1o Praevie meghallották, hogy *a kiknek Szegeden grassáló pestiskor a borbélyok italt attak, azok nagyobb részről azután csakhamar e világból kimúltak.*[2] 2o Ehhez accedált itt való postamester úr deákjának oly formán lett meghalása, a ki minekutánna a lazaretumban, mint infectus vitetett volna. (amint a melléje rendeltetett gondviselő ember referálta) addig is, míglen a borbély italt nem adott nékie, szépen beszéllett, de mihelyt azt béatta, az után egy óráig sem élt, mellyekre nézve, írtózván tűlök a kösség, a tts tanács éppen *reá nem veheti őket, hogy házaikhoz admittálják a borbélyokat még most is.* Az inficiált házakhoz jóllehet eleinte strásákat állítottak volt bírák uraim, de már most csak igen kevés ház lévén (amint hallom), a ki nem inficiáltatott volna, azért *abban hagyták, mert elég dolgok vagyon betegjeikhez való látással.* A halottas házakhoz való járástul is (amint

[10] Sokféle. V. darab. 134.

[1] Vagyis az orvosi ellenőrzést.

[2] A hagyományos bizalmatlanság orvos és gyógyszer iránt (mérgezési gyanu), mely később (az 1831/2-iki kolerajárvány alkalmával) a szomorú emlékű felvidéki néplázadásra vezetett.

értésemre esett) már megszűntek, mert mihelyen a koporsó elkészül, azonnal belé teszik a holt testet és a koporsó fedelét azonnal leszegezik. A catholicus status a maga halottait *a város kapujához* hordattya bizonyos órákon, az után oda menvén az egyházi személy, kísíri ki a temetőhelyre. A mieink pedig[3] deákok által kísértetik ki énekszóval, de már predicator uraim sem a halottas házakhoz, sem a temető kertjébe nem mennek s nem predikálnak; a mint ezt elébbenyi levelemben megírtam a tekint. Úrnak. A pusztákon levő korcsmáknak tolláltatása igen tettszik a tts tanácsnak is, és azt elkövetni készszek lesznek. A praeclusio iránt való Kglmes Urunk ő Felsége Atyai fenyegetése nem kicsiny szomorúságára esett a tts tanácsnak, de a kösségnek fel indulását nem compescalhatván, róla nem tehetnek. Azonban minálunk már régtül fogván, nagy szárazság vagyon, s ha az Úr Jézus rajtunk nem könyörül és most hamarjában esőt nem ád, minden gabonáink kivesznek és kaszáláshoz való füveink sem lésznek, melyből nem egyebet remélhetünk, éhen halásra való jutásnál. A döghalál pedig naponként elég nagy mértékben vagyon, mert *die 3a juny 72-öt, die 4a 64-et, die 5a 80-at, die 6a vero 61-et temettünk el.* A contumáciában levő strása mesternek elbocsáttatása és a második bécsi borbélynak fizetése iránt továbbis várom a Tekint. Úrnak parancsolattyát és Istentül fris jó egésséget kívánván, maradok Kecskeméthen die 8a junij 1739. Tekint. Úrnak alázatos szolgája, Muraközy Sámuel."

Hát bizony ez a pestis alaposan megtizedelte Kecskemét városának lakosságot, mert *Szokolai Hártó János* odavaló polgár is azt írja az ő verses históriájában (1846-ban) hogy:

„Az egyezerhétszáz harmincznyolcz nyarával
Küzde városunk a' hon köznyomorával,
Mert reánk zúdult a' szamum gyilkos szele,
Mellyet ránk az ég új csapásul rendele.
A' nyomor e' földön mindenütt megtalál,
Így jött ránk akkor a' pusztító döghalál,
Ifjakat, véneket söprött a' nyavalya,
Gazdag a' szegénynyel mind rakásra hala.
Ferenczi atyák is adtak három vámot,
A'mint vész multával följegyzék a' számot.
Ötezer kilenczszáz hetvenet ragadott
El a' bús temető, mint keserves adót.
Sok ezer szemekből bánat-köny csordula,
Míg az Úr kegyelme hozzánk nem fordula:
Emlékezetes még máig is ezen gyász,
Mint nevezni szokták a' dúló *hagymaláz.*"

Ehhez a versezethez Szokolai uram még két érdekes jegyzetet is csatol, t. i. azt, hogy a „*Szamum*-nak hívják Arábiában és Egyiptomban az elfojtva öldöklő szelet", továbbá, hogy eleink azért nevezték a pestist *hagymaláz*-nak, mert „az elkapott halálos nyavalyával küzdők valami igen erős hagymaíz és bűz által kínoztattak."[4]

[3] T. i. a reformátusok.
[4] Nem *hagymaláz*-nak, hanem *hagymás*-nak vagy *hagymás betegség*-nek nevezték őseink a pestist. A *láz*-szót csak az 1800-as évek első negyedében csinálta *Rácz István* orvosdoktor. Legalább *Bugát* azt írja, hogy „Postquam febrim, per *hideglelés*, hungarice reddi non posse compertum fuisset, Stephanus Rácz factu optimo pro eadem reddenda *láz* proposuit quae vox paulopost publicam adprobationem meruit." A *hagymás* vagy *hajmás betegség* ma is járja némely vidéken (péld. Egerben, Göcsejben); de Erdélyben is ismerték, mert *Sutoris* szász krónikájában (1603.) olvassuk, hogy „nachdem die Taubsucht, so die Ungarn *hagymás*

A másik (latin) levél egy papi embernek, *Zámbai Istvánnak* a levele valamelyik följebbvalójához (hogy kihez, azt nem sikerült kiderítenem). E levél Tállyán, a Hegyalján, pusztító pestis rettenetességét ecseteli, a halálra, sőt éhenhalásra szánt ember megadásával, csupán azt kérve, hogy paptársai imádkozzanak a lelke üdvösségeért. Tállya manapság körülbelül 4000 főnyi lakossággal bír; kétszáz év előtt mindenesetre sokkal kevesebb volt ottan a lakósok száma, s ebből a kis városból heteken át naponta 40—50 halottat vittek ki (koporsó nélkül, *létrákra helyezve!)* a temetőbe. Némely házban egyszerre tizennyolc hullát szedtek össze. A nem valami fényes latinsággal írt és 1739 május 10-én kelt levélnek minket érdeklő része következőleg hangzik:

„Hic Tálya intra spacium duarum aut trium septimanarum cadavera humavimus ad 40 una die ex parte nostra et Calvinistarum 8—9. Cadavera *sine tumba* lacrymabundus humare coactus, in scalis *(létrakon)* vel lignis mortuum corpus per civitatem bajulant. Gratias Deo ter optimo reponerem, *si tantum homines haberem pro exportatione cadaverum. Ex una domo 12. ex alia 18. extraximus;* una hora exaudio, loquitur mecum, secunda hora mortuus jacet. Pro auxilio nullum habere possum, ego etiam in periculo expositus.[5] Domino Deo comendo (!) animam meam; non gravetur Reverendissima Dominatio Vestra una cum caeteris praesbyteris (!) pro me sub missae sacrificio praeces fundere, dirigere ad Divinam Nemesin. Certe male sumus constituti; quid faciendum? nescio. Multos pauperes habemus in civitate, qui vix moderno tempore ad vescendum panem habeant, eo magis non habebunt, quo casu occlusa esset civitas, pro pecunia in foro panem non habebit, nolle velle fame totum (Deus avertat) regnum inficient, ego certe etiam ex foro vivo, nam modernus parochus nihil permisit, superius (!) in Comitatu Trenchinensi jacet, prout mihi scribit, infirmitas magis et magis ingravescit, *licet 30 aureos pro medicis exposuerit,* nullam alleviationem corporis sentit, in pedibus tumor, in manibus tremor, totus intrinsece (!) corruptus, appetitum nullum cibi, sitim inextinguibilem, antequam fame perire video ex periculo coactus exire, certe non possum sufficere. Si Reverendissima Dominatio Vestra fatigium meum videret et miserias, compuncto corde tristaretur (!)); vivo ego quidem non jam ego, vivit vero in me Christus, ita sum desolatus, quid faciendum sit? Sapiens consilium peto, nam multi nobiles officiales dominii etulerunt pedes Tàllyâ praeter dominum inspectorem, licet etiam illius domina contulit se alio, ille etiam parat iter, ego autem cum desolata plebecula (Deus avertat) *fame peribo.* Institui devotionem binis vicibus per diem; vesperi, ut avertat a nobis hoc flagellum Deus ter Optimus; oviculae meae cum fletu et timore una mecum persolvunt in templo praeces institutas. Jam, nec ad vicinum pagum permittunt Tallyensem hominem intrare, totus consternatus haereo. sed comendo (!) me ad sacras preces; ego paratus quotidie. dum modo Deus hoc mihi concederet. ut desolatam miseram plebem antequam ego moriar, cum honore sepelire possem. His me paterno affectui, sacris precibus recomendo (!). Maneo Reverendissimi Domini

heissen, aufhöret, so hat die Pestilenz mehr denn ein Jahr gewaehret." A szónak Szokolai szerinti magyarázata mindenesetre sokkal természetesebb, mint a *hadmása*-féle, mely állítólag Páriz Pápaitól ered. A pestises betegek lehelletének kiállhatatlan szagát a 14. századbeli nagy járvány (a „fekete halál") krónikásai is emlegetik s utánuk számosan mások.

[5] T. i. *sacerdos* (a pestises betegek mellé kirendelt lelkész).

desolatus infimus fratrum servus Stephanus Zámbaj, administrator Ecclesiae Talyensis pro tempore."

És bárhol üssük is fel az Országos Levéltár pestisiratainak fasciculusait, mindenütt csak a pusztulás és kétségbeesés hangja szól hozzánk. Magában Biharmegyében alig egy év alatt tizenkétezer férfit és tízezernél több nőt ragadott el ez a hatalmas járvány. Debrecenben 1739 május 16-tól 1740 január 30-ig 8000 ember halt meg. Békésgyulán 1738 november 21-ig ezren vesztek el s a kis Váriban mindjárt a járvány legelején 273-an haltak meg. Mily rettentő volt ez Isten csapása Hódmezővásárhelyt, élénken ecseteli a város tanácsának a vármegye alispánjához 1738 november 20-án intézett jelentése: „Az infectio közöttünk még sem szűnik, sőt ez az Istennek példás ítélete — úgy láttyuk — még jobban foly közöttük. Boldog szemek azok, kik ezeket nem láthattyák. Mi nyögünk, mint a galambok. Akik még életben vagyunk is, minden órán várjuk fejünkre ezt az Isten rettenetes ítéletét, mert annyira elfogytunk, hogy *még temető embert is alig kaphatunk* és sokan csak szekérre teszik halottyokat és míg sírt ás neki a sérelmes fél, addig szekéren vagyon halottya, azután úgy temeti el. A legfőbb ember házánál is ha halott esik, alig látunk két vagy három embert, akik eltemetnék. Pusztáinkon ember nem látszik, *az szolgák gazdájokat elhagyták és haza jöttenek,* hogyha meghalnak, talán Istenért őket eltemetik, kik közül is sokan meghaltak, úgy, hogy *az ökrök, lovak széjjel az pusztákon bujdosnak, senki sincs, aki reájok vigyázzon.* Az utczák penig üresek a lakosoktul, alig látunk egy-két embereket. Az úr Isten eő szent Felsége bő irgalmassága fordítsa el rólunk ezen rettenetes csapást, mert teljességgel elfogytunk; *tizenkét napok alatt holtanak meg többen mintegy hét százaknál.*"

A betegség lefolyását egy hivatalos jelentés ekképen írja le: „Az kire azon mérges nyavalja gyön, kezdődik erős hidegleléssel és csakhamar utána látható az mirigy, ki is vagy füle tövén, vagy torkában, hónallya alatt, czombjában láttatik veresnek. Ha pokolvar vagyon mellette, az felette szederjes, avagy fekete. Némelyek két napok alatt, némelyek három vagy négy napok alatt meghalnak, de ritka az, ki megfordulna.[6] Az kik halálra valók, azok felette sokat isznak és nagy szomjúságban vadnak, de az kit iszik is, ki hánnya és sokat beszél magán kívül."

Ostromállapotnál rosszabb volt az, amit ekkor a népnek át kellett élni; bizonyság rá a hatósági utasítás, mely a pestises kerületen minden forgalmat megszüntet, minden csoportosulást eltilt, minden közlekedését embernek emberrel megnehezít. Hogy csak egy pontját említsük ez instructiónak, a 14-iket, mely így hangzik: „Miglen az pestis meg nem szűnik, az ollyatin helyben mind addig *az házasulástul kiki eltiltatik.* A keresztség nélkül mivel nem lehet lenni, prédikátor uram megkeresztelheti ily módon, hogy: több jelen ne légyen a keresztapánál anyánál; a keresztség előtt, úgy utánna semmi vendégség és egybegyűlés ne tartassék, hanem azonnal kiki haza mennyen." Egy másik pont elrendeli, hogy pestises községben „azonnal *az templom ajtaja pecsételtessék be*; sehol, se bent, se kint a helységen imádság, könyörgés és akármi okra való nézve egyben való gyülekezés nem szabad, a harangozás is azonnal megszünnyék". Más pont azt követeli, hogy azon ház, amelyben a pestis támad, azonnal kiürítendő, udvarára szalma hordandó és porig égetendő. Igen

[6] Ilyen kivétel volt Rákóczi Ferenc ezredese, Bagossy László, ki háromszor is kilábolt a pestisből. (*Thaly:* Archivum Rákóczianum, III. 119.)

humoros az a rendelkezés, hogy *„levél által nem szabad semmi correspondentiát tartani,* hanem a kinek mi szüksége vagyon, jelencse meg Comissárius uramnak, eő Kegyelme abban előmozdító lészen". Még furcsább az a rendszabály, mely a csapszékbe való járást ugyan tiltja, de a csapszék *előtt* való borfogyasztást megengedi s ekképen regulázza: „Hogy a borivók szomjúságoknak eloltásában hátramaradást ne szenvedgyenek, szabad bort a csaplárostul kérni oly okkal, hogy a csapszékek előtt 20 lépésnyire a bort kivánó edényét letevén, azonnal 20 lépésnyire vissza távozzon es a csapláros az előbbeni helyre letévén a bort, hasonlóképen visszamenvén a csapláros, a bort, a kié, elviheti, de azon bort csak egyedül a ki viteti, maga háza népével kölcse el, életének elvesztése alatt. Ha a csapláros a bornak árát kivánnya, azt *eczetben megáztatván egy óráig* s megszárítván avagy törülvén, kezéhez veheti; ellenben ha nem tetczik, kinek mit adott, hiti szerint írja fel. A *mészárszék* iránt hasonló rend tartassék." Békéscsabán a luteránus pap (Burián Sámuel) úgy szolgáltatja ki a pestises betegeknek az úrvacsoráját, hogy a közte és a veszteglőházbeli betegek közt levő széles sáncárkon át, hosszú póznára erősítve, nyujtotta nekik az ostyát és a bort; a vármegye pedig azt a szigorú parancsot intézte a községekhez, hogy ha valamelyik pestises ember, oda hagyva a veszteglőházat, idestova járni merészel, azt bárki szabadon agyonlőheti, sőt ezért még egy arany jutalmat is kap a megyétől.[7]

Hogy mindennek a sok szigorú rendelkezésnek mért nem volt látszatja, arról már más helyen szóltam, de alkalomadtán még visszatérek rá, mert ez a kérdés a mai hygiene szempontjából is nem egy tanulsággal szolgálhat.

Orvostársadalmi bajok kétszáz év előtt.

A hazai orvostörténeti emlékekben gyakran találkozunk azzal a panasszal, hogy az orvosi segédszemélyzet (sebészek, borbélyok, gyógyszerészek, sőt a bábák és a fürdősök is) ellenséges indulattal — néha nyilt háborúskodással — álltak szembe a városi orvosokkal. Különösen a sebészekkel és gyógyszerészekkel volt sok baj, mert ezek minduntalan beleártották magukat az orvosi gyakorlat olyan részeibe, melyhez sem képesítésük, sem jogosítványuk nem volt. Sopron város levéltárában (Lad. XX. et U., fasc. 1.) a két városi rendes fizikusnak, *dr. Degenhardt*-nak és *Stockinger Mihály Gottfried*-nek egy (évnélküli) hosszabb beadványa olvasható, mely éles világot vet arra a viszonyra, melyben akkor e város orvosai és egészségügyi segédszemélyzete voltak.[1] A 25 pontból álló beadvány egyik-másik szakaszát olvasva, önkéntelenül is az jut az ember eszébe, hogy „tempora mutantur et nos *non* mutamur in illis" s az ajánlott rendelkezések is részben olyanok, hogy megfelelnek a mai felfogásnak, sőt e pontok némelyike a legmodernebb gyógyszerkönyvek „Regulae generales"-ei közt is megtalálható. Azt hiszem, nem végzek fölösleges munkát, ha a beadvány érdekesebb részeit röviden ismertetem. A két városi fizikus először azt panaszolja, hogy a gyógyszerészek, sebészek, sőt

[7] *Zsilinszky:* Békés várm. rég. és tört. társulat évkönyve. X. (1883), 44.

[1] *Degenhardt*-ról csak annyit tudok, hogy 1750-ben halt meg. *Stockingert* Weszprémi is említi s azt mondja róla, hogy 1740-től kezdve volt Sopron főorvosa. Az itt közölt okirat tehát mindenesetre az 1740—50. közti évekből való.

még a bábák sem adják meg nekik azt a tisztességet, mely állásuknál fogva megilleti őket és orvostársaikat. „Nicht genug ist es, dass Apothecker und Chirurgi, auch sogar Hebammen denen Herrn Medicis, auch Physicis Ordinariis, den gebührenden respect entziehen, sondern wohl auch bald von diesen, bald von jenen, wie es ihnen beliebig, *übel sprechen,* Sie suchen verhasst zu machen, und auf solche Art bey denen Leuten in eine unwiderrufliche Blame zu bringen. Nechst deme unterstehen sie sich wider Gottes ordnung und ihr eigenes Gewissen sowohl Arzney in den Apothecken zu dispensiren, als auch, was das aergste, *in die Haeuser zu laufen,* denen Patienten das Vertrauen zu einem Medico durch listige und schmeichlerische Arten zu benehmen." Ez okozza aztán, hogy a köznép inkább a sebészekhez és a gyógyszerészekhez fordul gyógyíttatása végett, tőlük kap (akár kell, akár nem) hashajtót, hánytatót, köpölyt, érvágást, persze mindent jó borsos áron.[2] A bábák igen sok bajt okoznak, részint azzal, hogy a csecsemőknek allövetet adnak akkor is, mikor nem szabadna, részint „mit andern Quacksalbereyen womit sie die Kinder schmieren, *wenn auch würcklich manchmahl schon ein Ausschlag vorhanden*", — pedig jól tudják, hogy az ő feladatuk csupán annyi, hogy az anyát és a gyermeket becsülettel ellássák *(ordentlich zu tractiren)* és ha komolyabb baj van, az orvost értesítsék.

Hogy ennek a sok visszaélésnek vége szakadjon, arra kérik a városi tanácsot, hogy 1. parancsolja meg a gyógyszerészeknek, sebészeknek, fürdősöknek és bábáknak, hogy az orvosoknak s elsősorban a fizikusoknak engedelmeskedjenek; 2. tiltsa el őket a gyógykezeléstől; 3 mondja ki, hogy erősebb hatású gyógyszert csak orvosi rendeletre szolgáltathat ki a gyógyszerész; 4. az orvost ne rágalmazzák a háta mögött s ha a beteg orvost kér, ne ajánljanak neki egyes orvosokat, hanem általában csak annyit mondjanak neki, hogy Sopronban hány orvos van? hol laknak ezek? stb.; 5. ha egy beteg recipét visz a patikába, akkor a gyógyszerész vagy a segédje ne merjen „a recept fölött *raisonnirozni*" s azt kutatni, hogy az milyen betegség ellen való stb., mert ehhez úgy sem értenek, „noch vielweniger durch Worte oder Minen die Leute abzuschrecken die Arzney zu gebrauchen..."; 7. ha az orvos véletlenül hibát ejtett a recipén, ezt a gyógyszerész ne adja tudtára a betegnek, hanem titokban küldje vissza a rendelvényt az orvosnak, hogy javítsa ki; 8. ne merje a „quidproquo"-t alkalmazni;[3] 12. „ein Chyrurgus soll nicht so gleich wenn

[2] Egy *Fridericus* nevű orvos, ki 1646-ban lett Sopron városának rendes fizikusa, már ezen időben (1648 április 25. kelt beadványában, tehát körülbelül száz évvel előbb, mint az itt közölt okirat), panaszkodik a soproni gyógyszertárakra drágaságuk miatt és sürgeti a városi tanácsot, hogy csinálják meg már egyszer a hivatalos *gyógyszerárszabványt*. „Viel arme leute müszen, ausz mangel der mittel, weil sie sich vor der (!) *allzuthewren Apothecken* fürchten, wie das Vieh sterben ond verderben." Azt írja továbbá (ugyanazon fascikulusban található) beadványában, hogy „die Marckschreyer, landstreicher, ond Quacksalber verkauffen an den Maerckten *Theriack*, ond andere sachen, alles verfaelscht, da das pfundt nicht einen Creutzer werth ist; denen sollte man billich solches nicht gestatten, denn es werdt ja der arme mann vmb leben vnd geldt schaendlich betrogen. Ich habe ettliche mal ihre sachen durchsehen, vnd sie vermahnet, haben sich aber, weile ich von der Obrigkeit nicht gnugsam authorisieret gewesen, wenig dran gekehret".

[3] Ez megfelel a ma érvényben levő árszabvány-rendelet következő pontjának: „A gyógyszerek mennyiségre és minőségre nézve szigorúan az orvosi vény szerint készítendők el s a vényen rendelt gyógyszer helyett *más gyógyszert* kiszolgáltatni tilos."

er gerufen wird, aderlasszen, in Specie bey Frauen Zimmern *Saphenam* eröffnen" és ne merjen belső bajokat is kezelni; 13. ha veszedelmes sebesüléshez hívják, jelentse be az esetet az előljáróságnál; 14. „wenn ein Medicus bey einer Inspectione Vulneris zugegen, soll der Chyrurgis mit Bescheidenheit der Direction des Medici oder Physici folgen"; 21. nehéz szülések esetében a bába azonnal hivassa el valamelyik collegáját, hogy ez segítségére legyen s ha ketten se mennek sokra, azonnal hivasson orvost és sebészt; 22. a bába nem merjen férjes asszonyoknak vagy hajadonoknak belső orvosságokat ajánlani, annál kevésbbé ilyeneket beadni vagy a nőket megkenni.

A soproni orvosoknak kétségkívül a gyógyszerészekkel volt a legtöbb bajuk. Egyebektől eltekintve az is bizonyítja ezt, hogy *Gensel János Ádám,* a nagyhírű soproni orvos, már 1713-ban mint csalót *(velut falsarium)* vádolja meg *Deimling* gyógyszerészt, a városi tanácshoz intézett igen szenvedélyes hangu panaszában,[4] melyben többek közt azt mondja, hogy „ante sedecim circiter et plures menses, dicti falsarii (t. i. *Deimling)* socius, nomine *Schuler,* perillustri tunc temporis judici Dno Ferdinando Dobnero ejus denunciavit fraudes, quod non tantum pondus, numerum et mensuram... in schedulis a medicis praescriptis minuerit, sed etiam *quid pro quo,* unum scil. ingredientium pro alio in omnibus fere schedis temere et dolose substituerit", s a gyógyszerész akkor be is vallotta ezt és Schuller is kész volt esküvel erősíteni, hogy csalta az orvosokat és a közönséget, úgyhogy *Gensel* azóta rettegve írja meg a rendeléseit, tudva, hogy milyen semmiházi ember készíti el azokat. A vádoló iratot azzal végzi a nagytudományú és nagylelkű orvos (kinek életét l. *Weszprémi* munkájában): „Tollite, obsecror, Prudentes et Circumspecti, *pestem hanc domesticam* occulte serpentem etiam imposterum". Az érdekes és korjellemző irat aláírása: *„Ex Museo,* Ao. 1713, d. 27. Martij, Joh. Ad. *Gensel,* Eques, D. M., AA. LL, Phil., Chir. et Med. D., Acad. Caes. Nat. Cur. Collega, Poliater Soproniensis".

86. Gensel János Ádám. (A soproni városi múzeumban levő olajfestmény után.)

[4] Sopronvárosi levéltár: Lad. II. fasc. I., Num. 9. (1713 március 27.)

Csúzy Cseh János „Tragoedia podagricá"-ja.

Régi orvosi irodalmunk magyar nyelvű emlékei oly gyér számmal maradtak reánk, hogy minden apróság, a mi elkerülte az enyészet kezét, megérdemli, hogy felkutassuk és szeretettel gondozzuk. Nemcsak a magyar orvostörténet elhanyagolt állapota, hanem az általános irodalomtörténeti és nyelvészeti érdek is megköveteli tőlünk ezt a kis jóindulatot a multak iránt. Képzeljük el csak, e hármas szempontból is mily értékes fölfedezésszámba menne, ha például valamelyik levéltárunk rejtekéből előkerülne Balsaráti Vitus 16. századbeli Magyar Chirurgiája, melynek, literaturánk nagy kárára, még töredékeit sem ismerjük.

E meggondolás talán mentségemre fog szolgálni, ha e helyen néhány sorban megismertetem Csúzy Cseh Jánosnak, a híres győri orvosnak (meghalt 1733) egy kéziratos munkáját, melyre a Nemzeti Múzeum kézirattárában (Oct. Hung. 159) akadtam: a *Tragoedia podagricát*, mely Weszprémi idejében még közkézen forgott,[1] de azután híre-nyoma veszett. A szerzőről magáról nem kell sokat beszélnem. Élete eléggé ismeretes. Jeles orvos és jeles szónok, de igen pénzvágyó ember volt, aki már egészen ifjú korában megpróbálta a hirtelen meggazdagodásnak azt az elég keserves, *faute de mieux*-módját, hogy egy franekerai német orvosnak nagyon öreg özvegyét nőül vette. A matróna, Csúzy szerencsétlenségére, tovább élt a kelleténél, s hozzá még, post festa, mindenből kitagadta a fiatal férjet. Mint tudjuk, ugyancsak Csúzy volt az, ki győri orvos korában (1706) a szegény paraszti sorban levő szülőktől bérbe vette a híres *szőnyi ikerpárt*, bejárta velük egész Európát, pénzért mutogatta őket s ezen a réven nagy vagyonra (állítólag 70.000 forintra) tett szert. A nevezetes pygopagust, mely az egykorú külföldi irodalomban *ungarische Schwester, soeurs hongroises, hungarian sisters* néven szerepel, végre is az esztergomi érsek bőkezűsége és jó szíve váltotta ki, tisztességes pénzösszeg árán, az élelmes doktortól.[2]

Csúzy kézirata 23 kis nyolcad oldalra terjed s teljes címe: *Tragoedia Podagrica, id. est: A Köszvénynek rend szerint való folyásárul irt Discursus. Csuzy Cseh János M. D. által. Anno 1715*". Úgy látszik, hogy a furcsa címet *Sommer János*, német orvosnak, az unitárius vallás egyik erdélyi apostolának, 1569-ben írott munkájától „(Colicae et Podagrae tyrannis, ad imitationem Tragoediarum veterum breviter descripta)" kölcsönözte Csúzy.

A pompás magyar nyelven írt és sok helyen a jellemző csöndes magyar humorral átszőtt értekezés első része a köszvénynek „közönséges leírását" foglalja magában. A II. rész azt fejtegeti, hogy „minémü emberek szoktak podagrával illettetni", s többek közt megemlíti, hogy akik már fiatal korukban, a 20—30. életév közt, podagrások lesznek, „azok vagy mód nélkül cholerikusok, haragosak, vagy gyakran nagy félelem és rettegés közt forognak, vagy igen idején kezdettek a Bachusnak szolgálni és Cupido táborában vitézkedni." Továbbá azok is, „akik calculusos szülőktől születtek, tarthatnak a köszvénytől, minthogy ezeknek a nyavalyáknak egymással sógorságuk vagyon." A podagrára hajlamos embereknek „sokszor még csecsemőkorokban orrok vére gyakran megindul... tagjaikban görcsvonást szenvednek, nyavalya kiüti őket, vagy pedig csúzzal, sennyedékkel, kelésekkel bántatnak, mely nyavalyák utat szereznek elsőbben a *járován*

[1] *Weszprémi,* I. 29.

[2] L. erről bővebben *Tóth Béla:* Magyar ritkaságok, 1899, 198.

(migrans) száraz fájdalmakra, azután pedig valóságos köszvényre is". A III. rész „A podagrának némelly magánosabb circumstantiáiról" szól. Itt azt mondja, hogy az *árva húsnak* (izom) száradása és megösztövéredése köszvényeseknél gyakrabban és többször esik meg. Ha pedig „olyatén fájdalom, minemüt az első részben leírtunk, a vállakban, vállapotzkákban, holnok alatt, könyökökben, kezeknek fejében találtatik, azt *száraz fájdalomnak*, deákul arthritisnek mondják". A IV. rész a köszvény aetiologiáját tárgyalja. Hosszan fejtegeti, hogy milyen nehéz feladat a köszvény igazi okát megismerni. „Felix qui potuit rerum cognoscere causas!" Némelyek az *in-víznek* [valószínűleg tollbotlás *íz-víz*, izületi savó helyett] sós és mérges voltából hozzák le a köszvénynek eredetét. Az V. rész a köszvény kórjóslatát és kezelését „foglalja bé". Az előbbire nézve számbaveszi azt is, hogy Bacchusnak és Venusnak van-e szerepe a köszvény felidézésében? Nagyjában igaza van a Hedylus-féle görög epigrammának, mely a tagokat ellankasztó Aphrodite és Bacchus édes gyermekének mondja a Podagrát. Már pedig a mi kis hazánkban sok és jó bort ittak a régi világban, csak úgy, mint például Németországban és egyebütt.

Oláh Miklós szerint a törökök magyarországi térfoglalásának egyik főoka a mértéktelen s általános részegeskedés volt. „Tekints szét a Dunának síkságán", írja *Hungariá*jában „s igen sok embert fogsz látni, aki naphosszat hentereg s a ki Bachust legyőzi az észnélkül való ivásban!" Meg van írva, hogy Ariosto, az „Orlando furioso" lángeszű poetája, azért nem ajánlja egyik barátjának, hogy Magyarországba menjen, mert itt igen sokat isznak s aki vízzel hígítja az italt, azt alsóbbrendű emberfajtának minősítik. A sört sem igen szerették a mi eleink, mert az „szegény ital". Az „*ungarico more bibere*" már Bonfini munkájában is említve van.

Érthető tehát, hogy a köszvény is rendkívül el volt terjedve jól evő és ivó őseink között. „Mindazáltal", folytatja Csúzy, „elég podagricusokat találni, akik sem bort nem ittak, mértékletesen éltenek és Venus zászlója alatt sem voltanak. Bizonyos mind azáltal az az experientia, hogy Vénusban való mértékletlenség a podagricusoknak s leginkább a véneknek halálos, kik szegények, még egy kevés őrölni való buzájok lévén, szép új malmokat erigálnak, de csak azt nyerik gyakrabban vele, hogy buzájokat hamar megőrölvén, kényteleníttetnek malmokat másoknak kiadni bérbe." Akkor aztán se vége, se hossza a csúfondáros embertársak bolygatásainak, mert „úgy láttyuk közönségesen, hogy akármi nyavalyába esett embereknek annyi tréfát és tsúfos nevetést nem kell hallani, mint a podagricusoknak, kikről kiváltképen ha egy kevéssé több időt éltenek, azt szokták mondani: *Oculos habent in naso, pedes in manibus, calendarium in artubus*".

Az érdekes dissertáció befejezésének egy kissé reklámos íze van s nem lehetetlen, hogy az egész értekezés csak ezért a befejezésért íródott. Azt mondja itten, hogy a beteget, mikor rohama van, nem kell minden segítség és vigasztalás néklül hagyni, és „ha kinek ezen czélnak elérésére *próbált orvossága sive secretuma* vagyon, tartsa magának: én nem kivánom. Vagyon énnékem is három rendbéli orvosságom, mellyekkel *tute et secure* élhet kiki és színmutatás nélkül igérem neki, hogy nem félhet a fellyebb említett ártalmaktól. Ezeket receptákban leírni hosszú volna; nem is tudhatnák a patiensek illendőképen elkészíteni; mindenekkel pedig közönségesekké tenni nem illik, nem is hasznos." No, de ezt a kis hírverést megbocsáthatjuk a szőnyi ikrek impresszáriójának; hiszen majdnem minden régi híres doktornak meg volt a maga kis „jól hajtó" secretuma. Mátyás királyról az van írva, hogy *Ludovicus à Leonibus* bolognai orvosnak 1000

aranyat fizetett egy (úgy látszik pestis ellen való) *secretum* leírásáért. A titkos szerekkel való csúnya visszaélés nem halt meg jó Csúzi Cseh Jánossal, hanem mélyen belenyúlt még a 19. század derekába is, olykor siralmas következményekkel betegre, orvosra egyaránt: hogy csak *Kilényi Teofil* selmeci orvos esetét említsem 1811-ből, aki foszfortartalmú titkos szerével két beteget megölt s könnyelműségét súlyos bűnhődéssel kellett megfizetnie.

Perliczi Dániel „pro memoriá"-ja gróf Telekihez 1738-ból, az utóbbi feleségének közeledő lebetegedése alkalmából.[1]

„Méltóságos Gróf Uram, nékem kiváltképen való nagy fautorom! A minapi igéretemhez képest kivántam a Mlgos Asszonynak jövendőbéli szülése iránt azon ipam, *Moller* Uram által tett praescriptio mellett, még ezen observatiokat comunicálni, a mint is fundamentum képen magamat arra provocálván, igen javaslom 1. szülés előtt valami 3 héttel az bal karján való érvágást, melly által meg előztetni fog a szülés alatt való fájdalmak mellett, erőtelen máj fele való vérnek takarodása s fészkelődése. 2. Érvágás után igen hasznos lészen minden héten kétszer vagi háromszor lági meleg fürdővel élni, töltvén forró vizet egi zacskó korpára, és hideg vizzel és egy iccze tejjel egi fertály óra mulva temperálván. Abba ülhetne Ő Nga egi óráig benne, utánna pedig magát kenetetné mandola olajjal és *arany tincturát* bevehetne, és ha hévségek vagi szorulások utolsó hetekbe volnának, tehát reggel vagi *pulvis antispasmodicust*, vagi azon a minapi *fejér spiritust* vehetné [40 cseppet vizben és levest vagy mandola olajas herbathét utánna]. 3. Szülés elközelgetvén, legjobb lészen annak illendő idejét várni, és gyakran fel s alá való járással inkáb magát commovealni, mintsem időnek előtte való violentatiora kényszeriteni. Mig a természet maga magának sufficiál, jobb lesz mindent maga munkájára hadni; ha pedig megerőtlenedne, tehát akkoron lehet egi órába a veres *pulvis antispasmodicust*, avagi azon *fejér spiritust*, más órába az *arany tincturát* beadni gyenge fahéjvizbe. Kivül pedig *kinderbalsammal* egyvelített mandolaolajjal a hassát megkenni, és jól *flusrauchal* meg füstölt meleg ruhákot reá kötni, melly belső és külső orvosságok után igen szokot mind a méhanya, mind a gyermek megerősödni. 4. Ha ilyenkor valami irreguláris fájdalmak érkeznének, és felfelé inkáb és másfelé mintsem alól indulnának, tehát felül emlitet belső és külső orvosságok mellet egi klistir tehénhús levesbűl, czukorbul, tojásnak a sárgábul és és mondola olajbul, avagi klistér hellyet két vagi három pézma golyóbis[2] használhatna, mig Isten segitsége által a szülés szerencsésen véghez megjen. 5. Szülés után minden módon a hidegtűl magát őrizni, és mindjárást ide fent, szinte oly állapotban, amint a gyermek születik, kell magát vitetni az jó melegitett ágyban és ugy lábait lassan kiereszteni, bé kötvén jól a testét jó melegitet és *flusrauchal* füstölt ruhákkal, akkoron veheti valami jó czitromos levest, és ha ájulássok érkeznének két vagi három óráig utánna inkab ébren legjen és magát az álomtul tartóztasson, mig a természetnek tisztulássa jól meg indul. 6. Ugjon az nap a szokot fájdalmoknak májba meg-

[1] A M. Tud. Akadémia kézirattárában. Orvostudom. Ívrét, 3. szám.
[2] Pilula.

előzésére kivántatni fog éjtzakára aranytincturát bevenni, és ha azon éjtzaka nyugodalmas lészen, másnap reggel, ha pedig azon májba való fájdalmok és nyughatatlanságok magokat megjelentenének, azon éfélkor a *balsomica pilulákból* 15 bevenni, és első két három nap ugi continuálni, hogi éjtzakára pilulákkal, reggel pedig arany tincturával éljen. Ha pedig hévségek volnának, tehát azon veres antispasmodicus port kellene dél tájba vizbe bevenni, és valami herbathé forma decoctummal, közönséges herbathebul, sassaparilla és china gyökérbűl és ánis magbul élni. Szülés után rágáskor lehet az praescribalt ital veress makk [*mák* = pipacs] virágjából valamelly italt késziteni, apritván a virágokból egy marokkal és egy nagy pohárba 2 citromnak a levét reá fatsarván, mikor meleg kementzén vagy hamuban két óráig állott és az erejét jó veressen kihuzta volna, akkor lehet pirított kenyeres vizet reá tölteni, meddig elégséges pro gusto. A pilulákkal pedig és arany tincturával nyolczad napig szülés után continuálni kell, mert a felette való rövid tisztulás leginkáb okot ád az májba való apostemákra. 7. Mint szülés előtt, mint utánna igen fűszerszámos ételektül, affectusoktul, ijedéstűl, haragtul és busulástul minden módon magát tartóztatni kell, ugi mint obstruktioktul is. Italt lehet vizes borbul engedni, ételek közül pedig a májnak leginkáb használnak füves levesek cichoriabul, cochlearia, sócskábul,[3] czitromos és borköves ételek, ugi szarvasnak a szarvabul czitrommal és czukorral való kocsonyák is. Kivül pedig a májra lehet azon *Beszterczei Spiritust* és olajt kenni, ha szülés után ottan valami fájdalom támadna. 8. Szülés után négi hétre, meginten a pilulákat, ugi arany tincturát is kell elővenni, hogy, ha eő Nsga nem fog szoptatni, mennél hamaréb a holnapi természet[4] megint rendbe gyűjön. Arra való nézve szükség lészen a megerőtlenedet természetet jó vérrel meginten megeleveniteni, és májat kiváltképen megerősiteni; arra szolgálni fognak felül emlitett kocsonyák, levesek, friss kecske savó, czitrom lével csinált, leves, mandola tej malozsa szőlővel s afféle. 9. Kiváltképen pedig szükség lészen jövő *májusba* jó curával élni, és javasolnám két hószámi terminusok között való laxativát be venni, azután érvágást a bal lábon, azután megint pilulákat éjzakára és arany tincturát vagi fejér spiritust reggel, mig a természet indul, mellynek szüneti után küldetnék valami más erősítő tincturákot, és akkor bizvást lehet valami hévizbe két hétig füródni, illendő praescriptio mellet és füves leveseket, ugi kecsketejbe való sócskákat egy holnapig bevenni. Mind ezekről bőveb instructiot annak idejébe elküldeni el nem mulatom, mostanában magamat Nagstok gratiájában alázatossan ajánlom és maradok Mlgos Groff Uram Nagyságodnak mindenkori alázatos szolgája. D. Perlicius. Lossoncz. d. 20. szept. 1738.

P. S. Szülés után hogy rendbe jöjjön a természet, melyben az egésségnek állapotja leginkább fundáltatik, kell négy hétre szülés után az adott *balsamica pilulákat* éjtzakára, reggel pedig az arany tincturát venni három napig vagy fejér spiritust ha a májj körül valamelly . . . . engene bevenni, akkoron annak indulását el várván megint négy hétre számlálni kell annak terminusát és hasonló módon, mint fellyebb, az pilulákkal és aranytincturával való élést 3-ad napig elővenni; ha pedig a között való hetekben irregulariter egy hónapban kétszer indulna, tehát

[3] Sóska.

[4] Havibaj.

azon vérnek el oszlására, valamelly *uterina tincturát* kellene bévenni, mig eltávozik, és annak illendő terminussán viszont elő jön.

N. B. Ha valami vad fájások szülés előt következnének, arany tinc turát kellene 20 cseppet bé venni akkor és éjzakára, melly után vagy megszünnek, vagy igaz fájdalmokra vagynak.

N. B. A kínos fájdalmoknak kenése alulról felfele légyen, úgy a keresztcsontok közöt kinderbalsam mandolaolajjal elegyitet kenéssel és meleg ruhával kell dörzsölni.

N. B. Egy hét mulva délben és estve piskotával egy-egy pohár aszuszőlő borát kelletik innija."

A gyermek (gr. Teleki László) szerencsés megszületése után a következő tanácsokat írja atyjának:

„*Pro Memoria.* Minthogi Latzi Urficskánál nemcsak hideg lelésire, de mostanában fogainak indulásira is, amellett a lépnek szorulására is kell reflectálni, tehát szükséges lészen most azon *zöld tincturábul* még vagi két napig eginehányszor tiz-tiz cseppenkint herbathébe beadni és valahányszor álmábul felkél, vagi levest vagi meleg herbathét utána adni. Arra pedig vigyázni kell, hogi legaláb minden nap széke legien és ha obstructioi volnának, akkoron kellene vagi pézma golyóbiskával vagi csapocskával[5] segiteni. Fogaira való nézve, mint hogi alteratioinak semmi bizonyos ideje nincsen, tehát csak hévségibe és éjzakai nyughatatlanságiba kell az arany tincturábul vagi 20 cseppet adni herbathéba. Jó is lészen, ha mandola vagi faolajba mártot édes gyökeret, vagi *szalonna bőrt rágni* fog, hamarab ki szoktanak gyünni a fogai. Külső fürdő sem fog ártani korpábul és székfübül éjtzakára. Lépire kell a fürdő után a flastromot applicalni, és minden második nap megujjitani. Ha álmára igen volna hajlandósága, tehát néha azon zöld tinctura hellyett lehet a másikat, kis üvegecskébül adni, kivált fürdő után és éjzakára 20 cseppet herbathéba. Ha valami más változási hévséggel, fájdalommal vagi nyugtalansággal érkeznének, tehát az arany tinctura főképen eleget fog tenni. Mihelyest el választatik a tsetstül, egi vagi két hólnap mulva, tehát egi gyenge laxativácska fog kivántatni. Losoncz, d. 17. szept. 1738. D. *Perlicius*". *Néhány hét mulva Perliczi még egy harmadik Pro memoriá-t is küld a grófnak, mely szintén az újszülött gondozása dolgában ad utasításokat:*

„*Pro memoria.* Minthogy minden őszi hideglelések kiváltképen gyermekekben igen soká tartók és kiváltképen könnyen recurrálnak, ha (a) belső részekbe, ugi mint lépbe vagi májba, megakadtak: arra való nézve, ha (a) paroxismusok elállanak is, minden módon azon kell lenni, hogy azon hátramaradott obstructiok, mint lépbe mint májba, lassankint corrigáltassanak, máskint két három hétre meginten erőt vévén magának az reliquiákbul, recidiválnak a paroxismusok, hévséggel, püffedésekkel, has keménységekkel, daganatokkal és ha soká tartanak, vizi betegség, vagi hectica forma nyavalyába esnek. Mind ezeknek *Isten után* való meg előzésére kivántatni fog, most az előbenni erőtlenségekbe elbágyadott természetet megerősiteni, a reliquiákot lassankint veréték és vizelet által ki tisztitani, a bevett dajka tejnek és ételeknek concoctioját segiteni, és minden módon vigyázni, hogi, ha valami alternatiocskája és baja recurrálna, supprimáltassék azonnan, mig erőt vehet magának. Arra való nézve vegje még azon hideglelés ellen való *veres potiobul* vagi negjed napig reggel, délbe és éjzakára egi kanalkával, főt vizbe vagi herbathébe, és óra mulva szopjon

[5] Suppositorium.

utánna; mint hogi pedig azon potio a belső részeit megerősitvén, a székecskéjét egi kevéssé meg keményiti, tehát olyankor lehet egi kanál mandolaolajat idő közbe herbathéba beadni, és kiváltképen éjzakára egi pézma-golyóbiskát applicalni, Mindazonáltal ártani nem fog, ha legaláb egineháng napig azon kemény székecskéjét még elnézzük, mig a belső részei jobban meg erősödnek, mert semmi ugi nem revocálja a paroxismusokat, mint az hideglelés után való hasmenés, kivált ha gyengék még a bélei, mivel az alatt az egi iránso és szükséges verétéket megálittya, a kire inkáb kell reflectálni, mint székecskére. Hogy pedig azon erősités mellett a materiának regeneratioját praecaveáljuk, tehát az útba kiváltképen szükséges lészen jó melegen betakarni, minden estve pedig (valamint eddig) megfürösztení és utánna azon porciócskát beadván éjtzakán által egiiránso gjenge verétekbe tartani. A mellet, ha ételre kapna, lehetne nekie gjenge husocskákot füszerszámos levesekbe adni, csak vajba rántot tésztást, tejjet, savanyút s affélét nem. A dajka magát kiváltképen a szalonnás ételektul, savanyútul, nehéz emésztöktül, gyümölcstül s afféletül őrizzön, sokat ne bőtöllyön, ha pedig bőtöl jó borral éllyen, sert és czeviczét, és akármicsoda italt igen hidegen és egyszersmind ne igyon, a mellyét mindenkor melegen és vánkos alatt, kivált útba, tartson és ha elegendő tejje nem vólna, főt ánismagos vizet igyon. A dato praesentium negied nap mulva lehet az urfinak azon *visceralis tincturábul* tiz cseppet déltájba adni herbathébe vagi föt vizbe, és mig tart minden nap continualni, akkoron csak estve azon potiobul fél kanállal beadván, naprul napra kevesebb orvosságokkal tartani, hogy lassankint és nem egyszersmind az orvoslás és preservatioja véghez menyen, lehet szintugi a fürdéstis azután minden harmad napra és utolya egi hétbe kétszer, egyszerre reducalni, az oldalain való flastrom pedig legtovab tartson. Ha (a kit Isten eltávoztasson) a paroxismuskájja recurrálna, tehát lehet hévségbe nekie azon julepbul gyakran adni fél kanálkával, azután fürösztení és utánna való verétékbe azon felül emlitett potiocskabul minden két óra mulva fél-fél kanalkával beadni meleg herbathéba; reménlem tűle egésztelen el ál a paroxismus, a mintis ártani nem fog, akkoron a dajkánakis belüle adni egineháng kanállal, borba. Paroxismusnak elállása után emlitett visceralis tincturával continuallyon, azután két hétre lehet laxativácska hellyet minden harmad nap az giliszta ellen való pogácskákbul 6 vagi 8 beadni reggel és ha karácson tájba fog tetzeni elválasztani az úrfit. akkor meginten laxálni kellene gjengén. Az Ur Isten pedig szentellyen minden szándékunkot. Dat. Lossoncz. d. 3. octob. 1738. Johannes Daniel *Perlicius*, Med. dr.

P. S. Minthogi,valamint felül emlitettem, a hideg leginkab kivalt ha nedves, ártana az Urfinak, téhát javasolnám, most mennél hamaréb mig a nedves hideg idők nem érkeznek és a jó út tart, utazásnak hamarab való el végzésére útra indulni, mert akkoron rossz időre és nedvességre fordulván az aër, jobb vólna inkább itt telelni."

Egy háromszáz éves magyar orvosi kézirat.

A M. Nemzeti Múzeum kézirattárában (111/fol. Hung.) érdekes magyarnyelvű orvosi kézirat található, ítéletem szerint a 17. század első feléből. Sebészek írták, még pedig többen, mert az írása is különféle jellegű. A 140 levélre terjedő kézirat első fejezetének címe: „*Herbarium, Fueves Koenyv.*" Már a cím olvasásakor is arra lehetett gondolni, hogy

nem-e Méliusz Herbariumának (1578) vagy Beythe Fives könyvének (1595) a másolata? Az összehasonlítás rövidesen igazolta, hogy a kézirat első fele, a gyógyszertani rész (1—68. lapig) nem más, mint az utóbbinak másolata, avval a módosítással, hogy az író a Beythe András könyvében tárgyalt növényeket betűrendes sorba szedte (az *Aloéval* kezdi, míg Beythe a *Kék liliummal),* továbbá itt-ott rövidítések és egy későbbi kornak megfelelő nyelvi és helyesírási eltérések vannak benne. A 70-ik oldalon kezdődik a tulajdonképeni orvosi része (hideglelés, torokgyík, sárgaság stb. ellen való orvosságok); a 71. lapon a flastromok főzésének módját tárgyalja, sorra véve a sárga, vörös, szürke flastromot, a *nagy érlelőt,* a dagadásra való tapaszt, a különböző *citromokat:*[1] a nyers citromot, a sárga, fejér, zöld, aranyszínű, túros lábra való, genyedtség elleni stb. citromot és végre a 96. lapon az érvágás módjáról való regulákat ad, melyekről alább részletesebben fogok szólani.

A minden tekintetben érdekes és terjedelmes kéziratot még érdekesebbé teszik a benne található, régi borbélyainkat jellemző tréfás bejegyzések, így pl. a 14. lapon azt mondja, hogy a halállal is kulaccsal a kezében fog szembe nézni: „Meum est propositum in taberna mori, Large vinum opponere sitienti ori, Donec nigros angelos venientes cernam.“ Egy másik helyen félig magyar, félig latin („makaroni“-)versben akképen énekel, hogy:

Surge supra frater! abeamus inde;
Quidquid defurasti, *ad tarisznyam* pone.
Si non scis mentiri, non est hic *böcsület;*
Cum mendacione solent hic vivere.[2]

Van azután a kéziratban (a 113. lapon) egy „sediridom“-mal tarkázott drasztikus népdal-féle is a *mátkájáról;* de ez már sehogy sem bírja el a nyomdafestéket, azért hát legjobb lesz, ha nem törődünk vele, hanem inkább azzal a fejezettel foglalkozunk, mely az érvágás reguláit adja elő és (nagyjában mai helyesírással írva) következőleg hangzik:

„Érvágásnak módjárul való szép tanuságoknak jelei.

Eőszel és nyárban jobb kéz felől köll eret vágni; télben és tavasszal bal kéz felől[3] és az érvágó vas télben nagyobb légyen, mint nyárban. Az ifjú embereknek akkor köll vágni, mikor a ☽ (hold) nyől és a véneknek, mikor a ☾ fogy... Mikor eret vágatsz, könnyű étellel élj és tiszta borral, hogy az erőd meggyühessen hamarébb és mindenféle nehéz ételtül oltalmazd magadat, mert megfojt; tudniillik eczetes ételtül, körtvély- és sajttul, piritott hustul, disznóhustul, haltul; de csukát, rákot megeheted. Mértékletesen élj ételedben, italodban és ne aludjál azonnal *halálra,* le ne feküdjél, negyed napig ne törődjél és ne munkálkodjál igen fölöttébb.

Mely érnek az vágása mint használ?

[1] *Citrom* a mi régi sebészeink nyelvében annyit jelentett, mint *kenőcs.* Valószínűleg az *Emplastrum citrinum*-ból általánosították.

[2] Ez a vers, mely talán a vándorló („bujdosó“) borbélylegények nótája lehetett, Ernyey József szóbeli értesítése szerint egy sok strófából álló versezetnek az eleje, mely a lengyeleknél is járta és *Kolberg* közzé is tette a *Lud* c. lengyel folyóiratban.

[3] Ezzel szemben a Felvinczi Györgytől származó és először Lőcsén (1694), majd később Kolozsvárt (1770) megjelent *Regimen sanitatis*-fordítás az mondja, hogy „Tavaszszal és nyárban vágass jobb kezeden, őszszel és téli időn jobb lesz bal kezeden.“

I. Az ér, mely a homlok közepébe vagyon, jó megvágni, mikor valakinek hő fője[4] vagyon és minden gondolat[5] ellen, pokolvar ellen, bolondulás ellen; megtériti a megveszett agya velejét az embernek. II. Az mely ér az orr hegyin van, jó megvágni, mikor az szemei valakinek folynak és a feje kifakadozott, mikor ember feje igen nehéz és folynak. (!) III. Az vakszemnél való ereket jó megvágni, ha homályosság van a szemben. IV. Az erek, kik a szem végén vadnak, jó megvágni szem világosságáért és mikor igen folynak a szemek. V. Az mely ér a fül megett van, használ a szemeknek és az *orcza szépségére használ megvágni, ha szeplős;* elveszti az embernek a fejébül a fluxust és fogai közül elűzi; minden fájdalom, fejfájás ellen jó. VI. Az ereket, kik a fülön belöl vadnak, jó megvágni mikor az embernek a feje fáj és viszket és a *szája büdös,* fülei zugnak. VII. Két ér vagyon a szájában, azok használnak szeplő, himlő ellen, mely az orczáján vagyon és a fájdalom ellen, mely a szemben vagyon. VIII. Az ujjakban való ereket jó megvágni az főnek fájdalma ellen, hagymáz ellen, mikor valaki esze nélkül kedvetlen szól. IX. Az mely erek a vállán vadnak, jó megvágni: valakinek orczáján hévség vagyon, és mikor vagy férfiunak, vagy asszonyoknak csöcsi dagadt, fájnak és a fejében való fájdalom (!) ellen, mikor a fején belöl szenvedése vagyon; a *büdös lehelet ellen* és az orrában levő kelés ellen. X. A nyelv alatt való ér használ minden fogak fájdalma ellen, torok dagadás ellen, apoplexia ellen, gutta ellen, állkapczájának fájdalma ellen. XI. Két ér vagyon a torokban, egyik elől, a másik hátul, azok vágása használ, mikor a foga husa, álla kapcsája dagadnak vagy gégéje. *Régi mesterséggel* köll megvágni. XII. Az *Cephalikát* használ minden fájdalom ellen megvágni, mely a fejben vagyon, és az embernek mikor szemei folynak; *kórság* ellen használ, fülnek... nyelvnek minden nyavalyája, gyomornak minden betegsége ellen jó vágni. XIII. Az mely fő ér a hüvelk között vagyon... használ megvágni *hideglelés ellen;* jó mind a kezén, mind a karján, *kiváltképpen Szent Ambrus napján* vagy előtte harmad nappal. XIV. Az *tüdő-eret*[6] jó megvágni mind a két kezén, valakinek tüdeje, májja, lépe megvesz, mikor orra vére igen jár, melynek nyavalyája ellen is használ. XV. Az oldala csontján két ér vagyon, jobb keze felől, ezek használnak: mikor a karján az inak reszketnek. Ha jobb kéz felöl megvágják a jobb karjának *máj erét*[7] vagy kezén, vagy karján, használ a *májnak mikor igen nedves,* az tüdőnek és az lépnek, mely az májnak hévségétül meggyulladott; az fogak, derekaknak, oldala csontjoknak, mindenféle tagoknak fájdalma ellen, mikor az orra igen foly és az hassa igen viszket; hideglelés ellen. Ezt az eret is megvágni *Szent János napján (!) után.* XVI. Két ér vagyon az embernek a könyökén; azok használnak, mikor valakinek a mellye, tüdeje fáj és mikor valaki nehezen veszen lélekzetet, szédelgés, körcsös (!) kórság[8] ellen használ. XVII. Az *Mediát*[9] jó megvágni az megemésztőknek minden nyavalyájok ellen; a mellynek, szívnek, oldalcsontnak, gyomornak, lépnek, tüdőnek és egyéb testeknek fájdalmi ellen *kiváltképen kisasszony napja előtt* 4 ☉ppal (nappal). XVIII. Két ér vagyon a

[4]. Fejfájás.

[5] Melancholia.

[6] Valószínűleg a német (régi) *Lungader* (= vena mediana) fordítása.

[7] Kétségkívül a német „*Leberader*" (hepatica), a kézfő ulnaris oldalán, a kis és gyűrűsujj között levő vena.

[8] Epilepsia?

[9] A *Vena medianá*-t. Ezt a gyakori műveletet röviden úgy is nevezték, hogy „megmediálni" valakit.

kis ujján az embernek, melyet jó megvágni sárgaság ellen, lépnek fájdalma ellen... Juvat az kólika ellen, szeméremtestnek dagadása ellen és ha valaki nem vizelhetik. XIX. Két ér van embernek a térde kalácsán: használnak megvágni hólyagnak, oldalnak, szeméremtestnek (betegsége) és arena ellen, és megerősíti a csontokat a lábakban. XXI. Két ér vagyon a bal bokája mellett; azokat jó megvágni asszonyállatoknak, az kiknek gyermekek nem leszen; megtisztítja őket, hamarébb terében (teherben) akadnak; arrul is használ, mikor havi betegségek nem indulnak el, ha megvágod elindétja; vesének, hólagnak fájdalma ellen is jó... eretika az köszvény ellen. XXII. Két ér vagyon a külső bokáján alól, jó megvágni hólyagnak nyavalyája ellen és az mikor nem jáczhattya a *Venus Spilt*, a vesét igen fojtollya (!), és mikor a szeméremtest körül dagadás vagyon... Tilalmas esztendőben három napon az érvágás: az kik az nap vágatnak, miatta meg köll halniok: Boldogasszony napján, Szent Simon napján, Szent András napján.[10]

Ezeket az érvágási regulákat jobban megértjük, ha tudjuk, hogy a régi sebészek babonás hite és az *astrologia medica* előírásai egész sereg olyan napot *(dies fausti* és *infausti)* jelöltek meg, melyeken eret vágatni előnyös vagy hátrányos volt.[11] Leghatásosabb volt a május elsején végzett érvágás; ezt még a legjobb egészségben levő ember sem mulasztotta el; azután következett az őszi „erelés" (így nevezi népünk a venaesectiót még ma is Tolnában, Pestmegyében és egyébütt). Erre a kétrendbeli érvágásra majdnem minden óvatos ember ráadta magát, bár a régi intelligens magyarok közt is elég szép számmal akadtak olyanok, kik az érvágást csak afféle „bolondoskodásnak" tekintették. Olyan visszaélések, mint például Franciaországban, a végletek hazájában, nálunk nem fordultak elő. Míg a fenti leírásban csak kis számú gyüjtőérnek a nevével találkozunk, addig egy előttem fekvő francia érvágóregulában *negyvenhét* olyan véna van felsorolva, melyen a phlebotomia megejtése, ilyen meg amolyan betegségben, ajánlatos. *Guy Patin,* a párizsi egyetem híres sebésztanára (1601—1672) egy ízben egy háromhónapos csecsemőn vágott eret, egy másik alkalommal pedig hat nap alatt tizenegyszer bocsátott vért egy nyolcvanéves aggastyánból. Egy harmadik esetben Mentel Jakab nevű tudós kollegáján, ki valami *febris continuában* (typhus?) feküdt, harminckétszer vágott eret s a naplójában (1639 május 14.) azt a ma már humoros mellékízű megjegyzést írja az esethez, hogy a beteg, hála Istennek, tökéletesen meggyógyult *(il est parfaitement guéri, dont je loue Dieu).* A tudatlan sebészek nálunk is elég bajt okoztak a venaesectióval, de korántsem annyit, mint Franciaországban. Hogy itt mi minden történt az érvágás révén, azt talán legjobban és legrövidebben jellemezhetem avval a történeti anekdotával, mely elmondja, hogy egyízben az orvosok azt tanácsolták a nagy *Condé*-nak, hogy azonnal vágasson magán eret s ő hirtelenében el is hivatott magához egy kisvárosi sebészt, de előbb megkérdezte tőle, hogy „Mais ne tremblez-vous pas de me saigner?" mire az operateur nevetve az felelte: „Ma foi, Monseigneur, c'est *à vous* à trembler!"

[10] A kézirat kevésbé érdekes részeit, ismétléseit stb. (a pontoknak megfelelő helyeken) elhagytam.

[11] Mária Terézia — kétségkívül *Van Swieten* javaslatára — 1756-ban elrendelte, hogy a naptárakban nem szabad feltüntetni a *dies fausti*-t és *infausti*-t. Nem hiszem azonban, hogy ennek valami nagy eredménye lett volna.

Az érvágásnál szereplő időjelzések részint humoralpathologiai maradványok (a vér összetétele, sűrűsége és jósága az évszakokkal változik), részint iatromathematikus okoskodás eredményei. A csillagászat az ő misztikumával évezredeken át ráfeküdt az orvosi gyakorlatra. A planétákat úgy tekintették, mint élő organizmusokat, melyek (az álló csillagokkal szemben) helyüket folyton változtatják, mozognak s befolyással vannak az ember testi jólétére, úgy, mint ahogy a legnagyobb „planéta“ — a Nap — is kikeletet, nyarat, bőséges termést vagy pusztulást okozhat. A Campbell-Thompson által évek előtt közzétett assyr-babyloni ékírásos táblák már bőségesen beszélnek arról, hogy milyen befolyással van az esthajnali csillag, a Merkur, Mars, Jupiter, a Hold, a Nap ember és állat egészségére, sőt az is meg van ott mondva, hogy férj és feleség a Nap és Hold milyen konstellációjában érintkezzék egymással, ha *fiút* akarnak.[12] Már a háromezer év előtti ékírásos táblákon szerepelnek a *dies infausti,* mikor az orvosnak sebészi műtéteket és különösen érvágást nem szabad végezni. *Stoeffler*-nek 1518-ban megjelent nagy kalendáriumában („Calendarium Romanum magnum“) látható egy érvágó figura („Aderlass-Maennchen“, ahogy a németek nevezik), melyen az emberi testnek nem kevesebb, mint 53 olyan pontja van megjelölve, hol az érvágás végezhető.[13] Ha már most meggondoljuk, hogy minden egyes ilyen pontnak 4—5 és több betegségi indikációja volt, elképzelhetjük, hogy a régi orvosoknak milyen hatalmas csillagászati és javallati lexikont kellett a fejükben hordani, ha az érvágást az iskolai *lex artis*-nak megfelelőleg botlás nélkül akarták elvégezni. Ezért is a régi gyógyszertáraknak nélkülözhetetlen kelléke volt a *kalendárium,* melyben a sebész esetenkint megnézhette, hogy a planeták konstellációja, s különösen a Holdnak és a Napnak állása megengedi-e az érvágást? Franciaországban XI. Lajos külön rendeletet adott ki arról, hogy minden orvos, sebész, borbély és gyógyszerész el legyen látva az azon évi kalendáriummal, csak úgy, mint manapság a pharmakopoeával. Az akkori orvos a kórisme megállapítása után először is a konstellációkat vette figyelembe s ha például egy tüdőbajjal állott szemben s a hold véletlenül éppen a rák jegyében állott, akkor nem rendelt semmit, hanem megvárta, míg a hold megváltoztatta baljóslatú égi helyzetét.

A 13. század folyamán valóságos *furor astrologicus* fogta el az embereket és ez a furor körülbelül 400 éven át dühöngött, úgyhogy — *Magnus* megjegyzése szerint — a nagy hohenstaufi, II. Frigyes, semmiféle vállalkozásba nem fogott, mielőtt a planeták és állatövek helyzetével tisztába nem jött, de így cselekedett V., VII. és VIII. Károly, III. Henrik, XII. Lajos francia király is. Mindezek udvarában ott volt a „medicus et astrologus“, az orvosnak és csillagásznak nagyképű és rejtelmes keveréke, kit

[12] Még mulatságosabb az a jótanács, melyet a *fiú-nemzés* dolgában Dobóczky Ádám adott 1751-ben *Váli Mihálynak,* a hirhedt kuruzslónak, mikor ez nősült: „Bizodalmas nagy jó uram! Kedves Sógor uram! Mivel én öreg ember vagyok, s próbáltt vitéz a gyermekek építésében, az úr, Sógor uram pedig most kezdi csak a munkát, akartam tanítani, hogy fiat tudgyon csinálni, sógor uram s száját jól béfogja; nem úgy, mint az egyszeri varga, hogy mikor a jovára jött, kinyitotta száját, mondván: „Phu! vagy Fi, vagy Leány!“ és leánya lett. Az asszony pedig a fara alá a két kezét körösztül tegye és *így nem reped meg,* hanem fia lészen, kire segétse az Atya, Fiú, Szent Lélek, Isten! Amen.“ (*Akad.* Orvostud. Ívrét, 6.)

[13] Közzétette *Magnus:* Der Aberglauben in der Medizin (1903) c. munkájának 100. oldalán.

valósággal elhalmoztak a fejedelem és udvar kegyeivel. A kritikus évek és napok a *születéskor* különösen fontosak voltak. *Voltaire* beszéli, hogy XIV. Lajos megszületése után a gyermekágyban fekvő királyné szobájába vezették *Morin-t*, a Collège de France matematika tanárát, s a hírneves tudós ott állapította meg az újszülött horoskopját. A műtétekre és betegségekre különösen félelmes hatással voltak az üstökösök s a nap- és holdfogyatkozások, amint hogy ez a hírük mai napig fennmaradt. *Mazarin* bíbornokról említik az egykorú források, hogy mikor súlyos betegségében konziliumot tartottak felette az orvosai, az egyik (elég meggondatlanul) megjegyezte, hogy üstökös jelent meg az égboltozaton, mire a bíbornok — szomorú arccal rátekintve a doktorra — csak annyit mondott, hogy „Nagyon megtisztelve érzem magamat!“ A meleg kánikulai napokban is tartózkodtak az érvágástól s általában a gyógyszeres kezeléstől.[14]

A csillagászatnak s az orvosi gyakorlatnak benső kapcsolata magyarázza meg, hogy némelyhol az orvosok — még a 17. században is — az astronomusok hosszú szakállát s még hosszabb hegyes süvegét viselték. Hogy ez nálunk is így lett volna, arra nincs adatom és ismerve a magyar ember természetét s józan gondolkozását, nem is tartom valószínűnek; ellenben a franciáknál akkoriban még azt mondták, hogy *„la barbe fait plus de la moitié du médecin“*, — egy jó szakáll fölér egy jó doktorral. Igaz, hogy a hosszú és *elhanyagolt* szakáll viselése még más szempontból is ajánlatos volt.[15]

Nálunk — olasz hatás alatt — különösen Mátyás király idejében kapott lábra a csillagászattal való babonáskodás, bár úgylátszik, hogy egyik-másik régebbi fejedelmünk is hajlott erre; így például Nagy Lajos, kiről Bonfini említi, hogy minden nagyobb vállalkozása előtt megkérdezte a csillagászait. Hasonlóképpen járt el Mátyás, ki Bonfini szerint mindenben ellentéte volt ugyan kérlelhetetlen ellenfelének, Frigyes császárnak, de a csillagokban való hivés dolgában egyformák voltak és ezt nem is tagadták. Mátyás, mikor seregeit Ausztria ellen indította, előbb a csillagászához fordult s így tett Bécs és Bécsújhely ostroma előtt is, valamint számos más alkalommal, mert „nagyon kedvelte a csillagvizsgálókat, s a magusokat és halottidézőket *(nigromantes)* sem vetette meg“ *(Bonfini:* Decades, IV. 8.). Évi kétszáz arany fizetést adott udvari csillagászának, a hírneves Königsberger *(Regiomontanus)* Jánosnak, a magyarországi kalendáriumok és csíziók ősapjának.[16] Egy másik udvari csillagásza volt a lipcsei *Dollhopf* (Tolhopf) János.[17] II. Ulászló a jászói prépostságot aján-

[14] Gyarmati Balassa Zsigmond írja egyik (1553 június 2-án kelt) levelében Nádasdy Tamásnak, hogy „istis iam aestivis et futuris diebus canicularibus doctores nolunt curare“. (Orsz. Levéltár.)

[15] *François Mauriceau* (1719), a híres párizsi szülész (a lábrafordítás és a placenta praevia helyes kezelésének első mestere) mondja egy helyen, hogy az ő idejében az a felfogás járta, hogy a szülészettel foglalkozó sebész már a férjek féltékenységére való tekintettel is jól teszi, ha elhanyagolt, szennyes ruhában praktizál és hosszú, piszkos szakállt visel.

[16] Régi csizióink *Királyhegyi János* néven is említik Regiomontanust, aminthogy hajdani fordítóink más szerzők neveit is gyakran megmagyarosították; így például Mattheolust (Mattiolit) *Kis Máté*-ra, Böhme Mártont *Cseh Márton*-ra stb.

[17] Ezt a *Dollhopf*-ot annál inkább érdemes itt röviden megemlítenem, mert a magyar történelmi források semmit sem tudnak róla. Mátyás király (Budáról, 1480 május 3.) átír a lipcsei egyetemhez, hogy az ő csillagászának, Tolhopf Jánosnak, ki az ő udvarában tartózkodik, lipcsei collegiaturája jövedelmét hagyják meg. A németnyelvű átiratot *Sudhoff* közli, „Die medicin. Fakultaet zu Leipzig im ersten Jahrhundert der Universitaet“ (1909) c. munkája 40. oldalán. Tolhopf különben jó barátja volt Celtis Konrádnak, az ismert humanistának.

dékozta csillagászának, Jánosnak. II. Lajos udvarában egy Menyhért nevű csillagász vizsgálgatta az égi testek titkait.[18] A királyok révén aztán mágnásaink körében is divatozni kezdett a csillagászok megkérdezése, s Nádasdy Tamás még jóval később is (1555-ben), egyetlen fia születésekor, véleményt kér a bécsi udvar csillagászától, Fabritius Páltól, ki nemsokára az orvosi diplomát is megszerezte és a bécsi egyetem professzora lett.[19] Hiába hangzott el *Manardus-nak*, II. Ulászló felvilágosodott udvari orvosának intő szava, hogy az orvosok jobban tennék, ha inkább a vizeletet és a pulzust vizsgálnák, mint a planéták állását!

Valóban csodálatos, hogy ezek az intelmek annyi időn át teljességgel hatástalanok maradtak s olyanok is, kik az emberiségnek s a tudománynak vezérképviselői voltak, vakon hittek a csillagászat és az *astrologia medica* babonáiban és rejtelmeiben. *Napoleon* minden nagy vállalkozása előtt megkérdezte az ő saját külön csillagát (ha jól emlékszem, a Siriust), II. *Rákóczi F.* hadvezére, *Bercsényi Miklós,* nemkülönben[20] *Jókai* lelke szinültig telítve volt az ő külön csillagvilág-hitével; nagy távcsövén át nézegette éjszakánkint a misztikus csillagsereget; hitt a csillagok befolyásában és meg volt győződve róla, hogy kik életükben a szépnek, jónak és igaznak megismerésére törekedtek, azok haláluk után egy szebb és jobb planétába jutnak, hol tovább nemesbülhetnek. A Marsba készült . . . Az ember önkéntelenül is arra gondol, hogy a lángész, ki nagy célokra tör s így sokkal jobban érzi a saját erőinek fogyatékosságát, mint a közönséges ember: az égboltozat misztikumában keresi az energiaforrást és a — vigasztalást.

Végül még csak néhány szót a múzeumi kéziratról.

Mikor az ember szeme elé ilyen régi, magyar nyelvű sebészi kézirat kerül, akkor mindig ajánlatos, hogy először is arra gondoljon: nem-e Balsaráti Vitus elveszett *Magyar Chirurgia*-jának egy darabjával van dolga? Meg vagyok róla győződve, hogy ez a nevezetes, négy könyvből álló, magyar chirurgia előbb-utóbb meg fog kerülni és egyik dísze lesz a régi magyar orvosi irodalomnak. Mikor a Nemzeti Múzeum kéziratát megláttam, nekem is első gondolatom volt a Balsaráti V. magyar chirurgiája; mikor azonban a szöveg végén (a XXII. pontban) azt a furcsa „*Venus Spilt*"-t olvastam, azonnal tisztában voltam vele, hogy ez — sajnos — nem lehet a Magyar Chirurgiának egyik (másolatban fennmaradt) darabja, hanem az egész érvágási regula valami német kalendáriumból vagy csízióból lett lefordítva. Ezekben u. i. elég gyakran találkozunk a „*Venus Spiel*"-lel:[21]

18 Egy ízben II. Lajos feleségének, Máriának, betegágyához konziliumra hívták a híres bécsi orvost és csillagászt: Collimitiust is. (*Fógel:* II. Lajos udvara, 80.)

19 A Nádasdy Ferenc születésekor írt prognosztikont teljes szövegében közli Károlyi A. és Szalay I.: „Nádasdy Tamás nádor családi levelezése" c. munkájuk 226. oldalán. A csillagász néhány botlás mellett olyan dolgokat is jósol, melyek később csakugyan teljesedtek; így péld., hogy Nádasdy Ferencből kiváló vitéz és törökverő hadvezér lesz, továbbá, hogy jóval több lánya lesz, mint fia. Fabritius Pálra vonatkozó adatok: *Apponyi:* Hungarica, I. 286. és *Schrauff:* Acta facult. med. univ. Vindob., III. 287.

20 Hogy Rákóczi és Bercsényi mennyire hittek a csillagokban, arról lásd Thaly K. cikkét: *Száz.*, 1881. 43. és köv.

21 Nem más ez, mint a latin „*ludus Veneris*" (= coitus) szószerinti fordítása. A *ludere* (t. i. cum foemina) szó már a klasszikusok némelyikénél (péld. Terentiusnál, Liviusnál) is annyit jelentett, hogy *voluptate venerea frui.*

Im Jenner Arzney (Aderlassen)
Man soll auch *Venus-Spiel* massen,
Doch wohl die *Leberader* warm
Zulassen gut am linken Arm.

mondja egy régi német kalendárium orvos-bölcse.

Egy másik (régi) német kalendárium azt mondja, hogy „für junge Leute gut Aderlassen, wenn der ☽ im Zunehmen, für alte aber, wenn er im Abnehmen sich befindet", a mi az írás módja szerint is teljesen azonos a mi kéziratunk bevezetésével. Végül a szövegben előforduló „tüdő-ér" (Lungader) és „máj-ér" (Leberader) is nyilvánvaló bizonysága annak, hogy e kézirat eredetijét nem a Balsaráti-féle Magyar Chirurgiában, hanem valami régi német naptárban vagy csízióban kell keresnünk.

Heringet áruló gyógyszerész.

A 16.—17. századbeli gyógyszertáraink meglehetős mértékben magukon viselték a *vegyeskereskedés* jellegét. Róluk is el lehetett mondani azt a pár száz éves szatirát, melyet annak idején egy régi német patika ajtaja fölé írt valami csufondáros ember keze: „Hic venditur catharticum, emeticum, narcoticum et omne, quod exit in *um*, — *praeter remedium!*" más szóval: sok mindent lehet itt kapni, csak éppen a *remedium*-ból van a legkevesebb. Abban az időben, sőt még jóval később is, félig-meddig *boltos* volt a gyógyszerész és *bolt* volt az, amit *patikának* neveztek. Csakis így érthető, hogy az 1626. évből való feljegyzések szerint Regéc várában két „*patika* vagy *kalmárok szállása*" volt, hogy 1690-ben Munkácson huszonegy *patikus kalmár* volt, hogy 1693-ban a sárospataki magyar kalmárok *tíz patika* után fizettek *patika*-bért, a görög kalmárok pedig *kilenc* után, továbbá, hogy a tállyai városházáról (1689-ben) azt mondja az egykorú följegyzés, hogy *hat apró patika* van benne s az egyik patikát *lőre-kocsmának* használják.

A régi viszonyok jellemzéséül közlöm a lőcsei gyógyszerészről szóló (1746-ból való) alábbi adatot, mely egyúttal azt is bizonyítja, hogy a gyógyszertárak bolt-jellege a 18. századba is áthúzódott, bár akkor már az önálló, statutumokkal bíró, tulajdonképpeni kereskedő-céhek féltékeny szemmel ellenőrizték, hogy mit árulnak egyik-másik patikában?

Lőcse város levéltárában (XII. 188/9. 1746 május 14.) található egyik irat szerint az ottani kereskedők testülete *(Kaufmanns-Bruderschaft)* bepanaszolta *Engel Jakab* gyógyszerészt, mert nemcsak gyógyszerekkel kereskedik, hanem élelmiszereket, heringet, élvezeti cikkeket s más hasonlókat is árul. Ezzel szemben Engel gyógyszerész a városi tanácshoz intézett (kissé körmönfont) védekezésében azt írja, hogy szó sincs arról, hogy ő vagy a többi gyógyszerész heringet árulna, „doch muss ich gestehen, dasz im anno 1743. bei mir ein gewisses Recept, von einem Chyrurgo eingelaufen, und zwar ein *Oleum empyreumaticum*, welches aus der Milch der Heringe sollte praepariret werden. Da ich nun aufs Wenigste 60 Stück Milcher darzu vonnöthen hatte, also habe hierzu ¼ Tonne kommen lassen, *die übrigen, damit sie nicht verderben möchten, verkauft worden sind;* solches aber seithero nicht geschehen". A többi vádra vonatkozólag pedig azt mondja, hogy *cukor* nélkül nem lehet el a gyógyszerész, mert ez különben is oldó *(auflösend)* gyógyszer, a *kávé* nélkül sem, mert az *gyomorhűlés* és hányás ellen való, s végül a különféle fűszerek is szükségesek a

patikában, mert *praeservativ* és *curativ* hatásuk van. Az ő elődjei is sok cukrot és fűszert árultak, mégsem volt emiatt semmi bajuk s más városokban még most is úgy van ez: „gehe mann nur nach Cassau, Kayszmarckt, Neusohl etc., was vor Zucker und gewürtze die Apothecker *verconsummiren* und verkaufen!" És különben is mi értelme van annak, hogy a gyógyszerészeket *ars liberá*-nak, nemes és szabad mesterségnek *(adeliche freye Kunst*-nak) nevezik és mégis sok mindenben megkötve a gyógyszerész kezét, nem adnak neki kellő szabadságot? Helyes és méltányos dolog-e, hogy viszont a kereskedőknek szabad árulni halli pilulákat,[1] aranytinktúrát, lépessenciát,[2] életbalzsamot, gutaütés ellen való balzsamot,[3] kámfort, angolsót, rákszemet, timpógyökeret,[4] fehér és sárga[5] zedoáriát, választóvizet, szalamiasót, asa foetidát, bolus armenát, storaxot, cardamomumot, cubebát, kékkövet, fehér vitriolt, sennalevelet stb? „Ich glaube, wann sie *(t. i. a kereskedők)* die Kunst verstünden, sie würden schon auch Recepta verfertigen wollen!" fejezi be nagy epésen az ő védekező irását *Engel Jakab*, ki különben minden tekintetben jeles képzettségű, művelt gyógyszerész volt, érdemes arra, hogy hálás emlékezéssel őrizzük emlékét, mert utódaiban egész sorát adta a derék, sőt kiváló magyar embereknek, kik erejük javával szolgálták ennek a szegény kis országnak a kultúráját. Egyik fiából *(Engel János Jakab-ból)*, Szepesmegyének irodalmilag is működő, kiváló főorvosa lett, (megh. 1793), kiről Weszprémi is megemlékezik az ő Succinctájában; másik fia *(János Keresztély*, 1770—1814), a híres történetíró, kinek fia *(József*, 1807—1870), jeles erdélyi orvos és a magyar tudományos akadémia tagja volt, s végül ennek fia, *Engel Gábor*, a kolozsvári egyetem szülésztanára s ugyancsak a tudományos akadémia tagja.

Mátra-betegség.[1]

Batthiány Ferencné egyik 1547-ben kelt levelében (Orsz. Levéltár, Nádasdy lev.) felel Nádasdy Tamásnak arra a kérdésére, hogy „ki légyen azon asszonyember, a ki azféle betegségről, az *mattráról*, tudna valamit?" „Az az asszony az *bécsországi* kanczelláriosnak felesége", feleli Batthiányné, de „az gróf a Salme uram anyja, az is sokat járt tudós, és én azt hinném, hogy az is jól tudna hozzá." Kivánja, hogy Nádasdy feleségét az Isten mielőbb gyógyitsa ki „az *mattrából*". Hogy mi volt ez a mátrabetegség, arról a Tájszótár ad felvilágosítást: „*Nádrája van:* időszakonként úgy érzi, hogy a gyomorból valami kőkeménységű tárgy fölmegy egészen a nyeldeklőig s meg akarja fojtani" (Zalamegye). „Akit az asszonyok úgy hívnak, hogy *mátra*, az fölgyün és osztán az öldös, fojtogat" (Pestmegye). Én magam egy somogymegyei (andocsi) asszonytól hallottam, hogy az ő hitük szerint, ha valakinek hirtelen eláll a lélekzete és úgy érzi mintha a torkában szorongatná (ilyenkor gyakran az eszméletét is elveszti a beteg), akkor az illetőnek „felgyütt a méhanyája". Férfiakról, nőkről, gyermekekről egyaránt így mondják. Ilyenkor hirtelen „poha-

[1] *Pilulae Hallenses contra obstructiones* (aloét és extr. rhei-t. tartalmaztak).
[2] *Milzessenz* (Tinct. corticum aurantiorum).
[3] *Schlagbalsam* (talán a Tinct. aromatica).
[4] *Feygelwurtzen* (Rhiz. tormentillae).
[5] *Gelbe Zittwer Wurtzen* (Zedoaria longa s flava).
[1] Megjelent a Szily Kálmán tiszteletére kiadott Emlékkönyvben (1928.).

rat vetnek" a betegre, vagyis parázsló kenyérhéjat tesznek a köldökére és azt pohárral leborítják. (Ez lehetett a köpöly ősrégi alakja is!) Erre a torkából „visszamegy a méhanyája" a gyomrába: „visszahuzza a pohár". Megesik azonban, hogy a méhanya nem engedelmeskedik, hanem a beteg száján keresztül kimegy a szabadba, „legelni megy a porcfüre"; ilyenkor szokott bekövetkezni, hogy a beteg elveszti az eszméletét s ezt csak akkor nyeri vissza, mikor a „méhanya" jóllakott s ismét visszatér a porcfüről. Az én andocsi asszonyom szerint a mátrabetegség nagyon előveszi az embert; a lélekzete hirtelen eláll s azt hiszi, hogy mindjárt meg kell halnia; szólani sem tud, hanem csak úgy „morcog" (nyögdécsel).

Mindent összevéve, most már biztosan megállapíthatjuk, hogy a régiek *mátrabetegsége* nem volt egyéb, mint a mai orvosi nyelven úgynevezett *globus hystericus* (a gyomor felől kiinduló s a száj felé, tehát fölfelé haladó bárzsinggörcs, mely olyan érzéssel jár, mintha a bárzsing valami golyóforma szilárd test — *globus* — csúszna fölfelé s a garatbar megakadna), illetőleg maga a hiszteria (mely férfiaknál éppúgy előfordul, mint nőknél). A *mátra* szónak ezt a jelentését még jobban megértjük, ha figyelembe vesszük, hogy az uterust nemcsak Somogyban, hanem egyebütt is, varangyos békához hasonló, helyét változtató, csúszó-mászó állatnak tekinti a mi népünk, sőt talán Európa minden népe, kezdve a rómaiak korától. (Azok a viaszból való s nőbajos asszonyoknak szánt *ex-voto*-figurák, melyeket nálunk is lehet látni a gyertyások üzleteiben, szintén varacskos békát ábrázolnak.) Az anyaméh alakja, a rajta levő szalagok és függelékek, az egész szervnek mozgékonysága, elég érthetővé teszi ezt a népies képzelmet. Ez a béka, a nép hite szerint, ide-oda mászkál a testben s ez csúszik föl a száj mögé is a hisztériás bajokban, görcsökben. Stiriában is úgy hívják a globus hystericust, hogy „das aufsteigen der mutter" vagy „hebmutter" s az ilyen bajban levőnek — olyanformán, mint Somogyban — mézzel, mentával stb. megrakott dióhéjat tesznek a köldökére,[2] üres pohárral leborítják, imádkoznak egyet rája s ekkor aztán a „méhanya" visszamegy a rendes hajlékába („die Muata kehrt in ihr Haeusl z'ruck"). Itt tehát a „mutter" teljesen megfelel a mi *mátrá*-nknak, mert tudjuk, hogy ez a német szó, csakúgy, mint a lat. *mater*, a görög *métér*, a francia *mère* és az angol *mother* nemcsak anyát jelent, hanem az anyaméhet és annak betegségeit is. Érdekesen bizonyítja ezt Shakespeare Lear királyának egy helye (II. felv., 4. jel.), ahol a gyermekeitől megtagadott öreg fejedelem következőleg sóhajt fel bánatában:

„O, how this *mother* swells up toward my heart!
Hysterica passio. Down, thou climbing sorrow,
Thy element's below!"

amit Vörösmarty következőleg fordított le:

„Ó, mint dagad fel e *görcs* szívemig ...[3]
Le sorvadás, le lázadó bú!
Alant az elemed!"

[2] V. ö. azzal a népies kólika-gyógyítással, amit Baróti Szabó Dávid („Verskoszorú", Kassa, 1786.) ékes hexameterekben hagyott az utókorra:

Mézet és gyömbért kell tenni diónak
Félhéjába: ragaszd ezt a köldökre: talántán
Nem telik óra belé, minden rágalmid elűzi.

[3] A *szívmátra, szívmádra, szívnádra* kifejezés szintén előfordul a régi magyar orvosok nyelvében. Kétféle jelentését tudtam kideríteni: 1. hiszteria („A szűnádra,

Vörösmartynak bizonyára nagy gondot szerzett az angol szöveg *mother*-je, pedig ez teljesen megfelel a mi régi *mátrá*-nknak, mely talán még régibb mint az angoloké s jobban is födte volna az angol szót, mint a „görcs".

A mi tótjainknál is megvolt a *mater* szó, mint az anyaméhnek és betegségeinek jelzője, mert a pestmegyei levéltár egyik 1775-ből való okiratában azt olvasom, hogy ebben az évben néhány turóczmegyei tótot („olejkár"-t) tartóztattak le Pesten s elkobozták tőlük a sok mindenféle medicinát, ami a batyujokban volt. Ez orvosságok közt volt egy, az „Essentia contra *Mater* apud ipsos dicta", mely valami hashajtó-tinktúrának és a francia kömény illó olajának *(oleum carvi)* volt a keveréke s női bajok gyógyítására szolgált. Sőt mikor a mátrá-nak, mint betegség-nevezetnek, értelme a köztudatban homályosodni kezdett, akadt orvosíróink közt egy, — Zsoldos — aki a mátrá-t s vele a hysteriasist „méhanyá"-ra fordította. Ez a zamatos magyarsággal író régi orvosi szerző azt mondja „Asszonyorvos" című, 1802-ben megjelent munkájában (14. old.), hogy „ezt a nyavalyát „méhanya" a philosophia szerént nékem is görtsösködésnek, vagy valamelly más effélének kellett volna neveznem, minthogy az nem mindég a méhtől vagyon; de minthogy bévett nevezet, és a többi azt érti rajta, a mit én magam az ujj nevezetemen értek, azért én-is a többiekhez állok". Munkájának egy másik helyén (445. old.) pedig külön fejezet szól „A méhanyáról. De hysteriasi". Itt egyebek közt azt mondja, hogy a hiszteriás nők görcsei sokszor a méhanyából veszik eredetüket: „azért volt, hogy azelőtt ezt a nyavalyát egyedül méhbeli nyavalyának tartották, és azért *méhanyának* nevezték. Sőt mikor a görtsöt a torokba s nyakokba érzették, akkor-is azt mondották, hogy a méhanyájok mozdult-meg, és az felmenvén a torokig az fojtogattya. A méhanya éppen az az asszonyoknál, a mi a férfiaknál a hypocondria. Tapasztallya ezt a köznép-is, a honnét sok példáit tapasztaltam, hogy a méhanyás asszony meg-gyógyulván, együgyü férje-is hasonló módon bajlódván, be-jött hozzám azzal a panaszszal, hogy az ő méhanyája-is meg-mozdult, és hasonló szerrel-is meggyógyult". Végül (447. old.) részletesen leírja a méhanya-betegség tüneteit s ezek valóban azonosak a hisztéria jelenségeivel; többek közt azt is mondja itten, hogy a méhanyás asszony „gégéje szorul, mintha valami tsomó akadt volna benne" (= globus hystericus).

Ebag.

Ez az érdekes betegségnév nincsen fölemlítve a Nyelvtörténeti Szótárban, ellenben megvan Páriz Pápai szótárában, ahol összetett szóként szerepel: „*Eb'agja:* kis gyermekek nyavalyájok; comedones, mitesser, gewisse krankheit der kleinen kinder". Dankovszky Lexikonjában is „comedones"; az 1825-ben Budán kiadott „Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum"-ban *ebagja:* szintén „comedones, mitesser". Ezeket az adatokat másolták azután a többi szótárírók, többek közt *Ballagi* (Magyar-német szótár, V. kiadás, 147. l.), ki azt mondja, hogy „*ebaga:* mitfresser"; a VI. kiadásban: „*ebaga. eb agja:* mitfresser; ebagos: mit mitfressern be-

hysterica passio és hipokondria alkalmatlanságai ellen a hideg víznek bőv itala legjobb óltalom-orvosság", *Diószegi:* Orvosi füvészkönyv, 116. old. és „szünádrás hysterica", u. o. 146. old.); 2. a nép „lidércznyomás, alpdrücken" értelmében ma is használja (l. *Katona* értekezését: Ungar. Revue X. 870. és Ethnographia III. 63.).

haftet". Hogy azonban a régiek nem a mai ártatlan „mitfresser"-t értették az *ebagja* alatt, az már abból is kitetszik, hogy Páriz Pápai (a fenti idézetben) mint speciális gyermekbetegséget említi; szintúgy szótárának (1767.-i kiadás, 115. l.) latin-magyar részében is: „Comedones: kis gyermekek nyavalyájok. *Eb agja.* Melyben eleven, szőr forma állatotskák bújnak ki testekből a pórusokon." S hogy ez valóban nem a mai „mitfresser", hanem valami súlyos gyermekbetegség volt, azt Páriz Pápai Naplójának (Irodalomtört. Közlem. II. 511.) egyik helye bizonyítja, ahol azt mondja, hogy: „Ez egész nyáron tovább fél esztendőnél vajutt a kis Boricza az *Ebag nyavalyában* majd halálra."

Az *eb agja* különben még egyszer előfordul Páriz Pápai Pax Corporis-ában (1701.-i kiadás, 235. l.), hol az ezen súlyos betegség ellen használandó kúrát is részletesen leírja. Az illető hely így szól: „*Eb-agja.* Vagyon olly nyavalyájok is a gyermekeknek, mellyben eleget szopnak,észnek; de még-is semmi láttattya rajtok nintsen, hanem elszáradnak, erőtlenednek, fogynak naponként. Ezt a magyarok néhol Eb Agjának hiják. E nyavalya pedig esik a bőr alatt termő *Szőr-féreg*-től, melly mint a szőr-szál ollyan vékony, külömben nem is láthatni meg, hanem a feredőben; ha tudniillik a gyermeket a feredés közben mézes kenyérbéllel dörgölik, vagy pedig ruhában kötött szitált hamúval, és a dörgölés után a feredő vizét a hamún által szűrik, a ruhán, akiben vagyon, megtalálod vagy a hamú között, vagy a kenyér bélben. Ez illyen férgek, elszivân a tápláló nedvességet, nem lehet, hogy meg ne ösztövéredgyék a gyermek. E férgek kiváltképen a vállai között, a hátában és a karjaiban teremnek meg." Azután azt mondja, hogy a meleg fürdőben a „szőrférgek" kidugják a fejüket s ezért végezetül pirított kenyérrel kell dörzsölni a gyermekek hátát, vagy pedig gyengén megberetválni, hogy ilyen módon a „férgek" fejét eltávolitsuk". (A *szőrféreg* alatt természetesen a bőrtüszőkben levő faggyúcsapok értendők. Ezeket már igen régen féreg-forma állatoknak tartották az orvosok is.)

A véletlen rávezetett, hogy ezt az egész leírást P. Pápai tulajdonképpen másolta, még pedig *Dudics (Dudith) Andrásnak,* a 16. századbeli híres magyar főpapnak egyik leveléből, melyet boroszlói tartózkodása közben *Raphanus* szilézai orvoshoz intézett.[1] Ez a levél 1580. november 6-án kelt s Dudics gyermekei betegségének leírását tartalmazza. Elmondja, hogy a gyermekek sehogysem akarták bevenni a rendelt gyógyszereket s ezért kénytelen volt a lengyel asszonyok közt nagyon divatozó kúrához folyamodni, mely valóban oly csudálatos, hogy maga sem tudja megmagyarázni. A gyerekeket meleg vízbe tették, melybe egyszersmind egy maroknyi kenyértörmeléket s kevés hamut dobtak; fürösztés után a vizet megszűrték s ekkor a visszamaradó kenyérdarabkákban nagy mennyiségű *szőrt* találtak, melyeket az asszonyok ottan *ebszőr*-nek, vagy a *férgek szőrének* neveznek *(hos illac caninos, aliae vermium pilos vocant et morbi causam ad hos referunt).* Azután ecetes liszttel kenték be a gyermekek vállát és karját; majd pedig lemosták a lisztet s ekkor a bőrön apró mákszemnyi szürkés göböcskék voltak láthatók, melyekről azt mondták a nők, hogy a férgek fejei s ezeket azután késsel levakarták. Dudith különben nem igen hiszi, hogy ezek valóban „férgek" s azokról a feketés pontocskákról azt mondja, hogy *„tota illa res non dissimilis sordibus illis,*

[1] E levél nyomtatásban is megjelent, *Scholtz-nak* „Epistolarum philos., medicinalium... volumen" című gyűjteményében. (Hanoviae, 1610. 32.)

quae poris impactae, in angulis praesertim narium exterioribus digitis exprimi solent".

Ebből a leírásból nyilvánvaló, hogy az ebag-betegség és a szőrféreg a lengyel köznép hitében már a 16. században megvolt és lehetséges, hogy tőlük, vagy valamelyik más északi szláv nemzetségtől került hozzánk e betegség neve és kezelése módja is.

Az *ebag* szó jelentésére meg kell jegyeznem, hogy az *ebag, ebaga, abag, ebagos, agos* kifejezések ma is léteznek és az ország különböző helyein, bár nem nagyon gyakran, az angolkórra és ennek oly felette változatos tünetei megjelölésére használja a nép. A 18. század végéről egy somogymegyei babonás gyógyítás leírása is fennmaradt, melyben *aggott gyermekről* van szó; kétségtelen, hogy ebben az esetben is a rachitis értendő. Az 1794-ből származó leírás szerint Somogyban a sovány, beteges, angolkóros gyermeket *megfőzték;* mi úgy értendő, hogy a gyermeket meztelenül jó nagy cserépedénybe állították s jó messzire a tűz mellé helyezték. A vén asszony egyik kezével a gyermeket tartja, a másikával fakanalat forgat a gyermek körül. A gyermek anyja ezalatt megkerüli a házat, majd benéz a konyha ajtaján s kérdi a gyermeket főző asszonytól: „mit főz kend?" „*aggottat*", feleli a főző; az anya visszafeleli: „ifju váljon belőle". Ez így megy háromszor s azzal vége a főzésnek.

Lássunk most néhány példát arra, hogy valóban elsősorban az angolbetegséget értették és értik az *ebag* alatt. „Az erős savanyuk a tsontot is meg-lágyítják. Mellynek-is példáját az élő testben, kivált a rachitissel vagy *Eb-agával* bajlódó gyermekekben elégszer fájlalva látjuk." (*Mátyus:* Dietetika, I. 121.) „*Ebaga:* rachitis; jobb: csontsenyv." (*Bugát-Schedel:* Orvosi szókönyv, 1833. 20.) *Ebag:* soványító, sorvasztó gyermekbetegség (Tiszadob: Tájszótár I. 449.). *Ebagos* (Marosvásárhely), *abagos* (Háromszék): szőrösen született vagy nagy és szőrös fülű gyermek, ú. n. „elvátott gyermek"; [u. o. Megjegyzem, hogy a nép a síró-rívó, angolkóros gyermeket nevezi *váltott gyermeknek]. Agos gyermek:* szőrösen született (talán idő előtt? ezeknek van aggformájú, ráncos, vénes arcuk!) csecsemő. (Székelyföld; u. o.) *Eb-ag:* soványító száraz-betegség. (Tiszadob; Nyelvőr XIX., XX.) *Ebaga* vagyis *angoly nyavalya.* (*Frank-Horváth:* Az orvos mint házibarát, 1830. 372.) *Ebag:* rachitis, hátgörbedés, hátpúposság (*Hahnemann:* Organon, ford. Bugát; 1830. 117.). Tetétlen körül egyesek elvétve használják a szót, hátpúposság, görbeség, angolkór értelmében; a lakosság legnagyobb része azonban nem ismeri [*Liszt Nándor* dr.-nak hozzám intézett levele]. *Agos, ebagos:* szőrös, mintegy idő előtt elaggott formájú csenevész gyermek. (*Czuczor-Fogarasi* szótára, I. 41.)

Egyedül áll *Győry Vilmos* följegyzése orosházai lelkész korából (Békésvárm. rég. és miv. tört. társ. évkönyve: I. 48.), ki azt mondja, hogy *ebag* alatt valami lázzal, bőrhámlással s kisebb-nagyobb kiütésekkel járó gyermekbetegséget értenek az odavalók. Özv. Győry Vilmosné úrnő ma is jól emlékszik ezekre az „ebagos" csenevész gyermekekre, kiknek szemeiből valami szőröket szedtek ki (pincettával) az odavaló javasasszonyok. *Berkes Sándor* dr.-nak hozzám intézett szíves levelében azonban azt olvasom, hogy sem ő, sem más békésmegyei (köztük orosházai) kartársak sohasem hallották ezt a szót, miből nyilvánvaló, hogy az ottani nép ma már csak nagyon gyéren használhatja az érdekes multú *ebag* kifejezést.

Csoma.

Pais Dezső egyik nagyérdekű tanulmányában olvasom ezt a régi magyar személynevet, melyhez a szerző azt a megjegyzést fűzi, hogy „a *csoma* vagy *csuma* a Magyar Tájszótár adatai szerint valami betegséget jelenthetett". A csoma vagy csuma valóban egyike a mi régi betegségneveinknek, mert a szamosújvári városi levéltár jegyzőkönyveiben többek közt az áll, hogy az 1742-iki pestis alkalmával a város megbízta Gajzágó Kristóf papot, hogy a *csumás embereket* gyóntassa meg *(Szongott:* Szamosújvár monogr. II, 301.). Talán nem csalódom, ha a *csomá*-t a *csomó*val hozom kapcsolatba és a szó eredeti jelentését kelésre, tályogra, golyvás daganatra magyarázom. Ugyanis a pestisnek leggyakoribb és legszembeötlőbb tünete éppen az volt, hogy a nyakon, a hónaljban és az ágyékban a gyulladásos nyirokmirigyekből hatalmas csomók, kelések képződtek, úgyhogy a régi (latinul író) orvosi szerzők sokszor a pestist magát is csak egyszerűen *bubo*-nak vagy *carbunculus*-nak (a németek *karfunkel*-nek) nevezték. A *csomó* vagy *csomózás* pedig mindenféle kelést, butykót, golyvát is jelentett a régi nyelvben: „*Tsomózás* a testben: tuber, ein höcker oder beule am leib" (Páriz Pápai, szótárában, 1767). „Golyvárul, mely *csomózás*-nak, vagyis inkább *szaká*-nak neveztetik" *(Szentmihályi:* Házi orvosságok, 1791); itten a duzzadt skrofulás nyaki mirigyeket jelenti. Ennélfogva a régi személyneveink közt gyakran előforduló s ma is élő *Chomos* (csomós) név régen körülbelül synonym értelmű lehetett a *Gylwas*- (gilvás-, gelyvás-)sal (Oklevél Szótár *golyvás* c. alatt).

Engem különben nem is annyira a *csomá*-nak kezdeti, („kelés, tályog, golyva") és későbbi („pestis") jelentése érdekel, mint inkább a Tájszótárban olvasható az a szólásforma, hogy *Vigyen el a csoma!*, továbbá, hogy valami ijesztőt: *Olyan, mint egy csuma* is jelent. A *vigyen el a csoma!* kifejezést magam is hallottam egy szentmártonkátai (Pest m.) embertől, ki magyarázatul azt mondta nekem, hogy „Olyanformát jelent, mint mikor az ember azt mondja, hogy vigyen el az ördög." Mindez arra a közeleső föltevésre vezet, hogy a *Csoma* talán személyesített alakja, mithoszi betegség-démonja lett a pestisnek, mint ahogy ártó szellemmé lett a magyarság néphitében a Fene-Asszony, a Guta, a Csúz, az Iz stb. Ezt a föltevésemet még jobban megerősíti az, hogy Oefele szerint már a régi keleti népeknek megvolt az ő külön pestis-démonjuk, s a későbbi időkben még gyakrabban nyomára akadunk ennek a démonnak, kinek befolyását azután tudvalevőleg a pestisbetegek védőszentje, Szent Rókus, ellensúlyozta. Az oláh köznép ma is ijesztő formájú, rettenetes asszonyszemélynek tartja ezt a démont, ki az emberek szívével táplálkozik és járvány idején sorra járja a legkisebb falvakat is, seregestől pusztítva a sok bűnös embert. Az oláhok *maica călătorarea*-nak, „utazó anyá"-nak, nevezik ezt az ártalmas betegségszellemet. Nem lehetetlen, hogy némely vidéken a magyar köznép is lovon száguldó szörnyetegnek képzeli ezt a pestis-démont, mert ugyancsak a már említett szentmártonkátai embertől hallottam azt a kifejezést is, hogy: *Olyan vagy, mint a Csoma lova!* Mindenesetre kivánatos volna, ha nyelvészeink és folkloristáink a kérdésnek ezt a mythikus jellegű részét is figyelmükre méltatnák.[1]

[1] Megjegyzem még, hogy a Nyelvőr XVI. 18. szerint *csuma* a bolgároknál, szerbeknél, ruthéneknél, oroszoknál, lengyeleknél és törököknél is „fekélyes daganatot, *pestist*" jelent.

Talán nem fölösleges, ha végül azt is megemlítem, hogy a *Pais Dezső* tanulmányában felsorolt idevágó néhány személynéven *(Vak, Csipa, Sükete, Finta, Fintor, Csorba, Balog)* kívül még hosszú volt a sora azoknak a tulajdonneveknek, melyek valami szervi fogyatékosság vagy rendellenesség révén lettek személynevekül ráruházva a régi magyarokra. Elég, ha csupán az Oklevél Szótár adatainak felületes átböngészése után említem fel itt a következőket: *Chomos* (csomós),[2] *Kaponyás* (nagyfejű, vízfejű; 1367-ből), *Segges* (1402-ből), *Thökös* (1531-ből), *Bena* (béna? 1095, 1240), *Chunka* (csonka; mancus, mutilus; 1320-ból), *Felkez* (félkéz, 1493), *Felzemew* (félszemű, 1413), *Santha* (1367), *Agyatlan* (stupidus, 1389), *Filetlen* (1364), *Nyakatlan* (1447), *Nyeluethlen* (1398), *Orrothlan* (1376), *Cheches* (csécses? a MTsz. szerint a m. „himlőhelyes"; 1480-ból), *Chwportos* (csoportos; szótáraink „complicatus"-ra magyarázzák, ennek azonban nincs értelme; nézetem szerint a *csoport* ebben az esetben valami daganatot jelentett, mert Cseh Márton „Lovak orvosságos megpróbált új könyvecskéje" c. könyvében *csoportos lábú ló* a. m. „pókos lábú"), *Gwrhes, Gewrhes* (görhes, sovány, beteges, 1430), *Pwp* (púp, gibbus, 1506), *Pupus* (púpos, 1408), *Sebes, Cympa, Chympa* (cimpa, naso torto, 1288), *Gunc* (?), *Gewnye* (gönye, görbehátú, púpos, nyomorék; 1240 és 1468), *Gurbe, Gewrbe* (görbe, gibbosus, 1398), *Kanczal, Kayla* (kajla, görbe, 1480), *Kopoz* (kopasz, 1312), *Korch* (korcs? 1439), *Nywlayakw* (nyúlajkú, cum labio leporino, 1436), *Rupa* (himlőhelyes? 1135), *Zakadth* (szakadt, 1418-ból; az Oklevél Szótár szerint „paralyticus, gliederlahm", kérdőjellel; azt hiszem, inkább „bele-szakadt, sérves, herniosus").

A pestisjárványok megszüntével a *Csomából* vagy *Csumából* kolerадémon lett s az erdélyi köznép a kolera közeledtével a falu végén frissen szőtt ingbe öltöztetett madárijesztőt állított fel, a következő (kissé inhumánus) nótát énekelgetve:

Hej csuma, csuma, csuma . . . ma!
Menj el innen kolera!
Menj a szomszéd faluba,
Kész itt az ing számodra.[3]

Kőrisbogár és veszettség.

A kőrisbogárnak, mint afrodiziakus szernek, ősrégi a híre. Már az orgyilkosokról és méregkeverőkről szóló *Lex Cornelia*-ban olvashatjuk, hogy a régi rómaiak pénzbírsággal, sőt esetleg számkivetéssel és vagyonelkobzással büntették azokat a gyógyszerkereskedőket *(pigmentarii)*, kik salamandrát vagy kőrisbogarakat *(cantharis*-okat) adtak el afrodiziakumnak *(lustramenti causa)*.[1] De legalább is ugyanilyen régi eredetűnek látszik az a néphit, hogy a kőrisbogár kiváló ellenszere a veszettségnek. Különösen a régi arab orvosi írók emlegetik ezt gyakran.

[2] Púpost is jelentett. Pethő Gergely említi krónikájában, hogy Kálmán király „pelyp nyelvű (hebegő) és *csomós hátú* vala".

[3] V. ö. *Berecz Károly:* Hölgyfutár, 1855, 610. (Bálint Nagy István dr. adata.)

[1] Meg kell jegyeznem, hogy még ma sincs egészen tisztázva, hogy a görög és római írók *cantharisa* csakugyan a mi kőrisbogarunkat jelentette-e? Vannak, kik inkább *Meloë cichoreus* L.-nek tartják. Bizonyos azonban, hogy kantharidintartalmú rovar volt.

A magyar nép hitébe is — ki tudná megmondani, milyen utakon? — már igen régen beszívárgott a kőrisbogár veszettségellenes hatásában való bizakodás,[2] sőt a görög szóegyezéshez (*lytta* vagy *lyssa:* dühösség, veszettség) hasonlóan, népünk még ma is *dühőbogárnak, dühös bogárnak* vagy *dühbogárnak* nevezi a kőrisbogarat némely vidéken (például Erdélyben). Egy [állítólag!] 1564-ből való kézirat[3] azt ajánlja az impotentia coëundi ellen, hogy „aki nem bicsakolhat, tegyen kilenc *dühös bogarat* faolajba" és ezzel kenje a „nagyobb lába-ujját, vagy pedig meleg borral a *dákossát*".[4] A legrégibb előttem ismert adat, mely a veszettség ellen ajánlja a kőrisbogarat, 1570-ből való. Ekkor írja özv. Batthyány Ferencné egyik ismerősének a következőket: „Im küldöttem *fagyal bogarakat.* Az kiket megmart *[a veszett kutya]*, mindeniknek hármat-hármat adjon Kegyelmed meginni benne.[5] Kétségtelen, hogy itt a kőrisbogárról van szó, mert ez élősködik a fagyal bokron. Erre a *fagyalbogár* szóra különben újabb adatot is idézhetek a 18. század első felében írt kéziratból,[6] melyben az áll, hogy „De impotentia: *Spanusi Smukin,* mellyet a magyarok *fagyalfa bogár*-nak neveznek, azt egy verdung fa olajba be döglleszteni, és azon olajjal akar mellik hüvek (!) lába ujját kennye az Impotens." Ez a különös *Spanusi Smukin,* melyet az Orvosságok Könyvének írója hibásan másolhatott le valami német kéziratból vagy könyvből, nem egyéb, mint a régi német *spanische Mucken,* vagyis a kőrisbogár. Itt azonban még nincs vége az értelmetlen másolási botlás történetének, mert a 18. századnak egyik csekély intelligenciájú, de igen élelmes kuruzslója, nedeliczi Váli Mihály, az ő „Házi orvos szótárocska" c. munkájának 1797. évi kiadásában (17. old.) azt ajánlja impotens honfitársainak, hogy „a melly férjfiu a *stanczamanná*-ra[7] szorult, ne vesztegesse pénzét annak megszerzésére, hanem a körös-fán termő bogarakból, mellyeket *Spanissi Mukkok*-nak neveznek, szedjen tizenötöt, vesse elevenen egy verdung faolajba. Hadd álljon benne kilentz napig, azután kenegesse véle jobb lábának öreg ujját, meggyógyul". Erről a nedeliczi Váli Mihályról különben már Weszprémi megállapította, hogy az ő szótárocskája nem egyéb, mint *Méliusz* Herbáriumának szolgai másolata; utána néztem tehát, hogy *Spanissi Mukkok* vagy a *Spanusi Smukin* előfordul-e Méliusz nevezetes munkájában? Itt azonban nyoma sincsen a kőrisbogárnak s így ezt a részletet valami más könyvből vagy kéziratból másolhatta Váli Mihály.

De térjünk vissza tárgyunkra.

Hogy a régi magyarok valóban sokat tartottak a kőrisbogár veszettségellenes hatásáról, annak további nyoma *Spilenberger* Dávidnak, a híres 17. századbeli lőcsei orvosnak, egyik értekezésében[8] ötlik fel. Itt

[2] V. ö. Ethnografia XIII. 218. (Göcsej), XVI. 354. (Göcsej), XVIII. 299. (Oláhlapád, Alsó-Fehérmegyében). Utóbbi helyen vizeletben vagy ecetben adják be a rovarok porát.

[3] Gyógyászat, 1880. 108.

[4] *Dákos* a régi magyarban rövid kard vagy egyéb szúrószerszám jelentésével bírt. Az idéztem szöveg persze nagyon is átvitt értelemben használja.

[5] Századok. 1907. 338.

[6] „Orvosságok Könyve", 24. oldal. (A Természettudományi Társulat könyvtárában.)

[7] A *stanczamanná*-n a Stincus marinus (Stincus officinalis L.) nevű egyiptomi és arábiai gyik értendő, mely még nemrégiben is nagyhírű és drága afrodiziákum volt. *Stancza maréna* (német: Stenzmarin) és *stinkmarina* (német: Stinkmarin) alakban ma is emlegeti népünk.

[8] Lásd: Miscellanea curiosa med.-phys. Academiae Naturae Curiosorum, első évf. (1670), 296. *(Cantharides innoxie sumtae.)*

az van mondva, hogy a Tiszántúl némely részében veszettséghez hasonló veszedelmes új betegség jelentkezett s ezt a nép úgy kezelte, hogy egyszerre tíz darab kőrisbogarat vett be, mire erős izzadás és vizelés következett. A németeknek és más nemzetbelieknek azonban nem ajánlja ezt a kúrát, mert csak a tiszántúli magyarok kemény szervezete bírja meg. A magyarok különben azt tartják, hogy a kőrisbogarat *egészében* ártalom nélkül lehet bevenni, mert a lábaiban olyan antidotum van, mely a rovar egyéb részeiben levő méregnek erejét veszi.

A 18. század első felében *Kramer János György* temesvári főorvos, Linnének kedvenc tanítványa, ki botanikai tudásáról messze földön híres volt s kinek neve máig fennmaradt, a *Krameria triandrá*-ban: említi,[9] hogy egy kecskeméti „tudósasszony" kőrisbogarakból készült főzetet itat a veszetteb-marta betegekkel. Ilyenkor a betegek vagy erős álomba merülnek, vagy syncopészerű állapotba jutnak s vizeletükben apró férgecskék (alvadt fehérje? vércsíkok?) jelennek meg, de aztán csakhamar jobban lesznek. Valamivel későbbről való *Polgári Mihály* orvosi értekezése (Dissertatio med. de rabie canina et hydrophobia, 1768.), mely szintén említi, hogy a kőrisbogárnak veszettségelleni hatása régen ismert dolog a magyarok közt, s végezetül említhetem még középajtai *Kósa Mózes* vizaknai orvos értekezését,[10] mely egész sorát említi a hazánkban járatos különféle kőrisbogártartalmú veszettségelleni specialitásoknak. Ilyen volt a Halmay-féle szer (1819), a Darkó-féle titkos szer (1817), mely Meloë majalis-t is tartalmazott, a Tolnay veszprémmegyei seborvos specialitása, mellyel „harminc éven túlhaladva, orvosolta szerencsésen a dühös eb által marott egyéneket" stb.[11]

E rövid ismertetésből is kétségkívül kiderül annyi, hogy a régi Magyarországon évszázadok hosszú során át orvosok és laikusok egyaránt a veszettség hatásos ellenszerének tekintették a kőrisbogarat. Ez volt a szegény magyar népnek jóformán egyetlen árkánuma a veszett kutyák ellen, melyek szerteszéjjel csatangoltak régi városaink- és falvainkban.[12]

Legtöbbször persze a gyógyszertárban szerezték meg a veszedelmes rovart, melynek szabad árusítását a hatóságok később minden erővel akadályozni igyekeztek. A gyógyszerészek nem mindig vették figyelembe a tiltó rendeleteket s ebből olykor nagy baj és háborúság kerekedett. Így például 1761-ben Lőcse város főorvosa: dr. Institorisz Mátyás, bepanaszolta a városi tanácsnak az ottani gyógyszerészt, hogy kőrisbogártartalmú gyógyszert szolgáltatott ki egyik kliensének. A gyógyszerésznek.

[9] V. ö. Commercium litterarium. 1735. 83.

[10] A mérges marások, azok bajelőző gyógymódjával stb. Nagyszeben, 1848.

[11] Ezen szerek némelyikében nagymennyiségű *kalomel* is volt. Nem volna érdektelen állatkisérletekben tanulmányozni, hogy higanyvegyületeknek nagy dózisokban való egyidejű adása nincs-e valamelyes hatással a veszettség kifejlődésére és lefolyására? Hogy ilyenféle kisérletek történtek-e már, arra nézve nem néztem át az irodalmat; azt azonban olvastam valahol, hogy a kiváló *Werlhoff* (1699—1767) a marás után minden este (hat héten át) kalomeltartalmú pilulákban adta a kőrisbogarat, állítólag igen jó eredménnyel.

[12] Kolozsvár közgyűlése 1557-ben elrendelte, hogy a *fáraók* (vagyis a cigány pecérek) minden héten verjék agyon a kézre kerülő kutyákat. (*Jakab E.*: Kolozsvár története, II. 114.) Sőt a budai jogkönyv (398. szakasz) már háromszáz évvel előbb külön rendelkezik a veszett kutyák dolgában és többek közt azt az igen okos, ma is megszívlelhető elvet mondja ki, hogy a veszett kutya miatt a *gazdája* felelősséggel tartozik, még akkor is, ha az illető egyén, kit megtámadott, agyonverte az állatot.

Lang Simon Istvánnak, alábbi védekező irata[13] megérdemli, hogy szó-szerint is közöljük itten, mert a per tárgyától eltekintve, élénk világot vet arra a gyűlölködő viszonyra is, mely abban az időben orvos, sebész és gyógyszerész közt volt egyik-másik városunkban.

A lőcsei gyógyszerész beadványa következőleg mondja el az áldatlan kőrisbogár-esetet:

„Hoch Edler und Wohlweiszer Stadt-Magistrat, sonders Hochgeehrtests Herrn, und Werthgeschaetzte Gönner!

Einen Wohl Edlen und Wohlweiszen Stadt-Magistrat musz auf die wieder mich von Tit: Herrn Doctor Institoris eingereüchte Schrifft in aller Unterthaenigkeit vorstellig machen, wie dasz ich dem Manne aus Donnerstmarckt als meinen Ancklaeger von denen *Spanischen Fliegen,* nicht beynahe eine Untze wie gemeldter Herr Doctor schreibet, gegeben sondern ich kan viel mehr mit guten und reinen Gewiszen bezeügen, wie ich es den auch nicht anders bey demselben als auf solche Art ausgesprochen, dasz die Composition in folgenden Ingredientien bestanden, nemlich 4 loth Krebs-Augen, und ½ Untze *Spanische Fliegen,* zusammen gemischten, und zwar nicht zu dem Ende, als solte es dieszer Mann vor sich gebrauchen, sondern eintzig und allein vor das Vieh, welches dazumahl wütend geweszen. Es hat aber derselbe ein solches Recept nicht von mir, sondern von einen alten gewissen Mann abgelehrnt, welcher von Zeiten nicht nur bey dem Seel: Herrn Demian sondern auch laut seinen eigenen Bestaendnüsse in Caschau, Kirchdorff, ja auch allhier in Leütschau in andern Apotheken dergleüchen Species genommen hat. Und als eben derselbe alte Mann ohngefehr vor 2 oder 3 Jahren nach Donnerstmarckt zu das Vieh geruffen worden, so nahm er bey seiner Hierdurchreysze diesze nemlüche Medicin von Krebs-Augen, und Spanische Fliegen aus meiner Offizin. Indem er nun an gemeldten Orthe das Vieh damit curirte, so ist zu glauben, es müsse ihm mein Anklaeger eine Dosis entwendet haben. Den er kam alsobald zu mir und zeigte solches; fragte auch, ob nicht ein gewisser alter Mann, aus N. dergleüchen Species bey mir genommen haette und was es eigentlich waere. Ich war so aufrichtig gegen ihm, und sagte worauss es bestaende. Hierauf bath er mich ich solte ihm davon vor etlüche Groschen abfolgen lassen, indem er es vor sein Vieh brauche, Und weil er dasselbe damit curirte, so holete er solches noch zu verschiedenen mahlen. Vor Weynachten hat er es abermahl genommen, und sagte dabey, das der alte Mann, wen er zu das infizirte Vieh gegangen waere, *etwas von diesem Pulwer, als ein Praeservativ eigenommen.* Mein Stieff Sohn aber wiederrieth ihm solches zu versuchen, auf das Höchste, und sagte ihm zugleüch ausdrücklich, er solte dieses unterwegen lassen, den es werde nicht vor Menschen, sondern vors Vieh gebraucht. Nun ist es Gott am besten beckandt, ob er würcklich davon eigenommen habe oder nicht; Ich aber bin bereit, auf verlangen Eines Wohl Edlen und Wohlweissen Magistrats einen körperlichen Eyd mit gutem Gewissen abzulegen, dass ich es nicht vor ihm zum Einnehmen, sondern vor das Vieh gegeben habe. Anbey, wie oft begiebt es sich nicht, dass einige Herren aus der Stadt würcklich Gifft als *Arsenicum* vor die Maeuse hohlen lassen, als es geschehen von seel: Hn. Oriszko, tit: Herrn Husz, Herrn Hekel, und Herrn Castori, wen es sich nun ohngefehr zutrüge, dass jemand von den Hausgenossen solcher einnehmen möchte, so kan ja der Verkauffer nicht davor, sondern der ist selber Schuld daran, der es gebraucht... Hiernaechst habe auch hinlaengliche Ursache mich bey einen Wohl Edl: und Wohlweissen Magistrat, auf das nachdrücklichste zu beklagen, dass als ich auf Befehl Tit: Herrn Stadt-Richters zu dem He. Doctor Institoris gehen muste, ich alldorten dergestalt empfangen worden, dass wenn ich noch daran gedencke, mir Hand und Füsse zittern. Den Herr Doctor fieng mich an gleüch bey meiner Eintritt wegen einiger Curen, in Specie wegen *der Augen-Cur, die ich doch naechst göttl. Hülffe mit grossen Kosten gelernet,* zu reprimandiren, als ob ich viele Fehler begangen haette, da ich doch von keinem weiss, vielmehr werden mir auf erforderlichem Falle, alle diejenigen, wo ich zu thun hatte, ein glaubwürdiges Zeügnüss geben, *dasz ihnen gott durch mich, als den geringsten Werckzeüg, geholffen habe.* In waehrenden disputiren kam Herr Roth Chirurgus auch dazu, und machte sich auch ungebührlich über mich, da ich ihm aber bate, er solte mich mit Ruhe lassen, indeme hier nicht der Orth dazu waere, so hub er seine Hand, mit zusammen gesetzter Faust, gegen mich auf und sagte im Beyseyn Herrn Doctors: „*Ihr seyd*

[13] Lőcse város levéltárában. XII. 188/13.

ein grober Knopff". Hierauff erwiederte ich in aller Gelassenheit, ich waere nicht kommen allhier einen Lermen und Geschrey zu machen, sondern mit He. Doctor zu sprechen. Und wie ich von der Stiege hinab gieng, so stund eben dieszer Mann, nebst seinem Weibe unten im Hausze, welche letztere als ich im Gehen war, entsetzlich zu schreyen anfing, und mich nicht heraus lassen wolte; sie stiesz mich an die Brust, und sagte, ich solte reden; ich antwortete aber, was ich zu reden gehabt habe, das haette ich schon gesagt. Sie aber und der Mann schryen immer fort; als ich endlich sahe, dass ich mich retiriren muste, so kam noch zum Oberflusz dieszer Mann, mit aufgehobener Faust auf mich zu, und sagte: „wenn ich einenn Pistoll haette, so wolte dich wie einen Hund über den Hauffen schisszen". Ich aber litte diese Schmaeh-Worte mit Geduldt und dieszes Geschrey waehrete über eine ½ Stunde unten im Hausze, allwo solches (ohne) ein Wort zu sprechen, He. Doctor, dessen Frau, Töchter, und Roth Chirurgus mit angesehen und gehöret, und sich noch vielleicht darüber gefreüet haben. Als ich zum Hausze heraus gieng, so ist mir das Weib noch bisz auf die Gaszen nachgelauffen, und mir nachgeschryen: „Geh wo dich alle Teüffel hohlen sollen", und viel andere Sachen mehr, die ich nicht verstanden, den mein gantzer Körper zitterte vor Alteration an mir, dasz ich kaum nach Hausze kommen bin; und dancke meinen Gott, dasz *mich bey dergleüchen Umbstaenden nicht ein Schlagflusz gerühret.* Es ist aber bey obangeführten Beschimpfungen nicht geblieben sondern offtgemeldter Mann, nebst seinem Weibe, hat auch meinen ehrlüchen Nahmen in der gantzen Stadt mit den allerempfindlichsten Ausdrücken prostituiret, und mich dadurch in der allerübelsten Ruf bringen wollen..."

Azután a lőcsei patikárus újra hangoztatja a saját ártatlanságát és nagyon kéri a tanácsot, hogy azon ember ellen és Roth sebész ellenében is, az őt ért szitkok miatt, elégtételt szerezzenek neki. Egyszersmind kéri, hogy „az ő nagy fáradsággal szerzett (szemészi) *művészetének* gyakorlásában meghagyják, ha valaki bizalommal fordul hozzá".

Hogy a nagy háborúságnak mi lett a vége, arról — sajnos — nem találtam további adatokat a lőcsei levéltárban. Úgy hiszem, hogy egy bőséges karácsonyi vagy újévi ajándék ismét békét teremtett a szorongatott „grober Knopff" és a város közegészségügyének másik két faktora között!

Balassa az újépületben.

Balassáról, a mi első nagy sebészünkről, ismeretes, hogy Tolnamegye, bár ő odavaló volt és másrészt már 1839-ben abban a „példátlan kitüntetésben" részesült, hogy magyar volta és luteránus vallása ellenére 16 versenytársa közül ő nyerte el a Wittmann tanár vezetése alatt álló bécsi sebészeti klinikán az ösztöndíjas műtőnövendék-stipendiumot és hogy már két év mulva, 1841-ben a bécsi Allgemeines Krankenhaus egyik sebészi osztályát (helyettesként) vezette, ugyanebben az évben nem tartotta érdemesnek arra, hogy a nagytehetségű fiatal orvost a megye tiszti főorvosává megtegye. Még az sem sikerült neki, hogy később, mikor a bécsi egyetem Dumreicherrel szemben mellőzte, a bécs—győri vonalon egy szerény vasúti orvosi állást nyerhessen. Mindez azonban nem volt nagy csapás, mert két év mulva már a pesti egyetem nyilvános rendes tanára lett s a bécsiek, kik őt pályája kezdetén (hatalmas pártfogói ellenére) mellőzték, később két ízben is visszakívánták (egyszer a Josephinumhoz, később az ottani egyetemhez). Balassa azonban mindvégig hű maradt hozzánk (milyen viszonyok közt! tizennégy ágy a „klinikán", ambulánsoknak, betegfelvételnek semmi helyiség, s még a műtéteket is más tanszékekkel közös tanteremben kellett végeznie!) — s úgyis mint

magyar, úgyis mint tanár, nagy emléket és tanúságot hagyott reánk. 1849 őszén a *grand massacre* napjaiban, az a baj érte a mi kiváló tanárunkat, hogy egy szép napon (szept. 28.) elfogták s az újépületbe csukták, mert a szabadságharc alatt mint orvos szolgálta hazáját és hozzá még egy 1848 októberében kelt levelét is megtalálták, melyben arra kéri Kossuthot, hogy két osztrák tisztet a honvédseregbe átvegyen. Ezért pár nap mulva (1849 okt. 3.) három havi foglárfogságra itélték (de már november 23-án szabadon bocsátották. V. ö. K. K. Militär-Kriegsgericht in Pest. 1849. Fasc. 1. Nr. 60.). Azonkívül elrendelték, hogy az orvosi kar tagjai közül (egyelőre) neki, Bugátnak és Arányinak a tanári fizetésből csak egyharmadot juttassanak. Nemrégiben megkértem Friedreich Endrét, ki a szomorú idők történetével behatóbban foglalkozik, hogy ha kutatásai közben (a bécsi levéltárakban) olyan iratokat találna, melyek Balassa fogságára s az ellene való vizsgálatra vonatkoznak, másoltassa le azokat; sajnos, nem akadtak ilyenek, mert sok bennünket érdeklő okmányt már régebben kiselejteztetett (vagy eltüntetett) a bécsi hatalom. Egy érdekes körülmény azonban mégis történelmi érdekűvé teszi Balassa pesti letartóztatását: az t. i., hogy ugyanakkor vele együtt Batthyány Lajos gróf is az újépület foglya volt. Magyarország első miniszterelnökét, a leghiggadtabb s legloyálisabb magyarok egyikét, akasztófára itélték s még azt sem engedték meg neki, hogy élete utolsó napján elbúcsúzzék a feleségétől. Ezt csak levélben tehette meg, melynek néhány jellemző sorát (*Friedreich* közlése szerint) ide iktatom:

87. Balassa János 1854-ben. (Kriehuber rajza.)

„Theures Weib! Umsonst haben wir auf den letzten Funken von Menschlichkeit gehofft, als wir uns noch einmal zu sehen wahnten, auch das hat man Dir verweigert. Die Kinder segne und küsse in meinem Namen; sie sollen, sie brauchen sich ihres Vaters nicht zu schämen, früher oder später, wird die Schmach meines Todes auf jene zurückfallen. die mich ungerecht und undankbar gemordet haben. In dieser feyerlichen Stunde, betheuere ich es, dass nie ein Gedanke an Verrath an König und Monarchie meine Seele beschlich und dass ich dem Vaterlande nicht minder treu; wer wird es jetzt glauben! Und dafür sterbe ich; das Gesetz, des Königs Eid, war meine Richtschnur und weder rechts, noch links, liess ich mich missbrauchen, *viam meam persecutus sum,* darum tödten sie mich. Verlasse dies Land den Kindern zu lieb;

ihre Zukunft wäre im Keime verpestet. Deine Habe wird ihnen genügen; besser ein bescheidenes Loos, als Almosen aus den Händen derer, die sie zu Waisen gemacht."

Batthyány, hogy a leggyalázatosabb halált elkerülje, közvetlenül a kivégzés előtt a felesége által becsempészett kis tőrrel, több helyen (nemcsak nyakán, hanem karján és halántékán is) megszúrta magát. Az eset nagy zürzavart okozott az újépületben. Hirtelen nem találtak katonaorvost. Pollak hadnagy kétségbeesve rohant le a Batthyány siralomháza alatt levő cellában raboskodó Balassáért. „Um Gotteswillen, Herr von Balassa, stehen sie auf, der Batthyány hat sich erdolcht!" Balassa megállapítván, hogy nyakán a jobboldali ütőeret sebezte meg s igen sok vért vesztett, felháborodással jelentette ki, hogy ilyen állapotban a kivégzés lehetetlen. Ő kötözte be a sebet, azután az 5. tüzérezred orvosa vette át a gondozást, majd dr. Bée Antal orvoskari főnök és dr. Grass, a fogház orvosa is megvizsgálták. Erősítő szereket adtak be neki, bort itattak vele, hogy életerejét fentartsák, kezeit lekötözték, hogy sebét fel ne szakíthassa. A pribékek nem tudták, hogy mit kezdjenek Batthyányval. Hamarjában tizennégytagú bizottságot hívtak össze, hogy a további teendőket megbeszéljék. A bizottság két orvostagja, dr. Bée és dr. Grass úgy nyilatkoztak, hogy a kivégzéssel okvetlenül várni kell addig, míg a vérerek sebe beheged és az elitélt kissé megerősödik, mert különben attól lehet félni, hogy újból megindul a vérzés és az elitéltet a vesztőhelyre vezető úton hirtelen halál éri. Végre is abban állapodtak meg, hogy Batthyányt este hat órakor golyó által végzik ki. Így is történt; a nagy vérvesztéstől elgyöngült, viaszfehér arcú embernek minden erejét össze kellett szednie, hogy a néhány száz lépésnyi utat, a pap karjára támaszkodva, megtehesse. Azon a helyen lőtték agyon, ahol az akasztófának kellett volna állnia. Az egész kivégzés hivatalos sívársággal ment véghez. Egyetlen megható momentuma az volt, hogy a gróf hűséges inasa, Német János, ki az utolsó percig hitte, hogy ura kegyelmet fog kapni, egy farakásra felkapaszkodva várakozott a kegyelmi szóra s mikor Batthyányt összeroskadni látta, ájultan bukott le onnan.

Balassa, mint említettem, a tragikus eset után nem sokáig volt az újépület lakója. Több száz tekintélyes pesti polgár és az egyetemi ifjúság is (kiknek vezére és szónoka a fiatal Korányi Frigyes volt) közbenjárt érdekében a hirhedt rendőrfőnöknél, Prottmannál, s hosszabb ideig tartó „igazoló eljárás" után (v. ö. az Arányiról szóló cikkben mondottakkal) az 1851. év elején véglegesen visszaengedték tanszékére.

Bethlen Gábor halála.

Bethlen Gábornak, Erdélyország kiváló fejedelmének utolsó betegségéről és haláláról következőleg emlékezik meg Kemény János (1607—1662) az ő autobiográfiájában: „Amint életében martialis *[hadakozó]* ember vólt *(t. i. Bethlen G.)*, úgy testamentomában is azt rendelte vólt, hogy őtet *veres szinben* gyászolnók, temetését azzal ékesitenék. Koporsóját maga életében meghozatá és contemplálta jó ideig, várván nagy erős férfiúi bátorsággal s keresztyéni kegyes reménséggel utolsó óráját: kinek idvessége felől senki nem is lehet kétséges, mind életbéli sok jó cselekedetire nézve, mellyekkel igaz hitit gyümölcsössé tette; mind buzgó imádságira,

isteni szolgálatjára, vallásában álhatatos vóltára, az Isten dicsőségéhez és anya szent egyházához, és óltalmazásához való indulatára nézve, [noha ő az országban sine discrimine religionis kedvellette, promoveálta az embereket, lévén négy *recepta religio* hazánkban, kinek idejében szép egyességben éltenek az haza fiai, és nem ollyan hideg atyafi-szeretetben, mint most]. Kiváltképen pedig csalhatatlan jele lőn Istennek elválasztásának, midőn halála előtt circiter tizenegy hónapokkal megesmeré közelitését utolsó órájához, és pénitentiára nem csak időt engede *[neki]*, hanem ugyan kénszerité is a nyavalyák által; mely nyavalyába mind békeséges türéssel, mind egyéb jelekkel megmutatta penitentiáját. Többi közt hogy meg emlitsem: a melly tagai szegénynek legvétkesebbek vóltak (úgymint az *alsó fügék)*, azok is kiváltképen szenvedtenek, igen meg dagadozván a vizi betegségben; mellyet is tapogatva vélle bajlódó borbélya János, ki igen tréfás jádzó ember vala, mondotta szegénynek: *Lakolik ím most, a ki igen sokat csintalankodott!* kin szegény nem haragudott, csak azt felelte: *úgy vagyon, s megérdemli.* Ennek némelly inasok vóltak hallói, s maga is a borbély megbeszéllette. De hogy derék dologra téritsem irásomat, láss egy csudás dolgot, *[hozzá]* még asszonyi állatban: melly nap meghala, ottan testét felbonták, béleit, szivét, és egyéb belső részét kivévén, melyben a doktorok forgolódván s a borbély, és mi valahányan belső szolgák, *Catharina*[1] a fejedelemasszony nem csak nem irtozá nézni, sőt egyaránt fogdosni, tapogatni a felmetélt testnek szivét, felhasitott hasát, s egyéb tagjait: de semmi szomorúságot nem tettete, sőt egy csepp könyvet sem ejte az istentelen gonosz szivű, elvetemedett asszonyi állat."

Kemény János és a clysma.

Kemény János, a későbbi fejedelem, ifjú korában Bethlen Gábor udvarában végezte apródi szolgálatát s nagyon kedvelt embere volt az utóbbinak. Maga írja egy helyen, hogy bármi baja esett, akár testi, akár lelki, Bethlen jó tanácsára és segítségére mindig számíthatott: „nagy provisioja vólt reám". Egy ízben, Váradon jártában, valami kisebbszerű rosszullét lepte meg Keményt, mely nem gátolta abban, hogy „fölballagjon" a fejedelem udvarlására, kinek éles szeme mindjárt meglátta, hogy kedvelt familiárisa nincs egészen rendben. Először is „istenes kegyességgel" megdorgálta, hogy a kis betegséget is ilyen békétlenül szenvedi, azután nyavalyájának *speciessét* tudakozta, sőt még azt is kikérdezte, hogy *emésztése* (vagyis széke) van-e? Megtudván, hogy nincs, kész volt a fejedelmi diagnosis: *kólyika* háborgatja. Azonnal hivatta az udvari orvost (a tragikus végű dr. Scultetust), ki már előbb is egy *hagymázféle nyavalyából* gyógyította ki Keményt, s megparancsolta neki, hogy valami belső orvosságot praescribáljon, egyúttal pedig az udvari patikáriusát, Sámuelt, is hivatta, kinek meghagyta, hogy a páciensnek — ha tetszik neki, ha nem — azonnal adjon be egy lege artis elkészített, hatásos kristélyt. (Akkoriban még az orvosra nézve dehonesztáló dolog lett volna egy clysmának manu propria való alkalmazása; ezt mindig a patikárius végezte; bizonyság rá az a 17. századbeli tréfás felirat egy francia gyógyszerész sírkövén: „Ci gît qui pour un quart d'écu s'agenouillait

[1] Brandenburgi Katalin.

devant un cul.") Kemény János azonban kemény szabású, vitézi ember volt, kinek még sohasem volt része az efféle, inkább feminin jellegű, manipulációban; most is igen nagyon huzódozott tőle s végre is úgy oldotta meg a dolgot, hogy mikor a patikárius, teljes armaturájával, megjelent a szállásán, néhány tallérral kente meg a markát s némi kapacitálással rábeszélte, hogy „azt hazudják a fejedelemnek *egy nyomon*, mintha béadta s jól is succedált volna". Ilyen csalafinta módon szabadult meg Bethlen Gábor clysmájától, amin végre sem ő, sem Sámuel patikárus nem igen bánkódott.

Deák Ferenc boncjegyzőkönyve.

Kovács Sebestény Endrének, a 60—70-es évek legkeresettebb orvosának, a szó legtalálóbb értelmében is legnagyobb betege Deák Ferenc volt. Önzetlen ragaszkodással és fáradhatatlan önfeláldozással ápolta a haza bölcsét, bár akkoriban ő maga is súlyos köszvényes fájdalmakkal sinylődött. Hosszú éjjeleket töltött Deák betegágyánál, hogy mindent azonnal megtehessen a nehéz tusának enyhítésére. Deák Ferenc a kegyeletes ápolást határtalan bizalommal viszonozta, melyet a leghangosabb ajánlgatások sem bírtak megingatni. Leginkább és ismételve a hasonszenvi kezelést ajánlgatták Deáknak ismerősei, de az „öreg úr" híven ragaszkodott régi barátjához és házi orvosához. „Nem a rendszert, hanem az embert nézem meg, kire az életemet bízom", — mondotta kevésbé bölcs jóakaróinak. Hiába volt minden; a nagy beteg 1876 január végén, hetvenhároméves korában meghalt. Halála után orvosa oly fényes kitüntetésekben részesült, aminőkkel előtte magyar orvos még nem dicsekedhetett. A király a Szent István-rend kis keresztjét adományozta neki, az országgyűlés mindkét háza pedig hálairatot intézett hozzá, melyet a Deák végtisztességét rendező bizottság nyújtott át. Ugyanazon alkalomból Budapest főváros törvényhatósági bizottságának küldöttsége is tisztelgett nála. E kitüntetések feletti örömükben a kórházi főorvosok testületileg jelentek meg Kovácsnál, ki a hozzá intézett üdvözletre így nyilatkozott: „Őszintén megvallom, hogy a legfelsőbb helyről jött elismerés számos jele nem hagyott érintetlenül, bár anélkül is megjutalmazva érezném magamat azon tudatban, hogy amit tettem, azt az ügy iránti igaz szeretetből mindig örömmel cselekedtem; de ami legjobban esik, amire büszke leszek végórámig, az pályatársaimnak, valódi bíráimnak elismerő nyilatkozata."

Deák Ferenc holttestét *Scheuthauer Gusztáv* [1874 óta a kórbonctan tanára a pesti egyetemen] boncolta s erről a következő jegyzőkönyvet állította ki: „A hulla magasabb termetű, lesoványodott, halavány, hátán vörös hullafoltokkal ellátott. Hajzata fekete, erősen őszbe vegyült. A láták mérsékelten tágak. A nyak hosszú, a mellkas domború, az altest tágult, petyhüdt, ráncos. Az alszárak duzzadtak, felhámtól fosztottak, az irha belövelt. A paizsmirigy mérsékelten tömött, barnásvörös; a bal karélyban egy mogyorónyi, tekealakú kötőszöveti toktól körülvett, paizsmirigyszövetből álló daganat. A gége és légcső nyákhártyája belövelt. A tüdők a bordákhoz odanőttek, rozsdás barnásak, tömöttebbek, a jobboldali közép-, a baloldali nagyobb mennyiségű habzó savóval beszűrődött. A szívburok fali lemeze a zsigerivel laza kötőszövet által összenőtt. A szív harmadával nagyobb, kalácsalakú, petyüdt, izomzata

porhanyó, fakóbarna. A bal szívgyomrocs falzata középvastagságú, a jobb szívgyomrocs izomfalzata vékonyodott, zsírszövete túltengett. A szívürekben sötétvörös, lazán alvadt vér. A bal szívgyomrocs rostporcgyűrűje (annulus fibrocartil.) részben elmeszesedett. A hátsó függérbillentyű alapján, a Valsalva-féle öböl felé irányzott oldalán egy kendermagnyi elmeszesedett növedék. A függér belhártyája a felhágó részletben csak kevés, a hasi részletben úgy, mint a combütereké, számos elmeszesedett dudorral ellátott. A máj kicsiny, vérszegény, mérsékelten tömött; a májviszerek gyökei tágultak. Az epehólyagban barnászöldes epe. A lép a szomszédsággal összenőtt, barnásvörös, tömöttebb, burka vastagabb. A gyomor és a belek mérsékelten összehúzódottak; a gyomor nyálkahártyája halavány, ürében pár csepp vörös bor; a vékony belek nyákhártyája középvértartalmú. A remese nyákhártyája belövelt, halaványszürke, sűrű nyákkal fedett. A bélürben barnás, pépes bélsár. A vesék halványvörösek, középvértartalmuak, tömöttebbek, felületeken kissé szemcsések. A húgyhólyag összehúzódott. — *Kórisme:* A szívizomzat hájas elfajulása. A jobb szívgyomrocs szenvedő, a bal szívgyomrocs egyszerű tágulása. A szívburok lemezeinek összenövése. A tüdők barnás tömörülése. A vesék vérpangás által okozott csekélyfokú szemcsésedése. Idült remesehurut. Éktelenítő idült ütér-belhártyalob. A halál szív hüdés folytán állott be, mely a kórismében említett szívbajnak következménye volt."

Vége az I. kötetnek.